

99 | 1-2

KEKi

55676
7

430/2

A-ki

21-40-0006

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

A KARLÓCAI BÉKE 300. ÉVFORDULÓJÁRA

GEBEI SÁNDOR
A KARLÓCAI BÉKE KELETEURÓPAI
ÖSSZEFÜGGÉSEI

JÁSZAY MAGDA
MARSILI MAGYARORSZÁGON

PETŐ ANDREA
AZ 1945-ÖS BUDAPESTI NEMI ERŐSZAK
ESETEK EMLÉKEZETE

RAINER M. JÁNOS
NAGY IMRE 1956 OKTÓBERÉBEN

BABITS MIHÁLY ÉS MOLNÁR FERENC
KIADATLAN ÍRÁSAI

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLI. ÉVFOLYAM, 1999. 1–2. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS (rovatvezető),
GYÁNI GÁBOR (rovatvezető), TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (rovatvezető),
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PACH ZSIGMOND PÁL, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

A KARLÓCAI BÉKE 300. ÉVFODULÓJÁRA	
Gebei Sándor: A karlócai béke kelet-európai összefüggései	1
Jászay Magda: Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán	31
Tóth István György: Párizsi konferencia a karlócai békéről	53
Gyáni Gábor: Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája	57
Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös nemi erőszak esetek emlékezete	85
Rainer M. János: A forradalom előtti pillanat. Nagy Imre 1956 októberében	109

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Molnár Antal: Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642)	127
Piri Zoltán: Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe	157

DOKUMENTUM

Babits Mihály és Molnár Ferenc kiadatlan írásai az Imre Sándor-hagyatékban. (Közzéteszi: Vörös Boldizsár)	177
--	-----

MŰHELY

Zsoldos Attila: Két hamis oklevélről	191
G. Etényi Nóra: „Szigetvár 1664. évi ostroma”. Egy téves hír analízise – és a Zrínyi-hagyomány	209

A KARLÓCAI BÉKE 300. ÉVFORDULÓJÁRA

GEBEI SÁNDOR

A karlócai béke kelet-európai összefüggései

A *Szent Ligába* tömörült államok képviselői és az Oszmán Birodalom meghatalmazottai 1698. november 13-tól számítva, 75 napon át viaskodtak angol és holland közvetítők segítségével Karlócán a tárgyalóasztalnál, hogy végre-valahára megszülessen az újabb tizenöt éves háborút lezáró béke. 1699. január 26-án, délelőtt 11 óra 45 perckor – a török csillagjósok ragaszkodtak ehhez, az országuk sorsát szerencsésen befolyásoló pillanathoz –, miután az utolsó aláírások is a békeszerződésekre kerültek, futárok indultak a kedvező hírrrel az érdekelt felek fővárosaiba. Acsády Ignác, a neves magyar történész, 1899-ben írott munkájában így jellemzi a karlócai békét: „Az új békeszerződés Európa északi, keleti és déli vidékein gyökerestül felforgatta a hatalmi viszonyokat, megváltoztatta a régi birtokállományt, több ezer mértföldnyi területet metszett le Törökország óriás testéről s ezzel végrehajtotta a roppant birodalom első fölosztását, mégpedig olyan méretekben, mint azóta még sohasem történt.”¹

Karlóca jelentősége valóban a vesztfáliai békéhez mérhető, hiszen a nagyhatalmi viszonyokat Közép- és Kelet-Európában mintegy másfél évszázadra többé-kevésbé meghatározta. A magyar historiográfia elég mostohán bánt a karlócai eseményekkel,² s mindössze az idézett Acsády Ignác gondos és alapos, száz évvel ezelőtt megjelent tanulmányára hagyatkozhatunk. Mivel a bécsi levéltári anyagokra alapozott, közel 80 oldalas írásában a békekötés magyar vonatkozásai dominálnak, érdemesnek tűnik, hogy Oroszország szerepével, illetve a lengyel–orosz viszony 1686 utáni alakulásával behatóbban foglalkozunk.

Oroszország bekapcsolódása a Szent Liga törökellenes háborújába

A nemzetközi összefogással megvalósítandó törökellenes háború alapjait I. (Habsburg) Lipót és III. (Sobieski) János azon szerződése rakta le, amelyet az uralkodók 1683. március 31-én láttak el kézjegyükkel. Ehhez a XI. Ince pápa védnöksége alatt

¹ *Acsády Ignác*: A karloviczi béke története. 1699. Bp. 1899. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XVIII. k. 4. sz.) 4. Ld. még: *Michajlo R. Popović*: Der Friede von Carlowitz. Leipzig, 1893.

² *Hodinka Antal*: Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei. Hadtörténelmi Közlemények 1935. 159–213. – „a hazai rációk 1790 előtti történetéből adok elő egyet-mást”. I. m. 159.

álló katonai szövetséghez csatlakozott a Velencei Köztársaság 1684. március 5-én Linz várában. Szent Márk országának csatlakozásával létrejött az az offenzív és defenzív hadműveletekre egyaránt vállalkozó katonai koalíció, amelyet Szent Liga néven ismerünk. A Szent Ligába tömörült felek, a császár és utódai, a lengyel király–litván nagyfejedelem és utódaik, valamint a Velencei Köztársaság arra kötelezték magukat, hogy a kereszténység közös ellensége ellen, az Oszmán Birodalom ellen mindaddig együttesen harcolnak, amíg általános, mindenkire kiterjedő, mindenkire egyformán előnyös béke nem születik. A szerződő felek arra is ígéretet tettek, hogy szeparatív békét nem kötnek az ellenséggel.³ A 16 pontból álló szerződés *13. articulusa különösen érdekes*, mert konkrétan megnevezték azt az országot, illetve uralkodót, akit „minden fáradozást” bevetve a szövetség ügyének megnyernek. Ez az uralkodó pedig nem volt más, mint az oroszok cárja.⁴

A végzésnek megfelelően, a császári követek (Sebastyan Blumberg, Krzysztof Zierowski) már 1684 májusában felbukkantak Moszkvában, azzal a határozott céllal, hogy Oroszországot bekapcsolják a nagy, európai, közös hadivállalkozásba. Vaszilij Golicin bojár és társai (Seremetyev P., Romodanovszkij M., Ukraincev Je.) őszintén örültek a felkérésnek, de a csatlakozás előfeltételeként az orosz–lengyel viszony végleges rendezését szabták. Konkrétan azt kívánták, hogy az érvényben lévő, az 1667-ben megkötött, majd 1678-ban megerősített, orosz–lengyel fegyverszünetet „örökbéke” (*vecsnij mir*) váltsa fel. Ez az orosz követelés viszont a Rzeczpospolitának hatalmas anyagi és politikai veszteségeket okozott volna, ezért a lengyel–litván állam – érthető módon – vonakodott az óriási ár megfizetésétől. Oroszország a török háború fejében Jan Sobieski királytól és a rendektől örökre megkapta volna a Balparti Ukrajnát, Kijevet, Szmolenszket, Csernyigovot, Novgorod-Szeverszkijt stb., az orosz cár titulusa, a Nagy-, Kis-, Fehér-Oroszország egyeduralkodója, visszavonhatatlanul az orosz uralkodó lengyel király fölé emelkedését fejezte volna ki, rövidebben szólva: a Rzeczpospolitának ország-világ előtt be kellett volna ismernie, hogy az 1654 óta húzóódó orosz–lengyel háborúban vereséget szenvedett, ukrainai területeit elveszítette és egy megkötendő „örökbéke” alapján a területek visszakövetelésének még a jogi alapjáról is lemondott.

A vereség és a legyőzöttség beismerése helyett közvetlen orosz–lengyel tárgyalások kezdődtek az „örökbéke” megkötésének feltételeiről Moszkvában, ami de facto Oroszország Szent Ligába való belépését készítette elő. A lengyelek tárgyalási készségükkel kettős cél elérésére törekedtek: egyrészt a császár előtt igazolták a közös ügy melletti elkötelezettségüket, másrészt az oroszokkal folytatott tárgyalásokon – pozíciójukat javítandó – időhúzásra rendezkedtek be. Ugyanis a moszkvai diplomáciai eseményekkel párhuzamosan, a Rzeczpospolita a török fronton, Podó-

3 *Eudoxiu de Hurmuzaki: Documente privitoare la Istoria Romînilor*. V. 1. 1650–1699. Bucureşti, 1885. 10–103.

4 I. m. 104.

liában elszenvedett presztízsvereségét igyekezett korrigálni.⁵ Az 1672-ben elveszített Kamenyec-Podolszkot, a térség legfontosabb erősségét szerette volna Jan Sobieski király személyesen visszavívni a töröktől 1684-ben. Egy sikeres podóliai hadjárat, az 1683-as siker megismétlése, a „podóliai Bécs” felszabadítása nagy tekintélyt szerzett volna a Rzeczpospolitának a keleti végeken.

Oroszország bekapcsolása a Szent Ligába óriási jelentőséggel bírt volna a török-ellenes háború sikeres befejezése szempontjából, de a Rzeczpospolita nemzeti érdekei ezt az általános, összeurópai, sőt, az egész kereszténység számára fontos érdeket keresztezték. 1684-ben Sobieski hadai súlyos kudarcot szenvedtek Kamenyecnél, és egy évvel később Stanisław Jabłonowski koronahetman katonai akciója sem járt eredménnyel. 1686-ban újra Jan Sobieski király vezette Kamenyec ostromára seregét, megint csak sikertelenül. A keserű poharat ebben az évben viszont teljesen ki kellett innia a királynak, mert a katonai vereséghez egy diplomáciai vereség is párosult, legalábbis a lengyelck értelmezésében.

Az 1686. évi podóliai hadjáratból Lvovba megalázottan visszatérő uralkodó – állítólag a sírással küszködve – itt, ebben a városban volt kénytelen aláírásával, pecsétjével és esküjével megerősíteni az időközben Moszkvában befejezett tárgyalások záróokmányát, az orosz–lengyel örökbékét, a már két hónapja ott várakozó cári meghatalmazottak, Borisz Seremetyev és társai előtt.

A Vaszilij Golicin és Krzysztof Grzymultowski nevével fémjelzett, 1686. április 21-én (május 5-én) Moszkvában parafált örökbéke első három pontja értelmében, a több mint harminc éve hadban álló Oroszország és a Rzeczpospolita barátságot és örök időkre érvényes békességet fogadott egymásnak. A felek a status quo és az uralkodói titulusok fenntartás nélküli elismerésével megígérték egymásnak, hogy véglegesen lezárják az Ukrajnáért folytatott háborút. Az orosz cárok 1654-től, illetve 1655-től egyoldalúan használt titulusának – Nagy-, Kis- és Fehér-Oroszország egyed-uralkodója – hivatalos elismerése nem jelentett kevesebbet, mint azt, hogy a lengyelek „57 kisorosz várost”, egészen a Fekete-erdőig és a Fekete-tengerig átengedtek az oroszoknak.⁶

A 32 pontot tartalmazó, 1686. évi örökbékének 10–13. cikkelye az együttműködés módozatait rögzítette. A szerződő felek ünnepélyesen kijelentették, hogy kato-

5 *Nicolae Jorga*: Geschichte des Osmanischen Reiches. IV. (Bis 1774.) Gotha, 1911. (Allgemeine Staatengeschichte. I. Geschichte der europäischen Staaten) 143–146.; *N. A. Szmirnov*: Borba russzkovo i ukrainszkovo narodov protyiv agressziji szultanszkoy Turciji v XVII–XVIII vv. In: Vosszogyinyenyije Ukraini sz Rosszizje. 1654–1954. Szbornyk sztatyej. Red. A. I. Baranovics. Moszkva, 1954. 365–372.; *Litopisz Szamovidca*. (Druge vipravlene sztereotipne vidannja). Kijiv, 1971. 113–115. A szultán gőgös viselkedésére jellemző, hogy Kamenyec valamennyi templomából összeszedte a fatábla szentképeket és azokból padozatot készíttetett az elfoglalt város egyik utcáján, hogy azon vonulhasson be a déli végeket ellenőrző helységbe.

6 *Ivan Ivanovics Golikov*: Gyejanyija Petra Velikovo, mudrovo preobrazityelja Rossziji. I. Moszkva, 1788. 196–199. Az örökbéke ratifikálása – ünnepélyes külsőségek közepette – Moszkvában is végbement. A Kreml dísztermében (Granovitaja palata) a későbbiekben fontos diplomáciai missziókat sikeresen teljesítő Ukrainev alkancellár hordta körül a Szent Evangéliumot, hogy az esküt tevő államférfiak az evangélium megcsókolásával Isten előtt is fogadják és bizonyítsák az 1686. évi béke örökkévalóságát.

nai erejüket offenzív és defenzív háború esetén egyesítik az Oszmán Birodalommal és a Tatár Kánsággal szemben. Amennyiben „Kijevet vagy más moszkovita várost” ellenséges támadás érné – szögezi le a békeszerződés –, a lengyelek haladéktalanul fegyveres segítséget nyújtanak a megtámadott félnek, de ha a törökök vagy a tatárok támadnának meg lengyel városokat, akkor az oroszok kötelesek hadat küldeni a megtámadottak megsegítésére. Ünnepelesen kinyilvánították azt is, hogy a kereszténység örök ellensége elleni háború a török–tatár örökbéke kikényszerítéséig, azaz a szerződő országok közös akaratából és megegyezéséből kötött békéig folytatódik. Ahogyan a cárok semmiféle békét nem köthetnek a szövetséges ország beleegyezése nélkül az ellenséggel, úgy a lengyel királyok is alávetették magukat ugyanennek a feltételnek. A szerződésben azt is kinyilvánították, hogy Oroszország az orosz–török fegyverszünetet felmondja és a cár vagy utódai nyíltan hadat üzennek a Portának. A titulusukban nem háborgatott cárok arra is kötelezték magukat, hogy követségeket menesztenek a nyugat-európai uralkodók értesítése, valamint Anglia, Franciaország, Spanyolország, Hollandia, Dánia, Svédország, Brandenburg törökellenes háborúba való beléptetése céljából. De addig is – az örökbéke végzése szerint – Oroszország már ebben az évben, 1686-ban, „nagy hadsereget küld” abba a körzetbe, ahonnan a tatárok Lengyelországra támadhatnak.⁷

A két ország együttműködése valóban a leírtaknak megfelelően alakult, legalábbis kezdetben. 1686 késő ősztén, Sobieski király sikertelen podóliai vállalkozása után, már a hadakozási időn kívül, Moszkvában döntés született a Krím megtámadásáról, az orosz–török béke felmondásáról.

Diplomáciai síkon is működőképes volt az orosz–lengyel szerződés. Már 1687 kora tavaszán, áprilisában rangos küldöttség érkezett Oroszországból Bécsbe Boris Seremetyev és Iván Csaadajev vezetésével. Feladatuk tulajdonképpen az volt, hogy bejelentsék Lipót császárnak az orosz–lengyel örökbéke tényét és egyúttal jelezzék a bécsi udvarnak, hogy elhárult az akadály a Szent Ligához való csatlakozás előtt.

I. Lipót tőle szokatlan módon reagált a kedvező hírekre. Az orosz követeket személyesen fogadta, Seremetyev bojártól személyesen vette át a cár írásos üzenetét. (Ez volt a császári–cári diplomáciai érintkezések történetében az első alkalom, amikor Oroszország képviselőit nem „miniszteri”, hanem uralkodói szinten fogadták!)

Az európai etikettet ismerő és az etikethez kiválóan alkalmazkodó, az európai divat szerint öltözködő Seremetyev szóbeli előterjesztésében nagy teret szentelt a török és tatár ellen megindítandó orosz–lengyel közös hadjáratnak, az orosz–lengyel offenzív és defenzív katonai szövetség aktuális teendőinek. Ugyancsak itt jelentette be a cári külpolitika jeles személyisége, hogy Oroszország együtt kíván működni „a római Császár őfelségével és a Velencei Köztársasággal” „a török Szultán és

⁷ Der Neu-eröffneten Ottomanischen Pforten. Fortsetzung, oder Continuirter Historischer Bericht [...] von Anno 1664. bis zu Ende 1700. Jahrs. Augspurg, 1700. 330–332. (Ricaud, Donado, Foscarini stb. olasz, holland nyelvű írásainak és dokumentumok németre fordításával készült.); Roszsijszkij Goszudarsztvennij Archiv Drevnyih Aktov (= RGADA) fond. 79. opisz 5. gyelo 7. – Sznosenyija Roszsziji sz Polsej: oroszul 122–129., lengyelül 161–182.; Ny. Ny. Bantis-Kamenszkij: Obzor vnyesnyih sznosenyij Roszsziji. III. Moszkva, 1897. 157.

annak segítője, a krími Kán ellen”.⁸ Bizton állíthatjuk, hogy az 1687. évtől a bécsi, a varsói, a moszkvai udvar egyaránt átütő sikereket remélt. A Magyarországon, Podóliában, Krímben a *Szent Liga és Oroszország egyesített erejével* megindított, összehangolt, egyidejű katonai akciók a török–tatár uralom végleges összcroppantását vetítették előre.

Szándékosan használtuk a „Szent Liga és Oroszország egyesített ereje” kifejezést, mert véleményünk szerint 1687-ben Oroszország csupán akart, de nem csatlakozott a Szent Ligához.

A lengyel történetírás Oroszország Szent Ligába való bekerülését csak 1697. február 8-tól számítja.⁹ 1687-ben nem történt meg a törökellenes szövetség Oroszországgal való bővítése Bécsben – hangsúlyozzák a lengyel történészek –, amikor Oroszország képviselője egyoldalúan bejelentette uralkodójának és országának a Szent Liga melletti elkötelezettségét, a Szent Ligához való tartozását. Hiszen ezt a kinyilatkoztatást a Szent Liga tagállamai nevében Lipót császár nem emelhette az érvényes nemzetközi jog szintjére. A lengyel historiográfia álláspontja világos: az 1686. évi orosz–lengyel örökbéke, egy bilaterális nemzetközi szerződés 10., 13. articulusának – Oroszország magára vállalta a keresztények közös ellensége elleni felelősségét, terheit – a Szent Liga egészére való kiterjesztése nem helytálló. Az *Oroszország–Rzeczpospolita 1686. évi örökbékéjével a Szent Liga mellett egy újabb török-, tatárellenes katonai (támadó és védelmi) szövetkezés kelt életre*. Ebből a gondolatmenetből adódik a következtetés, hogy a lengyel történelmi felfogás a törökellenes háború 1687–1697 közötti szakaszában Oroszország részvételét úgy értékeli, mint az orosz–lengyel, és nem mint a Szent Liga katonai akcióit.

Mivel az orosz–lengyel katonai együttműködés 1687 után átütő sikert nem hozott, ezért I. Péter cár 1695-ben Kuzma Nyefimonov követét fontos megbízatással Bécsbe indította. Nyefimonov azt a feladatot kapta uralkodójától, hogy Oroszország–Ausztia törökellenes támadó szövetségét a lehető legrövidebb idő alatt hozza tető alá. Az orosz elképzelés lényege abban állt, hogy 1696-ban a császár és a cár hadai együttesen, szárazon és vízen intézzenek támadást a törökök ellen, és hatoljanak be „a Török Császárság szívébe”.¹⁰ Lipót császár kezdetben kitért ez elől, mondván, hogy a szövetségesek, de főleg a Velencei Köztársaság jóváhagyása nélkül nem köthet ilyen megegyezést. Mivel „a Lengyel Királyság korábban már írásos beleegyezését adta a Kereszténység közös ügyének” előmozdítására, az orosz követ javaslatára a tárgyalásokba bevonták Velence bécsi követét, Carlo Ruzzini is. Ennek eredményeképpen megszületett Oroszország–Ausztia–Velence három évre kötött törökellenes támadó szövetsége. A szövetségi szerződést 1697. január 29-én (február 8-án) keltezték. A VI. articulus külön hangsúlyozza, hogy a „Császár Őfelsége, a Lengyel Királyság és a Velencei Köztársaság” korábbi, azaz 1684. évi szövetségét nem kell megújítani, mivelhogy ez az új szerződés semmiben sem csökkenti az

8 E. de Hurmuzaki: i. m. V. 1. 139–141.

9 Włodzimierz Lenkiewicz: *Udział Rosyji w pokoju Karłowickim*. In: *Przewodnik Naukowy i Literacki*. XXIX. Lwów, 1901. 1063–1064.; *Władysław Konopczyński: Polska a Turcja, 1683–1792*. Warszawa, 1936. 25.; *Janusz Wojtasik: Podhajce 1698*. Warszawa, 1990. 5.

10 *Theatrum Europaeum*. XV. Franckfurt am Mayn, 1707. 9.; *Litopisz Szamovidca* i. m. 142.

előbbi hatályát, és ugyanígy Oroszország és a Rzeczpospolita régi szövetsége is változatlanul érvényben marad.¹¹

A VI. articulusból világosan kiderül, hogy a Szent Liga tagországai Oroszországot nem számították maguk közé valónak 1697 előtt, hiszen új, és nem megújított szerződést kötöttek.

További, 1697 mellett érvelő bizonyítékokra a karlócai béketárgyalásokon Oroszországot képviselő Voznyicin leveleiben bukkantunk. Az orosz meghatalmazott Karlócáról Moszkvába írt leveleiben mind a németekre, mind a lengyelekre azért panaszkodott, mert azok – tanácsa és javaslata ellenére – nem fegyverszünetet, hanem békét kötöttek. Közben megjegyzi: „Nem lehet csodálkozni a németen, mert *ők rövid idejű szövetséggel kötelezettek*” Oroszország felé, de a lengyel megsértette az 1686-os örökbékét. Egy másik levélrészlet a „német” esetében használt „rövid idejű szövetség” kifejezést egyértelművé teszi. Az 1698 decemberében Karlócáról postázott Voznyicin-jelentésbe bekerült Öttingen és Schlick császári követek egyik mondata: „*mi, mindössze egy éve vagyunk szövetségesi kötelezettségben veletek, de ti, bennünket még tizenöt évig, háborúra akartok kényszeríteni*”.¹²

Az eddig figyelmen kívül hagyott érvek elégségesek ahhoz, hogy a magyar történetírásban is meghonosodott 1687-et, *Oroszország Szent Ligába való kerülésének évét, 1697-re módosítsuk*. (Egyáltalán nem tagadva azt, hogy Oroszország már 1687-től kezdve tevékenyen részt vett a törökellenes háborúban.)

Nemcsak a Szent Ligához való csatlakozás dátumában, de az 1687-es hadműveletek sikertelenségének magyarázataiban is külön utakon jár a lengyel, az orosz, ukrán történetírás.¹³ Az teljesen érthető, hogy a hadakozó felek kölcsönösen egymást vádolták a kudarcokért, de hogy modern szakmunkákban is felbukkannak ilyen eltérő megítélések, az tisztázó szakmai vitákat követelne.

11 Szobranijje traktatov i konvencij, zakljucsonnih Rosszijeju sz inosztrannimi gycrszavami. Szosztavil: F. Martensz. I. Traktati c Avsztrijeju. 1648–1762. g. Sz.-Petyerburg, 1874. 16–17., „Conventum insuper est, quod per hancce colligationem cum Sua Tzarea Majestate recens initam, nihil in Sacro foedere inter Sacram Caesaream Majestatem inclytumque Poloniae Regnum et Serenissimam Rempubicam Venetam ante hac sancito respectu illorum prius confoederatorum innovatum censerit, sed id hac nova colligatione non obstante, in suo vigore pactisque conditionibus, illibate deinceps observandum, permanere debeat.” – I. m. 19. Az én kiemelésem, G. S.

12 Az 1697. évi csatlakozásról tanúskodik az a cári levél, amelyet Péter 1696. júl. 15-én (st. st.), Azov ostromának idején írt Moszkvába helytartójának, Vinyiusznak. „Nagyon felbosszantott a sógorod [= Ukrainev, a Külügyi Hivatal egyik vezetője, G. S.] – írta Péter cár –, mert Kuzmát [= a Bécsben tárgyaló Nyefimovot, G. S.] nem tájékoztatta a háborúkról. [Ti. az azovi ostrom kezdetéről.] Hát nem szégyelli magát? Bármiről kérdezik [Kuzmát], semmit sem tud. [...] *éppen a császári felet, ahonnan a szövetséget remélhetjük*, felejtette el [Ukrainev informálni]. [...] Megmondd neki, hogy ami lemaradt a papírról, azt én a hátán fogom kiegészíteni.” (csevo on nye dopiset na bumage, to ja dopisu na szpinye) – idézi Ny. *Usztrjalov*: Isztorija carsztvovanyija Petra Velikovo. II. (Potyesnije i Azovszkije pohodi.) Szankt-Petyerburg, 1858. Prilozsenyija II. 430.; Pamjatnyiki diplomatycszskih sznosenyij drevnyej Rossziji sz gycrszavami inosztrannimi. IX. Pamjatnyiki diplomatycszskih sznosenyij sz Rimszkoju Imperijeju (sz 1698 po 1699 god). Szankt-Petyerburg, 1868. 396., 356.

13 Jan Wimmer: Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965. 220.; V. N. Zaruba: Ukrainszkoje kazackoje vojszko v borbe sz turecko–tatarszkoj agresszszijej (poszlednyaja csetverty 17 veka). Harkov, 1993. 96.

1687 tavaszán a 100 000 fős orosz had „az állami pecsét és az államtitkok őrzőjének”, Vaszilij Golicinnak a parancsnoksága alatt a lakatlan és az elvadult sztyeppén keresztül vonult a Krím bejárata, a Perekopi földszoros felé. A csaták nélküli menetelés apasztotta a hadsereg harci kedvét, a július közepén fellobbant sztyeppői tűzvész pedig a lovak takarmányozását tette lehetetlenné, míg az ivóvíz hiánya végérvényesen a hadjárat félbeszakítását kényszerítette ki. Az oroszoknak a krími fronton megtapasztalt kudarca mégsem hasonlítható a lengyeleket ért 1687-es podóliai fiaskóhoz.

Egyrészt azért nem, mert 1684-től kezdve immár negyedik alkalommal próbálkozott sikertelenül a lengyel hadvezetés a stratégiai jelentőségű vár, Kamenyec elfoglalásával. 1687-ben a kb. 27 000 fős sereg élére III. (Sobieski) János király a fiát, Jakabot (Jakubot) állította azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az hadisikereket felmutatva népszerűsége tegyen szert és ezután utódjául megválasztassa a lengyel nemességgel.¹⁴ A politikai számításba alapos hiba csúszott, habár előre sejteni lehetett a hadjárat kedvezőtlen kimenetelét. Kevés és kis kaliberű ágyúkkal rendelkeztek az ostromra indulók, ráadásul a tüzérségi lőszerük sem volt több, mint hat napra elegendő.

A lengyel és az orosz kudarcok másrészt azért sem egyformán súlyosak, mert az 1683-as bécsi diadal után elszenvedett sorozatvereségek a Rzeczpospolitát anyagi és morális hanyatlásba taszították. A királyi hatalom és tekintély aláhanyatlásával párhuzamosan a szejm jelentősége is elhalványult, a provinciális szejmikiek (tartomány- és megyegyűlések) szerepe viszont fokozódott. Mindez törvényszerűen az állami egység széthullásához, egyes mágnáscsaládoknak a társadalom és állam fölé emelkedéséhez vezetett: Lengyelországban a Lubomirskiek és a Potockiak, Litvániában a Radziwiłlek és a Sapiehak viselkedtek és intézkedtek királyokként.

Hangsúlyozni kell, hogy egy ilyen válsághelyzetben élő Rzeczpospolita háborúzott a Szent Liga keretében!

A csapást csapás után elszenvedő Nemesi Köztársaság összeomlását az oroszokkal kötött 1686. évi örökbéke, illetve a császáriak Magyarországon elért sikerei akadályozták meg, ám a Rzeczpospolita másodrangú hatalommá vált szövetséges társaihoz képest.

Ezen a helyzeten nem változtatott az a tény sem, hogy az Oroszország nélküli Szent Liga országai és az Oszmán Birodalom képviselői között 1689-ben zajló béketárgyalásokon a lengyel aspirációk egy ereje teljében lévő, győzelmes nagyhatalmat sejtettek. Ez az önmagát felemésztő, egykori kelet-európai nagyhatalom Podólián (Kamenyecen) kívül a két román vajdaságra is igényt formált, fölényesen magának követelte a Duna torkolatvidéke és a Dnyeper folyó közötti tengerpartot, sőt a tatároknak az Oszmán Birodalomba (Ázsiába és Tráciába) való kiköltöztetését sem felejtette ki a békefeltételek közül.

A tárgyalások magától értetődően megszakadtak, nem annyira a lengyelek túlkapásai miatt, hanem sokkal inkább Franciaország hadba lépése (1688) és Oroszország újabb krími hadjárata miatt (1689). Vaszilij Golicin ezúttal jóval korábban,

14 J. Wimmer: i. m. 220.

már februárban elindította 112 000 fős hadát. A mostoha időjárási viszonyok (nagy hó, majd olvadás) késleltették a had előre mozgását, csak a régi naptár szerint május 20-án értek Perekop falai alá. Az ostrom sikeres befejezését az ivóvíz hiánya akadályozta meg. A Krím félszigeten több száz kilométeres körzetben nem volt édesvíz, csupán a vízlelőhelyre települt városban működött három kút.¹⁵

Hadi sikereket hoztak a törökök számára az 1689. és 1690. évek (pl. Belgrád visszafoglalása), de az évszázad legvéresebb csatájában, az 1691. évi szalánkeméni ütközetben elszenvedett vereség megtörte az oszmánok lendületét. Jan Sobieski király ugyanebben az évben 28 000 emberével taktikát változtatva, a kisebb moldvai várak (Szoroka, Suceava, Neamți, Dragomirna, Cimpulung) elfoglalásával akarta Kamenyecet utánpótlásától, kommunikációs vonalaitól elvágni, és ostrom nélkül kapitulációra bírni. Siker most sem koronázta hadjáratát, sőt, ezután a király – Jan Wimmer hadtörténész értékelése szerint – a Habsburg- és Bourbon-párti főurak veszekedéseinek hatása alól halála napjáig képtelen volt kivonni magát. Ebből adódóan, valamennyi politikai törekvése meghiúsult, és „a Szent Liga béklyójából nem tudta kiszakítani országát, a Szent Liga a Rzeczpospolitát a további háborúkhöz odaláncolta”.¹⁶

Fordulat a törökellenes háborúban

A törökellenes háború fordulópontját Nyugat-Európában, de Magyarországon is, a történészek az 1697. év vitathatatlanul két fontos eseményéhez, Savoyai Jenő zentai győzelméhez és Franciaország–Német–római Császárság rijswijki (ryswycki) békéjéhez kötik. Úgy gondoljuk – az idevágó dokumentumok alapján –, hogy *Oroszország 1696–1697. évi sikerei is nagyban hozzájárultak a karlócai békekötéshez.*

Az oroszok 1696-ban bevették Azov erődjét, és az 1696-ban elhalálozott III. (Sobieski) János lengyel király helyébe az I. Lipót császár és I. Péter cár támogatását egyaránt élvező szász választófejedelem, II. Ágost került a francia Conti herceg ellenében.

I. Péter cár több mint egy éven át tartó „nagy követsége” (1697. március 9–1698. augusztus 25.) nemcsak ismerkedés volt Poroszországgal, Kurlanddal, Brandenburggal, Hollandiával, Angliával, Német–római Császársággal, Ausztriával, hanem *a diplomáciai kapcsolatokat* is elmélyítette.

Az igazi, kétfrontos háború az Oszmán Birodalom számára nem a két sikertelen krími hadjárat, hanem a Don menti Azov várának elfoglalásával vette kezdetét. Ha hihetünk a szóbeszédnek, akkor I. Péter kedvenc tábornokától, Patrick Gordontól származott az ötlet: a Porta jobbkezeének levágása – a Krími Kánság megsemmisítése – csak kerülő úton, a tenger felől lehetséges. Ennek a felismerésnek a megvalósításához az optimális kiindulópont az Azovi-tengert Oroszország elől lezáró

15 Sz. M. Szolovjov: Szocsinyenyija v vozszemnadcaty i knyigah. Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon. VII/14. Moszkva, 1991. 395–396.

16 J. Wimmer: i. m. 225.

Azov elfoglalása volt. Az 1695. évi ostrom még sikertelen maradt, de Péter cár levonta a tanulságot: flotta nélkül bevehetetlen a magas kőfallal és széles sáncárok-
okkal védett Azov erődje, mert a tenger felőli török utánpótlási vonal zavartalanul működött. A cár mintegy 1300 különböző típusú és nagyságú hajót építtetett Voronyezsben 1695–1696 telén.¹⁷ A hajóépítő kampányt maga Péter cár irányította. Saját kezűleg dolgozott pl. a „Principium” nevű galera (evezős-vitorlás gálya) elkészítésén. A szárazon és vízen Azovhoz parancsolt kb. 70 000 katona (köztük 15 000 ukrainai, 5000 doni kozák, 3000 kalmük) egy hónapi ostrom után, 1696. július 19-én – a szabad elvonulás feltételét elfogadva – kapitulációra kényszerítette az azovi védőket.¹⁸

Csak Kazany és Asztrahany elfoglalásának jelentőségével mérhető Azov orosz kézre kerülése. Az Arany Horda örökségét büszkén vállaló Krími Kánság Azov elcsévével veszélyeztetett, fenyegetett helyzetbe jutott. Manőverező képessége lecsökkent, az Azovi-tenger irányából kiszolgáltatottá vált, a kánoknak most már a törzs-területek védelmére is gondolniuk kellett. A Krím erejének és figyelmének a lekötése, megosztása korlátozta a törökök Duna-medencei befolyását.

I. Péter tisztán látta Azov stratégiai jelentőségét, ezt bizonyítja az is, hogy Moszkvában „az ókori római triumphushoz” hasonló katonai parádét rendeztek. Péter cár kegyeltje, a genfi születésű, de 1676 óta orosz szolgálatban tevékenykedő Lefort volt a triumphator és tengeri kagylóval kirakott, tritonokkal ékesített kocsi-
jában fogadta a győztesek tisztelgését. A cár éppúgy, mint bármelyik katonatiszt, tisztu uniformisban a saját „bombavető századának élén” köszöntötte a győztes főparancsnokot. Azov fontosságát mutatja az is, hogy a vár helyreállítása az ostrom befejezése után azonnal megkezdődött.

17 Ny. I. Kosztomarov: Russzkaja isztorija v zszinyeopiszanyijah jejo glavnyejsih gyejatyalej. III/6–7. Moszkva, 1992. 549–550.

18 Sz. M. Szolovjov: i. m. 515–518.; Ny. I. Pavlenko: Pjotr Velikij. Moszkva, 1994. 53. I. I. Golikov id. munkájában néhány, Azovnál műszaki feladatokat ellátó, külföldi zsoldost név szerint is megemlít: pl. a császártól orosz szolgálatba érkezett de Garge (Grage) tüzérezredest, Bergsdorf, Schmitt, Urban hadmérnököket. Brandenburgi hadmérnökök (Rosen, Holzmann) és ostromtüzérek (Koberhack, Schuster, Giesewester) ugyancsak felhívták magukra a figyelmet Azovnál. Az 1696 előtt már Oroszországban katonáskodást vállaló hollandok közül Scharreijster vezérőrnagy, Gordes, van Stamm stb. tüzérek váltak ismertté előttünk. (I. m. 272.) A Nagy Péter uralkodásának történetét alaposan ismerő és feldolgozó Ny. G. *Usztrjalov*nál Lipót császár aknászainak – a hadmérnökökön és a tüzérekön kívül – Azovhoz való utaztatása is kiemelésre került (Begannt, Hof, Kalzon, Koch, Lorenz, S[ch]lierer, Therier). *Ny. Usztrjalov*: i. m. 286. A kutatások során ismertté vált az a tény is, hogy a moszkvai arzenál híres ágyúöntő mesterének, Oszipovnak 18 fontos ostromágyú (16 darab rézágyú) Azov falait rombolták. *Je. Je. Kolosov*: Razvityije artyillerijszkovo vooruzsenija v Roszsziji vo vtoroj polovinye XVII v. In: *Isztoriczeszkije zapiszki*. 71. Otv. red. A. L. Szidorov. Moszkva, 1962. 265. – A tüzérség fejlesztése nem állt meg: 1699-ben Oroszország az új típusú ágyúk öntésére tért át, a 2 fontos (66 mm kaliberű) tábori lövegeket 3 fontos (76 mm kaliberű) lövegekkel cserélték le, miközben sikerült a súlyukat (kb. 20 pud) nem növelni. 1699-ben 100 db készült el a 3 fontosakból. Péter cár 1699. augusztusi parancsa az ágyúöntődéknek szigorúan meghagyta, hogy a következő újévre (1700. szept. 1-re) 200 darab különböző kaliberű ágyút öntsenek. *Je. Je. Kolosov*: i. m. 264–265. – 1 pud = 16,38 kg, 1 font = 409,512 g. *Theatrum Europaeum* i. m. XV. 10–11.

Az Oszmán Birodalomra irányított nyomást azzal is fokozta az orosz cár, hogy az Azovi-tengeren kikötővárost alapított: Taganrogot, és egy újabb, az 1695–1696. évinél is nagyobb flottaépítési programba kezdett. Péter döntése alapján nemcsak a kiváltságosoknak, hanem Oroszország minden lakosának részt kellett venni a hajók építésében.¹⁹

A flotta működtetésének személyi feltételeit szokatlan módon kívánta biztosítani a cár, egyrészt a nemesi ifjak állami szolgálataként tanulási kötelezettséget írt elő. Minden egyes, idegen földre (Hollandiába, Angliába, Velencébe) küldött ifjú például valamilyen hajózási mesterséget sajátított el, a hajógyártás, a navigáció egy-egy részterületével ismerkedett meg.²⁰ Másrészt I. Péter mesterembereket és hajózási szakembereket (tiszteket, altiszteket, fedélzet-, vitorlamestereket, révkalauzokat, akár családosokat is) verbuváltatott Európában.²¹ Ennek a nagyszabású akciónak a kimenetelét nem kockáztathatta I. Péter, ezért személyes példaadással elől járva, saját magát is beosztotta a hajóépítés fortélyait tanulmányozók közé. Pjotr Mihajlov álnéven tagja volt az ún. nagy követségnek.²²

A cár személyes jelenléte, az idegen országokban mutatott magatartása, szakítása az ortodox hagyományokkal, az idegenekkel való hétköznapi kapcsolata stb. a jelen lévő alattvalóit jobban ráhangolta az ismeretlen világgal való ismerkedésre. A kb. 250 főt számláló, több csoportra tagolt orosz nagy követség nyugat-európai tartózkodásának elsődleges célja az volt, hogy Oroszország korábban is létező gazdasági és politikai kapcsolatait minőségileg más alapra helyezze.

A Nagy Péter előtti Oroszország passzív szereplője volt a nemzetközi gazdasági és politikai viszonyoknak. Oroszországgal kereskedtek az angolok, a hollandok és nem Oroszország kereskedett Angliával, Hollandiával. A helyzet megváltoztatására az első lépés, sőt a nemzetközi kapcsolatok történetében egyedülálló lépés, a másfél évig elhúzódó követjárás volt. Oroszország éppen ettől a történelmi pillanattól vált a nemzetközi porond aktív szereplőjévé. A modern ismeretek elsajátításával és a korszerű eszközök beszerzésével egyre inkább partnerországgá nőtte ki magát.

Oroszország már nem elégedett meg az eddig ráosztott szereppel, hanem már az európai politika alakításába is igyekezett beleszólni. A törökellenes háborúban nemcsak a Rzeczpospolita, hanem a Szent Liga valamennyi tagországa felé aktivizálta magát. Az azovi győzelem és a Dnyeper alsó folyásánál fekvő török erődök (Kazikermen, Tavany stb.) elfoglalása révén Oroszország feljogosítottnak érezte magát arra, hogy – függetlenül attól, hogy közben a cár Moszkvában, illetve Hol-

19 Ny. I. *Kosztomarov*: i. m. 551.

20 Piszma i bumagi imperatora Petra Velikovo. 1. (1688–1701.) Szankt-Petyerburg, 1887. 190.

21 I. m. 198., 244., 247., 255., 323–324.; Ny. I. *Pavlenko*: i. m. 73. – Arhangelszkben 1698. jún. 3-án négyhajónyi, orosz szolgálatba szegődött idegen („specialista”) szállt partra, összesen 672 fő. Ebből 26-an hajóskapitánynak (közülük 16 fő holland nemzetiségű volt), 35-en altisztnek, 33-an navigátornak, 51-en orvosnak, 81-en különböző hajóosztisznak szerződtek le. Matróznak állt 233 svéd, dán, 112 holland és 101 más nemzetiségű tengerész.

22 A. G. *Guszkov*: Mezsdunarodnaja naucsnaia konferencija, poszvjascsonnaja 300-letyiju Velikovo poszolsztva. Otyecsesztvennaja isztorija 1998. № 1. 209–213. Bécsben 1998. okt. 23–24-én került megrendezésre egy hasonló témájú konferencia: Peter der Grosse in Österreich címmel.

landiában (1697. augusztus 8.–1698. január 7.) vagy Angliában (1698. január 11.–április 21.) tartózkodott-e – a csatlakozott ország státuszából előrelépjen a vezető európai hatalmak (Német–római Császárság, Anglia, Hollandia) közé.

Bécs számára a lehető legalkalmasabb időben született meg a zentai diadal. Alighogy 1697. szeptember 11-én Savoyai Jenő győzelmet aratott Zentánál II. Musztafa szultán (1695–1703) felett, gyorsfutár vitte Bécsből az örömteli hírt az Amszterdamban szorgoskodó cárhoz. Péter cár tisztában volt a hír fontosságával. Szeptember 13-án kelt, a moszkvai pátriárkának címzett levelében lakonikus tömörséggel számolt be a törökök veszteségeiről: a csatában 10–12 000 török halt meg, közöttük a nagyvezír és a janicsáragas is. A győztesek 72 db rézágyút, 6000 szekényi értéket zsákmányoltak – közölte a cár.²³ Bécsbe küldött válaszlevelében Péter cár jókívánságait tolmácsolta Lipót császárnak. Arról is tájékoztatta a császári udvart, hogy Amszterdamban „a keresztény öröm jeléül” díszsortűz köszöntötte a nagy eseményt. Ugyanebben a levélben, néhány sorral lejjebb, az azovi sikertől önbizalmában megerősödött moszkvai egyeduralgó jelentősegteljesen kiemelte, hogy az Azovi-tenger partján a tengeri közlekedés és forgalom biztosítására erőd és kikötő épül.²⁴ Alig telt el két hét, amikor október 30-án újabb levél érkezett Bécsbe Péter cártól Lipót császárnak. Ebből a levélből a bécsi udvar megtudhatta, hogy az orosz had a Dnyeper torkolatánál nagyszerű győzelmet aratott a Kazikermen és Tavanyt visszafoglalni szándékozó Ali pasa vezír török–tatár serege felett, hétezen maradtak holtan a csatatereken. Tavany négy és fél hetes ostrománál a törökök minden eszközt bevetettek – szólt a tudósítás. Ötezer gránátot lőttek ki a várra, aknákat robbantottak a falak alatt, de nem tudták megtörni az oroszok ellenállását. Ali pasa a békés megoldással, a vár feladásáért kilátásba helyezett jutalommal sem érte el a célját, pedig fejenként 5 tallér kifizetésével hitegette a védőket. Ali pasa vezír megszegyenülve vonult el a vár alól, Tavany az oroszoké maradt.

I. Péter nem véletlenül hangsúlyozta: A császári fegyverek diadala mellett ott sorakoztak az orosz győzelmek, a zentai diadallal szemben az azovi, kazikermeni, tavanyi sikerek álltak. A cár nem akarta csökkenteni a zentai győzelem értékét, de a Don menti és a Dnyeper menti eseményeket legalább olyan fontos eseményeknek minősítette, mint Savoyai Jenő zentai haditettét.

1698-ban a Szent Liga minden egyes országa döntő rohamra készült az Oszmán Birodalom ellen. Savoyai Jenő a következő év katonai tervét már 1697. december 2-án előterjesztette. Tervének alap gondolata az volt, hogy a folytatni kell a felszabadító háborút, az 1698-as, véglegesen mindent eldöntő főhadművelet (*Haupt-Operation*), egyszer és mindenkorra „jó békére” kényszeríti az ellenséget – olvasható a dokumentumban. A hadjárat közvetlen céljának Belgrád elfoglalását jelölte meg, aminck következtében Temesvár védhetetlenül elszigetelődik, kapitulációja elkerülhetetlen lesz – állította határozottan Savoyai Jenő herceg. A stratégiai cél megvalósításához szükséges élő és anyagi erő részletezésére is kitért a felterjesztésben.

23 Pizma i bumagi i. m. 198.; Theatrum Europaeum i. m. XV. 115–123. (a zentai csata leírása).

24 Pizma i bumagi i. m. 208–209., 218.

„Mindennel kész kell lenni április végére” – írta, azaz mindössze négy hónapot szánt a döntő csapás előkészítésére.²⁵

A császár és a cár támogatásával lengyel királlyá koronázott II. Ágost – Savoyai Jenő javaslatával egybehangzón – ugyancsak a háború folytatását kívánta. Szászország és a Rzeczpospolita perszónaluniója új perspektívát nyitott meg az 1685 után csak kudarcokat elkönyvelő lengyelek előtt. 1698-ban eljött a megfelelő pillanat – legalábbis az új király szerint – Kamenyec megszerzésére, holott a kincstár még mindig 30 millió zlotyval adósa volt a zsoldosoknak.²⁶

I. Péternek sem voltak kétségei a törökellenes háború folytatásában, hiszen az év elején (1698. január 29. = február 8.) kötött támadó szövetség három évig garantálta a katonai együttműködést. Oroszország az Azovi-tengerről a Fekete-tengerre való kijutást ellenőrző Kerics várának bevételeire összpontosított.

Az összhangot mutató tervek mögött azonban észrevehető, hogy a szövetségesek érdekei csak a felszínen estek egybe, valójában sokkal inkább ellentétesek voltak.

I. Lipót császár XIV. Lajos francia királlyal 1697. október 31-én megkötött rijswijki (ryswycki) békéje a császárt inkább a törökkel való megegyezésre, mint a hadakozás folytatására sarkallta. Az anyagi kimerültségen túlmenően Lipót császárt aggasztották a spanyol trónörökösödés problémái, nyugtalanították II. (Erős) Ágost nagytrőrő, Moldva, Havasalföld, Podólia (Kamenyec) bekebelezését célzó tervei, a szász választófejedelemnek és családjának, a Wettineknek a megerősödése a Német-római Birodalomban, de erősen nyugtalanította az a tudat is, hogy az Oszmán Birodalom kelet-európai radikális területvesztése, a birodalom erejének totális felmorzsolása feltartóztathatatlanul az orosz befolyás növekedéséhez vezethet. Ilyen megfontolásokból kiindulva, igazán érthető, hogy I. Lipót a szövetséges társak megkérdezése nélkül elfogadta Anglia és Hollandia mediátorságát.

Az 1697–1698 telét Drinápolyban töltő II. Musztafa szultán az angol William Paget és a holland Jacob Colier rábeszelésére, a díván befolyásos politikusainak (Huszein Köprüli nagyvezír, Mehmed Rami reisz-effendi, Alexandrosz Mavrokordatosz [Alessandro Maurocordato] főtolmács és „a belső titkok ismerője”, a jani-csáraga, a kádi-el-aszker) hosszan tartó győzködésére, 1698 májusában elfogadta a béketárgyalások alapjául szolgáló *uti possidetis, ita porro possideatis* elvet. A „ki mit birtokol” elv tulajdonképpen a Német-római Császárságon kívül csak Velencének felelt meg, Oroszország és a Rzeczpospolita érdekeivel viszont ellenkezett. Az utóbbiak, amikor tudomást szereztek a császár és a Velencei Köztársaság békülési hajlamáról, mindent elkövettek I. Lipót szándékának megváltoztatására.

I. Péter maga sietett Amszterdamból Nymwegen (május 17.)–Kleve (május 19.)–Bielefeld (május 25.)–Lipcse (május 31.)–Drezda (június 2–5.)–Peterswald (június 6.)–Prága–Iglau–Budweis–Znaim–Stockerau (június 15.) érintésével Bécsbe,

25 Ld. Feldzüge gegen die Türken 1697–1698 und der karlowitzer Friede 1699. Bearb. Moriz Edlen von Angeli. Wien, 1876. (Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. I./II.) 98–101.; Alfred Arneth: Prinz Eugen von Savoyen. I. 1663–1707. Wien, 1858. 113–114.

26 Wł. Konopczyński: i. m. 28–29.; J. Wojtasik: i. m. 15–16.

hogy személyesen találjon kiutat a váratlan és nehéz diplomáciai helyzetből. Voznyicin követ és Kinsky kancellár eredménytelen megbeszéléseit I. Péter és Kinsky találkozója követte. Július 5-én a cár magához kérte a kancellárt, hogy számon kérje rajta az 1697. februári szerződés felrúgását. A hosszú párbeszédből csak egyetlen momentumot emeljünk ki, mégpedig Kinsky válaszából, amely a bécsi udvar ravaszságát, de egyidejűleg a béke melletti eltökéltségét is alátámasztja. Az egész kereszténység érdekét jelentő békekongresszus még nem kezdődött el, Oroszország nyugodtan folytathatja a háborút – jelentette ki Péter cárnak Kinsky –, és ha újabb területeket szerez a törököktől, tatároktól, akkor az *uti possidetis* elve Oroszország számára még kedvezőbb lesz.²⁷ A háború folytatása mellett erősködő I. Péter a nyilvánvalóan szerződést szegő I. Lipót császárnál sem járt több sikerrel, a békekongresszus összehívását nem tudta megíhúítani.²⁸ Azt viszont ígéretül kapta, hogy a béketárgyalásokon a császári megbízottak támogatják Oroszországot az elhódított területek megtartásában és Kerics megszerzésében.

Oroszország és az Oszmán Birodalom karlócai fegyverszünete

Diplomáciailag ilyen rendezetlen és bizonytalan körülmények között maradt vissza Bécsben az orosz 3. nagykövet, Prokofij Voznyicin dumakancellár (*dumnij djak*), pontosabban dumatanácsnok (*dumnij szovjetnyik*). Azért kell ezt a jelentéktelennek tűnő változást, dumatanácsnoki címet hangsúlyozni, mert Péter cár, közvetlenül Bécsből való távozása előtt adományozta Voznyicinnek ezt az orosz hierarchiától teljesen idegen rangot. Vajon mi készítette a cárt erre a szokatlan lépésre? Egyrészt az, hogy a német császári tanácsnokok mintájára a cár közvetlen munkatársai is ugyanolyan pozícióba kerüljenek, mint Lipót bizalmasai. Ám Péter cár cselekedete mögött a politikai óvatosság is meghúzódott. A Péter cár–Kinsky kancellár dialógusból arra következtethetünk, hogy az orosz uralkodó ráérezett a szerződéskötések betű szerinti értelmezésének fontosságára, a szerződések pontatlan fogalmazása miatti önkényes magyarázatok lehetőségére. Ezért, mindenféle csapdahelyzetet elkerülendő, meghatalmazottjának a tárgyaló felekkel ekvivalens rangot adományozott, nehogy Oroszországot a tárgyalásokon bármilyen sérelem érje. Több mint valószínű, hogy ezen megfontolásból és nemcsak formális okokból léptette elő Péter cár a diplomataját egy Oroszországban ekkor még nem is létező magasabb posztra.

Miért nem a rangosabb, az 1. (Lefort) vagy a 2. nagykövet (Golovin) képviselte Oroszország érdekeit Karlócán? Azért, mert Voznyicin „karrierdiplomata” volt, és a *Küliügyi Hivatal* török szakértőjének számított. 1698-ban éppen harminc éve szol-

27 Piszma i bumagi i. m. 263–267.; *E. de Hurmuzaki*: i. m. V. 1. 487–490.; *L. Bozai Zsuzsanna*: Oroszok Bécsben 1698-ban. *Aetas* 1992. 3. sz. 78–93.; *M. M. Bogoszlovskij*: Pjotr I. (Matyeriális dlija biografiji.) II/1–2. *Pervoje zagranicsnoje putyesesztvije*. 1–2. 9 marta 1697–avgusztja 1698 g. Moszkva, 1941. 450–549. (Péter találkozója Lipóttal: 465–474., Péter és Kinsky gróf tárgyalásainak kezdete: 474–481., A tárgyalások folytatása: 486–491., A tárgyalások befejezése: 497–507. stb.)

28 *M. M. Bogoszlovskij*: i. m. II/2. 542.

gálta országát és uralkodóit különböző diplomáciai beosztásokban. Első külföldi útján, 1668-ban, mint az orosz küldöttség beosztott tagja Bécsben és Velencében fordult meg. 1681-ben a bahcsiszeráji békében a Portával sikerült elfogadtatnia az orosz érdekeket, ezt a cár ranggal, fizetésemeléssel, birtokkal hálálta meg. A Külügyi Hivatal érdemi munkáját a későbbiekben vezető diplomatává emelkedett Jemeljan Ukraineccal együtt vezette. 1689–1699 között a nagy rivális, Ukraineccal a külügyek élén maradt, Voznyicin pedig a kevésbé jelentős, keleti (tatár) ügyekért felelt a Kazanszkij dvorecban. (Kína, Irán, Szibéria ügyei más hivatalok kompetenciájába tartoztak.) A Kazanyi Hivatal vezetőjének, Borisz Golicinnak az ajánlására került újra a nagypolitikába és kapott 3. nagyköveti megbízást Péter cártól.

Voznyicin az első pillanattól fogva kellemetlen tárgyalópartnernek bizonyult. Alighogy Péter cár kitette a lábát Bécsből, megkezdődött a Kinsky kancellárral vívott diplomáciai csatája. Első „győzelmét” azzal aratta, hogy az 1687. évi Serebnyev-követség méltó elhelyezésével példálózva, Kinskytól az orosz cár követének kijáró, a cári követet megillető szálláshelyet (a Königsberg-palotát) kényszerített ki. Diplomáciai tevékenysége során minden erejével azért küzdött, hogy megakadályozza az Oszmán Birodalommal tervezett békét.

Az osztrák politika formálói – Kinsky, Kaunitz, Stahremberg, Bucelli – kellemetlenebbnél kellemetlenebb kérdéseket hallhattak Voznyicintől. Hogyan lehetséges az – okvetetlenkedett az orosz követ –, hogy a békekötés tervezete a „császár őfelsége akaratából és nem a szövetségesek közös tanácskozásának” eredményeképpen született meg? Ha a császár a békekötésre gondolt, miért kellett idegen országokat (Anglia, Hollandia), mint közvetítőket bevonni az ügybe? Nem kellett volna-e minderről időben tájékoztatni a cárt? Mindenki sejti – folytatta a szemrehányást Voznyicin –, hogy a császár „a Hispániai királyság és a Francia háború miatt siet békét kötni”, de mi lesz akkor, ha a francia háború idején a törökök újból a császárra támadnak? Ki fog akkor neki segítséget nyújtani? Nem kellene inkább minden szövetséggel egyetértésre jutni? Helyénvaló lenne meggondolni azt is – mondta a magyar belügyekben tájékozott orosz külügyér –, hogy az elmúlt évi magyarországi lázadás megismétlődhet, ha császár őfelsége hadai „a francia ellen” csatáznak. Kiben és miben reménykedhet majd a császár?²⁹

A császár és a cár együttes ereje elég a háború folytatásához – jelentette ki a keleti ügyek szakértője. Egy döntő hadjáratral, amelyre Oroszország már felkészült, még kedvezőbb békét lehet kicsikarni a Portától. Kívánatos lenne az 1697-es támadó szövetség életbe léptetése akár változatlan formában, akár csak a cár és a császár koalíciójára leszűkítve. Az utóbbi esetben Oroszország két éves, vagy akár egy éves időtartamot is elfogadna. Amennyiben a császárt az előnyösebbnél előnyösebb javaslatok sem térítenek el a békekötési szándékától – ismételte Voznyicin Péter cár végleges feltételét –, úgy Oroszország kéri a császár támogatását a béketárgyalásokon ahhoz, hogy a Krím félszigeten található és a krími tatárokat sakkban tartó Kercset megszerezze, mert Kercs nélkül továbbra sem biztonságos a déli határa.³⁰

29 Pizma i bumagi i. m. 263–266.

30 I. m. 266–267.

A Bécsben tapasztalt, kellemetlenkedő, rámenős, akaratos, erőszakos Voznyicin-stílus Karlócán semmit sem változott. Carlo Ruzzini – a Velencei Köztársaság meghatalmazott követe Karlócán – jellemzése szerint „az orosz követ” megjelenésében és viselkedésében nemzetének vonásai, a durvaság, a civilizálatlanság tükröződtek.³¹

Az összetűzések alapja egy elvi jelentőségű kérdés volt: kit illet meg az elsőbbség a másikkal szemben, azaz, kinek az uralkodója foglalhatja el a második helyet a rangsorban a császár mögött? Az emiatt fakadó nézeteltéréseket, vitákat, veszekedéseket, sőt az orosz és lengyel szolgák egymás közötti tettlegességét a kívülállók értetlenül fogadták. Kezdetben mosolyogtak Voznyicin és Małachowski kicsinyességein. Igazán komikus lehetett Öttingen, Schlick, Marsili császári követek, Paget angol és Colier holland közvetítők számára Péterváradon, amikor az orosz és a lengyel meghatalmazott inkább lemondott a protokollszabályok szerinti kölcsönös vizitálásról, mert mindegyik fél a másik látogatását várta el elsőként. Marsilinak viszont már sokkal komolyabb fejtörést okozott a cár és a király képviselőinek makacssága. A tárgyalási és a tartózkodási színhelyek kijelölésével megbízott Marsili külön-külön győzködte a rátarti feleket. Nincs jelentősége annak, hogy ki hol foglal magának teret – jelentette ki a császári követ –, hiszen a kongresszus helyének választott vidék semleges zóna, nem császári, de nem is szultáni terület. Voznyicint egyáltalán nem hatották meg Marsili szavai. Kifejtette, hogy a császár utáni első hely uralkodóját, a cárt illeti, mert az orosz–lengyel tárgyalások alkalmával mindig a lengyelek üdvözlik először az oroszokat. Ez a szokás nem csorbult Bécsben sem, hiszen a Rzeczpospolita bécsi követe, Gamalinski atya kétszer is felkereste szálláshelyén. De nem ártana, ha Małachowski csupán a budai találkozásukra visszaemlékezne – folytatta az elsőbbség melletti bizonyítékok felsorolását Voznyicin –, amikor is a lengyel követ tette tiszteletét nála először. Ezt a vizitet ő, még ott, Budán viszonzta. Ebből is látható, hogy cár őfelségét jogszerűen illeti meg a császári jobb oldal.³²

A meglehetősen kényes helyzetből Marsiliék ügyes megoldással menekültek ki. Új elhelyezkedési tervet eszeltek ki, mégpedig egy négyszögű elrendezést, ahol az

31 Idézi *Wł. Lenkiewicz*: i. m. 1080. Ruzzini véleményét a történészek is átvették, az osztrák, magyar, lengyel szakirodalomban kimutatható a fenti hatás. Alfred Arneth osztrák történésznél éppúgy előfordul, mint Acsády Ignácnál. „Ő lett a kongresszus fenegyereke” – írja Acsády. – „Éppoly durva, erőszakos, barbár volt mint ura, és hőbortjaival, fegyelmezetlenségével hol megijesztette, hol megnevettette társait. Különösen Małachovszki Szaniszló poseni palatinust, Lengyelország követét választotta ki durvaságainak céltáblájává s a két követ a többiek mulatságára, részben megbotránkoztatására állandóan bosszantotta, sértegette egymást mégpedig írásban és szóban. [...] A küzdelemnek nem politikai természete volt. A muszka csak azt akarta bizonyítani, hogy van olyan úr, mint a lengyel s hogy Oroszország van olyan hatalmas mint Lengyelország.” (*Acsády I.*: i. m. 34–35.; *A. Arneth*: i. m. 118.: „Die Erscheinung und das Benehmen des russischen Botschafters Procop Bogdanowicz Wosnitzinow erinnerten gar sehr an die damals noch barbarischen Sitten seiner Heimath.”; *Wł. Konopczyński*: i. m. 36.: „okaz wschodniej brutalności i chytrości.”) Leopold Schlick császári meghatalmazott Kinskynek írt levelében az orosz és a lengyel követek állandó veszekedését polgárháborúnak nevezte („la guerre civile entre les ambassadeurs de Moscovie et de Pologne”). (Idézi *Acsády I.*: i. m. 35.)

32 M. M. Bogoszlovskij: i. m. 367.

elsődlegesség kérdése automatikusan jelentőségét veszítette. Ebben a formában minden nehézség nélkül teljesíthető volt Małachowski kérése, vagyis nem kellett szomszédságban lennie „a moszkovitákkal”. A megállapodás ellenére Małachowski szegényes sátrát a négyszög közepén verte fel, mindenkit megdöbbsentve a szemtelenségével.³³ A konferencia mindegyik résztvevője felsorakozott Marsili támogatására. Ezzel a lépésével Frigyes (II.) Ágost embere a szavahihetőségét tette kockára, mindenkit maga ellen ingerelt. Közel tíz napot emésztett fel az egész békekonferenciát veszélyeztető komoly krízis megoldása. Október 31-én a lengyel meghatalmazott – végre-valahára – belenyugodott a megváltoztathatatlanba, mintegy belekényszerítette saját magát a császári bal oldal elfogadásába.

Voznyicin elégtételként fogadta az ügy ilyen módon történő lezárását, de megbocsátásról szó sem lehet. Małachowski, aki Nagy-Lengyelország első világi főurának számított, mint poznaíni vajda, még október 10/20-án jóvátehetetlen hibát követett el. Halálosan megsértette Voznyicin titkára előtt az orosz uralkodókat. A negyvenéves, négy nyelven beszélő lengyel főúr, Voznyicin gőgös magatartásán feldőhődve kijelentette a titkárnak: a cár követe úgy viselkedik, mintha a cár elsőbbséggel rendelkezne a lengyel királlyal, sőt a német császárral szemben is. Ezt a császár és a király soha meg nem engedi, nem tűrheti, hiszen „a moszkvai korona nem is királyi, nem is császári korona. Fejedelmi süvegnek csinálták, nem úgy, mint a császár, vagy a királyok koronáját. Nagysága se császári, se királyi, mert Iván Vasziljevics írta magát először cárnak, amint a krími kán is annak írja magát.”³⁴ Hiába mentegetőzött Małachowski azzal, hogy a Voznyicin titkárával, Pjotr Posznyikov doktorral latinul folytatott beszélgetésben csak Posznyikovot javította ki, mert a doktor következetesen a *rex noster* formulát használta a *dux Moschoviae* helyett. Holott a sorrend világos: *imperator–rex–dux*. Így csúszott ki a száján az a mondat, hogy a moszkvai cár se nem *imperator*, se nem *rex*.

Voznyicin felháborodása nem ismert határokat: hogyan merészeli bárki is a cár „Monomachosz-sapkáját” egyszerű fejedelmi fővegnek minősíteni? Hogyan vonhatja kétségbe bárki is az államszerződés azon kitételeit, ahol a császár és a királyok fivérének (= egyenrangú félnek) nevezik a moszkvai uralkodót? Hogyan vetemedhetett arra a lengyel király megbízottja, hogy a cári méltóságot a krími kán méltóságával azonosítsa? Voznyicin haragja csak az érdemi tárgyalások közeledtével csillapodott le.

A nyilvánosság előtt és a háttérben zajló konfrontáció Voznyicin malmára hajtotta a vizet. Oroszország a császár külön megállapodása ellenére sem mondott le alapvető célkitűzéséről, az 1697-es támadó szövetség életben tartásáról, azaz a törökellenes háború folytatásáról. Minden zavaró körülmény, ami a béketárgyalásokat késleltette, az orosz elképzelés valóra váltását hozta kézzelfogható közelségbe. Ebbe a stratégiába még az a variáció is belefért, hogy időhiány következtében a karlócai

33 I. m. 375–376.

34 I. m. 368.; RGADA fond 159. Prikaznije gyela novoj razborki. Poszolszkij prikaz. opisz 2. csaszty 1. gyelo 140. 117.

kongresszuson ne szülessen végső döntés, azaz „örökbéke”, hanem mindössze fegyverszünet.

Voznyicin saját követi tevékenységéről és a karlócai eseményekről írott jelentései, tudósításai hiánytalanul rendelkezésünkre állnak. Karlócáról heti rendszerességgel indult futárposta Moszkvába. Az első küldemény 1698. október 15(25)-i dátumozású, az utolsót, a 12. postát, 1699. január 6(16)-án keltezték a szerémségi helységben.³⁵

A tavasz és célja elérésére minden kínálkozó alkalmat megragadó orosz nagykövet taktikai tárházából nem hiányzott a török megbízottak megoldozása sem. A titkos akciót azért kezdeményezhette, mert a portai követek közül Mavrokordatosz fődragománt már nagyon régről, 1681 óta ismerte. Október 10(20)-én küldte el Voznyicin Karlócáról Belgrádba első levelét a görög származású, kereszténységét megőrző Mavrokordatosznak. A „postás” személye eleve garantálta a különutas politizálás titkosságát, merthogy Arsen Nyemojević karlócai ortodox pátriárka egyik bizalmasa, Grigorij barát kézbesítette a kényes tartalmú levelet. Október 15(25)-én Voznyicin a közben már Péterváradra érkezett török főúrnak újabb levelet juttatott el, amelyben megismételte az első levélben írott ajánlatait. A „régibb barátom, legnemesebb [...] uram” megszólítással indító Voznyicin örömét fejezte ki afelett, hogy mint régi ismerősök tárgyalhatnak megint államügyekről és várhatóan megint sikerrel. Ennek érdekében, kívánatos lenne – javasolta Voznyicin az 1673 óta a szultáni udvarban szolgálatot teljesítő Mavrokordatosznak – a nyilvános tárgyalások előtt szót váltani. A bizalmas mondandó, amely Oroszországnak és a Portának kölcsönös előnyököt hozhat, nem szabad, hogy a szövetségesek és a közvetítők tudomására jusson³⁶ – titkozatoskodott a minden irányba nyitni kész cári követ.

A 61 éves, okos és sokat tapasztalt Mavrokordatosz – Rami reis-z-effendi tudtával – elfogadta az orosz kezdeményezését, beleegyezett a kongresszus megnyitása előtti kapcsolatfelvételbe. Az összekötő, éppen Mavrokordatosz javaslatára, Voznyicin titkára, a görögül, latinul kiválóan beszélő doktor, Pjotr Posznyikov lett. Hatalmas kitérőkkel hozta-vitte a leveleket a címzetteknek, nehogy a szövetségesek gyanúját felkeltse a gyakori közlekedése.

A kölcsönös előnyökkel kecsegtető, de szigorúan titkos orosz javaslat rámutatott arra, hogy ez a küszöbönálló kongresszus „komoly nehézségekkel kezdődik” és hogy hiába akarja mindegyik fél a kedvező és szerencsés lezárását, félő, mégis kudarccal zárul, tehát a háború folytatódik. Ezért Oroszország azt javasolja, hogy

35 RGADA ua. 102–103., 108–111., 115–119., 131–133., 395–397., 417–425., 430–434. Pamjatnyiki i. m. IX. Voznyicin beszámolója Karlócáról, postával küldve Moszkvába. 1. posta: 1698. okt. 15. 163–164., 2. posta: okt. 22. 187–203., 3. posta: okt. 29. 236–244., 4. posta: nov. 5. 247–251., 5. posta: nov. 18. 275–292., 6. posta: nov. 25. 300–308., 7. posta: dec. 2. 322–330. 8. posta: dec. 9. 355–360., 9. posta: dec. 16. 373–378., 10. posta: dec. 23. 394–400., 11. posta: dec. 30. 410–416., 12. posta: 1699. jan. 6. 437–448. 13. posta: 1699. jan. 13. 454–462., 14. posta: Péterváradról 1699. jan. 20. 482–488., 15. posta: Péterváradról 1699. jan. 24. 513–518. Megjegyzés: 1. A hazautazás különböző állomáshelyeiről indított postákat nem tüntettük fel. 2. A dátumok a julián naptár szerint értendők. Ekkor a julián és a gregorián naptár között 10 nap az eltérés.

36 Pamjatnyiki i. m. IX. 149–150.

a Porta egyezzen ki Oroszországgal, kössön akár békét, akár örökbékét Oroszországgal, mert az Oszmán Birodalom csak így kerülheti el a többfrontos háborút. „A németek és a lengyelek minket összevezítettek, nekünk mindenben hazudtak, ezért mi bosszút akarunk állni rajtuk”, vallotta meg régi ismerősének Voznyicin. De ha a Porta nem hajlana a békére, akkor Oroszország akár rövid, akár hosszú idejű fegyverszünettel is beérné. Amíg Oroszország és a Porta között nem születik megállapodás a béke vagy fegyverszünet ügyében, addig se a németekkel, se a lengyelekkel, se a velenceiekkel ne írjanak alá semmiféle megegyezést. Az ellenük folytatandó háborúval – győzködte Voznyicin Mavrokordatoszt – a Porta mindent visszanyerhet. Tudniuk kell azt, hogy a németek hatalmas kölcsönöket vettek fel, teljesen elszegényedtek, hadakozásra képtelenek. Ráadásul, „ha a hispán meghal”, ami rövidesen bekövetkezik, Franciaország azonnal háborút visz a császárra. A franciaellenes Anglia és Hollandia, akik a mediátorságot vállalták a kongresszuson, egyáltalán nem a Porta javára cselekszenek. Azok kereskedő népek, csak a maguk hasznát nézik³⁷ – vázolta fel levelében az orosz elképzelést Voznyicin.

A fenti javaslat értékelésénél nem szabad figyelmen kívül hagynunk egyrészt azt, hogy Lipót császár – akár az 1684-es, akár az 1697-es nemzetközi szerződésre is gondolunk – a szövetségesek háta mögött egyezett meg a törökökkel a békekonferencia összehívásáról és ennek következtében a császár nélküli szövetség akcióképtelenné vált. Így a Szent Liga országainak nemigen maradt más választásuk, mint a tárgyalásokon való részvétel. Másrészt pedig az *uti possidetis* elv megosztotta a szövetségeseket, a szövetség minden egyes tagja külön-külön kellett hogy tárgyaljon a Porta képviselőivel, bilaterális szerződéssel kellett rendezniük a konfliktusaikat a törökökkel. „Durvábban” fogalmazva: a császár kiszolgáltatta koalíciós társait a békecsinálás folyamatában. A törökellenes háborúban – igaz, közel sem azonos eredménnyel, de mégis – együtt küzdő keresztény szövetségesek Karlócán egymás rovására is, egyedül viaskodtak a békéért. A Rzeczpospolita, a Velencei Köztársaság, Oroszország meghatalmazottai a nemzeti érdekeket maximálisan szem előtt tartva, minden körülményt a saját hasznukra igyekeztek kamatoztatni. Voznyicin se cselekedett másképpen, mindössze – a lengyel és velencei kollégáival összehasonlítva – annyi volt a különbség, hogy a cári külügyesnek nagyobb volt a mozgástere, manőverezési lehetősége.

Mavrokordatosz elvetette az orosz tervet: „azt semmiképpen nem lehet megcsinálni”, válaszolta. „Az Ottomán Porta az adott szavát megtartja”, sőt nemcsak a szavát adta a tárgyalásokra, hanem elfogadta a béke megalapozásának feltételét, a „ki mit birtokol” elvet is. A szultán és a cár viszonyát terhelő jó néhány vitás kérdésről a nyilvánosság előtt kell tárgyalni, ám az Oroszországgal kötendő fegyverszünetet kivitelezhetőnek mondta.³⁸

Voznyicin érthetett az egyenes, köntörfalazás nélküli beszédből, de érthetett abból a tényből is, hogy Mavrokordatosz nem fogadta el „a cár ajándékát”, a drága

37 I. m. 180–181.

38 I. m. 181.

cobolyprémeket.³⁹ A megvesztegetési kísérletnek is felfogható ajándékozás ellenére Mavrokordatosz nemcsak hogy megőrizte Voznyicin titkát és nem szivárogtatta ki tárgyalópartnereinek a karlócai kongresszus megtorpedőzésát kezdeményező orosz javaslatot, hanem mindvégig fenntartotta a közvetlen információcserére alkalmas küldöncszolgálatot.

A törökök „becsületességén” meghiúsult orosz akció után Voznyicin más esz-
közhöz folyamodott. Arra tett kísérletet, hogy a mediátorok szerepét az orosz–török
ügyekbe való beavatkozásnak minősítse, illetékességüket elvitassa. Hiába bizony-
gatták a császáriak és a közvetítők, hogy mindez a törökök kérésére történt, Voz-
nyicin ragaszkodott Rami és Mavrokordatosz nyilatkozatához. Ezúttal is csalatkoz-
nia kellett azonban a törökökben, mert azok megerősítették a keresztény
szövetségesek által mondottakat. Hamarosan bebizonyosodott az is, hogy az egyre
inkább elszigetelődő Voznyicin nemcsak a törököktől, de a császáriaktól sem vár-
hatott segítséget. A császáriak közölték vele, hogy a béketárgyalások első napjaiban
a császár követei találkoznak a szultán megbízottaival, a második és harmadik
helyen a lengyel és a velencei meghatalmazott tanácskozik a Porta képviselőivel,
míg utolsóként Voznyicin ülhet a tárgyalóasztalhoz Ramival és Mavrokordatosszal.
A sorrendiséget a Szent Ligába való belépés sorrendje döntötte el⁴⁰ – üzente Öttingen-
gen a titkára révén Voznyicinnak. Az Oroszország számára kifejezetten hátrányos
tanácskozási rend, bármilyen erélyesen is tiltakozott ez ellen a cári követ, nem vál-
tozott.

Voznyicinnak tehát nem maradt más választása, mint hogy alávesse magát a
közös akaratsnak. Haladéktalanul be kellett adnia írásban a császári főkövetnek,
Öttingennek és a közvetítőknek, Pagetnek és Coliernek azokat a feltételeket, azokat
a tárgyalásokon napirendre tűzendő témákat, amelyekhez Oroszország az orosz–
török béke megszületését kötötte. Öttingen október 23-án (november 2-án) kapta
kézhez a 10 pontos előterjesztést.⁴¹

Eszerint: 1. Oroszország elfogadta Anglia és Hollandia közvetítő szerepét az
osasz–török tárgyalásokon. 2. Oroszország nem ellenzi a „ki mit birtokol” elv alap-
ján meginduló kongresszusi munkát. 3. Oroszország követeli, hogy a szultán a
krími, az ocsakovi, a belgorodi tatárok által okozott károkat térítse meg, egyszer
és mindenkorra a tatárok portyázásainak vessen véget. Mindez csak akkor oldható
meg, a *ha szultán Azovot a Don-torkolattal együtt, valamint a Krím-félszigeti Ker-
cset a cárnak átengedi*. 4. A „becsületes és biztonságos béke” érdekében a cári
alattvalók (a határ menti vajdák, az ottani hadparancsnokok) és a szultáni, káni alatt-
valók egyaránt tartózkodjanak a háborúskodástól. 5. Oroszország javasolja a köl-
csönös fogolycserét. Amennyiben a cár országában a keresztiséget fel nem vett
mohamedán rab, illetve a szultán és a kán országában iszlámra át nem tért orosz
vagy kozák rab található, őket váltságdíj nélkül kell szabadon engedni. 6. Oroszor-
szág indítványozza a szárazon és vízen folytatott kereskedelem szabadságát. A cár

39 I. m. 193.

40 I. m. 235–236.

41 I. m. 204–208.

garantálja, hogy a szultáni alattvalók, kereskedők a cár országában bántatlanul és biztonságosan mozoghatnak, a szokásos vám lefizetése ellenében korlátozás nélkül kereskedhetnek Azovban, Kercsben, Tavanyban (Dnyeper folyó), Kijevben, Moszkvában. A kölcsönösség alapján, hasonló engedményeket kaphassanak az orosz kereskedők is a szultán országában. A cári alattvalók szabadon érkezhessenek „akár lóval, szekérrel, tevével, akár hajóval” szultáni és káni területekre, Kaffában (Krím), Szinopében, Trapezundban, Konstantinápolyban és „azon túl is” akadálytalanul árulhassanak, vásárolhassanak. 7. Oroszország követeli, hogy a Szent Megváltó sírja a jeruzsálemi ortodox pátriárka felügyelete alatt álljon, mint ahogyan az régen szokás volt. 8. Oroszország követeli továbbá, hogy a szultán országában élő ortodox vallásúak, a görögök, a szerbek, a bulgárok, a szlávok szabadon gyakorolhassák hitüket és mindenféle adótehertől mentesüljenek. 9. A béke ratifikálására és az okmányok kicserélésére az orosz meghatalmazottak Konstantinápolyban, a török meghatalmazottak Moszkvában jelenjenek meg. 10. A békét kötő felek erősítsék meg a maguk és az utódaik, örökösök nevében a béke felbonthatatlanságát.

A tárgyalási alapul szolgáló 10 témáról a cári és a szultáni meghatalmazottak először november 9(19)-én folytattak eszmecsere-t, vagyis akkor, amikor a császáriak már három, a lengyel és a velencei követ pedig egy-egy tárgyalási fordulón túl voltak. (Nem számoltuk tanácskozási napnak a nyitónapi, november 13-i protokolláris ceremóniát.) Voznyicin úgy kezdte meg utolsóként diplomáciai viaskodását, hogy kérése ellenére semmilyen információt nem kapott a szövetséges társaktól. Már az első tanácskozáson éles vita bontakozott ki a felek között, az álláspontok egyáltalán nem közeledtek egymáshoz.

Az első orosz–török tárgyalási anyag ismeretében úgy tűnik, hogy Voznyicin irányította a tanácskozást, lényegbevágó kérdéseivel többször sarokba szorította ellenfeleit. A török és tatár ügyekben való jártasságát akkor mutatta ki igazán, amikor a Porta és a Krím különleges kapcsolatát feszegette, amikor a szultán és a kán viszonyában kitapintható gyenge pontokat támadta. Észérvekkel jutott el a török–tatár egység elméleti és gyakorlati működésének ellentéteihez. Ezzel a felismerésével igyekezett Bahcsiszerájt leválasztani az Oszmán Birodalom testéről. Különösen kényelmetlen volt Rami reisz-effendi és Mavrokordatosz fődragomán számára annak hangoztatása, hogy a Krími Kánság ugyanolyan tatár állam, mint a kazanyi, asztrahanyi és szibériai tatár államok. A történelmi példákkal, IV. Iván cár hódításaira tett utalásaival Voznyicin talán jogalapot kívánt teremteni a Krím bekebelezéséhez.

Az ideges és feszült légkörben véget ért első találkozó után az érdekelt felek csekély három napot adtak maguknak, hogy újra nekilássanak „az igazságos és biztonságos béke” megalkotásához. Ehhez azonban mindkét oldalon komoly engedményekre lett volna szükség.

Rami és Mavrokordatosz a november 12(22)-i ülésen támadásba ment át. A törökök bemutatták Voznyicinnak azt a Kinsky-levelet, amely a császár – Oroszország szövetségese – parancsára, a szövetségesek nevében készült. Minden szövetséges – a levél szövege szerint – azon túlmenően, hogy az *uti possidetis* elvéhez hű marad, beleegyezik abba is, hogy a békekötést nehezítő várakat, erősségeket a szembenálló felek lebontják. A Kinsky-levéllel operáló törökök felszólították Voz-

nyicint: ne merészelje még egyszer Kercs dolgát előhozni a plénumon. A Dnyeper menti váraknak a sorsát a szövetségi kötelezettségvállalás ugyancsak eldöntötte. Voznyicin mit sem tudva Kinsky leveléről, kijelentette: tárgyalópartnerei helytelenül értelmezik a bemutatott irományt, mert az a levél „anélkül, hogy tanácskozott volna velünk” keletkezett. Kinsky ígérete Oroszországra nem érvényes, a cár soha nem szenvedhet hátrányt szövetségesei miatt. Orosz ügyekben csak és kizárólag a cár az illetékes, látható különben, hogy erről a levélről hiányzik a cár aláírása és pecsétje. A Dnyeper menti várak lerombolásáról ne is álmodjanak – folytatta Voznyicin –, a cári katonaság nem vonul ki belőlük. Amennyiben ezek a feltételek a béke ügyének ártanak, a „rövid idejű fegyverszünet” létesítését nem zárják ki. Búcsúzóul, Voznyicinnak megint csak sikerült a törökök érzékeny pontját eltalálni: vajon a szultán a cár követelésére lerombolhatná Ocsakovot, Belgorodot (a Dnyeszter torkolatánál), Kiliját (a Duna deltájában)?

A feltett kérdés nyomán a törökök „mérgeesen hallgattak”: teljes kudarccal fejeződött be ez a második ülés is.⁴²

Most már a közvetítő angol és holland követeken, Pageten és Colieren volt a sor, hogy az orosz–török tárgyalásokat kimozdítsák a holtpontról. Minden energiájukat Voznyicin meggyőzésére fordították. Döntő érvnek a császár sikerét, a küszöbönálló megegyezését szánták. Nem kétséges – hangoztatták a mediátorok –, hogy a császár békéjét a lengyel és a velencei béke követi, Oroszország pedig néhány váracská miatt elmulasztja a békekötést. Szövetségesek nélkül igen nehéz időszak elé nézhet Oroszország, a cárnak egyedül kell vállalnia egy orosz–török háború kockázatát.⁴³ Voznyicin nagyon is jól látta e diplomáciai zsákutca következményeit, de az alapelvekből nem engedhetett. Cári utasítás hiányában nem mondhatott le a cári hódításokról, a dnyeperi várakról. Világosan felismerte országa csapdahelyzetét. Oroszország Szent Ligába kerülése nagyban megnövelte a császár, a lengyel király és Velence esélyeit a háborúban, ez az óriási erőfölény kényszerítette a Portát tárgyalásokra. Ez az erőfölény viszont a béketárgyalásokon Oroszországnak nem kamatozik, a szövetségeseknek hasznot és előnyt, Oroszországnak viszont csak hátrányt és veszteséget hozott. Amíg a császár valamennyi hódítását megtarthatja, országát alaposan megnöveli, amíg a lengyel király az *uti possidetis* elv megsértésével a török kézben lévő podóliai Kamenyecet visszakaphatja, addig az orosz cártól a Szent Liga háborúja során fegyverrel megszerzett területeket is elvitatták.

Voznyicin nem tétlenkedett: egyrészt a császár köveit, Öttingent, Schlicket, Marsilit óva intette a szerződészegéstől, mondván, hogy „a szövetségi kötelezettség szerint” a törökökkel csak abban az esetben köthető béke, ha a liga valamennyi országa egyezsége jut a Portával. A császáriak elismerték a felvetés jogosságát, de végül is Voznyicin kérésének a teljesítését elutasították: „igen csodálkozunk azon, hogy mi, mindössze egy éve vagyunk szövetségi kötelezettségben veletek, de ti, bennünket még tizenöt évig háborúra akartok kényszeríteni.”⁴⁴

42 I. m. 262–266.

43 I. m. 273., 295.

44 I. m. 356., ld. még: Grunds- und umständliches Bericht von denen Römisch-Kayserlichen wie auch Ottomanischen Botschaften wodurch der Frieden zu Carlowitz bestätigt werden. Wien, 1702.

Voznyicin ezután is kitartóan ostromolta a császáriakat „a kölcsönös megegyezés”, „a kölcsönös előny” idézgetésével, de Öttingen nem engedett. A kongresszus befejezése előtt néhány héttel, január 7-én, Voznyicin szálláshelyén (!) maga Öttingen ismételte meg az oly sokszor hangoztatott véleményt. Hiába van a szerződés betűje szerint Voznyicinnak igaza, a császár – Oroszországtól eltérően – nincs felkészülve a háborúra, „nincs mivel” (= nincs pénze) harcolnia. Most, télen is, kénytelen zsoldosait fizetni, ami nem más, mint „tűzbe vetett pénz”.⁴⁵

Az orosz követ Małachowskira akart nyomást gyakorolni az 1686. évi orosz–lengyel örökbéke 12–13. articulusra hivatkozva. Egy lengyel–török különbéke, a cár „beleegyezése nélküli” béke, a királyi eskü megszegése – írta Voznyicin az elmérgesedett viszony enyhítését kezdeményező lengyel főúrnak. Oroszország és Lengyelország „közös megelégedésére” és mindkét ország érdekében jobb lesz, ha itt, Karlócán „egy-két évig érvényes armistitiumban” egyeznek ki a Portával⁴⁶ – indítványozta az orosz követ. Małachowski erősen tiltakozott az esküszegés vádjá miatt. Ezt a bűnt csak akkor követte volna el Lengyelország – replikázott a vajda –, ha Karlócán Oroszország képviselője nem lett volna jelen. Fegyverszünet pedig azért nem jöhet szóba, mert Lengyelországot „a császáriak már békére kényszerítették”. (A „németek” csalárdságát jóval később, januárban is megismételte Małachowski.) Szerinte ez a következőképpen történt: a császáriak azt állították Voznyicinről, hogy az ügyeit már „alapvetően elrendezte” a törökökkel. Ebből a féligazságot hordozó információból a lengyel meghatalmazott arra a következtetésre jutott, hogy az orosz–török megállapodás elkészült. A hadi porondon Lengyelország egyedül semmilyen körülmények között nem mérkőzhetett a Portával, szorult helyzetéből az egyetlen kivezető út csak a törökökkel való megegyezés lehetett.⁴⁷

Voznyicin a török tárgyalóféltől is igyekezett engedményeket kicsikarni. A november 22(december 2)-i ülésen, miután a felek kölcsönösen jóindulatukról és jószándékukról biztosították egymást, azonnal a legnehezebb kérdés, a dnyeperi várak sorsa került terítékre. Tavanyra, Kazikermenre, Garszlankermenre, Sangirejre azért van szüksége a Portának – fejtegette Rami és Mavrokordatosz –, mert Moldván keresztül a belgorodi és az ocsakovi részek érintésével lehet eljutni a Dnyeperig, onnan pedig a Krímbe. Ez az út mindig „a szultán országában” feküdt, a jövőben is így kell lennie. Szultán öfelsege inkább lemond Azovról a cár javára. Oroszország a jövőben a tatárok részéről a legkisebb „gonoszágot” sem fogja tapasztalni, mert a szultán a békekonferencia befejezése után a tatárságot „kézbe veszi és ekét húzni kényszeríti”.⁴⁸ Voznyicin egyáltalán nem hatódott meg ettől a török ajánlattól és ő is előadta a maga álláspontját. Azovval is, a dnyeperi várakkal is a cár rendelkezik, azok visszaadásáról szó sem lehet. A dnyeperi várakban állomásozó cári katonaság kivonására, illetve a várak lerombolására sem érdemes szót vesztegetni – nyomatékosította Voznyicin –, mert azok az erődök, legyenek bármilyen kicsinyek is, az

45 Pamjatnyiki i. m. IX. 406.

46 I. m. 366.

47 I. m. 355–357., 418.

48 I. m. 296–299.

orosz és a lengyel határvidéket őrzik a tatárok felől. Mavrokordatosznak tudnia kellene, hiszen ott volt személyesen a bahcsiszeráji (1681) béke megkötésénél – folytatta kemény hangon a cári meghatalmazott –, hogy a szultán kezességet vállalt a béke megőrzéséért. S lám, mi lett belőle? Sokszor maga a kán se tudott arról, hogy az emberei portyáztak, „falvakat égettek, embereket rabul ejtettek”. A szultánhoz és a kánhoz írt cári tiltakozó levelek hatástalanok maradtak. Ezek a dnyeperi várak végre-valahára védelmet nyújtanak a cár és a lengyel király alattvalóinak és biztonságossá teszik a „szultáni utat” mindenki számára, követeknek, kereskedőknek, átutazóknak egyaránt. Amennyiben a Porta követi ezt a mindkét félnek kedvező megoldást elfogadják, úgy cár őfelsége hajlandó a Krímmel különbékében rendezni a problémáit és még Kercs várának a követelésétől is eláll. Rami és Mavrokordatosz a béke utolsó feltételeként a dnyeperi várak lerombolását szabta, mire Voznyicin leszögezte: akár egy évig is tárgyalhatnak, de Oroszország a kérdéses várak ügyében engedményt nem tesz.⁴⁹

Az orosz és török vélemények áthidalhatatlansága megakadályozta a békekötést, de nem zárta ki a fegyverszünet aláírását. Ebben a kérdésben, mint végső megoldásban, már a karlócai kongresszus megnyitása előtt egyetértés alakult ki Voznyicin és Mavrokordatosz között. Most, hogy az orosz–török tárgyalások zátonyra futottak, és ráadásul Öttingenék is sikeresen befejezték – november 28-ra, két hét alatt – a békepontok megszövegezését, sürgőssé vált a fegyverszünet dolga. Voznyicin már másnap, a balul végződő ülészak utáni napon Mavrokordatoszhoz küldte Posznyikovot, a titkárát, egy előre elkészített szövegváltozattal. Arra kérte követársát, hogy „a két évre, Krisztus születésétől (1698) az 1701 januárjáig érvényes fegyverszünet” tartalmát nézze át, ahol szükségesnek látja, javítson bele, készítse el a maga variánsát.⁵⁰ A meghiúsult békekötés nyílt színen folyó munkálatait a cancelláriai szorgoskodás váltotta fel. Posznyikov doktor és Grigorij atya szinte naponta hozta-vitte a latin–török, latin–orosz nyelven fogalmazott piszkozatokat. Ezt a folyamatot a Voznyicin kérésére beiktatott negyedik találkozó sem módosította.

Voznyicin Moszkvába küldött jelentése legizgalmasabb részletei a cári meghatalmazott kommentárjai.

„Kegyelmezz, egyes Uralkodóm, ha valamit is nem a te akaratodnak megfelelően cselekedtem, mindent, amit tettem, azt végszükségből tettem” – mentegőzőt a cári tanácsnok. Több oka is van annak, hogy csak fegyverszünet és nem béke született Karlócán:

– azért, mert a törökök az *uti possidetis* elve alapján „nem békültek”, és a dnyeperi várakat visszakövetelték,

– azért, mert a szövetségesek mindegyike békekötésben egyezett meg a törökkel, csak az aláíráshoz és a dokumentumok kicseréléséhez szükséges császári jóváhagyás hiányzik még,

– azért, mert a szövetségesek békéje után „Téged, Uralkodóm, nem merészeltek egyedül háborúban hagyni” – indokolta döntését Voznyicin, majd így folytatta:

49 I. h.

50 I. m. 350.; Ny. *Usztrjalov*: i. m. *Prilozsenyija* VII. 482.

A fegyverszüneti megállapodásba nem kerültek be olyan kötelezettségvállalások, amelyek sértették volna az ország érdekeit. Bármennyire szerették is volna a törökök, hogy írásba foglalják a várak építési, erősítési, javítási tilalmát, az orosz követek utazását Konstantinápolyba, a közvetítők további szolgálatait, a krími kán dolgát – mindezzel nem került sor. A cárt semmi sem befolyásolja a későbbiekben, tehát szabad akaratából dönthet arról, hogy a háború vagy a béke mellett kötelezi el magát. Voznyicin óvatosságáról, de csavaros észjárásáról is tanúskodik az a mondata, amellyel arról tájékoztatta uralkodóját, hogy a fegyverszünet aláírásával nem siet, hanem csak „a császáriak és a lengyel után” teszi majd kézjegyét az okmányra.⁵¹

Voznyicin ugyanebben a jelentésében nagyon elmarasztalta a császári diplomáciát, mert „a németek [...] a szövetségeseik rovására tömték be a törökök száját”. Saját előnyük és hasznuk biztosítására különösen a lengyeleket csapták be – állította, hiszen a saját békéjük eléréséhez szükséges lengyel–török békét rekordidő alatt tető alá hozták. A császáriak unszolására Stanisław Małachowski mindössze két tárgyalási nap után örökbékében egyezett ki a törökökkel.⁵² (A lengyel követ marginális helyzetét jellemzi, hogy a két ülés között egy hónap telt el!) Lengyelország az örökbéke ellenében mindent feláldozott, de semmit sem kapott. A törökök átengedték ugyan a lengyeleknek az 1672 óta náluk lévő Kamenyecet (=Podóliát), de kiürítve. Małachowski súlyos hibát követett el azzal, hogy a törökök akarata előtt fejet hajtott. Hozzájárult ahhoz, hogy a mindenhol (Ukrajna, Podólia, Volhínia váraiból) Kamenyecbe gyűjtött több mint ezer rézágyú sorsáról Konstantinápolyban külön tárgyalások kezdődjenek. Ezenkívül hat moldvai várat (Szoroka, Suceava, Sanyec, Neamți stb.), vagyis a Lengyelország által ellenőrzött Észak-Moldvát a teljesen elpusztított, letarolt Podóliáért kicserélte. Małachowski azzal az üres ígérettel is megelégedett – folytatta Voznyicin –, hogy a tatárok békében hagyják a lengyel határokat, a kánnak fizetendő vagy nem fizetendő évi ajándékról egy szóval sem emlékeztek meg. A lengyel rabok csak váltságdíj lefizetésével szabadulhattak.⁵³

Ismerve az orosz és lengyel meghatalmazottak egymás iránti gyűlöletét, jogosan gyanakodhatnánk Voznyicin elfogultságára, de II. Ágost lengyel király követi instrukciójának tartalma megerősíti Voznyicin levelét.

Stanisław Małachowski poznańi vajda 18 pontos instrukciót kapott királyától a béketárgyalásokhoz. Małachowski hatalmas lendülettel vetette magát a tárgyalásokba. Első lépcsőben Kamenyec, Havasalföld (Valachia) és Budzsakkal megnövelt Moldva átengedését követelte, második lépcsőben Kamenyecet és csak a Budzsakkal egyesített Moldvát (valamennyi tatár Ázsiába való kitelepítésével), „harmadik és utolsó lépcsőben”, amiből már nem szabad engedni, Kamenyecet és Moldva egy részét (Csernovci, Suceava, Hotin, Szoroka és környékeit) kívánta annektálni.⁵⁴ A november 16-án megkezdett, első, és december 12-én, a második nyilvános ülés-

51 Pamjatnyiki i. m. IX. 394–395.; Ny. *Usztrjalov*: i. m. Prilozsenyija VII. 482–483.

52 Pamjatnyiki i. m. IX. 396.

53 I. m. 447–448.

54 E. de Hurmuzaki: i. m. V. 1. 518–520.

sel befejezett tárgyalás elegendő volt ahhoz, hogy Małachowski viharos gyorsasággal elejtse a kiindulási, majd tárgyalási közbülső pozícióját és az üres Kamenyeccel, azaz – Voznyicint idézve – a semmivel érje be.⁵⁵ A Lengyelországon át hazafelé tartó Voznyicin Wrocławban arról értesült, hogy Małachowski 1699. április elején Varsóban elhunyt, a bánat vitte a sírba. Nem bocsátották meg neki az örökbékét, főleg azért, mert a tatárok február és március folyamán kétszer is végigpusztították Pokutjét, 120 000 embert hurcoltak rabságba.⁵⁶ A lengyel–török örökbéke valódi értékében, pontosabban értéktelenségében – úgy tűnik – Voznyicin nem tévedett.

Nem tévedett a császáriak és a velenceiek kapcsolatának megítélésében sem. Annak ellenére, hogy Öttingen és Schlick feltűnően barátkoztak Carlo Ruzzinivel, az orosz nagykövet december 22(január 1)-i jelentésében a „németek velenceiek iránti titkos antipátiájáról” beszélt. Magyarazatul hozzáfűzte, hogy a németek vigyáznak arra, nehogy Velence túlságosan megerősödjön, mert az már eddig is „sok várat és várost megszerzett tőlük”.⁵⁷ A Voznyicin-beszámolókat olvasva feltűnő, hogy a Velencével kapcsolatos hírek száma decemberben, januárban gyarapodott, gyakoribbá váltak a tudósítások a kölcsönös látogatásokról Voznyicin és Ruzzini között. December 13(23)-án, amikor már minden résztvevő befejezte az érdemi tárgyalásokat, Ruzzini velencei követ személyesen kérte arra Voznyicint, hogy együttesen, mint a Szent Liga tagjai, akadályozzák meg a kongresszus berekesztését, mert komoly területi viták merültek fel Velence és a Porta között.⁵⁸ Voznyicin utolsó, Karlócáról küldött jelentéséből – január 13(23) – kiderül, hogy Ruzzini kilátástalan helyzete mit sem változott. „A venét, mint egy leforrázott, úgy rohangál mindenkihez segítségért” – írja az orosz tanácsnok Moszkvába –, mert amit Velence a háborúban nem veszített el, azt most a békével fogja elveszíteni. A Porta a moreai várakon kívül Dalmáciából is részt követelt magának.⁵⁹ Bebizonyosodott, hogy a megegyezéssel utolsónak maradó félnek már senki sem a szövetségese, már a szövetségi kötelezettség is csak pusztán formalitás. Béke vagy fegyverszünet? – ezt a dilemmát kellett megoldania Ruzzininek.

Az utóbbi esetben Oroszország és Velence érdekei hiába mutattak egy irányba, Velence részéről az orosz–velencei érdekazonosság nem a háború igenlésében, hanem a törökellenes szövetség fenntartásában ragadható meg. Az Adriai-tenger ura a szövetség erejével kikényszeríthető nagyobb engedményekre, a moreai várakra és Ragusa környéki dalmát területekre vágyott. A császári követek inkább kétszer is rávették a törököket az aláírási ceremónia határidejének módosítására, de a velencei érdekek támogatására nem voltak hajlandóak. A békekongresszus nem zárulhatott kudarcral! Lipót császár küldöttei mindenkit mozgósítottak Ruzzini megpuhítására,

55 RGADA fond 89., opisz 1., gyelo 1. 1699. Sznosenyija Rossziji sz Turcijej (mikrofilm); Theatrum Europaeum i. m. XV. 523–525.; Friedens Instrument Welches zwischen Dem [...] Koenig in Pohlen und [...] dem Ottomanischen Reich [...] zu Carlowitz in Sirmien [...] auffgerichtet worden. Anno MDCXCIX. (Ld. Moszkva, Otygel redkih knyig [Muzej knyigi] – VIII–7982.)

56 Pamjatnyiki i. m. IX. 607.

57 I. m. 396–397.

58 I. m. 371.

59 I. m. 460.

beleértve Voznyicint is. Öttingen tisztában volt azzal, hogy a kínálkozó alkalmat nem szalaszthatják most el, nem engedhették meg sem Velencének, sem másnak, hogy a háború diadalmas lezárását bárki is veszélybe sodorja.

Furcsa körülmények között, de mégiscsak sor került a záródokumentumok aláírására Karlócán. Még az utolsó napok is meglepetéseket tartogattak. A császáriak és a közvetítők arról győzködtek Voznyicint, hogy függetlenül a velencei–török problémától, el kell kezdeni a már több hete elkészült okmányok aláírását, kicserélését. Oroszország és a Porta meghatalmazottainak kell indítani a ceremóniát, hiszen rövid időre érvényes fegyverszünetben állapodtak meg, főleges tovább vesztegetniük az idejüket. Voznyicin megmakacsolta magát. Sem elsőként, sem utolsóként nem volt hajlandó a szerződés aláírására, ezzel is kimutatva bizalmatlanságát a császáriak és mediátorok iránt. A patthelyzet csak január 12(22)-én változott meg, amikor Mavrokordatosz megmutatta Voznyicin titkárának a nagyvezírhez címzett bizalmas levelét. Ebben a levélben a török főhivatalnok a császári–szultáni békekötés ünnepélyes dátumát is, január 16(26)-át is közölte. Voznyicin tehát nem Öttingentől, nem Pagettől, nem Coliertől, hanem a török főtölmácstól, Mavrokordatosztól szerzett tudomást a jeles napról. Az orosz követ ezt a sértést a maga módján viszonozta. Korábbi véleményét sutba vágta és azonnal a fegyverszünet aláírását erőltette Mavrokordatosznál. Most már az volt a fontos a számára, hogy a január 16(26)-i ünnepélyes aktus előtt kell életbe lépnie az orosz–török fegyverszünetnek. Mavrokordatosz nem gördített akadályt e terv elé. Január 14(24)-ére, egy szombati napra tűzték ki az utolsó, hivatalos találkozót. Erről a megállapodásról nyomban értesítette Voznyicin a császári követeket, de az aláírási ceremóniára nem hívta meg őket. Felkérte a közvetítőket, hogy legyenek készek a 14(24)-i esemény lebonyolítására.

A diplomáciai záróaktus látványos és hivalkodó pompája – úgy tetszik – a cár császárral való egyenrangúságát sugallta. Egy díszruhába öltözött kalmük lovagolt a konferenciaházhoz vonuló cári küldöttség élén. Utána a tolmácsok hatlovas hintója, majd a Külügyi Hivatal altitkárainak hatlovas hintója következett. A hintók mögött három „ezüstlibériás kürtös” fújta az ezüst kürtöt. Utánuk három, egyszínű kaftánba öltöztetett altitkár, három nemes, hat, vörös posztókaftánt viselő nemesifjú lovagolt. Voznyicin „ezüstlibériás kocsisok által hajtott”, amszterdami hatlovas aranyozott hintója előtt a lovász egy gazdagon felszerszámozott ajándéklovat vezetett. A hintó mindkét oldalán négy-négy lovas hajdú, majd a hintó mögött szolgák és egy század lovas katona zárta az ünnepélyes menetet.⁶⁰

A 10 órakor kezdődő ülésen a közvetítők a náluk letétbe helyezett török, latin, orosz nyelvű fegyverszüneti egyezményt utolsó ellenőrzésre átnyújtották a feleknek. A törökről latinra, a latinról oroszra és ellenkezőleg, az oroszról latinra, latinról törökre lefordított szövegeket a fordítók egybevetették és hibátlannak találták. A közvetítők ezután aláírták, december 25-ével, illetve 1110. Rezeb havi 22-ével visszadátumoztatták, lepecsételtették az okmányokat először a törökökkel, Ramival és Mavrokordatossal, utána pedig Voznyicinnel.

60 I. m. 465–466.

Az articulusok nélküli dokumentum értelmében II. Musztafa szultán és Péter cár között „barátság és szeretet”, országaik között pedig „béke és csendesség” lesz kétévnyi időtartamra, karácsonytól számítva. A fegyverszünet azért jött létre – nyomtatékosítja a dokumentum –, hogy a hamarosan megbízandó cári és szultáni nagyköveteknek legyen elég idejük a békeszerződés kidolgozására.⁶¹

Voznyicin a január 16(26)-i békekötési ceremónián és azt követő, Paget által adott banketten sem jelent meg. Igaz, hogy betegségére hivatkozva mentette ki magát, de úgy gondoljuk, hogy a távolmaradásával is, és természetesen az egész január 14(24)-i akciójával is, tüntetőleg kifejezte egyet nem értését. Ruzzini is kétségek között őrlődhetett a ceremónia napján, mert amikor már senki sem számított megjelenésére, váratlanul a konferenciaháza toppant. Végignézte a Német–római Császárság és az Oszmán Birodalom, illetve a Rzeczpospolita és az Oszmán Birodalom közötti békék érvényesítési procedúráját, miközben azon tűnődhetett, hogy a nagyhatalmak és a közvetítők döntötték el helyettük: 30 napi haladékot adnak országának a békülésre.⁶²

Voznyicin egy bő hónappal a karlócai béke után vetette papírra gondolatait a békekötésről. A törökök magatartása érthető: bármennyire is szerettek volna békét kötni Oroszországgal, nem tehették – fejtegette az ekkor már Bécsben időző Voznyicin. Azért nem mentek bele a békébe, mert a dnyeperi várakban állomásozó cári katonaság a békekötés alapvető feltételét, a biztonságot veszélyezteti. Nekik nincs szükségük a várakra, de a cári katonák jelenléte átjárót nyitott a Krím és a Fekete-tenger felé. A törökök ezt a dnyeperi átjárót mindenáron le akarják zárni. A Porta nem kíván háborúzni Oroszországgal – állította határozottan a cári nagykövet –, mert ha erre törekedne, most jött volna el a kedvező pillanat, hiszen Oroszország senkitől nem tud segítséget szerezni, senki nem lépne fel Oroszország védelmében. Nem akarnak a törökök háborút – ismételte Voznyicin –, mert semmi hasznuk nem lenne ebből. Nincs értelme, hogy dnyeperi várakat, vagy Azovot, vagy orosz, vagy kisorosz városokat támadjanak meg és hogy fölösleges áldozatokat hozzanak. Csirint is, Kamenyecet is azért adták fel, mert „messze fekszik és ráfizetéses”. A törököket „nem annyira a háború, hanem a távolságok és a belső ínségek tették tönkre” – véli a politikai elemzésre vállalkozó nagykövet. Oroszországgal azért sem élezi ki viszonyát a Porta, mert „a németek nagyon sok mindent elhódítottak tőlük, akik egyenesen Cárgrádba [=Konstantinápolyba] is belátnak már”. A törökök azon fogják törni a fejüket, hogy a német császártól hogyan szabaduljanak meg. „Miután kipihenték magukat és magukhoz térnek”, figyelmüket „Magyar- és Erdélyországra” összpontosítják, Moreáról gondolkodnak. Az orosz–török háborúnak a legcsekélyebb oka se forog fenn – írta Voznyicin, és azt javasolta az uralkodójának, hogy a közel-

61 I. m. 470–473.; Pizma i bumagi i. m. 276–278.; Feldzüge i. m. 317.; Copia armistitii Moscovitico-Turcici. [1699.] (Ld. Moszkva, Otgyel redkih knyig [Muzej knyigi] – XVII–2610.) Ugyanitt németül is: Copey des Stillstands Welcher [...] zu Carlowitz geschlossen worden. Anno MDCXCIX. (XVIII–8678.); Theatrum Europaeum i. m. XV. 528–530.

62 Pamjatnyiki i. m. IX. 477., 480–481.; ld. még: Der siegreich geendigte Römisch-Kayserliche (Pohlnische) Muscovitische und Wenetianische XV. Jahrige Türcken-Krieg. Hamburg, 1699.

jövőben „nem valami magas rangú, de okos személy” utazzon a Portára a törökök békefeltételeit kipuhatolni. „Velük csak bátran szabad tárgyalni”, hogy véletlenül se gyanakodjanak Oroszország békülési szándékára.⁶³

Péter cár csak a jó tanács felét fogadta meg. Okos, de magas rangú személy, Voznyicin vetélytársa, a Külügyi Hivatal második vezető diplomatája, Jemeljan Ukrainev hajózott el Konstantinápolyba a Voznyicin által függőben hagyott ügyek lezárására. Ukrainev a Boszporusz partján a Karlócáról már ismert török tárgyalópárossal, Rami reisz-effendivel és Mavrokordatosz fődragománnal került szembe. Nyolc hónapon át huszonzháromszor találkoztak, mire letették a béke mellett a voksukat. A kompromisszumok eredményeképpen aláírt konstantinápolyi békét⁶⁴ – 1700. július 3(13). – az első pillanattól fogva mindkét fél ideiglenesnek tekintette.

Oroszország részvétele a Szent Liga törökellenes háborújában tulajdonképpen már Karlócán befejeződött, de nem azért, mert békével zárta a karlócai tárgyalásokat, hanem azért, mert a császár és a lengyel király meghatalmazottai által aláírt békeszerződések automatikusan a Szent Liga megszűnését eredményezték. A cári meghatalmazott, Prokofij Voznyicin mindent elkövetett a karlócai kongresszus félbeszakításáért. A többi meghatalmazotthoz hasonlóan egyetlen cél vezérelte cselekedeteiben, a kétoldalú tárgyalások kínálta előnyöket ki kell aknáznia, senkire és semmire nem szabad tekintettel lennie, nehogy országának érdekei csorbuljanak. Ne legyünk igazságtalanok Voznyicinnel szemben, amiért nem alkalmazkodott a császári követekhez! A sikeres Oroszország nem alkalmazkodhatott a császári politikához, a császári politika pedig nem tudta akaratát érvényesíteni a nyakas, de következetes Voznyicinnel szemben. Ebből az eltérő alapállásból fakadt a kongresszus eltérő lezárása: a császárnak béke, a cárnak viszont a háború–béke kérdését lebegtető fegyverszünet. Voznyicin és Małachowski kapcsolatát jellemezve, minden igaz és elmarasztaló kritika, néha gúnyos és megvető ítélet ellenére – a cikkünkben szerepeltetett újabb dokumentáció fényében – néhány dolgot nem árt figyelembe venni.

A karlócai kongresszus volt az első, hivatalos nemzetközi fórum, ahol Oroszország és a Rzeczpospolita vezető diplomatája Európa színe előtt, vagyis tanúk előtt, nyíltan megmérkőzhetett egymással. Itt a győztes és a legyőzött, a győzelmet Európa előtt még nem tudatosító Oroszország, és a vereséget 1686-ban csak Oroszország előtt és nem Európa előtt elismerő Rzeczpospolita képviselőinek az összetűzése zajlott. A két kelet-európai hatalom között tulajdonképpen a livón háború óta (1558–1583) folyamatos volt az ellenségeskedés, különösen éles formákat öltött 1605–1618 és 1654–1686 között. Az európaiak számára érthetetlen „elsőbbségi vita” nem kevesebbet jelent, mint a Rzeczpospolita háttérbe szorítását, Oroszország európai térnyerését a lengyelek rovására. Ezt a térnyerést szerette volna legitimáltatni Bécsben Voznyicin Kaunitz alkancellárral. Az orosz nagykövet azt kérte az alkancelláron keresztül Lipót császártól, hogy a cár titulusát egészítse ki a császári kancellária a „Majestas”, „az Isten kegyelméből”, „Hatalmas Uralkodó” címeikkel és betoldással.

63 Ny. Usztrjalov: i. m. Prilozenyija VII. 489–491.

64 Dogovori Rossziji sz Vosztokom polityicseszkiye i torgovije. Szobral i izdal: T. Juzefovics, Szankt-Petyerburg, 1869. 1–11.

A császár azonban csak az „az Isten kegyelméből” betoldásba egyezett bele, mondván, hogy a kért címek csak a keresztény világ első uralkodójának, a császárnak járnak.⁶⁵ Az orosz cár és a lengyel király egymáshoz viszonyított elsőbbségéről folyó vita, a cári titulus bővítésére tett kísérlet egyaránt azt bizonyítja, hogy Oroszország az európai politika részesévé vált, helyet követelt magának Európa politikai rendszerében, sőt, továbblépve: a lengyel király előtti helyre formált igényt. A cár a császárral való egyenrangúsításának is kimutathatóak a jelei, akár Péter cár bécsi tartózkodására,⁶⁶ akár a cári meghatalmazott, Voznyicin protokolláris megnyilvánulásaira gondolunk.

Összegzésként hangsúlyozni kívánjuk: Oroszország az 1687-ben indított, a Szent Ligával párhuzamosan vívott törökellenes háborújával, majd az 1697-től érvényes Szent Liga-tagságával megnövelte a nemzetközi presztízsét Európa színe előtt, de Karlócán az akaratát – a törökellenes háború folytatását – nem tudta ráerőszakolni a kongresszus résztvevőire. Voznyicin, mint diplomata ügyesen dolgozott a karlócai tárgyalásokon, uralkodója érdekeit körömszakadtáig védte, a szövetségesek és a törökök nyomásának sikeresen ellenállt. Cári utasítás hiányában is eredményesen hazardírozott, időnyerésre játszott. A karlócai fegyverszünet mindössze két évre rendezte Oroszország viszonyát a Portához, ám a fegyverszünetet felváltó konstantinápolyi béke (1700 júliusa) is a voznyicini nyomvonalon haladt. A Porta béke utáni vágyát, vagy éppen katonai potenciáljának megroppanását mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy egyezsége lépett az északi háborúba bonyolódott Oroszországgal. Az Azov elvesztésébe belenyugvó Porta a Krími Kánságon keresztül már nem volt képes Oroszország déli határait állandóan veszélyeztetni. Igaz, hogy a török, tatár fenyegetés enyhült, de nem szűnt meg. E külpolitikai feladat a 18–19. századi orosz–török háborúkra maradt.

SÁNDOR GEBEI

THE EASTERN EUROPEAN CONTEXT OF THE PEACE OF CARLOWITZ

The peace of Carlowitz in 1699 was one of the most important events of the seventeenth century. This peace sealed the fate of the Ottoman Empire as a great power and it was the beginning of its slow decline which led to its position in the nineteenth century as the sick man of Europe. In the same time, this peace was fundamental for the fate of Central Europe.

Until recently, the peace of Carlowitz was rather considered in the context of the Hapsburg Empire and the Ottoman Empire. This peace was very important, however, for Eastern Europe, for Poland and for the emerging Russian state of the czar Peter the Great, too. This essay proves that the Russian role was essential in the victories that lead to the peace of Carlowitz and the negotiations gave occasion for the czar's diplomate to prove the superiority of Russia and its emperor over the Polish king. The author argues that Russia entered the Holy League only in 1697 and not in 1687 as it was thought until now.

The Russian diplomates stressed their rank with the fact too that they signed the documents of the peace of Carlowitz before the Hapsburg–Turkish treaty.

65 Pamjatnyiki i. m. IX. 545–546.

66 L. Bozai Zs.: i. m. 85–86.

Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán

Szülővárosa, Bologna nagy megbecsüléssel övezi ritka képességű fiának emlékét, elsősorban tudományos érdemei miatt – és méltán, hiszen Luigi Ferdinando Marsili vizsgálódásai során szerzett természet-tudományi gyűjteményét magában foglaló Intézet alapításával gazdagította, míg írásainak 120 kötetet kitevő hagyatékát városa egyetemi könyvtára őrzi. Már a 18. században bő életrajzai jelentek meg,¹ 1930-ban, halálának kétszázadik évfordulója alkalmából pedig Bologna nagyszabású kiállítással, kongresszussal és kiadványsorozattal emlékezett meg róla. A magyar szakirodalom is foglalkozott Marsilival,² de inkább a felszabadító háborúban betöltött katonai szerepével, kiterve ennek folyamán végzett széles körű adatgyűjtésére is. Pedig az a közel húsz év, amit az olasz tiszt mozgalmos életéből Magyarországon töltött, éppen abban a korszakban, amikor a török hódoltság majdnem teljes felszámolása sorsdöntő fordulatot hozott hazánk történetében, más vonatkozásban is fontos szerephez juttatta a kibontakozás elősegítésében, ahogy erről a fennmaradt források tanúskodnak.

Marsili sokoldalú személyisége mintegy összekötő láncszem a 17. században a Habsburg-császárság zászlaja alatt a magyarországi háborúkban harcoló olasz hadvezérek (Belgioioso, Montecuccoli, Carafa, Caprara, végül, de nem utolsósorban a felszabadító háborút győzelmesen lezáró Savoyai Jenő) és a felvilágosodás kori értelmiségiek – ahogy akkor nevezték, „filozófusok” – között, akik enciklopédikus érdeklődéssel fordultak a tudományos megismerés különféle ágazatai felé és utazásaikat arra is felhasználták, hogy a természet és a kultúra világában értékes tapasztalatokat gyűjtsenek. Például szolgálhat a Magyarországon is járt tudós biológus Lazzaro Spal-

1 L. D. C. H. D. Quincy: Mémoires sur la vie de Mr. le Comte de Marsigli. I–II. Zurich, 1741. Giovanni Fantuzzi: Memorie della vita del Generale Co: Luigi Ferdinando Marsigli. Bologna, 1770.

2 Beliczay Jónás: Marsigli élete és munkái. Bp. 1881. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. 9. IX.); majd századunk első felében főleg Veress Endre több írásában: A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai. Magyar Könyvszemle 1906. 109–130., 211–231.; Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684–1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. Gyűjt., közli: Dr. Veress Endre. Budapest régiségei 1906. 103–170.; Andrea Veress: Il conte Luigi Ferdinando Marsili e gli ungheresi. Imola, 1929.; újabban pedig Benedek István Gábor: Egy olasz a Dunánál. Új Tükör 1977. ápr. 24. 20–21., és bővebben Vékony László: Egy olasz polihisztor a Kárpát-medencében. Marsigli élete, munkássága és iratai. Hungarológiai Közlemények 1982. 485–535. A tudós nevét Marsili és Marsigli alakban egyaránt írták.

lanzani és az éremszakértő Domenico Sestini, vagy a kalandos életű milánói gróf Giuseppe Gorani, aki emlékirataiban számos európai országról rajzol változatos és jellemző képet.³

Az ifjú bolognai gróf az olasz nemesi családok fiatalabb fiainak hagyományát követte, amikor az elsőszülöttet illető örökség híján a katonai pályát választotta. Kézenfekvő volt, hogy a nemzetközi politikában jelentéktelen kis olasz államok szerény fegyveres erői helyett ő is a sorozatos háborúkba bonyolódott, hatalmas Habsburg Birodalom kötelékébe jelentkezzen, ahol nagyobb lehetősége nyílt az érvényesülésre. Emellett pedig, mint a törökellenes *Szent Ligát* szorgalmazó pápa közvetlen alattvalójának, különös érdeméül szolgálhatott a kereszténység védelme, mely jelszó annyi önkéntest vonzott Európa országaiból a német–római császár zászlaja alá.

Ezt a maga választotta katonai pályát tekintette Marsili igazi és fő hivatásának, akkor is, amikor a hosszú háború végén benyújtotta az *Angol Királyi Társaságnak* hatalmas méretű *Danubius Pannonico-Mysicus* című munkájának tervezetét, amely a Duna völgyére vonatkozó vizsgálódásainak gazdag anyagát volt hivatva rendszerezni és közzétenni. A nagyszabású mű csak 1726-ban láthatott napvilágot, de a szerző már ekkor jelezte kiadásának szándékát, szerényen azzal mentegelve magát esetleges hiányosságaiért, hogy katona lévén, élete nagy részét sátorban kellett töltenie és csak másodsorban szentelhetette magát a tudománynak.⁴

Mindamellet, még mielőtt 1682-ben jelentkezett volna I. Lipót udvarában, arra törekedett, hogy kielégítse tudásvágyát: húszéves kora előtt felkereste Itália fontosabb városait Padovától Nápolyig, tanítványa volt hazája neves tudósainak, 1679–1680-ban pedig tapasztalatszerzés céljából Pietro Civrani velencei patrícius kíséretében 11 hónapot Konstantinápolyban töltött, ahol pártfogója a velencei követ feladatát látta el, míg fiatal beosztottja a török főváros életéről és a Boszporusz vízrajzáról gyűjtött ismereteket: ebből merítette első tanulmánya tárgyát.

Bécsbe ajánlólevelekkel felszerelve érkezett, de mint újonc, szerény közlegényként kérte felvételét a hadseregbe. Nem maradt azonban sokáig észrevétlen. Győrbe vezényelték, földije, Enea Caprara tábornagy hadtestébe, aki a magyarországi hadműveletek parancsnoka volt. Az ott töltött fél év elég volt ahhoz, hogy felfigyeljenek képességeire. Noha nem rendelkezett hivatásos hadmérnöki képzettséggel, kezdettől fogva elárulta érzékét az erődítések felméréséhez, stratégiai pontok megfigyeléséhez, a hadműveletekben alkalmazandó technikai megoldások felismeréséhez. Nem késett ennek írásos tanúságát adni: jelentést terjesztett fel a főparancsnokságnak a győri vár védműveiről. Őrmesterré léptették elő, majd, már kapitányi

3 *Lazzaro Spallanzani*: Viaggi in Oriente. Torino, 1888.; *Uő*: Viaggi alle due Sicilie e in alcune parti dell'Appennino. Pavia, 1793.; *Domenico Sestini*: Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valacchia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna. Firenze, 1815.; *Giuseppe Gorani*: Mémoires pour servir à l'histoire de ma vie. I–III. Milano, 1936–1942. Goraniról ld. *Jászay Magda*: A felvilágosodás egy elfeledett írója: Giuseppe Gorani. *Italianistica Debreceniensis* 1997. 89–103.

4 „Miles sum, qui Literas ac Scientiarum Apices, non nisi in postremis saltem curis ducere necessum usque habuerim.” *Aloysi Ferdinandi Comit. Marsigli Danubialis Operis Prodromus. Ad Regiam Societatem Anglicanam. Nürnberg, 1700. A2v.*

rangban, a bécsi *Haditanács* a Rába vonalának felderítésére küldte, ahol az előnyomuló török nagyvezír támadását várták.

Marsili itt tapasztalhatta meg először a Magyarországon kiélesedett politikai harc és az ezt kísérő belháború kézzelfogható jeleit. Önéletrajzában elismerően emlékezik meg gróf Esterházy Ferenc (akit ő a magyar haderő parancsnokaként jelöl meg) segítőkészségéről, aki „nagy szeretettel viselte el folytonos látogatásait és tájékoztatásokat adott Magyarország általános helyzetéről”, emellett segítette Marsilit abban, hogy Lotharingiai Károly herceg, a császári hadsereg főparancsnoka rendeltére megerősítse a folyó vonalát. Ugyanakkor gyanakvóan nyilatkozik Draskovich Miklós országbíróról – kivégzett elődje, Nádasdy Ferenc sógoráról –, kétségbe vonja alattvalói hűségét, mert „jóhiszeműséget színlelve” szabotálta a védelmi intézkedéseket.⁵ Ezen túl a nép és a magyar katonaság körében is észlelte az ellenséges érületet a Habsburg-uralom iránt, és ezt Thököly befolyásának tulajdonította, akiről úgy tudta, hogy fenyegető levelekkel követelte fennhatósága elismerését, de okolta a protestáns propagandát is: a háború előidézőjének a vallási ellentétet tekintette. A függetlenségi mozgalom vezérét és az őt követő „rebelleket” illetően a császár katonájának állásfoglalása egyértelmű: mint a bécsi udvar árnyékában élő valamennyi pályatársa, ő is feltétlenül elítélte az Istentől rendelt, abszolút hatalommal bíró uralkodó ellen lázadó alattvalókat. Thököly emellett az „eretnek tanokat hirdető” reformáció híve és a kereszténység közös ellenségének, a pogány töröknek csatlósa az oszmán hódítás legfőbb ellenfelével, a császárral szemben. Ez a nézet érvényesült különben a fejedelmi abszolutizmus elméletét egyhangúan hirdető és a magyar eseményeknek nagy teret szentelő korabeli olasz történetírásban is.

Marsili a mellé rendelt magyarok megbízhatatlanságában látja élete tragikus fordulatainak okát: miközben Batthyány Ádám utasítására a Rába egy erdős-mocsaras szakaszát védelmezte a nagyvezír tatár segédcsapata ellen, kísérői átláltak, ő pedig 1683. június 2-án sebesülten a támadók kezébe esett. A tatárok a győri táborba vitték és 17 tallérért eladták Ahmed temesvári pasának, aki kínvallatásnak vetette alá a gyanús idegent. Sikerült azonban elhítenie, hogy egy velencei kereskedő békés szolgálja és utazás közben fogták el, így végül egy tábori kávémérésbe osztották be szolgálatra.⁶ Itteni tapasztalatainak gyümölcse egy kis értekezése az „ázsiai ital”-ról, amit egészségi célra Buonvisi bíborosnak, a pápa bécsi legátusának ajánlott, gyógyhatását hangsúlyozva.⁷

Fogolyként tanúja volt Bécs ostromának, ahol részt kellett vennie a lövészárkok kiásásában. Itt kis híján életével fizetett szökési kísérletéért, miután híret vette, hogy a nagyvezír minden 16 éven felüli foglyot ki akar végeztetni. Elfogták, halálra ítélték, de két ismerős boszniai katona megvásárolta a beígért váltságdíj reményében. A nagyvezír megvert, szétzilált, demoralizáltan menekülő seregét követve fogvartói kötélen, gyalog vonszolták magukkal Budáig; útközben majdnem belepusztult az éhségbe és a szomjúságba. De sanyarú sorsában sem tagadta meg éber meg-

5 Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili. Bologna, 1930. II. 40.

6 I. m. II. 43.

7 *Luigi Ferdinando Co. Marsigli: Bevanda asiatica, ed istoria medica del Cavé.* Vienna, 1685.

figyelőképességét: vázlatrajzokat készített Budáról, ahogy később, keserves vándorlása folytatásakor, az eszéki, stratégiai fontosságú hídról is: itt egyéb íróeszköz hiányában a füvek nedvét használta rajzához.⁸

Az elvonuló tatár csapatokhoz szegődve a két boszniai katona Szlavónián át a szülőfalujába vitte vérhasban szenvedő, félholt foglyát; nyomorúságos kunyhójukban a beteg Marsili hónapokat töltött fekhelyéhez láncolva, a váltságdíjra várva. Szabadulását végül, sorozatos akadályok után, régi pártfogójának, a korábbi isztambuli velencei követnek, Civraninak köszönhette, aki márciusban kétezer aranyért kiváltotta és velencei házában vendégül látta felépüléséig.⁹ Marsili innen sietett 1684. június 28-i hosszú beszámolójában bejelenteni Lipótnak és Károly lotharingiai hercegnek, hogy folytatni akarja katonai szolgálatát, részletes tájékoztatást adva a török seregnél szerzett tapasztalatairól és mellékelve leveléhez budai és eszéki rajzait. Linzben fogadta őt a császár, a császárné és Bádeni Hermann, a Haditanács elnöke, mielőtt a Budát ostromló Károly herceg mellé rendelték. Ahogy önéletrajzában feljegyzi, a fővezér kikérte véleményét az ostromműveletekről, és ő kifogásolta az aknák elhelyezését a vár körül, majd a felmentő török sereg támadásai elleni védősáncok készítését irányította. A sikertelen 1684. évi ostrom félbeszakítása után a hadvezetés a már szakemberként számon tartott tisztet a fegyvergyárba rendelte, később pedig Esztergom és Visegrád erődítési munkálatainak vezetésével bízta meg.

Már alezredesi rangban vett részt Érsekújvár 1685. évi ostromában és visszafoglalásában; nem mulasztja el, hogy önéletrajzában kiemelje saját szerepét a győzelem kivívásában. A mély várárok vizét részben levezette a Nyitra folyóba, majd két gátat építtetett rajta keresztül és a kapuval szemben kiserődöt emeltetett az ostromlók védelmére. A végső rohamnál majdnem életét veszítette: amikor a gránátosokat vezette, egy ledobott kő a fején találta és az árokba zuhant.

Nem ez volt az egyetlen, ostrom alatt szerzett sebesülése. A következő évben, amikor Buda alatt az ostrommunkák felügyelőjeként lövészárkot ásatott, egy lövedék szétronsolta karját; félő volt, hogy amputálni kell. Ennek ellenére – ahogy írja – két hét múlva újra talpon volt, hogy Károly herceg oldalán az aknászok és a tüzérség tevékenységét ellenőrizze. Hangsúlyozza, hogy a császár és a fővezér iránti kötelességérzetén túl szenvedélyes odaadás is hajtotta.¹⁰ Erről tanúskodik egy hiteles szemtanú, Giovanni Paolo Zenarolla katolikus pap napról napra vezetett, pontos és részletes hadinaplója és egy névtelen idegen önkéntes beszámolója is.¹¹ Szeptember 1-jén részt vett azon a tanácskozáson, amelyet a Bécsből érkezett Strattmann kancellár hívott össze, hogy a császár utasítására az ostrom befejezését sürgesse. Marsili véleményét is kikérte, és ő is a végső roham mielőbbi végrehajtását tanácsolta, azzal érvelve, hogy a sereg száma a veszteségek folytán egyre fogy, a falakon tört réseket

8 Autobiografia i. m. II. 53–54.

9 I. m. II. 56–61.

10 I. m. II. 73.

11 *D. Gio: Paolo Zenarolla: Giornale militare overo Buda espugnata. H. és é. n. Magyarul ld. Hadinapló avagy Buda visszafoglalása. Összeáll. Don Giovanni Paolo Zenarolla. In: Buda visszafoglalásának emlékezete, 1686. Összeáll. Szakály Ferenc. Bp. 1986. (Bibliotheca Historica) 103–107. és 259.*

nem lehet tovább tágitani, a nagyvezír felmentő hadának támadása pedig bármikor várható. Nézeteit este megismételte a lotharingiai herceg előtt is.¹²

A szeptember 2-i végső rohamban Marsili sebesült karja miatt nem vehetett részt, de Strattmann mellett egy dombról nézte végig az ostromot, és szemléletes leírást ad róla: „A látvány azt a benyomást keltette, hogy elérkezett a világ vége. De a mieink bátorsága, Isten kegyelmének és a herceg rettenthetetlenségének támogatásával kis idő alatt és a törökök igen rövid ellenállása mellett a Starhemberg gróf által támadott rondellánál, amelyet én választottam ki mint a legmegfelelőbb helyet, a császári erők benyomultak, nemre és állásra való tekintet nélkül kardélre hányva azt az egész derék és nagyszámú helyőrséget, lángba borítva az egész várost, úgyhogy a keresztények számára nem maradt más, mint a föld és a hamu.”¹³

Bővebb leírását adja Marsili az ostromnak és az utolsó rohamnak *Az Oszmán Birodalom katonai helyzete, gyarapodása és csökkenése* című munkájában. Többek között feljegyzi, hogy miután a kutak vize „teljesen nitrátos” volt, az ostromlottak a Porta legjobb építészével „több oldalal [...] tornyot építettek a védővonal közepére helyezve el, és valóban, a második ostrom alatt mindenki fedezék alatt fényes nappal ment vizet venni a Dunából, míg az első ostromkor csak éjjel látták el vele magukat.”¹⁴ Hátborzongatóan mutatja be azt a harcmodort, amivel a védők a robbanóaknák elhelyezését akadályozták: „...nem lehet elmondani, hány kirohanást intéztek majdnem minden reggel a hajnali szürkületkor, főleg ha valamelyik oldalon nem kellően elzárt és védett közelítő árkot fedeztek fel: szablyával kezükben és ordítózva sokszor benyomultak oda és az összes gyalogosnak levágták a fejét; a holttesteket az árkok szélének támasztva otthagyták, míg a fejeket a pasához vitték, hogy két aranyat kapjanak mindegyikért. Ezt a vállalkozást akkora hősiességgel hajtották végre, hogy gyakran volt olyan nap, hogy abba kellett hagyni az előző éjjel végzett munkát, és visszahúzódni a legközelebbi, már befejezett és jól megépített közelítő árokba, hogy ne tegyük kockára a hiányos munkákkal az embereket, akik azután a rákövetkező éjszakán, mindenfelől jó palisádokkal ellátott kiserődökkel megerősítve magukat, ellen tudtak állni és vissza tudták verni őket.”¹⁵

A szeptember 2-i döntő rohamot felidézve Marsili nem szorítkozik arra, mint számos jelentés és élménybeszámoló szerzője, hogy elbeszélje a történeteket, hanem szokása szerint igyekszik szemléletesen, ábrák csatolásával rekonstruálni a jelenetet: „A lotharingiai herceg javíttatott a réseken, hogy tüzérsegeket lehessen rajtuk elhelyezni és löni az arrafelé lévő második falgyűrűt; ezt egy árok választotta el, amelyen keresztül a Nagy Rondellától, ahol a rések voltak, átjáró létesült két egymás mellett álló ember szélességében; ezen a második falon a törökök a maguk módszere szerint mellvédet emeltek sok földdel töltött és cölöpsorokkal megtámasztott

12 Marsili életségében ábrázolja a jelenetet: „A herceg verítékezett, és szokása szerint állandóan szipákolt; keveset beszélt és sokat gondolkodott. És Isten sugallatára úgy döntött, hogy egy üteget vezényel egy Suopff-nak [sic] nevezett hegyre, hogy hátulról löje a védőket.” *Autobiografia* i. m. II. 74.

13 I. m. II. 75.

14 *Luigi Ferdinando Marsigli: Stato militare dell'Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo*. II. Haya-Amsterdam, 1732. 148.

15 I. m. II. 151.

deszkaládából [...] Miután a két ember szélességű átjáró megnyílt a Nagy Rondellában, helyesnek ítéltük dél felől megkísérelni a vár megrohamozását. Ezért a lotharingiai herceg két órával előbb hívatott és közölte aggodalmát, hogy két ember szélességében kell bejutni egy várba, amely maga egy egész hadsereget tartalmaz; minden reménység abban a 16 ágyúból álló ütegtben volt, amelyet a Svábnak nevezett hegyen állítottak fel, mert a sváb katonaság táborozott ott, és ezt egészen a roham pillanatáig rejtve tartották az ellenség elől, amikor is elkezdtek löni, tűz alá véve és oldalról bombázva a leírt nyílást és a szűk átjárón átvezető út védőit; és csakugyan, meglepve ettől az új és váratlan tüzeléstől, megzavarodtak, abbahagyva ellenállásukat a rohammal szemben, amelyet a római D’Asti báró vezetett, aki életét vesztette ott. A törökök itt szorongatva érezvén magukat, szokásuk szerint hanyatt-homlok menekülve az erőd felé, a várat a győztes császáriakra hagyták, akik mindenkit kardélre hánytak.”¹⁶

A győzelem másnapján Marsili sietett felderíteni a súlyos áldozatok árán viszhódított Budavárat. Az utolsó napok során az ágyútűz felrobbantotta az egyik lőporraktárt, és a keletkezett tűz a belső várnegyed majdnem valamennyi épületét tönkretette. A romok és a füstölgő hamu között turkálva, ahol az elszabadult katonaság értékes zsákmány után kutatott, a tudományos érdeklődéstől fűtött katona értékes kéziratokra bukkant, a régi királyi palota egyik megmaradt szárnyában pedig felfedezett tíz ládát, bennük Mátyás király híres Corvina-könyvtárának megmaradt, mintegy 800 kötetével. A városparancsnok pasák szigorú őrizet alatt tartották a nagy értékű gyűjteményt,¹⁷ de a várban dülő katonaság szétszórta és megrongálta a könyveket; a császári parancsnokság csak 300 kötetet tartott érdemesnek, hogy a bécsi udvarba szállítsa.¹⁸ Marsili, szokásához híven, Budán sem mulasztotta el, hogy két helyrajzi térképpel kísért feljegyzést készítsen a törökök épületeiről: részletesen felsorolta a mecseteket, a kolostorokat, kaszárnnyákat, fegyverraktárakat, az iskolákat, a fürdőket, még a pékségeket, a jégvermeket – ahol a lakosság ingyen juthatott jéghez – és a népkonyhát is. Két további emlékiratában, feltárva Buda siralmas állapotát, tervet nyújtott be újjáépítésére, figyelemmel a védművek stratégiai szempontok kívánta tökéletesítésére.¹⁹ Javaslatait azonban nem valósították meg, sőt még a következő évtizedekben sem fordítottak gondot Buda újjáépítésére.²⁰

16 I. m. II. 154–157. Ld. Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök i. m.

17 *Giovanni Battista De Burgo* olasz utazó, amikor 1665-ben egy császári béke delegáció tagjaként Budán járt, engedélyt kapott a pasától, hogy a híres gyűjteményt megtekintse, de ennek nagy részét, ahogy írja, Mátyás király halála után elkótyavetyélték *Viaggi di cinque anni in Asia, Africa, ed Europa del Turco. I–III. Milano, 1686–1689., III. 333. Ld. Magda Jászay: Uno scrittore ligure osservatore del tramonto della dominazione turca in Ungheria. In: Atti del IV. Congresso Internazionale di Studi Storici. A cura di Raffaele Belvederi. Genova, 1990. 314.*

18 *Beliczay J.*: i. m. 29–32. Marsili kéziratok hagyatékában (Mss. 85.) egy feljegyzés szól erről: „Beszámolólok arról, hogyan gyűjtöttem össze a fent említett keleti nyelvű kéziratokat, és némelyikük becses voltáról”. Ld. *Maria Emilia Amaldi: La Transilvania attraverso i documenti del Conte Luigi Ferdinando Marsili. Roma, 1930.*

19 *A. Veress: Il conte Luigi Ferdinando Marsili i. m. 13.*

20 Még 1718-ban is Vendramino Bianchi velencei titkár, Carlo Ruzzini teljhatalmú megbízott kíséretében, útban a pozsareváci béketárgyalásokra, úgy találja, hogy nem sok történt az ostrom okozta károk helyreállítására, mert még mindig láthatók a tűzvész nyomai: „Buda olyan, mint saját holtteste és csontváza.” *Vendramino Bianchi: Istorica relazione della pace di Posaroviz. Padova, 1719. 48–49.*

A magyar főváros visszahódításának élménye, ami lelkes visszhangot váltott ki Európa-szerte, számára keserves csalódással is járt: ahelyett, hogy érdemeit jutalmazták volna, rosszindulatú rágalmak célpontjává vált. Emlékirataiban többször utal Bádeni Hermann-nak, a Haditanács elnökének iránta táplált ellenséges érzelmeire, és ezeket a hadügyek legfőbb vezetője és a befolyásos Kinsky cseh kancellár egymás iránt táplált ellenszenvének és féltékenységének tulajdonítja. Kinsky és Strattmann kancellár Marsili legfőbb pártfogóiként léptek fel az udvarnál, és a hatalmaságok rossz viszonya védencükre is kihatott, többször nehezítve katonai pályafutását. Ezúttal, ahogy írja, azzal vádolták, hogy levélben bírálta az aknászok munkáját hozánemértésük miatt. De támogatóinak köszönhetően sikerült az ellene elrendelt vizsgálatban tisztáznia magát,²¹ és részt vehetett Lotharingiai Károly oldalán a hadjárat folytatásában. Szolgálat a továbbiakban főként műszaki feladatok megoldását, az utászok irányítását és a felderítést ölelte fel; így már az 1687-es hadjárat elejétől kezdve, amikor a császári haderő a hátráló nagyvezír seregét a Dráva túlsó partjára szorította vissza. Marsilit bízták meg a mocsaras partvidék terepszemléjével és az átkelést biztosító munkálatokkal – az eszéki hidat az ellenség elpusztította. Kevéssel utóbb azonban Károly herceg a török ellentámadással szemben kénytelen volt újra visszahúzódnia a Dráva innenső partjára, hogy Mohácsnál lévő hadiraktárai megtartását biztosítsa. Augusztus 12-én Nagyharsánynál döntő ütközetre került sor, és a megvert nagyvezír egész taborát a tüzérségi és hadtápfelszereléssel együtt hátrahagyta. Szerzőnk a győzelmet úgy értékeli, mint „a kereszténység legszerencésebb ütközetét”, mivel megmentette Budát, „amelynek még összes rései nyitva álltak; megszilárdította annyi magyarországi erőd ostromgyűrűjét, és meghódította Erdélyt”.²² Valóban, még az 1687-es év folyamán a lotharingiai herceg Marsilivel oldalán Szeged, Szolnok és Debrecen érintésével bevonult Erdélybe, és a császár nevében birtokba vette. A bolognai tiszt feladatköre ettől kezdve még tárgyalókészségére alapozott megbízásokkal is bővült. Először Somlyó vára átadásáról jutott megegyezésre a parancsnokkal, egy genovaival, aki – szerinte – örömét nyilvánította, hogy a császárnak módja nyílt „megtorolni a sok bajt, amit az erdélyiek okoztak neki”.²³ A császári tiszt ellenséges gyanakvása a Habsburg-fennhatóság elismerésétől vonakodó Erdély iránt végig kicsendül írásából.

Marsili beszámoló után Eger kapitulációjánál játszott szerepéről is: itt Carafa észak-magyarországi főparancsnok, nem ismerve el az ostromot irányító Doria ezreddel kötött megállapodást, Marsilit bírta meg, ahogy ez írja, új megadási feltételek kialakulásával. A sikeres tárgyalás 1687. december 17-én a török várórség szabad elvonulásával és az ellenséges parancsnokok közös díszlakomájával végződött, ezzel kielégítve a siker babéraitra vágó Carafa hiúságát.²⁴

Fontosabb missziót teljesített szerzőnk 1688-ban: a császár megbízásából két ízben járt XI. Ince pápánál, hogy beszámoljon a hadjárat eredményeiről és további

21 Autobiografia i. m. II. 75. és kk.

22 *L. F. Marsigli: Stato militare dell'Impero Ottomano* i. m. II. 125–126.

23 Autobiografia i. m. II. 82.

24 i. m. 85.

célkitűzéseiről, így Belgrád tervezett ostromáról. Sikerült a pápától újabb 100 000 arany hadisegélyt kieszközölnie, de azt a bécsi javaslatot, hogy az olasz államok védelmi szövetségét létrehozza, az egyházfő megvalósíthatatlannak találta. Tárgyalt Marsili a Rómában élő Krisztina volt svéd királynővel is, akit azzal kecsegtettek, hogy a brandenburgi választó hajókat bocsátana rendelkezésére a Moreában harcoló velencei tengeri erők megsegítésére; kiderült azonban, hogy az elgondolás minden alapot nélkülöz.²⁵ Szerzőnk arról is beszámol, hogy Ince pápa rá akarta bírni, hogy a veszélyes katonaeletet otthagya az udvarában vállaljon állást, ő azonban azzal tért ki, hogy hálával tartozik Lipótnak a sok kegyért, amivel elhalmozta: „eltúloztam a katonai hivatás iránti hajlandóságomat” és azt a szándékát, hogy érdemeket szerezzen a kereszténység védelmében.²⁶

Erre még ugyanabban az 1688-as évben alkalmá nyílt. Bécsből négy nap alatt Belgrád alá sietett, ahol a bajor választó ostrom alá vette a török védelmi vonal kulcspontját. Elmondása szerint itt először közvetítőként kellett fellépnie a választó és az utóbb érkezett, betegeskedő lotharingiai herceg között az ostromművelet parancsnokságának kérdésében. Végül sikerült a két régi vetélytárs között meg egyezést elérnie: Lotharingiai Károly elvonult, elterelő hadműveletet indítva déli irányban török területre, Marsili pedig az ostrom munkálataiban hasznosította képességeit. Mint már Érsekújvár és Buda ostromáról, Belgrádról is részletes leírást ad ábrával kiegészítve; a vár elestét a török védművek hiányosságainak tulajdonítja: a védők – írja – látva, hogy „a németek rohamoznak, hanyatt-homlok menekülni kezdtek, egy fellegvárba húzódva, embereik sokaságát pedig, akik nem tudtak keresztüljutni a kapun, lekaszabolták”.²⁷ Hozzáteszi, hogy az összes többi fontosabb magyarországi vár „az éhezés miatt esett el”, harc nélkül megadva magát.

Míg Marsili az ostrom alatt szerzett váltólázából Bécsben lábadozott, Lipót megbízta, hogy terveket készítsen Belgrád megerősítésére. De ezen túlmenően arra is céloz, hogy magas támogatói, Kinsky és Strattmann kancellárok már ekkor gondoltak arra, hogy felhasználják tapasztalatait, kikérve véleményét egy esetleges határvonal megállapításáról a törökkel megkötendő béke reményében. A nemzetközi helyzet alakulása is efelé mutatott: 1688 szeptemberében kiújult a háború XIV. Lajos francia királlyal, ezért Anglia és Hollandia, a Habsburg Birodalom szövetségesei, sürgették a törökkel való megegyezést a kétfrontos háború hátrányainak kiküszöbölésére. Erre a kilátásra építve a bécsi kormányzat Marsilit Horvátországba küldte a határkérdéssel kapcsolatos előzetes terepszemlére; az osztrák fővárosban kezdeményezett békekísérletek azonban eredménytelenek maradtak.

Belgrád bevétele után az új főparancsnok, Bádeni Lajos offenzívát indított a szerb és bolgár hódoltság területére; Marsili már ezredesi rangban vett részt a hadműveletekben. Irányította Szendrő várának megerősítését, erdőirtásokat végeztetett és pontonhidat veretett a Morava folyón a haderő átkelésére, ezzel elősegítve a török utasításra támadó Thököly Imre tatárainak visszaverését. Ez az első találkozása a

25 I. m. II. 86–97.

26 I. m. II. 99.

27 L. F. Marsigli: Stato militare dell'Impero Ottomano i. m. II. 159.

„lázadók” vezérével elismerést hozott számára: a fővezér – ahogy elégtétellel feljegyzí – nyilvánosan mondott köszönetet közreműködéséért a győzelem megszerzésében.²⁸ A császáriak ezután Niš vették be, majd Vidin ostromához fogtak, amihez írónk készítette a közelítő árkokat. Ő állapodott meg a város kapitulációjáról is, és túszként ott maradt az átadás lebonyolításáig.

A győzelmes hadjárat után a bolognai hadmérnökre várt a feladat, hogy utászok és a helyi vezetők segítségével kiépítse az utat a hadsereg vonulásához Belgrádtól az Al-Duna mentén, és megoldja ennek legnehezebb részét, a dunai átkelést a Vaskapunál, ahol az erős sodrás és a vízesések akadályait kövel telt venyigetartályok elhelyezésével küzdötte le. A környéken töltött téli szállás idejét arra használta fel, hogy megtekintse a római idők emlékeit, köztük Traianus hídjának maradványait, és tanulmányozza a vaskapui Duna-szakasz halállományát. Ekkor született meg, ahogy írja, a Duna-völgyről írandó nagy összefoglaló munkájának terve.²⁹

1690 tavaszán az új nagyvezír, Köprülü Musztafa ellentámadása Niš és Belgrád feladására kényszerítette a császáriakat; a hadszíntér Erdélybe tolódott át, ahol Thököly fegyveres betörését kellett feltartóztatniuk. Marsilit bécsi utasítására végzett újabb helyszíni szemléje és térképészeti felmérései után – tervezett konstantinápolyi küldetését el kellett halasztani – ismét Bádeni Lajos mellé rendelték, és Erdélyben közvetlenül szembekerült az augusztusi zernyesti győzelmével megerősödött Thökölyvel. Elbeszélése szerint miközben a fővezér utasítására a brassói várőrséget Fogaras felé vonta vissza, felfedezte az ellenfél táborát, és az ellene indított támadásban az elővédet vezette. A menekülő Thökölyt német és magyar katonaságával üldözőbe vette, és a Bodza-szoroson át az erdélyi terület kiürítésére kényszerítette. A fővezér ezután őt bízta meg a visszavezető szorosok elzárásával. Szolgálati korábbi gyakorlatát követve jelentésben számolt be Erdélyben szerzett tapasztalatairól.³⁰

A következő tavasszal angol és holland nyomásra Bécs újabb békekísérletet tett: Marsilit küldte a török fővárosba, de valódi megbízását lepezve az angol követ titkárának szerepében, török nyelvtudását felhasználva kellett kifürkésznie a Porta hajlandóságát a békekötésre. A követ kíséretében utazott a Vaskapu, Viddin, Nikápoly érintésével Thrácián keresztül Drinápolyba, ahol a nagyvezírral találkoztak, és merev álláspontját megismerhették: kész volt ugyan tárgyalni, de „sub tentoriis”: a harcmezőn fegyveresen állva szembe az ellenféllel. Ez az első kapcsolatfelvétel csak a kezdete volt a hosszú hónapokig tartó üzenetváltások sorozatának a két hadviselő fél között, amelynek folyamán a császári megbízott hosszú utazásokra kényszerült a Balkánon keresztül, hogy uralkodója ügyét sikerre vigye, és minden ügyességét latba vetette, hogy az eléje tornyosuló akadályokat leküzdje. Habsburg részről Bádeni Lajos kapott felhatalmazást a tárgyalásokra azzal, hogy előbb látványos győzelemmel támassza alá feltételeit. Marsili Vukovárnál vette át a fővezér válaszát: ez sem tanúskodott a Portánál nagyobb engedékenységről. Közölte, hogy kész ugyan

28 Autobiografia i. m. II. 110–114.

29 I. m. II. 120–122.

30 I. m. II. 130.

tárgyalni, de serege élén, és ha kell, harccal vinni döntésre a vitát. Marsili Belgrádban tájékoztatta erről a nagyvezírt, aki Konstantinápolyba küldte, hogy magához kértesse az angol és holland közvetítőt is.

Szerzőnk tartózkodás nélkül eldicsekszik küldetése alatt a császára érdekében szőtt cselszövényeivel is: így azzal, hogy a belgrádi török várparancsnoknak nagy összegű kölcsönt ígért, ha a nagyvezírhez újabb támadásra csatlakozó Thökölyt elteteti láb alól, vagy amikor a béke ellen dolgozó francia követnek egy török főemberhez intézett levelezését eltüntette.³¹ Másrészt magának is védekeznie kellett XIV. Lajos képviselőjének ellene irányuló aknamunkájával szemben: ez kémkedéssel vádolta, hogy elfogatását kieszközölje, és a nagyvezírt a béke ellen hangolta.³² A Szalánkeménnél 1691. augusztus 19-én elszenvedett vereség és a nagyvezír eleste ellenére utóda folytatni akarta a háborút, hogy a szultánnál érdemeket szerezzen. A tárgyalások folyamán Marsili többször is megfordult Konstantinápoly, Bádeni Lajos tábora és Bécs között, és ezek végleges kudarca után egy ideig Konstantinápolyban tartózkodott, hogy utazása során szerzett fejsebe begyógyuljon. Ezt az időt, hűen önmagához, kutatásoknak szentelte: tanulmányozta a régiségeket, a Boszporusz víz- és földrajzát, halait és korallképződményeit, a török lakosság szokásait, ételeit, ábrákban rögzítve megfigyeléseit; emellett görög, török, arab, perzsa kéziratokat gyűjtött.³³

1692-ben, diplomáciai küldetése befejeztével a fáradhatatlan bolognai folytatta katonai szolgálatát: ezredével csatlakozott a Mohácsnál állomásozó hadsereghez. Itt újra kamatoztathatta műszaki tapasztalatait: az áradó Dunán átkelőhelyet készítettett 2000 utással és 150 áccsal: megítélése szerint ez volt „az egész háború egyik legnagyobb szabású létesítménye”. A sereg Péterváradra vonult, Marsilival az elővéd parancsnokaként, hogy Erdéllyel összeköttetést létesítsen.

Szerzőnk részt vett Belgrád 1693-as sikertelen ostromában is: a három oldalról indított támadási vonal egyikét vezényelte, de csak 300 emberrel; visszaverték és megsebesült. Ahogy írja, összeütközésbe került Starhemberg Guido parancsnokkal, aki nem hallgatott a tanácsaira és ellenségévé lett, hasonlóan a másik Starhemberghez, Herberthez, a Haditanács elnökéhez, akinek rosszindulatáról Kinsky és Strattmann védenca iránt többször is szó esik az emlékiratokban, különösen a háborúnak ezekben az utolsó éveiben. A hadügyek legfőbb irányítója ellenezte Marsili ezredparancsnoki kinevezését; az ő befolyásának tulajdonítja szerzőnk új alezredesének áskálódásait és vádaskodását, amik megkeserítették további pályáját, annak ellenére, hogy a császár, úgy tűnik, továbbra is megőrizte jóindulatát iránta, ahogy 1694-ben elnyert aranykulcsos kamarási címe tanúsítja.

31 I. m. II. 144–145. Marsili Thökölyt illető, súlyosan elítélő véleményét, rosszhiszeműségéről alkotott meggyőződését tükrözi önéletrajzának alábbi szakasza: „Míg Lippán időztem, Thököly küldönce tisztelgett nálam és azt üzenté, hogy biztos kíséretet ad Belgrádig. Én azonban, árulástól félve egy ilyen álnok ember részéről, amivel már megpróbálkoztam ellenem, úgy tettem, mintha szívesen venném ajánlatát, és azt mondtam, hogy nem folytatom utamat a törökök kísérete nélkül; így azzal a reménnyel áltattam, hogy Temesvár felé indulok.” I. m. II. 155.

32 I. m. II. 156., 160.

33 I. m. II. 150.

Nem tudta azonban kivédeni, hogy Lippa elvesztéséért és Veterani tábornoknak a szultán nagy offenzívája során 1695. szeptember 21-én elszenvedett vereségéért és elestéért felelőssé tegyék. Önéletrajzában azzal igazolja magát, hogy a keresztény sereg nem az általa javasolt átkelést választotta a Béga folyón, és az idővesztés okozta a balsikert. Panaszolja, hogy bécsi ellenségei az új fővezért, Caprara tábornagyot is ellene hangolták hamis rágalmaikkal.³⁴ Ezzel szemben tapasztalhatta a másik fővezér, I. Frigyes Ágost szász választó bizalmát, aki Titel parancsnokságát bízta rá 3000 gyalogos és 800 lovas élén. Feladata, a tiszai átkelés előkészítése és a legrövidebb összeköttetés megteremtése során Pétervárad és Temesvár felé, felderítéseket végzett, harcokba bocsátkozott és visszavert török és tatár különítményeket.

Eközben azonban viszonya alezredesével annyira kiéleződött, hogy fogságba vetette; ez viszont bevádolta, hogy az ezrednek járó közpénzt elsikkasztotta. A Haditanácsban az a nézet kerekedett felül, hogy Marsilit nyilvánosan fosszák meg ezrede parancsnokságától. Marsili Bécsben személyesen igyekezett összeköttetései révén az ellene indított hajszát kivédeni, de a támadások ismétlődtek, és nem tudta elkerülni, hogy 1697-ben a lengyel királlyá választott Frigyes Ágost helyébe újonnan kinevezett fővezér, Savoyai Jenő felsőbb parancsra felfüggeszse.³⁵ Így megfosztották annak lehetőségétől, hogy annyi évi harctéri szolgálat után a hosszú háború döntő, 1697. szeptember 11-i zentai ütközetében részt vegyen. Mindazonáltal pártfogója, Kinsky kancellár kitartó támogatása révén elégtételt kapott a sérelmeiért: felmentették a vád alól, visszakapta ezredét, sőt, ahogy írja, 1698-ban I. Lipót rendeletben tiltotta meg, hogy a Haditanács az ő tudta nélkül ezredeseket függeszthessen fel.

De rövidesen a felsőbb bizalom sokkal kitüntetőbb jelei is megmutatkoztak. Zenta és a franciákkal való békekötés után nyilvánvalóvá vált, hogy a török háború végéhez érkezett. Osztrák részről Kinskyt bízták meg a megegyezést kezdeményező lépések irányításával és a béketárgyalások előkészítésével, és a kancellár, mint már az 1688-as és 1691–1692-es békekísérletek alkalmával, ezúttal is igénybe vette Marsili szolgálatait: tanácskozásokat folytatott vele határkérdésekről és a tervezett béketárgyalások helyéről, és keresztülvitte, hogy részt vegyen ezeken, mint a teljhatalmú császári megbízottak mellé rendelt tanácsos. A bolognai tiszt jelenléte az 1698 novemberében kezdődő munkálatokban ellenzésbe ütközött egyes magas rangú bécsi körökben: fő rosszakarója, Starhemberg gróf egyenesen megtagadta részvételét a kongresszuson, ha Marsilit odaengedik,³⁶ de a két császári meghatalmazott, Wolfgang von Öttingen gróf, az udvari tanács elnöke és Leopold von Schlick tábornok sem fogadta szívesen közreműködését. A császári delegáción belüli feszült helyzetről a jól értesült velencei küldött, Carlo Ruzzini is tudomást szerzett, és bizalmasan beszámolt róla a karlováci kongresszusról és bécsi követségéről kormányának küldött jelentésében. Elmondta, hogy Marsili gróf „Kinsky pártfogásának” köszönhette a delegátusok mellé rendelt tanácsosi szerepét, „a béke ügyében végzett korábbi

34 I. m. 186.

35 I. m. II. 194–199.

36 I. m. II. 199–208.

tevékenységével konstantinápolyi küldetéseiben”, de felhatalmazása csak arra szól, hogy a császáriak belső, zártkörű külön tanácskozásain részt vegyen. Arra is kitért, mi indokolta kiválasztását: „A határokkal kapcsolatos sok kérdés ismerete alkalmassá tette arra, hogy hasznosítsa magát, és utóbb még a békepontok végrehajtására kijelölt egyetemes bizottságba is bevegyék.” De az éles szemű diplomata nem mulasztotta el hozzátenni: „Noha a császári követek látszólag úgy mutatták, hogy elfogadják és foglalkoztatják, mivel összeköttetésben volt Chischivel [sic] és hitele volt nála, de mindenesetre magukban nem vették szívesen ezt a segítséget, és amikor úgy gondolták, hogy kevesebb szükségük van rá, fensőbbeségesen és lebecsüléssel bántak vele.”³⁷

Ennek ellenére még nagyobb fontosságú feladat várt a bolognai szakértőre a kongresszus határozatainak végrehajtásában. Osztrák részről őt bízták meg – ezúttal is Kinskyék választása alapján – a békeszerződés megkötése, 1699. január 26. után a határkijelölő bizottság munkálatainak vezetésével. Hosszú harctéri szolgálata alatt szerzett helyismerete szerémségi, dél-alföldi, erdélyi és balkáni területeken, konstantinápolyi tartózkodásai és hadifogsága idején elsajátított török nyelvtudása és sűrű érintkezései az oszmán világgal éppúgy, mint műszaki téren tanúsított hozzáértése valóban pótolhatatlanná tették a számára kijelölt megbízatás teljesítésében, amely a vártnál sokkal hosszabbnak – 1699 áprilistól 1701 márciusáig terjedőnek – bizonyult, és amelynek során a császári biztosnak számtalan nehézséggel, előre nem látott akadállyal és ellenállással kellett megküzdenie.

A békeszerződés megjelölte az új határ demarkációs vonalát a főbb földrajzi helyek megnevezésével, de a vonal teljes hosszának részletes és pontos meghatározása a helyi adottságok – vizek, mocsarak, hegyvonulatok, átjárók, települések – figyelembevételével a főbiztosra és az irányítása alatt dolgozó műszaki alakulatra várt. A műszeres mérések segítségével – Marsili ehhez az asztrolábiumot használta és ezt a török félnek is ajánlotta³⁸ – meghúzott határ jelölésére egymástól rövid távolságra piramis alakú kő-, kavics vagy földrakásokat emeltetett; az elsőt a két bizottság és fegyveres kíséretük jelenlétében, ünnepélyes külsőségek: üdvlövések, ajándékváltások, ölelések között.³⁹ Ezzel párhuzamosan nagyobb lélegzetű munkát kívánt a békeszerződés egy másik előírásának teljesítése, amely egyes határ menti erődítések lerombolásáról rendelkezett; a főbiztos kötelessége volt ugyanakkor a határ közelében meghagyott fontosabb várak – Brod, Eszék, Illok, Pétervárad – megerősítéséről gondoskodni. Kézenfekvő volt, hogy megbízatása során gyakran keveredett vitába és a nézeteltérések következtében éles ellentétbe a török fél képviselőivel: nem annyira a Porta főmegbízottjával, Ibrahim Effendivel, akivel sűrű érintkezéseik folyamán sikerült udvarias, sőt barátságos hangot találnia, mint inkább

37 Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland und Österreich im siebzehnten Jahrhundert. Hrsg. Joseph Fiedler. II. Wien, 1867. (Fontes rerum austriacarum. II. Diplomataria et acta. XXVII.) 377.

38 Luigi Ferdinando Marsili: Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a Sua Maestà Cesarea. I–II. Modena, 1986. 69.

39 I. m. 59.

Halik boszniai és Ahmed temesvári pasával, akik vonakodtak elismerni egyes határ-megállapításai jogosságát, és megtagadták követelései teljesítését. A horvátországi Una folyó melletti Novi város birtokáért folyó vita függőben is maradt, és későbbi megegyezésre halasztódott. Marsilinak a császárhoz megküldött hosszú és kimerítő jegyzékmásolataiból kiviláglik, hogy a meggyőzés fegyvertárának hányféle eszközét használta fel, az udvarias érveléstől a burkolt, sőt nyílt fenyegetésig, hogy felsőbb utasításainak érvényt szerezzen. Hajthatatlansága császára érdekeinek érvényesítésében érthető rosszállást váltott ki: a Porta panaszt emelt miatta Bécsben, leváltását kérte, és a Haditanács figyelmeztette Marsilit, tanúsítson nagyobb hajlékonyságot a török féllal, nehogy törésre kerüljön a sor.⁴⁰ Ő azonban tapasztalataira hivatkozva kifejtette a császárnak, hogy a törökkel szemben csupán az erőpolitika következetes alkalmazása vezethet eredményre: a gyengeség minden jele csak újabb követelésekre bátorítaná.⁴¹

A volt ellenféllel folytatott idegőrlő határviták mellett a császári főbiztosnak más nehézségekkel és gondokkal is meg kellett küzdenie. Mint általában a hosszú török korszakban Magyarországra vezényelt császári katonaság, Marsili fegyveres kísérete: 100 dragonyos és 100 vértés, valamint a munkálatokra rendelt nagyszámú utász is az ellátás hiánya miatt szenvedett; vezetőjük többször kénytelen volt sürgetni a császárnál az illetékes bécsi hatóság intézkedését, felpanaszolva, hogy más megoldás híján a rekvirálást kellett engedélyeznie, de leszögezve, hogy a jövőben inkább eltűri, hogy emberei nélkülözzenek, mint hogy túlkapasokra vetemedjenek a lakossággal szemben.⁴² Ennek ellenére az ellátás a későbbiekben is akadozott, és előfordult, hogy a főbiztosnak saját költségén kellett a legszükségesebből gondoskodnia.

Súlyos problémát jelentett a háború folyamán jelentkező pestisjárvány is, amely a töröklakta területekről Ausztriába és Friuliba is átterjedt, és a déli határvidéken is elharapódzott. Marsili a járvány továbbterjedésének megakadályozására részletes tervet nyújtott be a császárnak: ebben Velence mintájára hivatkozva szigorú biztonsági intézkedéseket javasolt, ezenfelül a déli határ mentén széles sávban vesztgár-övezet kialakítását szükségkórházakkal és őrségekkel, ezzel elválasztva a Habsburg-korona területeit a törökökétől, akik nézete szerint elhanyagolják a védekezést. Szükségesnek tartja az egészségügyi ellenőrzés kiterjesztését a főbb kereskedelmi útvonalak áruszállítására is, hat fő lerakódóhelyet jelölve ki a vesztgár időtartamára, és szigorúan eltiltva a forgalmat más útvonalakon.⁴³ A későbbi jelen-

40 I. m. 110.

41 „engedékenységet gyakorolni a törökökkel csak arra jó, hogy gögösebbé és követelőzőbbé tegyük őket; ezzel szemben, ha szigorúan bánunk velük a helyes és célszerű dolgokban, ez alázatossá és kezesé válogtatja őket, mert ilyen az ő barbár és gyáva természetük, amit nagyon jól felmértem elveikkel együtt ezemyi alkalommal, amit Felseged nyújtott, hogy szolgálatában velük tárgyaljak, és emiatt van, hogy miniszterei túl keménynek hisznek; de ha látnám, hogy a szelídség helyénvaló ezekkel az emberekkel, amire engem neveltek a világ leghumánusabb Udvarában, a lehető leglágyabbat és legkellemesebbet tudnám alkalmazni irányukban.” I. m. 358.

42 I. m. 66–67.

43 I. m. 317–320.

tésekből kiviláglik, hogy a főbiztosnak sikerült megakadályoznia, hogy a pestis behatoljon működési területére.

Megoldásra várt Marsili megbízatása során a török–császári–velencei hármashatár vitás kérdése is az adriai tengerpart vidékén. A békeszerződés, amelyet a köztársaság nevében is a császári és a lengyel meghatalmazott írt alá az *uti possidetis* alapján, meghatározta a háború során elfoglalt és Velencének juttatandó dalmáciai területeket. A boszniai pasa küldöttével szemben, aki hajlandó lett volna a határmegállapításnál inkább Lipótnak kedvezni, mint a kisebb súlyú Velencének – az utóbbira a török fél különösen neheztelt a háborúban való részvétele és Morea elfoglalása miatt – a császári biztos határozottan kiállt a szövetséges állam mellett, és leszögezte, hogy uralkodója a békekötésben védelmezni és pártolni kívánta a köztársaságot, nem pedig elnyomni. Az előnyére kínált területmódosítást pedig azzal utasította vissza, hogy megbízója ragaszkodik a karlócai békepontok teljes végrehajtásához, és sohasem fog felhagyni szövetségese támogatásával.⁴⁴

Marsili azonban tovább ment ennél: a tudós igényével szükségesnek látta fennmaradt levéltári iratok segítségével dokumentálni a vitatott horvát–dalmát határvidék birtokának és egyben uralkodója felségjogának történeti alapjait. Abból indult ki, hogy Dalmácia sohasem képezett külön politikai egységet, csupán földrajzi megjelölésként szerepelt, míg államilag a horvát királyság része volt és mint ilyen a magyar korona országaihoz tartozott. Kutatásokat javasolt a zágrábi és pozsonyi állami, valamint a vránai lovagrendi és a családi magánlevéltárakban, elsősorban a Zrínyiek fennmaradt iratanyagában, de a kételyek végleges eloszlatása érdekében tanácsolta a velenceiek bevonását és okleveleik felhasználását is.⁴⁵

A velencei határvita kapcsán ébredt történelmi érdeklődése csak egyik példája volt annak, hogy hosszú délvidéki tartózkodása során sem korlátozta tevékenységét szoroson vett határkijelölési feladatokra. A tárgyalópartnereivel folytatott, véget nem érő huzavonák, jegyzékváltások, alkudozások közepette időt szakított környezetének tanulmányozására, a helyi viszonyok minél alaposabb megismerésére és tapasztalatait, következtetéseit kimerítő jelentésekben juttatta el császári megbízójának, intézkedéseket javasolva. Különös fontosságot tulajdonított a visszahódított területek betelepítésének. Figyelmeztetett arra, hogy a török hatóságok a szultán rendelkezésére kedvezmények és előjogok ígérgetésével átcsábítják a határvidék visszanyert részének lakosságát, hogy a Száva átkelőhelyeinél falvakat létesítsenek. Tudomása szerint a propaganda hatására sokan készek a Tiszán és a Száván túlról is a török oldalra áttelepülni, még termésük betakarítását sem várva meg. Főleg a rácok, akik a magyar lakossággal való összeférhetlenségük miatt alig várják az alkalmat, hogy török fennhatóság alatt élő honfitársaikhoz csatlakozzanak. Ellenlépéseket sürgetett ennek megakadályozására: legcélszerűbbnek vélte megelőzni a törököt, válogatott lakossággal látva el a Száva partvidékét, földeket és könnyítéseket juttatva nekik települések építéséhez, főleg pedig őrségeket helyezve el és szigorú büntetésekkel sújtva a parasztokat és mindazokat, akik elősegítik az elvándorlást. Maradásuk biz-

44 I. m. 137–138.

45 I. m. 331–332.

tosításának legjobb eszköze, fejtegette, ha lehetővé tesszük kereskedésüket, ahogy a török is teszi; ezzel megnyerhető alattvalói ragaszkodásuk és hűségük uralkodójuk iránt.⁴⁶ 1699. július 15-i (nyolcadik) jelentésében újra hangsúlyozza a népesség fontosságát: felhívja az uralkodó figyelmét, hogy Horvátország és Szlavónia visszahódított területeinek és a szomszédos örökös tartományoknak népsűrűsége lehetővé tenné az elnéptelenedett Duna–Tisza-köz és a Tisza–Maros–Körös határolta vidék benépesítését. Szükségesnek látja mielőbbi népszámlálás elrendelését, a népesség egyenletesebb elosztását, beleértve az Ausztriából bevándorlókat is: ezzel elérhető lenne, hogy három év alatt minden tartomány lakottá és jól ellátottá váljék.⁴⁷

Észrevételei és javaslatai találkozottak a bécsi kormányzaton belül kialakult irányattal, amely a háborúban visszaszerzett területtel kiegészült Magyar Királyság újjáépítését és politikai-katonai-gazdasági megszervezését tűzte ki célul, a Habsburg-abszolutizmus irányelvei alapján. Leglényegesebb elemei a szilárd katonai ellenőrzés Magyarországon állomásoztatott, főleg német nemzetiségű alakulatokkal; Bécsből irányított centralizált kormányzat; a katolikus vallás támogatása a protestantizmussal szemben; végül, gazdasági téren, a kereskedelem kiépítése és fellendítése. Karlovác előtt és után több ilyen irányú elgondolás és javaslat készült és került Lipót elé; elég itt Esterházy Pál nádor és Kollonich Lipót érsek tervezeteire utalni; de előterjesztették elgondolásaikat a császár szolgálatában álló olaszok is, mint Montecuccoli és Carafa tábornagyok, az ismert tűzszerész Angelo Gabrieli da Nizza (Tüzes Gábor), vagy a dél-tiroli kormányzó Ceschi di Santa Croce.⁴⁸ A vezető bécsi kormányférfiak egy csoportja pedig a merkantilista gazdaságpolitika követőjeként kifejezetten a Habsburg Birodalom külkereskedelmének kiterjesztését, új piaci lehetőségek kiaknázását szorgalmazta, hogy versenyképessé tegye az angol és francia fölényrel szemben. Közéjük tartozott Andreas Kaunitz helyettes birodalmi kancellár, Gundaker Thomas v. Starhemberg, az udvari kamara helyettes elnöke, valamint Strattmann és Kinsky kancellárok, Marsili legfőbb pártfogói.⁴⁹

Így kézenfekvő volt, hogy az általuk javasolt határkijelölő császári biztos szolgálatait felhasználják egy átfogóbb és nagyobb távlatú politika célkitűzéseinek érdekében. Hiszen a program megvalósításához elengedhetetlen volt a megnagyobbodott királyság helyzetének felmérése, a helyi ismereteken alapuló sokrétű és részletes adatszolgáltatás, hogy ennek alapján számba lehessen venni a szükségleteket és a lehetőségeket, és kidolgozni a gyakorlati tennivalókat. Addigi szolgálata alatt Mar-

46 IV. jelentés, 1699. máj. 25., i. m. 76–77.

47 I. m. 135.

48 *Raimondo Montecuccoli: L'Ungheria nell'anno 1677.* In: *Ausgewählte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli General-Lieutenant und Feldmarschall.* Bearb. Alois Veltzé. III. Wien–Leipzig, 1900. 421–472.; *Gabriele Gautieri di Nizza: Il Governo dell'Ongaria. L'anno 1701.* In: *Történelmi Tár.* I. Szerk. Komáromy András. Bp. 1900. 219–263.; Carafáról: *Johannes Baptista Vico: De rebus gestis Antonii Caraphaei.* In: *Uő: Opere.* IV. Bari, 1939. 236–239.; *Girolamo Armenio Ceschi di Santa Croce: Nuova idea dell'Ungheria o vero riflessioni politiche e morali sopra il medesimo Regno.* H. és é. n. Ceschiről ld. *Jászay Magda: A kereszténység védőbástyája – olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról.* Bp. 1996. 242–247.

49 *Raffaella Gherardi: Introduzione.* In: *L. F. Marsili: Relazioni* i. m. 16–24.

sili szorosan vett feladatkörén túlmenően műszaki, hadmérnöki tervekkel, természet-tudományos, földrajzi, néprajzi, mappákban, ábrákban, helyszínrajzokban rögzített megfigyelésekkel adta bizonyosságát különleges adottságainak.

Ez már küldetésének első jelentéseibe beleszórt megállapításából és javaslatából is kitűnt; a következőkben pedig maga utal a vele kapcsolatos felsőbb elvárásokra és a maga elé tűzött feladatokra: a határvonal pontos leírásán kívül szükségesnek tartja a birodalom biztonsága és fellendítése érdekében meghozandó gazdasági és katonai intézkedések elősegítésére ismertetni „a lakottabb és a benépesítendő területeket; a talaj meddőségét vagy termékenységét; azt, hogy milyen termények nőnek ott a természettől fogva, és mit lehet máshonnan odaszállítani; a lakosság hajlamait és tevékenységét és eszerint annak a módját, hogyan lehet bevezetni náluk a kereskedést, ami szükséges ahhoz, hogy állandóan foglalkoztassa őket, és távol tartsa a tétlen népeknél olyannyira természetes zavargásoktól. E célból megjelölöm továbbá a legrövidebb földi utakat; a legalkalmasabb átjárókat és a folyók régi átkelőhelyeit, a kereskedők útvonalainak kiinduló és célállomásai szerint; azokat a helyeket, ahol hidakat kellene építeni, erdőket irtani és a hegyekben utat vágni, hogy megkönnyítsük a kereskedelmet, amely képes ezeknek az alattvalóknak hűségét saját hasznuk érdekében Felségedhez láncolni...” Katonai szempontból azt tervezi, hogy felsorolja „a létező erdők fekvését; azokat a helyeket, ahol újakat kellene építeni és azokat, amelyeket csak javítani lehetne a békepontok megsértése nélkül. Javasolni fogom az őrségek elhelyezését is, amelyeket a népesség védelmére nyílt területen kellene felállítani és ebből következőleg azt, milyen helyeket kellene rögtön elfoglalni új háború esetén erősítésként; végül még hozzáteszem majd, merre volna a legjobb felvonulni, és ezeknek az útvonalaknak sajátosságait a takarmányozás és a táborozás legmegfelelőbb megoldására.”⁵⁰

Nem sokkal utóbb már egyenesen Lipót utasítására hivatkozik, hogy tervezze meg „a két Birodalom közti tartós árucseré bevezetését, hogy útmutatásul szolgáljon a nagy követség számára, amelynek ezt a szerződést meg kell kötnie Konstantinápolyban”. 1699. szeptember 11-i, tizedik jelentésében siet eleget tenni a felsőbb parancsnak: térképmelléklettel illusztrált, kimerítő értekezésben mutatja be egy szétágazó külkereskedelem kiépítésének módozatait a háborúban kivézett birodalom gazdasági életének fellendítésére, az államháztartás és a lakosság gazdagodásának előmozdítására. Megjelöli és számozza a fő kereskedelmi útvonalakat egyrészt az Oszmán Birodalomba (Bécs–Konstantinápoly; Buda vagy Baja–Szmirna vagy Szarajevó felé), másrészt Lengyelországba (Buda vagy Baja–Varsó vagy Podólia felé) és Olaszországba (Buda vagy Baja–Velence vagy Ancona felé), mind szárazföldi, mind vízi megközelítéssel, a főbb közbeeső állomásokat is feltüntetve, köztük a fontos raguzai kikötőt. Bajáról Erdélyen át Moldvába és Havasalföldre, északi irányban pedig Szolnokon, Debrecenen és Kassán át Lengyelországba is tervez szállításokat, míg Budáról egy másik, számozott vonal vezetne Kassán és Varsón át Danzigig. Rámutat, hogy Erdély és a horvát tengerpart megszerzésével Lipótnak módja nyílik török terület érintése nélkül is árucserét folytatnia Olaszországgal, Lengyelországgal

50 V. jelentés, 1699. jún. 29., i. m. 84–85.

és Moszkvával. A szárazföldi utakkal kapcsolatban kitér arra is, járhatók-e szeke-
rekkel, vagy csak málhás állatokkal, a vízi szállításoknál pedig arra, hol van szükség
hidak, gátak építésére. 13 helységben raktárak létesítését tervezi a rossz időjárás
okozta károsodások elkerülésére.

Ezután rátér országok szerint a kiviteli és a behozatali cikkekre. A Török Biro-
dalomba irányuló kivitel szerényebb lehetőségeinél – itt főleg a Habsburg Biroda-
lom más részéből származó fémtermékekre utal – többre értékeli a magyar borok
kivitelét Lengyelországba, de még inkább az Olaszország felé történő áruszállításo-
kat, elsősorban a Velencébe irányuló marhakivitelét. Az, hogy ez mennyire fontos
az ottaniaknak – magyarázza – kitűnik abból, hogy a háború alatt, amikor ez a for-
galom szünetelt, hiány volt a húsban, ami jelenleg is igen drágán kapható Velen-
cében. Az ide küldött árucikkek között említi még Marsili a viaszt és az állatbő-
röket, amelyek a félsziget más városaiban kerülnek feldolgozásra. A törökországi
behozatalról szólva hangsúlyozza, mekkora jövedelmet jelentene, ha Szmirnából
selymet, gyapotot, kecske- és teveszőrt importálnának és azt angol mintára itt fel-
dolgoznák; erre a célra Pécs-et javasolja, mert ott olcsó az élelem és közel fekszik
a Dunához. Az értekezés szól még az országos vásárokról – jónak tartaná, ha a
hagyományos évi három eszéki mellett Szegeden is rendeznének hármat – és a nagy
kincstári jövedelmet ígérő vámrendszerrel. Végül figyelmeztet a külföldi verseny
veszélyeire, azzal a megjegyzéssel, hogy a Konstantinápolyban tárgyaló Öttingen
gróf császári követ a kereskedelmi egyezmény megkötésekor hasznos mintául
tekinthetné a legutóbbi, hasonló tárgyú francia–török szerződést.⁵¹

Mielőtt Dunán inneni küldetését befejezte volna, Marsili 1699. december 29-én
összefoglaló ismertetést nyújtott be Horvátországról. Jellemezte a népességét, ter-
mékeit, kiviteli cikkeit, majd rátért katonai védelmére: javasolta, hogy a határőr-
vidéken létesítsenek falvakat megbízható és kedvezményeket élvező lakossággal,
akik szükség esetén jó katonákként is szolgálhatnak. Rámutatott, hogy Lipót ősei
elhanyagolták az adriai tengerpartot, pedig korábban ez tette naggyá Magyarorszá-
got. Azt tanácsolta, hogyha a császár újból háborút indítana a török ellen, Temesvár
után erre a vidékre kellene hadjáratot vezetnie.⁵²

Egyik utolsó Dunán inneni jelentéséhez (1700. május 8.) pedig a kereskedelmi
áttekintés kiegészítésképpen még térképpel kísért tervezetet csatol a postahálózat
minden irányban történő kiépítéséről, szokásos alaposságával feltüntetve a létesít-
endő útvonalakat és állomásokat.⁵³

A határmegállapítási munkálatok második, bánáti és temesközi szakaszában a
bolognai biztos az állandó gyanakvás és aggodalom légkörében élt. Jelentéseiben
sűrűn visszatérő motívum a „rebellisek” nyugtalanító közelségére és harci szándé-
kaira való utalás. Hírszerzői révén tájékoztatásokat kapott, hogy a „lázadók” a déli
határ közelében falvakban telepedtek le, a havasalföldi fejedelemtől állatokat és
nagy területeket kaptak, szép házakat készülnek építeni, és vezetők kapcsolatban

51 I. m. 185–200.

52 I. m. 249–264.

53 I. m. 329–333.

állnak a török területre internált Thökölyvel. A Porta utasítására a havasalföldi fejedelem támogatását élvezik, és a török kormány is pénzeli őket. Az a hír jár, írja, hogy nekik szánja a Temesvár és Palánka közti verseci kerületet. Hangoztatja meggyőződését, hogy a Porta nem szándékozik ugyan újra háborút kirobbantani a császárral, de eszközül használja erre Thököly híveit, akik az erdélyiek rokonszenvére is számíthatnak. Erdélyben elterjesztették, hogy a német katonaság távozása után újabb betörést terveznek oda.⁵⁴ Ezért Marsili vigyázatra inti az udvart és azt tanácsolja, hogy konstantinápolyi követe lépjen fel a karlócai békepontok betartása érdekében, amelyek előírják a rendbontók fékentartását.

Marsili nem csinál titkot az erdélyiek iránt táplált elítélő véleményéből és ellenes érzületéből sem. Ez nemcsak az erdélyi és magyarországi felkelésről szóló történeti összefoglalásaiban nyilvánul meg, ahol természetszerűleg a Verwirklichungstheorie álláspontját hirdető császárpárti írók értelmezését követi,⁵⁵ hanem egyes jelentéseihez fűzött csípős megjegyzéseiben is. Nézetei valószínűleg a császári hadvezérek mellett szerzett korábbi erdélyi tapasztalataiból eredhettek. A határmeghatározás körüli viták során (mint Karánsebes és Lugos, valamint a Vaskapu birtokának kérdésében) már nemcsak a török, hanem az erdélyi delegáció kívánságait illetően is megegyezésre kellett jutnia, érvényre juttatva uralkodója érdekeit. Ezeket pedig nem mindig találta az erdélyiek szándékaival megegyezőnek. A Bánát, Erdély és Havasalföld közti hármasság határ kijelölését nézete szerint az erdélyi nép elégedetlen fogadta, nem úgy a főnemesség: vele kapcsolatban titkos üzemekre gyanakszik a Portával és a lengyelekkel. „Legutóbbi jelentéséből – írja Lipótnak, a „lázadókkal” kapcsolatos közléseire utalva – meg fogja látni Felsőged, milyen nemzettel, miféle emberekkel és milyen cselszövények közepette kell megbízásomat teljesítenem. Hogy milyen zavargó természetűek az erdélyiek és mennyire hajlanak arra, hogy változásokkal próbálkozzanak, nemcsak a török, hanem minden ellenség előtt ismeretes.”⁵⁶ Marsili szerint az erdélyiek elégedetlensége Szulejmán intézkedésére vezethető vissza, aki különválasztva Erdélyt, magyarországi területeket is hozzácsatolt: „ez volt az oka minden bajnak, ami azóta a most lefolyt háborúig bekövetkezett”. Szerencsére ez most megszűnt: Magyarország Maroson inneni részei a császár fennhatósága alá kerültek, a Maroson túliakat pedig igazságos és biztos határokkal elvá-

54 Erdélyi jelentések, i. m. 446., 449., 472., 481.

55 *Epitome delle ribellioni dell'Ungaria* (Mss. 70.); *Memorie e introduzioni alla storia delle reibellioni d'Ungheria* (Ms. 28.); *Epitome historicum regni Hungariae et introductio ad Acta executionis pacis Carlovicensis ad Clementem XI* (Ms. 19.). Ld. *M. E. Amaldi*: i. m. 94. Történeti áttekintését azzal a tanulással zárja, hogy Lipót nagy győzelme és a Habsburgok fiági örökösödési jogának elismerése például szolgál az utókornak, mi a jutalma „egy fejedelme ellen lázadó népnek, aki apaként kormányozta [...], és ha a magyarok nyughatatlansága abból remélt új tápot, hogy Budát és Erdélyt a törököknek adta, az Ég akarata mindkettőt egy igazságos Császár kezébe juttatta, hogy megfizettesse velük I. Ferdinándra és utódaira is kiterjedő számos zaklatásukat, és biztosítsa felséges ivadékat, a korona örökösévé téve, hasonló sérelmek ellen, azzal, hogy elmozdította őket az általuk követelt társ-kormányzatból, alárendelt vazallusi állapotba helyezte, és megfékezte gőgjüket, ami a keresztény vér annyi pusztulását okozta.” (I. m. 99.)

56 *L. F. Marsigli*: *Relazioni* i. m. 427.

lasztották Erdélytől. A karlócai béke „a hegláncok mögé szorította vissza az erdélyiek gögjét, kapzsiságát és nyughatatlanságát”. Nem lehetnek többé fél Magyarországi birtokosai, hanem régi területükön engedelmességgel tartoznak a császárnak.⁵⁷

Nyomatékosan figyelmezteti Lipótot, hogy tegyen sürgősen óvintézkedéseket, mert „az erdélyiek most is olyanok, mint mindig, ha nem rosszabbak; és engedje meg, hogy hitemre és hűségemre kimondjam, hogy nagyban mi vagyunk az okai, vagy mert nem hiszünk a Felséged kezében lévő hatalomban, hogy megrendszabályozza őket, vagy mert túlságosan hiszünk szavaiknak”. Végül is, állapítja meg, az uralkodón múlik, hogy ágyúí crejével érvényesítse akaratát. Ne higgyék a bécsi miniszterek, hogy a határmegállapítás biztosítéka a békének a törökök szemében, ha nem gondoskodnak a katonai védelemről. Biztos tudomása van, jelenti, az erdélyiek, köztük kormányférfiak titkos üzelmeiről a törökkel és a felkelőkkel, a havasalföldi fejedelem részvételével.⁵⁸

A maga részéről Marsili is igyekszik a fenyegető veszély megakadályozását elősegíteni: mielőtt 1701 tavaszán küldetését befejezve elhagyná állomáshelyét, tervet nyújt be a határ katonai védelméről három parancsnoksággal, megerősített táborokkal (Marga, Cserna, Dobra), német és magyar, huszárokból és hajdúkból álló legénységgel.⁵⁹

Török kollégájától hosszú és fáradságos tárgyalásai emlékére a hivatalos iratok kicserélésekor a szokásos ajándékváltással búcsúzott: Ibrahim Effendi a császár részéről 500 aranyat, két ezüst gyümölcsöstálat és öt órát kapott, míg ő Marsilinak szépen felszerszámozott hátsólvat ajándékozott – kár, hogy vak volt, jegyzi ez meg jelentésében. És némi éllel hozzászói: „megbízásom egész lefolyása alatt négy lovat kaptam ajándékba: kettő sánta volt, egy kehes, egy másik vak. De maradt három szép szerszámom.”⁶⁰

A császári tiszt közel két évtizedes magyarországi szolgálata ezzel befejeződött, hogy tábornokká előléptetve a spanyol örökösödési háborúban folytassa katonai pályafutását, mígnem ez rövid idő múlva tragikusan derékba tört. De a hazánkban töltött hosszú idő maradandóbb eredményt hozott tudományos téren: a „mellékfoglalkozásként” folytatott földrajzi felmérések, állat- és növénytani megfigyelések, meteorológiai és vízrajzi vizsgálatok, valamint a régészeti emlékek számbavétele olyan hatalmas anyag birtokába juttatta, amelynek közreadását már 1698-ban tervbe vette. Az Angol Tudományos Társaságnak megküldött előzetes értesítésében jelzi ebbeli szándékát, és közli monumentális műve tartalmi felosztását is. Eszerint a Danubius Pannonico-Mysicus, a Duna-völgy kimerítő latin nyelvű ismertetése, amelyhez hasonló addig még nem készült, hat kötetre tagozódik, az alábbiak szerint:

I. 1) rész: Földrajz: a Duna az ausztriai Mons Cactiustól a bulgáriai Jantra folyóig. Térképek, rajzok, mellékfolyók, partok, szigetek, városok, hidak. Nemzetek: magyarok,

57 I. m. 441.

58 I. m. 450., 481.

59 I. m. 445–446.

60 Utolsó jelentés, 1701. márc. 14., i. m. 484.

erdélyiek, oláhok, moldvaiak. Magyarország politikai és egyházi helyzete. Ruházat, szokások. 2) rész: csillagászati megfigyelések. 3) rész: a vizek természete.

II. 1) rész: régiségek, emlékek. 2) rész: utak.

III. 1) rész: homokos területek, kövek. 2) rész: kőületek, ásványok. 3) rész: a hegyek szerves szerkezete. 4) rész: nem nemes fémek. 5) rész: nemes fémek (arany, ezüst). 6) rész: más fémek. 7) rész: fémismereti térkép.

IV. Halak.

V. Madártan.

VI. Különféle megfigyelések (növények, vizek, rovarok).⁶¹

A száznál több illusztrációs kartonlappal ellátott, nagy formátumú munka megjelenése azonban hosszú halasztást szenvedett a szerző életében bekövetkezett váratlan és szerencsétlen sorsfordulat következtében. Miután a németországi hadszíntéren a fővezér, Bádeni Lajos alatt részt vett Landau ostromában – magára vonva a herceg neheztelését, mert megkerülte kezdeményezéseivel –, ez az ostromlott Breisach várába küldte, a parancsnok, Filippo d’Arco gróf helyetteseként. D’Arco, mivel nem kapta meg a hercegtől a kért ágyúkat, 1703. szeptember 3-án feladta a várat a franciáknak. A döntést a többi tiszttel együtt Marsili is aláírta; a végsőként való kitartást elrendelő felsőbb parancs későn érkezett. A Haditanács büntetése könyörtelen volt: 1704. február 18-án Bregenz főterén d’Arcót kivégezték, Marsilit pedig nyilvánosan megfosztották rangjától, kardját összetörték, ingóságait pedig elkobozták. Hiába próbálta ezután hónapokig tisztázni magát Bécsben: az ellene működő erők túlságosan hatalmasak voltak. Személyes ellenségein kívül közrejátszott bukásában a császári hadseregben régtől fogva uralkodó irigység, féltékenység és ellenszenv a németek és az olaszok között;⁶² céloz rá a bécsi pápai nuncius is, beszámolva az esetről Rómának.⁶³

A történetek nagy port vertek fel – a tábornok maga tiltakozást adott ki a sajátban – és a franciák megpróbálták a neves személyiséget hadseregükbe csábítani. Vaudemont herceg, Milánó francia kormányzója 1706-ban visszaadta a rangját, maga XIV. Lajos is fogadta udvarában, de Marsili elzárkózott ajánlataik elől.⁶⁴ Talán francia kapcsolatai miatt terjedt el az a hír, hogy XIV. Lajos a Rákóczi-szabadságharc megsegítésére a horvát partokra küldendő expedíciós hadtestet szállító hajók parancsnokságát bízta rá, sőt egyesek már azt is tudni vélték, hogy meg is jelent az Adrián hajóival.⁶⁵ A valóságban sem életrajzaiban, sem bolognai iratha-

61 A. F. C. *Marsigli*: Danubialis Operis Prodromus i. m.

62 Számos utalást találunk erre már a 16. század folyamán a pápai segédcapatok rossz ellátása miatti panaszokban. Pl. *Banfi Florio*: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. I–III. Hadtörténelmi Közlemények 1939. 1–33., 213–228., 1940. 143–156., vagy Báthory Zsigmond titkárának történeti munkája: *Giorgio Tommasi*: Delle guerre e rivolgimenti del Regno d’Ungheria e della Transilvania. Venezia, 1621. 95., 117., 133., 163.

63 *Paolo Silvani*: Il generale Luigi Ferdinando Marsili e la nazione ungherese. Bologna, 1931.

64 *G. Fantuzzi*: i. m. 212–213.

65 A feltételezést egyes magyar kutatók is átvették: *Áldásy Antal*: Az 1707. évi ónodi országgyűlés története. Századok 1895. 561–562.; *Márki Sándor*: Desalleurs altábornagy Rákóczinál. Hadtörténelmi Közlemények 1917. 230.; *Uő.*: Rákóczi adriai tervei. Bp. 1915. (Magyar Adria Könyvtár 9.) 18–19.

gyatékában nincs erre utaló adat.⁶⁶ Sőt az derül ki, hogy 1706-ban Montpellierbe, majd a délfraancia tengerparti Cassisba vonult vissza, oceanográfiai vizsgálatoknak szentelve idejét. Csak rövid időre tért vissza a katonasághoz, elvállalva természetes uralkodója, a pápa hadseregének parancsnokságát, amikor a háború folyamán 1708-ban átmeneti feszültség támadt XI. Kelemen és I. József között, mert császári csapatok benyomultak a pápai hűbérnek tekintett Parmába, Piacenzába és Nápolyba, majd 1715-ben, a velencei–török háború kiújulásakor, partvédelmi feladatokat látva el. De Bécs keze messzire nyúlt: úgy tűnik, a pápai kúriánál is felszólalt Marsili alkalmazása ellen.⁶⁷

Annál figyelemreméltóbb, hogy a tudományos tekintéllyé emelkedett volt tábornok továbbra is megőrzött valamit a császár iránti odaadó ragaszkodásából: amikor legnagyobb, dunai enciklopédikus műve 1726-ban végre napvilágot látott Hágában, tanúságát adta ennek, ajánlásában neki szentelve hosszú szolgálata legkiemelkedőbb emlékeit.

MAGDA JÁSZAY

A SOLDIER, DIPLOMAT AND SCIENTIST—LUIGI FERDINANDO MARSILI IN HUNGARY DURING THE FINAL PERIOD OF TURKISH RULE

Like several of his compatriots who served the Habsburg rulers in the Hungarian wars against the Turks, Luigi Ferdinando Marsili took part in the military actions of the final decades of the seventeenth century that led to the almost complete liberation of Hungary. His role was more than to fight on the battle field. From the very beginning, he used his excellent powers of observation, wide knowledge, and technical abilities to contribute to the success of the offensives by performing tasks as a military engineer (e.g. surveying of castles and strategic areas; direction of sieges; assistance to pioneers, etc.). In addition he also performed diplomatic duties. On two occasions he was sent by Emperor Leopold to Pope Innocent XI. In 1691–1692, on the basis of orders from above, he attempted (unsuccessfully) to secure peace with the Turks. Finally he was chosen by the government in Vienna to take part (as an adviser to the imperial delegation) in renewed peace negotiations with the Turks at Carlowitz in 1698.

After the signing of the peace settlement on 26 January 1699, Marsili was required to perform the even more dangerous task of marking out the demarcation line in accordance with the terms of the treaty. This work lasted from April 1699 until May 1701 and was

66 Marsili személyes jó barátja, *L. D. C. H. D. Quincy* róla írt életrajzában közli a bolognai tábornok Orsi márkához írt levelét (Versailles, 1706. jan. 18.), amelyben beszámol kihallgatásáról XIV. Lajosnál, majd utána de Torcy márkai államtitkárral folytatott hosszú tárgyalásáról. Torcy királyja nevében megpróbálta rávenni egy Rákóczi megsegítésére tervezett vállalkozásra, azzal érvelve, hogy Marsilinak igazságtalan lefokozása után elég oka van arra, hogy ne szolgálja tovább az osztrák uralkodóházat. Ő azonban csak a francia király nyílt támogatásával és csapataival lett volna hajlandó „az elégedetlen magyarok élére állni”. A levélből kitűnik, hogy erre nem kapott biztosítékot, így a tárgyalás eredménytelen maradt. „Így hát, márkai úr – fejeződik be a levél – szívesebben fejezem be napjaimat a legszűkösebb anyagi helyzetben, mint hogy a lázadók szolgálatában gazdagodjam meg.” (l. m. II. 190–195.)

67 *G. Fantuzzi*: i. m. 213.

fraught with difficulties: e.g. disputes with the Turks; a pestis epidemic; poor equipment of assigned units; resistance of the Transylvanians. However, his reports to the emperor include much other information, too. The government in Vienna had stated its aim of reconstructing and redeveloping the reunited kingdom, and thus Marsili prepared detailed and thorough surveys of population and resources in the regained territories and even submitted a plan for the development of commerce. He elaborated exact plans for the construction of a commercial road network, which would have promoted the exchange of goods with neighbouring countries. The plans included markets, bridges and border crossings.

In the course of his almost two decades in Hungary, Marsili also wrote a series of academic volumes. The series, comprising six volumes and called 'Danubius-Pannonico-Mysicus', was published in the Hague in 1726. The work was the first complex natural science publication about the Danube valley. It is a mine of information collected by a soldier-scientist in his 'spare moments'.

Párizsi konferencia a karlócai békéről

Az 1699. január 26-án Karlócán a császár, Lengyelország és a török szultán között megkötött átfogó békeszerződés (amelyet nem sokkal előbb és később az Oszmán Birodalom és Oroszország, illetve a szultán és Velence között ugyanott kötött béke, helyesebben: tartós fegyverszünet egészített ki) a 17. századi Európa egyik legfontosabb megállapodása volt, Magyarország számára pedig egészen 1920-ig, a trianoni békeszerződésig nem volt ennél fontosabb békeokmány. Míg az évforduló Magyarországon kevés figyelmet kapott, a párizsi *Sorbonne* egyetemen 1999. április 1-jén egynapos konferenciával emlékeztek rá.

Párizsból nézve sok minden másként látszik, mint a Duna mellől: ugyanazok az események XIV. Lajos külpolitikájának perspektívájába ágyazva egészen másként festenek, mint a magyar végvárakból szemlélve – érdemes tehát megismerni az itt elhangzott előadásokat. Míg Magyarország számára, meggyőződésem szerint, igazi sorstragédia volt, hogy a francia sereg 1688-ban – felrúgva az 1684. évi egyességet – hátbatámadta a Habsburg Birodalmat és ezzel a már-már megnyert háborút egy évtizeddel elnyújtotta, jövátétetlenné pusztítást zúdítva a régióra, napjainkig ható etnikai és demográfiai változásokat okozva a hódoltság déli területein – mindez a korabeli versailles-i udvarból, most pedig a Sorbonne konferenciaterméből nézve csak a spanyol örökségért folytatott nagy európai játszma egy mellékszínterén elszenvedett „járulékos veszteségnek” tűnt.

A konferenciát a Sorbonne Jean Bérenger professzor vezette *Közép-Európa Tanszéke* és a szintén a Sorbonne-on működő *Lengyel Civilizáció Központja* együttesen rendezte, a szervezője Daniel Tollet professzor volt.

Jean Bérenger *A Habsburgok és a karlócai béke* című megnyitó előadásában áttekintette I. Lipót politikájának fejlődését a karlócai békéig vezető évtizedekben, rámutatva arra, hogy a lipóti kormányzat mennyire más feltételrendszer között törekedett abszolutista politikája megvalósítására, mint a példaképnek tekintett francia monarchia. Bérenger értékelte Thököly mozgalmát és ismertette a „Legkeresztényebb Király” külpolitikai dilemmáit: míg 1664-ben fontos és az előadó által döntőnek tekintett francia kontingens segítette Montecuccolit, I. Lipót tábornokát a szentgotthárdi diadal kivívásában, addig 1683–1688-ban XIV. Lajos távol maradt a *Szent Ligától* – bár régi szövetségével, a szultánnal sem lépett újabb szövetségre –, 1688-ban pedig, ismét kerülni akarva azonban a látszatot, hogy a hitetlenek küzdelmét segíti a pápa által vezetett keresztény liga ellen, egyenesen megtámadta a törökkel harcoló Lipót császárt. Bérenger részletesen ismertette a karlócai békét előkészítő császári miniszterek további karrierjét is.

Ezután Claude Michaud, a *Paris–I.* egyetem professzora adott áttekintést az Oszmán Birodalom társadalmáról a 17. század végén. Ezt követte Maciej Serwanski poznańi professzor előadása *Lengyelország és a Fényes Porta a 17. század végén* címmel. Ismertette a lengyel külpolitika konfliktusait az 1670-es években, rámutatott a franciabarát lengyel politika (1675–1678) kudarcára és arra, hogy Sobieski III. János szükségszerűen közeledett a Habsburgokhoz. Sobieskinek ez a külpolitikai váltás kezdetben hatalmas sikereket és nemzetközi tekintélyt hozott, a későbbi katonai kudarcok azonban megghiúsították egy Sobieski-dinasztia alapítását. A karlócai békeben Lengyelország – immár a szász választó, Erős Ágost alatt – elérte ugyan, hogy – szakítva az általánosan elfogadott *uti possidetis*, vagyis az adott helyzet alapján kötendő béke elvével – visszaszerezze a szimbolikus és stratégiai jelentőséggel egyaránt bíró Kameniec Podolski erődjét, de moldvai hódításait fel kellett adnia, noha Sobieski eredetileg a két román fejedelemségből lengyel hűbéres államokat akart kialakítani – ami természetesen mélyen sértette volna a Habsburg Birodalom érdekeit. A karlócai béke után lezárul a török–lengyel háborúk korszaka, és a következő században az orosz veszély miatt közeledett egymáshoz Lengyelország és a Porta.

Oroszország külpolitikáját és ebben a karlócai béke helyét Michel Dmitrijev, a moszkvai egyetem professzora ismertette, és rámutatott arra, hogy mennyire téves az az elképzelés, amely szerint I. Péter eleve átfogó bel- és külpolitikai tervvel került hatalomra. Dmitrijev részletesen bemutatta, hogyan formálódott a lehetőségekhez alkalmazkodva a péteri külpolitika. Jean Nouzille, a strasbourg-i egyetem professzora (korábban maga is aktív katonatiszt) nagy részletességgel és a katonai szempontok értő figyelembevételével mutatta be Savoyai Jenő herceg döntő 1697. évi hadjáratát. A szultáni és a császári sereg egymást kerülgette a Tisza mentén, a törökök az újabb és újabb folyami átkelésekkel értékes időt vesztek.

E sorok írója *A karlócai béke, Magyarország és Erdély* című előadásában – miután, mint minden külföldi előadó, kényszerűen röviden összefoglalta hazája történetét ezekben az években – egyrészt arra mutatott rá, hogy milyen hatalmas szerencséje volt Magyarországnak azzal, hogy a korabeli kommunikációs viszonyok mellett nagyon is rövidnek mondható idő alatt sikerült megkötni a karlócai békét, hiszen ha a béketárgyalások elhúzódnak, ha a Portának nem annyira sürgős a békekötés, ha II. Károly spanyol király még a tárgyalások alatt meghal, akkor aligha sikerült volna egy kétfrontos háborúra kényszerített Habsburg Birodalomnak ilyen előnyös békét kötnie. Ezenkívül az előadás magyarázatot keresett arra is, hogy a 18. század elején a török–magyar kapcsolatok miért alakultak „irracionálisan”: miközben a spanyol örökösödési háború már a levegőben lógott, a törökök gyorsan békét kötöttek Karlócánál, ezután azonban nem használták ki revansra a nagy háború okozta katonai vákuumot, a császár nyugati lekötöttségét és a Rákóczi-szabadságharcot. Amint azonban a Habsburg Birodalom sikeresen lezárta a nagy európai háborút, az Oszmán Birodalom megtámadta Velencét, a császár szövetségesét és ezzel újabb háborút provokált ki, amelyet csúfosan elvesztett. Véleményem szerint a török diplomácia és hírszerzés gyengesége mellett az óriásbirodalom többirányú lekötöttsége, az orosz hadjárat, az elvesztett magyarországi háború sokkhatása és

az emiatt kirobbant kormányzati és társadalmi válság elegendő magyarázatot adnak a logika szabályait látszólag felrúgó eseménysorozatra.

Gérard Pomerade, a *Paris–XII* egyetem docense *A karlócai béke közvetítőinek visszatérése Konstantinápolyba* címmel tartott előadást, ahol igen gazdag – és gyakran az anekdotikus elemeket sem nélkülöző – levéltári anyag alapján mutatta be, hogy a konstantinápolyi keresztény hatalmak egymás közötti rangsora alaposan megváltozott a karlócai béke után. Korábban az Oszmán Birodalomban élő latin keresztények érdekeit hivatalból a francia „orátor” képviselte, most a karlócai béke rendelkezései nyomán a császári követ tartott erre igényt. A császári követ mellett a két – a szultáni udvarból Karlócára utazott és a békekötés után ugyanoda visszatért – mediátor: a holland és az angol követ tekintélye is megnőtt a Boszporusz partján. A rivalizáló nagyhatalmak követei első pillantásra Swift tollára méltó, diadalukat aprólékosan részletező jelentésekben számoltak be arról, hogy hogyan sikerült csel-lel valamelyik vetélytársuknál előkelőbb helyet elfoglalniuk a szultáni udvar egyik vagy másik szertartásán. Mivel azonban a kortársak rendkívül komolyan vették és a nagyhatalmi állás kifejezésének tekintették, hogy melyik követ lép be előbb egy terembe, mindez tükrözte az európai hatalmak rangsorában Karlóca után bekövetkezett változásokat is: míg Magyarország számára a béke rég várt felszabadulást jelent, a Csatorna két partjáról nézve ennél fontosabb, hogy a karlócai békemű az angol diplomácia nagy győzelme és a francia külpolitika veresége volt.

Stefano Andretta, a *Roma–III* egyetem professzora *A karlócai béke és Velence* című előadásában rámutatott arra, hogy a Velencei Köztársaság Karlócán utoljára játszotta el egy igazi európai nagyhatalom szerepét, a következő század – amelynek legvége már a köztársaság bukását is meghozta – a Serenissima gyors hanyatlását tapasztalhatta, mert a 18. századi nagyhatalmak seregeivel és pénzügyi lehetőségeivel a gazdasági válságba sodródó városállam már nem vehette fel a harcot. A velencei levéltárak anyaga alapján, rendkívül gondosan dokumentált előadásában Andretta professzor bemutatta azt az ellentmondást, amely Velence változatlanul fennálló nagyhatalmi igényei és gyorsan fogyó erőforrásai között feszült. Moreában ugyan Velence fontos területeket tudott elfoglalni, de legfőbb célját, ami miatt pedig belépett a Szent Ligába, nem érthette el: a negyedszázadnyi rendkívül véres háború után 1669-ben elvesztett Kréta szigetét nem nyerhette vissza Karlócánál sem. Andretta professzor ismertette a karlócai békéről Velence nevében tárgyaló Ruzzini követ további sorsát: később isztambuli követ, azaz *bailo*, majd a városállam vezetője, dózse lett.

Emmanuel Caron, a Sorbonne docense *Miért maradt távol Franciaország Karlócától* című előadásában rámutatott arra, hogy a karlócai békekötés nagy vereséget jelentett XIV. Lajos diplomáciája számára. A francia király 1684-ben ellenállt a pápa kérésének, hogy belépjen a Szent Ligába, és Sobieski János lengyel király a következő évben, majd Nagy Péter is hiába próbálták meg ugyanerre rávenni. A Napkirály érdekeinek az felelt meg, ha a törökök és a Habsburgok háborúja minél jobban elnyúlik. Mivel ez a háború igen hasznos a kereszténység számára, a legjobb, ha minél tovább tart – hangoztatták Versailles-ban. Bár Franciaország hivatalosan mindvégig semleges maradt a törökök és a Szent Liga háborújában, de facto mégis

a szultán szövetségesévé vált attól a pillanattól kezdve, amikor 1688-ban megtámadta a Habsburg Birodalmat. Ezt a gyorsan változó nagyvezírek és a sokáig posztján maradó Châteauneuf francia portai követ megbeszélésein nem is rejtették véka alá, a francia követ háborúra buzdította a díván pasáit. Miután azonban 1697-ben a császár és a Napkirály békét kötött (és ezzel Franciaország tulajdonképpen magára hagyta hallgatólagos szövetségesét, az Oszmán Birodalmat), a francia követ már nem játszhatott szerepet a béke előkészítésében, hanem a diadalmas angol–holland diplomácia lépéseinek – gyakran rosszul informált – szemlélője maradt. A karlócai béke megfosztotta a következő években a spanyol örökségért háborúzó francia sereget korábbi hallgatólagos szövetségesétől, a török birodalomtól.

Gaetano Platania, Viterbo egyetemének professzora és az itt működő Sobieski-központ igazgatója eddig ismeretlen, a vatikáni levéltárban található diplomáciai levelezések alapján árnyalt képet rajzolt a karlócai béke korának pápai politikájáról és az azt követő évekről, a korábbi varsói és bécsi nuncius, az ekkor XII. Ince néven a pápai trónon ülő Antonio Pignatelli törekvéseiről.

A gazdag anyagú konferencia vitáit a Sorbonne professzora, Lucien Bély foglalta össze, európai összefüggésekbe ágyazva az itt elhangzottakat. A Sorbonne a konferencia anyagát pár hónapon belül kötetben jelenteti meg – a térség átfogó békéjét bemutató kötet a jelen helyzetben különös aktualitásnak örvendhet.

Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája

„Vajjon te, keresztyén magyar! a szegény koldusok nem atyádfiai-e és ha a te atyádfia, rokonod, szüléd vagy gyermeked az ajtó előtt koldulna, szenvednéd-e jó szívvel? Ne csupán csak névvel legyenek keresztyének a magyarok, hanem valósággal és cselekedettel is. Nem kell megengedni, hogy ezek a koldusok minden idegenek csudájára nemcsak házról házra, de falukról falukra, vásárokról vásárokra, városokról városokra vándoroljanak, hanem, mint külső országokban is cselekszenek, »közönséges ispitályokra« kell őket elhelyezni és ott a szükséghez képest kell »irántuk a sáfárságot intézni«, azaz gondoskodni róluk.” Ez *A magyar kereszténység gyászos címere* címen, névtelen szerző tollából megjelent 18. századi röpirat¹ arról tanúskodik, hogy változóban van a szegénység közmegítélése. A röpirat szerzője, egészen pontosan, a szegénységgel szembeni beállítottság módosítására szólít fel, mondván: „megengedhetetlen”, hogy a dolgok a szokott mederben folyjanak tovább.

Pedig, ahogy a szerző a mondandójába belevágott, még semmi sem utalt a hagyománnyal való szakítás szándékára. Akkor, midőn a keresztyén (keresztyén) magyarok figyelmébe ajánlja a szegény koldusokkal szembeni könyörületesség parancsát, több évszázados európai tradíció szellemében fogalmaz. Ennek érzékeltetése végett ránduljunk vissza a 14. századi Okszitániába (Francia Királyság), melynek egyik csöpp falujáról Le Roy Ladurie antropológiai részletességgel számolt be *Montaillou...* című könyvében. A falu népe, mint bármelyik másik korabeli európai paraszti közösség, általában szűkös körülmények között élt, ám lakosai közül legföljebb minden negyedikről vagy ötödikről volt elmondható, hogy kifejezetten „nélkülözött”. De még ezen a szűkebb körön belül is különbség mutatkozott az önjelölt (aki „önmagá számára szegény”) és az elismerten (aki „mások számára szegény”) pauper között.

Aminek abból a szempontból volt jelentősége: ki az, aki vindikálhatja magának a „jogot”, hogy a közösség eltartsa adományaival. Így a falu „elsősorban a koldusokat, a vándorlókat, illetve a házuk – inkvizíció általi – lerombolása következtében nyomorgó és kolduló parasztokat tekinti *szegény állapotúnak*, tehát segítsre érde-

¹ Idézi *Trócsányi Zoltán*: A koldulás története. In: *Uő*: Kirándulás a múltba. Bp. 1937. 299–300.

mesnek”.² Ez a keresztény könyörületesesség egyik „célcsoportja”, a másik az önkéntesen vállalt szegények kategóriája. A „hitből vállalt szegénység” éppúgy érdemessé teszi az illetőt a közösség támogatására, mint a „közönséges szegénység”, mert mind a két fajta alamizsnálkodásnak úgymond „szellemi töltése van”, hiszen Isten szeretetéből fakad. Nem egyéb, mint a lélek túlvilági üdvözülésének a biztosítása itt a tulajdonképpeni tét, melyet éppen ilyen és hasonló aktusokkal válthat meg mindenki a maga számára.³

A keresztény könyörületesesség normáját, melyre idézett 18. századi röpiratunk is utalt, a kora újkori fejlemények helyezik fokozatosan hatályon kívül, hogy a 19. századi „modernitás” azután végképp maga alá temesse. Az átalakulás meglehetősen korán, a 16–17. században megkezdődött. Mind több jel utal rá, hogy az alamizsnálkodásnak tulajdonított értelem ekkor már nem annyira az *érdemes* (tehát az „igazi” és a „hitből”) szegények iránt érzett felelősségérzet közösségi parancsából fakadt. Az adakozás ugyanis ettől fogva „nemcsak az érdemesek helyzetének a könnyítésére irányul, [...] hanem a szegény számkivetettek viselkedésének, erkölcsi és jellemének a megjavítását is éppúgy célozza avégett, hogy betagothassanak a roppant fegyelmezett keresztény társadalomba”.⁴

Így nem az számít többé Istennek tetsző jócselekedetnek, hogy alamizsnával adózunk az arra érdemeseknek, hanem az, hogy minden tőlünk telhetőt megteszünk a csavargó és munkakerülésre hajlamos embertársaink megváltoztatásáért. Az agresszív reformkatolicizmus evangelizációs áramlata ezért is hangsúlyozza mind erőteljesebben a korrekciós nevelés szükségességét. S ezzel egyúttal megnyitja az utat a fegyelmezésre hangolt, immár világi meggyőződésben fogant majdani szegénypolitikák érvényesülése előtt.⁵

A fizikai helyüket is folyton változtatató és a társadalmi térben megfoghatatlan csavargó koldusok, vagy törvényszegő felnőttek és fiatalok s nemkülönben a „normális” szexualitás keretein magukat kívül helyező prostituáltak, továbbá minden más „illegalitás” (Foucault) megtestesítői azért váltak társadalmi problémává, mert pusztán létükkel is veszélyeztetik a társadalmi integráció épségét. Mint a rendtelenség forrásai, állítólag bármikor képesek a törekény társadalmi egyensúly felborítására csupán azért, mert létezésük ellentmond a fegyelmezett (civilizált), önuralomra képes (racionális) ember (a polgár) biztonságra törekvő világának, s ezzel akaratlanul rombolja annak szilárd identitását. Olyan ellenségei ők a polgári világnak, akikkel szemben nincs, nem lehet (keresztényi) könyörületesesség, nincs tehát helye

2 *Emmanuel Le Roy Ladurie*: Montaignou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324). Bp. 1997. (Osiris Könyvtár. Történelem) 530.

3 l. m. 542.

4 *Brian Pullan*: Support and redeem: charity and poor relief in Italian cities from the fourteenth to the seventeenth century. Continuity and Change 1988. 181.

5 Igaza van tehát Castelnak azt állítva, hogy a kereszténység már a középkorban is a könyörületesesség olyan fogalmát vallotta, amely egyedül a helyi közösségbe integrált, egyúttal munkaképtelen szegények segélyezését ismerte el jogosnak. Persze a kereszténység a szegénység spiritualizálásával el is fedte az elveinek megfelelő gyakorlat rideg valóságát. *Robert Castel*: A szociális kérdés alakváltozásai. Bp. 1998. 55–64.

velük szemben megértésből fakadó toleranciának, melyet így felvált a gyűlölettel vegyes félelem és irtózás, ez pedig harcot és nevelő szándékot kíván meg követendő magatartás gyanánt.

A társadalmi attitűdök eme újkeletű repertoárjából kivész a transzcendens eredetű empátiás elfogadás gesztusa. Külön-külön, persze, hathat ez is, az is. Így amikor empátiával viseltetünk a deviánsként tudatosított jelenségek, az azokat hordozó embercsoportok iránt, rögtön társadalomkritikai szemléletet és viselkedésmódot teszünk magunkévá: ez a szocializmusok sajátja, melyek a mélyen (morálisan) átértelt anomáliák gyökeres felszámolását tűzik ki célul maguk elé. A *szociális igazság* (igazságosság) nevében fellépő különféle szocialisták (az anarchistáktól a marxistákig) egyaránt másodrendűnek ítélik, s csak taktikailag fogadják el a szociális reformokért kifejtett erőfeszítéseket, mivel az igazságosság szerintük csak ott érvényesülhet maradéktalanul, ahol adottak hozzá a strukturális feltételek: vagyis, hogy nem keletkezhet többé hatalmi koncentráció (az anarchisták szerint), vagy, mert megszűnik a magántulajdon (a marxizmus értelmében).⁶

Empátia hiányában is lehetséges azonban elfogadás: a viselkedési repertoár egyik végpontját ugyanis a jelenségtől való tudatos elfordulás, a vele szembeni közöny képezi, amit mint liberális önzést tartanak számon; a másik póluson viszont a jobbító szándékú reformerség áll. A jelenséggel szembeni teljes apátia nem független bizonyos tárgyi feltételektől. Már a kortársak észrevételezték, hogy a pauperizáció fő fészkeiben, a korai iparosodás iparvárosaiban, vagy akár olyan metropolisokban, mint London, a szegény és a gazdag annyira eltávolodott egymástól a (városi) térben, hogy egymás számára úgyszólván láthatatlanná (és ezzel nemlétezővé) is vált. Engels az 1840-es évekbeli Manchester kapcsán regisztrálta a tény, miszerint a város térszerkezete olyan szegregációt eredményezett, amely a munkásosztályt s vele együtt a nyomort, egyáltalán a szerény életviszonyokat vizuálisan eltüntette a középosztály szeme elől és mintegy száműzte a létező dolgok rendjéből, mivel nem vagy alig voltak tapasztalhatók.⁷ De szintén a végletes szegregáció okozta tudáshiányra vezeti vissza a történetírás a londoni szegénységélyezésben aktív (értelmiségi) középosztályi csoportok szociális képzeletének a sajátos alakulását is az 1860-as és 1890-es évek közötti évtizedekben. Mint Stedman Jones kifejti, az alamizsnázkodásból kiveszett az ajándékozás hagyományos jelentése, amely a gesztust hosszú időn át társadalmi funkcióval ruházta fel és ezért motiváló erőként is hatni tudott. Az Istennek tetsző cselekedet értelme mellett elhomályosult az ajándék ama jelentése, amely a viszonzhatatlanságból fakadó felsőbbrendűség érzésével kárpótolta a nagylelkű adakozót, ekként biztosítva számára a megajándékozott feletti ellenőrzés lehetőségét. Az osztályok végletes térbeli elkülönülése meglazította az ajándékozás által az emberek között teremtett társas kötelek rendszerét. Hiszen

6 *Karl H. Metz*: From pauperism to social policy: towards a historical theory of social policy. *International Review of Social History* 1992. 340–341., 345.

7 *Steven Marcus*: Reading the illegible. In: *The Victorian City. Images and Realities*. Ed. by H. J. Dyos–Michael Wolff. London–Boston, 1973. 260–262.

egyáltalán „megszűnt az emberek közötti személyes kapcsolat, és vele együtt felszámolódtak a presztízs, az alárendeltség és a kötelesség elemei is”.⁸

Felmerül a kérdés: milyen közvetlen szociológiai okok álltak a koldulás, a csavargás, a fiatalkori normaszegés vagy a prostitúció devianciává, tehát különleges elbánást kívánó problémává válásának a háttérében? Mi az, amitől ezek a régóta többé-kevésbé megszokott emberi magatartásformák hirtelenjében (a folyamat, természetesen, több évszázadon át tartott) deviánssá minősültek, olyan valamivé alakultak, mellyel szemben legalábbis indokolt a védekezés és amit talán üdvös lenne végérvényesen likvidálni. A magyarázat, megítélésem szerint, a családnak a társadalmi szerveződésben játszott és az idők során számottevően módosuló helyéből és szerepéből fakad. Ám ez nem önmagában, hanem azzal szoros kölcsönhatásban fejte ki a maga hatását, hogy a munka fogalma idővel morális tartalommal telítődött.

A szegény mint potenciális bűnöző

A tanulmány elején idézett 18. századi röpirat szerzője világos különbséget tett a koldusok két fajtája között. Ha az illető „rokonod, szüléd vagy gyermeked”, nem tagadhatod meg tőle a keresztény könyörületeség parancsát: „szenednéd-e jó szívvel”, ha egyikük „az ajtó előtt koldulna”? Ám egészen más a helyzet, ha idegekről, tehát olyanokról van szó, akik „falukról falukra, vásárokról vásárokra, városokról városokra” haladva űzik kolduló életformájukat. Őket, bizony, be kell zárni a „közönséges iskolákba”, hogy a közösségő gondoskodhassék róluk.

A szegénység kora újkorban módosuló megítélése a középkortól eltérő viszonyt teremt koldus és alamizsnálkodó között. Az első és talán a legfontosabb, ami a változás háttérében munkál, hogy általánosan elterjed a nukleáris családforma az európai (a nyugat-európai) társadalmakban. Márpedig, ahogy Peter Laslett megállapítja, minél gyakoribb a nukleáris család, annál szigorúbban alkalmazzák a neolokalitás elvét (amikor a házas fiúk és lányok külön költöznek szüleiktől), hogy az egyén biztonságáról a családok helyett azt követően egyre inkább maguk a közösségek kezdjenek gondoskodni. A kérdés vizsgálatának szentelt tanulmányában írja a szerző: „a kortársak teljesen tudatában voltak annak, hogy Angliában a hatékony rokonsági kapcsolatok nem terjednek túl az egyén családjának közvetlen körén”. Így viszont: „A tágabb rokonsági háló potenciális értéke mint valamiféle biztosíték a balszerencse ellen [...] csekélynek, vagy minden jelentőség nélkülinek tűnik. A közvetlen családon kívül normális esetben a kollektivitás volt az egyedüli ágens [...], amely biztonságot nyújthatott az egyes embernek.”⁹ A gyámolításnak ezt a történetileg hosszú időn át érvényesülő konstrukcióját nevezte Castel „kebelbéli védelemnek”. A primer szociabilitás kötelékeinek mind nyilvánvalóbb meglazulása vezetett

8 Gareth Stedman Jones: *Outcast London. A Study in the Relationship between Classes in Victorian Society*. New York, 1984. 252.

9 Peter Laslett: *Family, kinship and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe: a consideration of the 'nuclear-hardship' hypothesis*. *Continuity and Change* 1988. 166.

oda, hogy Angliában már a 16. században kialakult a községi szegényalapokba befolyó adó intézménye, melyből a városok saját szegényeiket segélyezték.¹⁰

A szegénységgel szembeni felelősség illetén „kollektivizálódása” reakció volt egyúttal arra, hogy ezekben az évszázadokban vált számszerűen valóban jelentőssé a csavargó szegények társadalma. Ami egyszerre fakadt a kora újkor mélyreható és társadalmi traumákkal járó gazdasági strukturális változásaiból, valamint a szabad fizikai mozgás megannyi korábbi gátjának a lassú eltűnéséből. A szegénység fogalmának, a szegényekkel kapcsolatos társadalmi megítélésnek a megváltozása fogalmi síkon abban áll, hogy *individualizálódott*, egyúttal *ökonómiai* jelentésre tett szert a szegény imázsa. Az individualizálódás közvetlen oka, hogy az egyén, mivel kívül került a családi és a rokonsági háló keretein, menthetetlenül „elmagányosodott”; s miután többé semmilyen konkrét (megállapodott) közösséghez nem tartozott, kényszerűen vagabund életre „szakosodott”. Az individualizálódás másik, szintén nélkülözhetetlen forrása a jogi emancipálódás (a jogegyenlősítés) atomizáló hatása. A szegénység ökonomizálódása viszont azzal járt, hogy a társadalmi segítségnyújtás, a szolidaritás fogalmából előbb-utóbb kihalt a gazdasági értelemben haszontalan (bár munkaképes) egyénnel szembeni felelősség erkölcsi követelménye. Ennek nyomán a szervezett termelés kulcsfigurája, a bérmunkás egyedül lett az egyéni (filantróp) és a kollektív (szociálpolitikai) gondoskodás tárgya, s ezzel elfoglalta a csavargó (kolduló) szegény korábbi helyét.¹¹

Ez az egyes nyomaiban már a kora újkor századaiban érvényesülő folyamat a 19. század Nyugat-Európájában teljesedett ki végérvényesen. A végkifejlet felől visszatekintve értékelhető igazi jelentőségének megfelelően egy sor kora újkori jelenség, amely a csavargóként azonosított szegények átalakuló fogalmát, a hozzájuk fűződő viszony módosulását példázza. Hiszen a vagabund szegényeket ettől fogva egyre kevésbé „illette meg” az a fajta családi és rokonsági gondoskodás, ami továbbra is kijárt a szülői gondoskodás hiánya (az árvák) vagy az elöregedés okozta szegénység kárvallottjainak. A vándor koldus így mindinkább átkerült nem is a pusztán a helyi kollektíva, hanem sokkal inkább az állam illetékességi körébe, amely őt nem kifejezetten mint gondozásra szoruló, hanem mint olyan valakit kezelte, aki fölött szoros felügyeletet kell gyakorolni.

Hadd utaljak a magyarországi példára. Mária Terézia egy 1775-ben kelt rendeletében a koldus szegények dologházba zárásáról intézkedett, így téve eleget az ilyesfajta szegénységgel szembeni állami felelősségvállalás parancsának. Az állam ettől kezdve minduntalan ehhez a rendőri szerephez tartja magát és később is csak azért alakulhat időnként másként a koldulással egybekötött szegények élete, mert akadozik a központi intézkedések helyi végrehajtása.¹² Ám a dolog lényegén mindez semmit sem változtat: a 18. század végétől datálható az a folyamat, melynek eredményeként a kolduló életmód és a csavargó személye határozottan kriminalizálódik.

10 *Marjorie K. McIntosh*: Local responses to the poor in late medieval and Tudor England. *Continuity and Change* 1988. 209–247.

11 *K. H. Metz*: i. m. 342.

12 *Csizmadia Andor*: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon. Bp. 1977. 44–45.

Jogtörténetírásunk kimutatta, hogy a 18. században a *gyanú* és még inkább a *vélelem* (*praesumptio*) kedvelt célpontjává lett a csavargó személye, aki, mert rendezetlen családi viszonyok között él, nagy valószínűséggel vétkes a bujálkodás (*fornicatio*), vagy a házasságtörés (*adulterium*) büntetében. Ráadásul rendszeres munkát sem végez, kézenfekvő tehát, hogy megélhetését mások rovására, vagyis lopás útján biztosítja. A csavargó kriminalizált fogalma olyan prekoncepciót, gyakori kiindulási alapot teremtett a pusztán csak feltételezett, ám talán bizonyítást sem kívánó gyanúhoz és vélelemhez, hogy bűntény esetén nyomban rá terelődött a hatóságok figyelme.¹³ Nem csoda tehát, ha a kor megyei és városi tömlőceit elsősorban éppen csavargókkal népesítették be a helyi hatóságok, olyanokat is büntetve ily módon, akik számláját semmilyen büntett sem terhelte. Ám ennek ellenére „mindaddig őrizetben tartották [őket], amíg a környező törvényhatóságtól vagy szülőhelyétől negatív válasz nem érkezett arra a kérdésre, hogy van-e ott valami a befogott személy rovásán”.¹⁴

S természetesen éles választóvonalat húztak a kebelbéli koldusok és mindazon, folyton kóborló idegen szegények között, akik azontúl, hogy nem méltók semmiféle alamizsnára, ráadásul büntetést is érdemelnek szokatlan életmódjuk miatt. Újkígyós (Békés megye) 1842. évi községi rendszabályában például kikötötte, hogy „házrul házra kéregetni írásbeli engedelem nélkül senkinek sem engedtetik, hogy pedig az írást nem tudó is általak meg ne csalattassék, a nyert engedelemre mindég [...] Kígyós neve reá fog nyomattatni”. A rendszabás ugyanakkor magát az alamizsnálkodót is felelőssé tette az illetéktelen koldulás rendőri üldözéséért. „Köteles mindenki – szól tovább az intézkedés – a kéregetőtől az írásbeli engedelmet kikérni”, mert különben, „aki ezt elmulasztja, s a kéregetőt ravaszsgon rajtakapva azt azonnal be nem kíséri, vagy be nem jelenti” a hatóságnak, komoly pénzbüntetést köváltat!¹⁵

A jogszerűtlenül, tehát egyedül a vagabund közkeletű fogalmával alátámasztott vélelem alapján időlegesen elzárt szegények kétségtelen megkülönböztetése a társadalom szegény (vagy csak szűkölködő) dolgozó tagjaitól végül oda vezet, hogy az utóbbiak „sajátítják ki” maguknak a társadalmi szolidaritás, a szociális gondoskodás egyedüli jogcímét. A „veszélyes osztályként” számon tartott csavargó koldusok ettől fogva legföljebb olyan „gondoskodásra” tarthatnak igényt, amely az állam (vagy a helyi hatóságok) fegyelmező hatalmának teszi ki őket. A szegénység jelenségének ezt a duális intézményes megkülönböztetését igyekszem a következőkben néhány példa segítségével bemutatni.

13 *Hajdu Lajos*: Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Bp. 1985. 64–65.

14 I. m. 326.

15 Ld. *Újkígyós mindennapjai* a 19. század első felében. Sajtó alá rend. Jároli József, Szigeti Antal. Gyula, 1991. 46.

Elzárás és dolgoztatás

A 19. századi liberalizmus feltételei mellett a szegény megfelelő gondoskodást és védelmet csupán akkor kaphat, ha megmarad a munkáspolitikai által kijelölt szociológiai határok közt. Ez így már nem is valódi szegénypolitika, hiszen az igazi szegénység, melyet a pauperizmus kifejezés jelöl, rendszerint éppen nem a bérmunkás létből, hanem ellenkezőleg, a bérmunkához való hozzájutás akadozásából vagy annak a hiányából fakad. A társadalmi gondoskodás szempontjából négy dolognak van együtt és külön-külön is döntő jelentősége: a *biztonságnak*, a *rendnek*, a *munkának* és a *méltóságnak*. A liberalizmus társadalomképében a méltóságnak, egyszóval az individuális önállóságnak-függetlenségnek (az emancipáltságnak) jut kulcsszerep. Ehhez mindenekelőtt a tulajdon segíti hozzá az embert, ami egyúttal biztonságot kölcsönöz számára és persze képessé teszi az önuralomra; az utóbbi nélkül pedig nem valósulhat meg az egyén (lelki) függetlensége. Mindez így együtt teremti a (polgári) tiszteletreméltóságot.

A tulajdon hiánya, természetesen, komoly akadálya a tiszteletreméltóság és vele együtt az összes előfeltétele (a biztonság, az önuralom, a függetlenség) megszerzésének. Egyedül a munka segítheti hozzá az embert, hogy valamennyire pótolhassa a tulajdon hiányából fakadó hátrányokat, amely takarékossgal (racionálitással) párosulva (ezt például az önszegélyező egyleti tagság intézménye szentesítheti) némi biztonságot, következésképpen egyfajta függetlenséget és természetesen tiszteletreméltóságot adhat számára.

A proletárt így az különbözteti meg a szegénytől, vagyis a paupertől, hogy ő a munkát és ezzel együtt a morálisan jó életet *választja* a lustálkodás és ahelyett, hogy mások terhére legyen. Ezzel váltja meg a bérmunkás magának a belépőjegyet a polgári világba, melytől – ennek fejében – joggal elvárja, hogy szükség esetén, sőt állandóan rajta tartsa oltalmazó kezét. Mivel működésével (munkavégzésével) a polgári világ nélkülözhetetlen támasztékává lesz, a bérmunkás feltétlenül kiérdemli annak gondoskodó figyelmét.

Ennek a liberális piaci utópiának, amint azt Polányi Károly meggyőzően kimutatta, volt egy gyenge pontja: nem számolt a piac, vagyis a teljesen kifejlett munkaerőpiac társadalmi dezorganizáló hatásával. A valódi munkaerőpiacon a modern bérmunkás sebezhető, mivel tulajdon nélkül egyik napról a másikra bárki könnyen szegénnyé válhat, menthetetlenül elvesztve ezáltal a tisztas élethez szükséges anyagi és morális javakat egyaránt. „Amíg egy embernek volt státusza, amelyhez ragaszkodott, volt egy minta, amelyet a rokonai vagy a társai állítottak elé, harcolhatott érte, és visszanyerhette »öntudatát«. De a munkás esetében ez csak egyféleképpen történhetett: ha egy új osztály tagjává vált. Ha nem volt képes megélni a munkájából, nem munkás volt, hanem pauper.”¹⁶

A 18. századtól, vagyis azóta, hogy a munkaerőpiaci törvények akadálytalanul érvényesülnek, rohamosan megnő a társadalom azon tagjainak a száma, akik a sebezhetőség folytán potenciális (sőt gyakran valóságos) szegényekké válnak. Éppen

¹⁶ Polányi Károly: A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Bp. 1997. 127.

a velük kapcsolatban szerzett tapasztalat döbentti rá a kortársakat, hogy a szociális kérdés nem korlátozható többé a rosszul, vagy egyáltalán nem integrált csoportokra, tehát a magukat ellátni képtelen (ezért segélyezésre szoruló) szegényekre, valamint azokra a csavargókra, akiket könyörtelen fegyelmezéssel kell munkára szoktatni. A szociális kérdésnek a korabeli diskurzusban újonnan kialakuló fogalmát az a liberális tan is megfelelően alátámasztja, amely minden gazdagság fő vagy egyedüli forrásának a munkát tünteti fel. A munka fogalmának a felértékelése megköveteli a munkavégzés maximális hasznosítását és napirenden tartja a szegénység eliminálását; mindez azonban nem oldható meg anélkül a gazdaságpolitika nélkül, melyben magának az állami akaratnak a feltétlen érvényesülése ölt testet.¹⁷ Ahol akadálytalanul hat a liberalizmus társadalomszervező elve a gyakorlati életben, mint a 19. századi Angliában és Franciaországban, ott a kollektív felelősség nevében fellépő állam egy ilyesfajta szociálpolitikába fog: preventív gyári törvényhozást és közegészségügyi intézkedéseket foganatosít (beleértve a nagyvárosi infrastruktúra finanszírozását is). A *materiális szociálpolitika* (amilyen például a társadalombiztosítás) azonban az érintett országokban sokáig kívül reked az állami tevékenység hatókörén és megmarad a polgári filantrópia, valamint az önszegély keretei között, tehát afféle civil társadalmi tevékenység gyanánt egyesületi formában érvényesül.¹⁸

A filantrópia, és ez a kor tulajdonképpeni szegénypolitikája (*Poor-law policy*) olyan karitatív ténykedés, melynek burkolt, olykor nem is rejtett célja, hogy a szegényeket visszakényszerítse a társadalom normális szervezeti rendjébe. Ha úgy tekintik a csavargást, mint a munkátlanság megnyilvánulását, akkor az az amorális (egyúttal abnormális) emberi életnek lesz a szinonimája, olyan valami tehát, ami az egyéni jellem hibájából fakad; a jelenség felszámolásának egyedül célravezető útja az tehát, hogy megváltoztatjuk az illető jellemét. S mindaddig ez a helyzet, amíg a jelenséget a társadalomreformerek nem illetik a munkanélküliség modern fogalmával, hogy a jelenséget ezzel végül a szociálpolitikai gondoskodás hatókörébe utalhassák. Joggal állítja Topalov, hogy midőn ezt a fogalmat kezdik egyes, korábban másként tudatosított jelenségekre is alkalmazni, egyszerűen *föltalálják* s nem *fölfedezik* a munkanélküliséget.¹⁹

Ám addig is a szegények akaratának a megtörése csupán erőszak alkalmazásával történhet, s ez elodázhatatlanná teszi a célra kellőképpen alkalmas társadalmi intézmények életre hívását, valamint a szegények nagy tömegeinek azokba történő minél hiánytalanabb betagolását. Ez annak a módja, hogy visszavezessük őket a mi világunkba, amely minden egyes tagját meg tudja és meg is kívánja védeni a pauperizáció folyton leselkedő rémétől.

17 R. Castel: i. m. 144.

18 K. H. Metz: i. m. 337.

19 Christian Topalov: A munkanélküliség föltalálása és a századelő szociálpolitikái. In: „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok...” Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon. Szerk. Léderer Pál, Tenczer Tamás, Ulicska László. Bp. 1998. 300–301. S ezzel vitatja a korábban uralkodó felfogást, aminek például John A. Garraty is hangot ad alapvető művében (ld. különösen könyvének *The Discovery of Unemployment* című fejezetét). *John A. Garraty: Unemployment in History. Economic Thought and Public Policy.* New York, 1979. 103–129.

A szegényeket egész egyszerűen meg kell tehát büntetni, hogy kimentsük őket szorult helyzetükből, s mivel erkölcsi gyengeségből ők maguk erre képtelenek, erővel kell velük elfogadtatni a rend erkölcsös világát. Ez a megfontolás teszi a dologházakat a modern börtönökre sokban emlékeztető intézményekké és ez az oka annak is, hogy a börtönreformerek kvázi-dologházakká kívánják átalakítani a feudális kori tömlöcöket. Különösen az *auburni börtönszisztéma* példázza, hogy a börtönreformerek mennyire fogékonyak a dologházban megtestesülő morálreformeri megoldás iránt; a *hallgató* rendszerként ismert rendszer ugyanis a rabok munkára szoktatását helyezte előtérbe, amikor a bűnösök elzárását összekapcsolta megjavításuk célkitűzésével. S noha az auburni rendszer eredeti formájában Európában sehol sem vált általánossá, a rabok dolgoztatása, a kényszermunka ennek ellenére Európa-szerte mindenhol meggyökeresedett. S ez alól hazánk sem volt kivétel a múlt században.

Az állami fegyintézetek körében vizsgálódó miniszteri biztosok 1867-ben megállapították, „a büntettek nagy része munka nem tudás vagy munkakerülésből ered, feladata tehát a fegyintézetnek, hogy az ilyen egyéneket nemcsak valamely munkára kiképezni, hanem bennök egyszersmind munkakedvet is ébreszteni, hogy kiszabadultok után ugyanezen okból a bűnpályára ne lépjenek”.²⁰

A magyarországi fegyházakban már az abszolutizmus éveiben bevezették a kötelező munkavégzést, amely az általános bérbeadási rendszer keretei között valósult meg. Az állam a rabok munkaerejét szerződés alapján átengedte egy-egy magánvállalkozónak. A börtönmunka általánybérleti rendszerét a már idézett 1867-es miniszteri vizsgálat készítői is kárhoztatták, ám amint az az 1888-ban e kérdéstről írt értekezésből kiviláglik,²¹ az ügy később sem jutott igazán nyugvópontra. Nem az képezte vita tárgyát, hogy vajon kell-e dolgoztatni a rabokat, vagy sem, hanem, hogy a munkavégzésre az általánybér formájában, vagy a fegyintézetek saját kebelén belül kerüljön-e inkább sor.

Mivel a börtön modern formájának az az elvi alapja, hogy összekapcsolják egymással a munkakényszert és az elzárást, a dologház a tömlőc helyébe lépő állami büntetésvégrehajtás tényleges történelmi előképe. Mindaddig, amíg a helyhatósági (megyei, városi) kézen lévő tömlőcökre hárult az elzárás feladata, a csak munkátlanságuk miatt veszélyesnek tartott csavargók elzárását Európa-szerte a dologház intézményére bízták. A tömlőctől ugyanis teljességgel idegen volt bármiféle javító-nevelő célzat, a dologháznak viszont kifejezetten azt a szerepet szánták, hogy oltalmába vegye a helyi közösségekből kihulló szegényeket, akik munkára fogása megoldhatja a szegények erkölcsi regenerálásának módfelett sóvárgott feladatát. A gyakorlat azonban főként csak Nyugat-Európában, különösen a korán polgárosodó, egyúttal protestáns Hollandiában és Angliában terjedt el széleskörűen.

Holland tartományban 1595 folyamán olyan rendelkezést hoztak, amely a munkaképes koldus számára egy hónapot irányzott elő, s ha annak eltelte után sem talált az illető magának munkát, akkor kiutasították a tartományból, vagy kemény szank-

20 Idézi *Mezey Barna*: A magyar polgári börtönügy kezdetei. Bp. 1995. (Jogtörténet. Jogtörténeti értekezések) 106.

21 *Tóth Lőrinc*: Fegyházi tanulmányok, a rabmunka. Bp. 1888.

cióval sújtották. A nem helybeli szegények számára az elzárást tartották alkalmas büntetésnek, amely a nehéz munkára kötelezéssel együtt a jellem korrekcióját is kiválóan szolgálta. Az egyszerre börtönnek és nevelőhelynek szánt Rasphuis, a nők számára a Spinhuis, vagyis a dologház a csavargók mellett befogadta a megzabolázhatatlan fiatalokat és a prostituáltakat is. Hogy milyen jelentőséget tulajdonítottak a hatóságok a munka embert nemesítő voltának, azt jól mutatja, hogy mindenkit, aki makacsul megtagadta a munkavégzést, olyan pincébe zártak, ahová egy csövön keresztül lassan vizet eresztettek. Ha a fogoly nem akart megfulladni, akkor szüntelenül szivattyúznia kellett: így kényszerítették folytonos fizikai erőfeszítésre.²²

A 19. századi angol dologházak is inkább börtönre emlékeztettek, mint valamiféle szociális jóléti intézményre, jóllehet a dologházakba valóban önként került be az illető. A csavargásuk miatt a szegénységélyezésből eleve kizárt paupereknek szánt dologházi gondoskodás nem titkolt célja ugyanis az illető erkölcsi megalázása és munkára kényszerítése volt; olyan körülmények közé került a szegény a dologházat választva, amilyeneknél a kinti nehéz dolgos élet is vonzóbb színben tűnhetett fel egy idő múlva. Így, ezzel a fegyelmező metódussal kívánták elejét venni vagy inkább mérsékelni, hogy a vándorló életmód széles tömegeket hódítson meg magának.²³ Ugyanakkor a bizonyíthatóan munkakeresésre irányuló fizikai mozgás szabadságát sem kívánták túlságosan korlátozni.

Magyarországon némileg másként alakultak a dolgok, hiszen a 18. század végétől nálunk jobbra a tömlöc töltötte be azt a funkciót, melynek tőlünk nyugatabbra a dologház felelt meg. Ilyen „rabdolgoztató ház” több is akadt az országban a 18. század végén és a 19. század első néhány évtizedében.²⁴ Ám ahogyan a tömlöc még nem tekinthető modern börtönnek, mert csak testi sanyargatásra szolgál, úgy a dologház nálunk meghonosodó fajtája sem sokkal több a tömlöc egy újabb változatánál.

A börtön modern formája, az állami fegyintézet az 1850-es évek második felében honosodott meg Magyarországon, miután közel egy időben hat ilyen intézet nyitotta meg a kapuit.²⁵ Korábban, tehát a városi és megyei tömlöcök korában a filantróp elveken nyugvó dologház legfőleg csak kíváncsi, mint ahogy az ispotály sem valódi kórház. Igaz, nem járunk még az iparosodás és a viharos urbanizáció korában, következésképpen a pauperizáció sem ölt ekkoriban olyan tömeges méreteket, hogy fenyegető társadalmi katasztrófafaként hasson és szervezeti megújulásra készítessen.

Nem egészen véletlen azonban, hogy Pesten alakult meg az első valódinak tűnő erkölcsnemesítő „kereset-ház”, melyet a *Pesti Jólétvédő Asszonyi-Egyesület* (1817–1833) alapított 1817-ben az akkor még külvárosnak számító Nagymező utcában. A

22 Paul Zunthor: Hollandia hétköznapijai Rembrandt korában. Bp. 1985. 266.; Simon Schama: The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age. Fontana Press, 1988. 582.

23 Kellow Chesney: The Victorian Underworld. Bristol, 1970. 24–27.

24 Csizmadia A.: i. m. 47–52.; Mezey B.: i. m. 13.

25 Mezey B.: i. m. 78.

nemesi (sőt: arisztokrata), valamint polgári úrinők közös vállalkozásaként létesített filantróp egyesület állította fel a dologházat, amely nyugati modelljétől és az állami szegénypolitikától is eltérően közvetlenül nem alkalmazott fegyelmező eljárásokat. Az egyesület vezetői megelégedtek azzal, hogy „kényszerítő módokhoz nem nyúlhatván” a dologház kizárólag olyan koldusok számára tartják fenn, akik önként vállalnak benne munkát (1817 és 1833 között mintegy 2 ezer főt foglalkoztattak az intézményben). Azoknak a „veszedelmes” koldusoknak a gondozását ellenben, akik „életök napjait inkább henyeségben, korhelységben töltik el, és a koldulás alatt tolvajságot s több más rossz cselekedetet űznek”, az egyesület rábízta egy majdan felállítandó állami „kényszerítő intézetre”.²⁶ Ez akkor alakult meg, amikor 1833-ban a nádor rendeletére a város átvette az intézetet az egyesülettől, melynek 1845-ben alkotott szabályrendeletéből idézzük az intézmény jellegére utaló pontos meghatározást.

„1. §. A nyilvános dologházaknak három neme van:

1. Önkénytes dologház, melyben vagyontalan, és egyébként semmi keresetet nem találó egyének munkát, és élelmet keresnek s kapnak.

2. Kényszerítő dologház, hol oly egyének, kik magukat csekélyebb rendőrségi áthágások miatt vétkesekévé tették, tartatnak.

3. Fegyház, melyben személyek rendőri áthágások büntetéséül bezáratnak, és munkához késztetnek.

A mi Intézetünk a második osztályba tartozik.”²⁷

A dologház a bentlakókat munkára kényszeríti azért, hogy kiszabadulásuk után becsületes életet folytathassanak (23. §.). A későbbi gyári munkarendekre emlékeztető előírás szerint: „28. §. Hétköznapon a fegyenczek folyvást dolgoznak; A munkaidő Ápril havától egész September hó végeig reggeli 5 órától estvéli 8 óráig – és Octobertől Martius végeig reggeli 6 órától egész estvéli 7 óráig tart, melyből mindazáltal az evési, és pihenési órák kivételnek.”²⁸

A dologház jövődő lakóivá lettek mindazok, akik életvitelén nem lehet másként javítani, közülük is elsősorban a csavargáson és kéregetésen kapott koldusok, akik teljesen vagyontalanok, ám ennek ellenére semmilyen munkát sem végeznek. Végül a szabályrendelet értelmében dologházba való minden olyan házicseléd is, aki 15 napon túl nem áll szolgálatba (29. §.).²⁹ Ők nem önszántukból, hanem nyilvános koldulásukkal kihágást elkövetve, a rendőrség jóvoltából kerültek dologházba. Nem valók viszont oda a rendelkezés értelmében az ellátásra szoruló elesett szegények (a betegek, az örültek, a kisgyermekes anyák), akiket külön intézményekben kell elhelyezni. Érdekes ugyanakkor, hogy a dologházba olyanokat is beutaltak, akik egyedüli bűne testi mivoltukban rejlett: a piszkos szegények, szól tovább a rendel-

26 Tóth Árpád: A Pesti Jótékony Asszonyegyesület a reformkorban. Előadás a Hajnal István Kör társadalomtörténeti konferenciáján, Veszprém, 1997. jún.

27 Alapszabályok melyek szerént a Pesti kényszerítő Dologház intézet igazgattatik, és ügyei kezeltenek. In: „A tettetésnek...” i. m. 169.

28 I. m. 171.

29 I. m. 171.

kezés, is dologházba valók. Egyébként is a dologház minden lakóját bekerülését követően azonnal megfürösztik, majd megfelelő ruhába öltöztetik (45. §.).

Az 1879-ig működő dologházat a városi hatóság, mint láttuk, kvázi börtönként használta, melynek falai között rendszerint pesti illetőségű elhagyott (csatangoló) fiatalkorúakat és lopáson kapott csavargó szegénysorú felnőtteket helyezett el, ám közülük senki sem a maga jószántából választotta a dologházi életet.³⁰

A magyarországi dologházak szoros kapcsolata a hagyományos megyei tömlöcökkel más példákön is bizonyítható. A Békés megyei Gyulán a megyei hatóság 1836-ban döntött dologház létesítéséről, melyet azzal indokolt, hogy csak így képes biztosítani a rabok ételmezését és ellátását. Ugyanakkor, szólt a további érvelés, a rabok munkára szoktatása erkölcsi megjavításuknak is előfeltételét képezi.³¹ A gyulai dologház sem különálló intézményként, hanem a megyei tömlöc keretei között működő szervezetként jött létre 1837-ben. Ez újólág alátámasztja, amit korábban a csavargók gyakori tömlöcbe zárásának 18. századi gyakorlatáról mondtunk. Ha a csavargók potenciális bűnözők, akik szegénységük mellett vagy éppen ezért a törvényt sem tisztelik kellőképpen, elzárásuk akkor igazán eredményes, ha kellő erkölcsi neveléssel párosul. Az 1841-ben a gyulai megyeház börtönében lévő 102 személy között hét csavargó akadt, a többi, vagyis a többség pásztor vagy jobbágy volt. Ám a csavargókat, valamint a pásztorokat és a telkes jobbagyokat többnyire mind állatlopás bűnében találták vétkesnek.

A gyulai dologházban, amely 1846-ig állt fenn, a pesti kényszerítő dologházhoz hasonlóan a munkára kényszerítés mellett a rabok testének a megrendszabályozását is a jellem átférmálásának szolgálatába állították. Ha valaki húzódozott a munkától, vagy nem elég intenzíven vette ki belőle a részét, akkor nyomban csökkentették a kenyéradagját. Ami, fűzhetjük hozzá, nem áll nagyon távol a munkakényszer modern gyakorlatától (holott Magyarországon ekkor még semmiféle piacgazdaságról nem beszélhetünk), amely nem külső kényszer alkalmazásán, hanem az éhség által belsővé tett késztetés mozgósító erején nyugszik. Ez a kulcsa a korai iparosodás idején alacsonyan tartott bérek rendszerének, amely a gazdaság naturalista fogalmában leli magyarázatát. A polgárok nagy tömegeinek a nélkülözéshez közeli, vagyis az éhség állapotában tartása tűnt akkoriban egyedül hatásos eszköznek ahhoz, hogy biztosítani lehessen a kényszerű munkavégzés „önkéntes” vállalását. A liberális gondolkodók egymástól eltérő módon, mégis mindannyian elfogadták azt az elvet, miszerint a szegényeket kizárólag az éhség állandó fenyegetésével lehet munkára készíteni egy szabad társadalomban, ahol a munkaerőpiaci törvények az irányadók.³² Ezt a logikát tette magáévá a dologház is, bármilyen formák közt jött is létre.

Fontos volt továbbá, hogy az ember teste szintén kifejezze az erkölcsi jó iránti vágyat és az érte való törekvést. A dologház falai között, legalábbis Gyulán, a rabok „erkölcsi javítására” ezért a munka mellett elengedhetetlennek tartották, hogy „min-

30 *Dr. Weisz Béla*: A budapesti kényszerdologház fegyencei 1875-ben. Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Havi Kimutatásai 1876. 87–91.

31 *Szabó Ferenc*: Dologház Gyulán 1837–1846. In: „A tettetésnek...” i. m. 152–169.

32 *Polányi K.*: i. m., kül. 118–130.

den betyárságot képező viseletet, úgy mint zsíros nagy haj, hosszú perge bajuszok lenyíratassanak, s a foglyok lábaik időnként megmosatassanak”.³³

A dolgház nagy jelentősége a munkaerőpiac kialakulásának hosszan elhúzódó folyamata során abban rejlik: úgy oldotta meg a csavargó koldusok hatósági elzárását, hogy látszólag sértetlenül megőrizte az egyéni szabadság liberális elvét. A kérdésről a kortársak körében folyó diskurzus mutatja, a dolgháznak ezt a szerepét egyedül a koldulás, valamint a koldusok kriminalizálásával lehetett megnyugtató módon legitimálni. Mint Finkey Ferenc, a századforduló neves büntetőjogásza fejtegette 1905-ben: „Az államnak tehát kétségtelenül joga, sőt céljánál s feladatánál fogva kötelessége is az egyéni cselekvés szabályozása, vagyis az egyesektől egyfelől bizonyos pozitív tevékenységet, másfelől bizonyos cselekményektől való tartózkodást követelhet, s az ily állami parancsnak vagy tilalomnak ellenszegülő egyént jogában áll, s az összesség, a közrend és közjólét érdekében kötelessége is megbüntetni s ezzel szintén – legalább közvetve – megelőzést gvakorolni. Ez az általános szabály áll a csavargásra és koldulásra is.”³⁴

A börtön (fegyintézet) és a dolgház intézménye éppen ilyen okokból fonódott össze szorosan egymással később is, bár önálló dolgház (a fővárosi megszűntével) utóbb már nem működött az országban. Így, amikor az 1913. évi XXI. törvény meggyökerezett a büntetőjogunkban a *közveszélyes munkakerülés* fogalmát és egyúttal bevezette a *visszaesés* minősítést, ami a Csemegi-kódexből (1878:IV. tc.) még hiányzott, nem akadt megfelelő intézmény, vagyis dolgház, amely eleget tehetett volna a törvény kívánalmának. Ezért is sürgették a csavargás kriminalizálásán munkálkodó jogászok a fegyelmező szervezetek egész körének a hazai elterjesztését. „Szükség lenne – olvassuk egy 1912-ben megjelent jogtudományi dolgozatban – modern letartóztató és internáló intézetek (dolgházak, munkára szoktató, munkára nevelő intézetek, ipari és főleg hazánkban mezőgazdasági telepek, szegényházak, lehetőleg munkaközvetítőkkel összekötve, menedékházak, gyógyintézeti, ápoló intézeti jellegű internátusok, koldustelepek, iszákosok, epileptikusok internátusa stb.) részben társadalmi úton, részben a törvényhatóságok, részben pedig az állam által való létesítésére, vagy immár legalább komoly tervbe vételére.”³⁵ Ám azok hiányában, ha a bíróságok alkalmazták egyáltalán a csavargás és a visszaesés esetén kiróható dolgházba utalás törvényi rendelkezését, akkor azt rendszerint a fogházakra bízták. Jóllehet ez a *határozatlan időtartamra szóló szabadságvesztés* nem egyszerű elzárás volt, hiszen arra irányult volna, hogy a munkával foglalkoztatott elítéltet „rendes életmódhoz szoktassa” és ezúton átnevelje. A határozatlan időtartam is már erre kívánt ösztönözni, miután a kikerülés időpontja éppen az átnevelés eredményességétől függött.³⁶

33 Idézi Szabó F.: i. m. 160.

34 Finkey Ferenc: A csavargás és koldulás szabályozása kriminálpolitikai szempontból. In: „A tettetésnek...” i. m. 186–187.

35 Pekáry Ferenc: A csavargásról. In: „A tettetésnek...” i. m. 197–198.

36 Beliznay Kinga és mások: A magyar büntetőjog története. In: Magyar jogtörténet. Szerk. Mezei Barna. Bp. 1996. (Osiris tankönyvek) 304–305.

„Veszélyes” női szexualitás és a prostitúciópolitika

A munkán nyugvó erkölcsös és ép-egészséges világ nemcsak a munkátlan csavargó szegényeket, de azokat is marginalizálni igyekezett, akik megélhetésüket a családon kívüli nemi életre alapozták. A gyors urbanizáció közösségi feltételei között azonban hirtelen nagyon megnőtt a szexuális promiskuitás gyakorisága, egyúttal felértékelődött annak gazdasági haszna is (árúvá lett). A folyamat számunkra legérdekesebb mozzanata, hogy milyen módon intézményesült a prostitúció a 19. századi Európában.

A prostitúcióként definiált megélhetés nyilvánvaló diszkriminálását elsősorban az tette lehetővé, hogy a női testnek ez a fajta gazdasági hasznosítása nem került be a munka legitim fogalmába. Az emberi test, mint a megélhetés forrása, vagyis a munkavégzés ekkortájt megszilárduló fogalma ugyanis a szexuális célú felhasználás egyértelmű kirekesztésével nyertek el végső értelmét s egyúttal újradefiniálta a nemek és az egyes életkori csoportok munkához fűződő viszonyát is. Erre a gyári törvényhozás keretei között került sor, midőn meghozták a női és a gyermekmunka korlátozásáról szóló rendelkezéseket.

Miután a családon kívüli és pénzkeresés céljából űzött női nemi promiskuitás nem vált legitim munkává, a liberális állam minden további nélkül jogosultságot szerzett magának a prostituáltak magánéletébe történő közvetlen beavatkozásra. Amíg a férfiak a munkaerejük (a testük) értékesítését illetően teljesen autonóm módon járhattak el, mivel a munkaszerződés magánjogi természetű ügylet, addig a szexuális céllal kötött „szerződések” teljesen más értelmet nyertek. Az állam ilyen esetben gondolkodás nélkül érvényesítette szabályozó (korlátozó) befolyását a férfi és a nő közötti kapcsolatot illetően.³⁷

Kézenfekvővé tette az állami beavatkozást a (nő) magánéletébe (megsértve vele a nő magánautonómiáját) az is, hogy a családon belüli nemiséget tekintették erkölcsileg egyedül elfogadhatónak. Ahogy a kérdés egyik kutatója írja: „A 19. századi skót társadalomreformerek számára a nukleáris család volt az egészséges test (testület): minden egyéb a betegséget jelentette.”³⁸ A prostitúció így a családot közvetlenül is veszélyeztette, hiszen éppen azt a fajta szexualitást képviselte, amely a férfi és a nő kapcsolatát rideg üzleti-piaci kapcsolattá degradálja. A prostitúció azért lett a 19. században mintegy az égbekiáltó „társadalmi rossz” megnyilvánulásává, mert éppen ekkortájt gyökeresen módosult a szexualitás és a család (az otthon) jelentése. A piaci szférától légmentesen elszigetelt magánélet (benne a tiszta, vagyis érzelmetlen és produktív nemiséggel) rendjét látszott felborítani a nyilvános és nyíltan a pénzhez kötött női szexualitás tömeges gyakorlata. Ami egyenesen azt sugallta, a

37 *Philippa Levine*: Rough usage: prostitution, law and the social historian. In: *Rethinking Social History. English Society 1570–1920 and its Interpretation*. Ed by Adrian Wilson. Manchester, 1993. 275., 283.

38 *Andrew Blaikie*: 'The map of vice in Scotland': Victorian vocabularies of causation. In: *Civilization, Sexuality and Social Life in Historical Context. The Hidden Face of Urban Life*. Ed. by Judit Forrai. Bp. 1996. 118.

piac dezintegráló hatása kezd behatolni a tőle aggályosan védeni kívánt magánéletbe, hogy szükségszerű terméktelenségével (gyerektelenségével) egyúttal meg is kérdőjelezze a családon belüli produktív nemi élet kizárólagos értelmét.³⁹

A prostitúció ráadásul az (egészséges) női szexualitást a maga egészében is beárnyékolta, mivel az a képzet társult hozzá, hogy a nő komoly veszélybe sodorja a férfit, hiszen a promiszkuitás a morális lazaság révén a társadalmi rendet éppúgy veszélyezteti, mint közvetlen biológiai hatását tekintve. Ebből ered, hogy a prostitúciót egyre inkább kifejezetten közegészségügyi, egyszóval igazgatási problémának kezdik tekinteni. Megkönnyíti ezt, hogy a női szexualitás általában is a férfiétől gyökeresen eltérő antropológiai szemléletbe ágyazódik. Ennek a 19. század elejétől fokozatosan kibontakozó orvostudományi nőképnek a sugalmazása szerint a női nemi szervek működése és kivált azok működési zavarai szabják meg az összes női életfunkciót, beleértve a nők érzelmi életét is. A nőgyógyászat ekkoriban folyó önálló (orvos)tudományi szakká alakulása mintegy intézményesen is megpecsételte a külön női antropológiát. Hiszen a nőgyógyászok nemcsak a bábák feladatkörét vették át, de ezen túl a női nemi szervek patológiáinak, valamint mindazon betegségek gyógyításának is egyedüli tudós szakértőivé léptek elő, amelyeket a női genitáliák szervi megbetegedéseiből vezettek le. S ez alól a lelki betegségek sem képeztek kivételt; mutatja ezt a hisztéria, e sajátosan nőinek tartott betegség múlt század végi orvosi diskurzusa.⁴⁰ A nőgyógyászat így teremtett egyazon szaktudomány szemléleti keretében szoros kapcsolatot a női nemiség és a patológia fogalmai között. Ami azt a nézetet ültette el mindenki fejében, hogy: „A nőt patológikus nemi szervei folytonosan veszélyeztetik normális életciklusukhoz kötött testi fejlődése során.”⁴¹

Ha a testnek a prostitúció formájában megnyilvánuló gazdasági hasznosulása nem fér össze a munkavégzés legitim fogalmával és ráadásul a családon kívüli, tehát a szabályozatlan női szexualitás egyúttal járványos betegségeknek is közvetlenül a forrásául szolgál, akkor az állam köteles foglalkozni vele. Ez a felelősség hasonló terhet ró a hatóságokra, mint a csavargó koldulás jelensége, arra kötelezi tehát őket, hogy megvédje tőlük a civilizált társadalmat. Nem csoda, ha a prostitúció intézményesítése során ezért szinte teljesen ugyanazokat a hatalmi technikákat alkalmazzák, mint a csavargó szegények esetében.

Nem tehetünk azonban egyenlőségjelet a kettő megítélése közé, jóllehet sem a koldulással egybekötött csavargás, sem pedig a prostitúció nem tartozott a korban a szó szigorú értelmében vett szegénypolitika körébe. „A prostituáltakkal, illetve a »veszélyeztetett« nőekkel és lányokkal kapcsolatos jóléti politika – jegyzi meg Susan Zimmermann – mindkét fővárosban alapvetően a szociálreformerek érdeklődési körében maradt. Sem Bécsben, sem Budapesten nem jelentkezett e téren ahhoz fogható intenzív tevékenység, mint amilyen mozgalom például a gyermekvédelem

39 *Thomas W. Laqueur*: A társadalmi „rossz”, a magányos bűn és a teázás. Replika 1997. dec. 90–93.

40 *Emese Lafferton*: Hysteria and deviance in fin-de-siècle Hungary. Ilma's case. Replika 1998. Special issue 88–89.

41 *Franz X. Eder*: Sexualized subjects. Medical discourses on sexuality in German-speaking countries in the late 18th and in the 19th century. In: *Civilization* i. m. 23.

ügyében kibontakozott. A prostituáltakkal és a »veszélyeztetettekkel« szemben tanúsítandó gondoskodásra irányuló törekvés igen kis szerepet játszott a polgári és a szociálreformer filantrópia gazdag repertoárján belül.⁴² A szerzővel vitatkozva mindezt azonban nem egyszerűsíteni le a nemspecifikus diszkrimináció jelenségére.⁴³ Az viszont kétségtelen, hogy a prostituáltak mint valamiféle fenyegető más-ságnak a polgári tudatban meggyökeresedett fogalma (imázsa) elsősorban a férfiakra veszélyes ellenőrizetlen női szexualitás fantazmagóriájából merített.

A prostitúció szóban forgó imázsa, s a belőle kinövő női identitás éppoly fontos a prostitúció intézményes működésének a megértése szempontjából, mint amennyire elengedhetetlennek tűnt tisztázni a szegény idővel morálisan átértelmezett fogalmát, hogy magunk előtt lássuk a dologház funkcióját, a neki tulajdonított szerep lényegét.

A prostitúció mint valami abnormális emberi (sőt: női) magatartásforma kezelésének több egymással párhuzamos, olykor egymást váltó hatalmi technikája érvényesült a „hosszú 19. század” Európájában. A csavargó koldusokról való gondoskodást tárgyalva említettük a jelenséget kriminalizáló törekvést; nem állt ez távol a prostitúcióval kapcsolatos hatósági attitűdtől sem. A prostitúció eleve mindenhol a rendőrség illetékességébe került, melyet azon belül is egy külön erre szakosodott alhivatal, az erkölcsrendőrség igazgatott. Az általa gyakorolt felügyeletnek legalábbis kezdetben két fő gyakorlati eszköz állt rendelkezésére: a közönséges elzárás (az utcai „kéjteljesen” kapott lányok és asszonyok börtönbe vagy dologházba csukása), valamint a tevékenység valamifajta legalizálása, tehát munkavégzőként történő burkolt elismerése. Az utóbbi a rendőrség kizárólagos kompetenciájába tartozott, mert felhatalmazást kapott rá, hogy megkülönböztesse egymástól a prostitúciót jogszerűen vagy jogosulatlanul, tehát bűnözőként folytató nőket. A legalizált prostitúció kétfajta megszorítással járt magát a tevékenységet és annak végzőit illetően: szoros és állandó felügyelet alá került és egyúttal élesen szegregálódott. Vagyis: a prostitúció bordélyházi keretekbe szorítása, amely municipális szabályrendeletek eredményeként valósult meg, azt eredményezte, hogy a prostitúció eltűnt a nyilvánosság és a láthatóság teréből (az utcáról), és visszahúzódott a privát (vagy inkább a fél-nyilvános) szféra sejtelmés, ám azért könnyen kontrollálható világába. Ez, ráadásul, összhangban állt azokkal a kívánalmakkal, melyek általában is minimálisra igyekeztek korlátozni a nők nyilvános megjelenését.

Pesten 1867-ben alkotta meg a város vezetése azt a szabályrendeletet, amely bordélyba zárta a legalizált prostitúciót – ez a rendelkezés hosszú évtizedeken át érvényben maradt az időközben egyesült Budapesten is. Amint a rendelkezés indoklásában olvasható, a bordélyház kiválóan alkalmas rá, hogy a prostituáltakat kivonja az utcáról, és ezzel kiküszöbölhető a prostitúció „szemtelen gyakorlásából eredendő közbotrány”.⁴⁴

42 Susan Zimmermann: Making a living from disgrace. The politics of prostitution, female poverty and urban gender codes in Budapest and Vienna, 1860–1920. In: CEU History Department Yearbook 1994–1995. Ed. by Andrea Pető. Bp. 1995. 90.

43 Amint korábban tapasztalhattuk, mindkét nembeli csavargó koldusoktól szintúgy megtagadták a szegény, tehát gondoskodásra szoruló ember státusát – a zömük, ráadásul, férfi volt.

44 Idézi Forrai Judit: A budapesti prostitúció szabályozásának kezdetei. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. XXVII. Bp. 1998. 94.

A rendelkezés értelmében 40-nél több bordély nem működhetett egy időben a városban és azokban egyenként legfőljebb 5–15 olyan lányt alkalmazhattak, akik idősebbek 17 évesnél. Bordély nyitásához szükséges engedélyt éppúgy csak a rendőrség adhatott ki, mint ahogy a bordélyházba felvett lányok „türelmi bárcáját” is a rendőrség állította ki. Ettől fogva viszont – az orvos mellett – a bordélytulajdonos gyakorolta a prostituált fölötti közvetlen felügyeletet, akinek az engedélye nélkül a lányok még rövid időre sem hagyhatták el az épületet (egyébként hetente legfőljebb egy-két alkalommal léphettek ki a bordélyház kapuján).

A 19. század utolsó évtizedeiben Budapesten is egyedül az utcai, vagyis a mesterségét jogszerűtlenül űző prostituált minősült bűnözőnek; bordélyos társa ugyanakkor olyan valakivé lett, aki egyfajta szolgáltatást (munkát) végez. A kiküszöbölhetetlen, ezúton azonban némileg domesztikált prostitúció azzal kecsegtetett, hogy mérsékelhető a tevékenységgel együtt járó járványveszély. Hiszen a bordélyok felügyeletének integráns részét alkotta a folytonos és szigorú egészségügyi vizsgálat. A budapesti gyakorlat például megkövetelte, hogy a kerületi főorvos négynaponként megvizsgálja a bordélyházi prostituáltakat és szükség esetén azonnal kórházba utalja közülük azt, aki megbetegedett.⁴⁵ Az utcai prostitúció esetében viszont a kriminalizáló törekvések garantálták a jelenség visszaszorítását. Az utóbbi persze mérsékelt sikerrel járt, hiszen amíg például 1878-ban a bordélyházi prostituáltak száma 281 volt, addig a rendőrség 850–900 utcán csavargó prostituáltat és további 729 bárcás prostituáltat fogott el és büntetett meg; ők nem legális bordélyház alkalmazásában álltak.⁴⁶

A prostitúciónak ez a megkettőzése és differenciált kezelése mindaddig fennmaradt, amíg a bordélyrendszer életképesnek bizonyult. A kriminalizálás ekkoriban csupán a bordélyházon kívüli prostitúciót sújtotta, a domesztikált, vagyis bordélyházba kényszerített prostitúciót viszont az állam adófizetésre kötelezett tisztos iparként legalizálta. A rendőri felügyelet így mindenekelőtt a kriminalizált prostitúció üldözésére koncentrált, vagyis azon űrködött, hogy kizárólag olyanok élhessenek prostitúcióból, akik élvezik a rendőrség erre jogosító felhatalmazását. 1896-ban az erkölcsrendészeti által Budapesten lefolytatott 2279 eljárás csupán egyhetede érintette az engedéllyel bíró bordélytulajdonosokat, ám minden *második* esetben illegális bordélyház üzemeltetése adott okot a fellépésre és minden *harmadik* esetben utcai vagy egyéb bordélyon kívüli szexuális szolgáltatást (titkos „kéjvelést”) szankcionált a hatóság. A bordélyházak falai közé száműzött zabolátlan női szexualitás egészségügyi kontrollja ugyanakkor megfelelő garanciát adott a prostitúció mint járványgóc okozta veszélyek elhárítására. Hiszen, amíg 1896-ban a bordélyban foglalkoztatott 466 prostituált 958 alkalommal került kórházba orvosi kezelés végett, a 756 számon tartott magánprostituált csak 454 alkalommal járta meg ilyen okból a kórházakat.⁴⁷

45 I. m. 95.

46 Szécsényi Mihály: A bordélyrendszer Budapesten. Rubicon 1993. 8–9. sz. 59.

47 Forrai Judit: Fények és árnyak a milleniumi ünnepeken. In: Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben. Szerk. Nagy Beáta, Sárdi Margit. Debrecen, 1997. 223–224.

A prostituáltaknak a közegészségügyi diskurzus keretei között ily módon megszerkesztett imázsa még akkor is élénken hatott, midőn a századforduló körüli években Európa-szerte módosult a tevékenység színtere. A bordélyrendszerrel, ezzel a felülről diktált intézménnyel szembeni ellenállás jegyében ugyanis mindinkább előtérbe került az utcai prostitúció, melynek kezelésére a hatóság egyszerre használta a kriminalizálás korábban már bevált eszközét (a bebörtönzést), valamint a medicalizálás politikáját. Ekkoriban terjedt el széles körben a járványos betegség mint metafora használata a prostitúcióval kapcsolatban, ami ahhoz is érveket szolgáltatott, hogy mi szól a társadalmi csoport kriminalizálása mellett. Nem arról van tehát itt szó, amit ma is számosan vallanak a prostitúció múltjának kutatói közül, hogy a hivatásszerű női nemi promiskuitás kivételes biológiai veszélyessége folytán került be a szociális (közegészségügyi) gondoskodás rendszerébe, lévén, hogy a szifilisz a prostituáltak jóvoltából úgymond népbetegséggé vált az idők folyamán. A dolog nem ilyen egyszerű. A nyilvános (immár nem bordélyos) prostituáltak gyógykezelése valójában a kényszerítés elvén alapult, olyan hatósági felügyelet volt tehát, melyet orvosok útján (is) gyakoroltak. A cél ekkor éppúgy, mint a csavargó koldusok esetében magának a deviáns személynek a „normalizálása”, bár ebben az esetben az a (női) test biológiai reparálására, a másik esetben pedig az elfajzott emberi jellem hibáinak a kiigazítására irányult. A prostituáltak így biztosított egészségügyi ellátása és állandó felügyelete folytán a kórházak és az orvosok nem pusztán gyógyító és megelőző céllal, hanem kifejezetten a kényszerítő hatalom képviselőiként foglalkoztak a rájuk bízott nőkkel.⁴⁸

A bordélyházi prostitúció háttérbe szorulása az utcán és más nyilvános tereken űzött „titkos kéjelgés” mögött tovább fokozta azt a hatósági törekvést, hogy szoros kontroll alá vonják a női testet. A legális bordélyházak mellett már az 1870-es években elszaporodtak Budapesten az engedéllyel nem rendelkező „kéjntelepek”, melyek száma a bordélyokénak akár a dupláját is meghaladta. Mivel a rendőrségi tiltás nem járt eredménnyel, egy idő múlva ezeket a telepeket is legalizálták és így kialakult a nem bordélyházi magánkéj nő fogalma; rá szintén kiterjesztették az orvosi felügyelet rendszerét.

Azt, hogy milyen nagy figyelem övezte a szabályozatlan női szexualitás lehetséges hatósági ellenőrzését, mutatja az az 1893-as magyarországi belügyminiszteri körrendelet, amely kötelezővé tette a szállodák és vendégfogadók egészségügyi ellenőrzését a tiltott prostitúció megakadályozása érdekében. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy *minden* ott dolgozó nőt rendszeresen kényszervizsgálatnak vetettek alá, vagyis úgy kezelték őket, mint feltételezett prostituáltakat.⁴⁹ Hasonló megfontolásból hosszú időn át (1907-ig) tilalmazták, hogy a nők pincéreként dolgozhassanak a kávéházakban.⁵⁰ Ez a munka ugyanis könnyen asszociálódott a szexuális szolgáltatás fogalmával. Amikor pedig már semmi sem gátolta, hogy nők is elvállalhassák

48 Ph. Levine: i. m. 281.

49 Forrai Judit: Kávéházak és kéj nők. Budapesti Negyed 1996. nyár-ősz 114.

50 Nagy Beáta: Nők a kávécsok és a kávéházi alkalmazottak között. Budapesti Negyed 1996. nyár-ősz 100.

ezeket a munkákat, akkor újra tág körben határozták meg a legális prostitúció társadalmi kereteit. Az ilyen, tehát a prostitúciót mintegy mellékfoglalkozásként űző személyek számára igazolványt rendszeresítettek és 1909-től őket is bevonták a kötelező orvosi felügyelet körébe. S ezzel a kör be is zárult. Az első világháború előestéjén a Budapesten regisztrált 321 bordélyházi alkalmazott, 769 magánkéjű, valamint 1109 igazolványos prostituált mind szoros orvosi felügyelet alá került.⁵¹

A hatóság prostitúcióhoz fűződő viszonya is bizonyítja, hogy milyen mélyen átítatta a társadalom organikus szemléletmódja a liberalizmus korának eszmevilágát. A betegségért e mentalitás sugalmazása szerint teljes egészében az egyén viseli a felelősséget, mivel az rendszerint abból fakad, hogy az egyén rosszul bánik a testével. Ami ebből magát a közt illeti, az pusztán annyi, amit a közegészségügy helyes igazgatása útján meg lehet oldani.⁵² Ha viszont betegnek lenni merőben magánügy, a beteg emberen egyedül csak önmaga segíthet. Más a helyzet a közösségre veszélyt jelentő betegekkel, akik megfertőzhetik embertársaikat. Az ő testi nyavalyájuk már felveti az állam felelősségét is; a járványveszély elhárítása érdekében velük szemben helye van akár még a kényszer alkalmazásának is. S, természetesen, az állam (és mindenféle hatóság) emellett további eszközöket is bevethet a járványgócok felszámolására (csatornázás, lakásreform). Ebbe a sorba illeszkedik tehát a prostitúcióról folytatott diskurzus, valamint a prostitúció igazgatásának éppen csak vázolt gyakorlata.

A prostitúció azonban nemcsak metaforikus értelemben, a betegség mint társadalompatológiai tünet révén, de prózaibb módon szintűgy forrását képezte a társadalmi dezintegrációnak, miután szorosan összekapcsolódott a törvénytelen gyermek fogalmával. Köztudott, hogy sok leányanya folyamodott előbb-utóbb ehhez a különösen lukratív mesterséghez, miközben házasságon kívül született gyermekét mások gondozására volt kénytelen bízni.⁵³ A sorsukra hagyott újszülöttek és az elhagyott gyermekek (a lelencek), valamint a fiataikorú normaszegők (bűnözők) alkotják azt a további társadalmi kört, amely lassanként szintén bekerült a szociális gondoskodás, az állami szociálpolitika látókörébe; ám erre újfent az individuális magánautonómia kikapcsolásával és a hatósági felügyelet intézményesítésének az eszközeivel került sor.

Elhagyott gyermek és a terápiás állam

Az *elhagyottság* nem teljesen új keletű jelenség, viszont tagadhatatlan, hogy a rohamos urbanizáció következtében drasztikusan megemelkedett az elhagyott csecsemők és gyermekek látható tömege. Ijesztően magas halálozási gyakoriságuk ugyanakkor az egyik fő oka a modern (ipari) nagyvárosok negatív népesedési mérlegének.

51 Szécsényi M.: i. m. 61.

52 Bryan S. Turner: Az étrendről folyó diskurzus. In: Mike Featherstone, Mike Hepworth, Bryan S. Turner: A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória. Bp. 1997. 62–65.

53 Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség. Bp. 1983. (Gyorsuló idő) 116–117.

Mégis: már a kortársak előtt kezdettől nyilvánvaló, hogy az elhagyottság kérdése nem pusztán ezért került egyszeriben a szociálpolitikai figyelem homlokterébe. Az elhagyottság ügye Magyarországon a 19. század végéig, a 20. század elejéig, de Európa-szerte szintén eddig az időpontig nem lépte át a társadalmi filantrópia illetékességének a kereteit. Így a dajkakérdés, illetőleg a lelencgondozás kizárólag az öntevékeny társadalmi karitászra tartozott, az állam közvetlenül még krízishelyzetben sem avatkozott be a családi életbe. Egy 1876-os törvény előírta ugyan, hogy a helyi hatóságok, Budapesten a kerületi előljáróságok ellenőrizték a dajkaságba adást, valamint a dajkának szegődést, ám a legtöbb ilyen ügylet elkerülte a hivatalos szerveket. A többnyire cseléd foglalkozású leányanyák törvénytelen újszülöttjei (számuk a századvégi Budapesten 5–6 ezer körül alakult) zömmel falusi dajkákhöz kerültek és sajnálatosan nagy hányaduk egy-két éven belül meg is halt. Az állam hallgatólagosan tudomásul vette, hogy a leányanyák nem képesek gyermekeiket megtartani és kénytelenek őket a sorsukra hagyni. Amint a fővárosi tanács egy hivatalnoka fogalmazott: „a cselédi minőségben alkalmazott, tehát mások háztartásában s függő viszonyban élő egyéneket közigazgatási úton arra kényszeríteni se nem lehet, se nem célszerű, hogy gyermekeiket magukhoz vegyék, mert ez esetben keresetükben gátolva egészen illetőségi községük terhére esni kényteleníttetnek”.⁵⁴ A szülők (vagy inkább az anya) által elhagyott csecsemők és kisgyermek, a lelencgondozása így kizárólag a társadalmi egyesületek vállára nehezedett, melyek e célból maguk is a bérdaqja intézményt vették igénybe.

Az egyik legjelentősebb ilyen társadalmi szervezet, az 1885-ben alakult *Fehér-Kereszt Országos Lelencház-Egyesület* például 605 gyermeket vett magához 1896-ban, ám közülük 423-at dajkákhöz helyezett ki gondozás végett.⁵⁵ S még akkor is, midőn (1898-at követően) kezdetét vette az elhagyott gyerekek állami gondozása, százszámra működtek a fővárosban és országszerte az erre szakosodott jótékony egyesületek.⁵⁶ A századfordulón azonban döntő fordulat történt az elhagyott gyerekek és fiatalok megítélésében, valamint az állam hozzájuk fűződő gyakorlati viszonyát illetően. A történet úgy indult, hogy pontosan meghatározták az elhagyottság jogi fogalmát. Ez a nyilvánvalóan a családon kívüliségre vonatkozó állapot jogi értelemben ettől fogva mind több és egyre szerteágazóbb jelentésre tett szert, ennek folytán az általa definiált szociológiai jelenség maga is folyton bővült.

Az állami szociális ellátás szempontjából mérföldkőnek számított az 1898:XXI. tc., amely a betegápolás költségeit az államra hárította. Számunkra itt most egyedül az a fontos, hogy a szegény gyermekek, vagyis, akiket a helyhatóság (és nem az állam) elhagyottnak nyilvánított, ápolási, gondozási és nevelési tekintetben hétéves korig az állam oltalmába kerültek. A rendelkezés végrehajtását ugyanakkor két

54 Idézi Gyáni Gábor: *Gyermeksors a történelemben. Szoptatós dajkák a polgári átalakulás korában. Világosság* 1980. 447.

55 Kaszás Marianne: *Az egyesületi karitáztól az állami gondoskodásig. Szociális gyermekvédelem a századfordulón Budapesten. Szociológiai Szemle* 1994. 1. sz. 133.

56 A fiatalok támogatására hivatott jótékony célú intézmények Magyarországon. Összeáll. Kún Béla, Marschalkó János, Rottenbiller Fülöp. Bp. 1911. 73–475.

lelencgondozással foglalkozó társadalmi egyesületre bízták. Miután az intézkedés eredményeként hatalmas méretűre duzzadt az elhagyottság címén állami ellátásra szoruló gyermekek száma, a lelencgondozás ügyét hamarosan ki is kellett venni a társadalmi egyesületek kezéből, melyet azok már nem tudtak kellőképpen ellátni.

Az 1901. évi VIII. törvénnyel ezért felállították az állami gyermekmenhelyet, melynek feladatául szabták a *hétévesnél* fiatalabb elhagyott, illetve a talált, tehát lelenc gyerekek (akinek a szülei ismeretlenek) gondozásba vételét. Elhagyottnak az számított, aki vagyontalan árva (és nem helyezhető el árvaházban); akit a szülei, mert börtönben, kórházban vannak, képtelenek gondozni és akit a nagyszülei sem tudnak eltartani. Másfél hónappal később a törvényalkotók 15 éves korig tolták ki az elhagyottá nyilvánításra jogosító életkori határt, jöllehet a 7–15 évesek feletti gondoskodást az állam továbbra sem vállalta magára (1901:XXI. törvény), kijelentve: „megbízható gondviselőknél, elsősorban gazdáknál és iparosoknál” kell őket elhelyezni.⁵⁷ A két törvény együttesen 1903-tól, az ún. Szabályzat megalkotásával lépett végül érvénybe. Ezt követően tovább tágították az elhagyottság fogalmát, miután bevezették az *erkölcsi elhagyottság* kategóriáját: erről 1908-ban belügyminiszteri rendelet intézkedett.

Az erkölcsi elhagyottság fogalmának gyors egymásutánban történt többszöri pontosítása (további kiterjesztése) teremtette meg az alapot ahhoz, hogy megindulhasson a fiatalkori deviancia kriminalizálása, mivel ezzel a családon kívüli gyermeki életet illegitimmé nyilvánították. Annak előtte, hogy meghatározták volna az erkölcsi elhagyottság jogi állapotát, a családi köteléken kívül élő és úgymond „erkölcsi züllésnek” kitett gyermekek és kamaszok semmilyen különösebb figyelmet nem keltettek környezetükben. Így hosszú időn át a gyermek koldus is megszokott jelenségnek számított. A felnőtt koldusok mellett társként és önállóan is gyakoriak voltak a 19. században a csavargó, s egyúttal kéregetésből élő gyerekek a nagyvárosokban. Budapesten: „A magányosan járó gyermek koldusok között az utcaseprő fiú volt a legkülönösebb. Az utcai átjáróknál sáros időben ott állott kis seprűjével, s a járókelő közönségnek megkönnyíté az átjárását az által, hogy a sarat félreseperve, megtisztította az utcát, amiért a közönség részéről egy-egy váltókracjár jutalom járt részére.”⁵⁸

Az erkölcsi elhagyottság fogalmának a gyakorlati alkalmazása nyomán azonban egyszerűben érvényét veszttette ez a sokáig eltűrt „illegitimitás”⁵⁹ és utat nyitott a hatósági felügyelet e téren is érvényesülő szigorának.

A két háború között az idézethez képest már merőben másként alakult a felnőttek társaságában kolduló gyerekek sorsa. A fővárosi tanács *Árvaszéke* 1933-ban például azt a határozatot hozta, hogy „azokban az esetekben, amikor a gyermekkel kolduló nőt – rendszerint többszöri bekísérés után – a rendőrség 1-2 napot meghaladó toloncházi büntetésre ítéli, erről haladéktalanul értesíti a dunai kerületi kapitányságot, mint rendőri gyermekbíróságot, amely a kolduló anyával a toloncházban

57 Kaszás M.: i. m. 137.

58 Létay Miklós: *Az utca népe Pest-Budán (1848–1914)*. Bp. 1993. 61.

59 Michel Foucault: *Az igazság és az igazságszolgáltatási források*. Bp. 1998. 68., 71–72.

elhelyezett gyermekeket sürgősen beszállítja az állami gyermekmenhelybe”. Az árvaszék, egy 1925-ös miniszteri rendelet alapján az erkölcsi elhagyottság megállapításával indokolhatta a gyermek állami menhelyen történő elhelyezését. S ezzel a gyerekek által űzött koldulás rendészeti kérdésből nyomban szociálpolitikai ügyé lényegült át. Mint a határozat végén meg is jegyzik: „a koldulás leküzdése nem rendőrségi és nem gyámhatósági feladat, hanem szociális probléma”.⁶⁰ Megállapíthatjuk, a csavargó koldusok jellemét (erkölceit) korrigáló elzárás (valamint munkára kötelezés), vagy a prostituáltak testét korlátok közé szorító szegregálás és kényszerű orvosi felügyelet módjára a családon kívüli gyermekek „normalizálása” is azzal járt, hogy az egyént igyekeztek betagolni a szociálpolitikai színezetű fegyelmezés átfogó rendszerébe.

A fiataalkori bűnözés megfelelő, lényegében paternalista kezeléséről intézkedő jogszabály (1908:XXXVI. tc.) korabeli értelmezése során *expressis verbis* ki is mondták az új rendszernek ezt a kettős értelmét, kettős rendeltetését. „A társadalom részéről várt ezen szociális *mentési munkálat* egyrészt az elhanyagoltakat, az elmaradottakat és a gazdaságilag s erkölcsileg gyöngéket oltalomba veszi, másrészt az elvetemülteket vagy elhagyottakat felemeli s a tisztesség, az önuralom, a becsületes munka szeretetéhez visszavezeti” – szölte a magyarázat.⁶¹

De mi motiválta vajon a csecsemők és a gyermekek e törvényekben kifejezésre jutó integrálási törekvését és miért ilyen későn, a 19–20. század fordulóján került rá sor? A kérdésre a választ röviden abban adhatjuk meg, hogy a piaci liberalizmus hatására bomlásnak indult családi patriarchalizmust az állam a maga paternalista tekintélyével próbálta pótolni azért, hogy biztosítsa annak kohéziós erejét. Hosszú idő telik azonban el addig, amíg a paternalizmus kifejezetten magántermészetű formái teljes egészében átengedik a terepet az állami szociálpolitikának. Ennek a magán-, helyesebben társadalmi gondoskodásnak évtizedeken át az egyesületi keretek közt működő filantrópia és a munkaadói patronázs volt az egyedüli formája.

Felmerül a kérdés, hogyan volt összeegyeztethető a klasszikus liberális elképzelésekkel a paternalizmus bármiféle gyakorlati megnyilvánulása. Az erről folytatott korabeli francia diskurzust elemezve Castel rámutat: a szociálreformerek azon meggyőződésre jutottak, hogy az igazi társadalmi szerződés valójában gyámügyi szerződés, ha nem is a hagyományos, a feudális kötelekekből adódó gyámügyi viszonyok értelmében. Hiszen: „Az önkény és az abszolutizmus ellenében kivívott szabadság szellemében szó sem lehet arról, hogy ezeket visszaállítsuk. Abban a pillanatban azonban, amikor a társadalom tagjai között olyan szintkülönbségek fordulnak elő, amelyek lehetetlenné teszik, hogy kölcsönös, egyenlőségen alapuló szerződést kössenek egymással (a gazdag a nincstelennel, a szakértő a tudatlannal, az orvos az elmeháborodottal, a civilizált ember a vademberrel), létrejöhetnek új gyámügyi viszonyok. Ezek lehetnek ideiglenesek vagy állandóak, attól függően, hogy az egyenlőtlenségi viszony átmeneti avagy állandó jellegű-e. De már nem az archaikus örökségek irracionálisát juttatják kifejezésre, amikor a tudatlanságba süllyedt

60 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) IV 1410 b. 733/1933.

61 Bevezetés. In: A fiataalkorúak i. m. 4. – Kiemelések az eredetiben.

társadalom fölött a despotizmus uralkodott. A tudásra, a kompetenciára alapozott tekintély jelentette legitimitás fejeződik ki bennük, egyszóval a ráció legmegalapozottabb fölhasználását jelentik olyan történelmi körülmények között, amikor nem mindenki képes racionálisan viselkedni.”⁶²

Mindenekelőtt a gyár jelenti a patronázs kivirágztatásának legmegfelelőbb (társadalmi) ágensét hiszen ahogy Castel is utal rá, „a vállalatvezetőnek gyakorlatilag korlátlan és senkivel meg nem osztott hatalma van a munkások fölött”.⁶³ S valóban, helyenként (Franciaországban főleg a század első felében) sorompóba is lépett az ilyesfajta gyári paternalizmus.⁶⁴

Visszatérve az elhagyott és olykor deviáns viselkedést tanúsító gyerekek világa-hoz, idővel annak is megérték a feltételei, hogy állami gyámkodás váltsa fel a szülői gondoskodást. A folyamat kezdőpontját a kötelező iskolába járás törvénybe iktatása képezi, majd ebbe az irányba mutat a későbbiek során az elhagyottság jogán törvényesített állami felügyelet és gondoskodás elfogadtatása. Korántsem véletlen, hogy éppen Európa legliberálisabb országában, Angliában maradt az állam legto-vább (a 19–20. század fordulójáig) távol az iskolaügytől, teljesen átengedve a közoktatás finanszírozását és az iskolai curriculumok meghatározását az egyes fele-kezeteknek és helyhatóságoknak.⁶⁵

A gyermekek ügye sem kerülhette azonban el az állami beavatkozás végzetét. Franciaországban az 1840-es évek és a század vége közti bő fél évszázad megannyi gyermekekkel kapcsolatos törvényi rendelkezése például gyökeresen átalakította a szülők és a gyermekek kapcsolatát. A közegészségügyi jellegű, ám politikai célok jegyében meghozott intézkedések közvetlenül a családi élet rendezetté tételét szol-gálták annak érdekében, hogy a megreformált (domesztikált) munkáscsalád betölt-hesse a tőle elvárt szocializációs szerepet. Az intézkedések, jegyzi meg Donzelot, „kétségkívül az elhagyottsági állapot, tehát egy olyan helyzet gyógyítását célozták, amely könnyen válhatott a munkásság gyermekeinek sorsává; s leginkább arra irá-nyultak, a szülőket megfosztva annak lehetőségétől, hogy gyermeküket bevezessék az életbe, lehetőleg leszűkítsék e rétegek szociális-politikai mozgásterét”.⁶⁶

A hatalom szüntelenül úgy tekintette a családot, mint a társadalmi rend lehet-séges pillérét; abban a formájában viszont, ahogy az alsó osztályok körében az ipa-rosodás és urbanizáció során az intézmény végül meghonosodott, mégsem találta megfelelőnek és ezért célul tűzte ki a megváltoztatását, hogy visszahelyezze jogaiba a hagyományos patriarchális szellemet. Ez a családon keresztül gyakorolt állami terápiás gondoskodás (vagyis a magánszférába történő állami beavatkozás) különféle formákat öltött a századforduló évtizedeiben. Pregnáns megnyilvánulása volt többek közt az erkölcsi elhagyottság fogalmából levezetett kriminalitás államigazgatási

62 *R. Castel*: i. m. 214.

63 I. m. 229.

64 *Peter N. Stearns*: *Paths to Authority. The Middle Class and the Industrial Labor Force in France, 1820–48*. Urbana, 1978.

65 *Gillian Sutherland*: *A késlekedő állam. Világtörténet 1991. tavasz–nyár 18–29*.

66 *Jacques Donzelot*: *The Policing of Families*. New York, 1979. 78–79.

üggé nyilvánítása, melynek a fiatakorúak javítóintézetei lettek fő szervezeti letéteményesei.

Magyarországon 1907-ben jött el az a pillanat, hogy először még csak miniszteri rendelet formájában (60 000/1907. IX–b BM.), utóbb (1908) a törvény erejével is elrendeljük az „erkölcsi romlásnak kitett avagy züllésnek indult gyermekek” kényszer jellegű oltalmazását. A kiskorú bűnöző fogalmának intézményesítése szakítás volt azzal a múlttal, amikor „a hatóságok [...] a környezetükben erkölcsi romlásnak kitett avagy züllésnek indult 15 éven aluli gyermekek legnagyobb részével, mint közönséges bűntevőkkel vagy egyébként elzüllöttekkel a hatósági ridegség szigorával s közönyével bántak el”.⁶⁷ Az 1906-ban alakult *Országos Gyermekvédő Liga* is egyik fő feladatának azt tekintette, hogy Budapesten „a szigorúbb nevelést igénylő gyermekek számára internátust állít fel”.⁶⁸ Hamarosan meg is nyílt az egyesület jóvoltából a fővárosban egy fiú javítóintézet, az egyik elővárosban pedig egy hasonló intézet a lányok számára.

A terápiás állam az erkölcsi elhagyottság jogi deklarálásával saját maga, vagy az e célból igénybe vett filantróp egyesület közbeiktatásával úgy lépett a szülő és gyermeke közé, hogy azt mintegy a gyermek „érdekeit” szolgáló aktusként tüntette fel. „A legszomorúbb látványt nyújtják azok a gyermekek – szól az Országos Gyermekvédő Liga gondolatmenete –, akikkel különösen a fővárosban lépten-nyomon találkozunk, akik éhség, hideg, és igen gyakran velük született rossz hajlamoktól hajtva a közbiztonságot veszélyeztetik és akik idővel a javítóintézetek, börtönök és fegyházak lakóinak számát gyarapítják.

Ezek a gyermekek, ha kellő időben kiragadtatnak abból a környezetből, amely az ő nevelésüket akár nembánomságból, akár rosszakaratból elhanyagolja, megmenthetők a polgári társadalom, a becsületes munka részére. De ha ott maradnak abban a fertőben, akkor az utca veszi őket nevelésbe, és borzalommal kell látnunk, hogy a gonosz szülő miként kényszeríti a serdületlen gyermeket koldulásra, csavargásra és lopásra, csak azért, hogy az ilyen módon szerzett pénz a szülők könnyebb megélhetésére szolgáljon.

Látnunk kell azt, hogy a szülők gonoszsága és kapzsisága folytán serdületlen kisleányok gyufaárulgatás örve alatt az utcán járó-kelő férfiakkal a legerkölcstelebb ajánlatokat teszik.”⁶⁹

Ám az sem ritka, hogy maguk a szülők kérik a (rendőr)hatóság közbelépését kezelhetetlen gyermekeik ügyében, vagy a családi környezettanulmányok tapasztalataival indokolják „nevelési segítség” nyújtását. Minden ilyen esetben a „züllésnek” indult gyermek „megmentése” a szüleitől való elszakítással, a bűnös családi miliőből való kiszabadítással „oldódhat meg”. A fiatakorúak bírósága, és ez a századelőn Magyarországon is törvényesített újfajta gyakorlat tényleges üzenete, megvédi a fiatalokat erkölcstelen szüleiktől, vagy ellenkezőleg: a szülőket oltalmazza romlásnak indult gyerekeiktől. Az utóbbi során a gyermek morális felügyelet alá

67 60 000/1907. IX–b BM. számú körrendelet. In: „A tettetésnek...” i. m. 271.

68 BFL IV 1407 b. 980/1906–IX.

69 Uo.

helyezése hozzájárul, hogy idővel helyreálljon a család korábban megbomlott rendje. A család így ab ovo, vagy alaposan megreformált változatában továbbra is az állam természetes szövetségese, mely utóbbi a családtagok egymás közötti kapcsolatainak a liberalizálása révén lehetővé teszi a családra általa rákényszerített normák érvényesülését (az iskolakötelezettség betartatásával, a vadházasságok törvényesítésével stb.).⁷⁰

Óvakodás a „túlzott gyámkodástól”

Magyarországon azonban (1945 előtt) soha nem öltött végletes méreteket a hatósági gyámkodás, az állami terápiás beavatkozás gyakorlata. Már akkor, midőn az erkölcsi elhagyottság jogi fogalmát kimondják, s nyomban alkalmazni is kezdik a gyakorlatban (a fiatalkori büntetőbíráskodás bevezetése és az állami menhelyek felállítása), maga a belügyminiszter jelenti ki: nem várható el az államtól, az önkormányzatoktól és a társadalmi filantrópiától, hogy „minden oly gyermek életsorsának intézését magára vegye, aki szülőinek erkölcsi süllyedése vagy szegénysége miatt szenved, és nem képes szomorú, röghöz kötött helyzetéből kiemelkedni”. Érvelése kettős. Az egyik argumentum szerint a feladat túlságosan nagy költségei eleve megghiúsítják az ilyen elvárások kielégítését. A másik, számunkra érdekesebb indoklás szerint viszont az effajta külső beavatkozás nemhogy megerősíti, sokkal inkább rombolja a család intézményét: „a társadalom és vele az állam alapjainak megrendítésére vezetne, ha a gyermekvédelemnek szertelen kiterjesztésével a szülői kötelességek elmulasztása nemcsak büntetlenül maradna, de azt a szülők terhének átvállalásával, szinte jutalmaznák. Nem szabad feledni, hogy végre is a szülőknél magzatjaikhoz való és természet által ösztönképp beléjük oltott vonzalma az, amelyből a társadalom legszebb erői fakadnak, a családi összetartozandóság érzete az, mely a haza szeretetének is csírája.”⁷¹

Az előző évben éppen általa kibocsátott már említett rendelet – saját értelmezése szerint – akként érvényesíti a gyermek jogát, hogy „nem állítja más alapra a szülő és gyermek közti jogviszonyt, mint amilyen az hatályban levő polgári magánjogunk szerint”. Majd kiemeli, hogy előbbre való a szülő gondviselőként betöltött szerepe az állam gyermek iránti felelősségvállalásával szemben.

S ez esetben nem pusztán holmi elvi politikai kinyilatkoztatásról van szó. A konkrét jogalkalmazás példái bizonyítják, hogy a szülő és a gyermek közti kapcsolatba beavatkozó állam nálunk ekkor és később szintén határozott önmérsékletet tanúsított. A fővárosi tiszti ügyész fellebbezéséből idézünk, amely egy másik hatóság elhagyottá nyilvánítási határozata ellen íródott. „A fenti számú határozattal elhagyottá nyilvánított gyermek atyja Vecsek Pál 100 korona havi fizetéssel bír; felesége gyári munkásnő s így ketten együtt bizonyára keresnek annyit, hogy nem volna méltányos gyermekeik nevelésének gondját teljesen az államra hárítani, annál kevésbé,

70 J. Donzelot: i. m. 91.

71 BFL IV 1410 b. 1415/1908.

mert hasonló eljárás nagyon könnyen elősegítené a munkásosztálynál amúgy is laza családi kötelék bomlását.

Különösen világosan utal erre a veszélyre az 1903. évi 1. számú belügy-miniszteri körrendelet, mely kimondja: hogy senki, kinek igénye nincs az állami gyermekvédelemre, elhagyottá ne nyilvánítsassék, nehogy a túlzott gyámkodás azokban, akik a gyermeket a vérségnél és törvéynél fogva tartani kötelesek, ennek a kötelességnek érzetét lazítsa, elhallgattassa, nehogy a társadalomban az állami mindenhatóság hitét keltse fel.⁷²

1918 előtt a liberális elvek kétségtelen vonzereje is közvetlenül hozzájárult ahhoz, hogy a terápiás állam erősen kordában tartsa gyermekboldogító szerepkörét. 1920-at követően inkább az ekkoriban már mind több jóléti intézményt fenntartó állam szociálpolitikai prioritásai hatottak ebbe az irányba. Az mindenestre tény, hogy a húszas és harmincas évek kormányai szociális gyermekvédelmi politikájukban mintegy a századforduló előtti liberális gyakorlathoz látszottak visszatérni. A népjóléti és munkaügyi miniszter egy 1922-ben kiadott rendeletében megállapította: „az elhagyott gyermekek gondozásba vételét célzó elhagyottá nyilvánítási határozatok az időközben beállott gazdasági változások folytán felülbírálatra szorulnak [...] [Mivel az] elhagyott gyermekek számának [...] erős emelkedése következtében a gyermekmenhelyek nem képesek a gyermekvédelem feladatát kellően ellátni, s maga az állam pénzügyileg nincs oly helyzetben, hogy ezt a nagy megterhelést elbírja.”⁷³

Arra biztatja a miniszter a helyi hatóságokat, hogy jól gondolják meg, mire és kire pazarolják gyermekvédelem címén kevés pénzüket, mert az állam a megemelkedett költségeket részben vagy egészben rájuk fogja áthárítani. Majd leszögezi: „Nem szabad a gyereket a vér szerinti családjából kiragadni csak azért, mert a család segítség nélkül nem tudja eltartani, hanem támogatni kell a családot”.⁷⁴ Ezért azután meg is szünteti a „teleprendszer”, hogy a gyermekeket megfelelő tartásdíj folyósítása mellett visszaadassa a szüleiknek, vagy nevelőszülőknél helyeztesse el őket. Ám hat évvel később hozott újabb intézkedésével „az állam szorult pénzügyi helyzetére tekintettel” már ezt a rendszert is csupán az egy éven aluli gyerekek számára tartja továbbra is életben és ezzel ugyancsak lecsökkenti az állami gyermekvédelem körébe vont kiskorúak tömegét. Ami jól mutatja, hogy a terápiás állami gondoskodás Magyarországon kezdettől igen szűk szociológiai körben tudott hatni.

*

Egymástól látszólag távol eső szociális problémák kapcsán végül mindig azt kaptuk eredményül, hogy a szociális gondoskodás államosítása óhatatlanul a „normalizálás” politikájával jár együtt. Ezért is jut Polányi Károly könyve utolsó oldalain arra az igen sommás következtetésre, mely szerint a szabad társadalom megteremtése nem több merő utópiánál. „Ha egy bonyolult társadalomban a szabadság elterjesztésének

72 BFL IV 1410 b. 1748/1908.

73 BFL IV 1407 b. 590/1923–IX.

74 Uo.

és megerősítésének egyetlen eszköze a szabályozás, és ennek az eszköznek a használata mégis *önmagában* ellentétes a szabadsággal, akkor egy ilyen társadalom nem lehet szabad”.⁷⁵ Az mindenesetre kétségtelen, hogy éppen ez a paradoxon rejlik a liberalizmus burkában megszülető szociálpolitika 20. századra áthagyományozott örökségének a mélyén. S ezzel nem kevés fejlődést okozott a közeli múltban és okoz ma is mindazoknak, akik a szociális biztonság, valamint az egyéni szabadság megfelelő összhangján munkálkodnak.

GÁBOR GYÁNI

COMPASSION, DISCIPLINE, OR THE GENEALOGY OF SOCIAL CARE

In the middle ages poor people enjoyed Christian compassionate care. Both the church and the village communities considered it their moral responsibility. Christian compassion was a complex phenomenon, but begging was not yet considered a sin. In the early modern period a decisive change began. The main reason for this change was the disintegration of the traditional system of community solidarity and the increasing dominance of the nuclear family. Another motor of change was that work took on a moral meaning. The vagrant poor found themselves excluded from the social and moral networks of solidarity, and were treated by the state as potential criminals. All of this was made more serious by the fact that nineteenth century liberalism individualised and economicised the term poor, which it defined as a moral question. Thus, the workhouse was introduced for poor people with the aim of putting idle people to work and improving morals. For similar reasons, the modernising prison of the nineteenth century was also based on the idea of compulsory work.

In Hungary this institutional development occurred in the first decades of the nineteenth century (work house) and the second half of the century (modern prisons). However, neither of these institutions became fully established, and when a law was passed in 1913 regulating 'vagrancy', there was no institution capable of implementing punishments.

A second form of deviance was street prostitution, which increased quickly with urbanisation. The main problem was not the incidence of venereal disease in epidemic proportions, as the authorities often claimed at the time. The image of women in the period meant that prostitution soon became identified with the term *deviance*, for general attitudes did not legitimise the 'employment' of the body in such a way. By the end of the nineteenth century, sexual promiscuity, which was both irrepressible and profitable, had been 'isolated' in brothels, where it seemed easily controllable from above. But, with the return of prostitution to the streets at the turn of the century, the only possibility of control lay in strict health regulations for the female body. Such methods were very much in line with contemporary ideas and the tendency to link any female sexuality with pathology. This factor was also influential in the development of gynaecology as a special area of medicine.

75 Polányi K.: i. m. 320. – Kiemelés az eredetiben.

The practical consequence of unbridled female sexuality—the large number of children born outside of wedlock—led to demands for children that had been abandoned (or were under-age deviants) to be placed under direct state supervision. The late nineteenth century and early twentieth century saw the elaboration of legal terms for abandonment and moral abandonment. Reference to such terms allowed the authorities to interfere in the private lives of families in order to protect children from their own parents or parents from their deviant children. In Hungary these laws were passed at the beginning of the twentieth century. The state organisations that were needed for the implementation of these laws were established at the same time. In the 1920s, however, the Hungarian state backed down (for financial reasons) and hardly practised the role of ‘therapeutic state’.

Átvonuló hadsereg, maradandó trauma

Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete

A szovjet katonáknak a budapesti és bécsi civil lakossággal szemben elkövetett atrocitásait sokáig a társadalom csendje vette körül.¹ A társadalom hallgatása egyforma a *Vörös Hadsereg* katonái által elkövetett nemi erőszak történetében mindkét városban. Ez a hallgatás megfelel a felejtés egyéni és társadalmi szintjének. A hallgatás maga vált történelmi tényvé, amit értelmezni a történész feladata: ki hogyan meséli el, vagy hallgatja el azt, amiről a családi történetek jóvoltából mindenki tudja, hogy megtörtént, csak éppen mindig mással.² Ez nem csupán az amnézia esete, hanem egyúttal „a csend összeesküvése” is. A Bécsben és Budapesten 1945-ben elkövetett nemi erőszak-esetek elmesélésének vagy elhallgatásának döntő eleme a kollektív csend.

Bécs négyhatalmi megszállás alá került, míg Budapesten a *Szövetséges Ellenőrző Bizottság* keretében a szovjet befolyás lett a belpolitikai élet meghatározó eleme. A szovjet hadsereg érezhető jelenléte mindkét városban növelte a bizonytalanságérzést, és a négy szövetséges hatalom kontrollja alatt tartott Bécs városában is előfordultak emberrablások és egyéb atrocitások. A nemzetközi politikai helyzet is sokban megszabta, hogy kinek mennyiben állt érdekében, hogy a szovjet katonák a nőkkel szembeni atrocitásait a nyilvánosság elé tárja. A hidegháború éveiben a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak arra is alkalmas volt, hogy elbátortalanítsa a történészeket az amerikai katonák erőszakos cselekményeinek közelebbi vizsgálatától.

Az első, a nemi erőszakkal kapcsolatos tanulmányok azt tekintették legfontosabb feladatuknak, hogy megállapítsák az esetek számát, azt, hogy fellebbentsék a fátylat az addig elhallgatott tényekről. Magyarországon éppen úgy, mint Ausztriában, ez szinte lehetetlennek tűnik, mivel hiányoznak az adatok. Közvetett forrásokból lehet csak bizonyos következtetéseket levonni. Mindazonáltal a megdöbbentő németországi adatok már beépültek történelmi tudatunkba. Magyarországon a számok

1 A tanulmány az Institut für die Wissenschaften vom Menschen (Bécs) keretében működő „Rethinking Postwar History” program keretében készült. Köszönet a CEU Junior Faculty Research Grant támogatásáért.

2 Köszönöm a bécsi kutatóknak (Ela Hornungnak, Irene Bandhauer Schöffmann-nak, Marianne Baumgartnernek és Maria Mesnernek), hogy tanácsaikkal és munkáikkal budapesti kutatásaimat segítették. A budapesti anyag megtalálásában Vida Istvánnak, Sipos Péternek, Szűcs Lászlónak, Somlyai Magdának és Földesi Margitnak tartozom hálával. A tanulmány véglegesítésében nyújtott segítségéért Vörös Miklósnak, a szöveg gondozásáért pedig Gyáni Gábornak szeretnék köszönetet mondani.

50 000 és 200 000 között mozognak: a becsléseket a kutatók a nemibeteg-gondozók és a helyi tisztiorvosok megbízhatónak tekinthető, de részleges adataira alapozzák.

A következőkben, két fogalmi keretben, azt igyekszem majd megvizsgálni, hogy az 1945-ös eseményeket miképpen értelmezték. Az egyiket a feminizmus második hullámának a fogalomrendszere nyújtja; a másikat az, ami a második világháború élményének feldolgozásakor Bécsben és Budapesten egyaránt előtérbe került, hogy ti. hogyan lesz a nemi erőszakról való hallgatás az újraalkotott nemzeti identitás részévé.

Bizonytalan becslések

A nők ellen elkövetett nemi erőszakról sokféle okból hosszú időn át hallgattak az áldozatok, és persze szintúgy a hivatalnokok, a rendőrök és az elkövetők. Hiányoznak és esetlegesen a róluk szóló írott dokumentumok is. A nemi erőszak eseteinek összehasonlításához elvileg katonai, egészségügyi, bünyügyi, közigazgatási és külügyi írott források jöhetnek szóba, mind Bécsben, mind Budapesten. A katonai iratanyag Moszkvában található. Mind a két ország külügyminisztériumi anyagaiban fellelhetők az ország különböző részéből érkezett panaszlevelek a civil lakosságot ért atrocitásokról. Az egészségügyi minisztérium iratanyaga Bécsben az 1960-as években végzett anyagmentő mikrofilmezés során elveszett, a magyar iratokban pedig csak néhány vidéki tisztiorvosi jelentés található. A magyarországi közigazgatási jelentések, országosan a főispáni jelentések szintén megemlítenek egyes eseteket, de önmagukban nem elegendők a teljes kép megrajzolásához. Bécs város levéltárának 1945-ös anyaga teljes egészében elveszett, a rendőrségi jelentések, amelyeket a bécsi rendőrség külön őriz, ugyanakkor nem kutathatók. *Budapest Főváros Levéltár*ában a tisztiorvosi és kórházi fondok szintén csak hézagosan informálnak.³

Ami a másik oldalt, a közvéleményt illeti, az emberek „tudják”, hogy a szovjet hadsereg katonái nemi erőszakot követtek el: általános vélekedés szerint Bécsben és Budapesten az esetek száma kb. százezer lehetett.

A nemi erőszak pontosnak hitt számairól még a legszűkebben behatárolt földrajzi egységek esetén (az esetleg megmaradt legbiztosabb forrásnak hitt tisztiorvosi jelentések birtokában) is csak óvatos becsléseink lehetnek. Ausztria ekkor nem számított külön országnak, és bizonytalanság állt fenn a tekintetben is, hogy az 1938 előtti törvényeket kell-e alkalmazni. A jogi, politikai szabályozás vákuumjában a tisztiorvosok hatósági szerepe jócskán megnőtt, mivel a tisztiorvosi szolgálat mindkét városban átvészelt a háborús változásokat.

A becslések mindkét nagyvárosban gyenge lábön állnak. A városok lakossága erősen felduzzadt a háborús menekültekkel és az ostromlott városokban sokkal több nő zsúfolódott össze, mint férfi. Az ostrom után pedig sok környékbeli is inkább a fővárosba ment meggyőződni arról, lettek-e és ha igen, milyen természetű követ-

3 Köszönet Rudolf Jerzabeknek, az Archiv der Republik levéltárosának, és Budapest Főváros Levéltárában Horváth J. Andrásnak készséges segítségükért.

kezményei a szovjet katonákkal történt nemi érintkezésnek; így volt egyedül elkerülhető a közvetlen szomszédság figyelő tekintete és esetleges bíráló ítélkezése, bár erre az áldozat valószínűleg csak a terhesség vagy a nemi baj gyanúja esetén érzett erős késztetést. Ha egyik sem következett be, akkor „az eset” elkerülte a hivatalos nyilvántartás figyelmét és női élményként maradt fenn a női testbe zárva.

A népes városokban és a környező falvakban is feltűnő különbségek lehettek a nemi erőszak esetek számát illetően, ami szintén megnehezíti az általánosítást. Az osztrák helyi kutatások szerint e tekintetben az volt meghatározó, hogy a települést milyen súlyos harcok után foglalták el. A nemi erőszak arányában ez magasabb, akár 40%-os eltérést is előidézhetett. Ha harc és feszültség nélküli bevonulásra került sor, akkor a női lakosság 6%-a került szexuális kapcsolatba a felszabadítókkal. A vidéki, gyéren lakott, vagy rejtőzködésre alkalmas hegyes területen ez az arány kisebb lehetett.⁴

A nemi erőszak meghatározása csak akkor egyértelmű, ha a csapatok elfoglalnak adott területet, ahol azután összeszedik és fegyveres erőszakkal nemi aktusra kényszerítik a nőket. Háborús körülmények között a katonákkal való önkéntes szexuális kapcsolat is eredményezhetett nem kívánt terhességet, amelyet azután úgy kellett nyilvántartásba venni, mint nemi erőszakból származót, ha az abortusz előírások adta lehetőségeit ki akarták használni. Ez újabb bizonytalansági tényező a statisztikai elemzésben. Különbséget kell tennünk az átvonuló és a tartós megszállásra berendezkedő csapatok viselkedése között. Nincs bizonytalanság azonban a nemi erőszak meghatározásában, ha a felszabadító csapatok fegyverrel kényszerítik a frissen elfoglalt terület nőlakosságát az aktusra.

A Vörös Hadseregben belül is nagy különbségek figyelhetők meg az egyes egységek viselkedése között. Történetek szólnak azokról a parancsnokokról, akik a nemi erőszakon kapott katonákat helyben, saját kezűleg lőtték le, de olyanokról is, akik a nemi erőszakban és nem a harcban jártak elől.

Bécs és Budapest esetében az a közös, hogy a közvélemény által számon tartott esetek azt a célt szolgálják, hogy ezt a két országot áldozatként tüntessék fel a háború befejezésekor. Magyarországon ez a típusú emlékező elbeszélés 1989 után terjedt el széles körben. A szenzációszerű tálalásban közölt adatok mintha versengenének az áldozat státuszáért. Az áldozatot ugyanis nem szabad felelősségre vonni háborús bűnökért. Így a Vörös Hadsereg által elkövetett bűn elfedhette a magyar, illetve a német hadsereg háborús bűntetteit.

Nemi erőszak és a születési számok alakulása

Feltételezhetjük, ha a nő a nemi erőszak áldozataként esett teherbe, akkor az abortusz engedélyezett módszeréhez fordult, amely azonban egyik országban sem jelentette az abortusz teljes legalizálását. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak

⁴ *Marianne Baumgartner*: Das Kriegsende und die unmittelbare Nachkriegszeit in lebensgeschichtlichen Erzählungen von Frauen aus dem Mostviertel. Magisterarbeit, kézirat. Wien, 1992. 87.

mindenképpen hozzájárult az abortuszpolitika liberalizálásához. Azt, hogy a nő ebben a kivételes helyzetben maga döntsön a testében fejlődő embrió sorsáról, széles társadalmi rétegek, sőt gyakran még az egyház is elfogadta. A népességszámban jelentős változásokra egyik országban sem került sor, tehát a születésszám növekedéséből nem következtethetünk a nemi erőszak esetek pontosabb számára.

Budapesten a helybeli élveszületések száma nem nőtt jelentős mértékben (ld. 1. táblázat). Az 1946. áprilisi kiugróan magas élveszületési számot nem feltétlenül a szovjet katonák által gyakran elkövetett nemi erőszak magyarázza. A népesedési trend a háború után érdemben nem változott a háború előttihez képest. A lakosság általánosan rossz fizikai állapota és az egészségügyi viszonyok általános romlása, természetesen, nyomott hagyott a csecsemőhalandóságon. A budapesti tisztifőorvos szerint a „női szervezetben beállott zavarok, gazdasági és lelki okokból, a jövőért való aggodásból és a terhességtől való félelem és tartózkodás” okozták a számára is meglepően alacsony születési számokat.⁵

1. táblázat

A budapesti helybeli születések száma*

1946	
Január	961
Február	1096
Március	1373**
Április	2439
Május	1480
Június	1494

* BFL Budapest Főváros Közigazgatási Bizottság jegyzőkönyvei. XXI. 515. b. Budapest Tisztifőorvosi jelentések.

** Az 1946. májusi jelentésben ugyanitt: 1535.

Ha a nemkívánt nemi aktusból mégis született gyerek, akkor a kommunista népjóléti miniszter rendeletileg intézkedett a sorsukról: „az ország területén történt átvonulás és az azt követő általános zűrzavart követően számos olyan gyerek született, kiket tartására köteles hozzátartozóik a családban gondozni nem kívánnak. Minthogy azonban a gyermekek ellátás és gondozás nélkül nem hagyhatók, azoknak állami gondozásba vétele iránt intézkedni kell, hogy a felmerülő gondozási költség a jog szerint tartásra kötelezett hozzátartozókat ne terhelje. Felhívom ennélfogva az Árvaszéket, hogy tekintettel a fennforgó anyagi és erkölcsi elhagyatottságra – minden olyan csecsemőt nyilvánítson elhagyatottá, aki a születési hely felszabadulásának időpontját követő kilenc hónapon túl, de tizenhét hónapon belül született feltevé, hogy a szülők vagy azok bármelyike a gyermek családi kötelékben való

⁵ Budapest Főváros Levéltára (= BFL) XXI. 515. b. Budapesti tisztifőorvos jelentése, 1946. jan. 6.

tartását a gyermek első életévének betöltése előtt megtagadják, a szülőanya pedig a város polgármestere, Budapesten a kerületi elöljáró, kis és nagyközségben pedig a községi elöljáróság által kiállított igazolvánnyal igazolja, hogy a gyermek születését megelőző, fent megjelölt időpontban, a fent hivatkozott események áldozata lehetett. A fentebb említett feltételek fennforgása esetén elhagyottá kell nyilvánítani az egy éven felüli gyermeket is akkor, ha a jog szerinti atyja, aki a gyermek születésekor a családjától távol volt, a gyermeknek családjá kötelékében való tartását a visszatérését követő két napon belül [kiemelés tőlem – P. A.] megtagadta.”⁶ Az árvaházak nyilvántartása azonban, sajnos, a kutatás számára nem hozzáférhető.

A hivatalos bécsi adatok is enyhe emelkedést mutatnak a születési számokban a város elfoglalását követő 9. hónapban (ld. 2. táblázat), de nagyarányú népesedési változás itt sem következett be.

2. táblázat

A bécsi születési számok*

1946	
Január	872
Február	803
Március	1054
Április	975
Május	1026
Június	1290
Július	1576
Augusztus	1645
Szeptember	1786
Október	1802
November	1843
December	1936

* *Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien 1946–1947. Wien, 1949. 35.*

Az abortusz

Bécsben és Budapesten egyaránt tömeges az igény az egészségügyi intézményben elvégzendő, így kisebb egészségügyi kockázattal járó abortusz iránt, ami kifejezetten a szovjet hadsereg katonái által elkövetett nemi erőszak következménye. (A megbízhatónak tűnő számok hiányában a berlini kutatásokat kell analógiaként felhasználnunk. A berlini adatok szerint a megerőszakolt nők 20%-a lett terhes.⁷) Így

6 BFL XXVI. 1117. Budapest Székesfővárosi Anya és Kisdjedvédelmi Intézet iratai, 97/1946., 8540/1945. I. 3. sz. népjóléti minisztériumi rendelet, 1946. jan. 14.

7 *Helke Sander-Barbara Johr: Befreier und Befreite. Krieg, Verwaltung, Kinder. München, 1992. 52.*

Budapesten most először vált lehetővé a térítésmentes, engedélyezett abortusz igénybevétele, amely gyökeresen megváltoztatta a születésszabályozási gyakorlatot. Bécsben, a Harmadik Birodalom valamikori részeként, a náci német fajvédelmi törvények által előírt kötelező abortusz gyakorlatát folytatták. A nemi erőszakot elkövetők, az „oroszkok” más fajhoz tartoztak, tehát az abortusz végrehajtása nemcsak, hogy nem ütközött akadályba, hanem a fajtisztasági törvények értelmében még kötelező is volt.⁸

A *Budapesti Nemzeti Bizottság* 1945. február 14-én felfüggesztette a *Büntető-törvénykönyv* magzatelhajtást tiltó rendelkezését, és kimondta, hogy azt a megfelelő engedélyek után az orvos kizárólag egészségügyi intézetben, és a magyar születésszabályozási gyakorlatban most először: kötelező módon ingyenesen elvégezheti.⁹ A felfüggesztés a tervek szerint csak négy hónapig maradt volna érvényben.¹⁰ Ezzel azonban precedenst teremtettek és az 1878-as törvény korábbi egyértelmű tiltása, valamint az annak kijátszására szolgáló születésszabályozás gyakorlata ezzel végleg felborult. Felmerült az a kérdés is, hogy milyen alapon kötelezik a nőgyógyászokat a műtét elvégzésére.

1945-ben a művi vetélés bizonytalan törvényi alapját még kétségesebbé tette az a mód, ahogy a rendelkezést nyilvánosságra hozták. Ez a nyilvánosság csupán az egészségügy nyilvánossága volt. A tisztifőorvosok által felvett jegyzőkönyv alapján került sor az abortusz elvégzésére. A közkórházak igazgatóival Budapest Székesfőváros tiszti főorvosa levélben tudatta, miszerint a szülészeti osztályok főorvosait nekik kell értesíteni, hogy „a mai rendkívüli súlyos helyzetre való tekintettel a terhesség korai megszakítását olyan személyeken, akik ezzel a kéréssel fordulnak szülész szakorvoshoz, engedélyezi”. A Nemzeti Bizottságok levélben utasították a közkórházak igazgatóit, mint történt a győri kórház esetében is, hogy a „megerősökolt nőt a kellő segítségben” részesítsék,¹¹ 1945. június és szeptember 10-e között ez a rendelkezés maradt érvényben.

A tisztiorvosi szolgálat töredékesen fennmaradt irataiból nehezen rekonstruálható az amúgy is titkolandónak számító nemi erőszak. Ha egy nőnél megállapították a terhességet, fel kellett keresnie a tisztiorvost, ahol jegyzőkönyvet vettek fel az esetről, melyben a tisztiorvos rögzítette a nemi erőszak akkor előadott történetét és engedélyezte a művi vetélést. Ezzel a jegyzőkönyvvel kellett a nőnek jelentkeznie a kórházak nőgyógyászati osztályán, ahol az abortuszt ingyenesen elvégezték. Ezekből a feljegyzésekből Budapesten egyet sem találtam, így egy bécsi vagy német összehasonlításban is tipikusnak mondható lébényi történetet idézek fel. A 26 éves

8 *Maria Mesner*: *Frauensache? Zur Auseinandersetzung um den Schwangerschaftsabbruch in Österreich*. Wien, 1994. (Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Geschichte der Gesellschaftswissenschaften, Bd. 23.) 36.

9 Itt mondom köszönetet Németh Györgynek, aki az abortusszal kapcsolatos kutatási eredményeit nagylelkűen megosztotta velem.

10 A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946. Szerk. Gáspár Ferenc–Halasi László. Bp. 1975. (Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai VII.) 33.

11 Győr Megyei Levéltár (= GYML) Nemzeti Bizottság iratai, 1945. ápr. 30.

L. M. lébényi lakos a következőképpen vallott a tisztiorvos hivatali szobájában: „Ez év június 18-án Lébény községben este 10 óra tájban, amint a varrónótól hazatérőben voltam, 2 orosz feltartóztatott, letepert és mind a kettő erőszakot vett rajtam. Pontosan négy hétre, július 16-án pedig este 8 óra körül a vasúti sínek mentén Mosonból biciklivel igyekeztem haza. Egy orosz a biciklimet akarta birtokba venni, de mikor sírásra fakadtam, a biciklit meghagyta, rajtam azonban erőszakot követett el. Utolsó rendes vérzésem június hó 7-én volt. Vérzéseim 3–4 napig szoktak tartani és a legtöbbször négy hetente jelentkeznek. Volt azonban idő, amikor csak hat hétre kaptam meg a bajomat. A várt időre a vérzésem nem érkezett meg, terhesnek éreztem magam s mivel akaratom ellenére kapott terhességet kihordani nem akartam, kérem kórházba utalásomat, hogy terhességemtől megszabaduljak. Mászt előadni nem kívánok, a jegyzőkönyvet, mivel panaszom felvétele helyesen történt, aláírom.”¹² A nemi erőszak esetekre vonatkozó becsléseket az is bizonytalanná teszi, hogy pl. L. M.-et összesen hárman erőszakolták meg, és kérdés, hogy az esetet a többszöri megerőszakolás, vagy a megerőszakolt nők száma alapján számoljuk-e.¹³

A nemi erőszak gyakoriságának másik forrása a házasságkötés előtt kötelező tisztiorvosi vizsgálat során keletkezett jegyzőkönyv. Az ingyenes vizsgálat folyamán a megerőszakolt nők kérték az esetleges terhesség megállapítását, hogy attól, mint a házasság akadályától megszabadítsák őket.¹⁴ De nem minden megerőszakolt nő kívánt férjhez menni, így ez a forrás sem adhat teljes képet.

Bécsben a kórházakban kifiüggesztett plakátokból értesülhettek arról, hogy hivatalosan illegális, különleges helyzetekben azonban kérelmezhető az abortusz.¹⁵ Ebben az átmeneti, vagyis a háborús helyzetben nem volt egészen világos, hogy az Anschluss előtti törvényeket kell-e a továbbiakban is alkalmazni, vagy a Harmadik Birodalomban hozottakat. A bizonytalanság miatt az abortuszt végző orvosok gyakran fordultak írásban a polgármesterhez, hogy „hogyan segítsenek a bajba jutott nőknek”, így nyerve hivatalos jóváhagyást az orvosi beavatkozáshoz. A hírhedt 144-es paragrafus, mely a faj tisztasága védelmében a kényszersterilizációt is lehetővé tette, még érvényben maradt.¹⁶ Azokat a nőket, akik a „szlávoktól” estek terherbe, a kötelező jelentkezés és terhességi vizsgálat után abortuszra kötelezték.¹⁷

12 Uo. Győr megyei Tisztifőorvos iratai 245/1845. tfo. sz.

13 Az abortuszkérelmek szociolingvisztikai elemzésére német területen: *Attina Grossmann: A Question of Silence: The Rape of German Women by Occupation Soldiers in West Germany under Construction. Politics, Society and Culture in the Adenauer Era.* Ed. Robert G. Moeller. Ann Arbor, 1997. 37–39. és 46–49.

14 BFL XXI. 580. b. A X. kerületi tisztiorvos iratai 1945. özv. B. S.-né 1908-ban született nő újránházassági engedélye, 1945. aug. 27.

15 *Irene Bandhauer Schöffmann–Ela Hornung: Vom „Dritten Reich” zur Zweiten Republik. Frauen im Wien der Nachkriegszeit.* In: *Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 19. und 20. Jahrhundert.* Hg. David F. Good, Margarete Grandner, Mary Jo Maynes. Wien, 1993. 232.

16 *Gisela Bock: Zwangsterilization im Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik.* Orpladen, 1986. 45.

17 *Maria Mesner: Die Auseinandersetzung um den Schwangerschaftsabbruch in Österreich.* Magisterarbeit. Kézirat. Wien, 1993., különösen 35–46.

Az amerikai zónában az abortusz intézményesített volt, bár az ott élő osztrák lányok a szerelem gyümölcsét szabad akarató nemi egyesülés után hozták világra. Az amerikai katona apa anyagi biztonságot jelentett a gyermek és édesanyja hátralevő éveire.

A nemi betegségek

A nemi erőszak másik következménye volt a nemi betegségek terjedése; e mutató alapján a jelenség nagyságrendjét is megállapíthatjuk, jóllehet nem minden nemi erőszak járt fertőzéssel. A nemi betegek nyilvántartása ugyanúgy hiányos, mivel az iratok mind a két országban részben elvesztek. A „nemi betegség”, a nemi úton terjedő fertőzés ekkor két betegséget jelölt: az egyszerűbb lefolyású gonorrhoeát, és a hosszabb lappangás utáni, nehezen gyógyuló, súlyosabb fertőzést, a szifiliszt.

A szovjet megszállási zónában kétségtelenül tapasztalható a nemi betegségek, elsősorban a gonorrhoeafertőzés ugrásszerű megnövekedése. Ez az ugrásszerű emelkedés csak a szovjet csapatok megjelenésével magyarázható, hiszen a nemileg aktív, harcoló hazai férfiak sem Bécsben, sem Budapesten nem tértek még haza a hadifogságból. A nyugati zónában a nemi betegségek terjedését penicillinnel és gumióvszerrel sikeresen korlátozták. Így ott a nemi úton terjedő betegségek nem is okoztak olyan drámai változást a megszállt országok közegészségügyében. Az angolszász csapatok hadvezetése pedig elsősorban a béke idején kényszerült szembenézni a rohamosan terjedő nemi bajjal.¹⁸ A szovjet hadsereg nem alkalmazott sem penicillint, sem gumióvszert, a Vörös Hadsereg egyes csapatai ráadásul már sokadik éve harcoltak az elképzelhető legrosszabb higiénés viszonyok között és szűrővizsgálatok nélkül a fertőzést magukkal hozták sok tízezer kilométeren át.

A nemi betegségek megmaradt pontos nyilvántartása alapján megbecsülhetjük a nemi erőszak esetek hozzávetőleges számát. A Bécshez közeli melki kerületben élő összes nő vizsgálata alapján a Vörös Hadsereg átvonulását követően bejegyzett nemi betegek az összes megerőszakolt nő 30%-át jelentették. A helyi mikrofelmérések szerint a 14–60 év közötti női korosztályok 5–6%-át erőszakolták meg szovjet katonák.¹⁹ Ennek fényében az az elterjedt vélekedés, hogy Budapesten a lakosság 10%-át megerőszakolták volna, túlzottnak tűnik.

A háború miatt a nemi betegség elleni védekezés ügyében a nyilasok is adtak ki rendeletet, mely a katonai vonal mellett a betegség polgári vonalon való terjedését igyekezett gátolni.²⁰ A szovjet megszállás hatására a nemi betegségek „elterjedésének fokozódása miatt” a népjóléti miniszter 888/1940-es BM. sz. rendeletével drákói

¹⁸ Yuki Tanaka: *Hidden Horrors. Japanese War Crimes in World War II.* Colorado, 1996. 105.

¹⁹ Marianna Baumgartner: *Zwischen Mythos und Realität. Die Nachkriegsverwertungen in sowjetisch besetzten Mostviertel.* Zeitschrift für Landeskunde von Niederösterreich 1993. 64., 80.

²⁰ GYML Győr Moson és Pozsony megyei alispán levele, 1945. jan. 20. 108/1945.

intézkedéseket hozott.²¹ A bejelentési kötelezettség, a gyógyszerek adagolása és a gyógykezeltetési kötelezettség mind pontosan szabályozott volt. A nemibeteg-gondozó intézeti hálózat helyreállítása is elsőrendű feladatnak bizonyult.

A nemi betegség elleni harcot segítette, hogy az a három gyógyszergyár, amely a nemi baj kezelésére ekkor általánosan használt sulfonamidot gyártotta, szinte érintetlenül átvészelte a háborút. A gyógyszerek feketepiacán nagy értéke volt a szernek, s ennek is köszönhető, hogy nálunk a szomszédos országokban megszokottnál lényegesen olcsóbban lehetett hozzájutni.

3. táblázat

A Budapest Székesfővárosi nemibeteg-gondozókban kezelt betegek száma*

1945	július	október	november	december
Férfi	2210	3648	3726	2007
Nő	2998	5011	5022	2819
Összesen	5208	8669	8748	4826

1946	január	február	április	május	június
Férfi	3678	2996	5 194	7 849	6 870
Nő	4818	3715	6 365	9 780	8 670
Összesen	8496	6711	11 559	17 629	15 540

* BFL Budapest Tisztifőorvosi jelentések XXI. 515. b.

A Magyar Népjóléti Minisztérium VII. főosztályának Molnár Erik számára készült 1945. évi jelentésében rámutatott, hogy 43 nemibeteg-gondozóban, és az újonnan felállított ötben az ellátás „az egész ország területén a korábbi évek adataihoz képest tekintélyesen fokozódott”.²² A budapesti tisztifőorvosi jelentésekből a nemi betegségek háromszoros növekedése valószínűsíthető (ld. a 3. táblázatot). „Nagymértékben emelkedett a nemi betegek száma. A betegség terjedése ellen a védekezést nagyon megnehezíti az, hogy: a betegek egy része betegségét rendszeresen nem, vagy egyáltalán nem kezelteti, a súlyosabb betegek számára nincsen elegendő kórházi férőhely, a nemibeteg bejegyzett és titkos prostituáltak megfelelő osztályokon el nem helyezhetőek, a szükséges mennyiségű gyógyszer hiányzik, a jól bevált esti rendelőintézeti kezeléseik egy részét közbiztonsági okokból szüneteltetni kell.”²³

A nemi betegség hordozóinak Budapesten ingyenes gyógykezelés járt már csak azért is, mert sokan, köztük „tisztességes nők” is megfertőződtek a gyakori nemi erőszak miatt. A nemi baj általános terjedése megkérdőjelezte a nemi betegség hordozói felett korábban érzett erkölcsi megvetés jogosságát. A nemi betegséget gyó-

21 BFL XXVI. 1102. Rókus Kórház iratai. Csorba polgármester hirdetménye, 1945. ápr. 24.

22 Magyar Országos Levéltár NDO Népjóléti Minisztérium iratai 6. tétel.

23 BFL XXI. 515. d. Budapesti tisztifőorvosi jelentések, 1945. dec. 12/1945.

gyító osztályok túlszűfolttsága következtében októberben pl. 160 ágyon 192 beteget kezeltek a Kun utcai nemibeteg-osztályon.²⁴

A nemi betegség terjedéséről Bécsben is rendelkezésre állnak a tisztiorvosi jelentések.²⁵ 1945 júniusában az orosz megszállás után szinte lehetetlen megbecsülni a nemi betegek számszerű növekedését. De a betegek száma 1938-at követően, a német megszállás éve után is ugyancsak megnőtt: a kezelt betegek száma kétszeresére emelkedett (1944 májusában 107, 1945 májusában pedig 241 beteget kezeltek). Hiába voltak a szigorú gyógyíttatási rendelkezések, gyógyszerek hiányában a gyógyítás komoly nehézségekbe ütközött. A Vörös Hadsereg Egészségügyi tisztje, Besrukov alezredes reflexszerűen tagadta, hogy a Vörös Hadseregben „a nemi betegségek bármilyen problémát is okoznának”. Bár a bécsi jelentés szerint „nagyon nagy számú nő és emiatt [sic!] férfiak is fertőzöttek”, Bécs város tisztiorvosa, Dr. Lande jelentésében cáfolta, hogy „az osztrák nők elleni nagyarányú és ellenőrizetlen nemi erőszak valóság lenne”. Kijelentette, ha ez bárkinek eszébe jut, az azért van, mert „az egyszerű orosz katoná” a női lakosság üdvözlését felkínálkozásként értelmezi, de ezt nem lehet nemi erőszaknak tekinteni. A tisztiorvos elmondta továbbá, hogy sok olyan esetet nemi erőszaknak jelentenek, amelyek technikailag nem azok. Az „ebben és más kijelentéseiben előadott bizonyítékai elfogultságról tanúskodtak. Másrészt én magam beszéltem két nővel, akik azt állították, hogy megerőszkolták őket, és mindkét történet hihetőnek tűnik számomra. Egyikük elmondta, hogy az az orvos, aki őt megvizsgálta, elmondta neki, 143 hasonló eset került hozzá. Ezért valószínű, hogy nagyszámú fertőzött nő él Bécsben” – kommentálta a helyi információt a nyugati SZEB-delegátus.

4. táblázat

A bécsi nemi megbetegedések száma*

	1945	1946	1947
Férfi	323	311	164
Nő	1769	1451	1089
Összesen	2092	1762	1253

* *Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien 1946–1947. Wien, 1949. 119.*

A bécsi statisztikai évkönyv adatai szerint 1945-ben 31 419 vizsgálatot hajtottak végre nemi betegség megállapítása végett. A félelem sokakat elvitt a vizsgálati helyekre, de az összes megbetegedettek száma (ld. a 4. táblázatot) nem igazolta a félelmet ilyen mértékben.

A nemi erőszak kétségkívül egészségügyi problémává vált, jöllehet hivatalosan nem esett arról szó, hogy miért is lett hirtelen olyan sok nő nemibeteg.

24 BFL XXVI. 1102. 7792/945.

25 Part V/A Medical Report. *Siegfried Beer–Eduard G. Staudinger*: Die „Vienna Mission” der Westalliierten im Juni 1945. Studien zur Wiener Geschichte. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. 50. Hrsg. Ferdinand Oppl, Karl Fischer. Wien, 1994. 317–412., 390–391.

A prostitúció

Magyarországon a nemi baj elleni védekezés keretében veszi kezdetét a prostitúció 1945 utáni felszámolása. A prostitúciót először közegészségügyi problémaként kezelték, hiszen 1947-ben a hadifoglyok hazatérte után 200 000 nemi beteget tartottak nyilván.²⁶ (Vö. a 3. táblázat budapesti adataival.)

A háborús viszonyok következtében megnőtt a nyilvántartásban nem szereplő prostituáltak száma, hiszen a háború miatt a szexuális piac megváltozott. A „titkos kéj nők”, mint gazdasági tevékenységet feltehetően kiegészítő tevékenységként folytatták a prostitúciót. A bejegyzett kéj nők száma ugyan 620-ról 29-re csökkent, de a budapesti főkapitány „több tízezer” titkos kéj nőről szól: „Az ostromot követően ijesztő mértékben elszaporodott a titkos kéj nők száma, akik közrendészeti, vagyonbiztonsági, elsősorban közegészségügyi szempontból igen károsan befolyásolják a főváros életét.”²⁷ A titkos, hatóságilag nem ellenőrzött prostituáltak még 1946 elején is fejtörést okoztak a budapesti tisztifőorvosnak.²⁸

Bécsben 1946-ban 265 bejelentett prostituáltat tartottak nyilván.²⁹ Számuk nem nőtt jelentősen, noha az életútinterjúkból kiderül, hogy a nagy szükséggel szembenéző bécsi nők a korábbinál lazább érzelmi, de szorosabb testi kötődést az életben maradási stratégia részeként kezelték. Bécsben a nők a megszálló csapatokkal fennálló viszonyukban különböző szerepet tölthettek be. Az amerikai katonákkal fraterizáló „chocolate girls” tudatosan vállalták döntésüket, amellyel az életben maradáshoz és az áhított luxusjavakhoz személyes és bensőséges kapcsolatok útján jutottak hozzá. A Vörös Hadseregnek viszont csak áldozatai vannak a bécsi nők között. Egyáltalán nem volt sikk szovjet katonákkal „járni”. A szovjet katonák mégis találtak maguknak partnert, ami elsősorban az égető élelmiszerhiányból fakadt. Egy jó vacsora reményében szívesen mentek táncolni főleg a fiatalabb lányok.³⁰ Bár éppen a világ legdemokratikusabbnak mondott hadserege egyúttal a leghierarchikusabb is: a magas rangú szovjet katonák nemcsak anyagi lehetőségeiket tekintve, de kulturáltságuk terén is messze meghaladták az átlagkatonát. Míg az amerikai hadsereg tisztjeinek tilos volt a helyi lakossággal bármilyen közelebbi kapcsolatot kialakítani, így az amerikai sorkatonák számára szabad terep nyílt arra, hogy a helyi lakosság szemében az amerikai álmodot megvalósítsák. A dollár és a „titkos javak” (a rágógumi és a csokoládé) adta azt a szexuális vonzerőt, amellyel a szovjet katonák nem rendelkeztek, de az amerikai „kiskatonák” igen. A túlélésnek ez a különleges „női módja” kivívta a közvélemény ellenszenvét, és a női magazinok olvasói leveleiben

26 Dr. Gortvay György: Egészségvédelem. In: A szociális titkárok első továbbképzési tanfolyamának tananyaga. Összeáll. Dr. Rostás Ilona. Bp. 1947. 179.

27 BFL XXI. 515. d. Budapest Székesfőváros Közigazgatási jegyzőkönyve, 1945–1946. A magyar rendőrség budapesti főkapitányának jelentése, 1945. aug. 14.

28 BFL XXI. 515. d. Budapesti tisztiorvos Közigazgatási Bizottság jegyzőkönyvei, 1946. jan. 6.

29 Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien 1946–1947. Wien, 1949. 119.

30 I. B. Schöffmann–E. Hornung: i. m. 241.

megfedték a könnyű erkölcsű osztrák honleányokat.³¹ A magyar sajtóból hiányzik a túlélés érdekében fraternizáló női magatartást megbélyegző diskurzus. A magyar sajtó cikkei inkább a berlini lányok erkölcsi elítélésben jeleskedtek.³²

A terjedő nemi betegségek a szexualitás demisztifikálását eredményezték a viszonyok normalizálódásával egyidejűleg megindult egészségügyi felvilágosítás nyomán. A megfertőződött nők elválasztották testüket női tudatuktól, az erkölcsi önmegítélés függetlenné vált saját beszennyeződött testüktől. A történet így messze távolodott az egyéntől és „csak” arról a betegségről szól, ami abból fakad, ami annak idején a nővel „megesett”. A valamikori esemény nem morális kérdés többé, legföljebb csak testi baj. A háború utáni hivatal is ekképp kezeli a nemi erőszakot.

Történeti kutatások bizonyítják, hogy Ausztriában az 1950-es években a férfiak által uralt nyilvános szféra helyreállt. A nőknek a nyilvános életben betöltött nagyobb szerepe pl. a munkavállalás terén nem tükröződött a politikai életben, és a nők örömmel fogadták a család uralmának a helyreállítását, a polgári normák újbóli működését. A „szükségben született matriarchátus”, a háború utáni nőbőbblet nem vált tehát politikai ténnyé.³³ Magyarországon pedig a nők felszabadításának rövid életű jelszava után helyreállt a kispolgári családszerkezet.³⁴

A társadalom hallgatásának az okai és a hallgatás vége

A háborúk története az egyenruhában harcoló férfiak története. A nők ebben a történetben legfeljebb mint polgári áldozatok szerepelnek. Aktív katonanőkről keveset tudunk, pedig Magyarországon 1939-től a nők katonai szolgálatot teljesítettek, és a *Wehrmacht*-ban – az egészségügyi személyzetet nem számítva – mintegy 450 000 nő harcolt.³⁵ A Vörös Hadseregben szolgáló nők számáról becsléseink sincsenek, így a szovjet női katonák által magyar férfiakon elkövetett nemi erőszak történetei az egyéni történet szintjén maradtak, más források nem erősítik meg.³⁶ A nemi erőszakra a hallgatást a hadsereg és a háború férfias jellege hozta létre, az tartotta fenn.

31 *Siegfried Mattl*: Frauen in Österreich nach 1945. In: Unterdrückung und Emanzipation. Festschrift für Erika Weinzierl. Hrsg. Rudolf G. Ardelt. ua. Wien–Salzburg, 1985. 101–126.

32 Ld. pl. Világ 1947. ápr. 26. 3.: Csak néger udvarló jut a Fräulein-nek c. cikk.

33 Ausztriáról bővebben ld. *Siegfried Mattl*: Aufbau „eine männliche Chiffre der Nachkriegszeit”. In: Wiederaufbau weiblich. Hg. Irene Bandhauer Schöffmann–Ela Hornung. Wien–Salzburg, 1992. 15–24. Magyarországról: *Andrea Pető*: Hungarian Women in Politics. In: Transitions, Environments, Translations: The Meanings of Feminism in Contemporary Politics. Eds. Joan Scott–Cora Kaplan–Debra Keats. London–New York, 1997.; *Uő*: Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből 1945–1951. Bp. 1998. 187.

34 *Andrea Pető*: „As He Saw Her”: Gender Politics in Secret Party Reports in Hungary During 1950s. In: Women in History – Women’s History: Central and Eastern European Perspectives. Eds. Andrea Pető–Mark Pittaway. Bp. 1994. (CEU History Department, Working Paper Series 1.) 107–117.

35 *Ruth Seifert*: Krieg und Vergewaltigung. Ansätze zur Analyse. In: Massenvergewaltigung: Krieg gegen die Frauen. Ed. Alexandra Stigmayer. Freiburg/Br. 1993. 104.

36 Egy férfi interjúalanyom elbeszélte budapesti megerőszkolásának a történetét. A női áldozatokhoz hasonlóan ő is főleg azt emelte ki, hogy félt a fegyverektől és a nemi bajtól. Bécsben ilyen történetet nem hallottam.

A hidegháború a nyugati oldalon kedvezett a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak dokumentálásának. A szovjet katonák brutalitásának a bemutatása egy-szerre szolgálta az ellenség nimbuszának a megtépázását és a nőknek, mint áldozatoknak s egyszersmind hősöknek a megjelenítését.³⁷

A nemi erőszak áldozatai többnyire hallgattak a kárukra elkövetett erőszakról, hiszen a háború után a nők elemi érdeke volt, hogy a „tisztességes” nő szerepét játsszák a patriarchális társadalom elvárásainak megfelelően. Az európai háborúk során mindig „fegyverként” vetették be a nemi erőszakot. De háborúban a nyilvánosság a nők kiszolgáltatottságát és védtelenségét nem mérte a férfiak heroikus harctéri cselekedeteihez. A hátszágban a nőktől a családi egység, a polgári erkölcsök megőrzését várták el. A nő testét érintő erőszakról nyilvánosan nem beszéltek, mert a nemi erőszakért mindig a nőket hibáztatták, mondván, nem tudtak jól elrejtőzni, úgy mint más, „szerencsésebb” társaik. A mindent elfedő hallgatást akár még gyilkosság útján is biztosították, Ausztriában több esetben említették, hogy a megerőszakolt leányokat az apák megölték, hogy eltüntessék a megtörtént szégyen nyomát.

A kutatók figyelme azonban az 1970-es években egyre inkább az addig tabunak számító témák felé fordult. Susan Brownmiller klasszikusnak számító könyve először vizsgálta a nemi erőszakot, mint a férfiaknak a nők ellen viselt háborúját.³⁸ A II. világháború elhallgatott történetére irányuló kutatások Németországban kezdődtek.³⁹ A feminizmus második hullámával új nyelv is született, mely a nemi erőszakot teljesen új fogalmi keretben írta le.⁴⁰ Az ekkoriban születő kifejezések és magyarázóelvek a női élmény leírására visszamenőleg is hasznosíthatók az 1945-ös ilyesféle női tapasztalatok vizsgálatakor. A nyelv utólag, jóval a történelmi eseményt követően jött létre, így alkalmazásánál óvatosan kell eljárunk. A párhuzamos elbeszélési mód számos módszertani problémát szül. Az első, hogy források hiányában az *oral history* adta a kérdés vizsgálatának a lehetőségét. A nőkkel kapcsolatos testi erőszakról csak úgy érdemes beszélni, ha az illető képes elmondani, ami szerinte vele történt. A továbbiakban az a feladat, hogy elemezzük: ki, miért és hogyan mondja el vagy hallgatja el történetét. Ugyanakkor nagyfokú érzékenységre is szükség van, „ahhoz, hogy a kutatás alanyait hogyan kezeljük és hogy a kutató a kutatásba bekapcsoltak megélt tapasztalatait miként jelenítse meg”.⁴¹ A többszörös elhallgatással torzított emlékezet rögzítése létfontosságú, hiszen néha ez az egyetlen forrásunk.

Ausztriában a feminizmus második hullámához tartozó fiatal történészek kezdték összegyűjteni a fellelhető írott forrásokat, hogy bemutassák: mit jelentett a szovjet meg-

37 A. Grossmann: i. m. 51. 43. sz. lábjegyzet.

38 Susan Brownmiller: *Against Our Will. Men, Women and Rape.* London, 1975.

39 A nők elleni nemi erőszakról, mint a II. világháború elfelejtett történetéről ld. *II. Sander-B. Johr:* i. m.; *Stuart Liebman-Anette Michelson: After the Fall: Women in the House of the Hangmen.* October 72. Spring 1995. 5–14.

40 Verena Fiegl: *Der Krieg gegen die Frauen.* Tarantul Frauenverlag, 1990.

41 Liz Kell-Sheila Burton-Linda Reagan: *Researching Women's Lives or Studying Women's Oppression. Reflections on What Constitutes Feminist Research.* In: *Researching Women's Lives from a Feminist Perspective.* Eds. Mary Maynard-Jane Purvis-Francis Taylor. London, 1994. 35.

szállás a népesség többségét kitevő nőknek. A háború mindennapi történetének a feldolgozásakor jutottak el a témához az „első áldozat mítosz” újraértelmezését kezdeményező baloldali történészek. Korábbi osztrák baloldali történészek azzal az ellentmondással küzdöttek, hogy ha Ausztria volt az első áldozat, melynek tehát semmi köze a nácizmushoz, akkor a „felszabadító” csapatok miért viselkedtek így. Egyes helytörténeti kutatások, melyek egy adott terület minden lakójának az életét átvizsgálták, azzal szembesültek, hogy a nők elmesélik ugyan, ha ők ismertek olyan valakit, akivel „ez megesett”, de saját történeteikről mélyen hallgatnak. Meglepő módon az osztrák helytörténeti kutatásokban főleg a férfiak mesélték el, hogy a családjukban az „oroszok” nemi erőszakot követek el, valamint, hogy ez hogyan befolyásolta a családjukat. A nemi erőszak története így újból a férfiak háborújának lett a része.

Magyarországon a szovjet csapatok kivonulása után sem indult meg a téma elfogultságoktól mentes feldolgozása. Korábban egyedül Polcz Elaine *Asszony a fronton* címmel írt róla, a szépirodalomban pedig Konrád György *A cinkos* című regényét kell megemlítenünk. E művek a személyes élmény hitelességét állították szembe a „hivatalos” történelemmel. A felszabadítás mindennapjainak a bemutatására, az „emberi oldal” feltárására is akadt történetírói próbálkozás. A rendkívül alapos kétkötetes *Sorsforduló* című munkát éppen a miatt a dokumentum miatt tiltották be, amely szerint a kisújszállási városi tanács jegyzőkönyvében a tisztiorvos azt javasolta, hozzanak létre a városban bordélyt, mert „tudomása szerint a városban egész sereg nő van, aki készséggel áll az oroszok rendelkezésére”,⁴² és így vélhetően biztosítani lehetne a többi nő nyugalmát.

1989 után érthető módon megindult a II. világháború hadtörténetének újraírása. A korábbi diadalmas és szeplőtelen Vörös Hadsereg szerepének az újraértékelésében a nők, mint áldozatok tűnnek fel a tabuktól lassan mentesülő történetírásban.⁴³

Nemi erőszak a háborúban: a lehetséges magyarázatok

A kortárs politikusok megdöbbenve értesültek a szovjet katonák tetteiről. Az esetek legkínosabban a helyi kommunistákat, a baloldaliakat érintették. A Grösz-naplóban és Mindszenty visszaemlékezéseiben is találni erről szóló plasztikusan megírt fejtegetéseket. A nemi erőszak okait két magyarázat keretében értelmezhetjük: archaikus-patriarchális, illetve ideológiai-nemzeti keretben. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakot mindkét keretben feldolgozhatjuk az adott hatalmi viszonyok függvényében.

A nemi erőszak legáltalánosabb, a szakirodalomban fellelhető *archaikus-patriarchális* magyarázata, hogy „a háború az háború”.⁴⁴ A nőt a nemi erőszak útján az ellenséges férfi, a szemben álló katona tulajdonaként veszi a maga birtokába a győzedelmes katona. A háborúban a nő szintúgy stratégiai tárggyá válik, melyért a har-

42 Ld. *Sorsforduló*. Szerk. Karsai Elek–Somlyai Magda. I. Bp. 1970. 223.

43 *Ungváry Krisztián*: Budapest ostroma. Bp. 1998. 331.

44 *Julius Hay*: Geboren 1900. Erinnerungen. Hamburg, 1971. 287.

colók egymást ölik. A nők megerőszakolásával, a háborúban egymással ellenséggként szemben álló férfiak egymás tulajdonát rombolják. Az áldozatoknak különösképpen hallgatniuk kell elszenvedett fájdalmaikról, mert a megcélzott áldozatok valójában nem ők, hanem az őket otthon uralmuk alá hajtó férfiak. A történet újbóli elmondása tehát a győztes diadalát növeli tovább. E magyarázat szerint a nemi erőszak a férfiak háborújának a része, hozzátartozik a háborúk előre kialakított játékszabályaihoz. „A másik, az ellenség legyőzése a legfontosabb parancs a másik férfival vívott háborúban [...] A nők testének sérelme legfőljebb eszköz, mellyel a győzelmet kívívják és megerősítik.”⁴⁵

Amikor a Vörös Hadsereg áthaladt Jugoszlávia északkeleti peremén, 121 nemi erőszakot jelentettek. Đilas, mint ezt a *Találkozásokból* tudjuk, emiatt bátran panaszt is tett Sztálinnál. A sokat idézett beszélgetés során Sztálin csodálkozott: az emberi szenvedés és szív nagy ismerője, Đilas miért nem érti meg, hogy az állandó életveszélyben élő katonáknak joguk van egy kis szórakozásra.⁴⁶

A magyarországi helyzetről Rákosi Mátyás folyamatosan jelentett a *Komintern* vezetőjének, Dimitrovnak, akinek kérte a közbelépését, mert „helyzetünket nehezíti, hogy a Vörös Hadsereg túlkapásait a párt számlájára írják. Ebben a vonatkozásban kétségtelenül van bizonyos javulás, de a nők tömeges megerőszakolásának esetei, fosztogatások stb. minden terület felszabadításánál megisméltődnek, így legutóbb Budapesten”.⁴⁷ A kérésnek nem lett különösebb eredménye, pedig Rákosi pontosan érzékelte, hogy a Vörös Hadsereg támogatására szoruló kommunista párt számára nem a legjobb propaganda az, ahogy az orosz katonák viselkednek.

A másik magyarázat szerint a nemi erőszak *ideológiai-nemzeti* fogantatású,⁴⁸ a hadsereg ugyanis a férfias erőt testesíti meg. A hadi események leírásánál gyakran használtak a nemiséggel összefüggő kifejezéseket. Az első világháború idején a franciák megvádolták a németeket Belgium „megerőszakolásával”.⁴⁹ Ez nem azt jelenti, hogy minden katona nemi erőszakot követ el, hanem, hogy azt elkövetheti, mert a férfiasság, mely egyenlő a hadsereggel, szélső esetben így nyer végső bizonyítást. A hadseregben, a háború különleges helyzetében az egyéni bátorság bizonyítására tág tér nyílik. A női test az egész közösség fogalmát kifejezi, így a rajta elkövetett erőszak annyi, mint az egész nemzeti közösség legyőzése.

Aligha kételkedett bárki Ilja Ehrenburg 1942-es lelkesítő szövegének az ígéretében. Az író részletesen beszámolt arról, hogy a németek hogyan becstelenítik meg az orosz asszonyokat: „Ezek a mocskos paráznák [...] megerőszakolják és megfertőzik asszonyainkat.”⁵⁰ „Öljetek! Öljetek! [...] Erővel törjétek meg a germán nők

45 Y. Tanaka: i. m. 107.

46 S. Brownmiller: i. m. 71. Az eredeti idézetet ld. *Milovan Đilas: Találkozások Sztálinnal*. Bp. 1989. 102.

47 Dokumentumok Rákositól – Rákosiról. Közli: Vass Henrik. *Múltunk* 1991. 2–3. sz. 247., 1945. febr. 19-i levél.

48 Erika M. Hoerning: *The Myth of Female Loyalty*. *The Journal of Psychohistory* 1988. 38.

49 Edmund Burke-öt idézi Roy Porter: *Does Rape Have a Historical Meaning?* In: *Rape*. Ed. by Sylvia Tomasselli-Roy Porter. Oxford, 1986. 232.

50 S. Brownmiller: i. m. 65.

faji gőgjét, tekintsétek őket jogos hadizsákmányotoknak!”⁵¹ Az Ehrenburg-szöveggel egy időben sok száz hasonló pamflet készült. Kérdés azonban, hogy Ehrenburg szövege akkor is a szakirodalom leggyakrabban idézett szövegévé vált volna, amellyel megmagyarázható a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak, ha a náci propagandának nincs szüksége minden felhasználható eszközre a kimerülő német katonák lelkesítésére, így az Ehrenburg-szövegre is. A szovjet katonák tényleges viselkedése összhangban volt a Horthy-rendszer propagandájával, amely azzal riogatta a magyar keresztény középosztályt, hogy a nőket a Szovjetunióban közösen használják. Ahogy a nemi erőszak egyik berlini áldozata vallotta interjújában: „Goebbels azt mondta, hogy az oroszok meg fognak erőszakolni bennünket [...] Alig tudtuk elviselni a gondolatot, hogy a végén mennyire igaza lett.”⁵² A goebbelsi propaganda egyik leghatásosabb lépése volt, hogy a filmhíradókban bemutatták, ha a német katonák nem képesek felvenni a harcot az orosz hadsereggel, akkor durva, egyenruhába bújt, csizmás „mongol” katonák fogják hivatlanul felkeresni a békés német otthonokat. Amikor az élet utóbb igazolta a propagandát, a hatás megdöbbentő volt.⁵³

A Szovjetunió elleni hadjárat megindulásakor ugyanakkor Molotov a szövetségeseket jegyzékben informálta arról, hogy a német csapatok milyen szexuális erőszakot követnek el a női lakossággal szemben. Ez az ún. Molotov-jegyzék később a nürnbergi perben bizonyítékként szerepelt, s ezzel a nemi erőszak kérdése nagypolitikai szintre emelkedett.⁵⁴ A fasiszták és nem a német nép az ellenség – adta utasításba Sztálin, de ennek alig volt hatása a harcoló egységekre. Mire a Vörös Hadsereg elérte a Harmadik Birodalom határát és először került szembe németül beszélő népeiséggel, Ausztria már hivatalosan a hitleri agresszió áldozatának minősült, de ez mit sem változtatott a katonák és parancsnokaik viselkedésén a civilekkel szemben.

Az okok

A háborúban elkövetett nemi erőszaknak sokféle oka lehetett. A hadtörténészek magyarázata szerint „a nemi erőszakot gyakran nem szexuális, hanem *civilizációs okokra* lehetett visszavezetni”.⁵⁵ Norman M. Naimark könyvében⁵⁶ a Németország szovjetek által megszállt zónájában elkövetett nemi erőszak eseteit elemzi és úgy véli, hogy Magyarországon lényegesen jobban kitombolhatták magukat a katonák, mint a korábban felszabadított országokban. Ám ez méreteiben meg sem közelítette a németországit, ahol 1945 márciusa és novembere között 1,9 millió nemi erőszak történt, ebből mintegy százezer Berlinben április 24. és május 3. között esett meg.⁵⁷

51 I. m. 70.

52 E. M. Hoerning: i. m. 22.

53 A. Grossmann: i. m. 41.

54 Y. Tanaka: i. m. 101.

55 Ungváry Krisztián: Szovjet jogsértések Magyarországon. Magyar Nemzet 1997. nov. 29. 16.

56 Norman M. Naimark: The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949. Cambridge–Massachusetts–London, 1995.

57 N. M. Naimark S. Liebman–A. Michelson: i. m. adatait használja.

Az okok között említi Naimark, hogy Magyarországon *nem érvényesülhetett a szláv nyelvi szolidaritás*, mint pl. Bulgáriában, másrészt a magyarok a németek mellett aktívan részt vettek a háborúban.⁵⁸ Az iménti érvet cáfolja Lev Kopeljev haditudósító, midőn könyvében kelet-poroszországi élményeiről ad számot. Szerinte mindegy volt, hogy a megerőszkolt nő milyen nyelven beszél: az ellenséges németet, vagy a baráti lengyelt egyformán letiporták. Könyve eredményeképpen a szerző szibériai munkatáborba került. A hivatalos szovjet propaganda szerint szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak márpedig egyáltalán nem is létezett. Naimark könyvében rámutat a *személyes bosszú* fontosságára, hogy ti. a szovjet katonák szembesülve a magasabb magyar életszínvonallal, bosszút akartak állni a magyarok által a Szovjetunióban elkövetett atrocitásokért. Megerősíti ezt egy, a francia illegális kommunista mozgalomban is aktív magyar nő interjúalanyunk, akit férje és szülei szeme láttára erőszakolt meg két fegyveres orosz katona 1945 februárjában Budapest belvárosában.⁵⁹

A *szovjet hadsereg jellege* is magyarázatul szolgálhat a gyakori nemi erőszakra. Egyesek szerint a frontvonal volt a legveszélyesebb a nők számára, mivel a tovább haladó katonák a halál árnyékában a pillanatnyi győzelem gyümölcsét azonnal le akarták szakítani. Mások szerint (a klasszikus szerzőnek számító Susan Brownmiller például Cornelius Ryant⁶⁰ idézi) az egységüktől leszakadt, fegyelmezetlen hordák bizonyultak veszélyesebbnek, akik a fegyelmezetten viselkedő első vonalbelieket követték.⁶¹ A jó moszkvai kapcsolatokkal rendelkező Vas Zoltán arról biztosította a nála járt panasztevőket, hogy majd csak az első vonalban harcoló rohomegységek után érkeznek meg az elitegységek.⁶² Tény, hogy nagy különbség volt az egyes egységek magatartása között még egy adott frontszakaszon belül is: akadtak fegyelmezettebb és akadtak irányíthatatlan egységek.

A Vörös Hadsereg megérkezése előtt és után szintén a szovjet katonák ázsiai karakteréről, *faji másságáról* esik a legtöbb szó Bécsben és Budapesten egyaránt. Magyarországon leginkább a politikai rendszer különbözőségét aknázták ki az anti-kommunista propaganda érdekében. Ausztriában, mint a Harmadik Birodalom valamikori részében inkább a faji különbségeket hangsúlyozták.⁶³ A közvélekedés szerint

58 N. M. Naimark: i. m. 70.

59 Interjút készítettem még további három, az ismeretségi körömben véletlenül „megtalált” nővel, akik szintén nemi erőszak áldozatai voltak Budapesten 1945 februárjában. Azt kérdeztem tőlük: hogyan történt, hogyan védekeztek, milyen következményei voltak, kinek és hogyan mesélték el a történeteket. A történetek nem reprezentatívak a kis esetszám miatt.

60 A Berlin bevételéről a hidegháború elfoglaltságával írott könyv címe: *Cornelius Ryan: The Last Battle*. London, 1966.

61 S. Brownmiller: i. m. 66–67.

62 Kovács Inre: Magyarország megszállása. Bp. 1990. 270.

63 A megállapítások a bécsi, illetve az általam Budapesten készített nemi erőszak áldozatokkal készült interjúkból származnak. A bécsi interjúkat ld. *Irene Bandhauer Schöffmann–Ela Hornung: Der Topos des Sowjetischen Soldaten in Lebensgeschichtlichen Interviews mit Frauen*. In: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, Jahrbuch 1995. Red. Siegwald Ganglmair. Wien, 1995. 32.; *Ruth Andreas-Friedrich: Schauplatz Berlin. Ein Tagebuch aufgezeichnet 1938–1945*. Hamburg, é. n. 189. A berlini élményei kapcsán is főleg a „mongol” katonákról ír.

a közelgő és ellenállhatatlan ázsiai barbár horda veszélye, mely a művelt keresztény nyugatot évszázadok óta keletről időről időre veszélyezteti, összekapcsolódott a kommunizmus rémségeivel. A megszálló szovjet csapatok, ahogy a megszálló csapatok általában, nem ismernek kegyelmet és mindent, ami mozdítható, magukkal visznek. A náci hadipropaganda előkészítette a lakosságot, hogy mi vár rájuk, ha a szovjet hadsereg győzedelmeskedik. A híradók képei végül valósággá is váltak és a nők az oroszokkal való első találkozásait „filmszerűen” mesélik el. Mindkét ország lakosságának a félelmei főleg a Vörös Hadsereg katonáinak etnikai másságán alapultak. A megszállás után a szovjet hadipropaganda a katonai emlékművekre hangsúlyozottan csak szláv arcú katonákat helyezett, ezzel is igyekezett mérsékelni az ellenérzéseket.

A nemi erőszakot nem feltétlenül a *szexuális vágy* motiválja. Nemcsak az áldozat, hanem minden harmadik nemi erőszak miatt börtönbe került elkövető szexuális diszfunkcióról számol be, tehát a nemi erőszak nem jár együtt nemi örömmel.⁶⁴ Az elkövetőt hajtja a nő iránti gyűlölet, valamint hatalmának a kiélése. Ugyanakkor a háború alatti és utáni férfihiányos időben a női szexuális fantázia is fokozottabban működött. A korábban elnyomott szexualitás, a szigorú normakontroll alatt tartott nők nem kiélt szexualitása gyakran a megerőszakolós történet elmesélésében merült ki, ami esetleg meg sem történt velük. Ugyanakkor a nyomasztó férfihiányt az egyenruhás férfiak nem kockázatmentes jelenléte váltotta fel. A régi világ meglazult erkölcsi normái szabadabbá, egyúttal kockázatosabbá tették a nemek közötti kapcsolatot. Így azután sok nő tudatosan nemcsak azért választott a megszálló katonák közül magának partnert, mert hazai férfi nem akadt. Bécsben elsősorban alacsony társadalmi pozíciójuk elleni lázadásként választottak éppen ők orosz partnert, vagy családjuk baloldali hagyományait követve, demonstratív céllal jártak orosz katonákkal.⁶⁵

A nemi erőszakkal szembeni egyéni és kollektív védekezés technikái

Mindkét városban mind az interjúk, mind az általános vélekedés szerint a szovjet katona fogalma egyé vált a részegen, fegyveresen garázdálkodó veszélyes külföldi alakjával. Mindkét városban, ahol tehát a nyugati, a keresztény civilizáció került szembe a Kelettel, bizonytalanná váltak az addig elfogadott normák. A magyar történeti emlékezés szintjén élénken hatottak a török uralommal és a keleti katonai barbarizmussal szemben kifejtett védekezés eszmei hagyományai. Sokan, köztük Szekfű Gyula is, a szovjet megszálláskor újabb török hódoltságról beszéltek.⁶⁶ Mind Bécsben, mind Budapesten egyedül csak az egyéni védekezési módszerek voltak hatásosak, és egyik városban sem hibáztatták akár a férfiakat, akár a politikát azért,

64 R. Seifert: i. m. 87.

65 Marianne Baumgartner szóbeli közlése az egyik általa készített interjú alapján.

66 Köszönöm Gyáni Gábornak, hogy erre a vonatkozásra felhívta a figyelmemet.

hogyan történt velük. A bécsi nőkkel készített interjúkból és a budapestiekből egyaránt kiderül, hogy a nők már előre nagyon félték a szovjet katonáktól.⁶⁷

A családi történetekből ismert, hogy a lányokat idősnak álcázva, bekormozott arccal küldték ki az utcára, bár ez sem feltétlenül mentette meg őket Magyarországon a szovjet katonák által itt igen gyakran elkövetett nemi erőszaktól. Rákosi emlékirataiban a nadrág véderejéről írt: „Sok nő ormótlan nadrágban járt (hallottam, hogy az ilyen nadrágosokat állítólag ki nem állhatták az orosz katonák).”⁶⁸ Pedig akkoriban, télvíz idején, szinte mindenki nadrágban járt. Ha a nők férfiruhába bújtak, azzal azt kockáztatták, hogy mint katonaszökevényt is elfogják őket. Bécsben a nők, ha tehették, nem mentek ki az utcára, vagy ha igen, akkor idősnak álcázták magukat.⁶⁹ A nők vagy elbújtak, vagy betegnek mutatták magukat úgy, hogy befecskenedett jódval vérbajt, piros festékes köpettel pedig tbc-t színleltek. Ám menstruációs szimulálása, vagy a tudatos ápolatlanság, a piszok sem mindig védte meg őket. Bécs városában nagyobb biztonságot adott, ha ki sem léptek lakásaikból, mintha elmenekültek volna a városból. A lakóközösség ugyanis biztonságot nyújtott.⁷⁰ Különösen a Bécs körülvéborospincék bizonyultak veszélyes övezetnek az ott részegen randalírozó szovjet katonák miatt.⁷¹

Budapesten is hasonlóan alakult a helyzet, ahol a csoportokba verődött szomszédok, rokonok, ismerősök, ha nem is mindig, de nagy valószínűséggel meg tudták védeni a nőket az erőszaktól. Ha viszont az erőszak már megtörtént, akkor a közelben lévő ismerősök jutottak nagy szerephez a trauma azonnali hatástalanításában. A fegyveres ellenállás rövid távon kecsegtetett nagyobb eredménnyel, bár a legnagyobb kockázattal is együtt. A fegyveres önvédelmet nem ismerte el a szovjet hadbírósg mentő érvként és így az elkövetőre halálbüntetés vagy 30 évi börtön várt.⁷²

A nemi erőszak esetet elmesélő osztrák vagy magyar nők nem hibáztatják a férfiakat, családjuk férfi tagjait, mert ez történt velük. Nem említik a politikusok és a katonák háborús tragédiába torkolló végzetes döntését sem, mint ami ahhoz járult hozzá, hogy a nő testével szabadon rendelkezhessenek a szovjet katonák.

A történet elmondva

A családon belüli heteroszexuális kapcsolat európai attribútumai: lojalitás, hűség és a romantikus szerelem.⁷³ Bármilyen magyarázó elvet használjunk is a II. világháborúban a Vörös Hadsereg katonái által elkövetett nemi erőszak kapcsán, a női hall-

67 I. B. Schöffmann–E. Hornung: Vom „Dritten Reich” zur Zweiten Republik i. m. 232.

68 Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések. 1940–1956. I. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Bp. 1997. 160.

69 I. B. Schöffmann–E. Hornung: Vom „Dritten Reich” zur Zweiten Republik i. m. 230.

70 I. B. Schöffmann–E. Hornung: Der Topos des Sowjetischen Soldaten i. m. 31.

71 I. B. Schöffmann–E. Hornung: Vom „Dritten Reich” zur Zweiten Republik i. m. 230.

72 Kovács I.: i. m. 246.

73 E. M. Hoerning: i. m. 19–45.

gatás a rendszer beépített elemének tekinthető. A nők nem mesélhetik el partnerüknek azt, ami velük történt, mert az erőszakoskodó szándékainak megfelelően így tovább fokozták a szégyenérzést. A lojalitás a férfiak uralta társadalom fenntartásához fontosabb, mint magának a személyes élménynek a pszichológiai feldolgozása. 1945-ben a respektabilitás és a nyugalom visszaszerzése kívánatosabb volt az újjáépítésben bármi egyéb célnál. Azokat a nőket, akik különleges helyzetüket kihasználva pl. magasabb rangú szovjet tiszték társaságát keresték élelemért és védelemért, a közösség emancipált, autonóm személyekként ítélte meg és nem is ítélte el őket. A férfiak csak akkor fogadják el a nőkkel szembeni nemi erőszak tényét, ha meg tudják feleltetni az archaikus-patriarchális, vagy az ideológiai-patrióta értékrendnek. Ha a nők saját élményeik alapján maguk kívánják az eseményeket feldolgozni, hamar szembekerülnének a férfi megítélésével, amely a háborúban elkövetett nemi erőszakot a háború természetével velejáró eseménynek tekinti. És ebben a helyzetben, amikor elvárják asszonyaik és lányaik feltétlen lojalitását, a férfiak csak a nemzethez és a hazához maradnak lojálisak.⁷⁴

Az általam készített s nem feltétlenül reprezentatív interjúk eredményei egybevágnak az ausztriai eredményekkel. A nemi erőszak élményének feldolgozásában mind Bécsben, mind Budapesten más a helyzet a baloldali (szociáldemokrata), szakszervezeti hagyományokat tápláló családokból származó nőknél, mint a „másik”, a nem baloldali beállítottságú nőkkel, akik a legrosszabbat várták és egyúttal azt is kapták, amit vártak.⁷⁵ Ausztriában is nagy megrázkódtatásnak számított, ha olyan valakit erőszakoltak meg szovjet katonák, aki baloldali nézetei miatt a náci uralom alatt hosszasan szenvedett.⁷⁶ A hallgatás ezekről az esetekről politikai okokból is kívánatosnak tűnt. A szovjet hadseregbe tett bármilyen negatív megjegyzés politikai állásfoglalásnak számított a hidegháború idején. A kommunista párthoz közel állók a negatív csengésű történetet többes szám harmadik személyben, semleges hangnemben adják elő arról, hogy mások mit gondoltak a szovjetekről. Ugyanakkor saját pozitív élményeiket egyes szám első személyben mesélik el. Ausztriában elsősorban azok a nők keresték tudatosan a szovjet tiszték társaságát, akik egyúttal elutasították az amerikaiak által nyújtott anyagi javakat és büszkén mutakoztak szovjetekkel a nyilvánosság előtt.⁷⁷

A nő lelki élménye és a történetek jogi megfogalmazása között nagy volt a különbség. A jog külső bizonyítékokat keres: itt a nő tanúságtétele kerül szembe a fegyverrel alátámasztott nyers erőszakkal. A győzedelmes szovjet hadsereg katonájával szemben a megerőszakolt nőknek sem Bécsben, sem Budapesten nem adódott lehetőségük arra, hogy hivatalosan is háborús áldozatnak minősüljenek. A háború utáni békerendszerben Ausztriát tekintették az első áldozatnak, a magyar nép pedig csupán a „Horthy-fasizmus” áldozatának minősült, és egyúttal a háború vesztese is volt. A nők számára a jogi igazságtétel elmaradt, de politikai síkon a történetet

74 I. m. 40–41.

75 Politikatörténeti Intézet Levéltára (= PIL) Visszaemlékezés-gyűjtemény 867. f. 1/k–91.

76 I. B. Schöffmann–E. Hornung: Der Topos des Sowjetischen Soldaten i. m. 41–43.

77 I. m. 43.

elmesélték. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak megjelenése a nyilvánosság előtt a hidegháború kitérése nyomán politikai kérdéssé is vált: a baloldali érzelműek tagadták annak megtörténtét és mélyen hallgattak. A konzervatívok, a „nyugatbarátok” pedig talán a jelentőségén túl is tárgyalták az eseteket, kihasználva az ebben rejlő propagandalehetőséget a győztes Vörös Hadsereg nimbuszának a megtépázására.

A nemi erőszak megtörténte befolyásolta a nő családon, szűkebb környezetén belüli helyzetét, ha erről más is tudomást szerzett. A bíróságon az esetről valló nőnek az eseményt személyes élményként újra el kellett volna mondania, újfent visszaemlékezve arra, hogy mi is történt valójában. Újból végig kellett volna élnie az eseményt, az emlékeiből pedig a külvilág számára érthető történetet kellett alkotnia „befogadható” szöveggel előadva az esetet a férj, vagy a bíró számára.⁷⁸

Egyénileg, de a családban kellett (volna) az élményt feldolgozni, ám végül azt, ami megesett, valójában hallgatásba burkolták. A nőknek a férfiakkal szembeni teljes lojalitása megakadályozta, hogy az élményt egyszer s mindenkorra feldolgozzák magukban. A megerőszakolásról nem szívesen beszéltek, hiszen különben a nő értéke csökken, ha fény derül a tényre. Azok, akiket megerőszakoltak, attól féltek, hogy majd őket hibáztatják a történetekért, hiszen másokat nem erőszakoltak meg, „csak” éppen őket. A nők, akik arról mesélnek, hogy mi történt velük, személyes élményként adják elő, s nem helyezik az eseményt tágabb keretbe. Vallanak fájdalomkról, a szégyenről, amit éreztek, de nem beszélnek arról, hogy sokkoló élményük mennyiben ingatta meg a férfiakba vetett hitüket. A nemi erőszak elmesélt történetei sematikusak, ugyanazok az elemek, szófordulatok ismétlődnek bennük. A nemi aktus technikai részleteiről nem tudunk meg semmi érdemlegeset. „Szerencsés voltam” – fogalmazott egyvalaki a hazai nemi erőszak áldozatai közül – mert „se beteg, se terhes nem lettem.” Az élmény, a mai történelmi kutatás tárgya így magába a női testbe zárva maradt, mely látszólag „érintetlenül” úszta meg a szovjet katonákkal való személyes találkozást. Ezekről az esetekről írott nyom nem maradt fenn.

Háy Gyula így ír a szovjet katonák budapesti tombolásáról: „Lehetetlen volt egy napot vagy akár egy órát is eltölteni Budapesten anélkül, hogy ne hallottuk volna a szovjet katonák által elkövetett brutalitásokat.”⁷⁹ Kovács Imre is említi a budapesti „segélykérő kiáltásokat, és sikolyokat”,⁸⁰ de egyiküknek (és szinte senkinek) sem volt lehetősége bármit is tenni. „Betelt az idő”, az ellenállás értelmetlen. A szovjet katonák magukkal hozták a magyar intézményrendszerrel független saját igazságszolgáltatásukat. Ahogy a szovjet hadsereg nem ismerte el a szovjet katonával szembeni jogos önvédelem fogalmát, akként a szovjet katonákat a dezertálás veszélye miatt nem kezelték magyar egészségügyi intézményekben.⁸¹

78 John Forrester: Rape, Seduction, Psychoanalysis. In: Rape i. m. 72.

79 Háy Gyula 1945. februári naplójegyzetét idézi *N. M. Naimark*: i. m. 70. Eredeti idézet: *J. Hay*: i. m. 287.

80 Kovács I.: i. m. 246.

81 BFL XXVI. 1102. Rókus Kórház irata 800/1945. 1945. febr. 16-i tisztiorvosi leirat.

A németországi nemi erőszak esetek feldolgozása során a kiadott naplók és visszaemlékezések alapján a szakirodalom elemezte a női szublimációs kísérleteket.⁸² A háború okozta hosszas pszichológiai megterhelés után a nemi erőszak sokszor közvetve, vagy közvetlenül öngyilkossághoz, esetleg ördültséghez vezetett a nemi erőszakot elszenvedőknél.⁸³ Bécsben főleg azok, akik korábban a náci párt aktivistái voltak, hajlottak az öngyilkosságra, annyira félték a szovjet katonáktól.⁸⁴ A mátyásföldi szovjet laktanya közelében a nők még 1946 júniusában is félték este kimenni az utcára, mert „sok az orosz”.⁸⁵

A budapesti helyzetet nagyszámú, szisztematikusan készített mélyinterjú eredményeképpen tárhatnánk fel úgy, ahogy a témával foglalkozó háromórás német dokumentumfilm, illetve könyv szerzői tették.⁸⁶ A bécsi *oral history*-kutatás keretében azt találták, hogy a megerőszakolt nők ezen emléküket „elzárják” (abgesperrt) és hollywoodi filmek (*Dr. Zsivago*, *Elfújta a szél*) képeit kölcsönözve, tehát távolságot teremtve adják elő személyes élményeiket a valóságosan megtörténteke visszaemlékezve.⁸⁷

A nők véleménye az általam készített interjúk alapján is általában az, hogy egyáltalán nem tekintették szokatlannak azt, ami velük megesett. Vidéken a házasságban a női test elsődleges feladatának a reprodukciót tekintették, ez a szemlélet a segítségükre volt, hogy elviseljék a nemi erőszak lelki terhét.

Összegzés

A szovjet katonák által a megszállt területen elkövetett nemi erőszak komoly lélektani hatást gyakorolt. A megszállt ország korábbi jogorvoslati szervei rendre összeomlottak, az előállt hatalmi vákuum viszont nem adott módot arra, hogy a győzedelmes hadsereg katonáit a hatóságoknál bevádolhassák. A bizonytalanság és a kiszolgáltatottság érzését tovább növelte a jogorvoslati fórumok hiánya, hiszen a szovjet hadsereg a megszállt ország jogrendjétől függetlenül működött. A bűn így büntetlen maradt.

A nemi erőszak ténye a nemi betegség elleni intézményes küzdelemben jelent meg. Arról viszont, hogy mitől lett beteg az illető, nyilvánosan nem beszéltek, mint ha az meg sem történt volna. Az egyéni szinten feldolgozatlanul maradt nemi erőszakot mély hallgatás vette körül.

82 Pl. *Hildegard Knef*: *Der geschenkte Gaul*. Frankfurt, 1970.; *Barbara Noack*: *Ein Stück vom Leben*. München–Wien, 1984. Névtelenül kiadott: *Eine Frau in Berlin*. Tagebuchaufzeichnungen. Geneva–Frankfurt, 1959.; *A Woman in Berlin*. New York, 1954. A két utóbbit elemzi *Annemarie Tröger*: *Between Rape and Prostitution: Survival Strategies and Chances of Emancipation for Berlin Women after WWII*. In: *Women in Culture and Politics*. Ed. Judith Freidlander. Bloomington, Indiana, 1986. 97–117.

83 A. Tröger: i. m. A pápai kórházban ápolott fertőzött, majd megőrült és öngyilkos nőkről ld. A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989. Havasy Gyula dokumentumgyűjteménye. Bp. 1990. 34.

84 I. B. Schöffmann–E. Hornung: *Vom „Dritten Reich” zur Zweiten Republik* i. m. 232.

85 PIL 283. f. 20. cs. 28. ó. e. p. 80. 1946. jún. 9-i jelentés.

86 H. Sander–B. Johr: i. m.

87 I. B. Schöffmann–E. Hornung: *Vom „Dritten Reich” zur Zweiten Republik* i. m. 233.

ANDREA PETŐ

PASSING ARMY, LASTING TRAUMA
THE MEMORY OF SOVIET RAPE CASES IN BUDAPEST

Budapest and Vienna were liberated by the Red Army after severe fights in 1945 from the occupying German troops and its allies. The communist discourse on „justice of war” became immediately the dominant and it silenced the discourse on „justice in war”, namely what were those atrocities which were committed by the soldiers of the Red Army during the war. The social silence on different levels is the common element of narration of rape cases committed by the soldiers of the Red Army in Budapest and in Vienna. The silence itself became a historical fact and this paper analyses who and why generated this silence on the different levels of the narrative in different historical periods. The rapes committed by the soldiers of the Red Army are representing a special case of social memory: levels of different forgetting on individual and on social level. On the one hand everybody „privately” knew that there were rapes committed by the Soviet soldiers, but this historical fact became a part of the canonized historical knowledge very late. I will argue that the silence around the massive raping of the Soviet soldiers is not a case for amnesia, rather a „conspiracy of silence”. The paper analyses methodological problems of estimating numbers of rape cases and points out the possible causes of military sexual violence. After listing the consequences of the rape cases the paper summarizes its impact on memory. The paper argues that the real impact of the rapes committed by the Soviet soldiers was psychological. The juridical system of the occupied countries collapsed, the power vacuum did not promote submission of legal complains against the victorious occupying army. Crimes remained unpunished and untold. The uncertainty and powerlessness increased the feeling of subordination, since the Soviet army represented an independent legal entity on the soil of the occupied territory. A psychological pattern was formed: if we keep the silence we can pretend that „that” event has not happened at all and had a major impact on formation of new national identity.

A forradalom előtti pillanat

Nagy Imre 1956 októberében¹

„Visszatér-e Nagy a hatalomba Magyarországon?” – kérdezte az amerikai *Központi Hírszerző Ügynökség*, a CIA egy 1956. szeptemberi elemzésének címe. „Jelenleg úgy fest, javulnak Nagy kilátásai a politikai életbe való visszatérésre, bár nem sokkal ezelőtt még a letartóztatandók négyszáz fős listájának élén szerepelt a neve.” Visszatérése, folytatódott a magyarázat, engedményt jelent majd Jugoszláviának, valamint a magyar közvéleménynek. Még Gerőt is hitelesítheti bizonyos fokig, aki olyan színben tündökölhét, mint aki „liberalizálta” a kormányzást. „De vajon Nagy függetlensége mekkora hányadát áldozza fel egy ilyen alkuban?”²

A kérdés, amelyre a forradalom előtti pillanat Nagy Imre-portréjának felvázolásakor válaszolni kell, inkább az: miben állt Nagy Imre függetlensége? Hogy ennek mekkora hányadát áldozta volna fel, amennyiben a magyar események az 1956. októberi lengyel (vagy másfajta magyar) „forgatókönyv” szerint alakulnak, azt sohasem fogjuk megtudni. 1955. tavaszi bukása óta a volt miniszterelnök hosszú, bár korántsem kacsaringóktól mentes utat tett meg. Csaknem teljes politikai és fizikai magánya már 1955 nyarán megszűnt, s őszre kialakult elvbaráti körének néhány fős magja. 1955 nyarán vitairatokkal, szeptembertől 1956 januárjáig programatikus politikai írásokkal készült arra a párbeszédre, melyet a Párttal kívánt lefolytatni az 1953–1954-es „új szakasz” védelmében, illetve annak újbóli bevezetése érdekében;³ de erre a vitára így sohasem került sor. A szovjet párt XX. kongresszusa után viszont az elvbaráti kör centruma körül létrejött néhány száz fős pártellenzék a sajtóban és a *Petőfi Körben* folyó politikai akciókkal megkezdte Nagy munkásságának és személyének „rehabilitálását”; ezek a sajtópolémiaék éppen 1956 kora őszén érték el forrponjtjukat.⁴ Maga Nagy e vitáktól demonstratív módon távol maradt (egyetlen

1 Részlet Nagy Imre politikai életrajzának készülő második kötetéből.

2 Schweizerische Osteuropa-bibliothek, David Irving-Kollektion. CIA-file of Imre Nagy (declassified documents). Will Nagy Return to Power in Hungary? September, 1956. 1. p.

3 *Nagy Imre*: „A magyar nép védelmében”. Vitairatok és beszédek 1955–1956. Párizs, 1984. (Adalékok az újabtkori magyar történelemhez 3.)

4 *Aczél Tamás–Méray Tibor*: Tisztító vihar. Szeged, 1989. 371–427.; *Méray Tibor*: Nagy Imre élete és halála. Bp. 1989. 134–144.; *Rainer M. János*: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.

kivétellel, amikor 60. születésnapján viszonylag nagyszabású fogadást tartott⁵), s inkább a jugoszláv és szovjet pártvezetők közvetítésével próbált párbeszédet folytatni a változatlanul magáénak érzett pártjával.⁶ Rákosi 1956. júliusi bukását úgy értelmezte, hogy megnyílt előtte a politikai visszatérés útja – természetesen a pártba való visszavétel stációján át. A Gerő–Kádár fémjelezte új MDP-vezetés azonban csupán Nagy pártba való „visszazárására” határozta el magát, éppen azért, hogy a politikai visszatérés útját minél jobban eltorlaszolja. Most ők kezdeményeztek hosszadalmas és kicsinyes polémiát személyes „megbízottakon” keresztül és levelezés formájában, amely olyan kérdések körül forgott, mint például Nagy Imre viszonya egy esetleges, nagyon részleges és formális önkritikához, hogy mennyiben fogadja el az *MDP Központi Vezetőségének* 1956. júliusi, semmire sem válaszoló határozatát, vagy magáévá teszi-e a szocializmus hazai építésének általánosságban megfogalmazott alapelveit stb.⁷ A felek hetekig elbeszéltek „egymás mellett”: Nagy arra várt, hogy megnevezzék a „hibáit”, amire válaszolhat, Gerőék pedig „nyilatkozatot” szerettek volna kapni tőle arról, miszerint léteztek ilyen hibák, hogy jóvátehetően presztízsveszteség nélkül visszavehessék és lezárhassák az ügyet. A párt apparátusa Szalai Béla vezetésével hozzá is látott, hogy „kivitelezze” az első változatot, s megkezdte Nagy Imre cikkei, beszédei, beadványai, az ellene írt feljegyzések, stb. összegyűjtését. Egészen 1947-ig, a nézeteltérések kezdetéig nyúlt vissza az adatgyűjtő munka, amelyet azután Szalai október elejére nyolcoldalas előterjesztésben foglalt össze. Az írásművet Nagy Imrének és a KV tagjainak szándékoztak szétküldeni, hozzáfűzve a dokumentáció legfontosabb darabjait.⁸ Nagynak, vitairatai ismeretében és 1956. őszi hangulatát figyelembe véve nem lett volna nehéz ezt a kompilációt lesöpörnie az asztalról, amit bizonyosan nagy élvezettel meg is tett volna. Mire azonban Szalai és csapata elkészült végre a vitaanyaggal, addigra már nem volt rá szükség. Az MDP vezetésének egyszerűen körmére égett a Nagy-ügy, s ez csak egyetlen kérdés volt azok közül, amelyeken Gerőék lemérhették: a júliusban feltételezett haladék a politikai problémák megoldására lejárt, vagy nem is létezett. Az apparátus Nagy Imre azonnali visszavételére irányuló nyomása csupán egy volt a sok jelzés közül. Az „aktíva” hangulata már júliusban sem tűnt egyértelműnek (egyesek sokallták azt az engedményt, hogy kvázi egyenrangú félként tárgyalnak Naggyal, mások üdvözölték ugyanezt), szeptember elejére pedig ez egyértelműen Nagy javára változott. Augusztus 23-án a *Borba*, a jugoszláv párt központi napilapja

5 *Murányi Gábor*: Születésnap az Orsó utcában. Nagy Imre köszöntése avagy „politikai demonstráció”? In: *Uő*: Az átkos múlt hetek. Bp. 1996. 135–136.

6 Erre irányuló erőfeszítéseiről a könyv egy előző fejezete szól.

7 *T. Varga György*: Nagy Imre politikai levelei 1954. december 14.–1956. október. 9. Új Fórum 1989. 4. sz. 11–39.; *Uő*: Levéltári dokumentumok Nagy Imréről 1955–1956. IV–VI. Új Fórum 1989. 8., 9., 10. sz. 45–47., 43–47., 43–46.

8 Szalai 1956. okt. 8-i feljegyzését ld. *T. Varga Gy.*: Levéltári dokumentumok Nagy Imréről i. m. VI. Új Fórum 1989. 10. sz. 43–46. A dokumentumok összeállítására ld. Szatmári István 1956. szept. 2-i feljegyzését. Magyar Országos Levéltár (= MOL) MDP–MSZMP ir. 276. f. 62/2. ó. e. 275., az összeállítást uo. 276–373. és uo. F. 2506. (MDP PB 1956. szept. 14.) és 2517. (MDP PB 1956. szept. 28.)

Nagyot és politikáját méltató cikket tett közzé, melyben arról írtak, hogy Nagy már vissza is tért a pártba. Miután Władysław Gomułka még 1956. augusztus 2-án valóban visszavették a lengyel pártba, a nyugati sajtó egyencsen úgy vélte, hogy Magyarország Nagy Imre vezetésével ismét a nemzetközi kommunizmus kísérleti terepévé válik, s Tito elnök támogatásával újra csoportosulnak a mozgalom úgynevezett liberálisai.⁹ A legfontosabb mégis az, hogy az MDP KV értelmiségéről szóló határozatának 1956. augusztus végi megjelenését követően teljes erővel megindult a pártellenzék sajtókampánya a pártvezetés ellen.¹⁰ Szeptemberben a sajtóban, az *Írószövetség* taggyűlésén az egyik fő követeléssé vált Nagy Imre azonnali visszavétele a pártba. Rajk László és társai újratemetése előtt két nappal Nagy Imre a pártja segítségére sietett: levelet írt a pártvezetésnek. E levél békülékeny hangneme lehetővé tette, hogy október 13-án visszafogad hassák. Nagynak ez a buzgalma mint ha azt mutatná: alig várta, hogy feláldozza „függetlensége” legalábbis számottevő részét. Ugyanakkor az a makacssága, amellyel a belépőül szolgáló (lassan tartalmukat veszítő) frázisokkal „dekázott”, arra vall, hogy pusztá behódolás helyett a pártjától várta a kompromisszumot annak érdekében, hogy végre megvalósíthassa 1955 elején kényszerűen abbahagyott misszióját.

Csak látszólag mellékes, hogy a visszatérési terveket szövögető volt miniszterelnök mit gondolt saját politikai „függetlenségéről”, mit akart átmenteni az ellenzéki, a belső emigráns gondolatvilágából a párt(-vezetőségi) tag kötelmei által meghatározott új státuszba. Akármilyen volt is az elképzelése, 1956. október 23-án este mindez látszólag értelmét veszítette. A forradalom kitörése egészen más választást kívánt, mint az akár csak 24 órával korábbi helyzet. Ez derült ki a Kossuth téren este kilenc órakor, amikor a tömeg hívó szava helyett Nagy a párt hívó szavára kereste fel a tömeget, amikor az emberek helyett a párt virtuálisan jelen lévő Központi Vezetőségének mondta el üdvözlő- és programbeszédét. A címzettek gyanakvással, a jelenlévők kisebb-nagyobb csalódással fogadták, s benne is e pillanatban rémlett fel, hogy minden, amin az előző hetekben gondolkodott, immár időszerűtlen.

Ugyanakkor sok jel arra vall, hogy talán mégsem gondolta időszerűtlennek, legfeljebb rájött, hogy most már sokkal nehezebb lesz azt megvalósítani. Nagy Imrét a forradalom első napjaiban, sőt sok tekintetben végig, ugyanazok a célkitűzések vezették, mint annak előtte. Snagovi emlékezéseinek egyik legfontosabb állítása szerint arra a társadalmi elégedetlenségre, ami október előtt Magyarországon uralkodott, az 1953. júniusi politika újbóli bevezetése jelentett volna megfelelő megoldást, s még október 23-a után is csak a júniusi politika eseményekre szabott alkalmazásáról volt szó. Akárhogy ítéljük meg elemzése igazságát, abban nincs okunk kételkedni: valóban ez járt Nagy Imre fejében októberi–novemberi döntéseinek meghozatala közben – vagy legalábbis sokat ez motivált. Még akkor is, ha a snagovi visszaemlékezés az átlagnál is jobban törekedett a forradalom alatt történtek öngigazoló rekonstrukciójára.

⁹ Nagy Comes Back. Budapest Shift Spotlighted. Christian Science Monitor 1956. szept. 1.

¹⁰ Ld. elsősorban *Losonczy Géza*: Az értelmiségi határozatról. Művelt Nép 1956. szept. 2. és az azt követő sajtóvitákat.

A szervezkedési váddal szembesülő Nagy 1957-ben érthető módon túlhangsúlyozta az 1953-as kiindulási alap jelentőségét, mert a politikai felkészülésre való mindenfajta utalás a vádlókat igazolta volna. Hasonló okból ugyanezt tették vádlott-társai és azok a tanúk, akikre Nagy Imre októberben, mint lehetséges munkatársakra épített. Így az 1956. őszi eleji elképzelésekről, melyek abban a tudatban készültek, hogy Nagy visszatér a hatalomba, meglehetősen csekély, töredékes dokumentáció áll rendelkezésünkre.

„Őszre minden az ölembe hull” – mondotta Nagy Imre Zádor Istvánnak, aki Szigethy Attila Győr–Sopron megyei tanácselnök megbízásából kereste fel őt 1956 nyarán.¹¹ Ez a megfogalmazás érzékelteti, hogy a pártba való visszatérésen túl elsősorban várakozó álláspontot vallott. Úgy vélte: visszavétele pusztán szükséges formális, szervezeti kritérium. Annak megtörténtével lesz teljessé az a külső és belső feltételek determinálta politikai helyzet, melynek egyetlen logikus és szükségszerű megoldása, hogy ő visszakerül a párt- és állami vezetésbe. Ez pedig egyszersmind kezdet, az újrainduló korrekciók és reformok korszakának a kezdete. A forradalom előtti Nagy Imre tevékenységét és gondolkodását leginkább a magabiztos várakozás jellemezte.

Ezen belül azonban erősen hatottak a megelőző, az ellenzéki periódus beidegződései, s természetesen a még mélyebben fekvő személyiségvonások is. A magabiztos várakozásnak például egyáltalán nem mondott volna ellent valamifajta tudatos felkészülés, cselekvési programok kidolgozása és a számításba vehető káderek kiválasztása. Az ellenzéki időszak óvatosságot politikálása és a személyiségben rejlő visszafogottság, sőt passzivitás okán Nagy Imre kevés olyat tett, ami felkészülésként fogható fel. Meglepő, hogy első kormányzásának tanulságai a fenti tényezőkhöz képest milyen kevésbé érvényesültek ekkoriban. Azok ugyanis éppen intenzív felkészülést, határozott és operatív magatartást írtak volna elő parancsoló erővel, hiszen ha az új szakasz általános kudarcát nem is, részleges vereségeit annál inkább ezek hiánya magyarázta. Amíg a korábbiakra nézve igazságtalan, az 1956. őszi helyzetre viszont nagyrészt találó, ahogyan Eörsi István felidézte Lukács György híres megfogalmazását Nagy programnéküliségéről. „[S]zakadatlanul hajtogatta, hogy Nagy Imrének nincs programja. Megkérdeztem, hogy értsem ezt? Egyáltalán nincs programja? Nem – azt mondja –, van egy nagy általánosságban vett programja, de egyáltalán nincs fogalma arról, hogy mit kell csinálni konkrétan, az ipar átszervezésében, a külpolitikában. Nincs konkrét programja, nem lehet vele mit kezdeni.”¹²

A túlzott óvatosság mellett a várakozást a késedelmes reakció is magyarázza. Nagyot a számára kedvező fejlemények egy bizonyos határig nem sarkallták gyors lépésekre, hanem megelégedéssel, megnyugvással töltötték el. Lassú és óvatosságra csak akkor kezdett, amikor az október közepétől, elsősorban Lengyelországban rohamosan felgyorsultak az események. De 1956. október 23-ig még ezek

11 Zádor István: Látogatás Nagy Imrénél. Irodalmi Újság 1958. aug. 1.

12 Eörsi István fejszólalása az 1986. decemberi 56-os konferencián. ld. Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozási jegyzőkönyve. Szerk., jegyz. Hegedűs B. András. Bp. 1992. 104.

a lépései is igen tétovák voltak. Ezt legfeljebb magyarázhatja az az időhúzó, kifárasztó, megosztó taktika, amit az MDP vezetése alkalmazott vele szemben. Ha azt hitte, „minden az ölébe hull”, akkor szinte érthetetlen, miért nem azon gondolkodott, mit is kezd a hatalommal.

Mert hogy valóban ezt hitte, azt nem csupán Zádor István visszaemlékezése bizonyítja. 1956 júliusa után Nagy „többet mozgott”, mint annak előtte, így például képeken is megjelenik a korábbi hónapokban elsősorban írásaiban megnyilvánuló ember. Erich Lessing, a *Magnum* fotóügynökség riportere híres képein az Orsó utcai ház kapujában, kertjében, nappalijában egy mosolygó, egészségesnek tűnő, kiegyensúlyozott, derűs ember látszik.¹³ Október 13-án az egykori Györffy-kollégisták találkozásán boros- és szódásüvegekkel megrakott asztalnál ül, többek között Rajk Lászlóné és Darvas József társaságában, sok ismeretlen figyelő arctól, alaktól körülvéve. Laza, kényelmes tartásban, egyszer gesztusok nélkül magyaráz, másszor figyelmes hallgató, a társaság középpontja.¹⁴ Egykori pártközpontos kollégája, 1956 szeptemberében a *Földművelésügyi Minisztérium* osztályvezetője, Nagy Gyula az országos mezőgazdasági kiállításon fényképezte le, miközben a kiállítást járta, szakemberek körében beszélgetve, poharazva. A szituáció tehát hasonló, a sűrke öltönyös, fitt és jókedvű Nagy Imre ezúttal is a figyelem középpontjában, borospohárral a kezében láthatóan fogadja a (pohár)köszöntőt; másutt őszibarackot tart a kezében vagy a kiállítás szőlőművelési szakrészét szemléli elmélyülten.¹⁵ 1956. október 22-én Badacsonyan Kotnyek Antal fotóriporter készítette az utolsó „békebeli” Nagy Imre-képeket a Zabó családnál tartott szüreti vendégség alkalmával. Nagy Imre másodszor járt náluk, ismerős volt neki nemcsak a táj, hanem a vendéglátó család is. A képek ugyanazt a hangulatot árasztják, mint a korábbiak.¹⁶ A pártba való visszavétele másnapján őt felkereső Boldizsár Iván tudósítása hasonló hangulatot sugall. „De szóba kerülnek sétán, vasárnapi ebédnél, faluhelyen egy-egy pohár idei bor mellett – sajnos Pesten még nincs! – az országos gondok és az országos perspektívák.

Erről beszélget Nagy Imre is barátaival, látogatóival ezen a vasárnapi délelőttön. Szavaiból érezhető a megnyugvás, a férfi derűje, aki jó harcot harcolt, de tudja, hogy még sok tennivaló és küzdelem áll előtte.

– Valami lezárult – mondja az egyik látogató.

– Ellenkezőleg, valami most kezdődött – vitatkozik vele a másik.

A házigazda mosolyog, nem szól a vendégek parázs vitájába, csak később jegyzi meg, hogy folytatódik is valami: ötvenhárom júniusának szelleme.¹⁷

13 A fotósorozat másolatai Erich Lessing szívességéből az 1956-os Intézet birtokában vannak.

14 Magyar Nemzeti Múzeum, Jelenkortörténeti Gyűjtemény. Fotótár. A Györffy-találkozón készült egyik fotót Kresalek Gábor bocsátotta rendelkezésemre; szívességét ezúton is köszönöm.

15 Saját képeit Nagy Gyula bocsátotta rendelkezésemre; szívességét ezúton is köszönöm.

16 *Kotnyek Antal*: 1956. október 22. Képes 7 1989. 24. sz. 1., 12–13.

17 *Boldizsár Iván*: Vasárnap délelőtt Nagy Imrénél. In: In memoriam Nagy Imre. Emlékezés egy miniszterelnökre. Vál., szerk., bevezetők: Tóbiás Áron. Bp. 1989. 163. (Eredetileg a Hétfői Hírlap 1956. okt. 15-i számában jelent meg.)

A fotókon gyakorta feltűnik Nagy Imre keze ügyében jegyzetömbje; a képek tanúsága szerint lapjaira gyakorta fel-felírt valamit. Terjedelmesebb, összefogott írásművet az 1956. későnyári–koraőszi időszakból nem ismerünk tőle. Fennmaradt jegyzetei valamelyest mégis érzékeltetik azokat a gondolatokat, amelyek foglalkoztatták, azon teendők körét, melyeket fontosnak, sürgősnek tartott abban a helyzetben, amelyre készült. Ezek a többnyire sietős, néha alig olvasható írással odavetett sorok leginkább töredezettségük miatt árulkodók.

A viszonylag legteljesebb problémaeltárt a mezőgazdaságról készítette: „Sérelmek: Erőszakos tsz-szervezés. Beszolgáltatás felemelése. Állami szabadfelvásárlás. Tartalékkföldre beosztása. Adóemelés. Szegényparasztság terhelése. Öregségi kedvezmény eltörlése. Nem magyar politikát folytatunk. Földeladás növekedése. Földvásárlás teljes leállítása. Paraszti beruházások leállítása. Közömbösség a termelés iránt.”¹⁸ Jóllehet, általánosságban, de az első teendők között tartotta számon a személyi változtatásokat: „A párt- és állami apparátus kétkulacsossága. Amit az újságok írnak, az a külföldnek szól, bizalmasan más utasításokat kapnak. Csendes szabotázs. A főveszély a szektás sztálinista–Rákosi politika és apparátus. Nem lehet eléggé jobboldalinak lenni. A sztálinista pártfunkcionáriusok leváltása – fontos és sürgős feladat. Legközelebbi feladat – a legexponáltabbak leváltása.”¹⁹ A feladatokon tépelődő Nagy Imrét azonban még konkrét tennivalói számbavétele előtt minduntalan olyan általános problémák térítették le erről a vágányról, amelyekkel „nyugodtabb” körülmények között már számot vetett, s most inkább a következtetéseket kellett volna levonnia belőlük. „Külpolitika terén. Öt alapelv szerepe. Szocializmus és nemzeti függetlenség. Hazafiság és nemzetköziség. A magyar külpolitika alapelveinek kidolgozása. Kapcsolataink a nagyvilággal.”²⁰ Az 1956. júliusi KV-határozat szövegéhez fűzött megjegyzéseiben is csak a kérdésekkig jutott el: „Miben állnak a magyarországi sajátos viszonyok és a szocializmus magyar útja. [...] Nemzeti és párt-függetlenség helyett alárendeltség. Sajátos magyar fejlődés helyett – SZKP utánzása, másolása, ideológiai és politikai függőség.”²¹

A jegyzetek legutolsó darabja valószínűleg október 23. előtt néhány nappal készült (az alig olvasható írás azt sejteti, hogy szokatlan körülmények között, esetleg éppen Badacsony felé és vissza, az autóban ülve). Az utolsó pillanatban Nagy Imre mégis készült valamiféle összefoglaló politikai iratra, nagy beszédre a pártvezetés előtt, amelynek legalább a vázlatpontjait sietősen, kapkodva papírra vetette.

„Az ország elszegényedett, lerongyolódott, lemaradt.

Szégyellni valóak [vagyunk.] Valamikor csodáltak bennünket.

Az elért eredménycinkért rendkívül magas árat kellett fizetnünk.

Nem áll arányban az erőfeszítésekkel.

Emberségesebben kell előrehaladnunk.

18 Arhiv SRI (Bukarest) Dosar fond penal N° 40041. 11. vol. 1/2. 131–132.

19 Uo. 133–134.

20 Uo. 135. Vö. *Nagy Imre: A nemzetközi kapcsolatok öt alapelve és külpolitikánk kérdése* c., 1956 januárjában írott tanulmányával. Ld. *Nagy I.: A magyar nép védelmében* i. m. 225–243.

21 Arhiv SRI (Bukarest) Dosar fond penal N° 40041. 11. vol. 1/2. 139–141.

A rendszer hibája. [Aláhúzás az eredetiben, R. M. J.]

embertelenség

nemzetietlenség

gyökértelenség

A nép nevében

a munkásosztály nevében

Mi már egyszer szembenéztünk a hibás politikával.

Ráléptünk arra az útra, melyen most el kell indulni.

Mi történt? Ki felel érte?

Súlyos árat fizetett érte az ország!!

Milyen tapasztalatokat szereztünk, milyen tanulságokat kell levonnunk.

Könyörtelen nyíltsággal nézzen szembe újra.

Antimarxista?

Kapitalista vagy burzsoá?

Súlyosabb a hiba és a felelősség, mert már egyszer ráléptünk a helyes útra [...]

Ellenállással, szabotázzsal elgáncsolták. [...]

A párttagság elé kell tární az 1953. júniusi határozatot.

Nemzeti és egyházi ünnepek.

Politikai rendőrség [...] Nem kell külön ÁVH. Polgári bíraskodás alá rendelni.

Igazságot kell szolgáltatni a magyar népnek, munkásosztálynak, parasztságnak, értelmiségnek.”²²

A vázlatból láthatóan helyzetképpel akarta kezdeni, s csak később tér rá az oly jellemző vitára, cáfolatra; különösen figyelemre méltó a „rendszer” átfogó bírálatának az igénye. A közvetlen teendőket a fenti és a korábbi feljegyzések tükrében Nagy Imre a nyilvánosság (igaz, csak a párton belüli!) újraértelmezésében, személycserékben (a politikai felelősség alapján, tehát feltételezhetően széles körben), bizonyos szimbolikus (ünnepek) és szervezeti (az ÁVH megszüntetése) változtatásokban látta. A megjelölt és hiányzó problémák, gondolatainak töredékessége, melyben az év elején kijelölt programatikus alap képezi még a leginkább koherens részt, rendkívül jellegzetesek.

Az utolsó pillanatig váratott magára az esetleges változtatásokhoz szükséges káderek kiválasztása is. Nagy Imre számára a „csapat” hiánya az 1953–1955 közötti kormányfői évek egyik legfontosabb tanulságául szolgált. Amikor 1956. október 23-án délelőtt Losonczy Géza lakásán a házigazdával, Haraszi Sándorral, Újhelyi Sziárdal, Jánosi Ferencsel, Vásárhelyi Miklóssal és Gimes Miklóssal tanácskozott, a beszélgetés tárgya már részben az új helyzet, a műegyetemi pontok, a tüntetés volt. De a várható személyi változtatásokról még úgy beszéltek, ahogyan arról az előző hetekben, napokban gondolkodtak. „Mindnyájunknak [...] az volt a véleménye, hogy Nagy Imrének semmi körülmények között nem szabad abba belemennie, hogy KV-tag, PB-tag vagy miniszterelnök legyen. Messzemenő feltételekhez kell mindezt kötnie, mert az esetben, ha ezt nem tennék, megismétlődhetnék az 1955. márciusi helyzet, amikor a KV és a kormány túlnyomó többsége, amely túlnyomórészt

22 Uo. 149–153. A kihagyások ez esetben olvashatatlan szavakat jelölnek.

sztálinistákból és elvtelen opportunistákból állott, az első nyomásra elhagyta és megbuktatta. Nem szabad megismételni 55 tavaszának tragédiáját.”²³ Azt hihetnénk, az elvbaráti körben adott volt számára az a garnitúra, amellyel számolt. De a jelek szerint Nagy nem egészen így gondolta. A kör összetartása már előzőleg, júliusban gyengült valamelyest, amikor Nagy mintegy „részlegesen megtagadta” elvbarátait.²⁴ Szeptemberben újabb „eset” rombolta a kohéziót: Ács Lajos KV-titkár Haraszi Sándor elé tárta Nagy Imre politikai és egészségi mélyponton írott 1955. májusi, a KV-hez írt levelét, mondván, csak ezt kellene megismételnie, s szabad lenne útja a pártba.²⁵ Bár a megosztási manővert mindannyian átlátták, magyarázatért mégis Nagyhoz fordultak, hiszen úgy tudták, mindig elutasította az önkritikát – a levélben azonban csak részletes kidolgozását halasztotta el. Nagy Imre nem adott világos választ kérdéseikre, s akárcsak az előző esetet, ezt is „a szőnyeg alá separték”.²⁶

A baráti körben korábban is előfordultak a napi vitákon túlmenő, politikai nézeteltérések. 1956 nyarán ezek tovább súlyosbodtak, s olykor, ahogyan a Déry Tibornak a Petőfi Kör júniusi sajtóvitáján elmondott beszéde nyomán kialakult konfliktus mutatta, a szakítás határáig jutottak.²⁷ Egyre inkább szétvált a „radikálisok” és a „mészkelték” álláspontja. „Az ellenzéki csoport kétféleképpen értékelte a poznańi eseményeket. Az egyik része, Nagy Imre, Donáth Ferenc, Újhelyi Szilárd és én Poznań esetéből azt a tapasztalatot vontam le, hogy ott a párt- és államvezetésben jelentkező baloldali szektás politika elleni küzdelem egy ellenforradalmi kapitalista restaurációs veszélyt is magával hozott. A csoport másik része, Gimes Miklós, Vásárhelyi Miklós, Fazekas György, Lócsei Pál, Déry Tibor azt vallotta, hogy az [...] ellenforradalmi veszélyről terjesztett hírek nagyrészt alaptalanok, s csupán arra szorgálnak, hogy a lengyelországi közélet demokratizálására irányuló ellenzéki moz-

23 Losonczy Géza saját kezű feljegyzése az október 23-án Losonczy lakásán tartott megbeszélésről, melyet Romániában készített. Ld. Losonczy Géza feljegyzései 1956. november–1957. június. Közvetései: Glatz Ferenc. *História* 1990. 2. sz. 34. A feljegyzésekről ld. *Kövér György: Losonczy Géza 1917–1957*. Bp. 1998. 265–269.

24 Rákosi bukása után a vele tárgyaló pártfunkcionáriusok figyelmeztetése nyomán Nagy Imre megkérte a barátait, hogy egy ideig ne látogassák, mert a látszatát is el akarja kerülni annak, hogy „elégedtelenebből” frakció vagy kör alakul ki körülötte. Ez nagy felháborodást keltett elvbarátai körében, utóbb azonban Nagy Imre elnézést kért és az érintkezést újra felvették egymással.

25 Az 1955. máj. 4-én kelt levelet ld. *T. Varga Gy.: Nagy Imre politikai levelei* i. m. 26–27. A levél legalábbis részleges önkritikaként is értelmezhető. Nagy közli: a márciusi és áprilisi határozatok fényében „megvizsgálta politikai nézeteit és magatartását”, s a határozatokkal egyetért. Az őt ért bírálatot „igazságosnak és pártszerűnek”, saját, az önkritikát elutasító magatartását „megengedhetlennak” nevezte. „Teljes erőmből támogatni fogom a pártot [...] a bárholonnan jövő minden oly szándék vagy törekvés gyökeres felszámolásában, amely antimarkista-antileninista jobboldali hibáimat a párt elvi és szervezeti egységének, valamint fegyelmének lazítására, vagy megbontására, avagy népköztársaságunk és szocialista építésünk érdekei ellen akarná kihasználni.” Mindössze annyit jegyzett meg levele végén, hogy hibái „részletes elvi elemzését és ennek alapján mélyreható pártszerű önkritika gyakorlását” betegsége akadályozza. A PB egyébként visszautasította Nagy Imre levelét.

26 Történelmi Hivatal (= TH) V–150.001/1. dossz. 35–36., Fazekas György 3. sz. kihallgatási jkv., i. n.; uo. Fazekas György kihallgatási jkv., 1957. aug. 9., MOL XX–5–h LB NB V–150.000 Op. ir. 11. köt. 96. p. Vásárhelyi Miklós kihallgatási jkv. 1957. máj. 8.

27 *Standeisky Éva: Déry Tibor és Nagy Imre. Múltunk* 1992. 4. sz. 40–47.

galmat felszámolhassák.”²⁸ Nagy Imre pártba való visszatérésének viszontagságai, valamint saját rehabilitációs procedúrájuk nyomán az elvbaráti kör több tagjában (legmélyebben az amúgy inkább „mérsékelt” Haraszi Sándorban) olyan meggyőződés alakult ki, hogy a kommunista párt egyik alapvető szervezési elve, a demokratikus centralizmus nem biztosítja a kisebbségi vélemény és a politikai vita szabadságát, revízió alá kell tehát venni.²⁹ Ugyancsak többen úgy vélekedtek, hogy a pártellenzéknek – egyébként Nagy Imre népfrontelképzeléseivel és „átmeneti” koncepciójával összhangban – párbeszédet kellene kezdenie a volt koalíciós pártok vezetőivel: hajlandóak-e részt venni egy esetleges Nagy Imre-kormányban. Nagy Imre ebben a vonatkozásban jóval tartózkodóbb volt a többieknél. Bár maga is találkozott a szociáldemokraták részéről például Szalai Sándorral és Erdei Istvánnal, ám – a kapcsolat felvételén túl – ez nem vezetett eredményre. Szalai a szakszervezeti mozgalom szabadságáról és sztrájkjog biztosításáról beszélt, amire Nagy Imre azt mondta, hogy az utóbbi a népi demokráciában lényegében a népi hatalom ellen irányuló követelés. Erdei István maga kereste fel Nagy Imrét 1956 szeptemberében egy saját kezű feljegyzéssel, amely Erdei Ferenc 1956. májusi makói előadását követő hozzászólását ismertette.³⁰ Nagy, Erdei István rendőrségi 1957-es vallomása szerint, bár érdeklődött arról, hogy a kifejtett gondolatok a vegyes agrárgazdaságról a szociáldemokraták elképzeléseit tükrözik-e, hűvösen fogadta a többpártrendszerre vonatkozó felvetést.³¹ Mint ahogy fagyosan, ellenzéssel fogadta azt a hírt is, hogy Haraszi és Losonczy találkozót kezdeményeztek Kéthly Annával. Ez tovább fokozódott, amikor megtudta, hogy Kéthly, akinek ugyan nagyon jó véleménye volt Nagy Imréről, elutasította azt, hogy egyénileg, valamilyen népfront-tisztség elvállalása útján kapcsolódjon be a politikai életbe, vagyis semmisnek tartotta a pártegyesülést, sőt fel kívánta venni a kapcsolatot a *Szocialista Internacionálé*val s a szociáldemokrata emigrációval.³² Losonczy és Vásárhelyi révén az elvbaráti kör beszélgetéseket folytatott más, frissen szabadult szociáldemokratákkal (Ignotus Pál, Justus Pál, Horváth Zoltán) és kispapokkal (Futó Dezső, Pártay Tivadar) is.³³

28 TH V-150.001. dossz. 101/v. p. Haraszi Sándor kihallgatási jkv., 1957. máj. 14.

29 Uo. 106. és MOL XX-5-h Legfelsőbb Bíróság Népbírósi Tanácsa, Nagy Imre és társai pere, Vizsgálati ir. 13. köt. 199. Donáth Ferenc kihallgatási jkv., 1957. júl. 24.

30 Uo. Operatív ir. 34. köt. 1076-1080.

31 A Szalai Sándorral és Erdei Istvánnal való találkozásról uo. Vizsg. ir. 1. köt. 226. Nagy Imre kihallgatási jkv. 1957. júl. 6. de., vizsg. ir. 3. köt. 273-275. Erdei István tanúkihallgatási jkv., 1957. júl. 7., uo. 276-279. Erdei István sk. feljegyzése, 1957. júl. 6. *Erdei István visszaemlékezésében* („Szeptember 27-én tehát az Orsó utcába mentem.” In: Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna, Tóth Pál Péter. Bp. 1997. 249-253.) teljesen valószínűtlen történetet mond el Nagy Imrével való 1956. szept. 27-i találkozásáról.

32 MOL XX-5-h LB Nb. Nagy Imre és társai, Vizsg. ir. 1. köt. 215-218. Nagy külön kifogásolta, hogy a tárgyalás a „liberális burzsoázia egy képviselőjének” lakásán zajlott (ti. Hatvany Lajosnál). Ld. még uo. Vizsg. ir. 2. köt. Haraszi Sándor tanúvallomási jkv., 1957. aug. 6.

33 Kerekasztal 1956-ról. Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Aliz, Hegedűs B. András, Litván György, Mécs Imre, Mérei Ferenc, Rácz Sándor, Vásárhelyi Miklós csoportos interjúja. Készítette: Csalog Zsolt, Kozák Gyula, Szabó Miklós 1982-1984. 1956-os Intézet Oral History Archívum (= OHA). 202. Vásárhelyi Miklós szövegrész.

Nagy és elvbarátai nézeti tehát számos kérdésben, s az idő múltával, az események felgyorsultával talán mind több kérdésben eltértek. Ahogyan Nagy Imre „elfogadottsága” nőtt, ahogy mind többen keresték fel beszélgetés, tanácskérés, sőt – a jövőre gondolva – a kapcsolatkeresés szándékával, úgy csökkent annak a valószínűsége, hogy a nézeteltéréseket „kibeszéljék”.³⁴

Mindez oda vezetett, hogy az elvbaráti kör s Nagy Imre kezdték csak utólag egyeztetett külön utakon keresni a felkészülés módozatait. A volt koalíciós pártokkal való kapcsolatfelvétel maga és a lépés „féloldalassága” is ezt példázza. Amíg Losonczy, Haraszti és mások tájékoztatták Nagy Imrét beszélgetéseikről, addig ő maga egyre inkább hajlott arra, hogy egyedül döntsön. Akadtak esetek, amikor a külön utak maguktól összeértek. Donáth Ferencnek régi jóbaráti kapcsolata volt Haraszti Sándorral és Losonczy Gézával, így amikor megjelent Nagy Imre születésnapján, majd még a nyáron két-három alkalommal négyszemközt beszélgettek, tulajdonképpen csak közvetlenné vált addig közvetett kapcsolatuk. Nagy az elvbaráti kört létrehozó személyes szolidaritást, emberi barátságot, tiszteletet és szeretetet mindig is nagyra értékelte, de sokszor ugyanilyen fontos, sőt olykor fontosabb volt számára a „mozgalmi hierarchia”. Múltja alapján, mint az illegális KMP harmincas évek közepi vezetője, az 1945 utáni KV tagja, Donáth igen előkelő helyet foglalt el Nagy mozgalmi hierarchia szerinti kapcsolatrendszerében. Óvatos, igen megfontolt személyisége, sokirányú személyes kapcsolatai, szövetséges-keresése 1956 őszén ráadásul közelebb állt Nagy ekkori habitusához, mint bárki másé a belső elvbaráti körben. Agrárközgazdaságtani nézeteik éppúgy hasonlítottak egymásra, mint általános véleményük például a második öt éves terv éppen forgalomban lévő változatról.³⁵ Ráadásul Donáth valóban felkészült szakember volt. Benne élt a reformgondolkodás sűrűjében (tavasszal is, ősszel is részt vett a Petőfi Kör közgazdasági vitáin), és a *Közgazdaságtudományi Intézet* igazgatóhelyetteseként hozzájutott a hivatalos, sőt bizalmas gazdasági adatokhoz is. 1956 őszére előadások formájában el is készült egy, a Nagyénál mindenesetre mélyebb gazdasági programmal. Közös program megalkotásához azonban ez a találkozás sem vezetett el. „[H]ogy a párt, a társadalmi intézményrendszer megreformálása, demokratizálása milyen mélységig, milyen módon, konkrétan milyen struktúrák kialakításával történjék, erre nézve leg-

34 Nagyon jellemző dialógust folytatott erről 1982-ben, a „Kerekasztalnál” Donáth Ferenc és Halda Aliz: „DF: ... mai fejjel rendkívül sajnálatosnak tartom, hogy ezek az elvi viták nem folytak le. Tehát a fölkészületlenség, amely az egész Nagy Imre-csoport szemére hányható a történelem részéről [...] az kétségtelen. HA: De hát minden ellenzéki mozgalomnak az a nehézsége, hogy ahhoz, hogy a maga vitáit megvívja, ezeket ki kell mondani. Na most, ha kimondja és ezzel van elfoglalva, akkor gyöngíti a szövetséget a hatalmon lévőkkel szemben. Ez örökké így volt. DF: Nem a nyilvánosság előtti megvitatásról beszélek; hogyha van egy szűkebb – és mindenütt van – magja valamilyen mozgalomnak, az, hogy a vezető magon belül az alapvető kérdések nem nyernek tisztázást, ez – még egyszer mondom – rendkívül sajnálatos.” Kerekasztal i. m. OHA 218.

35 MOL XX-5-h LB NB Nagy Imre és társai, Vizsg. ir. 13. köt. Donáth Ferenc kihallgatási jkv., 1957. ápr. 23.

följebb megjegyzések erejéig alakulhattak ki eltérő álláspontok. A [...] közös fel-fogáson túl semmiféle közös és konkrét elképzelésünk nem volt.”³⁶

Ha nem is ilyen mértékben, de összefutottak a külön utak akkor is, amikor Nagy felvette az érintkezést Kardos Lászlóval, a NÉKOSZ volt főtítkárával. A Györffy-kollégium pártfogójaként Nagy jól ismerte és nagyra értékelte a népi kollégiumokat, amelyek újjáélesztéséért 1956-ban a pártellenzék egyik fontos vonulatként Kardos és köre – közte Gyenes Antal, Nagy Imre egykori tanítványa – oly sokat tett. Ahogy Donáthtal, Kardossal is a születésnap hozta össze Nagyot. Az elv-baráti kör egyik-másik tagja azonban némi bizalmatlansággal tekintett a NÉKOSZ-ra, túlzottnak ítélt nemzeti romantizmusa, népnemzeti retorikája miatt. Ezzel Nagy Imre is tisztában volt, de jellemző módon e kérdés megbeszélésére sem került sor, holott a „magyar szocializmus” meghatározása (mit is jelent pontosan a nemzeti függetlenség, melyek az átmenet magyar sajátosságai, stb.) szempontjából ez nagyon fontos lett volna.³⁷

A fentebb más összefüggésben említett október 13-i györffysta találkozó nem csak azt bizonyította, hogy az önálló arculatú, szervezett pártellenzéki kezdeményezések közül Nagy a népi kollégiumok újjászervezését tekintette leginkább személyes ügyének. Ugyanígy aláhúzta végsőkig őrzött tartózkodását is. A találkozóra csak úgy fogadta el a meghívást, hogy előzőleg „egyeztetett” Hegedüs András miniszterelnökkel, mellesleg korábbi kollégistával. Amikor a találkozóan (Kardos László kifejezésével) „kisebbszerű botrányra” került sor Szalai Béla PB-tag, exgyörffysta nem eléggé önkritikusnak tartott felszólalása után (azt követelték, hogy mondjon le), Nagy Imre arcáról eltűnt a fényképeken látható oldottság, és elhagyta a helyiséget. Nem mellesleg Hegedüs Andrással együtt.³⁸ Miközben az országban a szellemi és politikai pezsgés már régen túlhaladt a párt keretein, Nagy Imre még mindig fontosabbnak tartotta a vezetés tekintélyének megőrzését, mint az általa is szívből osztott vélemények nyílt színi képviselését. Olykor még azon az áron is, hogy szolidáris gesztust tesz ama vezetés felé, melyet egyébként maga is leváltandónak tartott.

Amikor a politikáját talán legkorábban, 1953 kora ősztől aktívan támogató írók és költők csoportja végre engedélyt kapott saját folyóirat, az *Életképek* megindítására, Kuczka Péter vezetésével felkereste őt a teljes szerkesztőség, hogy felkérjék az első szám vezércikkének megírására. „Nagy Imrének tetszett ez a lap, de

36 A Nagy Imre-„csoport”. Rainer M. János beszélgetése Donáth Ferencsel 1983. október 31-én. In: *Donáth Ferenc: A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések.* Vál. Valuch Tibor. Bp. 1992. (Oeconomia publica) 145. Donáth 1956. őszi agrárpolitikai elképzeléseiről ld. A magyar mezőgazdaság helyzetéről c. előadását. In: *Donáth F.:* i. m. 81–95.

37 A népi kollégiumok újjászervezésének dokumentumait ld. *Megfogatott világmegfogatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai.* Szerk. Svéd László. Bp. 1994. 369–413.; Kardos tevékenységére saját kezű feljegyzését a vizsgálat során ld. *Kardos László börtönírásai 1957–1963.* Sajtó alá rend. Pogány Mária. Bp. 1992. 14–85. A NÉKOSZ-szal kapcsolatos eltérő véleményekre utalt Nagy Imre 1957. júl. 18-i kihallgatásán, MOL XX–5–h LB Nb. Nagy Imre és társai, Vizsg. ir. 2. köt. 58–70.

38 *Kardos L.:* i. m. 22. és Nagy Imre 1957. júl. 18-i kihallgatása, MOL XX–5–h LB NB V–150.000 Vizsg. ir. 2. köt. 58–70.

a vezércikkírást nem vállalta, mert az ő egész pártügye akkor volt rendezés alatt és ő, mint vezető politikus nem vállalhat ilyet ügye rendezéséig.”³⁹ A Petőfi Kör október 17-ére kitűzött mezőgazdasági vitája előtt – valóban az utolsó pillanatban – végre személyes kapcsolatba került a Kör vezetésével. Előzőleg szeptember 4-én a Károlyi-kerti Kodály-hangversenyen megismerkedett Tánczos Gáborral, de ez csupán „társasági esemény” volt. „A mi rendkívül erőszakos fellépésünk hatására egyetlen találkozás létrejött a Vigadó eszpresszóban” – emlékezett vissza a Kör titkárhelyettese, Hegedűs B. András. „Nagy Imrén kívül hárman voltunk ott. Az Öreg, Nagy Balázs, aki ezt a randevút létrehozta, Pap Gábor, aki a Kert-Magyarország vitának vitaindító tanulmányát írta az Új Hangba és én [...] Ott volt egy félórás-háromnegyedórás teljesen nyílt beszélgetésünk az Öreggel, kizárólag szakszerű, szakmai problémákról; ő már olvasta addigra Pap Gábor tanulmányát, talán még kéziratban, és erről ő elmondta a maga agrárgazdaságtani, agrárpolitikai álláspontját, amelyet bizony én, megmondom őszintén, nem tudnék felidézni [...] a beszélgetésben csak közvetítőként szerepeltem, meg voltam hatva a jelenségtől, de a beszélgetés szigorúan szakmai kérdésekre szorítkozott.”⁴⁰ „Teljesítette-e Hegedűs elvtárs a Kör megbízását: Nagy Imre elvtárs meghívását?” Ezt a kérdést küldte be Balla Dezső egyetemi hallgató magán a vitán. „Kérdezzük meg, hogy Nagy Imre et. miért nem jött el e fontos kérdés megvitatására” – tette fel a kérdést egy tájékozottabb hallgató, bizonyos Erdős László.⁴¹ „Nagy Imre nem jön el, Nagy Imre a párt hívására vár, a párttól várja az elégtételt, hogy majd ott, a Központi Vezetőség előtt fejthesse ki az elképzeléseit, [...] ezért nem tudnak a Petőfi Kör vezetői egyenes választ adni a személyével kapcsolatos sürgető kérdésekre.”⁴²

Míg elvbarátaival és a pártellenzékkel szembeni „pártszerűségi fenntartásai” 1956 őszén is megmaradtak, Nagy Imre „nyitott” a pártvezetés második vonalában lévő „elégedetlenek” – és helyezkedők irányában. Egészen pontosan először ők nyitottak feléje: „[A]mennyire kerülték az ő házát korábban a régi elvtársak, annyira megszorodott azoknak a jelentkezése és járása azokban a hetekben, a Rákosi bukása után, különösen augusztus–szeptember felé. Akkor már Szántó [Zoltán] is elmerészkedett és mindenféle más, nem olyan nagyon jelentős emberek. Persze akkor már Kőből [József] is volt már nála, Mező [Imre] is járt nála. Egész határozottan tudom, hogy ezek mind óvták őt attól, hogy ezek az intellektuelek, újságírók, írók, ezek túl sokan vannak körülötte, a régi munkásmozgalmi emberekre azért jobban kellene támaszkodni, jobban kellene azokat bevonni.”⁴³ Nagy Imre azonban nagyon is fogékonyan reagált e lépésekre, s nem is csupán a „mozgalmi hierarchia” iránti tisztelete miatt. „Mező szemrehányást tett Nagy Imrének, miért nem viselkedett pártszerűen, miért nem fogadta el a bírálat helyes részét. Erre Nagy Imre és

39 TH Szám n. „Írószövetség” dossz. 163–164. Márkus István kihallgatási jkv., 1957. ápr. 25.

40 Kerekasztal i. m. OHA 227. Hegedűs B. András szövegrésze.

41 A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. V. Gazdasági vezetés., Műszaki fejlesztés., Kert-magyarország? Szerk., bev., jegyz. Hegedűs B. András. Bp. 1994. 160., 162.

42 Hegedűs B. András: Bevezetés. In: A Petőfi Kör i. m. 16.

43 Kerekasztal i. m. OHA 196. Vásárhelyi Miklós szövegrésze.

Mező között éles vita alakult ki. Mező arról beszélt, hogy a párton belüli válság 1953 óta mélyült, ami árt a pártnak. Felhívta Nagy Imre figyelmét többször is [...] vigyázzon, nehogy valami frakció alakuljon ki körülötte, olyan személyekből, akik karrieristák [...] Felhívta figyelmét, hogy túlságosan kispolgári, értelmiségi körök vannak körülötte. Ennek veszélyét Nagy Imre elismerte, meg is említette, hogy ilyen veszély van.”⁴⁴ Akkor, amikor a hatalom közelébe került, e különleges pártfunkcionáriusban megrekedt, sőt lassanként a visszájára fordult mindaz, ami ellenzéki korában intellektuális irányba kezdte őt elmozdítani. Ahogyan mind idegenebbnek érezte, mind jobban riasztották az ellenzék mögött felsejlő tömegmozgalom jelenségei, mindinkább a még mindig ellenséges, de mégis ismerős párhierarchia belvilága felé fordult. Ezt fokozták azok a jelzések, melyek arról árulkodtak: készek visszafogadni őt.

Szakításról az elvbaráti kör és Nagy Imre között természetesen nem esett szó. Sőt, az október 23. előtti utolsó napokban a kapcsolatok lazulására utaló jelek mellett megszorodtak azok is, amelyek azt bizonyították, hogy újból egymásra találtak. A lengyelországi változások, Władysław Gomułka reformirányzatának küszöbönálló győzelme ugyanis kézzelfogható közelségbe hozták a politikai változást Magyarországon is. Még inkább azok a hírek, amelyek a Varsóba siető Hruscsov meghátrálásáról szóltak, arról, hogy a szovjet vezetők mégis tudomásul vették egy Nagy-típusú vezető autonóm kiválasztását. Mindez újra csak a magabiztos Nagy Imre reményeit táplálta – legalább egy pillanatra biztosabb lehetett magában, mint valaha. A „felvilágosult Szovjetunió” elfogadta a „nemzeti kommunizmust”, mint realitást.⁴⁵

Ehhez a közvetlen előzményhez és az utolsó hetek fejleményeihez igazította a hatalomváltáshoz elképzelt személyi változásokat; ezek világosan kirajzolják azt a sajátos koalíciót, melyet inkább csak kiegészített volna egy-két valóban más pártbeli politikussal kötött egyéni egyezség. Ezt a koalíciót Nagy Imre miniszterelnökként az immár széles értelemben vett pártellenzék és a nagyjából 1956 márciusa óta látható, pártvezetésen belüli „elégedetlenek” csoportja között szándékozott megkötni. Az 1956. október 23-án Losonczy Géza lakásán körvonalazott pártvezetés összetétele ezt világosan mutatja. A PB-ben Nagy Imre, Haraszi Sándor, Donáth Ferenc és Losonczy Géza képviselték volna az előbbieket, Kádár János, Köböl József, Horváth András, Szántó Zoltán, Gáspár Sándor és Kiss Károly az utóbbiakat. A Központi Vezetőségbe hasonló megoszlás szerint került volna be Szilágyi József, Vásárhelyi Miklós, Kardos László, Tánczos Gábor, Széll Jenő, Újhelyi Szilárd, Novobáczky Sándor, Fekete Sándor, Gimes Miklós, Kónya Lajos, Háy Gyula, Erdei

44 TH V–150.016/1. dossz. 37. Schurecz József kihallgatási jkv., 1957. jún. 21.

45 A lengyel eseményekről ld. *Leo Gluchowski*: Poland 1956. Khrushchev, Gomułka and the „Polish October”. In: Cold War International History Project Bulletin, Issue 5, Spring 1995. 1., 38–49.; SZSZSZR I Polska: oktyabr 1956-go. Posztanovlenyija i rabocsije zapiszi Prezidiuma CK KPSZSZ. Publ. podg. Je. D. Orehova, V. T. Szereda. Pred. A. M. Orehova. Isztoricseszkiy Arhiv 1996. 178–191.; *Rainer M. János*: Döntés a Kremlben 1956. Kísérlet a feljegyzések értelmezésére. In: Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerk. Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János. Bp. 1996. 117–119.

Sándor, Jánosi Ferenc és Rajk Lászlóné, illetve Kiss Dezső, Komócsin Zoltán, továbbá azok, akik addig is bent voltak: Vas Zoltán, Horváth Márton, Czottner Sándor, Fehér Lajos, Boros Gergely, Dögei Imre, Mező Imre, valamint azok a „munkások”, akiket „az apparátust jobban ismerők”, vagyis az „elégedetlenek” javasolnak majd.⁴⁶ Az elvi viták és az elméleti tisztaság zászlóvivője ebben az utolsó pillanatban már reálpolitikusként hagyta jóvá az elvbarátok által is valósnak hitt kompromisszumot a sztálinisták leváltásának és a pártvezetés megújításának érdekében. Amikor már fegyverpogás közepette hiúsult meg a pártvezetés átalakítása, s az új kormány megalakítása került sorra, Nagy Imre még mindig eme 1956. október 23. délelőtti elképzelés alapján terjesztette elő (különböző változatokban) egyrészt Donáth, Losonczy, Tánzos, Gyenes Antal, Kardos, Szilágyi, illetve Kőből, Münnich, Pongrácz Kálmán, Szabó Gergely, Czottner, Ajtai Miklós nevét – kiegészítve a „volt kisgazda” Kovács Bélával, Tamási Áron íróval, a helyén hagyott Erdei Ferencsel és Bognár Józseffel. Körülbelül akkora sikerrel, mint a pártvezetést illető személyi javaslatait.⁴⁷

Miközben Nagy október elejétől arra várt, hogy „ölébe hulljon minden”, a magyar pártvezetés egyre növekvő félelemmel szemlélte, ahogy a pártellenzék és a tömegmozgalom átveszi a sajtó, a rádió és az egész nyilvánosság irányítását. A Rajk László és társai temetésén feleségével megjelenő Nagy Imre alakja feltűnt a képes újságok lapjain, s 1954 ősze óta első ízben a filmhíradó képsorain is.⁴⁸ A Szovjetunióból hazatért, s Jugoszláviába készülő Gerő Ernő október 12-én közölte Andropov szovjet nagykövettel, miszerint „most már világos, hogy Nagy saját programjával akar visszatérni a pártba. Előre látni kell, hogy Nagyot egy idő után valószínűleg vissza kell venni a pártvezetésbe, a KV-be, esetleg a Politikai Bizottságba is, mivel ebben az irányban igen nagy a nyomás. Ha viszont Nagy visszakerül a Politikai Bizottságba, akkor lehetséges, hogy ő lesz a »helyzet ura.«” Gerő igen sötét képet festett arról, hogy Nagy politikája (amelyet szerinte az „iparfejlesztés »lélegzetvételnyi szüneteltetése«, az áldemokratizmus és a szövetkezettellenesség” jellemez) mennyire népszerű, úgyhogy e „veszélyes elgondolások” megvalósítása esetén Magyarország berendezkedése még kevésbé hasonlít majd a szocializmushoz, mint Jugoszláviáé.⁴⁹ Andropovot ennél a vízióval is jobban megijesztette a magyar első titkár teljes tanácsalansága a teendőket illetően, úgyhogy azt jelentette Moszkvának: ha folytatódik az „ellenállás elkerülésének politikája”, akkor valószínűleg Nagy lesz az ország vezetője.⁵⁰ Ugyanerről győzte meg egy nappal korábbi, Vas Zoltánnal folytatott beszélgetése, aki azzal a bejelentéssel kereste fel a Bajza utcában, hogy ő Nagy Imre mellé áll. Ez önmagában még nem rázta volna meg a nagy-

46 Losonczy Géza saját kezű feljegyzése i. m. 34.

47 Ötvenhat októbere és a hatalom. Szerk. Horváth Julianna és Ripp Zoltán. Bp. 1997. 51–52., 61.

48 A filmhíradót e képsor miatt nem akarták bemutatni, de miután Újhelyi Szilárd filmfőigazgató benyújtotta lemondását, egy-két nap múlva visszavonták az erről szóló döntést. Újhelyi Szilárd-interjú, készítette: Tóth Pál Péter 1982–1985. OHA 40. sz. 449.

49 Andropov jelentése: „Gerő elvtárs meglehetősen ideges és bizonytalan”. (1956. okt. 12.) Ld. Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. Vél., előszó, jegyzetek: Vjacseszlav Szereda és Alekszandr Sztikalín. Bp. 1993. 85.

50 I. m. 90.

követet (jelezte is Moszkvának, hogy Vas szavait ajánlatos fenntartásokkal kezelni), az már inkább, amit Vas Nagy Imrével folytatott beszélgetéséről „elejtett szavaiból” megtudott. Ezek szerint Nagy nem szándékozik a „Politikai Bizottság tizenharmadik tagjának” a szerepét vállalni, és csak programja következetes végigvitele esetén enged a tömegek nyomásának, s tér vissza a politikai vezetésbe.⁵¹ Október 23-án az egyetemisták követelése, a lengyel eseményekre adott magyar sajtóvisszhangok, a hadsereg és a rendőrség engedetlenségéről szóló hírek, az ellenzéki követelések robbanásszerű terjedése a társadalomban,⁵² továbbá a magyar vezetés teljes demoralizáltsága arra késztették Andropovot, hogy vészjelet adjon le. „Számunkra úgy tűnik, hogy az így kialakult hangulatban a magyar elvtársak segítség nélkül aligha képesek a határozott és bátor cselekvés útjára lépni.”⁵³

Október 23. előtt néhány nappal az *MDP Politikai Bizottsága* Gerő és Kádár távollétében határozatot hozott arról, hogy rendkívüli ülésre össze kell hívni a Központi Vezetőséget.⁵⁴ A hírről Nagy Imréék is azonnal tudomást szereztek, s biztosra vették, hogy a november közepére tervezett tanácskozást a lengyel események hatására előrehozzák. Ezekben a napokban, mintha be kívánnák hozni az előző hetek lemaradását, az elvbaráti kör maga és Nagy Imre külön-külön, a maguk módján sietősen hozzáláttak, hogy programmal készüljenek arra a pillanatra, amikor Nagy Imrét a PB meghívja tagjai közé. A személyi változásokat végül csak október 23-án rögzítették, a gazdasági és politikai program kidolgozása azonban egy-két nappal korábban megkezdődött.

A programkészítés kulcsszereplőjévé Vas Zoltán vált, aki Nagy Imre mellett már 1954-ben, a *Minisztertanács* titkárságának élén az „operativitást” képviselte. Mivel október 23. előtti találkozásaik fél évvel később a szervezkedés fő bizonyítékait szolgáltatták, a hangsúlyozottan óvatos megfogalmazásokból nem könnyű kihámozni, mi is történt valójában.⁵⁵ Bizonyosnak látszik, hogy Vas még október elején a „régie elvtársak” hullámában felkereste Nagy Imrét, és általánosságban felajánlotta szolgálatait. Nagy Imre ezt biztosan szívesen fogadta, s következő, október közepi találkozójukon szó esett valamiféle gazdaságpolitikai program kidolgozásáról. Mindkettő az 1954 őszi, Nagy Imre „kis októberi győzelme” után kidolgozott gazdasági reformterveket tekintették kiindulópontnak, nevezetesen a *Tézisek a gaz-*

51 Andropov beszélgetése Vas Zoltánnal: a szovjet elvtársak nem látják a közelgő nemzeti katasztrófát. (1956. okt. 12.) Ld. Hiányzó lapok i. m. 93–94.

52 Ezekről ld. az MDP KV Párt- és Tömegszervezetek Osztálya 1956. okt. 18–23. közötti jelentéseit, MOL MDP–MSZMP ir. 276. f. 62/38. ó. c. 40–45., 51–65.

53 Telegramma Ju. V. Andropova v MID SZSZSZR ob obosztrenni vnuritopoliticeszkoj obsztanovki v Vengrii i vozmoznih antipravitelstvvennih vizstuplenijah. Ld. Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti. Redaktori-szosztovityeli Je. D. Orehova, V. Ty. Szereda, A Sz. Sztikalin. Moszkva, 1998. 342.

54 I. m. 339. és Losonczy Géza saját kezű feljegyzése i. m. 34. Vö. MOL MDP–MSZMP ir. 276. f. 53/309. ó. c. MDP PB 1956. okt. 20.

55 Ld. MOL XX–5–h LB Nb. Nagy Imre és társai, Vizsg. ir. 2. köt. 71–80. Nagy Imre kihallgatási jkv., 1957. júl. 19. du.; uo. 9. köt. 191–201. Losonczy Géza kihallgatási jkv. 1957. júl. 22.; uo. 3. köt. 92–101. Vas Zoltán tanúkihallgatási jkv. 1957. máj. 24.; uo. 208–214.; Karczag Imre tanúkihallgatási jkv., 1957. jún. 26.

daságpolitikai munkaprogram kialakításához című terjedelmes elemzést, mint a további közös gondolkodás alapját. Nagy Imre szerepe itt véget is ért, a „Tézisek” nála lévő példánya 1957 májusában a házkutatás alkalmával annak rendje és módja szerint került a politikai rendőrség kezébe. Mielőtt október 22-én Nagy Imre ottahagyta a forrongó Budapestet és Badacsonyba utazott Zabóék meghívására, szüretre, csak a már elemzett vázlatot, elképzelt beszéde első tervezetét vetette papírra, melyben nem esett szó gazdasági kérdésekről.⁵⁶

Vas ugyan nem kapott semmiféle felkérést Nagy Imrétől (ez még október 20. körül is elképzelhetetlen lett volna) programszerkesztő bizottság szervezésére, de nem az az ember volt, aki erre várt, vagy akit a felhatalmazás hiánya különösebben zavart volna. Ellenkezőleg, meg volt győződve arról, hogy a programra azonnal szükség van. Mivel kapcsolatban állt Harasztival és Losonczyval, lehetett némi fogalma a felkészültség fokáról. 48 óra alatt két bizottságot is megszervezett. Október 22-én hivatalában elkészültek az általános Nagy Imre-program alapelemei, s a négy jelenlévő elosztotta egymás között a részfeladatokat: a belpolitikáról és a népfontról Losonczy Géza, a külpolitikáról Gimes Miklós, a gazdaságpolitikáról Vas, a párt kérdéseiről Horváth Márton készített volna téziseket. Másnap, október 23-án estére Vas már a saját szakértői csapatát is összehívta. Mivel tudott róla, hogy Karczag Imrét Vásárhelyi Miklós és Újhelyi Szilárd hetekkel korábban arra kérték, hogy vesse papírra gazdasági elgondolásait, az „elvbaráti kör” saját programkezdéményezését rövid úton „becsatornáztá” a maga munkájába. Karczag a jelenlévőknek fel is olvasta írását, Donáth Ferenc pedig előző nap Debrecenben tartott, mezőgazdasággal kapcsolatos előadásának fő pontjait ismertette. A jelenlévők, az előadók és Vason kívül Kossa István, Nagy Tamás, Zala Júlia, Antos István és Kornai János, abban állapodtak meg, hogy össze kell foglalni a vitát, s Kornai Donáttal együtt készítse elő a gazdasági program alapelemeit. Vassal a lengyel események és az egyetemek forrongása megértették: nincs idő a csaknem kétszáz oldalas „Tézisek” újbóli átvizsgálására, hanem gyorsan kell cselekedni. Az események expresszvonatával azonban még ő sem tudta felvenni a versenyt. Amikor a gazdasági programbizottság szétoszlott, Budapest utcáin már órák óta folyt a tüntetés. Nagy Imre kormányprogramja – a személyekről szóló, eléggé bizonytalan megállapodást nem számítva – így sohasem készült el.

Mindennek persze a fejlemények tükrében nem volt túlzottan nagy jelentősége. De a felkészületlenség, és az utolsó hetek kibeszéletlensége gyorsan, már órákkal később megbosszulta magát, aminek a programkészítés – talán egy korábban színre lépő Vas Zoltán – némiképp elejét vehette volna. Így viszont mindenki mást hitt – a másiktól és magáról. A magabiztos Nagy Imre például azt, hogy lesz még ideje

56 „[É]n azt mondtam Nagy Imrének, hogy itt most olyan események történnek, hogy én nem megyek le. Nem mondtam neki, hogy ő se menjen, mert hogy olyan a politikai helyzet, hogy most nem kell szüretre menni... [...] Kicsit össze is különböztünk ekörül és Nagy Imre a végén azt mondta, hogy én nem törődöm azzal, hogy maga jön vagy nem jön, én lemegyek.” *Vásárhelyi Miklós: Életrajz magyarul.* 1954. november–1956. október. (Az interjú készítette Hegedűs B. András, Kozák Gyula.) In: *Vásárhelyi Miklós: Ellenzékben.* Szerk. Tóbiás Áron. Bp. 1989. 162–163.

kidolgozni politikai vázlatát. A pártvezetés saját vízióiban a győztes hadvezérként visszatérő⁵⁷ Nagy Imrét látta, aki előhúzza mellényzsebéből az 1953-as kormányprogram korszerűsített változatát, s persze a proskribálandók listáját. Voltaképpen ugyanezt hitte a „Nagy Imrét a vezetésbe!” jelszót skandaló budapesti tömeg is, hogy ti. abban a zsebben ott a recept minden bajra és sérelemre. A Petőfi Kör 23-án este a Gólyavárban soron következő vitáját tartotta *A fiatal orvos és a társadalom* címmel. Kilenc óra után a szomszédos Bródy Sándor utcában eldőrdültek az első lövések, előbb a Rádió védői, majd nem sokkal később az ostromlókká, fegyveres felkelőkké változó tüntetők fegyverciből. Suhajda István gépkocsivezető néhány töltenytárral és könnygázgránát-hüvellyel a zsebében az ülésterembe sietett, hogy az ott lévő pártellenzékiek tudomására hozza, mi történik. Amikor nagy nehezen, afféle „igazoltatás” után szót kapott, elmondta: akkor támadták meg őket, amikor afféle megközelítették a Rádió épületét, „hogy bemondassuk Nagy Imre elvtársnak a határozatát”. Az általános hitetlenkedés légkörében fején találta a szöveget egy Suhajdánál jobban informált közbeszóló, aki így kiáltott fel: „Nagy Imrének nincs határozata!”⁵⁸

M. JÁNOS RAINER

THE LAST MOMENTS BEFORE THE REVOLUTION IMRE NAGY IN OCTOBER 1956

The article is taken from the (still to be published) second volume of a political biography of Imre Nagy. It concerns Nagy's behaviour in the days before 23 October. During this period, Imre Nagy behaved in a manner that reflected his attitude of 'self-confident expectation'. After his re-acceptance into the party (MDP) on 13 October 1956, the former prime minister remained rather passive. Meanwhile a mass political movement was forming in the country. Many factors indicate that Nagy was quite certain that sooner or later he would receive an important political role in the leadership of the party and state. However, he made few preparations for this role. He put only a number of points from his program on to paper. These points show that his basic idea was to build on the slogan of 'back to 1953–54', although he did also seek to expand on the 1953–1954 program (above all in the field of foreign affairs). Although in his earlier period of government, he had failed to secure reliable and loyal staff in the party and state administration, he spoke little to other potential leaders. Work on a party program was accelerated only after the changes in Poland (the election of Władysław Gomułka as first secretary), i.e. only a few days before 23 October. Leaders of the Opposition and a colleague from Nagy's previous executive, Zoltán Vas, became involved in the elaboration of the program. It was only on hearing news of the demonstration of 23 October that Nagy announced the make-up of the new party leadership. Indeed, he sat down to negotiate with his party comrades just a few hours before the demonstration was set to begin. Nagy's inaction fails to explain completely his delay and hesitation. He had made such mistakes before. A factor contributing to inaction was

57 Hegedűs András kifejezése, MOL MDP–MSZMP ir. 276. f. 66/18. ő. e. 179.

58 A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VII. Iparművészvita., Orvosvita. Szerk., a dokumentumokat összeáll., jegyz. Hegedűs B. András, Ember Mária, Bohó Róbert. Bp. 1994. 177.

his tendency to excessive caution—as he tried to uphold the norms of the party and avoid the break-up of the party into factions (or the semblance of a plot). The opposition to the party saw more realistically that events were soon to culminate. However, it was Nagy's name and reputation that gave their movement weight; without him they were unable to achieve much. During meetings held at the university, the name of the former prime minister was resounded. It was considered that he was the man who knew how to solve the problems. Nobody actually prepared for the events of 23 October 1956. But, the inactivity and lost time of previous weeks is one factor explaining Imre Nagy's confusion and hesitation during the first days of the Hungarian revolution.

MOLNÁR ANTAL

Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642)

A 17. századi Erdélyi Fejedelemségben a ferencesek és a világi papság mellett a jezsuiták végezték a katolikus hívek lelkipozását. Négy rendházukban (Kolozsmonostor, Gyulafehérvár, Karánsebes és Székelyudvarhely) lelkipoztosi munkájuk mellett iskolát is működtettek, amelyek fontos szerepet játszottak a katolikus (és sokszor a protestáns) ifjúság képzésében. A karánsebesi misszió a jezsuiták erdélyi történetének talán leginkább homályban maradt fejezete, bár az egyház- és helytörténeti szakirodalomban sokszor említik.¹ Az Erdély hódoltsági határán, jórészt román nemzetiségű, de katolikus vallású hívek között működő rövid életű missziós állomás sorsa ugyanakkor fontos epizódja a 17. századi jezsuita *Missio Transylvanica* múltjának, amely – saját egyház- és művelődéstörténeti jelentőségén túl – az erdélyi és hódoltsági katolikus missziótörténet számos jelenségének megértéséhez is hozzásegít.²

Katolikus egyház Karánsebesen a jezsuita misszió megalapításáig (1625)

Karánsebes a 14. századtól kezdve a szörényi bánság legjelentősebb települése volt, lakosságát elsősorban a magyar nemességbe fokozatosan beépülő román vezető réteg alkotta.³ A török hódítás következtében mindinkább határváros lett, ezzel együtt hadászati és kereskedelmi jelentősége is fokozatosan növekedett. Az 1530-as években megalakult a karánsebesi–lugosi bánság, amely 1658-ig az Erdélyi Fejedelemség délkeleti határörvidéke volt az Oszmán Birodalommal szemben. Élén az erdélyi fejedelem uralmát elismerő bán állt, aki székhelyét a vidék központjának számító Karánsebesen tartotta.⁴ A határszéli fekvés a város

-
- 1 *Franciscus Kazy*: Historia Universitatis Tymaviensis. Tymaviae, 1734. 241.; *Pesthy Frigyes*: A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története. I. Bp. 1877. 336–338., II. Bp. 1878. 208–209.; *Iványi István*: Lugos rendezett tanácsú város története. (Adatok és vázlatok.) Szabadka, 1907. 59–60.; *Velics László*: Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából. II. Bp. 1913. 124–125.; *Coloman Juhász*: Das Tschanad-Temesvarer Bistum während der Türkenherrschaft (1552–1699). Dülmen i. W., 1938. 238–240.; *Krista Zach*: Die bosnische Franziskanermission des 17. Jahrhunderts im südöstlichen Niederrugarn. München, 1979. 33–34.; az eddig ismert adatok hiányos és pontatlan összefoglalása: *Violeta Barbu*: Les résidences jésuites dans la première moitié du XVIIe siècle à l'ouest de la Transylvanie. Stratégies missionnaires. In: *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Ed. by Maria Crăciun–Ovidiu Ghitta. Cluj, 1995. 157–164. (Különösen: 161–164.) A kézirat lezárása után látott napvilágot: *Lucian Periş*: Le Missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento. Cluj–Napoca, 1998. (Karánsebesről: 91–108.)
 - 2 Itt mondok köszönetet *Lukács Lászlónak* és *Balázs Mihálynak*, akik levéltári anyaggyűjtésüket rendelkezésemre bocsátották, megkönnyítve ezáltal római kutatómunkámat. A Magyar Országos Levéltárból származó jelzetekért *Bakács Bernadette*-nek és *Tóth István Györgynek* tartozom köszönettel.
 - 3 *Marius Bizerea–Constantin Rudneanu*: Consideraţiuni istorico-geografice asupra districtului autonom al Caransebeşului în evul mediu. Studii de istorie a Banatului 1969. 7–16.
 - 4 *Pesthy F.*: i. m. I. 51–53., 293–312.; *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában. (1541–1711.) Bp. 1918. 139–140., 358–361.; *Fenyvesi László*: A temesközi-szörénységi vég-

számára komoly esélyt nyújtott a távolsági kereskedelembé való bekapcsolódásra, egyrészt mivel 1552 után Erdély kapujának számított, másrészt pedig több fontos kereskedelmi útvonal is érintette. Karánsebes tehát a 16–17. században a Belgrádból és Temesvárról Erdély felé igyekvő raguzai, illetve a dél felől érkező görög kereskedők számára fontos tranzitállomást jelentett.⁵ Középkori eredetű városi kiváltságait az erdélyi fejedelmek a 16. század folyamán többször is megerősítették.⁶ Karánsebest ez a többértű regionális vezető szerep egyházi és kulturális téren is a vidék legjelentősebb településévé tette.

A Temesköz és a Szörénység soknemzetiségű lakossága felekezeti szempontból is igen sokszínű volt, a konfesszionális és etnikai hovatartozás azonban nem járt okvetlenül együtt. A régió népességének legszembetűnőbb sajátossága a nagyszámú katolikus vallású román jelenléte, elsősorban magában Karánsebes városában.⁷ Ez a tény több, egymással kapcsolatban álló okra vezethető vissza. A déli területek román nemességének katolizálása szorosan összefüggött a magyar királyok és a havasalföldi vajdák közötti politikai szembenállással.⁸ Karánsebes a helyi, túlnyomórészt román etnikumú (de a magyar nemességhez tartozó, aszimilálódó) nemesség lakóhelye volt, ezért felekezeti szempontból a város lakossága a 16. században egyrészt a katolicizmushoz hű maradó, másrészt a reformációhoz átpártoló nemesekből és jómódú parasztpolgárokból állott. A falvak román jobbgysága természetesen döntő többségében az ortodox vallás híve volt. A szörénységi katolicizmus emellett a 14. századi missziós törekvéseknek köszönheti a létét. Itt nem is elsősorban az igen rövid ideig (1376–1382) működő szörényi püspökségre kell gondolni, hanem az obszerváns ferencesek kolostoraira, amelyek a 14. század végétől a 16. század közepéig nagy számban és igen eredményesen működtek a Temesközben.⁹

A katolikus egyház az Erdélyi Fejedelemségben meglehetősen sajátos helyzetben volt. Egyrészt a törvény által bevett vallásnak számított, ugyanakkor szabad működését egy sor rendelkezés korlátozta. 1601 után nem volt rezideáló püspöke (Szentandrásy István szendrői püspök rövid próbálkozását és a koroni címzetes püspöki címmel apostoli vikáriusként működő Damokos Kázmér ferences szerzetest leszámítva). A püspök intézményének legalább részbeni helyettesítésére 1618-tól kezdve a református erdélyi fejedelmek püspöki vikáriusokat neveztek ki az erdélyi katolikusok részére, akik a magyar király által kinevezett és a királysági országrész valamelyik káptalanjában javadalmas erdélyi püspökök helynökeiként tevékenykedtek. A papság egyrészt a reformációt túlélő, a szalvatoriánus és a bosnyák provinciából megerősített erdélyi ferencesekből állt, akikből 1636-ban a *Hitterjesztés Szent Kongregációja* (Sacra Congregatio de Propaganda Fide), a katolikus missziók szervezésével megbízott szentszéki hivatal apostoli prefektúrát szervezett. Mellettük a Székelyföldön (túl-

várvidék funkcióváltásai (1365–1718). In: *Végvárok és régiók a XVI–XVII. században*. Szerk. Petercsák Tivadar, Szabó Jolán. Eger, 1993. (Studia Agriensia 14.) 258–259., 263.

- 5 Mihail Dan–Samuel Goldenberg: Regimul comercial al negustorilor balcano-levantini în Transilvania în sec. XVI–XVII. Apulum 1968. 545–560.; *Samuel Goldenberg*: Caransebeșul în comerțul sud-est european din secolul al XVI-lea. Banatica 1971. 163–177.; *Uő.*: Italieni și raguzani în viața economică a Transilvaniei în secolul al XVI-lea. Studii. Revistă de Istorie. 1963. 606–616.
- 6 Costin Feneșan: Despre privilegiile Caransebeșului pînă la mijlocul secolului al XVI-lea. Banatica 1973. 157–163.; *Uő.*: Despre privilegiile Caransebeșului și Căvăranului în doua jumătate a secolului al XVI-lea. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj–Napoca 1977. 303–311.
- 7 K. Zach: i. m. 22–23.
- 8 Erdély története. I. (A kezdetektől 1606-ig.) Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. 345–346. (A vonatkozó részt Makkai László írta.)
- 9 K. Zach: i. m. 13–15., 19–23.; *Kálmán Juhász*: Klöster in der Diözese Tschanad–Temesvar im Mittelalter (1030–1552). Köln–Detroit–Wien, 1962. 11–20.

nyomórészt házas) világi papok és licenciátusok működtek. A püspök és egyházi elit nélküli erdélyi katolicizmus érdekeinek képviselőjét a katolikus vallás iránt (Bethlen Gábor kivételével) meglehetősen ellenséges érzelmű fejedelmekkel és a protestáns többségű erdélyi országgyűléssel szemben, illetve az egyházfegyelmi és anyagi ügyek intézését a katolikus földesurak csoportja látta el, amely 1640-től kezdve *Status Catholicus* néven testületként járt el. A jezsuiták először 1579-ben jelentek meg Erdélyben a katolikus Báthory István fejedelem támogatásával. A katolikus megújulás leghatékonyabb képviselőinek expanziója természetesen nem lelkesítette a protestáns felekezeteket, ezért 1588-ban az országgyűlés kitiltotta őket Erdélyből. Ezt a határozatot még számos hasonló tilalom követte a 17. században, a jezsuiták azonban (hol álrúhában és álnéven, hol az egyes fejedelmek – főleg a türelmes Bethlen Gábor – személyes engedélyével) szinte megszakítás nélkül működtek a fejedelemség területén. Központjuk Kolozsmonostoron volt, ahol gimnáziumot működtettek, emellett egy-két rendtag dolgozott Gyulafehérvárott, majd 1625-től Karánsebesen, 1651-től pedig Udvarhelyen is.¹⁰

A karánsebesi katolikusok számára a 16–17. században az erdélyi katolicizmus kedvezőtlen helyzetéből két tényező volt különösen is érezhető: a katolikus és református lakosság közötti felekezeti torzszalkodás és a neuralgikus paphiány. Karánsebes lakosságának felekezeti megoszlásáról a 16–17. század fordulójáról nem rendelkezünk elfogulatlan és pontos adatokkal. A jezsuita források igen csekély számú, de agresszív református kisebbségről beszélnek. Az Erdélyről összefoglaló ismertetést készítő Antonio Possevino szerint Karánsebesen alig tíz cretnek él, de a szintén eretnek bán erőszakkal prédikátort hozott a városba.¹¹ Hasonlóképpen nyilatkozott a Karánsebesen 1586 májusában missziózó Ladó Bálint, aki szerint a városban élő háromezer katolikus csak a nyolc református nemes miatt kénytelen prédikátort tartani.¹² A katolikus és református lakosság közötti viszályokra vonatkozó adatok viszont jelentős református közösség léteire utalnak. A reformáció felülről való bevezetésének első ismert momentumai a karánsebesi ferences kolostor megszűnése 1559–1560 táján. A szakirodalom szerint a két karánsebesi bán, Cserepovics Miklós és Bethlen Gergely erőszakkal űzték ki a szerzeteseket a városból.¹³ 1564-ben a református felekezet már annyira erős, hogy a katolikusokkal a templom használata körül komoly viszályuk támadt. A tordai országgyűlés ezért 1564-ben elrendelte, hogy egyik nap a katolikusok, másik nap a reformátusok használják a templomot, s ezalatt ne háborgassák egymást.¹⁴ Ez a határozat nagyjából egyenlő súlyú katolikus és protestáns közösség léteire enged következtetni. A reformátusok további erősödésének a jele, hogy 1581-ben már a templom is az ő birtokukban volt, és az övék is maradt a 17. század folyamán.¹⁵ A karánsebesi és a lugosi református gyülekezet kulturális szempontból is a csekély számú református románság egyik legfontosabb központjának számított. Prédikátorai közül többen irodalmi téren is működtek (a 16. század végén Hercse István, a 17. század közepén Fogarasi István), a két város református iskolái a Lorántffy Zsuzsanna által alapított fogarasi iskola mellett a legjelentősebb erdélyi román tanintézmények voltak,

10 *Molnár Antal*: Az udvarhelyi jezsuita Missio Siculica kezdetei az 1650-es években. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 1994. 71–75. (a vonatkozó szakirodalom felsorolásával); *Tóth István György*: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Roma–Bp. 1994. 237–406. (18 beszámoló az erdélyi katolicizmus helyzetéről.)

11 *Veress Endre*: *Antonii Possevini Societatis Iesu Transylvania (1584)*. Bp. 1913. 57.

12 *Ladisláus Lukács*: *Monumenta Antiquae Hungariae*. (= MAH) II. Romae, 1976. 936.

13 *Karácsonyi János*: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. II. Bp. 1924. 89.; *C. Juhász*: *Das Tschanad–Temesvarer i. m. 218.*; *K. Zach*: i. m. 22.

14 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (= EOE) Szerk. Szilágyi Sándor. II. Bp. 1877. 168., 224.

15 MAH. II. 151.

a két város gyülekezeteiben énekelte román református énekeket pedig más gyülekezetekben is be akarták vezetni.¹⁶

A reformáció karánsebesi térnyerése ellenére a katolikus közösség számában és súlyában nem elhanyagolható tényezőt jelentett. Erre utal az a tény, hogy 1581 és 1587 között többször jártak a karánsebesi katolikus nemesek küldöttei Kolozsvárra, kérve, hogy a jezsuiták küldjenek közéjük papokat. A jezsuiták emberhiány miatt ennek a kérésnek mindössze egyszer tudtak eleget tenni, amikor Ladó Bálint 1586-ban rövid ideig Karánsebesen működött. Ennek ellenére az Erdélyben működő rendtagok közül többen is felismerték egy esetleges karánsebesi rendház-alapítás perspektíváit. Elsőként a nagy távlatú terveiről ismert Szántó István vetette fel a karánsebesi megtelepedés lehetőségét a rendfőnökhöz 1581. szeptember 1-jén írott levelében. Szerinte a város fekvésénél fogva alkalmas arra, hogy onnan kiindulva két-három tartomány felé terjeszkedhessenek. Ferdinandus Capeci kolozsvári rektor Váraddal együtt Lugost és Karánsebest is fontos kapunak tartotta a hódolt országrész felé, ahová török területekről sok keresztény jön. Campano lengyel provinciális szerint Lugos és Karánsebes vidékén mintegy hatvan katolikus falu ellátásáról kellene gondoskodni. A karánsebesi katolikus nemesek állhatatos kérésére a kolozsvári jezsuiták 1586 májusában Ladó Bálintot küldték a városba. Ő is mindössze egy hónapig maradt, mivel júniusban Leleszi János visszahívta Kolozsvárra.¹⁷

Sem Ladó lelkes beszámolója, sem Szántó egy évvel később kelt levele, amelyben a Karánsebesen várható gyors eredményekre hívta fel a figyelmet,¹⁸ nem ért cél. A jezsuitákat 1588-ban kiűzték Erdélyből, a 16–17. század fordulójának viharai közben pedig gondolni sem lehetett egy esetleges karánsebesi alapításra, és még vándormisszióról sem maradt fenn adat. Mivel a jezsuita orientációval nem értek cél, a karánsebesi katolikus nemesek más úton próbáltak meg paphoz jutni, és kérésükkel az Erdélyben működő pápai nunciushoz, Alfonso Viscontihoz fordultak. Visconti és Giulio Santorio bíboros közvetítése nyomán VIII. Kelemen pápa 1600-ban a csiki székely származású Szentandrásy István ferences szerzetest küldte a karánsebesi, lugosi és környékbeli katolikusok (mintegy 10 000 hívő) lelkipásztorául, akiknek a nuncius tanúsága szerint kb. hatvan éve nem volt papjuk. Szentandrásy 1605-ig működött Karánsebesen és vidékén, Bocskai hatalomra jutása után mint Giorgio Basta hívének menekülnie kellett: raguzai kereskedők társaságában Rómába ment.¹⁹

A 17. század meglehetősen baljós előjelekkel köszöntött az erdélyi jezsuitákra. 1603. június 9-én a feldühödött tömeg nagy pusztlítást végzett a kolozsvári jezsuita rendházban, a rendet 1606-ban Bocskai István, 1607-ben pedig egy újabb országgyűlési határozat tiltotta ki a fejedelemségből.²⁰ Ezt követően csak két páter erdélyi működéséről van tudomásunk:

16 *Juhász István*: Reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár, 1940. 100., 191–192., 216–217.; *Pesthy F.*: i. m. II. 210.

17 MAH II. 194–195., 631., 648., 678., 936–937.

18 MAH III. Romae, 1981. 86.

19 *Temesváry János*: Erdély választott püspökei. I. Szamosújvár, 1913. 64–65., illetve: *Andrei Veres*: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. IX. (1614–1636.) București, 1937. 272–273. Szentandrásy 1606 és 1610 között szendrői püspöki címmel újra Erdélyben működött mint apostoli kormányzó: *Patritius Gauchat*: Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. IV. (1592–1667.) Monasterii, 1935. 303. Basta és Szentandrásy kapcsolatára: Magyar Országos Levéltár (= MOL) F 234 Erdélyi Kincstári Levéltár, Erdélyi Fiscalis Levéltár (= F 234), XXII. szákrény, 13. fasc. Q. (= XXII. 13. Q.) fol. 9r.: 1604-ben Basta megparancsolta a karánsebesieknek, hogy két malom jövedelmét adják át Szentandrásynak.

20 Ezekről az eseményekről újabban: *Jakó Klára*: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604). Szeged, 1991. 24–31.

Forró György 1607–1610 között, Ladó Bálint pedig 1609-től 1613-ig tartózkodott az Erdélyi Fejedelemségben. Ladó távozása után három évig egyetlen rendtag sem volt az országban.²¹ Ezzel szemben pontosan ezekben az években kezdte meg tevékenységét a belgrádi jezsuita misszió, amely két évtizeden át (1612–1632) a hódoltsági (és bizonyos szempontból később az erdélyi) missziók központjának számított.²² Belgrád az Oszmán Birodalom északi részének igen jelentős kereskedelmi csomópontja volt, elsősorban virulens raguzai kereskedőkolóniája és annak gazdasági kapcsolatrendszere révén.²³ A város központi helyzetéből adódóan a raguzai kereskedők támogatásával létrejött misszió célját a belgrádi katolikusok lelkigondozásán túl a hódoltsági (elsősorban szerémségi, szlavóniai, baranyai és temesközi) területek lelkipásztorkodásának megszervezése jelentette. Az első misszionáriusok, a dalmát Bartol Kašić és a magyar Szini István a nagy helyismerettel rendelkező, agilis szerémségi világi pap, don Simone Matković társaságában egy raguzai kereskedőkaravánnal 1612 novemberében érkeztek Belgrádba. 1613–1614 folyamán a két jezsuita nagyszabású misszióskörutakat tett: Kašić a Szerémségben és Szlavóniában, Szini pedig a hódolt Temesközben és Baranyában működött.²⁴ Az első temesközi utazások során Szini felfigyelt a határ túlsó felől levő, komoly katolikus közösségekkel rendelkező városokra, Lugosra és Karánsebesre. Szerinte másfél nap alatt az egész területet be lehet járni, a katolikusoknak pedig csak Rékáson (török területen) volt papjuk.²⁵ A belgrádi misszionáriusok második csoportjából Marino de Bonist 1619 nyarán, Karassevő környéki missziója során Karánsebesről küldöttség kereste fel, hogy látogassa meg őket, mivel tizenöt éve nem járt pap náluk. Bonis Karassevőből átment Karánsebesre, noha a hódoltság és Erdély határvidékén különösen veszélyes volt az utazás a rablók miatt. Nyolc napot töltött a városban, latinul, olaszul és horvátul gyóntatott. Bonis Rómába küldött beszámolójában külön hangsúlyozta, hogy Karánsebes előljárói katolikusok és nagyon akarnak papot. Karassevőre nyolc személy kísérte vissza lovon és meg kellett ígérnie, hogy visszatér hozzájuk. Az 1620-as évek elején a karánsebesi katolikusok ünnepnapokon Temesvárról vagy Belgrádból hívtak jezsuitát misézni.²⁶

Tíz év szünet után a jezsuiták erdélyi missziója is újjáéledt: 1616 végén Bethlen Gábor meghívta volt iskolatársát, a Belgrádban működő Szini István atyát Gyulafehérvárra.²⁷ A fejedelem gesztusa szervesen illeszkedett toleráns egyház- és művelődéspolitikájának egészébe, felkínálva ezáltal az ország katolikusainak a magasabb szintű lelkipásztori ellátás és iskolázás lehetőségét.²⁸ Szini a fejedelemmel való bensőséges kapcsolata, majd Bethlen halála után tapasztalata és bölcsessége miatt haláláig (1645) az erdélyi misszió egyik legfontosabb munkatársa maradt.²⁹ A Gyulafehérvárott dolgozó Szini mellé 1618 nyarán érkezett Vásárhelyi Gergely, majd 1623-ban a magyar Móri István és a cseh Martin Bauda, akik

21 *Ladislav Lukács*: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. I.* (1551–1600.) Romae, 1978. 668., 713–714.

22 *Miroslav Vanino*: *Isusovci u Beogradu u XVII. i XVIII. stoljeću. Vrela i Prinosi* 1934. 4–19.

23 *Bogumil Hrabak*: *Dubrovački trgovci u Beogradu pod Turcima 1521–1551. godine. Godišnjak grada Beograda* 1966. 29–47.

24 *Balázs Mihály–Fricsy Ádám–Lukács László–Monok István*: *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók.* (= Ehjm) I/1. (1609–1616.) Szeged, 1990. 61–236. passim.

25 Ehjm I/1. 194.

26 Ehjm I/2. (1617–1625.) Szeged, 1990. 368., 414.

27 Ehjm I/2. 265–269.

28 Bethlen művelődéspolitikájának katolikus vonatkozásaira: *Bíró Vencel*: *Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus.* Cluj–Kolozsvár, 1929.

29 Ehjm I/1. 15–16. (*Balázs Mihály* előszava.)

Kolozsmonostoron működtek.³⁰ Az erdélyi misszió újraindulásával ismét szóba kerülhetett a karánsebesi misszió Erdélyből való megalapításának gondolata. Egyrészt fekvésénél fogva kiindulópontot jelenthetett a török területek irányába, ugyanakkor távol esett az erdélyi rendek szemétől; a románság között működő jezsuita misszió pedig esélyt nyújthatott az ortodoxok vallási uniójára. A kínálkozó lehetőség megvalósulásához ezúttal a személyi feltételek sem hiányoztak: 1623 májusában ugyanis a római Sant'Andrea jezsuita noviciátusba egy karánsebesi származású fiatal pap kérte felvételét. Bujtul Györgynek hívták.

A jezsuiták megtelepedése Karánsebesen és az első misszionáriusok működése (1625–1635)

Bujtul György, a karánsebesi jezsuita misszió történetének kulcsfigurája nemcsak az erdélyi katolikus egyháztörténet fontos szereplője, hanem katekizmus-fordítója miatt a 17. századi román irodalom legjelentősebb képviselői között tartják számon. Születésének pontos évszáma az életkorára vonatkozó adatok ellentmondásossága miatt bizonytalan, a legvalószínűbb, hogy 1589 áprilisában született karánsebesi nemescsaládból. Anyja katolikus, apja vallását nem ismerte, ami arra enged következtetni, hogy apját korán elvesztette. 1602 körül katolizált, tehát gyermekkorában valószínűleg először a református iskolába járt, majd ezután a városban működő Szentandrásy István hatására áttért és a továbbiakban ő tanította grammatikára. Nyilván Szentandrásy közvetítésével került 1606-ban Rómába, ahol először befejezte gimnáziumi tanulmányait, majd 1607. október 18-án felvételt nyert a *Collegium Germanicum Hungaricum* növendékei közé, és megkezdte a filozófiai kurzust. Szépen induló pályafutását egy sajnálatos incidens zavarta meg: 1609. január 17-én súlyos fegyelmi vétség miatt (egy társát felpofozta) kizárták a kollégiumból.³¹ Emiatt Rómát is el kellett hagynia, ezért Bécsbe utazott, ahol valószínűleg ekkor (vagy valamikor az 1610-es években visszatérve) befejezte a filozófiai kurzust.³² Bécsből régi pártfogójához, az időközben szendrői püspökké és erdélyi apostoli kormányzóvá kinevezett Szentandrásyhoz ment Erdélybe. A püspök 1610-ben a Báthori-féle katolikus-üldözés miatt elmenekült a fejedelemségből, míg Bujtul

30 Ehjm I/2. 326–329., 408., 419.; *Ladislauș Lukács*: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. II.* (1601–1640.) Romae, 1982. 212., 260.; *Holl Béla*: *Vásárhelyi Gergely pályája* (1560–1623). Irodalomtörténeti Közlemények 1983. 157–158.

31 *L. Lukács*: *Catalogi II.* i. m. 555. a születési dátumát 1591-re teszi. Ez az adat a római noviciátus anyakönyvében levő adaton alapul, mivel 1623-ban 32 évesnek mondta magát: *ARSJ Romana* (= Rom) 172. fol. 216r. Ugyanakkor a *Collegium Germanicum Hungaricum* anyakönyvében szereplő első bejegyzés (1607. okt. 18.) alapján 1589 áprilisában, a második bejegyzés (1619. nov. 17.) szerint pedig 1592-ben született. Az első bejegyzés lelőhelye: *Nomina Alumnorum Collegii Germanici et Hungarici*, p. 293. N° 1132. A kötet jelzete: *Archivum Collegii Germanici et Hungarici*, Hist. 3. Ez (az életrajzi adatok szempontjából igen fontos) bejegyzés nem szerepel Veress Endre alább idézett forráskiadványában és nem említi a *Collegium Germanicum Hungaricum* magyar alumnusainak legújabbán összeállított névsora sem: *Bitskey István*: *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés.* Bp. 1996. 234. A második bejegyzés: *Veress Endre*: *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. I. Anyakönyv (1559–1917).* Bp. 1917. 26. Szentandrásy szerepére: Ehjm I/2. 370.

32 *Veress E.*: *A római i. m. 26.*: Bécsben végezte el a filozófiát, tagja volt a Szent Borbála kongregációnak. A bécsi egyetem anyakönyvében nem szerepel Bujtul neve. *Franz Gall–Hermine Paulhart*: *Die Matrikel der Universität Wien. IV.* (1579/II–1658/59.) Wien–Köln–Graz, 1974. 315.

a helyén maradt, a reformátusok elfogták, mindenétől megfosztották, gyalázatosan bántak vele és alig menekült meg. Ezt követően a vallási nyugalom helyreállításig elrejtőzött, majd a paphiány miatt lelki ellátást nélkülöző erdélyi katolikusokat gondozta.³³ 1617–1618-ban iskolamesterként működött Gyulafehérvárott Szini István mellett, aki nagyon elégedett volt a munkájával: Bujtul gyulafehérvári működése noviciátusnak tekinthető, olyan büntetlenül viselkedett, mintha éveket töltött volna próbációs házban – írta a jezsuita rendfőnökhöz intézett leveleiben.³⁴ A sokat hányódott egykori római papnövendék papi és szerzetesi hivatásának felébredésében Szini minden biztonnyal komoly szerepet játszott. Bujtul 1618 húsvétja után a csíksomlyói ferences kolostorba vonult vissza, hogy nyugodt körülmények között dönthesse hivatása felől. Ekkor határozott úgy (valószínűleg ismét Szini biztatására), hogy megpróbál újra felvételt nyerni a Germanicumba. Mivel annak idején a kollégiumból az alapító bullában szereplő súlyos fegyelmi vétség³⁵ miatt zárták ki, ezért visszavétele igen kétségesnek tűnt. A jezsuita rendfőnöknel Szini járt közbe volt iskolamestere érdekében, emellett egykori patrónusától, Szentandrásy Istvántól, sőt magától Pázmány Pétertől is szerzett ajánlólevelet. 1619 nyarán indult útnak Erdélyből, szeptemberben Győrben találkozott Szentandrásyval, október végén vagy november első napjaiban ért Rómába Florianus Avancinus bécsi rektor társaságában.³⁶ A jó ajánlólevelek és a rendfőnök közbenjárása megette a hatását: 1619. november 17-én a pápa különleges engedélyével visszavették a kollégiumba.³⁷ Ezt követően négy évig a Germanicum növendékeként teológiát tanult Rómában, 1622. május 21-én szentelték pappá.³⁸ Tanulmányainak végeztével misszionáriusként kívánt hazájába visszatérni, ezért 1623 áprilisában misszionáriusi felhatalmazásokért fordult a katolikus egyház misszióit irányító szentszéki hatósághoz, a Hitterjesztés Szent Kongregációjához. Kérvényében kiemelte hazája lelki elhagyatottságát az óriási paphiány miatt, a hívek megdöbbentő tudatlanságát. Mivel ő egész életét a lelkek üdvösségére kívánta szentelni, ezért az ehhez a szolgálathoz szükséges fakultásokat kérte a Szentszéktől. A kongregáció 1623. április 25-én a Szent Hivatal (*Sacra Congregatio Romanae et Universalis Inquisitionis seu Sancti Officii*) hatáskörébe utalta a kérést.³⁹ Bujtul hazatérése azonban elhalasztódott, mivel 1623. május 23-án belépett a jezsuita rend római Sant'Andrea próbációs házába.⁴⁰ A rend

33 Ehjm I/2. 371.

34 Ehjm I/2. 364–365.

35 A társát szavakkal gyalázó vagy tetteleg bántalmazó, illetve a kollégium békéjét felforgató diák büntetése az 1584. évi alapító bulla 14. paragrafusára szerint azonnali kizárás volt. Bullarum, Diplomatum et Privilegiorum Sanctorum Romanorum Pontificum Taurinensis Editio. VIII. (1572–1588.) Augustae Taurinorum, 1863. 451–452.

36 Ehjm I/2. 372–375.

37 Veress E.: A római i. m. 26. A bejegyzés szerint ekkor már felvette a kisebb rendek két alsó fokozatát. Második belépésekor tett esküje szövegét közli *Giuseppe Piccillo*: *Influssi ungheresi e particolarità dialettali del Banato nel „Catechismus” di Gsurgs Buitul (1636, 1703)*. *Revue de linguistique romane* 1986. 352.

38 *G. Piccillo*: i. m. 352.

39 Bujtul beszámolója szerint Erdélyben a Székelyföldet nem számítva csak négy jezsuita és két világi pap van. Hazájában, a török–erdélyi határon levő Karánsebesen a 12 éve száműzetésben levő Csiky (Szentandrásy) Istvánon kívül mintegy hetven éve nem volt katolikus pap. Emiatt akkora a nép körében a tudatlanság, hogy alig egy-ketten ismerik a Miatyánkot vagy a Tízparancsolatot – írta a kongregációhoz címzett kérelmében. *Archivio della Sacra Congregazione de Propaganda Fide (= APF), Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG) 383. fol. 98r., 103v.; vö. még: Galla Ferenc: Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél. Vác, 1936. 11.*

40 ARSI Rom 80. fol. 57v.; Rom 172. fol. 216r.

szabályainak megfelelően két évig novícius volt, ezalatt a *Collegio Romano* lakójaként Pietro Gravita, a római missziók prefekta mellett Róma környéki népmissziókban dolgozott, így készülve misszionáriusi hivatására.⁴¹

Eközben a karánsebesi katolikusok sem tétlenkedtek. Bujtul 1623 tavaszán levélben értesítette őket, hogy júniusban hazatér. Mivel belépett a jezsuita rendbe, a karánsebesiek hiába várták. Ezért 1623. augusztus 1-jén Bujtulhoz írott magyar nyelvű levelükben tájékoztatták nyomorúságos helyzetükről és sürgették visszatérését. Beszámolójuk szerint 1622. április 24-én úgy határoztak, hogy felhagynak a református istentisztelet látogatásával, amire a paphiány miatt kényszerültek; jelenleg pap nélkül járnak össze imádkozni egy magánházba, ünnepeken Temesvárról vagy Belgrádból hívnak jezsuitát misézni. Mivel Erdély és a török között béke van, ezért Bujtul érkezhét Belgrád felől. A város katolikusai abban reménykedtek, hogy Bujtul jó kapcsolatai révén el tudja érni, hogy a katolikusok megkapják az egyik templomot. Bujtul honfitársai levelét latinra fordítva elküldte a rendfőnöknek, kérve, hogy mielőbb bocsássa vissza övéihez.⁴² A karánsebesiek nemcsak Bujtulnak írtak, hanem az erdélyi missziók kiterjesztésén fáradozó Szini páteren és a belgrádi misszionáriusokon keresztül is sürgették visszatérését.⁴³ Erre azonban csak a noviciátus letöltése után, 1625 májusában kerülhetett sor.

Bujtul érkezése előtt meg kellett teremteni a működéséhez szükséges jogi alapokat. Karánsebesen ugyanis (Szentandrásy kivételével) a 16. század közepe óta nem működött állandó jelleggel katolikus pap, ezért ehhez a fejedelem engedélyére volt szükség. A karánsebesi katolikusok az 1624. évi gyulafehérvári országgyűlésen próbáltak engedélyt szerezni a paptartásra. Az országgyűlés nem foglalkozott kérésükkel, ezért addig erősködtek Bethlennél, míg az megengedte, hogy katolikus papot hívjanak.⁴⁴ Bethlen Gyulafehérvárról 1624. július 8-án kiállított, Nagy Pál karánsebes–lugosi bánhoz, illetve a város bírójához és esküdteikhez címzett utasításában engedélyezte, hogy a karánsebesi katolikusok saját költségükön, magánházban papot tarthassanak, s amíg állandó lelkipásztor nem talál, addig ünnepnapokon máshonnan is hívhatnak; ugyanakkor ezután is kötelesek valamennyien a református prédikátor eltartásához hozzájárulni, a templomra pedig ezután se tartanak igényt.⁴⁵

Bujtul 1625 májusának első felében indult el Rómából az oda zarándokló, buzgó katolikus Bercsényi Imrének, a karánsebesi misszió későbbi jótévedőjének társaságában.⁴⁶ Május végén ért Bécsbe, itt csatlakozott hozzá Makó István, akit a rendi vezetés társául szánt a misszióba.⁴⁷ Bécsből rövid pihenés után Nagyszombatba utaztak, ahol a két misszionárius ügyét az ottani rektor, Forró György karolta fel. Bujtul Nagyszombatban elvégezte a lelki gyakorlatot és június 21-én letette az első fogadalmait.⁴⁸ A magyar katolicizmus fővárosában a fiatal jezsuitát váratlan meglepetés érte: véletlenül összetalálkozott édestestvérével, Sebessi Jánossal. Az ekkor már 25 éves Sebessi Nagyszombatban elvégezte a filozófiát, tézisét nyil-

41 ARSI Historia Societatis 62. fol. 79v.; ARSI Rom. 80. fol. 71v.

42 Ehjm II/2. 414–415.

43 Ehjm I/2. 419., 423–424., 440.

44 Ehjm I/2. 432.

45 MOL F 2 Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára (= F 2), Protocollum VII. fol. 2r.

46 Ehjm I/2. 457., 459., 476.; ARSI Rom. 19 I. fol. 45v., 88v., 96v. Thaly Kálmán szerint Bercsényi Imre 1617-ben járt Rómában, 1625-ben pedig Jeruzsálemben, és innen visszatérve ő alapította a karánsebesi missziót. (*Thaly Kálmán: A székesi gróf Bercsényi család*. I. Bp. 1885. 64–65., 69.) A jezsuita forrásanyag tanúsága szerint viszont 1625-ben Rómából együtt tért vissza Bujtullal.

47 Ehjm I/2. 451.; életrajzára: *L. Lukács: Catalogi* II. i. m. 666.

48 Ehjm I/2. 465–467., 469–470.

vános vitában védte meg. Bátyjához hasonlóan ő is jezsuita akart lenni, de helyhiány miatt nem tudtak számára helyet biztosítani a noviciátusban, és csak Bujtul kérésére és Vitelleschi rendfőnök utasítására nyert felvételt 1625. november 7-én az osztrák provincia leobeni próbációs házába.⁴⁹

Bujtul és Makó július közepe táján indultak Erdélybe a nagy kísérettel visszatérő katolikus főúrral, Csáky Istvánnal, aki június 22–24. között tartotta lakodalmát Forgách Zsigmond lányával, Forgách Évával.⁵⁰ Augusztus utolsó napjaiban érkeztek Nagykárolyba, a konvertita gróf Károlyi Mihály udvarába.⁵¹ Károlynál 1619-ig többször is megfordultak a homonnai kollégiumban dolgozó jezsuiták, a gazdag szatmári főúr később is támogatta a rendet.⁵² Bujtulék számára a kéthónapos nagykárolyi tartózkodás tétje az Erdélybe való belépéshez szükséges fejedelmi engedély megszerzése volt. Ehhez a feltételek valóban nagyon kedvezőeknek tűntek: a karánsebesi katolikusok 1624 óta rendelkeztek paptartási engedéllyel, Bethlen maga kifejezetten türelmes volt a rend iránt, és ami végül döntőnek bizonyult: házigazdájukat, Károlyi Mihályt rokonság fűzte a fejedelemhez annak első felesége, Károlyi Zsuzsanna révén.⁵³ A fejedelmi jóváhagyás megszerzése azonban mégsem ment zökkenőmentesen. Bethlen ugyanis 1625 tavaszán ígéretet tett a Sennyey István királyi kancellár, császári követ kíséretében levő Káldi Györgynek, hogy Szini és Móri mellé egy-egy páter jöhet Erdélybe.⁵⁴ Ezt az ígéretét azonban ősszel, a két misszionárius érkezésekor az ország törvényeire hivatkozva visszavonta.⁵⁵ A jezsuita évkönyv beszámolója szerint a fejedelem érvelésének lényege egy újabb jezsuitaellenes megmozdulástól való félelem volt. Ha ugyanis a rendek fellázadnának, ő nem tudja az atyákat megvédeni – emlékeztetett a Kassán 1619-ben meggyilkolt két jezsuita példájára. A jezsuiták azzal próbálták leszerelni Bethlen ellenállását, hogy veszély esetén azt fogják állítani, hogy katolikus urakhoz mennek. Jezsuitaellenes mozgolódásra azonban előreláthatólag úgysem fog sor kerülni, hiszen Karánsebes messze van az udvartól. Az uralkodó ebbe beleegyezett, azonban az írásbeli engedélyt a páterek hiába várták. Ezt az akadályt végül vendéglátójuk, Károlyi Mihály hárította el. Sógorát, Bethlent szeptember 26-án nagy lakomára hívta meg, ahol az erdélyi katolikusok egyik leghatalmasabb pártfogójával, Kornis Zsigmond bihari főispánnal közösen (kétezer tallérral nyomatékostíva kérésüket) végül sikerült megszerezniük a *salvus conductus*-t a két jezsuita számára.⁵⁶ Az engedély értelmében a két jezsuita szabadon tartózkodhat Karánsebes városában, és zaklatásuk mind útjuk során, mind a nevezett városban tilos.⁵⁷

49 Ehjm I/2. 466., 477.; *L. Lukács*: *Catalogi* II. i. m. 749.

50 Ehjm I/2. 466., 475.; Csáky lakodalmára vö. *Deák Farkas*: *Egy magyar főúr a XVII. században*. Gróf Csáky István életrajza. Bp. 1888. 15–16.

51 Ehjm I/2. 475.; Károlyi megtérésének történetét ő maga mondja el 1626. jún. 29-én kelt végrendeletének bevezetésében: *Géresi Kálmán*: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*. IV. Bp. 1887. 205.

52 ARSI Austr. 229. fol. 210v.

53 *Éble Gábor*: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével*. Bp. 1913. I. tábla.

54 Ehjm I/2. 458.

55 Az erdélyi országgyűlések jezsuitaellenes határozatait felsorolja: *Veress Endre*: *Jézus Társasága évkönyveinek jelentései a Báthoryak korabeli erdélyi ügyekről (1579–1613)*. Veszprém, 1921. 230–240.

56 *Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1599 usque 1647. Pars I. Matica Slovenská (Martin)* MS BA C.86. (mikrofilm: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Mf. 6653.) (= AJH I.) 78–80.; Ehjm I/2. 484–485.

57 Az engedély szövegét a fenti jegyzetben megadott források közlik. Az eredeti dokumentum: MOL F 234 XXII. 13. Q. fol. 2. (Kelt: Bétek, 1625. szept. 28.)

A magyarországi utazást és a Károlyi Mihály birtokán töltött jó két hónapot a két misszionárius lelkipásztori szempontból is alaposan kihasználta: ismerkedtek a magyarországi realitásokkal (paphiány, a szórványban élő katolikusok lelki elhagyatottsága), és erejükhez mérten igyekeztek segíteni (gyógytatás, szentbeszéd, misék). Bujtul augusztus 15-én, Mária mennybemenetelének ünnepén egy román templomban misézett és prédikált, a hívek nagyon megszerették. Az engedély megszerzése után még hetekig maradtak Károlyinál, akinek nem volt papja és ragaszkodott hozzájuk, továbbá Bujtul esélyt látott a környékbeli románság uniójára a katolikus egyházzal az északi román püspök, Iephtimia katolikus-szimpatiája miatt.⁵⁸ Bujtul és Makó októberben indult el Nagykárolyból Gyulafehérvárra Szini Istvánhoz. Útjuk során az erdélyi katolikus nemesek bőkezűen segítették őket lovakkal és adományokkal. Gyulafehérvárott Szini feladata volt a karánsebesi út megszervezése: ő végül Kun Gotthárdot, az erdélyi katolikus nemesség egyik prominens tagját kérte meg a két jezsuita szállítására, aki a kérésnek igen tisztességes módon eleget is tett. A két misszionárius november 19-én érkezett meg Karánsebesre.⁵⁹

Bujtul György és Makó István alig tízéves karánsebesi működéséről a korszak és a régió forrásadottságaihoz képest szépszámu dokumentum maradt fenn. A jezsuita rendtörténet általánosan ismert és használt forrásai mellett (rendi névtárak,⁶⁰ az évkönyvek beszámolóí,⁶¹ a rendfőnökök választleveleinek regisztrumai⁶²), különösen két forrásegyüttest kell kiemelni. Egyrészt Bujtul Györgynek Muzio Vitelleschi rendfőnökhöz írott, a rend központi levéltárában őrzött kilenc levelét,⁶³ illetve a karánsebesi missziós rendház levéltárát.⁶⁴ Ezek – és más kiegészítő források – segítségével viszonylag részletes képet nyerhetünk a karánsebesi jezsuita misszionáriusok lelkipásztori és kulturális tevékenységéről, társadalmi és egyházi kapcsolatairól, anyagi helyzetükről és felekezeti konfliktusaikról.

A misszió elsődleges célja az évtizedek óta pap nélkül élő karánsebesi (és tágabb értelemben szőrénységi) *katolikus hívek lelki ellátása* volt. A jezsuita missziós lelkipásztorkodás az 1620-as évek Európájában már több évtizedes gyakorlatra tekintett vissza. Alapelveit a Trentói Zsinat határozataiból és a rend Institutumából merítette, és noha formailag még több finomításon ment keresztül a 17–18. században, célkitűzésének és módszerének lényege a

58 Ehjm I/2. 475–476. Bujtulék távozása után Károlyi Mihályhoz a provinciális nem tudott jezsuita pátért küldeni az emberhiány miatt: ARSI Austr. 3 II. 679., 683., 702.

59 Ehjm I/2. 481., 485.; ARSI Austr. 20. fol. 397r.

60 A karánsebesi misszióról 1627–1642. közötti évekből találunk adatokat a rendi névtárakban. Vö. *L. Lukács*: *Catalogi i. m. II.* 300., 312., 324., 338., 353., 371–372., 390., 408., 427., 446., 463–464., 481., 504., 521.; *Uő*: *Catalogi i. m. III.* (1641–1665.) Romae, 1990. 15., 37.

61 Karánsebes aránylag kisebb jelentőségű missziós állomás volt, ezért az évi jelentések keveset említik. *AJH I.* 78–80. (1625), 114–115. (1630–1631.); *Litterae Annuae Provinciae Austriae S. I.* (= LA), *Österreichische Nationalbibliothek* (= ÖNB) Cod. 13563. fol. 98v. (1627), Cod. 13564. fol. 37v–38v. (1629), fol. 103. (1631). Az 1625. évi beszámoló a bécsi sorozatból hiányzik. Ez csak a rend római levéltárában őrzött kötetekben található meg. (A Karánsebesről szóló rész kiadása: Ehjm I/2. 484–486.)

62 ARSI Austr. 3 II–5 II. kötetek gyakran említik a karánsebesi missziót.

63 Ezek közül három kiadott: Ehjm I/2. 414–415., 465–466., 475–476.; a kiadatlanok időrendben: ARSI Austr. 20. fol. 397r–398v. (Karánsebes, 1626. febr. 12.), fol. 206r–207v. (Karánsebes, 1626. aug. 5.), fol. 212r–213v. (Karánsebes, 1627. febr. 22.), fol. 220r–221v. (Karánsebes, 1627. nov. 19.), fol. 222r–223v. (Karánsebes, 1627. dec. 29.), fol. 353. (Kolozsvár, 1630. ápr. 18.)

64 MOL F 234 XXII. 13. Q. Az összesen 35 iratból álló levéltárát minden bizonnyal a misszió feladása után Kolozsmonostorra távozó Gyergyai György vitte magával, ezért a karánsebesi dokumentumok a kolozsmonostori rezidencia, később kolozsvári kollégium anyagának részeként ma a Magyar Országos Levéltárban őrzött Erdélyi Fiscalis Levéltárban találhatóak.

17. század első évtizedére kikristályosodott: a hittel kapcsolatos alapismeretek átadása, a szentségi élet bevezetése, a babonák és különféle bűnök megszüntetése – és mindezt a lehető leghatékonyabban, az egyszerű, jórészt írástudatlan lakosság szintjéhez igazítva. Ezek az évek egész Európában a jezsuita missziós hivatás újrafelfedezésének az évei, amikor rendtagok ezrei mozdultak ki kollégiumi nyugalmaikból, hogy szembesüljenek a vidék lelki elhagyatottságával, tudatlanságával, bűneivel. Az európai missziók felvirágzása a Társaság életében a kezdetektől jelen lévő missziós gondolaton túl mindenekelőtt Claudio Acquaviva rendfőnök állandó buzdításának köszönhető, aki számos körlevelében hangsúlyozta a lelki pásztorkodás eme típusának fontosságát. Szintén a 17. század első éveiben alakulnak meg Európa-szerte a minden szilárd anyagi bázist nélkülöző missziós állomások, amelyek egy-egy elhagyottabb vidék valóságos lelki oázisainak számítottak.⁶⁵ Ebben a rendtörténeti kontextusban kell olvasnunk a karánsebesi misszió (és valamennyi egykorú jezsuita rendház) lelkipásztori teljesítményeiről készült beszámolókat, és ez az ugartörő eufória és barokkos lendület magyarázza a szövegek retorikáját.

Bujtul Rómába küldött beszámolóinak és az éves jelentések középpontjában – a hasonló jellegű jezsuita forrásokhoz hasonlóan – a hívek rendszeres *szentségi életre* nevelésének kérdése áll. A szentségek vételének általánossá tétele a katolikus reform lelkipásztori programjának és ezzel összhangban a jezsuita lelkigondozásnak alapvető célkitűzése volt. Ezt a feladatot rendkívüli módon megnehezítette a katolikus papok hiánya és vegyes vallású vidékeken a protestánsok hatása. A jezsuiták mindenekelőtt a rendszeres gyónásra és szentáldozásra helyezték a hangsúlyt, mivel ezek a szentségek a mindennapi vallási élet kereteit alkották.⁶⁶ A misszionáriusok ezen a téren elért eredményeik számszerűsítésére is törekedtek, ezért a beszámolók a legtöbbször tartalmazzák a nagyobb ünnepeken (elsősorban húsvétkor) és a szentévi jubileumok kihirdetésekor szentgyónáshoz és szentáldozáshoz járuló hívek számát. Karánsebesen 1625 karácsonyán nyolcvanán gyóntak és áldoztak, 1626 húsvétján ez a szám már 180–200, majd az évtized végén ismét 150 alá süllyed, aminek oka elsősorban az, hogy a férfiak az ünnepek idején az országgyűlésre utaztak. Bujtul, Európa-szerte dolgozó társaihoz hasonlóan, mindig hangsúlyozza, hogy a szentségekhez járulók jelentős része olyan meglehetősen korú ember, aki évtizedek óta nélkülözte ezt a lelki vigaszt. Ez magyarázza az életgyónások viszonylag magas számát (1626 tavaszán 40 felnőtt életében először gyónt).⁶⁷ Ezek a számok ugyanakkor a karánsebesi katolikus közösség létszámára is fontos adatok, ugyanis a húsvéti gyónás-áldozás a katolikus egyház tanítása szerint kötelező, tehát a város felnőtt katolikus (legalábbis vallását gyakorló) lakossága ebben az időben nem sokkal haladhatta meg a kétszázat. A gyónásokkal kapcsolatban még egy kánonjogi probléma is felmerült: az ún. fenntartott esetek alóli feloldozást lehetővé tevő felhatalmazások kérdése, ugyanis ezek nélkül a misszionárius nehezen boldogult. Ezért 1627 februárjában Bujtul a rendfőnöktől kért fakultásokat azok feloldozására, akik a törököknek segítettek, fegyvert és keresztény rabszolgákat adtak el nekik. Bujtult az erdélyi–török határ életének mindennapjaira utaló kérésével Vitelleschi rendfőnök az osztrák tartományfőnökhöz utalta.⁶⁸

65 A folyamatról kitűnő áttekintést nyújt *Bernard Dompnier*: *La Compagnie de Jésus et les missions de l'intérieur*. In: *Les Jésuites à l'âge baroque (1540–1640)*. Ed. Luce Giard–Louis de Vaucelles. Grenoble, 1996. 155–179.; *Acquaviva körlevelei: Epistolae Praepositorum Generalium ad patres et fratres Societatis Jesu*. I. Gandavi, 1847. 223–247., 270–275.

66 *Jean Delumeau*: *Le catholicisme entre Luther et Voltaire*. Paris, 1985.³ 290–294.

67 ARSI Austr. 20. fol. 397v., 206v., 212r.; LA 1629. ÖNB Cod. 13564. fol. 37v.; Bujtul többször utal egyéb szentségek (keresztség, utolsó kenet) kiszolgáltatására is: ARSI Austr. 20. fol. 206v. (50 keresztelés), fol. 213r. (67 keresztelés), LA 1629. ÖNB Cod. 13564. fol. 38r.

68 ARSI Austr. 20. fol. 213r., Austr. 3 II. 870–871.

A szentségekkel kapcsolatban a hívek életében a legtöbb problémát a házassággal kapcsolatos egyházi törvények és a mindennapi, ezektől sokszor igen távol álló gyakorlat közötti feszültség okozta. A Trentói Zsinat határozatait Magyarországon nem hirdették ki hivatalosan, és ez a tény különösen a házassági fegyelem kérdésében érezte hatását.⁶⁹ A helyzet az évtizedek óta minden lelkipásztori ellátást nélkülöző vidékeken még súlyosabb volt. Karánsebesen az a szokás dívott, hogy a fiatalok a házassági szerződés megkötése után elhálták a házasságot, és csak ezután mentek paphoz. Ennek a gyakorlatnak nyilvánvaló okát a paphiányban és a középkori gyakorlat továbbélésében kereshetjük, hiszen a jegyesek nem akartak várni a családalapítással egy-egy véletlenszerűen arra vetődő vándor misszionáriusra. Ugyanakkor a beidegződések tartósságát jelzi, hogy Bujtulnak több évi munkájába került, amíg ezt a szokást felszámolta.⁷⁰ Ugyancsak égető gondot jelentett a kicsi, endogám közösségeknél gyakori harmad- és negyedfokú rokonok között kötött házasságok érvénytelensége. A IV. lateráni zsinat (1215) óta katolikus egyház törvényei szerint a kánonjogi számítás szerinti negyedfokú rokonok közötti házasság semmisnek számított.⁷¹ Ugyanakkor Erdélyben a jezsuita misszionáriusok gyakran találkoztak harmad- és negyedfokú rokonok (másod- és harmad-unokatestvérek) házasságával. Mivel ezekben az esetekben nyilvánvaló volt, hogy a házaspár nem ismerték az egyházi előírásokat, Vitelleschi rendfőnök révén Bujtul és három Erdélyben dolgozó társa fakultást kaptak a Penitenciáriától (*Sacra Poenitentiaría*), hogy ezeket a házasságokat titokban, a házastársak kifejezett egyetértésével érvényesítsék.⁷²

A szentségi gyakorlat általánossá tétele mellett a jezsuita pasztoráció másik lényegi eleme a *hívek oktatása*, tehát a szentbeszéd és a katekézis volt. Erre a rend misszionáriusai igen nagy gondot fektettek, hiszen a legfontosabb hitigazságok ismeretének hiánya a kor felfogása szerint kizárta az üdvözülés lehetőségét.⁷³ Ugyanakkor a jól felkészült jezsuita szerzetesek ezzel az eszközzel nem mindennapi hatást fejthettek ki egyszerű és tanultabb hallgatóságára egyaránt. Bujtul ennek tudatában ünnepeken kétszer prédikált, sőt minden pénteken is tartott hitszónoklatot. A református prédikátor, az ő példáján felbuzdulva, a vasárnapi szentbeszéd helyett immár hetente háromszor prédikált, nehogy lemaradjon. Emellett Bujtul bevezette a gyermekek és a tudatlan felnőttek számára a hitoktatást.⁷⁴ A misszionárius számára igazi nyilvános szónoki megmérettetést a temetések jelentettek, hiszen itt olyanok (elsősorban protestánsok) is hallották, akikkel különben nem egykönnyen tudott kapcsolatba lépni. Ezért egy temetési szentbeszédnek mindig nagy tétje volt, a jelentések is külön megemlékeznek ezekről az alkalmakról. Bujtul mindjárt második levélében beszámolt egy Karánsebes közelében meggyilkolt katolikus nemes temetéséről, ahol szinte az egész város jelen volt. Beszédével igen nagy hatást gyakorolt a jelenlevőkre, sikere fontos előrelépést jelentett beilleszkedésében.⁷⁵

A katolikusok lelkigondozása mellett a misszió másik fő feladata volt az *eretnekek* (jelen esetben reformátusok) *megtérítése*. Bujtul rögtön érkezése után munkához látott és

69 Vanyó Tihamér: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről. (1600–1850.) Pannonhalma, 1933. 53–54.

70 ARSI Austr. 20. fol. 213r., 220v.; LA 1627. ÖNB Cod. 13563. fol. 98v.

71 Szeredy József: Egyházjog. (Különös tekintettel a Magyar Szent Korona tartományaira, a keleti és protestáns egyházakra.) II. Bp. 1874. 1080–1082.

72 MOL F 234 XXII. 13. S. fol. 1r.

73 Jean Delumeau: Missions de l'intérieur au XVIIe siècle. In: *Uő*: Un chemin d'histoire. (Chrétienté et christianisation.) Paris, 1981. 157–158.

74 ARSI Austr. 20. fol. 397v.; AJH I. 114.; LA 1629. ÖNB Cod. 13564. fol. 38r.

75 ARSI Austr. 20. fol. 206v.

első beszámolójában, alig háromhavi működés után hat család és tizenkét személy áttéréséről írt a rendfőnöknek, egy év múlva a katolizáltak száma már ötven főre rúgott.⁷⁶ Ez a lendület később megtört, és az évtized vége felé alig egy-két megtérést említenek a beszámolók. Ennek nyilvánvaló oka, hogy egy református államvallású ország református többségű városában nem lehet tömegek áttérését várni.⁷⁷ Tipikusnak mondható a karánsebesi református iskolamester esete, aki – nyilván Bujtul szellemi fölényének hatására – áttért volna ugyan, de szerződése lejártáig a város ezt nem engedélyezte, és katolizálási szándéka majdnem komoly felekezeti konfliktushoz vezetett. Az egzisztencia elvesztésétől való félelmében a tanító végül elállt a nyílt áttéréstől, bár egyesek szerint kriptokatolikus maradt. Mivel esetére a későbbi levelek nem térnek vissza, ezért valószínűleg a végleges áttérésre nem került sor.⁷⁸ Ezek a nehézségek megakadályozták a látványosabb sikerek elérését, a karánsebesi felekezeti viszonyok tehát gyakorlatilag változatlanok maradtak. A misszionárius maga is úgy ítélte meg öt év munka után, hogy eredményeik a vártnál jóval csekélyebbek.⁷⁹

Bujtul érkezése után azonnal számvetést készített a lehetőségekről és a nehézségekről, és arra a következtetésre jutott, hogy térítő tevékenységüknek két fő akadálya van: egyrészt a naptárkérdés, másrészt pedig a megfelelő templom hiánya. Az új naptár bevezetése körüli viták nemcsak Karánsebesen nehezítették meg a katolikus papok munkáját, hanem a hódoltsági missziókban is.⁸⁰ Erdélyben a Gergely-naptár bevezetését az 1590. évi országgyűlés rendelte el,⁸¹ de – mint azt Karánsebes példája is mutatja – használata korántsem vált általánossá. A karánsebesi misszióban az új naptár bevezetése szintén az áttérések komoly akadálya volt, hiszen ez a változás az emberek mindennapi életének hagyományos, évszázadok óta megszilárdult kereteit bolygatta meg.⁸² Nagyon érdekesek azok az információk, amelyeket Bujtul a karánsebesi reformátusok vallási életéről közöl. A reformátusok sok katolikus szokást megtartottak: mondják a rózsafüzért, méceseket gyűjtenek a templomban, szigorúan betartják a böjtöket, megülik a katolikus ünnepeket, keresztet vetnek stb. A prédikátor nem kívánt konfliktusba kerülni híveivel, ezért elnézte vallásgyakorlatuk katolikus elemeit. Szokásaikat tekintve tehát akár katolikusoknak is hihetné őket az ember – írja Bujtul.⁸³ Ezek az adatok fontos bizonyítékai a reformáció perifériáján jelen levő szubkonfesszionális viszonyoknak, illetve rámutatnak arra a tényre, hogy a reformáció a románság mindennapi vallási életének átformálásában nem jutott túl messzire. Nyilvánvalóan jórészt ennek köszönhető a református román közösségek jelentős részének felszívódása a 18. század elejének katolikus uniók törekvései során.⁸⁴

A látványos lelkipásztori sikerek legfőbb akadályát a katolikus *templom* hiánya jelentette. A reformátusok az 1580-as évek óta egyedül bírták a város templomát, a katolikusok vallásgyakorlata pedig egy magánházba szorult vissza. Ilyen körülmények között a misszionáriusok csak igen kis számú hallgatósághoz tudtak szólni, és vasárnap a város katoliku-

76 ARSI Austr. 20. fol. 397r., 212r.

77 LA 1629. ÖNB Cod. 13564. fol. 37v.: ebben az évben csak egy református polgár és egy hódoltságból Karánsebesre menekült janicsár katolizált.

78 ARSI Austr. 20. fol. 213r., 220v.

79 ARSI Austr. 20. fol. 353r.

80 *Fricsy Ádám*: Egyházmegyénk a török hódoltság alatt. In: A pécsi egyházmegye schematizmusa, 1981. Szerk. dr. Csigi Imre, dr. Kncip István. Pécs, 1981. 82–83.

81 *Nagy Balázs*: A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon. Magyar Könyvszemle 1986. 63–64.

82 ARSI Austr. 20. fol. 397r., 206r.

83 Uo.

84 *Juhász I.*: i. m. 230–237.

sainak egy része egyszerűen nem fért be a misére.⁸⁵ Ezért Bujtul elsődleges célja kezdettől fogva a templomépítés volt. Ehhez a munkához jó alapot jelentett saját örökölt karánsebesi háza.⁸⁶ Az első két évben abban lakott, és ott végezte a lelkipásztori funkciókat. Szinte érkezése pillanatától próbálkozott templomépítéshez megfelelő telek vásárlásával, de két évig nem talált, noha a misszió támogatója, Bercsényi Imre ígéretet tett a telek árának és az építés költségeinek megfizetésére.⁸⁷ 1627 végén Erdélyi István közvetítésével egy nagyon szerencsés adományra sikerült szert tennie. Az elhunyt Kamuthi Farkas gyermekei (Balázs, Miklós és Zsuzsanna, Bethlen Ferenc felesége) ugyanis Bujtul és Makó atyáknak adományozták karánsebesi nemesi kúriájukat minden külső és belső tartozékával együtt.⁸⁸ Az adományozásban jelentős szerepet játszott, hogy a fiatalabb Kamuthi testvér, Miklós Makó közreműködésével katolizált. A tágas épület a város központjában volt, ideális kiindulópontul szolgált a további tervekhez, ugyanakkor sokak irigységét felkeltette, többen megpróbálták őket a házból elűzni, illetve az adományt visszavonatni.⁸⁹ A két misszionárius ennek ellenére nagy lendülettel látott hozzá az építkezés előkészítéséhez. Bercsényi ígéretében bízva 1627 őszére már az építőanyagot is odahordatták, a munka megkezdését csak a fejedelmi engedély hiánya késleltette.⁹⁰

Emellett Bujtul nagyarányú telekvásárlási akcióba kezdett, hogy a jövődő templom számára megfelelő tér álljon rendelkezésre. Még a Kamuthi-féle adomány előtt, 1627. március 10-én vásárolta meg Rácz Jánosnétól és fiától, Posgai Pétertől üres karánsebesi házhelyüket. Mivel a Kamuthi-kúria az Alsó utcában volt, Bujtul háza pedig város szélén, a fal mellett, ezért a továbbiakban a sokkal kedvezőbb fekvésű új ingatlan mellett kezdett el terjeszkedni. Mindenekelőtt elcserélte városszéli két házhelyét Krecz Miklóssal, aki viszonzásul a Kamuthi-ház nyugati oldalával szomszédos házhelyét adta a jezsuitának. Három év múlva sikerült megegyeznie a másik oldalon fekvő házhely gazdájával, a Lugoson lakó, de karánsebesi illetőségű Loncza Györggyel is, aki 32 forintért adta el ingatlanát a két páternek. A következő évben az északi szomszéd, özvegy Rácz Mihályné született Roya Magdolna Istennek tisztességéért és lelkének üdvösségéért nekik ajándékozta házhelyét és kertjét.⁹¹

Bujtul igyekezete persze nem maradt észrevétlen, és az erdélyi viszonyokat kitűnően ismerő és megfontolt Szini nem titkolt aggodalommal figyelte a fiatalabb rendtárs nem éppen veszélytelen sietségét. Már 1627. augusztus 8-án írott levelében figyelmeztette a rendfőnököt, hogy Bujtul elhamarkodott templomépítési terveivel ártani fog magának és másoknak is.⁹² Vitelleschi helyeselte Szini óvatosságát és türelemre intette Bujtult: Nagyon vigyázzon, nehogy visszaéljen a fejedelem támogatásával, és okot adjon az engedmények visszavonására vagy megszorítására. A templomépítés kérdésében nagyon óvatosan és körültekintően járjon el, nehogy sietségével késleltesse azt.⁹³ Szini és a rendfőnök aggályai – mint azt a misszió

85 ARSI Austr. 20. fol. 397.

86 MOL F 234 XXII. 13. Q. fol. 26r.

87 ARSI Austr. 20. 397., 212r.

88 ARSI Austr. 20. fol. 220v.; az adományozást a kolozsmonostori konvent előtt 1628. márc. 26-án foglalták írásba. MOL F 234 XXII. 13. Q. fol. 5r., 32r. A ház nagy értékére enged következtetni az a tény, hogy Kamuthi Farkas felesége, Mojzes Kata 1619-ben 200 forintért vásárolta meg Mutnoki Gáborné született Laczugh Dorottytól (uo. fol. 36r.). A vételár összege többszöröse a korban általános karánsebesi házaknak (kb. 30–60 forint között). Vö. *Pesthy F.*: i. m. II. 236–246.

89 ARSI Austr. 20. fol. 222., 226r.

90 ARSI Austr. 20. fol. 220v., 222r.

91 MOL F 234 XXII. 13. Q. fol. 11r., 26r., 10r., 27r.

92 ARSI Austr. 20. fol. 216r.

93 ARSI Austr. 3 II. 958., 987.

későbbi sorsa igazolja – nem voltak alaptalanok. Ugyanakkor Bujtut buzgósa is alábbhagyott, ugyanis a templomépítés költségeit magára vállaló Bercsényi Imre 1626-ban a székesi református székelyekkel történt véres konfliktusa miatt meghasonlott a fejedelemmel, és 1628-ban átköltözött a királyi Magyarországra.⁹⁴ Bercsényinek a karánsebesi misszióval ugyan nem szakadt meg a kapcsolata, de távozása a templomépítési terveket keresztülhúzta. Bujtutnak be kellett érnie a Kamuthi-ház bővítésével és a benne berendezett kápolnával,⁹⁵ de telekvásárlásai azt mutatják, hogy az építkezésről haláláig nem mondott le. Ennek ellenére, mint az az 1640-es és 1650-es évek dokumentumaiból nyilvánvaló, a jezsuiták karánsebesi templomépítése kudarcba fulladt.

A jezsuita missziós központokban a lelkipásztori munka legfontosabb színtere a templom mellett az *iskola* volt. Az oktatás és nevelés óriási pasztorációs értékét már a rendalapító Szent Ignác felismerte, az ő ösztönzésére alakultak meg az első jezsuita kollégiumok, amelyek fő profilja a tanítás volt.⁹⁶ Nem találunk egyetlen olyan rendházat, sőt kicsiny misszióállomást sem, ahol a jezsuiták ne tanították volna a település és a környék ifjúságát.⁹⁷ Karánsebesen rögtön az első beszámolóok szólnak az iskoláról, kiemelve a tanulók nagy számát és a kezdeti sikereket. 1627 februárjában 32, novemberben pedig már 45 tanulójuk volt.⁹⁸ Emelte az iskola jelentőségét, hogy Erdély délkeleti határvidékén, Karánsebes és Lugos református iskoláit leszámítva, nem működött oktatási intézmény.⁹⁹ Ez volt az oka, hogy nemcsak Karánsebes vidékéről érkeztek diákok, hanem a misszió helyzetének megszilárdulása után a havasalföldi és bulgáriai kereskedők is a karánsebesi jezsuita iskolába kívánták küldeni gyermekeiket.¹⁰⁰ A növendékek túlnyomó többsége a helyi és környékbeli nemesség fiaiból került ki, és ez a körülmény az iskola fejlődését gátolta is. A feltörekvő és magyarosodó szörénységi nemesek ugyanis fiaikat felsőbb tanulmányokra és a magyar nyelv elsajátítására Erdélybe küldték tanulni, ezért a páterek Karánsebesen eleve nem gondolhattak felsőbb osztályok indítására.¹⁰¹ A helybeli református iskolával való szükségszerű rivalizálásból (Bujtut szerint legalábbis) a jezsuiták kerültek ki győztesen. Ez az értékelés a jezsuita oktatás hatékonyságának és hírnevének ismeretében valószínűleg megállja a helyét. A református iskolamester fentebb említett hitbeli megingása szintén az ő malmukra hajtotta a vizet.¹⁰² Az iskola azonban csak rendszeres és kemény mindennapi munkával hozott eredményeket, ami a pátereket jelentősen igénybe vette. A rend ezért a filozófiai kurzus befejezése után a növendékeket egy–három éves „tanítási gyakorlatra” küldte a rendházak iskoláiba, felszabadítva ezáltal a papokat a tanítás alól. Ahol erre nem volt lehetőség, ott világi iskolamestert fogadtak. Kolozsmonostorra vagy Gyulafehérvárra általában jutott jezsuita magiszter, Karánsebesen azonban évekig Bujtutnak kellett az iskolát is vezetnie. 1629-től van adatunk arra, hogy sikerült világi iskolamestert fogadniuk, aki még 1632-ben is náluk szolgált. A tanító bérét egy helyi nemes, Vajda István anyagi támogatásával fizették.¹⁰³

94 *Thaly K.*: i. m. 72–77.

95 ARSI Austr. 20. fol. 216r., 222r.

96 *Ladislav Lukács*: De origine collegiorum externorum deque controversiis circa eorum paupertatem obortis. (1539–1608.) Archivum Historicum Societatis Iesu 1960. 189–245.

97 Vö. a jezsuita éves katalógusokban szereplő rendházakban működő rendtagok beosztása.

98 ARSI Austr. 20. fol. 397v., 206r., 212v–213r., 220v.

99 *Juhász I.*: i. m. 216–217.

100 ARSI Austr. 20. fol. 212r., 397v.

101 LA 1629. ÖNB Cod. 13564. fol. 38.

102 ARSI Austr. 20. fol. 397v., 213r., 220v.

103 LA 1629. ÖNB Cod. 13564. fol. 38.; ARSI Austr. 397v., 212v.; *L. Lukács*: Catalogi i. m. II. 372.

A karánsebesi iskola hatékonyságát mutatja, hogy a misszió működésének időszakából három helybéli fiatal is jezsuitának állt. Közülük a legjelentősebb az előkelő karánsebesi családból származó Ivul Gábor volt. Ivul 1637-ben lépett be a rendbe Nagyszombatban, több mint negyvenéves szerzetesi élete alatt számos rendházban működött, kiváló tehetségét mutatja, hogy a nagyszombati és a kassai egyetemen is tanított.¹⁰⁴ Egy évvel a román Ivul után lépett a rendbe a magyar Lonczay (Loncza) Gergely, Lugoson élő, de karánsebesi illetőségű nemes fia. Lonczayt 1644-ben ugyan elbocsátották a Társaságból, de ő mégis megmaradt az egyházi pálya közelében. 1645-ben a rendfőnök engedélyezte a moldvai misszióban dolgozó Beke Pálnak, hogy az elbocsátott Lonczayt tanítóként alkalmazhatja Moldvában. Lonczay később visszatért Karánsebesre és a helyi katolikus iskola tanítója lett, e minőségben működött a jezsuiták távozása után is. 1653-ban Luca Diodati missziós prefektus igen elismerőleg nyilatkozott Lonczay Karánsebesen végzett tanári munkájáról és a Propaganda Kongregációtól anyagi támogatást kért számára.¹⁰⁵ Magyarai Miklós fiatalabb volt két társánál, 1648-ban lett jezsuita, tanulmányainak befejezése után Erdélybe tért vissza és tizenöt éven át a gyulafehérvári misszióban működött.¹⁰⁶

Egy missziós állomás munkájának a központi településen végzett pasztoráció mellett igen jelentős részét alkotják a vidéken tett *missziós körutak*, amelyek nemritkán több eredményt hoztak, mint a városi lelkipásztorkodás. A két karánsebesi misszionáriusra mintegy nyolcvan település látogatása hárult volna, erre azonban városi elfoglaltságaik miatt nehezen tudtak sort keríteni.¹⁰⁷ A szörénységi szörvány katolikusok között a paphiány okozta tünetek még fokozottabban jelentkeztek, mint Karánsebesen. A falvak lakói teljesen tudatlanok voltak vallási dolgokban, alig akadt közöttük, aki a Miatyánkot tudta. Emiatt Bujtul több ízben gyóntatni sem mert, mivel a parasztok nem voltak tisztában a szentség mibenlétével, illetve a törökkel való kapcsolataik miatt a misszionárius felhatalmazás híján nem is oldozhatta fel őket. A szörénységi települések lakossága zömében ortodox vallású román volt. Közöttük a térítés is több reménnyel kecsegtetett, hiszen sokkal kevésbé voltak tisztában a hitbéli kérdésekkel, mint a karánsebesi reformátusok. Egy két mérföldre levő faluban harmincan tértek át, Bujtul biztatására egy fatemplomot is kezdtek építeni, de mivel a munka Bujtul betegeskedése miatt húzódott, ezért egy áttért nemes házába jártak össze. Bujtul számára a legnagyobb gondot az időhiány jelentette: a falvakban sok egyéb kötelezettsége miatt nem tudott időzni, enélkül pedig tartós eredményeket nem remélhetett.¹⁰⁸ Sajnos a jezsuita missziós beszámolók és éves jelentések a szóban forgó települések és személyek nevét sok esetben nem közlik, ilyenkor az egyes missziók hatósugarának meghatározása szinte lehetetlen feladat. Bujtul leveleiben csupán néhány fontosabb környékbéli várost említ, ahol dolgoztak. A legtöbbször Lugosra jártak át, a bánság második legjelentősebb központjába. Itt a katolikusok száma az ünnepeken áldozáshoz járulók számából (16–22 fő) következtetve igen csekély lehetett. Ugyancsak alig élt katolikus a Hunyad vármegyei Hátszegen, ahol egy missziós út alkalmával csupán kilencen járultak a szentségekhez. Hátszeg – Karánsebeshez és Lugoshoz hasonlóan – a román reformáció egyik központja volt, és bár egy nemesasszony temetésén elmondott beszéd fogadtatása itt is felcsillantott némi reménységet, de hosszabb térf-

104 L. Lukács: Catalogi i. m. II. 627.; a karánsebesi Ivul családra vö. *Pesthy F.*: i. m. I. 469.

105 L. Lukács: Catalogi i. m. II. 661.; ARSI Austr. 5 II. 840., 891., 1004.; *K. Zach.*: i. m. 34.; APF SOCG 218. fol. 2v.

106 *Ladislauș Lukács*: Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773). II. (I–Q). Romae, 1988. 924.

107 ARSI Austr. 20. fol. 212v.

108 ARSI Austr. 20. fol. 212v–213r., 220., 222v.; AJH I. 115.; LA 1629. ÖNB Cod. 13564. fol. 37v.

tömunkára itt sem volt ideje. Az éves jelentések emellett említik Zsidóvárt és Szlatinát, ahová a misszionáriusok az ünnepek körül jártak ki.¹⁰⁹

A megterhelő és sokirányú feladatokat a két misszionárius csak jól átgondolt és megszerkezett *munkamegosztással* tudta elvégezni. Ebben a kérdésben döntőnek bizonyult az a tény, hogy Makó nem tudott románul. Bujtul minden levelében kitért erre a problémára, amely szerinte jelentős mértékben hátráltatja a misszió munkáját, mivel ezen a vidéken a román nyelv ismerete nélkülözhetetlen. Római évei alatt Bujtul romántudása is megkopott, ezért az első hónapokban nem kis erőfeszítésébe került újra belerázódni.¹¹⁰ Bujtul szerint a tiszta magyarok (*puri Ungari*) nehezen tanulnak meg románul, ugyanakkor Makó erre ígéretet tett. 1630 nagybőjtjén Bujtul távollétében ő végezte Karánsebesen a lelkipásztori teendőket, ekkorra már valamennyit biztosan tudott románul.¹¹¹ Az 1634. évi rendi névtár magyar és román hitszónokként tünteti fel, ami kétségtelenül nyelvtudásának bizonyítéka.¹¹² Az első években azonban a fenti okok miatt Bujtulra aránytalanul nagy teher hárult. Ő látta el a karánsebesi katolikusokat, tanított az iskolában és missziós körutakat tett a környékbeli román falvakban, sőt 1627 tavaszán Gyulafehérvárott a beteg Szinit is helyettesítette.¹¹³ Makó ezzel szemben elég sűrűn járt át Erdélybe, ahol a lelki ellátást nélkülöző nemesek szívesen fogadták. 1625 karácsonyán nagybeteg pártfogójuknál, Erdélyi Istvánnál időzött, a következő évben három hétig szintén súlyos beteg apja mellett volt.¹¹⁴ Bujtul számára nagy könnyebbséget jelentett az 1629-ben felfogadott világi iskolamester; ettől kezdve az iskola feletti felügyeletet a gazdasági ügyek intézésével együtt Makó látta el.¹¹⁵ A missziós állomás előljárói tisztét érkezősüktől fogva haláláig Bujtul töltötte be.¹¹⁶

A jezsuita rendházak tagjaik száma, rendeltetésük és főleg *anyagi házisuk* jellege szerint több csoportba sorolhatók.¹¹⁷ Valamennyi rendház közül a legcsekélyebb és legbizonytalanabb jövedelemmel a kezdetleges szervezeti keretek között működő misszióállomások rendelkeztek. Ennek ellenére ezek a telepek is igyekeztek minél nagyobb anyagi biztonságra szert tenni, hiszen minden további fejlődésnek ez volt az alapja. A karánsebesi misszió tulaj-

109 ARSI Austr. 20. fol. 398r., 212v.; LA 1629. ÖNB Cod. 13564. fol. 37v., 38v.; a hátszegi református románságra: *Sipos Gábor*: A reformáció továbbélése a hátszegi románok között. *Europa Balcanica–Danubiana–Carpatica*. Annales (Cultura–Historia–Philologia). 2/A. 1995. 236–243.

110 ARSI Austr. 20. fol. 397r.

111 ARSI Austr. 20. fol. 222v., 353r.

112 *L. Lukács*: Catalogi i. m. II. 408.

113 ARSI Austr. 20. fol. 212v–213r., 215r.

114 ARSI Austr. 20. fol. 397v., 206v–207r., 212v.

115 *L. Lukács*: Catalogi i. m. II. 372., 390., 408.

116 Vö. 60. jegyzet.

117 *Domus professa*: állandó jövedelmek nélküli nagy rendház, amelynek tagjai elsősorban lelkipásztori feladatokat láttak el. (Magyarországon egyetlen ilyen rendház sem működött.) *Collegii* megfelelő alapítvánnyal ellátott rendház, tagjai a lelkipásztori feladatok mellett középfokú vagy felsőfokú oktatási intézményt is vezettek. *Residentia*: olyan rendház, amely még nem rendelkezik a kollégium alapításához szükséges anyagi alapokkal. *Missio stabilis*: rendtagok (általában 2–4 főből álló) csoportja, amely állandó jelleggel végzi egy adott terület lelkipásztori ellátását, de nem alkotnak szerzetesházat, ezért felosztásuk aránylag egyszerűbb. *Missio vaga*: egy adott vidéken ideiglenes jelleggel lelkipásztorkodó rendtagok csoportja. A rezidenciákban és missziókban is folyt oktatási tevékenység. (*Wiktor Gramatowski*: Glossario gesuitico. Guida all'intelligenza dei documenti. Roma, 1992. 15–16., 23., 35–36., 49.) A *residentia* megnevezést a 17. századi források kettős értelemben használják: egyrészt így hívták azokat a rendházakat, amelyeket kollégiumokká kívántak fejleszteni, másrészt az állandó misszióállomások szinonimájaként is gyakran előfordult. Ez a

donképpen „fundációját” Bercsényi Imrének és feleségének, Lugassy Borbálának a birtokadománya jelentette. Bercsényi már 1625-ben ígéretet tett a misszió anyagi támogatására és a templomépítés költségeinek fedezésére. 1626-tól azonban a főúr helyzete Erdélyben meglehetősen ingataggyá vált, 1628-tól kezdve pedig állandó jelleggel Magyarországon lakott, ennek következtében az adomány késett. Bercsényi 1628. augusztus 5-én, Borosjenőről való elindulása előtt a karánsebesi pátereknek írott levelében még mindig mentette magát, hogy nem rendelkezett a részükre. Halála esetén Bujtulra és Makóra hagyja egy házának és egy pusztájának elzálogosításából származó pénzüsszeget, de biztosítja őket, hogy visszajövele után „jobban disponál”. Bercsényi és felesége cserében a két misszionáriust karánsebesi ügyintézőiknek tekintették. Fenti levelében az erdélyi arisztokrata pontos, szinte már körülmenyeskedő instrukciókat adott Makónak egy sertésvásárlási akció lebonyolításáról.¹¹⁸ Bercsényi Karánsebes környéki birtokait felesége révén szerezte,¹¹⁹ így az adomány ügyében végül Lugassy Borbála rendelkezett. A birtokokat azonban nem örök jogon adományozta a pátereknek, hanem megtette őket teljhatalmú megbízottjainak karánsebesi ingatlanainak és Szörény vármegyei birtokrészeinek kezelésében, és ennek fejében átengedte nekik a birtokok jövedelmeit.¹²⁰

A Bercsényi-féle alapítvány mellett a missziónak több támogatója akadt Erdélyben és Karánsebesen egyaránt. A fejedelemségben különösen néhány gazdag katolikus nemes bőkezűségére számíthattak. Közülük is elsősorban Erdélyi István tordai főispánra és Vas Jánosra, akiket az erdélyi misszió támogatásáért a rendfőnök hivatalosan a rend jötevői közé sorolt.¹²¹ Egy másik erdélyi nemesúr, Bálintffy Kristóf számára Bujtul kérte ezt a kitüntetést, nyilván nem előzmények nélkül.¹²² A misszionáriusokat különféleképpen támogató Kornis Zsigmondról, Bercsényi Imréről és Kamuthi Miklósról a fentiekben már esett szó. Az utóbbi egyébként Karánsebes határában egy halastavat is adományozott a pátereknek, ezért a halastóban bírt részét a másik birtokos, Jósika Farkas is átengedte a jezsuitáknak.¹²³ A pénzadományokat Bujtulék a házakon kívül kertek és rétek vásárlására fordították vagy birtokrészt vettek zálogba. 1631. január 24-én Olasz Jakabtól az Alsó utcában egy (nyilván igen nagy) kertet vettek másfélszáz forintért; alig egy héttel később Makó egy Temesen túli lankán négy tulajdonostól szerzett egy nagy rétet.¹²⁴ Ugyanabban az évben Marin Mihály szlatinai birtokos Tivadar Gergely karánsebesi nemesnél elzálogosított birtokrészét váltották ki és vet-

következtetlenség még a rendi vezetésben is problémát okozott, így 1642-ben egy konkrét eset kapcsán a rendfőnöknek kellett felvilágosítania a rezidenciák jogi helyzetéről Rumer János osztrák tartományfőnököt: csak azon rezidenciák elöljárói vehetnek részt a rendtartomány gyűlésén (*congregatio provincialis*), amelyeket a rendfőnök mint megkezdett kollégiumot (*collegium inchoatum*) elfogadott. (ARSI Austr. 5 II. 721–722.) Ezért nincsen jelentősége, hogy a rendi névtárak néha rezidenciaként említik a karánsebesi missziót.

118 MOL F 234 XXII. 13. Q. fol. 40.

119 Thaly K.: i. m. 52.

120 A karánsebesi misszió levéltárában erre az adományra vonatkozó okirat nem maradt fenn. A megbízást a kolozsmonostori hiteleshely protokolluma őrizte meg: MOL F 15 Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, Kolozsmonostori konvent Országos Levéltára, Protocollum XI. fol. 27r. Hasonlóképpen számol be az adományról a rendi évkönyv is: AJH I. 115.

121 Ehjm I/2. 441–442. Mindkét misszionárius gyakran megfordult Erdélyi Istvánnál: ARSI Austr. 20. fol. 397r., 353r.; *Bíró Vencel–Boros Fortunát*: Erdélyi katolikus nagyok. Kolozsvár, 1941. 44–47., 50–51.

122 ARSI Austr. 20. fol. 398r.

123 MOL F 234 XXII. 13. Q. fol. 4r.

124 MOL F 234 XXII. 13. Q. fol. 28r., 46r.

ték egyúttal zálogba nyolcvan aranyért.¹²⁵ Ezek az adatok tudatos birtokszerző tevékenységre világítanak rá, amellyel a két jezsuita a misszióállomás működésének anyagi alapjait kívánta megteremteni, nyilván a rezidenciává való továbbfejlesztés és ezáltal egy szilárdabb jezsuita missziós központ létrehozásának perspektívájában.

A további lépésnek azonban komoly akadályai voltak, mindenekelőtt az erdélyi református egyház és nemesség helyi és országos képviselőinek ellenállása, akik értelemszerűen nem kis gyanakvással és ellenérzéssel figyelték jezsuiták Erdélybe való visszaszivárgását, és csak a megfelelő pillanatra vártak, hogy az erdélyi törvények jezsuitaellenes határozatainak érvényt szerezzenek. Ellenakcióikat viszont nagyon megnehezítette a fejedelem széles látókörű kultúrpolitikája és Szinivel való meghitt kapcsolata. A lassú, de következetes expanziót Bethlen nemcsak elnézéssel, de sok esetben kifejezett támogatásával is elősegítette. Ez a kettősség végigkísérte a karánsebesi misszió történetének első éveit. Bujtul és Makó már Erdélybe való belépési jogukat is a fejedelem (igaz, kissé vonakodva megadott) védelvének köszönhették, ugyanakkor Karánsebesre érkezésük első pillanatától fogva szembe kellett nézniük a református többség támadásaival. A helyi lelkipásztorral a forrásanyag tanúsága szerint nem sok nehézségük volt. Bujtul csupán első levelében említi, akkor is gyáva és megalkuvó személyiségként jellemzi, aki a konfliktusok elkerülése végett elnézi híveinek a katolikus devóció számos elemét megőrző vallásgyakorlatát.¹²⁶ A református karánsebes-lugosi bán (Nagy Pál) és a város szintén református főbírája (Fodor Miklós) a misszionáriusok érkezését ugyan nem fogadta kitörő örömmel, de a fejedelmi engedély miatt nem akadályozták munkájukat, némi okvetetlenkedés után a lugosi bíró is békén hagyta az időnként a városban megjelenő misszionáriusokat.¹²⁷

Sokkal nagyobb veszély fenyegette a két páttert az erdélyi református püspök, Keserűi Dajka János részéről, akinek működését az erdélyi református egyház megszilárdítása és az unitáriusok elleni fellépés jellemezte.¹²⁸ Nem csoda tehát, hogy a püspök rögtön reagált a két jezsuita megjelenésére, és érkezésük után három nappal néhány prédikátor kíséretében Karánsebesre utazott. Mivel a fejedelmi engedély ellenében nem tehetett semmit, dolgvégzetlenül távozott, de Bethlennel megpróbálta elérni a jezsuiták eltávolítását.¹²⁹ Az erdélyi jezsuiták a legjobban az országgyűlésektől félték: amennyiben jelenlétük szóba kerül és a rendek ismét kitiltásuk mellett foglalnak állást, akkor a fejedelem sem tudja őket megvédeni a száműzetéstől. Ennek megakadályozására, illetve az ott jelen lévő katolikus nemesek lelkigondozása végett az országgyűléseken mindig jelen volt valamelyik rendtag. Ha a helyszín Gyulafehérvár volt, akkor természetesen Szini képviselte a Társaságot, de az 1620-as években Bujtul is több alkalommal odautazott segíteni az öreg páternek. 1626-ban szorongva várták a megtelepedésük utáni első országgyűlést, de a rendek nem tettek semmit sem ellenük. 1627 áprilisában Bujtul Szini mellett dolgozott Gyulafehérvárott, egyúttal élénken figyelte az eseményeket, de ismét feleslegesnek bizonyult az aggodalom.¹³⁰ 1629-ben a feje-

125 A kiváltást az tette szükségessé, hogy Tivadar annyira nyomorgatta Marinnak a birtokhoz tartozó hat jobbágyát, hogy abból kettő meg is halt. Marin meg akarta kímélni tulajdonát a további pusztulástól, ezért váltotta ki a páterekkel a birtokrészt és adta nekik jobb feltételekkel zálogba. MOL F 234 XXII. 13. Q. fol. 14. Tivadar Gergely Karánsebes erőszakos és összeférhetetlen figurája volt, vö. *Pesthy F.*: i. m. II. 231. Egyéb birtokvásárlásokra: MOL F 234 XXII. 13. Q. fol. 17–19., 38r.

126 ARSI Austr. 20. fol. 397r.

127 Ehjm I/2. 483.; LA 1629. ÖNB Cod. 13564. fol. 38r.

128 *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977. 310.

129 Ehjm I/2. 483.; ARSI Austr. 20. fol. 397r.; AJH I. 80.; LA 1629. ÖNB Cod. 13564. fol. 38r.

130 ARSI Austr. 20. fol. 206r., 220v.

delem betegeskedése és a református püspök mesterkedései miatt Szini újból félve tekintett az áprilisi gyűlés elé. A karánsebesi páterek számára külön veszélyt jelentett a városban vízkeresztkor a katolikus és református lakosság között kitört csetepaté, amelynek háttérében a jezsuiták térítómunkája állt. Az ünnepi könyörgés közben egy református elkezdte gyalázni a katolikusokat, mire egy katolikus férfi tettelegességgel válaszolt. A szitkozódó a bíróhoz futott, a két felekezet férfiai felfegyverkeztek, a vérontást csak a bíró előrelátása akadályozta meg. Az ügy a fejedelem elé került, és ismét csak a bíró józansága simította el a vitát. Bujtul ugyan áprilisban Gyulafehérvárra utazott, hogy egy esetleges támadás ellen védekezni tudjon, de az ügy nem került elő az üléseken.¹³¹ A protestáns rendek évekig lappangó jezsuitaellenes gyűlölete a Bethlen halála utáni első országgyűlésen (1630. január 25–február 27.) robbant ki. A protestánsok a Bocskai-féle cikkelyek értelmében ki akarták tiltani a rendet Erdélyből. A karánsebesi páterek ellen külön is felléptek, mondván, hogy az ottani harminc katolikusnak elég egy pap, a másik hagyja el az országot. Szini és Bujtul teljes megdöbbenésére a katolikus tanácsurak meglehetősen közömbösen hallgattak, egyedül régi pártfogójuk, Erdélyi István kelt védelmükre. Ő defenzívából ellentámadásba ment át, felpanaszolva a katolikusok sérelmeit. Kiállásának olyan nagy hatása lett, hogy az országgyűlés végül pátenst állított ki, amely szavatolta a katolikusok Bethlen uralkodása alatti jogait, többek között a jezsuiták három misszióállomásának (Kolozsmonostor, Gyulafehérvár és Karánsebes) szabad működését.¹³² Ez a határozat a katolikus–protestáns viták újabb fellángolásáig, az 1640-es évek elejéig törvényi biztosítékot nyújtott a jezsuiták erdélyi tevékenységéhez.

A jezsuita rend hatékonyságát, a korabeli világ minden pontján megtalálható rendtagok összefogását és központi irányítását csakis egy hierarchikusan jól tagolt szervezettel és rendszeres információáramlással lehetett biztosítani. Az egyes rendtartományokban levő kollégiumok felügyelete alá tartoztak a jogilag alacsonyabb rangú rezidenciák és missziók, bár ez utóbbiak esetében a hovatartozás néha bizonytalanságot okozott az előjáróknak és a misszionáriusoknak egyaránt. A rendtagok működésére vonatkozó és az irányításhoz nélkülözhetetlen információkhoz az előjárók a rendi alkotmányban pontosan rögzített levelezési rendszernek (*formula scribendi*) köszönhetően jutottak.¹³³ A levelek küldése azonban sok esetben komoly nehézséget jelentett, a küldemények gyakran több hónapot késtek vagy elkallódtak. A karánsebesi misszió esetében az *előjáró kérdése* és a levelezés útjának kiválasztása az út- és postai viszonyokkal, tehát általában az elérhetőséggel szorosan összefüggött, hiszen a rendház két missziós terület, a hódoltsági és az erdélyi határán feküdt. Bujtul a hódoltsági missziók fejét, a Belgrádban működő Jakov Tugolinit tekintette előjárójának, ugyanakkor Szini tájékoztatta, hogy az erdélyi misszióhoz (és így az osztrák provinciához) tartoznak. Bujtul ez ügyben a rendfőnök utasítását kérte, hangsúlyozva, hogy Tugolini csak tíz magyar mérföldre van (míg a monostori superior hetvenre), és a leveleket is sokkal könnyebb Belgrádon keresztül küldeni.¹³⁴ A rendfőnök válaszában közölte, hogy az osztrák provinciális alá tartoznak, de ha Tugolini könnyebben tudja irányítani a missziót, akkor megfontolja az áthelyezést.¹³⁵ Bujtul kérelmének gyakorlati hasznosságát a levelek küldési ideje teljes mértékben igazolta. Karánsebes és Róma között Erdélyen és Magyarországon át öt–hét

131 ARSI Austr. 20. fol. 233r.; LA 1629. ÖNB Cod. 13564. fol. 38r.

132 ARSI Austr. 20. fol. 352r., 353r.; AHJ I. 114.; EOE IX. Bp. 1883. 28.

133 *László Szilas*: Quellen der ungarischen Kirchengeschichte aus ehemaligen Jesuitenarchiven. Ungarn-Jahrbuch. München, 1972. 171–173.

134 ARSI Austr. 20. fol. 398r., 206v.

135 ARSI Austr. 3 II. 817.

hónap kellett egy levél célbaéréséhez, míg Belgrádon és Raguzán keresztül ehhez másfél-három hónap is elegendő volt.¹³⁶ A különbség oka a távolságon kívül a raguzai kereskedők postahálózata volt, amely az egész hódolt Balkánon biztosította a misszionáriusok és Róma közötti levélforgalmat. Karánsebes Belgrád felől a raguzaiak számára Erdély kapuja volt, ezért a páterek viszonylag könnyen találtak kereskedőt, aki a levelet a hódoltsági nagyváros felé továbbította, onnét pedig rendszeres volt a karavánforgalom Raguzá irányába. Az adriai városállamból hajón Anconába és onnan Rómába vitték a raguzai kereskedők a misszionáriusok leveleit.¹³⁷

A karánsebesi páterek a belgrádi jezsuita misszionáriusok mellett a hódoltsági katolikus papság másik fontos képviselőivel, a keleti irányba, Erdély felé terjeszkedő *hosnyák ferencsekkel* is kapcsolatba kerültek. A boszniai kolostorokból észak és kelet felé kirajzó barátok 1626-ban jelentek meg a hódolt Temesközben. Albert Rengjić szendrői püspök és hódoltsági apostoli adminisztrátor 1626 végén küldte Karassevóra a katolikus vallású karassevónak közé az első bosnyák ferences misszionáriust, Marko Bandulovićot, őt követte 1627-ben Elia Poženanin, majd 1629-ben Ivan iz Imote. A Hitterjesztés Szent Kongregációja a Karassevón dolgozó atyák számára évi hatvan scudo évjáradékot ígért, amit azonban a misszionáriusok nem kaptak meg. Bandulović ezért 1628-ban több levelet is írt Rómába, amelyekben beszámolt munkájukról, nyomorúságos életkörülményeikről, a nép kétségbeejtő vallási elhagyatottságáról és egyúttal kérte a megígért anyagi segítséget.¹³⁸ A Kongregáció a pénz küldése előtt alaposan tájékozódni kívánt a misszionáriusok munkájáról, és információkat kért Toma Ivković scardonai püspöktől, Andrija Tomanović bosnyák ferences tartományfőnöktől és Tommaso Cellesi raguzai érsektől.¹³⁹ Míg a püspök és a provinciális dicsérték Bandulovićék munkáját, addig a Cellesi által megkérdezett Jakov Tugolini belgrádi jezsuita misszionárius igen negatív képet festett a bosnyákok karassevói tevékenységéről. Tugolini szerint Bandulović missziója kevés eredménnyel járt, a misszionárius templomépítésbe ugrasztotta be a helyieket azzal, hogy a költségeket a ferencsek állják, a híveknek csak az építőanyagról kell gondoskodniuk. Ezalatt Erdélyben kóborolva szép összeget koldult össze, amit azonban Boszniába küldött, a karassevóiaknak pedig a templomépítés munkálatai miatt a törökökkel is meggyűlt a bajuk. Ezért Bandulović otthagya a missziót és a helyiek nem is akarják viszontlátni a barátokat. A másik misszionáriust, fra Eliát a lippaiak elüldözték és innen

136 ARSI Austr. 20. fol. 206r., 212r., 220r., 222r.; Austr. 3 II. 817., 870., 987. A rendfőnök és Bujtul néhány levelüket mindkét úton elküldték, hogy kitapasztalják, melyik a gyorsabb és biztosabb.

137 Antonio Di Vittorio: Un grande nodo postale fra Oriente e Occidente in età moderna: la Repubblica di Ragusa. In: *Uő-Sergio Anselmi-Paola Pierucci*: Ragusa (Dubrovnik). Una repubblica Adriatica. (Saggi di storia economica e finanziaria.) Bologna, 1994. 57–83.; *Molnár Antal*: Pietro Massarecchi antivari érsek és szendrői apostoli adminisztrátor egyházlátogatási jelentése a hódolt Dél-Magyarországról (1633). Fons 1995. 178–180.

138 *Eusebius Fermendžin*: Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752. Zagrabiae, 1892. 381–382.; APF SOCG 57. fol. 25r–28r. Emellett fra Andrija Tomanović bosnyák ferences tartományfőnök révén is sürgette a 60 scudi támogatást. (Uo. fol. 34r.); SOCG 67. fol. 286.; Acta 4. fol. 196., 283v.; Bandulović (illetve olvasosan Marco Bandini), a későbbi marcianopolisi érsek személyére vő. Moldvai csángó-magyar okmánytár. (1467–1706.) II. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1989. 780.; *Julijan Jelenić*: Bio-bibliografija franjevaca Bosne Srebreničke. I. (Ančić-Josić). Zagreb, 1925. 17–20.

139 A. *Chiappini*: Annales Minorum i. m. XXVII. (1628–1632.) Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1934. 138.; APF Acta 6. fol. 363v–364r., Acta 7. 47v–48r., Lettere 8. fol. 183r–184r.; *E. Fermendžin*: i. m. 392., 394.

Erdélybe ment.¹⁴⁰ A beszámoló annyira ellenséges hangvételűre sikeredett, hogy a kongregáció gyanút fogott: a belgrádi páter az ottani vizsályok miatt nem szereti a ferenceseket, ezért nem is adott hitelt neki.¹⁴¹

A huzavona eredményképpen Bandulović az évekkel ezelőtt megígért összeget nem kapta kézhez. Tugolini vádjai közül az ugyan igaz volt, hogy elhagyta a missziót, de nem azért, mivel a karassevóiak elzavarták, hanem csupán a királyi Magyarországra ment, hogy az ottani fürdőkben betegségét gyógykezeltesse. Amikor visszaérkezve Belgrádban értesült Tugolini Rómába küldött kedvezőtlen információjáról és a kongregáció újabb halogató döntéséről, 1630 novemberében elkeseredett hangú levelekben próbálta meg a helyetet tisztázni: A misszióból a kongregáció engedélyével ideiglenesen távozott el, amikor Bercsényi Imrével Magyarországra utazott, és távolléte alatt helyettesítést hagyott. Nem a pénzért dolgozik a misszióban, azonban ha a kongregáció nem küldi a províziót, akkor nem tudja folytatni a munkáját, különösen azért, mivel iskolamesterre is szüksége lenne, akit nem tud fizetni.¹⁴² Karassevóra visszatérve 1631. január 20-án újabb levelet küldött Rómába, amelyben igazolta, hogy a misszióban működik. Beszámolt arról, hogy a helybeliek minden intése ellenére az egyház által tiltott időkben is kötnek házasságokat és az egyházi ünnepeket is nagy lakmározással, zenével és tánccal ülik meg, a házasságok pedig egymást megunva szabadon válnak és házasodnak újra. Kéri Ludovico Ludovisi bíborost, a kongregáció prefektusát, hogy küldjön intó levelet számukra, mivel neki nem hisznek. Levelét Karánsebesről küldte Rómába, egyúttal felkérte Makó Istvánt, hogy írjon róla jelentést a kongregáció számára.¹⁴³

Tugolinival ellentétben Makó a határ túloldalán működő ferences kollégájáról igen elismerően nyilatkozott. Hamis az a vád, hogy Bandulović Jeruzsálemben akart zárandokolni, hanem előljárója, a bosnyák provinciális engedélyével ment a „germániai” savanyúvízű fürdőkbe hideglelését gyógyítani. Meggyógyulva rögtön visszatért, és újra ellátja a munkáját. A misszióknak a szentségek kiszolgáltatásán kívül ugyan egyelőre kevés eredménye van, viszont egy iskolamester segítségével komoly sikerre számíthatnának, mivel a gyermekek tanítása révén könnyebben juthat célhoz a misszionárius, mint a templomban szónokolva.¹⁴⁴ Bandulović tevékenységét nemcsak Róma felé kívánta igazolni, hanem a raguzai érseknél is, akinek közreműködésére teljesen rá volt utalva. Ezért 1631. január elején, Karánsebesre érkezése előtt felkereste a Zsidóváron élő raguzai kereskedőt, Giacomo Restit és megkérte, hogy küldjön ajánlólevelet az érdekében Cellesi érsekhez. Resti nyilván szoros kapcsolatban állt a közelében működő bosnyák ferencessel, ezért készséggel tanúsította a raguzai érsekhez írott levelében, hogy Bandulović négy éve plébánosodik a hódoltsági „barbár” katolikusok között, kápolnát épített, magyarországi gyógykezelése után visszatért és újra dolgozik, a pénzre pedig a megélhetés mellett elsősorban az iskolamester fogadása miatt van szüksége.¹⁴⁵ Az érsek Resti levelét Rómába továbbította, ahol a két igazolás hatására végül a kongregáció megítélte Bandulovićék számára az évjáradékot, a házasság körüli visszaélések felszámolását pedig Pietro Massarecchi antivari érsekre, az újonnan kinevezett hódoltsági

140 APF SOCG 148. fol. 202r., 223r. A raguzai érsek Tugolini levelét júl. 18-án küldte Rómába (uo. fol. 222r.)

141 APF Acta 7. fol. 122r., 142r.

142 A *Chiappini*: Annales Minorum i. m. XXVII. 261–262.

143 APF SOCG 72. fol. 276r. A trienti zsinat rendelkezései szerint tilos volt házasságot kötni advent első vasárnapjától vízkeresztig és hamvazószerdától húsvét második vasárnapjáig. Concilium Tridentinum, Sessio XXIV., Decretum de Reformatione Matrimonii, cap. X.

144 APF SOCG 72. fol. 278r.

145 APF SOCG 72. fol. 280r–281r.

apostoli adminisztrátorra bízta.¹⁴⁶ A pénz minden bizonnyal nem jutott el a misszionáriusokhoz, ugyanis Bandulović már 1632-ben visszatért Boszniába. Ezután majd egy évtizedig, 1641-ig nem működtek bosnyák ferencesek Karassevón.¹⁴⁷

A karassevői bosnyák ferences misszió történetére nem véletlenül tértem ki, ugyanis több fontos tanulsággal szolgál a jezsuita missziótörténet számára is. Mindenekelőtt Bandulović és társainak tevékenységével vette kezdetét a bosnyák ferencesek temesközi terjeszkedése. A rend ekkor még nem tudta szilárdan megvetni a lábát ezen a területen, viszont egy évtized múltán már elég erősnek mutatkozott, hogy Karassevón és Lippán (1641), Karánsebesen (1643) és Temesvártól (1650-es évek), tehát gyakorlatilag szinte az egész Temesközben átvegyék a hívek lelkipozícióját.¹⁴⁸ Ez elsősorban az egyre erőteljesebb délszláv betelepüléssel és a jezsuiták visszavonulásával magyarázható. Emellett a Bandulović körül kialakult helyzet jól modellezi a hódoltsági és erdélyi katolikus egyházi intézmények egymás közötti bonyolult kapcsolatrendszerét. Nem a véletlen, és nem kizárólag szubjektív tényezőkön múltott ugyanis, hogy a két jezsuita misszionárius, Tugolini és Makó homlokegyenest ellentétes jellemzést adott a karassevői misszionárius munkájáról. Az okokat a két szerzetesrend missziós expanziójának irányában, az érdekszférák ütközéseiben és az ebből adódó konfliktusokban kell keresniük, ugyanis ezekkel a tényezőkkel magyarázhatjuk, hogy a Belgrádban és Karánsebesen dolgozó misszionáriusoknak teljesen más tapasztalataik voltak a bosnyák ferencesekkel kapcsolatban. A belgrádi superior negatív ítélete mögött a belgrádi jezsuiták és a bosnyák ferencesek között dúló viszályok keserű tapasztalatai álltak. Belgrád nemcsak kereskedelmi, közlekedési és hadászati csomópont volt, hanem a hódoltsági missziószervezés számára is kulcsfontosságú központot jelentett: ezt a tényt támasztja alá, hogy a hódoltsági püspökök is mindig itt rezideáltak. Ezért mind a bosnyák ferencesek, mind a jezsuiták szilárd pozíciók megszerzésére törekedtek a városban, az előbbieket a bosnyák, az utóbbiak a raguzai kereskedők támogatásával. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy az állandó torzalkodásoktól megcsömörlött misszionárius a rivális szerzetesrend terjeszkedését rossz szemmel nézve negatívan értékelte munkájukat és a ferencesek elleni általános vádak (kóborlás, az adományok Boszniába küldése, stb.) bármelyikükre ráhúzta. Teljesen más szemlélet jellemezte a Karánsebesen működő és Erdélyben misszióskörutakat tevő Makó Istvánt. A Temesköz ekkor még mindkét rend missziós területének határvidékét jelentette. A karánsebesi rendház éppen olyan távoli „véghelyet” jelentett az erdélyi jezsuiták számára, mint a karassevői misszió a bosnyák ferencesek szemében. Emiatt az 1630-as évek elején a határ két oldalán levő misszionáriusok együttműködését nem zavarta meg a rivalizálás, hiszen egyik rendnek sem volt még ekkor lehetősége, hogy a másik pozícióira törjön.

A Marko Bandulović körüli huzavónának a karánsebesi misszióra nézve is igen szomorú következményei lettek. Ugyanis valószínűleg a kósza híreken és a feltételezhető személyes ellenszenvén kívül a két jezsuita ez ügyben vallott ellentétes álláspontja is közrejátszott abban, hogy Tugolini 1631 márciusában feljelentette Makót a rendfőnöknel szerzeteshez méltatlan, gyalázatos élete miatt.¹⁴⁹ A Makó elleni vádaknak valami alapja biz-

146 APF Acta 7. fol. 309r.

147 APF Visite e Collegi 10. fol. 17r., 19r.; SOCG 58. fol. 138r.; *Tóth I. Gy.*: *Relationes* i. m. 82.

148 *K. Zach*: i. m. 56–65.

149 Bár a feljelentés nem maradt fenn és a rendfőnök sem mondja ki konkrétan Tugolini nevét, azonban mégis minden kétséget kizáróan csak ő jelenthette fel Makót. Egyrészt mivel az információ Belgrádból jött és a rendfőnök azonnal hitelt adott neki, tehát kizárólag előjáró részéről történhetett. Másrészt miután Makó tisztázta magát, a rendfőnök rögtön úgy határozott, hogy Tugolini nem előjárója az erdélyi misszionáriusoknak. *ARSI Austr.* 4 I. 428–430., 546.

tosan volt, mivel már Szini is utalt a páter kifogásolható életvitelére 1630. június 11-én Rómába küldött beszámolójában, az ügy azonban nem lehetett túl komoly, mivel többet nem tért vissza rá.¹⁵⁰ Sokkal súlyosabbak lehettek Tugolini vádjai, mivel a rendfőnök 1631. március 22-én és április 12-én írott leveleiben értesítette Forró György osztrák provinciálist és Montmorency-t, a provincia vizitátorát, és sürgette a misszionárius visszahívását, az alapos vizsgálatot és szükség esetén a szerzetes elbocsátását.¹⁵¹ Forró az eset igen elkeserítette, ugyanis féltette a rábízott rendtagokat a távoli missziókban leselkedő lelki veszélyektől, míg Vitelleschi a missziók fontosságát hangsúlyozva a rendtagok gondos kiválasztására és a rendszeres ellenőrzésre hívta fel a tartományfőnök figyelmét.¹⁵² Makó végül az erdélyi superior, Móri István társaságában tért vissza a provinciába az év nyarán. A vizsgálat során az ellene felhozott – és a levelezésanyag fennmaradt részében közelebbről nem részletezett – vádak hamisnak bizonyultak, bár viselkedésében néhány dolgot joggal kifogásoltak azok, akik ellene írtak. Emellett két legközelebbi munkatársa, Bujtul és Szini is kiállt ártatlansága mellett. Ugyanakkor Makó távozása érzékenyen érintette a karánsebesi katolikusokat és megnehezítette az egyedül maradt Bujtul dolgát is, Makót pedig a rágalmak és a meghurcoltatás igen megviselte. Az ügy tisztázása után a páter lelkigyakorlatot végzett, majd az év végén Móri-ral az erdélyi fejedelem követeinek társaságában visszatért állomáshelyére.¹⁵³

A misszió utolsó éveinek történetéről kevés adat maradt fenn, mindössze egyetlen fontos eredményről van tudomásunk: ekkor fordította le Bujtul a jezsuita Petrus Canisius katekizmusát román nyelvre.¹⁵⁴ A fordítás nyelvi-irodalmi elemzésére itt kompetencia híján nem térhetek ki, csupán néhány művelődéstörténeti összefüggésre szeretnék rámutatni.¹⁵⁵ Canisius összesen három katekizmust írt: egy nagyobb katekizmust (Catechismus maior), egy legkisebb katekizmust (Catechismus minimus) és egy kisebb katekizmust (Catechismus minor). Ezek közül leginkább a kisebb katekizmus terjedt el, a katolikus megújulás egyik alapműve lett egész Európában: számos nyelvre lefordították, magyarul is csak ez jelent meg, és ezt ültette át román nyelvre Bujtul.¹⁵⁶ Magyarra először Telegdi Miklós fordította le 1562-ben, a második fordítás pedig a jezsuita Vásárhelyi Gergely nevéhez fűződik, amely először 1599-ben jelent meg Kolozsvárott.¹⁵⁷ Vásárhelyi ekkor már tíz esztendeje az erdélyi misszióban dolgozott, fordítását tehát a missziós munka közben, attól inspirálva készítette.¹⁵⁸ Ugyanez a missziós tapasztalat áll Bujtul katekizmusfordításának hátterében is, hiszen leveleiből folyamatosan árad a panasz a Karánsebes környéki román falvak népének vallási tudatlan-

150 ARSI Austr. 4 I. 340.

151 ARSI Austr. 4 I. 428–430., 445., 447.

152 ARSI Austr. 4 I. 464–465.

153 ARSI Austr. 4 I. 470., 529–531., 537–538., 543., 546–547., 566.

154 Bujtul katekizmusfordításának első kiadásából (1636) eddig nem került elő példány. A második kiadás (Kolozsvár, 1703) pontos címléírása: *Szabó Károly*: Régi magyar könyvtár. (= RMK) II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Bp. 1885. 586. 2155. sz. Én a két ismert példány közül az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának példányát használtam (jelzete: RMK II. 512.).

155 Tudtommal mindeztidáig egyedül *G. Piccillo* foglalkozott alaposabban Bujtul munkájával a 37. jegyzetben idézett tanulmányában.

156 *Szentiványi Dezső*: A katekizmus története Magyarországon. (Canisius Szent Péter és a magyar katekizmus). Bp. 1944. 24–40.; A három katekizmus kritikai kiadása: *Fridericus Streicher*: S. Petri Canisii Doctoris Ecclesiae Catechismi Latini et Germanici. I. Catechismi Latini. Romae–Monachii, 1933.

157 *Szentiványi D.*: i. m. 42–59.

158 *Holl B.*: i. m. 153–154.

sága miatt. Bujtul számára tehát (akárcsak Vásárhelyi esetében is) a missziós munka szerves részét jelentette a fordító tevékenység is. A katekizmus románra való fordítását ezen túl egy másik körülmény is indokolta. A románok felülről, az erdélyi fejedelmek által irányított és szorgalmazott reformációja szintén több kátéfordítást eredményezett, amelyek az 1640-es évektől kezdve láttak napvilágot, közülük az egyiket éppen a lugosi prédikátor, Fogarasi István készítette.¹⁵⁹ Bujtul nyilván utolsó éveiben dolgozott a fordításon, kéziratát rendtársai a szerző halála után küldték Nagyszombatba Dobronoki György rektornak. A munka első kiadásából, amely minden bizonnyal a Némethi Jakab által működtetett pozsonyi nyomdában jelent meg, egyetlen példány sem ismeretes. Másodszor 1703-ban nyomták ki Kolozsvárott, újbóli kiadását az erdélyi románok uniója és ebből adódóan a román nyelvű katekizmus iránti szükséglet indokolta. A munka tizenkettedrétű, hatvanoldalas, nyelvében a bánáti nyelvjárás és a magyar nyelv hatásának számos nyomát viseli.¹⁶⁰ Bujtul katekizmusfordítása a református káté- és bibliafordítások mellett a 17. századi erdélyi román irodalom fontos darabja, amely a 17. század végétől kezdve egyre sűrűbben napvilágot látó, elsősorban olasz misszionáriusok tollából származó román nyelvű katolikus vallásos irodalom előfutára volt.¹⁶¹

A karánsebesi misszió első korszaka tulajdonképpen Makó halálával, 1634. május 7-én ért véget. A pátert Kolozsmonostoron érte a halál, ahol rendtársainak segített az iskolai és lelkipásztori munkában. A jezsuita rezidencia templomában temették el sok katolikus részvétele mellett, a szertartás költségeit az a Kamuthi Miklós állta, akinek katolizálásában neki is komoly szerepe volt.¹⁶² Ekkor már Bujtul is fáradtnak és betegnek érezte magát, ezért egy kollégiumba szeretett volna visszavonulni és megpihenni. A rendfőnök a gyengélkedő misszionárius kérését jogosnak tartotta, és ügyében a provinciálishoz akart fordulni.¹⁶³ Az elhunyt páter pótlására két rendtag érkezett az év végén Karánsebesre: Gorián Gáspár páter és Csomafay Pál laikus testvér.¹⁶⁴

A három misszionárius csupán néhány hónapig dolgozott együtt, ugyanis Bujtul 1635. szeptember 10-én Karánsebesen elhunyt. Elogiuma szerint az állandó munka és az utazások megtörték erejét, köszvény és hasgörcsök gyötörték. Halálos ágyán szentségekkel megerősítve, társaitól elköszönt és bocsánatot kért, ha valamiben hibázott, majd Jézus és Mária nevét kiáltva boldogan lehelte ki lelkét. A holttesthez annyian zarándokoltak a városból, hogy a jezsuiták háza kicsinek bizonyult, ezért három napon át a templomban feküdt a halott, hogy az egész nép tiszteletét tehesse előtte. A háromnapos gyász után temették el a pátert a város temetőjében, sok katolikus és református részvételével. A szertartáson Csomafay, a laikus testvér prédikált, mivel Gorián nem tudott románul. *Loco eodem, ubi primo natus lucem viderat, ibidem in matris terrae gremium conditus est* – ezekkel a sorokkal zárja sorait a nekrológ. Az egész életét a szülőföldje lelki és szellemi felemelésének szentelő jezsuita misszionáriusnak megadatott, hogy hazája földjében aludja örök álmát.¹⁶⁵

159 Juhász I.: i. m. 190–204.; Tamás Lajos: Fogarasi István kátéja. (Fejezet a bánási és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből). Kolozsvár, 1942. 3–21.

160 G. Piccillo: i. m. 353–354., 381–382.

161 V. Barbu: i. m. 163–164.

162 L. Lukács: Catalogi i. m. II. 666.; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (= ELTE EKK) Ab 141. 70–71.

163 ARSI Austr. 4 II. 1000–1001.

164 Életrajzuk: L. Lukács: Catalogi i. m. II. 603., 566.

165 L. Lukács: Catalogi i. m. II. 455.; ELTE EKK Ab 118. 30–31.; Ab 145. 88.

A misszió utolsó évei és megszűnése (1635–1642)

Bujtul halála után Karánsebesen még hét évig dolgoztak jezsuita misszionáriusok. A rendház történetének erről a második időszakáról lényegesen kevesebb forrást ismerünk, mint az előző évtizedből. A misszió működéséről egyetlen beszámoló sem maradt fenn, ritkulnak a Rómából küldött válaszok is, az évkönyvek nem említik az állomást, és birtok- vagy ház-szerzésről sem maradt fenn adat. A forrásszegénységnek ugyan több oka is lehet, de jelen esetben elsősorban azt jelzi, hogy a karánsebesi misszió sokat veszített a jelentőségéből.

Bujtul halála után a misszió superiorja testvére, az ekkor már két éve Erdélyben tartózkodó Sebessi János lett.¹⁶⁶ 1635-től 1640-ig, Sebessi haláláig a misszió ugyan három főből állt, de ez az emberhiányon és ebből adódóan a misszionáriusok túlterheltségén nem segített. Gorián ugyanis nem tudott románul, ezért a lelkipásztori munkába csak korlátozottan tudott bekapcsolódni. Sebessi ezért a románok és a magyarok, Gorián a magyarok és a horvátok lelkigondozását látta el, emellett ő tanított az iskolában. Csomafay a gazdasági ügyeket intézte, illetve a páterek távollétében keresztelt, katekézist tartott, esketett és látogatta a betegeket.¹⁶⁷ Csomafay magyar, román és latin nyelvismeretével, írni- és olvasnitudásával kiemelkedett a segítőtestvérek közül, ezért bíztak rá rendtársai lelkipásztori feladatokat is.¹⁶⁸ Csomafay képességei és buzgalma láttán Sebessi 1637 áprilisában azzal a kéréssel fordult a rendfőnökhöz, hogy engedélyezze a testvér pappá szentelését. Ebben az elgondolásában a karánsebesi superiort Michael Summeregger tartományfőnök is támogatta. Vitelleschi rendfőnök a kérést elutasította, mivel nagyon fontosnak tartotta, hogy ilyen fokozatváltásra ne történjen precedens. Ugyanakkor nem ellenezte, hogy Csomafay továbbra is részt vegyen a lelkipásztori munkában.¹⁶⁹

Az 1630-as évek végére a helyi nemesség adományozókedve is alábbhagyott, ugyanis csak a misszió alapításában egykor fontos szerepet játszó és ekkor már a királyi országrészben élő Bercsényi Imrével kapcsolatban maradt fenn adat a rendház levéltárában. Egy karánsebesi birtokos, Henczi Miklós ugyanis azt állította, hogy a Bercsényi házaspár neki ígérte a jezsuitáknak adott jószágot. Sebessi aggodó soraira Bercsényi, kissé méltatlankodva a superior kishitűsége miatt, 1638. augusztus 8-án kelt levelében azt válaszolta, hogy az egész Henczi hazugsága, ugyanis ő neki ilyent sohasem mondott. A nagyobb nyomaték kedvéért a főúr elküldte a pátereknek a Henczihez írt fenyegető levél másolatát, amelyben a címzettnek megtiltotta, hogy a jezsuitákat háborgassa.¹⁷⁰ Az anyagi lehetőségek csökkenését jelzi az is, hogy a jezsuiták javai csupán egy eddig felerészben bírt malom másik haszonfelének megvásárlásával gyarapodtak.¹⁷¹

A csendesen működő missziós csoport életében komoly megrázkódtatást jelentett előljárójuk, Sebessi halála, amelynek körülményeiről elogiuma számol be. 1639 telén Erdélybe utazott adománygyűjtő körútra, ugyanis csak így tudta a rendházat fenntartani. Eközben a monostori rezidenciához tartozó Szászfenesen halálos betegségbe esett, ezért Kamuthi úrnőhöz szállították Oláhfenesre. Itt egyik rendtársa ellátta szentségekkel, sőt betegágyához még

166 *L. Lukács*: Catalogi i. m. II. 749.; ARSI Austr. 4 II. 638.

167 *L. Lukács*: Catalogi i. m. II. 446., 463–464., 481., 504., 521.

168 *L. Lukács*: Catalogi i. m. II. 566.; ARSI Austr. 25 II. fol. 428v., 441r.; Austr. 26. fol. 48r., 156v., 267r., 375r.; Austr. 27. fol. 46v., 288v.; Austr. 28. fol. 69v.

169 ARSI Austr. 5 I. 127., 299–300.

170 MOL F 234 XXII. 13. Q. fol. 21–23.; Henczi személyére: *Pesthy F.*: i. m. II. 246.

171 MOL F 234 XXII. 13. Q. fol. 19r. (1638. júl. 24.)

a fejedelem orvosát is elhívták. A súlyos lázbeteg Sebessin azonban ez már nem segített: 1640. január 3-án eltávozott az élők sorából.¹⁷² Halála után tisztét Gorián vette át, év végén pedig a provinciális Gyergyay Györgyöt küldte az elhunyt rendtárs helyére.¹⁷³ Az új misszionárius csak magyarul és latinul tudott, és mivel az új superior sem bírta a román nyelvet, ezért a városban és vidékén többségben lévő románok lelkipozítása paradox módon a laikus testvér Csomafayra maradt.¹⁷⁴ Nyilván ezért került újból elő a testvér pappászentelésének kérdése, ami megoldotta volna a karánsebesi román katolikusok lelkipásztori ellátását. Rumer János tartományfőnök ilyen irányú tapogatására azonban ezúttal is kategorikus elutasítás volt Rómából a válasz, mivel a rendfőnök szerint ez az eljárás a Társaság épségét sértette volna.¹⁷⁵

A misszió működését ekkor már nemcsak a megfelelő munkatársak hiánya, hanem az erdélyi jezsuiták körül egyre fagyosabbá váló légkör is nehezítette. I. Rákóczi György, elődjével, Bethlen Gáborral ellentétben kifejezett ellenszenvvel viseltetett a rend iránt. Nem száműzte ugyan őket, mint később fia, II. Rákóczi György, de a rendtagok élete a velük szemben tanúsított rosszindulat és az állandó fenyegetettség miatt nehezebbé vált. A jezsuiták ügyének nem használt az 1640-ben kirobbant durva hangú hitvita, amelynek során Keresztúry Pál, a gyulafehérvári református gimnázium igazgatója és Esterházy Miklós nádor udvari papja, a jezsuita Hajnal Mátyás csaptak össze, és amelyben Hajnal a fejedelem családját sem kímélte.¹⁷⁶ A helyzet rosszabbodása miatt a katolikus rendek az 1640. évi tavaszi gyulafehérvári országgyűlésen a fejedelem elé terjesztették sérelmeiket. Ezek közül kettő is a jezsuitákkal kapcsolatos. A Szini mellé segítségül érkezett Jászberényi Tamást a gyulafehérvári prefektus kitiltotta a városból, Nagy Pál karánsebes–lugosi bán pedig megfenyegette a karánsebesi pátert, hogy megöli, ha az Lugosra merészel jönni a katolikusok látogatására, mint azelőtt. A bán ezt természetesen tagadta, a katolikusok viszont ragaszkodtak a vád igazságához. A fejedelem végül úgy döntött, hogy alattvalói tartsák magukat az erdélyi törvényekhez, tehát a páter a betegeket gyóntatni és keresztelni bemehet a városba, Jászberényi ügyében azonban hajlíthatatlan maradt.¹⁷⁷

Talán az egyre bizonytalanabbá váló helyzetre és az esetleges távozásra való készülétre utal, hogy a karánsebesi páterek 1642. március 31-én egy Alsó utcai kertjüket 12 forintért eladták Kun Istvánnak.¹⁷⁸ Ebben az évben a külső problémákhoz még belsők is járultak: Gorián Gáspárt, a misszió superiorját 1642 tavaszán egy közelebről nem tisztázott kihágás miatt feljelentették Rómában, és ennek következtében a rendfőnök május 31-én utasította a provinciálist, hogy a pátert hívja vissza Erdélyből és bocsássa el. A szomorú aktusra 1642. július 30-án került sor Nagyszombatban.¹⁷⁹ Ekkorra azonban a misszióállomás sorsa is meg-

172 ELTE EKK Ab 139. 33–34.

173 *L. Lukács*: Catalogi i. m. III. 15., 37.; ARSI Austr. 5 I. 592. Életrajza: *L. Lukács*: Catalogi i. m. II. 608.

174 *L. Lukács*: Catalogi i. m. II. 608.; ARSI Austr. 26. fol. 247r., 402r.; Austr. 27. fol. 29r., 288r.

175 ARSI Austr. 5 I. 517–518.

176 *Pompéry Aurél*: A két Rákóczi György és a jezsuiták. Magyar Kultúra 1918. 102–106.; *Pokoły József*: Az erdélyi református egyház története. II. (1605–1690.) Bp. 1904. 156–159.; *Heltai János*: „Szent Atyák Öröme”. Medgyesi Pál és Vásárhelyi Dániel hitvitája. Europa (Balcanica–Danubiana–Carpathica) i. m. 224–235.

177 EOE X. Bp. 1884. 48–49., 290–294.; EOE XIX. Bp. 1896. 489–491.

178 *Costin Feneşan*: Documente medievale Bănăţene. (1440–1653.) Timişoara, 1981. 175. (Ez az egyetlen adat, amely a jezsuiták ingatlaneladására vonatkozik.)

179 ARSI Austr. 5 II. 727.; *L. Lukács*: Catalogi i. m. III. 84.

pecsételődött: 1642-ben Varsolczi István kincstári jogügyigazgató feljelentette a fejedelemnél a karánsebesieket, hogy az erdélyi törvények ellenére jezsuita papjuk van. A feljelentés tárgya természetesen eddig is köztudott volt, de a kérdés hivatalos útra terelése megijesztette a karánsebesieket, ezért Gyergyay és Csomafay Pál 1642-ben eltávoztak a városból és Kolozsmonostorra utaztak. A fejedelem a karánsebesi katolikusoknak ünnepélyesen megbocsátott, de csak azzal a feltétellel, hogy többé nem tartanak jezsuitát.¹⁸⁰

Ezzel véget ért a karánsebesi jezsuita misszió majd két évtizedes története, az erdélyi páterek azonban nem mondtak le végleg a városba való visszatérésről, bár a körülmények erre nem tűntek igazán kedvezőeknek. A karánsebesi katolikusok ugyanis a két misszionárius távozása után nem sokáig maradtak pap nélkül. Ezúttal ismét a hódoltság irányából jött a segítség, mégpedig a határ túloldalán levő karassevői bosnyák ferences misszióból. A karassevői missziót a ferencesek 1631 végén vagy 1632 elején hagyták el, a Propaganda Kongregáció pedig csak 1640-ben újította fel, kinevezve Ivan Dezmanić bosnyák ferencset a karassevői misszió prefektusának. A makarskai származású Dezmanić az 1630-as években belgrádi káplánként működött, majd rendfőnöke hívására Rómába utazott, itt nyerte el a prefektusi kinevezést. 1641 áprilisában érkezett állomáshelyére, és már a következő évben átment a szomszédos Karánsebesre keresztelni. 1643 telén a helyi katolikusok hívására örömmel költözött át veszélyes hódoltsági állomáshelyéről a több kényelmet nyújtó fontos erdélyi határvárosba, felcserélve a düledező karassevői házikót a jezsuiták elhagyott, tágas rezidenciájával, maga helyett rendtársát, Ante Sulicót hagyva Karassevőn.¹⁸¹ Az erdélyi jezsuiták Dezmanić beköltözését tudomásul vették: karánsebesi javaik tulajdonjogáról ugyan nem mondtak le, de azokat tartós használatra átengedték a ferenceseknek. Rajki Gáspár, az erdélyi misszió superiorja ez ügyben kelt levelében csupán annyit kért a ferencesektől, név szerint Dezmanićtól, hogy a használat fejében őrizték meg mindazokat a javakat, amelyeket a jezsuiták ottlétük során adományokból vásároltak vagy a jótévedőktől kaptak, az időközben elidegenített birtokokat pedig szerezzék vissza. Ez a szerződés mindkét fél számára előnyös volt, hiszen a ferencesek élvezhették a jezsuiták hosszú évek alatt szerzett javainak gyümölcsét, a pátereknek pedig nem kellett attól rettegniük, hogy karánsebesi vagyonukat távollétükben ellenlábasaik eltulajdonítják.¹⁸²

Dezmanić – legalábbis saját Rómába küldött jelentése szerint – nem tétlenkedett új állomáshelyén. Helyreállította a rezidenciát, egy kertet telepített mellé, elkezdte a templomot is újjáépíteni, de ennek befejezésében a bán megakadályozta. Emellett újjászervezte az iskolát és fizette az iskolamestert. 1649-ben azonban a karánsebesi katolikusok mégis elbocsátották. Dezmanić szerint azért, mivel nem akarta aláírni azt a kötelezvényt, hogy akár előljárói utasítása ellenére is egy szerzetes élete végéig a városban marad.¹⁸³ Ennél a magyaráztatnál valószínűbb az ekkor Kolozsmonostoron működő Milley István páter véleménye, aki szerint a helybeliek egyszerűen ráuntak a bosnyák ferencesekre, mivel azok nem tudtak magyarul és románul, így csak a szentségeket tudták kiszolgáltatni. A karánsebesiek újra pap nélkül maradtak, és jól bevált szokásuk szerint az erdélyi jezsuitákhoz fordultak,

180 MOL F 234 XXII. 13. Q. fol. 24r. (I. Rákóczi György pátensének dátum nélküli másolata.); *L. Lukács*: Catalogi i. m. II. 566., 608.

181 *Anicetus Chiappini*: Annales Minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum. XXVIII. (1633–1640.) Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1941. 577.; XXIX. (1641–1650.) Uo., 1948. 107., 152–153.; *K. Zach*: i. m. 56–62.; *Tóth I. Gy.*: Relationes i. m. 79–101.

182 MOL F 234 XXII. 13. Q. fol. 44r. (1645. febr. 1.)

183 Ld. 181. jegyzet, illetve: *A. Chiappini*: Annales Minorum i. m. XXIX. 402., 550.; XXX. (1651–1660.) Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1951. 33.

hogy az ő közvetítésükkel egy erdélyi világi papot hívjanak. A jezsuiták nem utasították el a kérést, hanem egykori tanítványukat, Szenttamási Gergely szászfenesi plébánost küldték Karánsebesre, hogy mérje fel az esetleges jezsuita visszatérés lehetőségeit. Szenttamási azt az utasítást kapta Monostorról, hogy soha ne válaszoljon arra a kérdésre: jezsuita-e vagy sem. Mivel könnyen kinyomozható, hogy világi pap, ezért ellenségeik hallgatását az egyházi immunitás védelmének fogják tulajdonítani. Ezt látva utódai kitérő válaszait sem fogják komolyan venni, és talán így a Székelyföld felől visszaszivároghatnak a páterek az elhagyott rezidenciába. A látszólagos ravaszsága ellenére is naiv terv nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Szenttamási ugyanis nem tudott románul, ezért csak a magyarul is értő nemesekkel foglalkozhatott, és meg kellett tartania egy műveletlen, de románul beszélő szerzetest segítő társul. A rezidencia és birtokai elhanyagoltak, jövedelmük igen csekély volt, a karánsebesiek pedig alig járultak hozzá a pap megélhetéséhez, sőt azt kívánták, hogy saját vagy a jezsuiták pénzén hozassa rendbe a rezidenciát, és a tanítót is ő fizesse. Ezért a jezsuitáknak kellett száz forinttal kiegészíteniük a megszorult plébánost. Szenttamásiról közben kiderült, hogy a jezsuiták embere, ezért sok kellemetlenségben volt része a helyi református bíróság részéről. Látva a nehézségeket és a csekély eredményt, a pap egy év után visszatért Erdélybe, a jezsuiták pedig végleg feladták a visszatérés reményét.¹⁸⁴

A pap nélkül maradt karánsebesiek kénytelenek voltak ismét a bosnyák ferencesekhez fordulni, akik Ante Sulićot és Antonio Via Grecót küldték a városba. A kongregáció által kinevezett új dél-magyarországi missziós prefektusnak, a világi pap Luca Diodatinak sem sikerült saját embereivel felváltani a két ferencset, ugyanis Barcsay Ákos karánsebesi bán a bosnyákokat támogatta. Sulić karánsebesi működéséről 1656-ig vannak adataink. A bánág török kézre kerülése (1658) után a helybéli nemesség Erdélyben keresett menedéket, a menekülők helyére egyre több délszláv és bolgár betelepülő érkezett. Az oszmán uralom és az etnikai változások véglegesítették a bosnyák (és 1660-tól a bolgár) ferencesek jelenlétét a Temesközben, jezsuiták és világi papok pedig csak a felszabadító háborúk után tűntek fel újra a vidéken.¹⁸⁵

*

A karánsebesi jezsuita misszió története több fontos tanulsággal szolgál a 17. századi erdélyi és hódoltsági egyház- és művelődéstörténet számára. Mindenekelőtt ráirányítja a figyelmet egy életképes katolikus közösség jelenlétére a túlnyomórészt románlakta erdélyi-hódoltsági határvidéken. Karánsebes egyházi kapcsolatai kiterjedtek mindkét irányba, Erdély és a hódoltság felé is, a jelentős határváros katolikusai a körülményektől függően próbáltak meg egyik vagy másik terület misszionáriusaitól papot kérni. A karánsebesi misszió sorsa ugyanakkor jól modellezi a két missziós szervezet, a bosnyák ferencesek és a jezsuiták egymás mellett élését és rivalizálását. A 17. század folyamán a bosnyák ferencesek egyre nagyobb lendülettel terjeszkedtek észak felé, a hódolt Magyarország területén. A ferencesek rendelkeztek mindazokkal a személyi, jogi és mentalitásbeli alapokkal, amelyek ezt az expanziót lehetővé tették. Ezzel szemben a hódoltsági bázis nélküli világi papok és jezsuita misszionáriusok nem állták a versenyt a bosnyákokkal, ennél fogva az 1630–1640-es évektől fokozatosan visszaszorultak a dél-hódoltsági lelkipásztorkodásból. A hódoltsági missziók kívül

184 Ezekről a tervekről és próbálkozásokról *Milley István* számolt be 1648 és 1651 között Bécsbe küldött jelentéseiben. EOE XV. Bp. 1892. 491–493., 519–520., 527., 537–538.; ARSI Austr. 6. fol. 49r.

185 *Lukinich I.*: i. m. 367–368.; *Pesthy F.*: i. m. II. 171–173., 179.; *K. Zach*: Die bosnische i. m. 34–38.; *Tóth I. Gy.*: Relationes i. m. 209–225.; *A. Chiappini*: Annales Minorum i. m. XXX. 561.; *Basilius Pandžić*: Annales Minorum i. m. XXXI. (1661–1670.) Romae, 1956. 322–324.

estek a jezsuita rend fontosabb expanziós irányain, és így a jezsuiták az egész régióban kénytelenek voltak átengedni missziós állomásait a bosnyák ferenceseknek: először Belgrádot 1632-ben, majd Karánsebest 1642–1643-ban, végül Temesvárt 1653-ban. Ebben a folyamatban csupán rövid közjátéknak bizonyult az a kísérlet Karánsebesen és Temesvárott, hogy a jezsuiták világi papok révén próbálják meg befolyásukat és érdekeltségeiket megőrizni.

Joggal vetődik fel tehát a kérdés: ebben az összefüggésben szemlélve vajon hasztalan kísérlet, zsákutca volt-e a karánsebesi jezsuita misszió? A válasz csakis nem lehet, hiszen a kicsiny misszióállomás maradandó kulturális eredményeket ért el. A karánsebesi jezsuita iskola a lugosi és karánsebesi református iskola mellett az egész régió egyetlen tanintézménye volt, amely korszerű és egységes műveltséget közvetített a korabeli Európa határán. Szintén a misszió munkájának eredménye a Bujtul-féle katekizmus-fordítás, amely a 17. századi román irodalom egyik jelentős teljesítménye. A karánsebesi misszió alapítása fontos döntés volt a jezsuita rend részéről, amellyel felvállalta a temesközi román etnikumú katolikusok lelki-szellemi táplálását, tehát a barokk Európa szellemiségének, a katolikus reformnak a végvidékeken való képviselését. Olyan közegbe és olyan nép felé közvetítették sikerrel a katolikus megújulás eszményeit, ahová különben ez a reformfolyamat alig juthatott el. A missziót végül objektív külső és belső tényezők miatt a rend nem tudta fenntartani, de ez a tény mit sem von le az alig két évtizedig végzett munka értékéből, amely a karánsebesi jezsuita misszió történetét az erdélyi román és magyar művelődéstörténet izgalmas és szép fejezetévé teszi.

ANTAL MOLNÁR

A JESUIT MISSION IN KARÁNSEBES (1625–1642)

The article introduces one of the lesser known chapters of Transylvanian cultural history, the history of the Jesuit mission in Karánsebes. Situated close to the border with the Ottoman empire, Karánsebes was an important frontier town of the Principality of Transylvania. Many of its inhabitants were wealthy Romanians who were assimilating into the Hungarian nobility. The majority of the townfolk were Lutherans, but Catholics formed a substantial and important minority. The Catholics attempted to attract Jesuits to the town from the end of the sixteenth century. A mission station was first opened in 1625, owing to the efforts of György Bujtul, a Jesuit who was originally from Karánsebes. For twelve years, the mission—with its two or three members—served as an important religious and cultural centre in the western half of the Temesköz. The missionaries cared for the Romanian and Hungarian Catholics in the town. They converted Lutheran and Orthodox inhabitants, opened a school, and travelled on missions to the surrounding areas. Donations from local and Transylvanian noblemen established the financial basis for further work. Inspired by his pastoral work, György Bujtul translated the catechism on Saint Peter by Canisius into Romanian. This work was published in 1636 after Bujtul's death. The missionaries' tasks were made more difficult by constant friction with Protestant church leaders and laymen and by a lack of Romanian-speaking Jesuits. After the death of Bujtul in 1635, the order was unable to send any more Romanian-speaking members to Karánsebes, and thus the work of the missionaries became less and less effective. In 1642 a complaint made against them on the basis of the Transylvanian anti-Jesuit laws led to the compulsory departure of the Jesuits from the town. Their place was taken by Bosnian Franciscans, who were already strong in the Turkish-occupied areas nearby.

Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe

Bethlen Gábor a legismertebb 17. századi magyar államférfi a nyugati történetírásban. Ismertségét és jelentőségét a harmincéves háborúban való részvételének köszönheti. Háromszor fogott fegyvert a háború első és második szakasza folyamán az ausztriai Habsburgok ellen. A második, de főleg a harmadik hadjáratát széles körű diplomáciai levelezés és követküldés előzte meg. A magyar és a külföldi történetírás ezeket a kapcsolatokat csak hiányosan ismeri. A fennmaradt magyarországi források főleg Bethlen portái, valamint a bécsi udvarral folytatott diplomáciai tevékenységét ismertetik. Ellenben a nyugat-európai tengeri hatalmakkal kialakított kapcsolatait és szövetségi tárgyalásait csak hiányosan ismeretesek. Ezeknek a történelmi eseményeknek a feltárásához nagy segítséget nyújt a hágai *Algemeen Rijks-archieff*-ban (Általános Birodalmi Levéltár) őrzött levéltári anyag, amely a holland államnak az erdélyi fejedelemmel folytatott tárgyalásait és levelezését tartalmazza. A holland történészek több alkalommal is merítettek ugyan a hágai anyagból, de a magyar történelmi háttér és a magyar nyelv ismeretének a hiánya olyan akadályt gördítettek egy elmélyedt kutatás elé, hogy ezt nem merték felvállalni.

Az angol nyelvű történetírás általában megelégedett a múlt században kialakult, Thomas Roe konstantinápolyi angol követ 1740-ben kiadott levelezésére alapozott képpel, amely negatív megvilágításban mutatja be Bethlen személyét és történelmi fellépését a harmincéves háborúban.¹ Komolyabb angol nyelvű tanulmány azóta sem látott napvilágot, amely a rendelkezésre álló források és irodalom felhasználásával, előítéletektől mentesen, bemutatná Bethlen szerepét az európai történelemben, beleértve a fejedelem diplomáciai kapcsolatait a brit kormánnyal és követeivel. Az angol szemlélet tarthatatlanságára először Evans hívta fel a történészek figyelmét az 1979-ben megjelentetett könyvében a Habsburg-monarchia történetének 1550–1700 közötti alakulásáról. Evans azt írja a fejedelemről, hogy „kiszámíthatatlan”, de „semmiképpen nem a nyugati történetírás félbarbárja”, hanem az a fejedelem, aki „a másságát kiegyensúlyozta éles elméjével, kitartó és feltűnően felvilágosult politikájával, amely egy bizonyos paternalista merkantilizmust is tartalmazott”.² Ez a hangvétel is, amely szembeszáll a tradicionális angol állásfoglalással, arra enged következtetni, hogy ezen a téren még nem hangzott el az utolsó szó. A londoni *Public Record Office*-ban (Közlevéltár) több száz oldalas levéltári anyag „porosodik”, amelynek az áttanulmányozása sok kiegészítést adhat Bethlen Angliával folytatott diplomáciai kapcsolatainak jobb megítéléséhez.³

1 The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte from 1621 to 1628 inclusive. London, 1740.

2 R. J. W. Evans: The making of the Habsburg monarchy, 1550–1700. Oxford, 1979. 72. és 268.

3 A magyar vonatkozású levéltári dokumentumokat a közelmúltban katalogizálta és kiadta *Kurucz György*: Guide to Documents and Manuscripts in Great Britain relating to the Kingdom of Hungary from the earliest times to 1800. London–New York, 1992. A tartalomjegyzékbe néhány nagyobb hiba is belecsúszott.

Az alábbi tanulmány nem vitairat, amely az erdélyi uralkodónak igazságot kívánna szolgáltatni. A fő cél a hiánypótlás: egyrészt megismertetni az érdeklődő olvasóval Bethlen Gábor diplomáciai fáradozásait, hogyan próbálkozott a Habsburg-ház ellenségeivel kapcsolatot teremteni és lehetőleg szövetséget kötni, hogy végérvényesen kiűzze az osztrák uralkodóházat Magyarországról. Másrészt bemutatni a fejedelem követeinek és szövetségi terveinek a fogadtatását a nyugati tengeri hatalmak udvaraiban, különösképpen Hollandiában. A tanulmány Bethlen a hágai unióba történt felvételével fejeződik be. A fejedelem uralkodásának utolsó három éve új fejezetet és megközelítést igényel és ezért nem tárgya a jelen dolgozatnak.

Az erdélyi fejedelem először 1619-ben fogott fegyvert II. Ferdinánd német-római császár és magyar király ellen, hogy felszabadítsa a Habsburg-uralom alatti magyar országrészt, megszerezze magának a királyi koronát és segítséget nyújtson Bécs ellen a cseh felkelőknek. A hadjárat első hónapjai egy sikersorozat hoztak. A felvidéki vezetőréteg jórészt meghódolt, a városok egymás után megnyitották kapuikat a fejedelem előtt, vagy rövid ellenállás után Bethlen kezére jutottak. Az év végére az egész Felső-Magyarország felszabadult.

1620 januárjában az erdélyi uralkodó szövetségi tervet dolgozott ki Pozsonyban a hozzá érkezett magyar rendek, Pfalzi Frigyes cseh király, a cseh rendek és szövetségeseik képviselőivel az ausztriai Habsburgok ellen. A szövetségi szerződést április 25-én hitelesítette Prágában aláírásával a cseh király, valamint az erdélyi fejedelem, de aláírták a magyar rendek, a cseh korona rendjei és a szövetségesek képviselői is.

Az 1620 nyarára összehívott magyar országgyűlés Besztercebányán trónfosztottnak nyilvánította a Habsburg-házat és Bethlen Gábort választotta Magyarország királyává. Bethlen a választást elfogadta és a feltételeit is aláírta, de nem hagyta magát megkoronázni. Hivatalosan a „Magyarország választott királya” címet viselte.

Az őszi folyamán fordult a szerencse. II. Ferdinánd – spanyol és bajor segítséggel – védekezésből támadásba lendült. Először az örökös tartományaiban dúló lázadásnak vetett véget, majd 1620. november 8-án, a fehérhegyi csatában, a császári hadsereg megsemmisítő vereséget mért a cseh király seregére. 1621 folyamán Pfalzi Frigyes cseh király Csehország után németországi fejedelmi birtokait is elvesztette és a családjával Hollandiába menekült.

Bethlen Gábor a fehérhegyi csata után csak erdélyi hadseregére és a részben mellette kitartó magyar rendek szerény támogatására számíthatott a megerősödött Habsburg-hatalommal szemben. Ezek ellenére egy teljes évet várt a békekötéssel, de végül is rákényszerült erre, úgy azonban, hogy hadi sikerei eredményének legnagyobb részét megtarthassa.

A Nikolsburgban kialakult békében (1621. december 31.) – amelyet Bethlen 1622. január 6-án, II. Ferdinánd pedig 7-én hagyott jóvá – az erdélyi uralkodó hét felvidéki vármegyét tarthatott meg magának életére. Személyi kielégítésként a bécsi udvar neki ajándékozta a sziléziai Oppeln és Ratibor hercegséget, de a magyar királyi címről le kellett mondania és a kezére került magyar királyi koronát kénytelen volt visszaszolgáltatni a Habsburg-háznak.

Bethlen Gábor fél évvel a nikolsburgi béke megkötése után újra a háború megindítása mellett döntött. A döntés okait két irányban kereshetjük. Egyrészt nem volt megelégedve a békében elért eredménnyel. Főleg a királyi cím elvesztését fájlalta. Másrészt az Erdélytől nyugatra megváltozott helyzet kínált új lehetőségeket. A hadszíntér az osztrák területekről messze északra és északnyugatra helyeződött át. A Katolikus Liga hadserege Felső-Pfalz elfoglalása után Közép- és Észak-Németország ellen vonult. Spinola, a Habsburgok spanyol ágának a hadvezére pedig visszatért a dél-németalföldi tartományokba, hogy onnan folytassa a harcot az „eretnek” észak ellen. Ehhez járult még hozzá a cseh korona alattvalóinak az elégedetlensége Bécs repressziós, rekatolizáló és abszolutista fellépésével szemben. A lakos-

ság hajlandónak tűnt egy biztató jelle újra fegyvert fogni a Habsburg-ház ellen, aminek az esélyeit az is növelte, hogy II. Ferdinánd nem rendelkezett jelentősebb katonasággal ezeken a területeken. Bethlen szemében a körülmények ígéretesnek tündek egy újabb hadjárat megindításához, amennyiben sikerül terveihez jelentős katonai és pénzbeli támogatást szereznie a Habsburgok ellenségeitől. Esélyei felmérésére és a szükséges támogatás megszerzésére két helyre, Konstantinápolyba és Hágába küldött követeket.

A török fővárosba küldött követek fő feladata a Porta megnyerése volt, hogy engedélyezze a fejedelemnek egy új hadjárat megindítását Bécs ellen és támogassa azt török segédc csapatok küldésével. További feladataik közé tartozott kipuhatolni az ott székelő nyugati követeknél kormányaik viszonyulását a háborús tervhez.

A követek 1622. szeptember 1-jén érkeztek Konstantinápolyba. Az erdélyi követ Kapy András társaságában, odaérkezett Thurn gróf (Jindrich Matyáš z Thurnu), a cseh felkelés egyik vezéralakja is. Thurn a fehérhegyi csata elvesztése után maradék katonáival, királya engedélyével, az erdélyi uralkodó szolgálatába állt. Most a fejedelem azért küldte a Portára, hogy nagyobb tekintélyt adjon a követküldésnek úgy a török udvarnál, mint a nyugati hatalmak követeinél. A portai beleegyezés elnyerése és a török segédc csapatok ígérete sok időt és fáradságot igényelt. Hogy Bethlen végül is szabad kezet kapott a háborúhoz és ígéretet katonai támogatásra csak annak köszönhető, hogy időközben Gürcsi Mehemet, a fejedelem legnagyobb pártfogója a Portán, nyerte el a fővezéri tisztséget. Az új fővezér gondoskodott arról is, hogy szultáni aláírással ellátott levelek menjenek Hágába, Pfalzi Frigyeshez és a németalföldi köztársaság első emberéhez, Móric hercegehez, amelyekben a Porta a címzeteknek ajánlotta Bethlen terveinek támogatását. A levelek lefordítását a holland követ vállalta magára.⁴ A követek végül, majdnem tíz hónapos tartózkodás után, kézhez kapták a szultáni fermánt, ami engedélyt adott Bethlennek a háború megindításához és ígéretet török katonai támogatásra.

A hosszúra nyúlt törökországi tartózkodás lehetővé tette azt is, hogy Kapy és Thurn találkozhasson a nyugati követekkel. A francia követ, De Harly (Cézy grófja) volt az egyedüli, aki szóba sem akart állni velük. Thurn megbotráncozva, levélben számolt be Pfalzi Frigyesnek a követ viselkedéséről.⁵ De Harly magatartása csak azután változott meg a követekkel szemben, miután értesült a Francia–Savoya–Velencei Liga létrejöttéről a spanyol király ellen, Valtellina visszafoglalása ügyében. Cornelius Hagától tudjuk, hogy Thurn visszaindulása előtt még szövetségkötési lehetőségekről is tárgyalt vele.⁶ Bethlen mindenesetre nem tudott meg sok mindent tőle a francia kormány álláspontjáról. Ezért küldte 1623 júniusában Tholdalaghy Mihályt a Portára megérdeklődni a francia követnél, hogy küldhet-e követet Franciaországba. De Harly annyira semmitmondó válaszokat adott Tholdalaghy kérdéseire, hogy a fejedelem egyelőre lemondott a követküldésről a francia udvarhoz.⁷

A velencei követ, Giustinian Zorzi, udvariasan fogadta Bethlen követeit. Kérésükre, hogy az olasz köztársaság támogassa az erdélyi uralkodó terveit, Zorzi megígérte, hogy továbbítani fogja kérelmüket kormányához. A velencei tanács sem adott egyenes választ a követek kérdéseire, csak kitérő általánosságokat közölt. Thurn grófnak viszont azt üzenté, hogy szívesen szolgálatába venné hadserege egyik generálisaként. A cseh gróf valószínűleg

4 *Otakar Odlozilik: Z korespondence pobelohorske emigrace z let 1621–1624.* Praha, 1933. 119.

5 I. m. 110.

6 Haga levele a Staten-Generaalnak (= SG), 1623. máj. 13. Algemeen Rijksarchief (= ARA) SG 6897.

7 Török-magyarokori államokmánytár. Szerk. Szilády Áron és Szilágyi Sándor. I. Pest, 1868. 392.; *Angyal Dávid: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig.* Bp. 1898. (A magyar nemzet története VI.) 351.

elfogadta a meghívást azzal a feltétellel, hogy engedélyt fog kérni királyától a vállalkozáshoz. Ezt meg is kapta és Thurn követsége befejeztével Erdélyen át Hágába utazott Frigyeshez, majd Velencébe, ahol két éven át a Signoria szolgálatában állt.

Nagy-Britannia követe, a nagy műveltségű Sir Thomas Roe, sok fenntartással fogadta az erdélyi fejedelem követeit. Roe nem volt híve sem Bethlennek, sem politikájának. Thurn gróffal szemben feltűnően barátságosabb volt, mint Kapy Andrással szemben. A cseh nemest Roe és felesége több alkalommal is vendégül látta. A különleges bánásmódot Thurn azzal érdemelte ki, hogy Pfalzi Frigyesnek és feleségének, Stuart Erzsébetnek alattvalója volt, akiknek a sorsa iránt az angol követ is nagy érdeklődést tanúsított. Thurn gróf remélte, hogy a száműzött királyi pár, királyi és fejedelmi rokonai támogatásával vissza fog térni a cseh trónra és a cseh korona országai vissza fogják nyerni a fehérhegyi csatában elvesztett szabadságukat. Roe mindenekelőtt a királynőnek, Erzsébetnek volt a nagy tisztelője. Stuart Erzsébetet az angol királyi udvarban ismerte meg, amikor fontos szerepet kapott az apjától, I. Jakabtól, a serdülő hercegnő nevelésében. A bizalmas kapcsolatot tovább erősítette az is, hogy Roe egyike volt azoknak a nemesifjaknak, akik a hercegnőt, esküvője után, elkísérték férje rezidenciájába, Heidelbergbe. Ezek után érthető, ha nem is természetes, hogy Roe volt talán az egyetlen, a királyi házhoz közelálló személy, aki I. Jakab rosszállása ellenére, megvédte Pfalzi Frigyeset, amikor az elfogadta a Habsburg-házzal szemben a cseh koronát. Roe 1621 végén érkezett Konstantinápolyba, mint Nagy-Britannia állandó követe. Hamarosan felvette a kapcsolatot a Hágában letelepedett, száműzött cseh királynéval is. A levelei tartalma arra enged következtetni, hogy az angol követ nagy szeretettel és tisztelettel volt Stuart Erzsébet iránt. A jó viszony kölcsönös volt. Erzsébet leveleiben eleitől kezdve „drága Tomi”-nak szólította Roet és ismételten leghűbb és legjobb barátjának nevezte.

Thurn és Roe, az előbbi törökországi tartózkodása idején, teljesen különböztek egymástól a helyes módszer megválasztásában. Abban ugyanis, hogy miképpen tudnák Frigyes és Erzsébet ügyét előbbre vinni. Thurn Bethlen sikereiben látta a cseh szabadság zálogát és a fiatal uralkodópár visszatérési lehetőségét Prágába. Meg volt győződve róla, hogy az erdélyi fejedelem kezében van az egyetlen olyan katonai erő, amely a nyugati Habsburg-ellenes hatalmak pénzbeli és katonai támogatásával ki tudja űzni II. Ferdinándot a cseh korona országaiból. A gróf törökországi útja is ezt a célt szolgálta. Ezzel szemben Roe királyra felfogásának hódolt és a tárgyalásos megoldás híve volt. Bízott abban, hogy I. Jakab diplomáciai fáradozása a spanyol királyi udvarnál a legjobb módszer a békés megoldáshoz. Az osztrák Habsburgok nagyban rá voltak utalva megingott hatalmuk megőrzésében a spanyol rokonra és ezáltal befolyásolni tudták Bécsset, hogy adja vissza Frigyesnek Palfot és választófejedelmi méltóságát. A cseh korona visszaszerzését Roe csupán illúzióknak tekintette. Ezt a hozzáállást tanúsítják a követ konstantinápolyi lépései is. Bethlen személyét és háborús terveit elítélte. A fejedelem támogatóit árulással és lekenyerezéssel vádolta. Most, hogy Bethlen újabb háborús tervekkel jelentkezett a Portán és Thurn gróf is azoknak a támogatását szorgalmazta a nyugati követeknél, Roe megérdeklődte Londontól, hogy változott-e az angol kormány politikája a cseh és magyar ügy megítélésében. Calvertnek, a király külügyi tanácsosának a válasza félreérthetetlen volt: „Őfelsége ezclótt sem akart szóba állni vele [Bethlennel], kegyelmed se vegyen tudomást sem személyéről, sem dolgairól”.⁸ I. Jakab állítólag meg is tiltotta, hogy környezetében valaki is az erdélyi fejedelem nevét kiejtse.

A fentiek ellenére 1623 folyamán Roe Angliába küldött leveleiből azt lehet kiérezni, hogy a helyzet megítélése Bethlen javára tolódott el. Először is Thurn meggyőződésének és

8 The Negotiations of Sir Thomas Roe i. m. 28.

kiállításának a fejedelem oldalán tudható be ez a változás. Ehhez járulhatott még hozzá a pathelyzet Pfalzi Frigyes ügyében. Ha időközben volt egyáltalán elmozdulás, az csak a hátrányára történt. Bethlen az angol követ véleményének az alakulásáról nem tudhatott. Követi leveleiből és szóbeli beszámolójukból csak arra tudott következtetni, hogy tervei kivitelezéséhez Frigyes apósára nem számíthat.

Cornelius Haga, a Németalföldi Egyesült Köztársaság portai követe fogadta a legszívesebben Bethlen Gábor követeit. Haga kezdettől szimpatizált az erdélyi uralkodó Habsburg-ellenes politikájával, mert szövetségest látott benne hazája ellenségeivel szemben. A közös hit ténye ezt a rokonszenvet csak erősíthette. Miután 1620 tavaszán kormányától is hivatalos felhatalmazást kapott, hogy támogassa a cseh és magyar ügyet a Portán a Habsburgok ellen, a követ minden tőle telhetőt megtett ezen a téren. Azonnal kapcsolatot teremtett Bethlen követeivel és segítette munkájukat a Portán. Tetteiről levélben minden alkalommal bőven beszámolt kormányának. Sajnálattal vette tudomásul, hogy a Bécs elleni háborúban magára maradt Bethlen 1621 végén békekötésre kényszerült. Most, hogy Kapuy András és Thurn gróf tervekkel érkeztek a Portára a háború újraindításához, Hagát új remény töltötte el. Számtalan alkalommal találkozott és tárgyalt velük. Segítette útjaikat a török politikai dzsungel útvesztőin keresztül, hogy találkozhassanak olyan dívánulók pasákkal, akik döntő befolyással voltak a Porta döntéseire. A holland követ érdemének is tekinthetjük, hogy a szultán jóváhagyta a fejedelem terveit, engedélyt adott a hadjárat megindításához és segédcapatokat rendelt Bethlen mellé. Haga aktív szerepe nélkül elképzelhetetlen, hogy a szultán levelet írt volna Hágába Móric hercegnek és a kormánynak, amiben felszólította Bethlen terveinek a támogatására. A holland követ felszólította Zorzit is, hogy írjon a Signoriának és kérje tőle az ügy támogatását. Amikor 1623 tavaszán tudomást szerzett a Francia–Savoya– és Velencei Liga létrejöttéről, azonnal újra felkereste a velencei követet, hogy vegyék fel Bethlent is a szövetségbe. Hágától pedig levélben kérte, hogy Hollandia éljen befolyásával és írjon a szerződés résztvevőinek, hogy hívják meg a fejedelmet a ligába. Fontosnak tartotta volna, hogy hivatalosan levelezhessen a fejedelemmel, de erre kormánya soha nem adott engedélyt, bár meg sem tiltotta. Így nem alakulhatott ki szoros diplomáciai levelezés köztük, de számos, egymásnak írt levelükről van tudomásunk.

Mindenesetre Haga érdeme folytán Bethlen és a holland udvar közötti kapcsolat szorosabbá vált.

Bethlen Gábor Hágába küldött követéről és dolgairól csak keveset tudunk. A követ neve Petendi György volt és a fejedelem seregében szolgált. A követküldés szövetségesének, Pfalzi Frigyesnek szólt. A száműzött cseh király 1622. augusztus 19-én fogadta a követet. Petendi megbízólevelét nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy Frigyes örült a követ érkezésének és tudatta Bethlennel, hogy terveit támogatja.

Bethlen időközben értesült konstantinápolyi követeitől, hogy az ott székelő holland követ milyen barátságosan fogadta őket és mennyire segíti dolgaikat. Arról, hogy Haga egyetért a fejedelem terveivel és igyekszik megnyerni hozzá kormánya támogatását. Ez a tényállás lehetett az oka, hogy Bethlen nem várta meg Petendi visszaérkezését Hollandiából Erdélybe, hanem új követet küldött Hágába. A megbízást Ehrenfried Berbisdorf kapta.⁹ A követküldés ezúttal nemcsak Pfalzi Frigyesnek szólt, hanem a Németalföldi Egyesült Köztársaság rendi

9 Ehrenfried Berbisdorf von Berbisdorf kezdettől aktív résztvevője volt a cseh felkelésnek. A fehérhegyi csata után Sziléziába menekült és egy éven át Jägerndorf őrgróf seregében harcolt a Habsburgok ellen. 1621. ápr. 5-én az osztrák katonai bíróság becsülete elvesztése és vagyona elkobzása mellett halálra ítélte, távolléte miatt nevét a bitófára szegezte.

kormányának, a Staten-Generaalnak is.¹⁰ Berbisdorf úgy írásban, mint szóban közölte Frigyesel a fejedelem üzenetét: a cseh király küldjön sürgősen megbízható embert Erdélybe, tárgyalni a császár elleni támadási tervről, és számoljon be, hogy milyen hadsereg áll rendelkezésére. Továbbá: Frigyes írjon levelet Móric hercegnek¹¹ és Mansfeld grófnak, hogy vegyék fel vele a kapcsolatot, valamint őfelsége küldje Mansfeldet, vagy Braunschweigi Keresztély herceget szövetséges hadsereggel a német császár ellen. Amennyiben lehetséges, küldje mindkettőt. Az egyik menjen Csehországba, a másik pedig Sziléziába. Az utóbbi könnyen tud majd egyesülni a magyarokkal, őfelsége, a cseh király, és a közös ügy elővitelére. Végül: amennyiben Braunschweigi Keresztély nem állna Frigyes rendelkezésére, úgy küldje a brandenburgi őrgróft, költségei megtérítésének ígéretével.¹²

A Staten-Generaal Berbisdorfot 1623. január 28-i gyűlésén fogadta, annak ellenére, hogy a követ nem tudta a megbízólevelét felmutatni, amelyet, elmondása szerint, Németországban elraboltak tőle. A követ ismertette a fejedelem tervét a császár ellen. Beszámolt katonai és anyagi helyzetéről, barátai támogatási ígéreteiről, nem utolsósorban a török szultán részéről. Biztosította a holland kormányt, hogy a Porta a legkevésbé sem a kereszténység kárát keresi. Önmagát és birodalmát akarja csak megvédeni a Katolikus Liga és annak tagjai ellen, mert meg van győződve, hogy amennyiben azok kerekednének felül, nem hagynák a török birodalmat sem nyugton. Hangsúlyozta: ne tévesszen meg senkit a fejedelem békekötése a császárral, mert annak megtartását olyan feltételekhez kötötte, amelyek Bécs számára elfogadhatatlanok és a háború megújulásához fognak vezetni.

Másnap Berbisdorf, a fejedelem levelének a hiányára is hivatkozva, összefoglalót juttatott el a holland kormánynak elhangzott beszédéről. Megköszönte a megtisztelő fogadást, és még egyszer kérte a hollandokat, hogy higgyenek neki, mint közismert, becsületes úriembernek, aki legjobb tudása szerint tolmácsolta a tisztelt „király” (Bethlen Gábor) szavait.¹³

A Staten-Generaal Duyck raadpensionarist¹⁴ – a kormány első emberét – kérte fel, hogy fogalmazza meg a magyar királynak az általa, és Móric herceg által előterjesztett választ.¹⁵

A Staten-Generaal „felséges és hatalmas király”-nak szólította Bethlen Gábort. Ékes szavakkal dicsérte és biztatta, hogy folytassa továbbra is a sokat ígérő politikáját. „Hihetetlen gyönyörűséggel értettük, hogy Felséged megbízásából Felséged követe, Ehrenfried Berbisdorf, Felségednek a szóban forgó ügyek iránti buzgalmáról és szándékáról előttünk megjelentetett. Elsősorban pedig Felségednek arról az elhatározásáról azon károknak és

10 A Staten-Generaal a Németalföldi Egyesült Köztársaság kormánya, ténylegesen a hét tartományi parlament, egyben tartományi kormány képviselőinek a közgyűlése Hágában. Rendi jellege megmaradt, de egyházi képviselet nélkül. A nemesség jelentősége kicsi. A politikai hatalom a tengeri kereskedelemből meggazdagodott városok nagypolgárságának, az ún. regenteknek a kezében nyugodott.

11 Móric herceg tekintélyét és hatalmát elsősorban származásának köszönhette. Apja az államalapító Orániai Vilmos volt. Apja halála után hét tartományból öt Móricot választotta stadhouderjává (szó szerint helytartóvá), amely méltóságot még V. Károly vezetése be központosító politikájával, hogy a tartományokat jobban hatalma alá fogja. A stadhouderi tisztség ebben az értelemben anakronizmus. Móric herceg valódi hatalma azon alapult, hogy 1589-ben a Staten-Generaal őt nevezte ki a köztársaság szárazföldi hadseregének és tengeri hadiflottájának a főparancsnokává. Tisztségéből kifolyólag és hadi sikerei által tekintélye nőtt és a harmincéves háború kezdetétől 1625-ben bekövetkezett haláláig Hollandia leghatalmasabb államférfia volt.

12 *O. Odlozilik*: i. m. 32.

13 ARA SG 12 569.64.

14 A legjelentősebb tartomány, Holland, első embere. Mint ilyen a Staten-Generaalban az övé volt az első szó joga. Véleményével általában képes volt a testület döntéseit befolyásolni.

15 Rijks Geschiedkundige Publicatiën (= RGP), 208. SG 203. sz. döntése.

pusztításoknak a helyreállítására vonatkozólag, amelyek az ausztriai ház erőszakoskodása és hatalmaskodása által történetek nem olyan régen, egyrészt Magyarországon és Csehországban, másrészt Szilézia egyesült tartományaiiban, harmadrészt a német nép szent birodalmának földjén és rendei között a kiváltságok és a közönséges jog ellen, párhuzamosan az igaz evangélikus vallás irtásával. Ezért, amiképpen rendkívüli hálát adunk most, Felséges Király. Felséged oly barátságos üzenetért, ugyanúgy magasztaljuk és csodáljuk Felséged hősi elhatározását és igazán királyhoz méltó nagy lelkét, kérjük és könyörgünk, hogy ugyanilyen elszántsággal és ugyanilyen módon maradjon ahhoz állhatatos a jövőben is.”¹⁶

Hága tudatta továbbá Bethlennel, hogy elképzeléseivel és terveivel teljesen egyetért, de egyelőre pénzzel nem tudja támogatni, mert a háború költségei Spanyolország ellen ólomsúllyal nehezednek a köztársaság költségvetésére. A fejedelem sikeres vállalkozása viszont új helyzetet teremtene. „Ha pedig megtörténik, amit a legjobban óhajunk – hogy Felséged ama ragyogó elhatározásával, csak egy kicsit is elmozdul nyakunkról és vállunkról az ellenség, és hogy azután nem fordíthatja ellenünk minden erejét és a háború egész súlyát, és így valamennyire felszabadulunk a mérhetetlen költségek alól, amit szükségképpen kényszerülünk fizetni több mint hetvenezer lovas és gyalogos katona zsoldjaként, ehhez járul a majdnem megszámlálhatatlan ágyú, az ezekhez szükséges élelemmel, szekerekkel és más hasonlókkal, amit a hadviselés megkövetel; ezenkívül százhusz hadfelszereléssel ellátott hajót kényszerülünk állandóan fenntartani, amelyekkel a folyókon és a tengereken védjük ezt a vidéket – higgye el Felséged, sohasem hagyjuk cserben Felséged ragyogó tervét, sőt szorgalmasan azon leszünk, hogy Felségednek, úgy pénzzel (ami a háború idege), mint bármi más dologgal, amint, vagy a mi körülményeink hozzák magukkal, alkalmasint segítséget és támogatást nyújtsunk, amint azt a mi gyűlésünkön Felséged követe előtt kifejtettük.”

A Staten-Generaal levele majdnem félelmi késéssel, 1623 júliusában érkezett meg Erdélybe. A fejedelem a levélből megértette, hogy egyelőre Hágából pénzsegélyre nem számíthat. A holland hajlandóság akkor változna meg, ha hadjárata a császár ellen sikerrel járna. Július végén Bethlen újra levelet írt a holland kormánynak és Móric hercegnek. Bethlen a levélben nagyon reményteljesen eszeteli a hollandoknak, hogy második hadjáratával be fogja tudni bizonyítani, hogy keleten ő az egyetlen olyan erő, amely nem csupán ellen tud állni a Habsburgok hatalmának, de arra súlyos vereséget is képes mérni. Büszkén ismertette Hágával augusztusi haditervét a közös ellenség tartományai ellen. Bízott a vállalkozás jó kimenetelében, mert „ily nagy erővel, ennyi hadban, seregben bízva támadjuk meg az ellenséget, és mivel az ő erejüket és jelenlegi csapataikat igen jól ismerjük, egyáltalán nem kételkedünk, hogy a háborút kívánságunknak megfelelően fogjuk befejezni”. Ezután a közös fellépés értelmére tért ki: „mindkettőnknek felette érdekében áll és javára szolgál, ha a lehető legnagyobb elszántsággal és a legnagyobb erővel tudjuk minél többfelé feltartóztatni az ellenséget, mivel-hogy annál gyengébb lesz, minél jobban széforgácsoljuk erejét”. Befejezésül felszólította Hágát, hogy lépjen vele szövetségre. „Minél biztosabban tudjuk tehát, hogy dicséretes következetességgel erre törekednek uraságaitok is, annál nagyobb szeretettel és a legigazabb szándékkal viseltetünk uraságaitok iránt, és ígérjük, hogy a barátság még szorosabb bilincsel (ha így tetszik uraságaitoknak) kössük össze magunkat. S noha a föld igen nagy térségei fekszenek közöttünk, mégis módot fogunk találni arra, hogy megmutassuk: a szövetség és segítség kölcsönös kötelezettség.”¹⁷

16 ARA SG 12 569.64.

17 Uo.

Bethlen Gábor 1623 nyarán Velencének is felajánlotta katonai együttműködését. Hatvani Istvánt küldte követeként az itáliai köztársaságba, hogy ismertesse terveit és szólítsa fel a Signoriát, küldjön felhatalmazott követet Erdélybe a szövetségkötés érdekében. A Signoria tanácsülésén fogadta a fejedelem megbízottját. Hatvani beszámolt Bethlen hadi és szövetségi terveiről. Ismertette, hogy fejedelme, ha Velence szövetségre lépne vele, segítené felszabadítani Valtellinát és addig nem kötne békét, amíg a velencei tanács azt nem kívánja.¹⁸

A Velencébe küldött követség nem hozott eredményt. A Signoria szimpatizált ugyan az erdélyi uralkodó Habsburg-ellenes politikájával, de vele együttműködni nem volt hajlandó. A Signoria nem merete még jobban magára haragítani Bécsset. Mint 1621-ben, úgy most is udvariasan visszautasította az erdélyi uralkodó előterjesztését. A velencei tanácsban az a tény is bizonyos távolságtartást követelt, hogy Erdély és uralkodója a reformáció oldalán álltak. A köztársaság katolikus állam volt és a velencei tanács döntéseire a pápa is jelentős befolyással bírt. Mindehhez hozzájárult a gazdasági hanyatlás. A Török Birodalommal és Spanyolországgal folytatott háborúi sok pénzbe kerültek. Függetlensége megőrzése érdekében nagy zsoldos hadsereget tartott fenn. A Signoria fukarsága érthető, hiszen Bethlen együttműködési terve elsősorban Velence kincstárára alapult.

Berbisdorf közvetlen elutazása után Pfalzi Frigyes 1623. február 11-én Achác Donin tanácsosát bízta meg, hogy menjen Erdélybe és tárgyaljon Bethlennel. A cseh főúr elindult ugyan Észak-Németországon keresztül Erdélybe, de oda sohasem érkezett meg. Ennek ellenére köze volt a haditerv végrehajtásának előkészítéséhez. Május 30-án keltezett levelében a Keleti-tengertől szőlította fel Bethlent a hadjárat megkezdésére, hogy Mansfeld és Braunschweigi Keresztély egyenletesen és szabadon vonulhassanak fel a harctérre. Donin két héttel később Frigyesnek is írt, és tudatta vele, hogy a braunschweigi herceg követe Gyulafehérváron járt és tárgyalt a fejedelemmel, és azt az üzenetet hozta a hercegnek, hogy mihelyt tudatja vele elindulását, azonnal Brandenburgi János György jägerndorfi őrgróftot fogja elébe küldeni, míg ő később fog elindulni, a melléje rendelt török sereggel.¹⁹

A braunschweigi herceg Szászországon át, Szilézia érintésével tervezte seregét eljuttatni Morvaország határára, hogy ott egyesüljön Bethlennel, majd onnan vonuljanak együtt Csehországba. A hadjárat óriási kudarccal végződött. A herceg hadseregét röviddel elindulása után, Tilly, a Katolikus Liga fővezére, Stadtlohnál, közel a holland határhoz megsemmisítően megverte. A maradék katonaság elmenekült és a hollandok zsoldjába állt.

Bethlen a lesújtó hírről csak útközben, Morvaország felé mentében értesülhetett. Hadjáratát így német segítség nélkül, de török segédcsapatok támogatásával folytatta. Az ellene kirendelt császári sereg főparancsnoka, Montenegro gróf, nem merete erejét összemérni a fejedelemével, mert annak jelentősen több katonája volt. Így visszavonult Hodonin védelmi sáncjai mögé. Mivel a fejedelem nem rendelkezett ágyúkkal, a körülzárás és kiéheztetés taktikáját választotta. Montenegro egyik tisztje (Wallenstein) leveléből tudjuk, hogy már csak napok kérdése volt a császári hadsereg fegyverletétele, amikor megjelent a magyar táborban Thurzó Szaniszló nádor, a fejedelemnek a császárhoz átpártolt híve, és ígérekkel rábírta Bethlent, hogy kössön fegyverszünetet a császáriakkal az előnyös béke reményében.²⁰

18 *Angyal D.*: i. m. 351.

19 *Moriz Ritter*: Untersuchungen über die pfälzische Politik am Ende des Jahres 1622 und zu Anfang des Jahres 1623. Historische Zeitschrift 1895. 74. Bd. 440–441.

20 *Maja Depner*: Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg. Untersuchungen über die Politik Siebenbürgens während des Dreissigjährigen Krieges. Stuttgart, 1938. (Schriftenreihe der Stadt der Auslandsdeutschen 4.) 100.

A november 20-án megkötött fegyverszünetet 1624 januárjában követték a béketárgyalások. A császár, aki most már biztonságban érezte magát, hallani sem akart a nádor által tett ígéretekről. A béketárgyalások eltartottak egészen májusig, de miután a fejedelem belátta, hogy egyedül maradván többet nem tud elérni II. Ferdinándnál, megkötötte a békét. A békeszerződés nagyjából a hadjárat előtti helyzetet állította vissza, de amennyiben attól eltért, az Bethlen hátrányára történt.

Bethlen 1623. július 28-i levelét október elején tárgyalta a Staten-Generaal. Akkor már ismerte természetesen Braunschweigi Keresztély seregének tragikus vereségét, de még nem tudhatta az erdélyi fejedelem hadjáratának a kimenetelét. Hága elküldte a levél másolatát a déli fronton tartózkodó Móric hercegnek. Kérte véleményét és sürgős választ várt. Az utóbbi tény arra enged következtetni, hogy a holland kormány komolyan foglalkozott a Bethlennel való szorosabb együttműködéssel. A herceg válasza pár nap múlva meg is érkezett. Azt tanácsolta a kormánynak, hogy udvariasan biztassa Bethlent a közös ügyek elősegítésére és tervei megvalósításának a folytatására. A szövetségekötési döntést a Staten-Generaal bölcsességére bízta, amely – belátása szerint – az ország érdekét a legjobban szolgálja. Végül is a holland kormány nem mert szövetségre lépni Bethlen Gáborral Móric herceg kimondottan pozitív támogatása nélkül, és a fejedelemnek írt válaszban időben kitolta a döntést, hogy időt nyerve, a fejedelem hadjáratának az eredményét kívárja. Voltak, akik azt a hamis nézetet híresztelték, hogy a braunschweigi herceg azért szenvedett vereséget Stadslohnánál, mert az erdélyi uralkodó, ígérete ellenére, nem ment elébe. „Az események kezdeteiről és különféle kimeneteleiről mindenfelől mendemondák érkeznek. Semmit sem remélünk jobban, mint hogy hamarosan értesülünk az igazságról és a dolgok további előrehaladásáról [...] Reméljük, a hatalmas és jóságos Isten a mi ügyeinket úgy állítja egymás mellé, hogy mindkettőnek hasznos lesz szorosabb kapoccsal és bilincsel egymáshoz kapcsolódnunk” – írta a Staten-Generaal az erdélyi fejedelemnek.²¹

Nem tudjuk, hogy Bethlen megkapta-e decemberben a Staten-Generaal levelét, amikor megjelent nála, Erdélyben, Adam Jan Vitzkov,²² Zerotin morva őrgróf küldötte Berlinből, hogy érdeklődjék a morvaországi és sziléziai helyzetről. Bethlen megkérte Vitzkovot, hogy ne csak Zerotinnek vigyen válaszlevelet tőle, de egyúttal utazzon tovább követeként Hágába, vigyen magával leveleket a cseh királynak, a holland kormánynak, Mansfeld grófnak és Braunschweigi Keresztély hercegnek is. Számoljon be a Hodoninnál történekről, és magyarázza meg, hogy miért volt kénytelen békét kötni a császárral. Azt is remélte, hogy miután ő a szavát betartotta, felmondta a békét a német császárral a cseh király és a protestáns vallás érdekében, török sereggel az oldalán fegyvert fogott és nagy anyagi áldozatot hozott, erkölcsi és pénzületi jóvátételre jogosult a cseh királytól és a Staten-Generaalától. A követet megbízólevéllel látta el és Móric herceg és a Staten-Generaal bizalmába ajánlotta, hogy „kétérdés nélkül adjanak minden szavának hitelt”.²³

21 RGP 208. SG 2030. sz. döntése. ARA SG 12 569.64.

22 Jan Adam Cejkovsky z Víckova morva nemes. Unokanővére, Lucrezia Neksch második házassága révén rokonságba került Albrecht Waldsteinnel (Wallenstein). Állítólag az ifjú házások becsapták Vitzkovot, amikor az 50 000 forintra értékelt örökségi részét 8000 forintért szerezték meg. Mint a morva rendi szabadság védője a Habsburg-ház elleni felkelésben vezető szerepet vállalt. 1622 januárjában, miután Bethlen békét kötött II. Ferdinánddal és hadaival kivonult Morvaországból, Vitzkov is feladta a harcot és Bethlenhez menekült. Magyarországról Berlinbe ment, ahol sok más emigráns mellett a morva rendek első embere, Ladislav Velen Zerotin morva őrgróf is menedéket nyert.

23 RGP 208. SG 2030. sz. döntése. ARA SG 12 569.64.

Vitzkov 1624. március 3-án érkezett Hágába és 6-án fogadta a holland kormány. Először szóban, majd írásban számolt be a követ a fehérshegyi csata után történekről. Dicsérte Bethlen Gábort, aki mindig a cseh király oldalán állt és minden tőle telhetőt megtett érdekében. Második hadjáratában is a végsőkig harcolt a közös ügyért, annak ellenére, hogy a braunschweigi herceg nem érkezett meg a megbeszélthelyre, Sziléziába. Befejezésül pénzbeli támogatást kért a magyar királynak.

A Staten-Generaal válasza csak azért váratott több napig magára, mert Móric herceg nem értett egyet a levél tartalmával. Ki kellett húzni belőle az évi katonai kiadások összegét, a zsoldban álló katonák számát, és hogy mennyivel segítette Hága a cseh háborút és Braunschweigi Keresztély herceget. A végleges válasz csak általánosságokban a védelmi költségekre hivatkozva utasította el a pénzbeli segílyt. A németalföldi köztársaság még nem volt ilyen nagy veszélyben hatvanéves függetlenségi harca során soha, mint most. Spanyolország három oldalról, három sereggel támadja. Az elmúlt hideg tél is az ellenségnek kedvezett, mert befagytak a folyók, így ezek a természetes védelmi erődítmények az ellenség számára hidakká váltak. A hadviselés Hágának annyi pénzébe kerül, hogy segítségért a szövetségesekhez kellett fordulnia. A Staten-Generaal azért most sem hagyta remény nélkül a fejedelmet. „Amennyiben az Úristen a következő nyár folyamán könnyebbedést hozna, vagy Angliában a dolgok másképp alakulnának – amihez kis reménység kezd feltűnni –, vagy a spanyol király jelentős vereséget szenvedne a tengeren – amihez a Nyugat-Indiai Társaságnak jó reményei vannak – akkor a Staten-Generaal nem fogja elmulasztani Királyi Felségét mindenben segíteni, amit némiképpen elbír.”²⁴

A kormány a választ Pfalzi Frigyesnek is megmutatta. A száműzött pfalzi választó és cseh király nem volt meglegedve a levéllel. Szívesebben látta volna, hogy a holland kormány pénzbeli támogatást nyújt Bethlennek. Frigyes véleményét a Staten-Generaalban az ülés elnöke, Culemborg ismertette, de az a levél tartalmán már nem változtatott.²⁵

Busschof és Hartevelt adták át a kormány levelét a követnek. Az átadásnál jelen volt Thurn gróf is. Elmondta a két kormánytagnak, hogy jelen volt akkor is, amikor a nagyon tisztelt magyar király Erdélyben a követet megbízta az idejövettel. Felkérte őt is az ügy támogatására. Most látja, hogy milyen nehéz terhet visel ez az ország a hatalmas ellenség, a spanyol király ellen. Másrészt a nagyon tisztelt király is megígérte, hogy mindent meg fog tenni vallása iránti buzgalmatól vezetve. Véleménye szerint újra hajlandó harmincezer katonával hadba szállni. Nem kaphatna, ha pénzt nem is, legalább ötezer puskát? A holland urak állítólag azt a cinikus választ adták, hogy nincs puskájuk raktáron, de a fejedelem pénzért beszerezheti De Geernél, a nagy fegyvergyárosnál.²⁶

Második hadjárata kimenetele nagy csalódást okozott Bethlen Gábornak. Sok fáradtságába és pénzébe került, mégis inkább vesztesnek, mint nyertesnek érezhette magát. A magyarországi urak nagy többsége kezdettől ellenezte a hadjáratot. Az erdélyi rendek is egyre értelmetlenebbnek tartották a háború folytatását. Különösen a szász nemzet képviselői nem rejtették véka alá elutasító véleményüket.

A fejedelem elképzelése, hogy a Habsburg-ház ellenfelei és ellenségei támogatni fogják a hadjáratot, hiú reménynek bizonyult. Némelyik szóba sem állt vele, míg a többi csak szép szavakkal hitegette. Segítségét mindenesetre egyiktől sem kapott. Egyetlen kivétel azért akadt, aki legalább segíteni akart, első szövetségese, Pfalzi Frigyes. Frigyes viszont maga

24 Uo.

25 RGP 208. SG 2962.

26 RGP 208. SG 3032.

is kegyelemkenyéren élt. Volt ugyan egy hadserege Mansfeld gróf vezetése alatt, de azt az angolok, a hollandok és a franciák tartották fenn és ők döntöttek a bevetéséről is. A zsoldos sereg állapota annyira le volt romolva, hogy minden fenntartója a legszívesebben lemondott volna róla. A rosszul felfegyverzett és mindig pénziánnyal küszködő fegyelmeczetlen zsoldosok sáskahad módjára mindenütt a lakosság nyakán élősködtek. Frigyesnek ezzel a lehetőségei kimerültek. Nem volt sem pénze, sem hatalma, sem befolyása, csak a hite, hogy vissza fogja tudni szerezni német birtokait, valamint a választófejedelemi és cseh királyi méltóságot. Ehhez Bethlen volt az egyik legnagyobb reménye.

A fejedelem a törökkel sem volt megelégedve. A Porta is mindig csak a saját érdekét nézte először, és nagy árat fiztetett minden engedményért és segítségért. A támogatására küldött török csapatok pedig több bosszúságot szereztek neki, mint örömet. Ilyen feltételek között kötötte meg Bethlen II. Ferdinánddal a bécsi békét (1624. május 8.).

Ezek után nem lehet csodálkozni, hogy Bethlen a fő célja érdekében, a Magyarország feletti hatalom megszerzéséért, egy ideig a bécsi udvar felé közeledett. Az özveggyé lett fejedelem megkérte Ferdinánd magyar király és német-római császár lányának, Cecília Renátának a kezét. A legfontosabb kikötése az volt, hogy a házasságkötés után, kormányzóként, életére megkapja a hatalmat a királyi országrész felett. A legtöbb történész ezt csak megtévesztő politikai manővernek tekintette és csak kevesen hitték el neki, hogy ezt komolyan gondolta.

1624–1625-ben nagy változások mentek végbe az európai politikában. Franciaországban 1624 elején Richelieu bíboros jutott a kormányban hatalomra, mint első miniszter. Az erősen pragmatikus, az államérdeket mindenek elé helyező politikus első külpolitikai feladatának tekintette a Habsburg-hatalom európai térnyerésének a visszaszorítását. Az ausztriai Habsburgok már a Baltikum térségét fenyegették. Spanyol rokonaik pedig egyre nagyobb katonai erővel nyomultak előre a Rajna vonalán németalföldi tartományaik felé, közel Franciaország keleti határához. Egyre több német terület jutott spanyol kézre, vagy befolyás alá. Lassan Franciaország azt vette észre, hogy szárazföldi határai mindenütt spanyol ellenőrzés alá kerültek. Richelieu az ország belső problémái miatt (mint a hugenotta-kérdés megoldatlansága) még nem érezte elérkezettnek az időt, hogy Franciaország felvállalja a vezető szerepet a Habsburgok európai hegemoniájának a megdöntésére. Első kormányzati évei főleg a belpolitikára összpontosítottak, az ország egységének a helyreállítására és a központi hatalom megerősítésére. Külpolitikai tevékenykedése egyelőre leszűkült egy területre: diplomáciai úton és pénzzel támogatni a Habsburg-ellenes erőket. Ennek a francia külpolitikának volt egyik logikus következménye, hogy 1624 tavaszán újra francia követek mentek Bethlenhez, hogy megtartsák a fejedelmet a Habsburg-ellenes táborban.

Időközben Angliában csődöt mondott I. Jakab békés, spanyolbarát politikája. Végre a király is ráébredt, hogy Madrid és Bécs megtévesztő játékot űztek vele. Míg ő békésen, tárgyalások segítségével remélte az európai problémákat megoldani, addig az osztrák és spanyol Habsburgok katonai erővel tovább növelték hatalmukat Európában. I. Jakab sokáig hitt benne, hogy békés úton képes lesz visszaszerezni veje németországi területeit és királyi méltóságát. A végeredmény az lett, hogy Frigyes elvesztett mindent, amije volt, és földönfutóként családjával együtt kegyelemkenyéren élt Hollandiában a Staten-Generaal költségén. I. Jakab nagy házassági terve fia, Károly walesi herceg és a spanyol infanta (hercegnő) között (amely a kezdetét jelentette volna az angol–spanyol békés együttműködésnek) 1623 végén zátonyra futott. Károly herceg 1623 tavaszán Madridba utazott, kíséretében apja legbefolyásosabb miniszterével, lord Buckinghamgel, hogy megismerkedjen menyasszonyával és sürgesse a házasságkötés időpontjának az előbbrehozatalát. A walesi herceg és Buckingham rájöttek a spanyol udvarnál eltöltött fél év alatt, hogy a spanyol házassági terv szinte kizá-

rólág politikai játék volt Anglia semlegesítése érdekében, amelyet a londoni spanyol követ, Gondomar mesterien játszott végig. A házasság meghiúsulása után I. Jakab is átállt a Habsburg-ellenes táborba. A spanyol király ellen nem akart fegyvert fogni, nehogy köpönyegforgatónak tartsák, de a német császártól most már fegyverrel kívánta visszaszerezni veje németországi birtokait. Így 1624-ben Bethlen Gábor is szalonképessé vált az angol udvarnál, amiben Roenak is szerepe volt.

1625 tavaszán meghalt I. Jakab. A trónon fia, I. Károly követte. Az új király első legfontosabb külpolitikai céljának a Habsburg-hatalom visszaszorítását tekintette, úgy Európában, mint a tengerentúlon. Ebben a koncepcióban helyet kapott az erdélyi uralkodó is, habár az angol király csak mellékszerepet szánt neki. A diplomáciai kapcsolat 1626 őszéig főleg Konstantinápolyon keresztül, Thomas Roe közvetítésével érvényesült. Az angol követ igyekezett Bethlent rávenni, hogy vegyen részt az ausztriai Habsburgok ellen szerveződő szövetségben. Terve kivitelében a holland portai követben jó segítőre talált. Roe az angol kormányt is elárasztotta leveleivel, amelyekben a fejedelem diplomáciai és anyagi támogatását kérte. A feltűnő érdeklődésnek csak egy oka volt: Roe 1624-től Bethlen országában látta azt a katonai erőt, amely nyugati pénzzel és török katonai segítséggel képes az ausztriai Habsburgokat visszaszorítani, és kikényszeríteni, hogy Pfalzi Frigyes, és főként, a nagyon szeretett és tisztelt felesége, Stuart Erzsébet, visszatérhessenek Pfalzba, esetleg a cseh trónra is.

1624-ben Hollandia területe vált az európai háború legfontosabb harcterévé. Hága diplomáciai offenzívába kezdett országa védelmére. A Staten-Generaal mindenekelőtt régi szövetségeit, Angliát és Franciaországot akarta a maga oldalára állítani és ezekbe az országokba mentek az első, kiemelt jelentőségű követségek. Ennek a két országnak a támogatása nélkül a köztársaság nem lett volna képes ellenállni a spanyol katonai túlerőnek. Hága szerette volna, hogy német területen is komoly katonai erők lépjenek fel a császári előrenyomulás ellen, ahol Wallenstein és Tilly seregei egyre jobban megközelítették a köztársaság keleti határát és aggódva figyelte, hogy a legfontosabb kereskedelmi területe – a Keleti-tenger vidéke – nagy veszélybe került. A Staten-Generaal remélte, hogy a dán és a svéd király végre véget vetnek a hatalmi rivalizálásnak a Baltikum uralma felett; belátják, hogy a veszély délről jön, a császár oldaláról, s ezért összefognak és közösen indítanak háborút az északnémet államok védelmére. A holland kormány szívesen látta volna Bethlen fellépését is keleten, hogy a császáriak erejének egy részét lekösse, de belátta, az erdélyi fejedelem egyedül ezt nem tudja magára vállalni.

A legnagyobb nyomás a németországi háború megindítása érdekében a dán királyra, IV. Keresztélyre nehezedett. Az angolok, a franciák és a hollandok is elsősorban tőle várták, hogy magára vállalja a katonai szövetség vezetését a Katolikus Liga és a császári sereg ellen. Dánia valóban érdekelt volt a dologban, mert a dán királynak nagy tervei voltak hatalma és befolyása kiterjesztésére Észak-Németországban. A császári előnyomulással ez mind füstbe menni látszott, sőt a saját országa is veszélybe került. Végül, főleg angol befolyás alatt, IV. Keresztély beadta derekát és magára vállalta a katonai szövetség vezetését, azzal a feltétellel, hogy jelentős katonai és pénzbeli támogatást kap Angliától, Franciaországtól és Hollandiától.

Hágába a hírt az angol követ, Anstruther vitte Dániából, 1625. április elején. A követ ismertette a Staten-Generaallal a dán király tervét. Anstruther megbízóleveléből kitűnt, hogy a dán király február 24-én döntött a háborús vállalkozás mellett. A király tudatta a holland kormánnyal, hogy vállalkozásához elvárja a támogatásukat pénzben, fegyverben és katonában. Hága annyira megörült a hírnek, hogy az angol követet aranylánccal ajándékozta meg. Mivel Hága közvetlen kapcsolatban állt abban a pillanatban úgy az angol, mint a francia kormánnyal, magára vállalta, hogy követet küld a dán és svéd királyhoz, valamint az észak-

német államokhoz a szövetség előkészítésére, és novemberre meghívja az érdekelteket a holland fővárosba, szövetségekötési tárgyalásokra. A Staten-Generaal Van Vosbergent nevezte ki követének. Van Vosbergen május 18-án kelt útra Amszterdamból küldetése kivitelezéséhez, széles körű utasításokkal és ajánlólevelekkel ellátva.

Pfalzi Frigyes már 1624 augusztusában informálta Bethlen Gábort a Habsburg-ellenes szövetekezés előkészületeiről. 1625. február 25-én pedig a francia, holland és angol követ írt levelet Konstantinápolyból Bethlennek, amelyben felkérték, hogy segítse megakadályozni a békekötést a szultán és a német császár között, valamint felhívták a figyelmét a nyugati hatalmak háborús készülődésére a Habsburg-ház ellen és felszólították a szövetségben való részvételtre.

Az erdélyi uralkodó valószínűleg többet akart tudni a nyugati tervekről és 1625 tavaszán Zygmont Zaklikát, serege lengyel kapitányát küldte Hágába. Zaklika találkozott útközben, a hollandiai Vlie folyó torkolatánál, a Dániába utazó Van Vosbergennel. Beszámolt neki küldetése céljáról és kérte a holland követet, hogy szóljon egy jó szót IV. Keresztélynél Bethlen érdekében és ajánlja a dán királynak, hogy lépjen kapcsolatba vele.²⁷

A holland kormány 1625 áprilisában még nem tudta, hogy Bethlen követe útban van Hágába, amikor úgy döntött, hogy levelet küld az erdélyi uralkodónak, amelyben beszámol a Habsburgok elleni szövetség alakulásáról. Május 15-i ülésén jóváhagyta a levél tartalmát és másnap elkészült a latin fordítás is. Hága felkérte dániai ügynökét, Pieter Isaácszot Helsingorben, hogy segítse azt Erdélybe eljuttatni.²⁸ Amikor Zaklika megérkezett a holland kormány székhelyére, a levél már útban volt Isaácszhoz. A követ hágai tartózkodásáról semmit sem tudunk. Valószínűleg találkozott a Staten-Generaal megbízottaival, akik meghallgatták az erdélyi uralkodó üzenetét, majd azt tanácsolták neki, hogy utazzon hajóval a Sont melletti Helsingorbe és ott vegye át a fejedelemnek szóló levelet, majd vigye azt magával Erdélybe. Erre a folyamatra enged következtetni Van Vosbergennek Dániából Pfalzi Frigyesnek küldött levele is, amelyben tudatja, hogy Zaklika Hágából Dánián át utazott vissza Erdélybe és levelet vitt magával Bethlenhez.²⁹

A levél beszámolt Bethlennek a szövetség alakulásáról és felszólította, hogy tartson velük. „Most pedig, amikor Európa anyyi királya és fejedelme bizonyára Isten sugalmazására siet egy időben a zsarnokságtól és az elnyomástól megvédeni a közös szabadságot, nem tűrjük, hogy bármi módon is elterjedjen köztünk bármi is, amit az ellenség gonosz szándékka hintett el, hogy Felsőged elébe akarja helyezni a becstelen és hitetlen békét, a tisztességes és dicséretes háborúnál, és így cserben akarja hagyni barátait és szövetségeseit, akiket országaikból és tartományaikból méltatlanul vetettek ki.” A levél hivatkozik a dán és a svéd királyra, hogy már fegyverben állnak a közös ügy érdekében. A holland kormány kilátásba helyezte Bethlennek, hogy számíthat Mansfeld seregére és „...ígérjük, hogy barátainktól semmiképpen sem vonjuk meg segítségünket. Akik közül a legelsők között tartjuk számunk Felsőgedet, akinek mindent magadunk, amit országunk helyzete és rendünk állapota valaha is megengedhet.” A meghívást és a konferencia idejét a levél nem tartalmazza, ami érthető, mert Hága ezeket titokban akarta tartani. A Balti-tenger vidékére küldött Van Vosbergen megbízólevelében is az állt, hogy a legkevesebbet adja írásban, hogy semmi hír se tudódjon ki a holland kormány németországi terveiről.

27 Verbaal van de Ambassade van Gaspar van Vosbergen bij den Koning van Denemarken, den Neder-Saxische Kreits en den Koning van Zweden, 1625. Utrecht, 1867. 17. és 35.

28 ARA SG 549. II.

29 Verbaal van de Ambassade van Gaspar van Vosbergen i. m. 42.

Bethlen Gábor örült is meg nem is a Staten-Generaal levelének. Egyrészt minden beavatkozás a német háborúba a császár ellen neki is kedvezett, mert a legveszélyesebb ellenségét gyengítette. Másrészt a nyugati hatalmaktól eddig legfeljebb csak szép szavakat és ígéreteket kapott, de sem katonai sem pénzbeli támogatást nem; annak ellenére, hogy második hadjárata a cseh és német szabadság ügyét is szolgálni kívánta. Erdély és Észak-Magyarország erőforrásai egy sikert ígérő hadjáratához elégtelenek voltak. Bethlennek ezek után eltökélt szándéka volt, hogy legközelebb csak akkor fog ismét fegyvert az osztrák ház ellen, ha a szövetségesei eleve a feltételeit elfogadják. Mindenekelőtt követelte, hogy nagy katonai erővel lépjenek fel Németországban II. Ferdinánd ellen és a Mansfeld gróf vezetése alatt álló zsoldos hadsereget bocsássák rendelkezésére. Ehhez jött még az a kívánsága, hogy a szövetségesek egy jelentékeny összeggel járuljanak hozzá hadjárata költségeihez. Feltételeit elsősorban a nyugati hatalmak portai követeivel ismertette abból a célból, hogy tovább fogják adni a kormányaiknak. Ezt a szilárd elhatározását ismerhetjük meg Berbisdorf 1625. decemberi leveléből is, aki most IV. Keresztély követeként tartózkodott Erdélyben, hogy megismerje a fejedelem álláspontját a szövetségi tervekről. „Ne kételkedjen királyi Felséged, mint Excellenciája azt már korábbi írásomból kegyesen megérthette” – írja Berbisdorf a dán királynak –, „hogy Bethlen Gábor még most is szilárdan kitart állásfoglalása mellett, mert biztosítékot akar a jövőre, hogy nem hagyják cserben...” Amíg nem kap erre garanciát a szövetségtől, addig nem fog semmit sem tenni.³⁰

A nyugati szövetségi terv Bethlennek azért sem jött jókor, mert ebben az időben kérte meg a brandenburgi választófejedelem nővérének, Katalinnak a kezét és igényelte II. Ferdinánd hozzájárulását a házassághoz. A házasság előkészítése szempontjából is egyelőre a béke fenntartása volt előnyösebb.

Ugyanakkor az erdélyi fejedelem a kiváló alkalmat sem akarta elszalasztani. Ezért megtette a szükséges lépéseket, hogy amennyiben kedvező választ kap követeléseire, csatlakozni tudjon a szövetséghez.

Bethlen 1625 nyarán nagyszámú, ünnepélyes követséget küldött Konstantinápolyba, hogy megkapja a Porta hozzájárulását a Habsburg-ellenes szövetségben való részvételhez. Most könnyebb dolga volt a Portán, mint második hadjárata előkészítésekor, mert a nyugat-európai követek mind az oldalán álltak és befolyásukat latba vetették a dívánülő pasáknál, hogy elnyerje a háború megindításához szükséges fermánt és török katonai támogatást kapjon.

A Staten-Generaal meghívását is elfogadta a követküldésre Hágába, a szövetségkötési konferenciára. Azonban nem volt szándéka a szövetségbe azonnal belépni. Először meg akarta ismerni a feltételeinek a fogadtatását és a résztvevők haditerveit.

Bethlen Gábor 1625 szeptemberében Mathias Quadtot, német gyalogosainak a kapitányát bízta meg a diplomáciai feladattal, hogy képviselje érdekeit Hágában. A fejedelem szeptember 17-én írta meg a követ megbízólevelét és a Berlinbe utazó lánykérő küldöttséggel együtt engedte útnak. (Mióttán II. Ferdinánd 1624 nyarán elutasította Bethlen házassági kérelmét, hogy Habsburg-hercegnőt vehessen feleségül, engedélyezte a fejedelemnek, hogy a brandenburgi választó, Vilmos György nővére, Katalin kezét megkérje és a küldöttség császári területen át utazhasson Berlinbe. Brandenburgi Katalint Pfalzi Frigyes felesége szerezte a fejedelemnek, miután ilyen ajánlást kapott Roctól, hogy ezáltal is erősebben kössék Bethlent a Habsburg-ellenes táborhoz.) A küldöttségből is csak néhányan tudtak Quadt valódi

30 *Fraknoi Vilmos*: Bethlen Gábor és IV. Keresztély dán király. (1625–1628.) Történelmi Tár 1881. 112–113.

küldetéséről. Bethlen követe találkozott Berlinben Van Vosbergennel is, aki a Balti-tengertől visszafele Hollandiába, felkereste a brandenburgi választófejedelmet, Vilmos Györgyöt, hogy ismertesse vele a szövetségi tervet és meghívja a hágai összejövetelre. Quadt tudatta Van Vosbergennel, hogy a fejedelem őt bízta meg a konferencián való részvétellel. Mielőtt Hágába utazna – mondta – még levelet visz a dán királynak és onnan fog elindulni a holland fővárosba.³¹ Valóban a követ először IV. Keresztélyhez utazott, majd a dán küldöttekkel együtt ment tovább a konferencia helyszínére.

Hágában négy képviselő jelent meg: az angol és a dán király követei, a Staten-Generaal megbízottai és Bethlen követe.

Franciaországot a hágai francia követ volt hivatott képviselni. A követ október 30-án, a Staten-Generaal kérdésére még megerősítette, hogy van felhatalmazása tárgyalni az angol és dán küldöttekkel. Három héttel később már azt válaszolta, hogy Párizsból levélben azt az utasítást kapta, hogy várja meg a szövetségkötés végét. Jogában állt viszont értekezni az egyes küldöttekkel, de a konferencián nem vehetett részt.

Két hónappal a konferencia megnyitása előtt a svéd király, Gusztáv Adolf nevében Oxenstierna kancellár járt Hágában, hogy részvétét nyilvánítsa a Staten-Generaalnak és Frigyes Henrik hercegnek Móric herceg halála alkalmából, aki áprilisban halt meg és akit féltestvére követett minden méltóságában. A kancellár kijelentette, hogy királya szívesen eleget tenne a felkérésnek, hogy követséget küldjön a konferenciára és hajlandó hadsereget is felállítani a németországi harctérre, ha a szövetségesek pénzzel támogatják a vállalkozást. Mivel sem Hollandia, sem Nagy-Britannia nem ígért pénzt, a svéd küldöttség elmaradt. A svéd kormány hágai követét, Rutgeriust bízta meg, hogy vegyen részt a tárgyalásokon. Rutgerius a konferencia kezdete előtt pár héttel meghalt, így Svédország véglegesen lekerült a részvevők listájáról.

Az északnémet államok közül sem jelent meg senki, mert féltek a vállalkozás sikertelenségétől; a császár és a Katolikus Liga bosszújától.

I. Károlyt háromtagú, magas rangú követség képviselte. A küldöttség vezetését bizalmasára és nagy hatalmú miniszterére, lord Buckinghamre bízta. Angliából vele érkezett lord Holland, míg a harmadik személy, aki megbízást kapott a konferencián való részvétellel, sir Carleton volt, Nagy-Britannia állandó képviselője Hágában.

A dán küldöttség két személyből állt: Jacob Ulfeld kancellárból és Christian Thomassen királyi tanácsosból. A megbízólevelük csak általánosságokban szólt a felhatalmazásukról, de a dán feltételek és kívánságok minden részvevő számára ismertek voltak.

A Staten-Generaal kezdetben Frigyes Henrik herceget akarta megbízni a holland delegáció vezetésével. Később tervét megváltoztatta abból a megfontolásból kiindulva, hogy a herceget tartalékként a háttérben tartsa és esetleg a részvevők nézetkülönbségeinek az áthidalására használja fel. Kuilenberg gróf lett a holland képviselő első embere, aki főnemesi származása folytán méltó tárgyalópartnernek tűnt a magas rangú angol küldöttekkel szemben.

Viszont Mathias Quadt nevét, aki időben megérkezett Hágába a dán követek társaságában, nem találjuk a konferencia részvevőinek a listáján. Miért nem? Hogyan fogadták a tárgyaló felek? Miért nem vett részt a tárgyalásokon? És végül: miért nem írta alá a szövetségi szerződést? Az alábbi három levél tartalmából elég megbízható képet kapunk azokról a körülményekről, amelyek a fejedelmi követ szereplését behatárolták.

Álljon itt elsőként Bethlen Gábor megbízólevele Quadtnak, amelyben tudatta a konferencia részvevőivel: „...értesíteni akarjuk Uraságtokat, hogy mi a keresztény ügy támogatását

31 Verbaal van de Ambassade van Gaspar van Vosbergen i. m. 158–163.

egyetlen alkalommal sem fogjuk elmulasztani, s az annak előmozdítására kötelességet egyébként is lángoló buzgalommal vállalunk magunkra. Jelen soraink átadójára teljes felhatalmazással bízunk rá, hogy erre vonatkozó szándékunkról és minden elhatározásunkról Felségeknek számoljon be. Azt kívánjuk, hogy neki mindenben, amiről nevünkben beszámol, tökéletesen hitelt adjanak, és hogy siessenek nekünk jelteni az ügy fontosságához méltó bármiféle elhatározásukat, megmaradván...”³² Quadt tehát nem kapott felhatalmazást a szövetségi tárgyalásokon való részvételle. Feladata leszűkült Bethlen elképzeléseinek és részvételi feltételeinek az ismertetésére. A követ beszédét a gyűlés előtt nem ismerjük, de a reagálásból arra következtethetünk, hogy dicsérte a fejedelmet, elkötelezettségét a közös ügy iránt és nélkülözhetetlenségét a dolgok előbbrevitele érdekében. A fő hangsúlyt – minden bizonnyal – a szövetségben való részvételének a feltételeire helyezte.

A Staten-Generaal a szövetség megkötése és a konferencia bezárása után levelet küldött Bethlen Gábornak, amelyet az angol és dán követek is jóváhagytak. A levél részben választ adott az erdélyi fejedelem megbízólevelére és részben ismertette Quadt fellépését a szövetségi gyűlésen. „Az említett M. Quadt – akinek, mint a levél átadójának Felséged úgy akarta, hogy hitelt adjunk – élszóval is elmagyarázta a királyok követei és a mi megbízottjaink előtt Felséged véleményét és meggyőződését. Semmi másra nem vonatkozott a kapitány beszéde, minthogy abba a szerződésbe, amelyet Isten segítségével kötöttünk és elvégeztünk, Felségedet is foglaljuk bele. Mivel azonban M. Quadt nem rendelkezett a szükséges megbízatással, az volt lehetséges, hogy a királyi követek és mi úgy feleljünk azokra, amelyeket Felséged nevében kifejtett, hogy Felségednek a közös szövetségbe való befogadására nézve mindenki egyértelmű akarata szerfőlött nyilvánvaló, és hogy erősíteni és biztatni kell Felségedet magára vállalt terveiben.”³³ A holland kormány és a többi részvevő – ezek szerint – sajnálta, hogy Bethlen nem adott meghatalmazást követének a tárgyalásokon való részvételre, de kifejezte: utólag is szívesen látnák a fejedelmet a szövetségben.

A harmadik levelet lord Buckingham írta. Az angol miniszter írása csak kevéssé különbözik a holland kormányétól. Először is tudatta Bethlennel, hogy minden kérdésére a szövetségi gyűlés Quadtnek igaz és kimerítő választ adott, amiről a követ szóban fog neki beszámolni. Minden kérését teljesíteni fogják, de legyen egy kis türelemmel, mert a jelen helyzet szükségletei olyan nagyok, hogy lehetetlen minden feltételét azonnal teljesíteni. Lépjen be a szövetségbe és segítse a közös ügyet. A szerződés neki is előnyt jelentene – írja Buckingham –, mert Nagy-Britannia királya és szövetségesei erőiket egyesítve mindenkor segítségére lennének – ha a szükség úgy hozná –, hogy megvédjék méltóságait és birtokait bárkivel szemben.³⁴

Az 1625. november 27-én megnyitott konferencia december 9-én fejeződött be. A megbeszélésekre Buckingham véleménye nyomta rá a bélyegét. Anglia jelenléte a szövetségben annyira nélkülözhetetlen volt, hogy a másik két tárgyalófél érdemlegesen nem befolyásolta a létrejött okmány megfogalmazását. A dán küldötteknek volt csupán egy külön kívánságuk, hogy a szerződés ne nevezze meg személyesen Pfalzi Frigyest. IV. Keresztély tartott tőle, hogy abban az esetben elidegenítene maga mellől néhány német államot, többek között Szászországot, mert a szövetség elvesztené védelmi jellegét. A tárgyalófelek ezt megértették. Ezért a szövetségi szerződéshez egy záradékot mellékeltek, amely Frigyes birtokainak és jogainak a visszaszerzéséről szól. Ezt a szöveget csak az angolok és a hollandok írták alá.

32 ARA SG 6058.

33 ARA SG 12 569.64. RPG 223. SG 3843. sz. döntése.

34 Public Record Office State Papers (= PRO SP) 80/6. f. 107.

A szövetségi szerződés tizennégy pontból áll. Fontosabb pontjai: a szövetség célja a Német Birodalom szabadságának, jogainak és alkotmányának helyreállítása és védelme, a jelenben és a jövőben, azokkal szemben, akik ezt megsértik; a dán király kötelezettséget vállal 25–30 000 gyalogos és 7–8000 lovas hadba állítására; Nagy-Britannia havi 300 000 és a Staten-Generaal havi 50 000 gulddal támogatják a dán vállalkozást; Nagy-Britannia királya a Staten-Generaal támogatásával felállít egy második hajóhadat a spanyol király ellen és újabb szárazföldi sereget küld a császár ellen, hogy megakadályozza a császári erők teljes bevetését a dán fronton. Továbbá: Franciaország, Svédország, Velence, Savoya, német választó- és más fejedelmek, államok és városok felszólítása a szövetségbe való belépésre és Bethlen Gábor erdélyi fejedelem felkérése, hogy lépjen be a szövetségbe (XIV. pont).³⁵

A Hágai Szerződés aláírói havi 40 000 birodalmi tallér pénzsegélyt és egy német sereg küldését helyezték kilátásba Mansfeld alatt, ha a fejedelem elfogadja a meghívást, belép a szövetségbe és hadat indít a császár ellen.

Bethlen Gábor követe visszaérkezése után, 1626 tavaszán döntött végleg a részvétel mellett. Április 18-án kiállított megbízálevelében újra Mathias Quadtot kérte fel, hogy nevében tárgyaljon a szövetségesekkel, és amennyiben azok elfogadják feltételeit, kérje a fejedelem felvételét a szerződésbe.³⁶

A követ útja újra Berlingen át először Dániába, a dán királyhoz vezetett. Ugyanaz a dán király, aki 1625 nyarán még Van Vosbergennel szemben semmi érdeklődést sem tanúsított az erdélyi uralkodó iránt, a Hágai Szövetség létrejötte után több levélben fordult hozzá, hogy ne várjon tovább, küldjön követet Dániába és csatlakozzon a szövetséghez. Megváltozott hozzáállásnak kézenfekvően két oka van. Először az, hogy a szerződés másik két tagja, Nagy-Britannia és Hollandia mindenekelőtt a spanyol király elleni háborúban volt érdekelt. Katonai erőfeszítéseik majdnem csak ennek a harctérnek szóltak, úgy a szárazföldön, mint a tengeren. Másrészt IV. Keresztély a császár ellen nagyon magára maradt, miután sem Franciaország sem az északnémet államok nem léptek be a szövetségbe. Katonai ereje túl kicsi volt ahhoz, hogy két hadsereg ellen, a Tilly alatt álló Katolikus Liga és a Wallenstein vezette császári sereg ellen, helyt tudjon állni. Nagy szüksége volt Bethlen keleti támadására, hogy legalább az ellenség erejét megossa. IV. Keresztély garantálta a fejedelemnek, hogy az ígért pénzen felül gondoskodni fog, hogy Mansfeld és a szász–weimari herceg seregeikkel a fejedelemhez fognak csatlakozni, ha a fejedelem belép a szövetségbe és hadat indít a császár ellen.³⁷

Quadt augusztus közepén érkezett Hágába Bethlen és IV. Keresztély ajánlóleveleivel. A holland kormány most megkülönböztetett udvariassággal fogadta Quadtot. Felkérte, hogy a gyűlésén, ünnepélyes keretek között, számoljon be fejedelme döntéséről. Augusztus 21-én a követ hosszú, latin nyelven tartott beszédben ismertette Bethlen választát a szövetségi felkérésre. Dicsérte a fejedelmet, hogy mennyire elkötelezte magát a keresztény ügy és a szabadság védelme mellett. A követ szerint Isten keze volt abban, hogy Bethlen Gábor Magyarország választott királya lett, az elnyomott kereszténység szolgálatára. A szabadság szeretetét elődeitől örökölte. Az ausztriai ház, amely hatalma kiterjesztésére és a Német Birodalom bekebelezésére törekszik, számára eleve hátrányos volt. Ha az osztrák hatalom leigázná Németországot, nem lenne azonnal veszélyben Franciaország, Dánia és Nagy-Britannia,

35 *Lieuwe van Aitzema*: Saken van Staet en Oorlogh in ende omtrent de Vereenigde Nederlanden. (1669–1672.) I. Graven-Hage, 1669. 1254–1274.

36 ARA SG 12 569.64.

37 *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. Bp. 1882. 9.

nem is beszélve a németalföldi államról, amelyet pedig az ősök kitartó bátorsága és szorgalma hozott létre. A spanyol–osztrák hatalom további terjedését csak ellenfelei szoros szövetsége tudja meggátolni. Noha Bethlen Gábornak nincs szüksége a szövetségre, hogy boldog és hatalmas fejedelem legyen, mégis a Hágában megkötött szövetség tagja akar lenni, aminek az alapjait Anglia és Dánia követei rakták le. A belépést a fejedelem két feltételhez kötötte: Franciaország, Savoya és Velence tagjai kell hogy legyenek a szövetségnek, vagy legalább háborút kell indítaniuk Itáliában, továbbá: a szövetségnek ünnepélyes követséget kell küldenie a Portára.

A dán király által kilátásba helyezett támogatásról még azt jegyezte meg a követ, hogy fejedelme több katonára számít, mint a megígért Mansfeld gróf és szász–weimari herceg csapatai, és a havi 40 000 birodalmi tallért Bethlen kéri, hogy időre utalják át Belgrádba, vagy Konstantinápolyba.³⁸

Annak ellenére, hogy Quadt beszéde sok barokk pátoszt és közhelyet tartalmazott, a hallgatók nagy tetszéssel fogadták. A Staten-Generaal kivételesen úgy döntött, hogy a beszéd leadott szövegét teljes terjedelmében felveszi az ülés jegyzőkönyvébe.

A holland kormány augusztus 26-án adott választ Quadtnak. Megköszönte a követ által a fejedelem elhatározását, hogy Ausztriát a saját országaiban kívánja megtámadni. Szerintük is ez a valódi és egyetlen eszköz a spanyol–osztrák hatalom megtörésére, ami által Isten segítségével a dolgok helyreállhatnak és a spanyol veszély elmúlhat. Azonban, mivel a szövetség vezetése Nagy-Britannia kezében van, és mivel már korábban megegyeztek a fizetendő összeg elosztásáról, amelyből Nagy-Britannia két negyedrészt, Dánia pedig egy negyedet vállalt magára, míg a fennmaradó részen Franciaország, Savoya és Velence fognak osztozni, a leghelyesebb, ha a követ közvetlen az angol királlyal is felveszi a kapcsolatot.³⁹

Quadt nem volt megelégedve a válasszal és augusztus 30-án hosszú memorandumot nyújtott be a Staten-Generaalnak, amelyben hangsúlyozta, hogy mielőtt Angliába utazna, pontos választ vár a fejedelem előterjesztéseire. Többszöri átfogalmazás után, szeptember 19-én, a Staten-Generaal írásban tett eleget a követ követelésének.⁴⁰ A végleges szerződési terv szövegének a másolatát a Staten-Generaal megküldte angliai követének, Joachiminek is. Tudatta vele Quadt érkezését I. Károlyhoz. Lelkére kötötte, hogy amennyiben az ottani tárgyalásokba bevonnák, semmit se ígérjen, mert Hága nem hajlandó egy fillérrel sem többet fizetni, mint amennyit az eredeti szövetségi szerződésben megígért.⁴¹

Angliában a tárgyalások a követ és a kormány képviselői között különösebb akadály nélkül folytak. (Pfalzi Frigyes állandó londoni követe, Rusdorf is mindent megtett, hogy Quadt küldetése az angol udvarnál sikerrel járjon.) Az angol miniszterek a dán király és a holland Staten-Generaal által elfogadott feltételeket jóváhagyták. „Mi ily nagy fejedelem ily dicséretes kívánságának és kiváló erényének felette örülünk s egyáltalán nem kételkedünk a többi szövetségesnek e dologban velünk egyező véleményében, ezért [...] amennyire ez rajtunk múlik, az említett szerződésbe is befogadjuk és bebocsátjuk, úgy mint szövetségünket ugyanazon formában, sőt abba a szerződésbe, amelynek aktáit Hágában 1625. december 9-én készítették el, minden határozatával, megállapodásával és cikkelyével együtt [...] úgy fogadjuk őt be, mintha ennek a hágai tárgyalásnak a kezdetétől jelen lett volna.” A megállapodás pontjai: Az erdélyi fejedelem minden igyekezetével háborút fog indítani a császár, az ausztriai ház és más közös ellenségeink ellen, akik ellen a szövetségesek ezt a szerződést

38 ARA SG I. 3185., 325–334.

39 ARA SG 12 569.64.

40 Uo.

41 ARA SG I. 3185., 380–381.

kötötték. Legalább 15 000 válogatott magyar katonából álló hadsereget fog felállítani, amellyel öfelsége, vagy egyedül, vagy a szövetségesek seregeivel együtt (ahogy a körülményektől függően alkalmasabbnak és jobbnak látszik) be fog törni az ellenség tartományaiba és meg fogja támadni annak földjét. Továbbá: a szövetségesek kötelezettséget vállalnak, saját költségükre, 12 000 német zsoldosból álló sereget az erdélyi fejedelem oldalára küldeni. Úgy véljük, hogy Mansfeld grófnak és hadseregének oda küldésével ez már meg is történt. Végül: az említett szövetségesek havi negyvenezer birodalmi tallérral fogják segíteni Erdély fejedelmét minden egyes hónapban, amelyben ő a szövetségért fog harcolni. Mindenki gondoskodni fog arról, hogy a rá eső részt havonta Konstantinápolyban kifizesse, harminckét napot számolva egy hónapnak attól a naptól kezdve, amelyen Erdély említett fejedelme táborba száll majd. Minthogy pedig a szövetségesek országai között lévő nagy távolság miatt a kvótáról már nem lehet megegyezni, hogy tudniillik kinek-kinek mennyit kell fizetni, ezért mi, nehogy ez a köz javára oly hasznos és oly szükséges jó ügy akadályt szenvedjen, ígérjük, hogy a következő június hó folyamán az említett Konstantinápolyban tízezer angol fontot fogunk kifizetni, és közben a többi szövetségesekkel megegyezünk, hogy kinek-kinek mennyit kell fizetnie.

Az angol király, I. Károly a megállapodást és Bethlen Gábor felvételét a Hágai Szövetségbe Westminsterben, 1626. november 30-án írta alá és látta el a királyi pecsét vörös viaszba való lenyomatával.⁴²

Mathias Quadt decemberben tért vissza Hágába I. Károly levelével, amelyben az angol király igazolta, hogy az erdélyi fejedelmet felvette a Hágai Szövetségbe.⁴³ A követ szeretett volna több engedményt kicsikarni a holland kormánytól és ezért hetekkel elhalasztotta az elutazását a holland fővárosból. Miután belátta, hogy Hága több engedményre nem hajlandó, bejelentette elutazási szándékát és 1627. február 9-én átvette a Staten-Generaal nyilatkozatát Bethlen Gábor felvételéről a hágai szerződésbe.⁴⁴

A követ Hollandiából a dán királyhoz utazott. Itt volt a legkönnyebb dolga. A királyi sereg helyzete Észak-Németországban egyre inkább rosszabbodott. Az angol és a holland segítség teljesen elégtelennek bizonyult Wallensteinel és Tillyvel szemben. IV. Keresztély érezte magát a legjobban ráutalva Bethlen keleti katonai fellépésére Bécs ellen. Ezért az erdélyi fejedelem minden követelését – amit az angol király és a Staten-Generaal már jóváhagyott – 1627. február 28-án örömmel aláírta. Ezáltal Bethlen Gábor teljes jogú tagja lett a Hágai Szövetségnek.

ZOLTÁN PIRI

THE WAY OF GABRIEL BETHLEN TO THE UNION OF HAGUE

Gabriel Bethlen ruled as prince of Transylvania from 1613 to 1629 and was elected king of Hungary in 1620. He was an important participant of the Thirty Years War, he attacked three times the Habsburg emperor Ferdinand II. The second but especially the third campaign of Bethlen had a long diplomatical preparation. Their importance was already recognized in the Hungarian historiography, however, the most important sources of the Dutch

42 PRO SP 80/6. f. 132–133.; ARA SG 12 569.64.

43 ARA SG I. 3185, 380.

44 Uo. 411.

and English diplomacy remained until now largely unused. The correspondence of the English ambassador, Thomas Roe was published already in the eighteenth century, but the other diplomatic documents of the English policy and the documents of the Netherlands remained largely unused.

This study reconstructs the diplomatic efforts of Gabriel Bethlen to find support during this for him unfavorable period of the Thirty Years War for his planned campaigns at the court of the sultan, and in the courts of the English king and of the Dutch republic. The figure and the policy of the hapless Winter King, Frederic V is reevaluated too.

This study argues that with the arrival to the power of the French minister, Richelieu, a new period began in the history of the Thirty Years War and demonstrates that the English king James I distanced himself gradually from the Spanish court. However the most important part of this study deals with the cautious policy of the Dutch republic, enemy of the Habsburgs and friend of the Protestants.

Babits Mihály és Molnár Ferenc kiadatlan írásai az Imre Sándor-hagyatékban

A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára őrizi Imre Sándor (1877–1945) pedagógiai szakíró, egyetemi tanár hagyatékát, amelyben az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom és a Magyarországi Tanácsköztársaság közoktatásügyének számos, érdekes dokumentuma is megtalálható.¹ Imre Sándor ezeket is felhasználta a Gratz Gusztáv szerkesztésében megjelent *A bolsevizmus Magyarországon* című kötet általa írt, a népoktatást és a szakoktatást bemutató fejezeteinek elkészítéséhez.² A „Tankönyv-kefelevonat 1919” feliratú palliumban – többek között Biró Lajos prózai írásai, Petőfi Sándor, Ady Endre, Várnai Zseni és Peterdi Andor versei mellett – fennmaradt három Babits Mihály-írás (*Péter és Pjotr, Éljen a háború!, Egy költő története*) és egy Molnár Ferenc-szöveg (*A játszóter*) kefelevonata is.³ S noha nem zárható ki, hogy a kefelevonatokon a későbbiekben javításokat hajtottak volna végre, ezen írások jelen állapotukban is befejezett műveknek tekinthetők, amelyeket – mivel, tudomásom szerint, eddig még sehol sem jelentek meg⁴ – az alábbiakban teszek közzé.

A szövegek témája, stílusa, illusztrációi, továbbá lelőhelyük alapján megállapítható, hogy azok az 1918–1919-es magyarországi forradalmak idején készültek, valamilyen, a gyermekeknek szánt kiadványhoz. A pallium feliratából azonban nem derül ki, hogy e négy mű még a népköztársaság idején vagy már a Tanácsköztársaság hónapjaiban íródott-e. Az sem zárható ki, hogy különböző időpontokban írt, különféle kiadványok számára készült szövegeket helyeztek utólag egymás mellé – talán még a diktatúra heteiben, vagy már csak annak bukása után. Elképzelhető, hogy a „tankönyv-kefelevonat”-megjelölést és az 1919-es évszámot egy az anyagot nem igazán ismerő hivatalnok adta e szövegcsoporthoz, talán csak jobb meghatározás híján.

-
- 1 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (= DRERL) C/39. Imre II. Sándor iratai (= IS), kül. 22–26. cs. Az itt található tanácsköztársasági anyagokra Benda Gyula hívta fel a figyelmet, szívességéért ezúton mondok köszönetet.
 - 2 Imre Sándor: Népoktatás., Szakoktatás. In: *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerk. Gratz Gusztáv. Bp. 1921. 621–657., 669–671., 842–843.
 - 3 DRERL IS 24. b. cs. „Tankönyv-kefelevonat 1919”.
 - 4 Vö. ehhez pl. Babits Mihály. Bibliográfia. Összeáll. Stauder Mária, Varga Katalin. Bp. 1998. (A Magyar Irodalmi Múzeum [Petőfi Irodalmi Múzeum] bibliográfiai füzetei. XX. századi magyar írók bibliográfiái); *Elisabeth Molnár Rajec*: Ferenc Molnár. Bibliography. I–II. Wien–Köln–Graz, 1986.

A polgári forradalom és a Tanácsköztársaság idején ugyanis számos kezdeményezés történt a polgári demokratikus rendszer, majd a diktatúra szellemiségét terjeszteni hivatott ifjúsági irodalom megteremtésére. Kunfi Zsigmond közoktatásügyi miniszter Babits Mihálynak írt, 1919. február 2-i levelében a következő elgondolást fejtette ki: „Március hó első napjaiban meg akarok jelenteni egy kb. 5–6 éves könyvet, amelyet az összes IV., V., VI. elemi iskolai tanulók között szét akarok osztatni. Ez a könyv volna az első kísérlet arra, hogy az új világfelfogást bevigye az elemi iskolákba, hogy a gyermekek az iskolában is értesüljenek arról, hogy forradalom volt és van Magyarországon.” A miniszter – saját fogalmazása szerint – „a mai magyar irodalom első emberei”-t, köztük Babitsot kérte fel, hogy vegyenek részt e kötet elkészítésében. A könyv szerkesztője Somogyi Béla volt.⁵ Egy 1919. május 30-i tiszteletdíj-utalványozási lista szerint Molnár Ferenc 1, Babits Mihály 4, Móricz Zsigmond 5, Biró Lajos 4, Varsányi Géza 2, Somogyi Béla pedig 12 „cikket”⁶ készített e kötet számára.⁷ A könyv azonban sem a népköztársaság, sem a diktatúra idején nem jelent meg, noha e május 30-i dokumentum szerint a közoktatásügyi népbiztosság tervbe vette kiadását. (A szakirodalom szerint a szövegek elkallódtak, sorsuk máig ismeretlen.⁸) Elképzelhető, hogy a most közzétett szövegek valamelyike (de lehet, hogy az összes) e kötet számára íródott.

Babitshoz nemcsak a közoktatásügyi miniszter, hanem a korabeli ifjúsági lapok szerkesztői is fordultak hasonló kéréssel. Supka Géza, az *Új Világ* című ifjúsági

-
- 5 Kunfi Zsigmond levele Babits Mihálynak, 1919. febr. 2. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (= OSZK Kt.) Fond III/811. Közli pl. A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920. Szerk., vál., szövegmond., utószó, jegyz. Téglás János. Bp. 1996. (Babits Könyvtár 3.) 313., 524–525. (A bevezetésben a korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm.) Ld. még Somogyi Béla és Gönczi Jenő levelét Babits Mihálynak, 1919. febr. 3. OSZK Kt. Fond III/1563/12. Közli pl. A vádlott i. m. 314., 525. – A Babits-hagyatékban végzett kutatásaimat Nemeskéri Erika segített tanácsaival, szívességéért ezúton mondok köszönetet. – Vö. még: Gönczi Jenő visszaemlékezése. Politikatörténeti Intézet Levéltára 867. f. g-109. 16., 42. A készülő tankönyvről a korabeli lapokban is jelent meg tudósítás: Forradalmi tankönyv az elemi iskolákban. Magyarország 1919. febr. 4. 8.; Uazt ld. még pl. Köztársasági Újság 1919. febr. 4. 5. – A korcsoport kiválasztásáról Somogyi Béla az 1919. febr. 25-i, az elemi iskolai tankönyvek reformja tárgyában tartott közoktatásügyi minisztériumi értekezleten ezt mondta: „A legfontosabb az V. és VI. osztály azért, mert aki az idén kimegy onnan, az örökre kivonatik a népiskola hatása alól anélkül, hogy valamit magával vitt volna.” Az új tankönyv funkciójáról pedig így nyilatkozott: „Most az első forradalmi tény lesz az új olvasókönyv, amelyet a közoktatásügyi miniszter még ebben a tanévben 100 000, vagy ha kell, több példányban is fog az országba szétküldeni, amely kegyetlenül bele fog gázolni a régi ideológiába, le fogja rombolni a régi tekintélyeket, nagyságokat és szentségeket s helyükbe forradalmi ideológiát fog kivinni a nép közé.” (DRERL IS 22. cs. XIX. 837., 867–869.)
- 6 A Révai Nagy Lexikona Cikk szócikke szerint e kifejezést „Néha a fejezet értelmében is használják” – így tehát jelölhette az említett Babits Mihály- és Molnár Ferenc-szövegeket is. Ld. Cikk. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. IV. Bp. 1912. 496.
- 7 Ld. Magyar Országos Levéltár K 305 VKM 160. cs. 98 380. Közli: „Mindenki ujkra készül...” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény.) IV. (A Tanácsköztársaság publicisztikája és irodalmi élete.) Szerk., jegyz. József Farkas. Bp. 1967. (Irodalom–szocializmus) 768–769., 1107. Vö. még: *Hajdu Tibor*: A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. Múltunk 1994. 1–2. sz. 9–14.
- 8 Ld. „Mindenki ujkra készül...” i. m. IV. 1107. 456. sz.; A vádlott i. m. 524. 126. sz.

folyóirat szerkesztője 1919. március 8-i levelében arra kérte a művészt, hogy „kegyeskedjék a májusi szám részére Petőfinek a szupranacionális gondolatvilágát (Apostol, stb.) bemutatni” s ha Babits vállalja a feladatot, április közepére juttassa el hozzá a kéziratot.⁹ Nem zárható ki, hogy a Petőfi életét bemutató *Egy költő történetét* Babits ezen felkérésre írta. – Ifj. Gaál Mózes, a 9–14 éves korcsoport lapjának szerkesztőjeként 1919. április 11-i levelében arról tudósította Babitsot, hogy az „ifjúsági és gyermeklapok ügyét a közoktatási kormány a kezébe vette és az összes néprétegekre kiterjesztve, mint kultúrfeladatot kezeli. A központosítás folyamatban van, a lapok azonban új kezekben új program alapján reformálva folytatják életüket.” Ifj. Gaál Mózes is közreműködésre kérte a művészt „a gyermekkultúra új és egyszerű föllendítés”-ében: küldjön „bármilyen kéziratot”.¹⁰ Ugyanő, immár a *Közoktatásiügyi Népbiztosság Ifjúsági Lapok Ügyosztályának* vezetőjeként hasonló kérést fogalmazott meg 1919. május 24-i, Babitsnak is eljuttatott körlevelében.¹¹ Minden bizonnyal Molnár Ferenc is kapott ilyen felkéréseket; ezeket azonban nem sikerült megtalálnom. Elképzelhető, hogy az itt közreadott szövegek valamelyike (de lehet, hogy az összes) ilyen megkeresések nyomán íródott; keletkezésük körülményeinek tisztázása mindenképpen további kutatásokat igényel.

Sem Babits, sem Molnár Ferenc nem voltak kifejezetten gyermekírók – kérdés tehát, hogy az itt közölt szövegek milyen módon illeszkednek életművükbe. Babits három írása közül a *Péter és Pjotr*, valamint az *Éljen a háború!* pontosan illeszkednek a művésznak a béke gondolatát, a háborúellenességet hirdető nézetrendszerébe.¹² Pacifista elkötelezettsége is ösztönözhetette a szokatlan feladat (ti. az ifjúsági olvasmányok megírása) elvégzésére: már az 1918-as *Az örök béke*-fordításának előszavában leszögezte: „az az érzésem, hogy a mai időkben senkinek sincs joga, semmiféle okból, semmi ürügy alatt, kitérni a legterhesebb feladat elől sem – amelyre csak egyáltalán képes – ha avval a békegondolatnak csak a legcsekélyebb szolgálatot is teheti”.¹³ A különböző nemzetek testvériségének a *Péter és Pjotr*-ban kifejezett gondolata jelenik meg az Európa vezető értelmiségijeit a kontinens egysége érdekében tömöríteni akaró szervezet, az *Európa Lovagjai* nevű „rend” Babits által 1918 őszén fogalmazott tervzetében: „támogatunk mindent, ami a nemzetközi érzületet, az emberiség testvériségének gondolatát erősíti, vagy a nemzetek közötti poli-

9 Supka Géza levele Babits Mihálynak, 1919. márc. 8. OSZK Kt. Fond III/1158.

10 Ifj. Gaál Mózes levele Babits Mihálynak, 1919. ápr. 11. OSZK Kt. Fond III/475/1. Közli: A vádlott i. m. 346., 529.

11 Ifj. Gaál Mózes levele Babits Mihálynak, 1919. máj. 24. OSZK Kt. Fond III/1563/24. Közli: A vádlott i. m. 356–358.

12 Ld. ehhez pl. *Gál István*: Babits a világbékéért. In: *Uő*: Bartóktól Radnótiig. Bp. 1973. (Elvek és utak) 139–173., 323–325.; *Uő*: Babits béke-írásaiból. Irodalomtörténeti Közlemények 1976. 520–533.; *Sipos Lajos*: Babits Mihály 1918–1921. Egy pályaszakasz vázlata. Kandidátusi értekezés kézirat, 1978. 6–13., 214–216.; *Weiss János*: Babits és „Az örök béke”. Magyar Tudomány 1997. 342–349.

13 *Babits Mihály*: Bevezetés. In: *Kant Immanuel: Az örök béke*. Ford., bev., jegyz. Babits Mihály. Bp. 1918. (Természet és társadalom 1.) 3.

titikai, érzésbeli vagy gazdasági válaszfalakat lerombolni alkalmas”.¹⁴ Egy valószínűleg még a polgári forradalom idején készített, a tanítók számára tartandó előadásának vázlatában pedig a tanítóság feladatává tette: „Kiirtani a háborús világnézetet”.¹⁵

Az orosz és a magyar nép egymásra találásának a *Péter és Pjotr*-ban kifejezett gondolata fogalmazódik meg Babits „Az Antikrisztust kelni láttuk őt” kezdetű vers-töredékében, amely valószínűleg a Tanácsköztársaság kezdeti időszakában íródott: „Két nép vagyunk ma, muszka és magyar,/ ki több székenben élni nem akar/ és inkább szenved, inkább belehal,/ de ember lesz és újra fiatal!”¹⁶ – A *Péter és Pjotr*-ban a két nép testvériségének eszméjét hivatott érzékletessé tenni a két főszereplő azonos, magyar és orosz nyelven hasonló hangzású keresztnéve (amelyek, ugyancsak e gondolat jegyében „és” kötőszóval az írás címét alkotják), közös szenvedéseik bemutatása és a fantasztikus elem: a holttest szavai, az elbeszélés zárómonda-taiként.

A fiatalok háborús lelkesedésének és kiábrándulásának az *Éljen a háború!*-ban feldolgozott problematikája is kapcsolható Babits korábbi műveihez. Már a *Nyugat* 1914. évi 16–17. számában közzétett, kétségeit, félelmeit is kifejezésre juttató *Gyermekek és háború* című írása így kezdődik: „Az anyák sírnak, de a gyermekek örülnek... Melyik gyermek ne örülne magában a háborúnak? A gyermekek, a lelkes, vidám, nyílthomlokú gyermekek, a jövő nemzedék gyermekei, akikért szenvedünk most mi, harcolunk, hogy nekik békéjük legyen: nem fogják megérteni szenvedésünket, irigyelni fognak bennünket, mint ahogy mi irigyeltük gyermekkorunkban azokat, akik előttünk ilyen nagy, nagy korszakot szenvedtek keresztül.”¹⁷ *Barátság* című, a *Pesti Napló* 1915. évi 3. számának hasábjain megjelent novellájában pedig szerepel egy Kádár Imre nevű (becenevén: Bibi) fiatalember is, aki a világháborúban katona lesz. Korábbi fellelkesülése, majd félelmei, aggodalmai után, a bevonulásakor így búcsúzik barátaitól: „Nem volt nagyon megijedve. Alapjában pompás kalandnak tűnt fel előtte az egész, mint egy – kissé veszélyes – vadászkirándulás. Még megjelent utolsó nap az asztalnál, egyenruhában, boldogan:

– Muszka füleket hozok nektek, fiúk. Tizenkét muszka fület hozok a társaságnak.” Egyik barátját pedig arra kéri: „– Ha elesem, látogasd meg az anyámat – mondta aztán Bibi, inkább csak az imponáló hangzásért, mert egyáltalán nem tudott komolyan gondolni erre az eshetőségre.” A harctéren az „első marsok nagyon kimerítették, sűrűn erősítette a szívét konyakkal, mámorosan feküdt az árokba. A srapel iszonyú sírása meglepte és elfagyasztotta [sic!], gyorsan, idegesen imádkozott a sivítés közben [...] És megvillant előtte, hogy most talán meghal, talán csak pár perce van és hogy e pár perc alatt még tán gondolhatna valamire, amire gondolni kéne még, amire gondolni érdemes – de nem tudta, mire. »Hősz!« ez a szó rémlett egyszer

14 Ld. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár Ms 4699/75. III. Közli pl. *Sipos Lajos*: Babits Mihály és a forradalmak kora. Bp. 1976. (Irodalomtörténeti füzetek 91.) 139–142.

15 Ld. OSZK Kt. Fond III/1562/13. Közli pl. A vádlott i. m. 340–341.

16 Ld. OSZK Kt. Fond III/1562/12. Közli pl. A vádlott i. m. 342–343., 528.

17 Babits Mihály: *Gyermekek és háború*. *Nyugat* 1914. aug. 16.–sept. 1. 260. – Kiemelés az eredetiben.

az eszébe és mindenről elfeledkezve felállt, ittasan, támolygón.” A novella folytatásából kiderül, hogy a fiatalember elesett a háborúban.¹⁸ Mindezeket figyelembe véve e figura joggal tekinthető az *Éljen a háború!* főszereplőjének, Gyurkának az előképeként. – Ugyanakkor Gyurka alakja, sorsa és családja szenvedéseinek bemutatása által Babits igyekezett a háborút, annak legkülönfélébb szörnyűségeit „közel hozni” a gyermekek gondolat- és érzelmvilágához, igyekezve ráébreszteni az ifjú olvasókat saját felelősségükre – mindezt még hatásosabbá téve az írás címe és tartalma közötti feszültséggel, valamint a fantasztikus elem alkalmazásával a történet végén.

Babits e két művében kulcsszerepet juttatott a fantasztikumnak – amely egyébként az író novellisztikájának nagy részében jelen van.¹⁹ A *Péter és Pjotr*-ban és az *Éljen a háború!*-ban a valóságos viszonyokhoz, valószerű előzményekhez kapcsolódik a novellák végén elhelyezett, ugyanakkor a lélektan eszközeivel hitelesített, a szereplők látomásaként ábrázolt fantasztikus mozzanat.²⁰ Az első esetben Péter kimerültségének, a másodikban Gyurka ájultságának bemutatása hivatott a fantasztikum – a holttest megszólalása, illetve a tündér által megjelenített kép – hitelesítésére. Mindezek alkalmazásának azonban – mint láttuk – kifejezetten pedagógiai-propagandisztikus funkciójuk van: a népek testvérisége, a háborúellenesség, a fiatalok felelőssége gondolatának minél hatásosabb, emlékezetesebb megjelenítése az ifjú olvasók számára. A fantasztikum ilyen jellegű felhasználása pedig e két írást Babits *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom* című, 1933-ban megjelent regényével rokonítja. Így a *Péter és Pjotr*-ra és az *Éljen a háború!*-ra is érvényesek Karinthy Frigyes azon megállapításai, amelyeket az *Elza pilóta...* kapcsán fogalmazott meg, összehasonlítva a fantasztikum funkcióját H. G. Wells utópiájában és Babits regényében: „Wells fantasztikuma öncél: Babitsé eszköz, nagyobb gondolat szolgáltatásban. Wellsnél zseniális elmejáték, Babitsnál félelmetes jelkép, világító betűk, melyeknek fényében, mint ama »Mene Tekel« alatt, kísérteties körvonalakban villan fel a dolgok lényege, belső tartalma”.²¹

A Petőfi életét bemutató *Egy költő története* című írás Babits esszéírói, irodalomtörténeti munkásságához kapcsolódik. Babits több esszéjében, tanulmányában foglalkozott Petőfi alakjával és költészetével,²² 1918 őszét pedig – Sipos Lajos meg-

18 Babits Mihály: Barátság. Pesti Napló 1915. jan. 3. 2–5.

19 Pók Lajos: Babits Mihály alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1970. (Arcok és vallomások) 163–170.

20 Vö. ehhez: Kardos Pál: Babits Mihály. Bp. 1972. 129.; Sipos Lajos: Karácsonyi Madonna. (Megjegyzések Babits első novelláskönyvéhez.) Irodalomtörténet 1978. 465., 468.; Rába György: Babits Mihály. Bp. 1983. (Nagy magyar írók) 273.; Bodnár György: A lélektan, a fantasztikum és a regény igazsága. In: *Uő: Jövő múlt időben. Tanulmányok, esszék, kritikák.* Bp. 1998. 30–39.

21 Karinthy Frigyes: Babits könyve, Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom. Nyugat 1933. dec. 16. 545. – Kiemelés az eredetiben. – *Herbert George Wells* itt említett utópiája vsz. a Mi lesz holnap. (A jövő regénye.) (Bp. [1933.]).

22 Vö. ehhez: Szalai Anna: A polgár vallomása. (Jegyzetek Babits Mihály Petőfi-képéről.) In: Petőfi tüze. Tanulmányok Petőfi Sándorról. Szerk. Tamás Anna, Wéber Antal. Bp. 1972. 412–445.; Gál István: Babits Petőfi világirodalmi rangjáról. Filológiai Közöny 1973. 404–422.

állapítását idézve – „egy kicsit, Petőfiként élte” meg²³: a köztársaságot éltető kiáltványa Petőfi írásainak hatását mutatja s az őszirózsás forradalom első napjaiban (kortársai visszaemlékezései szerint) királyellenes, a köztársaságot éltető Petőfi-verset (*Itt a nyilam! Mibe löjjem?*) szavalt a tömegnek.²⁴ Petőfi alakjának, költészetének az ifjúságot megcélzó ábrázolását az is indokoltta tette, hogy a költő egyik legfontosabb figurája volt mind a polgári demokratikus forradalom, mind a Tanácsköztársaság panteonjának.²⁵ Ugyanakkor talán éppen a kor vélt vagy valós elvárásaihoz történő igazodás szándéka indíthatta Babitsot arra, hogy a Petőfi pályáját bemutató írás, a „költő története” hőse életművéből kizárólag a társadalmi-politikai vonatkozású műveket tárgyalja – ezzel tulajdonképpen eltorzítva az ábrázolás egészét.

Molnár Ferenc *A játszótér* című írása a szerző 1914–1916 között *Az Estben* és a *Pesti Hírlapban* megjelent, novellává kerekített haditudósításainak²⁶ sorát folytatja. E beszámolók közül pedig néhány a háború kegyetlenségét, az emberek szenvedéseit is bemutatta.²⁷ Ezen írások jelentős része bekerült Molnár Ferenc *Egy haditudósító emlékei* című kötetébe²⁸ is. Ugyanakkor az író és a *Franklin Társulat* e könyv megjelentetése tárgyában kötött 1916. január 6-i keltezésű szerződésének egyik kitétele azt mutatja, hogy már ekkor létezett a mű ifjúsági kiadásának terve. Molnár Ferenc így fogalmazott: „megállapodtunk abban, hogy Önöknek [ti. a Franklin Társulatnak] jogukban van e művet a jelen kiadástól eltérő formában, mint ifjúsági művet megjelentetni, mely esetben kötelezem magamat az esetleg szükséges változtatásokat, valamint egy esetleg e kiadáshoz szükséges bevezetést írni”.²⁹ (Molnár Ferenc a következő évtizedekben is tett közzé az I. világháború borzalmait bemutató, haditudósítói élményeit feldolgozó írásokat: így az 1928-ban megjelent *Toll* című ösz-

23 Sipos L.: Babits Mihály 1918–1921. i. m. 16–17., 216–217.

24 I. m. 16–17.; 216–217.; Dr. Markos György, Dienes László: Két emlék. In: A vadtoll i. m. 275–276., 516.

25 Vö. ehhez: József Farkas: A forradalmak irodalma és a nemzeti hagyományok. In: *Uő*: Erkölcs és hivatástudat. (Irodalmi tanulmányok.) Bp. 1989. 135–146.; *Uő*: Az 1918–1919. évi forradalmak Petőfi-képéhez. In: *Uő*: Írók, eszmék, forradalmak. Bp. 1979. 303–317.; Siklós András: Magyarország 1918/1919. Események/ képek/ dokumentumok. Bp. 1978. 218–219.; Gyarmati György: Március hatalma – a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből. Bp. 1998. 38–39., 44.; Vörös Boldizsár: 1848–49 történelmi személyiségei – 1918–19-ben. In: Emlékezet, kultusz, történelem. Tanulmányok az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. Szerk. Hudi József, Tóth G. Péter. Veszprém, 1999. 45–50.

26 Vö. ehhez: Sárközi Máttyás: Színház az egész világ. Molnár Ferenc regényes élete. Bp. 1995. 76. – Tájékoztatómat a Molnár Ferenc-anyagokban Kerényi Ferenc segítette, szívességéért ezúton mondok köszönetet.

27 Ld. pl. Molnár Ferenc: Hat égő gyertya. *Az Est* (= AE) 1914. dec. 25. 3.; *Uő*: Ének. AE 1915. márc. 14. 3–4.; *Uő*: Fényjelzés a jó Isten számára. AE 1915. márc. 19. 3.; *Uő*: Gombkötő Mihály háza. AE 1916. okt. 3. 3. – Vö. még: *Vécsei Irén*: Molnár Ferenc. Bp. 1966. (Irodalomtörténeti kiskönyvtár. Magyar írók 3.) 48–51.

28 Molnár Ferenc: *Egy haditudósító emlékei*. 1914. november–1915. november. Bp. 1916.

29 Ld. OSZK Kt. Fond 2/1158. 1405. sz. – Az Egy haditudósító emlékeinek ifjúsági kiadása azonban nem jelent meg.

szeállításában³⁰ vagy az *Útitárs a száműzetésben* című könyvében.³¹) – Az itt közreadott *A játszótér* hatásosságát növeli a korántsem háborús borzalmakat sejtető cím és a bemutatott eset ellentéte. S akárcsak haditudósításaiban,³² Molnár ezúttal sem vont le általánosító következtetéseket a történetből; minden bizonnal úgy vélte: az önmagáért beszél.

Tisztában lévén azzal, hogy az itt megjelentetett művek vizsgálata korántsem tekinthető lezártnak, a további elemzések pedig új eredményeket hozhatnak, e bevezetés végén már csak a szövegek közlések szempontjairól írok röviden. Mivel e szövegeknek a *Ráday Levéltárban* megtalált kefelevonatain kívül semmilyen más változatát nem sikerült fellelnem – ismerve Babits sajátos helyesírási szokásait –, úgy döntöttem, hogy a kefelevonat-szövegeket betűhíven közlöm (vállalva ezzel a szedő által esetleg elkövetett és a szerzők által ki nem javított hibák közreadását is), néhány javításomhoz pedig lábjegyzetben fűzök magyarázatot.³³ Így az egyes szövegekben lévő kurziválások a kefelevonatoknál is végrehajtott kiemeléseknek felelnek meg. Akárcsak a kefelevonatokon, jelen szövegek közléseknél is az egyes írássok végén szerepel a szerző neve, kurziválással. A művek egymás utáni sorrendje pedig – más, jobb rendezőelv híján – megfelel annak, ahogyan azok a levéltári palliumban egymás után következnek.

Vörös Boldizsár

Babits Mihály és Molnár Ferenc írásai

Péter és Pjotr

Péter magyar ember volt: Pjotr orosz. Oroszországban Pjotr-nak hívják a Pétereket, akármilyen nehéz is kimondani: P-j-o-t-r. Ők ezt egész könnyen ki tudják mondani.

Máskülönbén a Pjotr épen olyan derék jóra való ember volt, mint a Péter. A más földjét túrták mindketten: az egyik Oroszországban, a másik Magyarországon. De nem jól ment a soruk: Pjotr-t néha még deresre is huzatta a földesura; Péter pedig alig tudta eltartani a gyerekeit a kicsi napszámból. Minden az uraké volt, meg a papoké.

Péter és Pjotr szolid emberek voltak mindketten: de az urak és papok mégis félték tőlük. „Mi lenne,” – gondolták magukban – „ha a sok millió Péter meg a sok millió Pjotr egyszer összefogna és nekünk jönnének? Ki kell valamit eszelni ez ellen.”

És ilyent eszeltek ki: Azt mondták Péternek:

30 Ld. *Molnár Ferenc*: Toll. Rövid igaz történetek, megjegyzések, feljegyzések, kuriózumok gyűjteménye. In: *Uő*: Toll., Ma, tegnap, tegnapelőtt. Bp. 1928. (Molnár Ferenc művei) 53–58., 65–69., 94–96., 98–99.

31 Ld. *Molnár Ferenc*: *Útitárs a száműzetésben*. Jegyzetek egy önéletrajzhoz. Bev. Kárpáti Aurél. Bp. 1958. 130., 192–196., 246–247.

32 Vö. *Hóman Bálint*: Molnár Ferenc: Egy haditudósító emlékei. Századok 1916. 404.

33 Vö. ehhez: *Éder Zoltán*: A gólyakalifa. In: *Babits Mihály*: A gólyakalifa. Sajtó alá rend. Éder Zoltán. Kártyavár. Sajtó alá rend. a Babits Kutatócsoport. Bp. 1997. (Babits Mihály műveinek kritikai kiadása. Regények I.) 493–531.; *Babits Kutatócsoport*: Kártyavár. In: i. m. 596–632.

– Nem mink vagyunk az okai, hogy nem tudsz jól megélni, hanem a drágaság. A drágaságnak pedig a szomszéd népek az okai. Ha legyőztük a szerbet, meg a pártfogóját, a muszkát: lesz pénz bőviben és olcsó lesz minden.

A Pjotr-nak pedig azt mondták:

– A cár, az atyuska, gondoskodna rólad: de neki az ellenséggel van most baja. Gyere, segíts legyőzni az atyuska ellenségeit!

Péter és Pjotr nem adtak volna az ilyen beszédre; de besorozták őket, és akkor muszáj volt elmenni – egymás ellen. Találkoztak is a fronton, ahol *Sturm*³⁴ volt, és a Péterék bementek a Pjotr-ék árkába. Pjotr már akkor megsebesült, és így könyörgött Péterhez:

– Ne bánts engem, mert nekem is vannak gyermekeim otthon!

Csakhogy ezt muszkául mondta, és Péter nem értette.

– Mit karattyol ez itt? – gondolta magában. Úgyis rossz kedve volt, mert a felesége azt írta neki, hogy otthon nincs mit enni. Fogta a szuronyát és beleszúrta a Pjotr-ba. A Pjotr egy szót se mondott többet: halva maradt.

Este a magyarok megtartották az ellenség árkát és ott is aludtak. Oly kimerültek voltak, hogy el se temették a halottakat; csak ledőltek, ki erre, ki arra. Péter is elhelyezkedett, de sehogyse jött álom a szemére. Irigyen nézte hogy a mellette fekvő katona, hogy alszik.

– Jó volna most a vetett ágyban, pajtás! – próbált vele beszédet kezdeni többször is; de az meg se moccant. És egyszer csak följött a holdvilág. És annak a világánál megösmerte Péter, hogy aki mellette hever, az nem is pajtás, hanem a Pjotr, akit megölt. De persze nem csoda ha pajtásnak nézte: mert épen olyan rongyos, piszkos gunyája volt mint ő neki, mert épen olyan fáradtan hajtotta a fejét a földnek, még a szeme is oly szeliden nézett, mintha pajtás volna.

– Furcsa – gondolta Péter. – Amíg élt, egy szót sem tudott magyarul. Most pedig olyan, hogy az ember azt hinné, mindjárt megszólal magyarul.

És amint ezt gondolta, ott a holdvilágban: lám, egyszerre meg is szólalt a holttest magyarul. A tépett, sáros katonakabát, a sovány, fáradt arc, a szelid kék szemek... mind külön-külön, és mind egyszerre megszólalt, és mind magyarul beszélt. És mind egyre ugyanazt mondta, ugyanazt az egy szót:

– Testvér! Testvér!

Babits Mihály.

*

Éljen a háború!³⁵

– Éljen a háború! – kiáltotta Gyurka; egész nap az utcákon kószált és kiáltozta: – Éljen a háború! – Nem lehetett birni vele, a bátyja katona volt, ő is az akart lenni; az apja alig győzte szidással, az anyja sírással. A végén is Gyurkának lett igaza, a háború soká tartott, Gyurka is megnőtt, besorozták.

Most sírhatott csak igazán az anyja, moroghatott az apja. Volt ok elég, sírásra, morogásra. Az üzlet is rosszabbul ment mindennap, sem anyag, se vevő. Mígnem egyszer aztán az öregeknek is be kellett vonulni: a Gyurka apjának is. Szegény felesége szaladt fűhöz-fához: de nem lehetett fölmentetni sehogy; csak gorombaságokat kapott mindenhol.

34 A kefelevonaton kis kezdőbetűvel.

35 A kefelevonaton a rajzzal díszített cím végén rövid az „u” és nincs felkiáltójel. Mivel azonban a műben e felkiáltás három esetben is hosszú „ú”-val és felkiáltójellel szerepel, a címet is így közlöm; e kiegészítésekkel írtam már a bevezetésben is.

Hát még mikor a hadisegélyért kellett szaladgálni, meg a tejért: mert a Gyurkának kis testvérei voltak, akiknek tej kellett. A drágaság egyre nőtt, mindennek az ára ment fölfelé. A szegény asszony pedig munkára járt, hogy megéljen, de alig bírta a munkát rossz egészségével.

Egyetlen vigasztalása volt, ha levelet kapott a harcterről.

– Hozott-e valamit, postás bácsi? – kérdezte mindennap és szíve úgy elszorult, hogy alig bírta az írást kibetűzni. Egyszer az öregebbik fia azt írta „Hazajövök, szabadságot kapok.” Micsoda öröm volt! Ez volt a derekabbik fiú, mindenhez értett, ezermester volt és a mellett csupa szív, csupa élet! Hogy várták, az anyja minden falatot neki szánt, a gyerekek másról se beszéltek. De nem jött... napról-napra nem jött... Míg egyszer csak beköszöntött a hír...

A szegény fiú elesett, aznap, mikor szabadságra kellett volna mennie!... Most már a haszontalan Gyurka volt egyetlen fia az anyának. (A kicsinyek mind leányok voltak.)

Gyurka pedig ott állt, messze, egy árokban, övig a sáros hólében. Már napok óta álltak így, nem csináltak semmit, csak számolták a granátokat, amik mindennap megindultak pontos órára, és le-lecsaptak egyet véresen közülük. Hogy mit ettek, arról jobb nem is beszélni. Itten kapott a Gyurka három levelet. Az elsőben az volt, hogy az anyja beteg, hogy a bátyja meghalt, hogy az apjáról sincs hír már régóta. Gyurkának eszébe jutott, mikor harmadéve otthon játszott a bátyjával, a meleg szobában; és könnyei sűrűn hullottak a levélre. A második öröm volt: az apját elfogták, nagyon sanyarú ugyan a fogsága, de legalább életben van. Annál szomorúbb megint a harmadik: az anyja ágyrak esett, a kicsinyek éheznek, nem lehet bírni tovább...

A háborúnak csak nem akart vége lenni.

Gyurka szabadságot kért, járt is volna neki, de nem kapott. A harcok egyre folytak, levél se jött már, írni se lehetett. Egyszer csak megsebesült Gyurka. A csapatok visszavonulóban voltak, és őt ott hagyták az árokszélén. Fájt az egész teste, de nem bírt mozogni, és bogarak mászkáltak az arcán. Irtózatos szomjúság gyötörte. De aközben is folyton az anyjára gondolt. Végre elájult: két napig hevert ott.

Mikor föléledt, kórházban volt; de itt se bántak jól vele. A katonaoorvos rá akarta fogni, hogy szimulál. Még meg se gyógyult, már beosztották a menetszázádba. Ekkor kapott hírt arról, hogy az anyja haldoklik. Gyurka most megszökött. Hazament: de az anyját már halva találta. A kicsinyek sírtak körülötte.

– Éhesek vagyunk! – kiáltották.

Gyurka kiment a városba, hogy ennivalót szerezzen. Ha másképp nem, lopni fog – gondolta. De az utcán egy őrjárat jött szembe és elfogták, mint szökött katonát. Statárium volt, halálra ítélték.

Kivezényelték a kaszárnya udvarára a katonákat, akiknek agyon kellett volna lőniük a szökevényt. De Gyurka nem volt magánál, mikor érte jöttek: a kimerültségtől és az izgalomtól mély ájulásba esett. Ebben az ájulásban álmot látott. Egy tündér jött eléje s azt mondta:

– Kivánj valamit, mielőtt meghalnál, és én teljesítem.

Gyurkában a düh forrott, s ezt felelte:

– Varázsolj ide nekem csak egyet azok közül, akik a háborút okozták, hogy kitölthessem rajta a boszumat!

– Jól van – felelt a tündér, és egy nagy utcát varázsolt eléje. Ezen az utcán Gyurka egy fiút látott rohanni, aki körülbelül három évvel lehetett fiatalabb, mint ő. Vad lelkesedéssel rohant az idegen fiú és ezt kiabálta:

– Éljen a háború!

És mikor közelebb jött, Gyurka borzadva ismerte meg – saját magát!

Babits Mihály.

Egy költő története.

Sándor egy mészárosnak a fia volt; apja-anyja görbe Tótországból származtak le a magyar alföldre. Az öreg Petrovicsnak jól ment a sora, már kocsmát is bérelt és a fiát taníttatta.

De egyszer csak jött a szerencsétlenség. Rossz emberek megcsalták, kivetették a házából, földjéből. Abban az időben könnyebb volt gazdagodni gonosz embernek, mint becsületesnek.

Sándor ekkortájt Selmecen járt a gimnáziumba. Okos fiú volt, jól is tanult, amig egyszer színészek nem jöttek Selmecre; de attól kezdve Sándor inkább a színházat látogatta, mint az iskolát. Mennyi szép dolgot is tudtak azok a színészek! Sándor pedig nagyon-nagyon szerette a szép dolgokat. Így történt, hogy egy napon levél ment az igazgatótól a Sándor apjához.

– A fiú nem tanul – írta az igazgató. – Meg kell fenyíteni.

Az öreg Petrovicsot nagyon elkésértette ez a levél. Szegény ember volt már, alig győzte fizetni a drága tandíjat. Dühösen írt vissza a fiának:

– Leveszem rólad a kezemet.

Sándor ekkor elhatározta, hogy felcsap színésznek. A szintársulat már nem volt Selmecen, nekiindult hát Pestnek – gyalog. Február volt; elképzelve, milyen összefagyva állított be a Nemzeti Színház udvarára. Színésznek nem vették fel, beszélgetett hát a színházhoz – szolgálának.

Ott akadt rá egy jómódu rokona. Megsajnálta, magához vette, de nem akarta taníttatni. Sándor ezen még jobban elkéseredett. Mi volt az Ő bűne? Az, hogy a szép dolgokat szerette, a színházat, a szép és érdekes könyveket: és most látta, hogy ezekhez a szép dolgokhoz csak a gazdag ember juthat könnyű szerrel.

Elkésérésében felcsapott katonának. Ott szenvedett még csak igazán. Levitték Horvátországba, iszonyú hidegekben kellett őt állnia; még visszavágyott a Szépségek felé, gyönyörű versek jutottak néha az eszébe, de csak a faköpnyeget firkálta be velük. Végre megbetegedett és hazahozták. Tanulni akart, de nem bírta pénzzel; megint színész lett, de a szintársulat, mert nem pártolta a közönség, nyomoruságban tengődött. Sándor betegen, rongyosan jutott el Debrecenbe. De most is csak a Szépségre vágyott, szép dolgokat akart csinálni, és verseket írt a hideg szobában; égő pipáját szorongatta, hogy megdermedt ujját felmelengesse.

Szép és haragos versekben írta le az ő nagy nyomoruságait, a katonák és szegény emberek szomorú életét, és biztatta a magyarokat, hogy ne tűrjék tovább a nyomoruságos szolgasorsot, hanem csináljanak forradalmat. Mikor már egy könyvre való verse volt, föl ment velük Pestre, megint csak gyalogszerrel, nyomorusággal küzködve. Ott beállított Vörösmarty Mihályhoz, aki akkor az ország első költője volt. Vörösmarty szívesen fogadta és mindjárt kinyomtatta a verseit, azon a néven, hogy: *Petőfi Sándor költeményei*. Így lett Petrovics Sándorból Petőfi és nagy költő, híres ember: nem azért mintha a gazdagok segítették volna a szegény ember fiát nagyrajutni, hanem ő maga küzdött, dolgozott és nem csüggedt el.

Verseit mindenfelé olvasták és szavalták az országban. A magyarok ekkor már ugyanis torkig voltak az osztrák uralommal és a sok nyomorusággal: hát gondolkodóba estek a tüzes verseken.

– Minek tűrjünk tovább? – kérdezték.

Végre ki is tört a forradalom. Petőfi Pest utcáin szavalta a forradalmi verseket, és kiáltotta a népnek:

– Itt az idő, most vagy soha!

Később maga is fegyvert fogott, hogy megvédelmezze a nép jogait és szabadságát az elnyomók ellen. De az osztrák császár az orosz cár hadseregét hívta segítségül és leverte a nép katonáit. Petőfi eltűnt a segesvári csatában: bizonyosan elesett és testét közös sírba dobták a többi halottal. De a versei itt maradtak, s tovább is biztatták a szegény népet és ostromolták az elnyomókat.

Babits Mihály.

*

A játszótér.³⁶

– Kép a galíciai háborúból. –

A galíciai háborúban ujságíró voltam: egy hadtest főhadiszállásán laktam a tábornokkal és a vezérkari tisztekkel. Sok mindent láttam, sok olyat, amit nehéz elfelejteni. De a legnehezebb volna elfelejteni azt, ami a játszótéren történt.

Egyszer magukkal vittek a tisztek egy magas dombra, ahová előző napon állítottak fel egy új ágyúüteget. Ott megengedték, hogy belenézsek a három lábbon álló messzelátó csőbe, amely hirtelen oly közel hozta a szememhez az oroszokat, hogy megijedtem tőlük. Szép sima, zöld domboldalt láttam, amelyen nagy körbe fogózva táncolt vagy száz orosz katona.

– Mi ez? – kérdeztem.

– Ez a játszótér – mondták a tisztek.

Megtudtam, hogy az orosz katonák, akik nagyrészt szelid, jó és gyermeki kedélyű emberek, a szép nyári napokon játszani³⁷ járnak arra a kedves domboldalra. Úgy játszottak, mint nálunk a gyerekek. Körbe fogóztak, kergették egymást, nagy láncba kapcsolódtak, hancuroztak. Ugylátszik, azt hitték, hogy a sok domb és erdő közt mi nem látunk oda az ő játszótérükre, hát nyugodtan érezték magukat.

Néztem egy ideig a mulatozásukat, aztán visszatértem a kis faluba, ahol a tábornok főhadiszállása volt.

Este, a vacsoránál tüzérségi műszavakat hallottam a tisztek asztalánál, de illendőségéből nem figyeltem arra, hogy mit beszélnek. Csak mikor vacsora után, kis lámpásunk fényénél ballagtunk a szállásunkra egy fiatal magyar tiszttel, csak akkor tudtam meg, miről volt szó a jó vacsoránál, finom vörös bor mellett.

A vezérkari tiszt urak ágyúval akartak odalőni a zöld játszótérre, akkor, mikor a legtöbb orosz katona mulat az ártatlan körjátékkal.

– Miért teszik ezt? – kérdeztem.

– Azt mondják, jó hecc – felelte a fiatal tiszt, s hozzátette: – Ilyen a gondolkodásuk. Így nevelték őket.

Másnap megint a fiatal tiszttel mentem haza vacsora után. Elmondta, hogy számításokat tettek a vezérkari tisztek, kiszámították pontosan, hogy hogyan kell belelőni a játszótér kellő közepébe.

Harmadnap a következőket hallottam.

Délután négy óraker, mikor gyönyörűen sütött a nyári nap, a vezérkari tisztek beültették a tábornokot az autóba és felvitték az új ágyúüteghez azzal, hogy valami nagyon mulatságosat fog látni. Mindnyájan nevetgéltek, sugdolóztak, mint akik jó tréfára készülnek. Mikor a tábornok megérkezett az új ágyúüteghez, elébe állították a háromlábú messzelátó csövet és megmutatták neki a játszótérre, amelyen több száz fiatal orosz katona kergetőzött ingujjban, jókedvűen.

36 A szöveget Molnár Ferenc jogutódainak szíves hozzájárulásával közlöm.

37 A kefelevonaton: „játszani”.

A tábornok végignézte a játékot, egészen addig, amíg az orosz katonák a kergetőzéstől fáradtan szünetet tartottak és nagy csomóba verődve beszélgettek a játszótér közepén. Bizonyára nem lehetett hallani, hogy mit beszélget a száz meg száz szegény kis orosz, hisz olyan messzi voltak, hogy csöpp ólomkatonáknak látszottak a közönséges látócsövön keresztül. De bizonyára ugyanarról beszélgettek, amiről a mieink szoktak,³⁸ mikor így összeállottak sóhajtozni, hazakiváncozni, asszonyról, gyerekről, faluról emlékezni. És mikor mind szépen együtt voltak, akkor a jókedvű vezérkari tisztek a tábornok mulattatására beléjük lóttek egyszerre mind a hat ágyúból. Aztán még egyszer odalóttek mind a hat ágyúval, mikor az életben maradtak szétszaladtak.

Este, a vacsoránál nagy volt a jókedv. Már nem titkolóztak többé: most már mindenki megtudhatta, milyen kedves meglepetést szereztek a tábornoknak. A tábornok maga is jól mulatott, nagyon megdicsérte a vezérkari tiszteket az ügyes számításért és a pontos lövésért. Vagy harminc-negyven fiatal orosznek a testét szaggatta szét a hat ágyú a játszótéren. Mikor másodszor is lóttek, a szaladók közé, azok közül is leteríttek vagy hatot. Lehetett látni, mikor később hordágyakkal jöttek a játszótérre a sebesültszállítók, hogy elvigyék a még életben maradtakat.

A „hecc” tehát kitűnően sikerült: a tisztek megmutatták, hogy jól tudnak számítani, az ágyúk megmutatták, hogy pontosan tudnak lőni, a jókedvű orosz fiúknak darabokra szakadt a koponyájuk, felrepedt a mellük, szétnyílt a testük, ronggyá zúzódott a lábuk, kinyílt a hasuk, felhasadt az oldaluk, eltört a hátgerincük, kifolyt a vérük, a tábornok nagyon meg volt elégedve, mert jól mulatott, és az oroszok soha többé nem mentek játszani a játszótérre.

A játszótéren harmadnap szép sorjában, négyszögben, megjelent harminc-negyven kis sirkereszt, amolyan dupla kereszt, amelyet az oroszok tűznek a katonasírookra. És aznap este is igen jó vörös bor került a tábornok asztalára.

Molnár Ferenc.

THE UNPUBLISHED WRITINGS OF MIHÁLY BABITS AND FERENC MOLNÁR IN THE LEGACY OF SÁNDOR IMRE

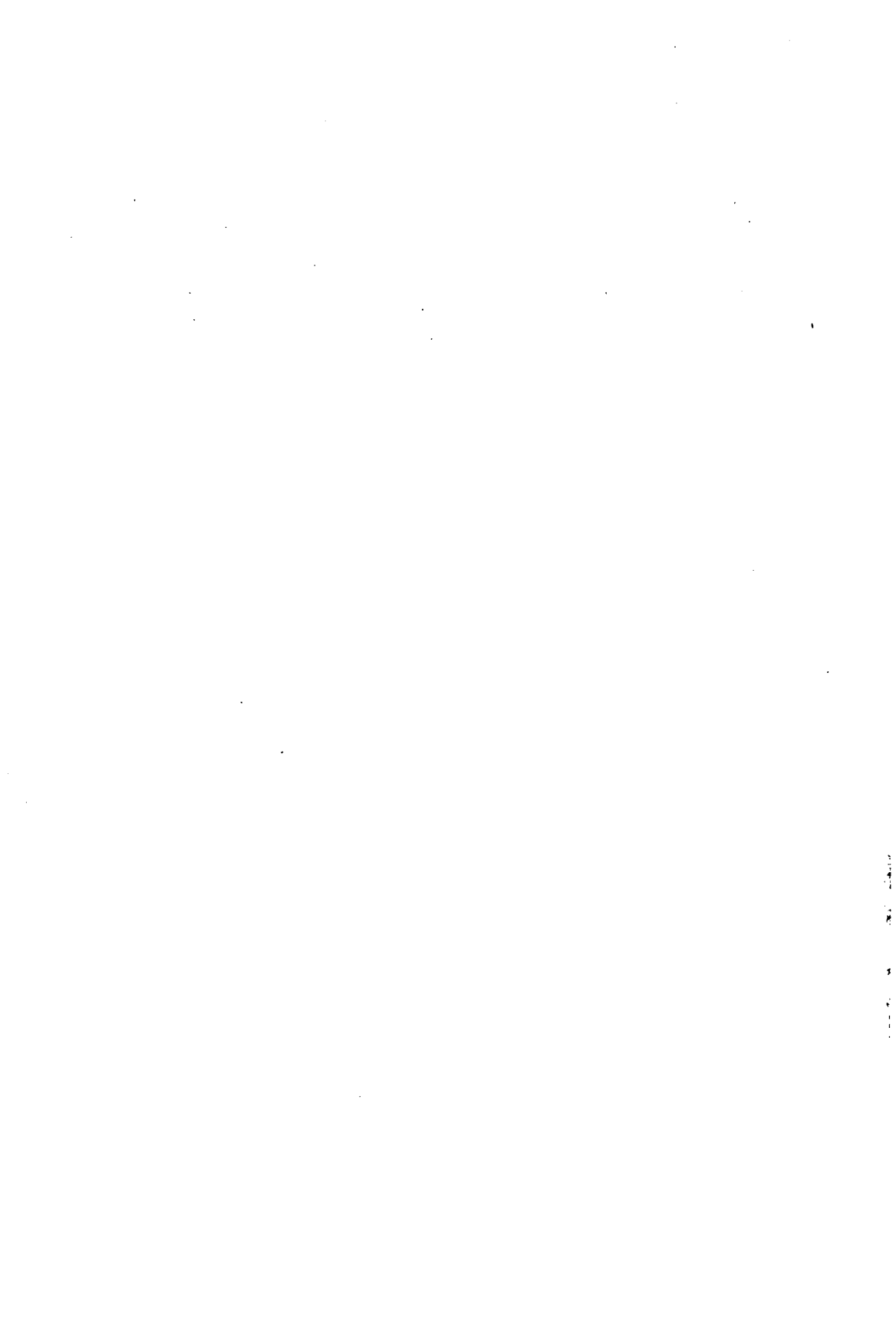
(Published by Boldizsár Vörös)

The Ráday Archives of Danubian District of Reformed Church of Hungary preserve the legacy of the educationalist and university professor Sándor Imre (1877–1945). The legacy contains numerous valuable documents about public education during the Hungarian bourgeois democratic revolution of 1918 and the Hungarian Soviet Republic of 1919. In one pallium we find three short pieces of writing by the great poet, prose-writer and literary historian, Mihály Babits (1883–1941): ‘Péter és Pjotr’ (Péter and Pjotr), ‘Éljen a háború’ (Long live the war), and ‘Egy költő története’ (The story of a poet). Located in the same place is another short piece by the world-famous playwright Ferenc Molnár (1878–1952): ‘A játszótér. Kép a galíciai háborúból’ (The playground. An image of the war in Galicia). These works, which have survived only as proof-sheets but may be considered complete, have not been published until now.

The subject, style and illustrations of these works, and the place of their discovery, demonstrate that they were written for a children’s publication at the time of the 1918–1919 revolutions in Hungary. Research has still to reveal which publication(s) it might possibly have been.

38 A kefelevonaton pont van a vessző helyén.

Although neither Babits nor Molnár was specifically a children's writer, the texts revealed in the study form integral parts of both writers' life-works. The pieces by Babits entitled 'Péter és Pjotr' and 'Éljen a háború' correspond exactly with the pacifist views of this writer. The fantastic qualities present in both short stories link them with other prose works by the author. Meanwhile, the work entitled 'Egy költő története', which introduces the life of the great poet Sándor Petőfi (1823–1849), is linked to other essays and literary historical works by Babits. The piece by Ferenc Molnár entitled 'A játszótér. Kép a galíciai háborúból', in which the author records his terrible experiences in the First World War, represents a continuation of a series of short stories based on war reports and published by the author between 1914 and 1916. Molnár published works of a similar type in later decades, too.

ZSOLDOS ATTILA

Két hamis oklevélről

1. A dajka családja

Ágnes királyné, III. András második felesége, egyik oklevelében úgy rendelkezett, hogy meghagyja IV. László király dajkájának, Menna asszonynak a fiait, György mestert, Pétert és Istvánt Felnémeti, Középnémeti és Alnémeti falvak birtokában, amelyeket egyébiránt azok addig is békésen birtokoltak. A falvak eredetileg az Abaúj megyei vizsolyi ispánsághoz tartoztak (*villas Ffelempty, Kozepnempty, Olnempty vocatas reginales in comitatu de Abawyuar existentes ad comitatum de Wysol pertinentes*), ám IV. Béla és V. István királyok, valamint feleségeik a dajkának adományozták. Az ezzel kapcsolatos okleveleket azonban – így az oklevél – a tatárok a domonkosok pataki egyházában elégették, s ráadásul Menna egyik fiát, Jakabot, a pataki plébánost (*plebanum de Patok*) is fogságba hurcolták. Minderről, folytatódik az oklevél szövege, Ágnes királyné Lodomér esztergomi érsek, András egri püspök, Tódor mester fehérvári prépost és királyi alkancellár, valamint a pataki domonkosok és ferencesek jelentéséből győződött meg.

Az oklevél, melynek szövege többszörös átírásban maradt ránk,¹ 1295. május 1-jén (*anno domini M^{mo} CC^o nonagesimo quinto, Kalendis Maii*) kelt. A keltezés azonban nyilvánvalóan téves, hiszen ebben az időpontban még élt Fennena, III. András király első felesége.² Ezt a nehézséget semmi esetre sem hárítja el az a körülmény, hogy az oklevél egyik tartalmi átírása a kiadás évét 1296-ra teszi,³ amikor is Fennena ugyan már valóban nem élt, viszont Ágnes sem volt még III. András felesége, mivel az 1296. évi eljegyzést követően, a házasság megkötésére csak 1297-ben került sor.⁴ Alig hihető, hogy Ágnes már a házasság megkötése – és királynévá koronázása – előtt Magyarország királynéjaként adhatott volna ki oklevelet.

1 Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (= DL) 70 724. (Perényi cs. It.), kiadása: Árpád-kori új okmánytár. (= ÁÚO) I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874., X. 180. A tanulmány elkészítését az OTKA (ny. sz.: T 029 459. és F 023 410.) támogatta.

2 Fennena halálának pontos időpontja nem ismeretes, ám 1295. szept. 8-án még élt és nevében oklevelet állítottak ki, l. Hazai okmánytár. (= HO) I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891., VII. 242.

3 Kont Miklós nádor 1364. máj. 15-i tartalmi átírása: DI 90 825., vö. még Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 266 087.

4 *Pór Antal*: Habsburgi Ágnes magyar királyné és Erzsébet hercegasszony, az Árpádház utolsó sarja. Katholikus Szemle 1888. 221–224.; *Wertner Mór*: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek, 1892. 576–577.

Ágnes királynénak ugyan más tévesen keltezett oklevele is ismeretes,⁵ esetünkben azonban egy egyszerű téves keltezésnél többről van szó. Az oklevél ugyanis Tódor mester királyi alkancellárt egyúttal (székes)fehérvári prépostnak is mondja (*magister Theodorus prepositus Albensis karissimi consortis nostri et vice cancellarius*),⁶ márpedig Tódor mester hiteles királyi oklevélben utoljára 1295. április 24-én fordul elő (székes)fehérvári prépostként,⁷ április 28-án már győri választott püspök,⁸ s ezután kizárólag hamis királyi oklevelekben szerepel mint (székes)fehérvári prépost.⁹ Tódor mester egyházi tisztségének megjelölése ily módon – akár 1295. május 1-re, akár 1296. május 1-re helyezzük az oklevelet – korszerűtlen, s ez a tévedés egyértelműen arra utal, hogy az oklevél: hamis.

Történetesen abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek segítségével a hamisítás oka is, ideje is nagy biztonsággal megállapítható.

Az oklevélben említett Felnémetit – ma Milhost', Szlovákia – valójában Izabella királyné, IV. László király felesége adományozta István fiának, a szász Mihálynak és feleségének, IV. László dajkájának (*Mychaeli saxoni filio Stephani et uxori sue, nutrici scilicet Ladizlai incliti regis Hungarie*) 1278-ban,¹⁰ s Középnémetit – ma Tornyosnémeti, Magyarország – is ő adományozta ugyanabban az évben szekérnagyának, György mester budai polgárnak (*magister Georgius maior plaustrorum suorum reginalium, civis Budensis*).¹¹ Az Izabella királyné oklevelében meg nem nevezett dajka kétségtelenül azonosítható az Ágnes királyné állítólagos oklevelében szereplő Mennával, György szekérnagy pedig az asszony egyik fiával,¹² akit egyébként a hamisítvány is megemlíti. A hamis oklevélben feltűnő harmadik falu, Alnémeti – ma Hidasnémeti, Magyarország – megszerzésének körülményei nem ismertek, mindenesetre 1299-ben már a család kezén találjuk.¹³

5 HO VI. 352., ahol is a téves, 1290. évi datálás az eredetiben is így szerepel, ld. DL 2213., vö. *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig (A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások”-kal kiegészítve). Szerk. Koszta László. Szeged, 1988. 80–81. (153. sz.) és Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1953. 39. (1. sz. jegyz.).

6 ÁÚO X. 180. (javítva DL 70 724. alapján).

7 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (= RA) I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. 4013. sz., vö. még 4014–4017. sz-okkal is.

8 RA 4018. sz., vö. még *Fejérpataky László*: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885. 143.

9 RA 4028., 4069., 4125. és 4126. sz-ok.

10 Az oklevél eredetije nem maradt fenn, tartalmát részint Garai Miklós nádor 1380. okt. 29-i bővebb szövegezésű (DF 266 088.), részint pedig Kaplai János országbíró 1393. máj. 2-i rövidebb (DL 75 382.) tartalmi átirása tartotta fenn. Mindkét tartalmi átirás a budai káptalan 1304. ápr. 30-i átirásán alapul, melynek eredetije azonban szintén elveszett.

11 Az oklevél csak tartalmi átirásból ismert, 1364: DF 266 087., vö. még DL 90 825. és DF 266 082.

12 Vö. 1319: DF 266 081.

13 DL 70 599., kiadása: ÁÚO X. 351. – A három Németi Árpád-kori történetére összefoglalóan l. *Györfy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I³–IV. Bp. 1987–1998., I. 121–124.

Az oklevélhamisítási ügy kulcsát a három Németi birtokosaiknak genealógiai kapcsolataira vonatkozó adatok adják a kezünkbe. Egy 1319. évi oklevél szövege előadja, hogy a dajka asszony (*domina nutrix*) – a meg nem nevezett személy nyilvánvalóan azonos Mennával – egyik fiának, Miklósnak a fia, György korábban Lampert országbíró előtt – 1314 és 1319 között tehát¹⁴ – perelte a dajka egy másik fiának, Istvánnak a fiait, Simont, Mihályt és Istvánt Felnémeti, Középnémeti és Alnémeti falvak ügyében. A per végül az említett 1319. évi oklevélben írásba foglalt egyezséggel ért véget. E szerint Felnémeti és Alnémeti falvakon a felek megosztottak, Középnémetit illetően pedig abban állapodtak meg, hogy ha azt György – a dajka már említett fia – kapta adományba, akkor Miklós fia Györgyöt semmiféle jog nem illeti meg a birtokban, ha viszont Középnémeti a dajka vagy más szerzeménye, akkor Miklós fia Györgyöt István fiaihoz hasonlóan rész illeti meg abban (*quod si continencia privilegii magistri Georgii filii nutricis habuerit, quod villa Kezepnemty adquisicio fuerit eiusdem, extunc Georgius filius Nicolai prenotatus nullum ius haberet vel habere posset in eadem. Si vero dicta villa Kuzepnemty adquisicio domine nutricis, aut alicuius alterius extiterit, extunc Georgius filius Nicolai sicut unus ex filiis Stephani porcionem obtineret de eadem*).¹⁵ Ennek a rendelkezésnek egyedül abban az esetben van értelme, ha Menna dajkának két férje volt (nem egy időben, persze). Az egyik az az István fia Mihály volt, aki a már említett 1278. évi oklevélben szerepel.¹⁶ Az ő fia volt György szekérnagy – Középnémeti megszerzője –, valamint az az István, akinek fiaival Miklós fia György pereskedett.¹⁷ Miklós fia György viszont Menna dajka egy másik, ismeretlen nevű férjének unokája lehetett, hiszen csak ennek feltételezésével válik értelmezhetővé az a sajátos helyzet, hogy apját a dajka fiának mondják, ő maga viszont mégsem részesedhetett abból a birtokból, amelyet György szekérnagy kapott adományba.

Mivel Középnémetit, amint azt Izabella királyné már említett 1278. évi oklevele bizonyítja, valójában nem Menna dajka, hanem a fia, György kapta adományba, Miklós fia György 1319 után sem kapott részt a birtokból. Ebbe a helyzetbe azonban a jelek szerint nem akart belenyugodni, s újabb pert indított István fiai, Simon, István és Mihály ellen. Az új eljárás már 1324 őszén megindult,¹⁸ s a perben végül Köcski Sándor országbíró mondott ítéletet. Miklós fia György vélt jogait ez alkalommal sem tudta érvényre juttatni, szempontunkból azonban ennél is érdekesebb, hogy a per során Ágnes királyné állítólagos oklevele még nem jutott szerephez.¹⁹ A hamisítvány először 1346-ban bukkan fel, amikor is az egri káptalan átírta,²⁰ ezt követően pedig Miklós fia György fiai, Péter és Jakab próbálták meg felhasználni 1364-ben egy újabb per során.

14 Vö. Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) I. 6.

15 1319: DF 266 081.

16 DF 266 088. és DL 75 382.

17 1319: DF 266 081. és 1324: DF 266 087.

18 1324: DF 266 082.

19 1325: DF 266 082., vö. Anjou-kori oklevéltár. (= AOKlt) IX. 1325. Szerk. Géczy Lajos. Bp.–Szeged 1997. 23–24. sz.

20 DL 70 724.

A per Kont Miklós nádor Abaúj és Sáros megyék részére tartott 1363. évi közgyűlésén indult, ahol is Péter és Jakab Ákos mestert, valamint fiait, Mikcsét és Lászlót vonták kérdőre amiatt, hogy miért birtokolnak náluk nagyobb részt Felnémeti és Középnémeti birtokokban (*qua ratione ipsi [sc. magister Akus ac Mykch et Ladislaus filii sui] in possessionibus Fulnempty et Kuzepnempty ab ipso maiorem procionem conservarent*).²¹ Az alperesek minden kétséget kizáróan az Ákos nemzetség – Karácsonyi János által Mikcs szlavón bánról elnevezett – Mikcs-ágából származtak,²² kérdés már most, hogy mi módon kerültek kapcsolatba Menna dajka családjával.

A választ – részben legalábbis – az egri káptalannak az Ákosok által a nádor előtt bemutatott azon 1339. évi oklevele adja meg, amelyben a káptalan átírta saját, 1324. évi oklevelét. Ez utóbbi ugyanis előadja, hogy Középnémeti Mihály fia István fiai, Simon, Mihály és István – akikkel Miklós fia György perbeli ellenfeleiként találkoztunk már – átengedik Felnémeti, Középnémeti és Alnémeti birtokok harmadát Margitnak, Fülöp nádor feleségének, akit a birtokrészek osztály révén illetnek meg (*prout nobilem dominam Margaretam consortem eiusdem palatini facta divisione earundem possessionum inter alios proximos suos contigisset*), s ebbe szomszédosként (*tanquam vicinus ipsarum trium partium possessionum*) beleegyezett bizonyos Mihály fia János is,²³ aki maga is a dajka unokái közé tartozott, mivel szülei Mérái Gyula fia Mihály és Menna dajka egy ismeretlen nevű leánya voltak.²⁴ Az 1324. évi adat – amellet, hogy fényt derít Druget Fülöp nádor feleségének eddig ismeretlen nevére – részben tisztázza a helyzetet, hiszen tudható, hogy Fülöp nádor és Margit leánya, Klára Mikcs bán Ákos nevű fiához ment feleségül, azaz az 1364. évi perben szereplő Ákosok nyilván anyjuk révén szereztek részt a három Németiben.²⁵ Másfelől azonban az oklevél újabb kérdést vet fel, csak hogy most már azt lenne jó tudni, hogy Druget Fülöp feleségét, Margitot milyen szálak fűzték Menna dajka rokonságához.

Erre vonatkozóan az egri káptalan egy másik, 1340. évi oklevele igazít el, amely szerint András, Margitnak, Fülöp egykori nádor özvegyének és a néhai Miklós budai polgár leányának a szerviense és megbízottja (*serviens et procurator nobilis domine relicte Philippi quondam palatini, filie videlicet Nicolai quondam civis novi montis Pestiensis, Margith nominate*) bemutatta a káptalan előtt Márton egri püspök 1307. december 12-i oklevelét, kérve annak privilégiumba foglalását.²⁶ Az ily módon átírt oklevél előadja, hogy egyfelől egy meg nem nevezett dajka fia, György mester és Mihály fia István (*magister Georgius filius domine nutricis et*

21 1364: DF 266 087., vö. A Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei. Közreadja: Tóth Péter. Miskolc, 1990. (Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 28.) 44. sz.

22 Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995.² 111.

23 DF 266 087.

24 Szemere cs. lt. Elenchus, idézi Györffy Gy.: i. m. I. 122–123.

25 1351: DL 42 781., vö. Engel Pál: Leszármazási táblák a magyar középkor kutatásához (13–16. század). Kézirat. Bp. 1995.

26 1340: DF 266 085.

Stephanus filius Mychaelis), másfelől pedig ugyanazon dajka leányának, Erzsébetnek a lánya, Klára (*nobilis domina Clara neptis eiusdem domine nutricis, filia videlicet domine Elizabeth filie eiusdem nutricis*) abban állapodtak meg, hogy az óbudai káptalan azon oklevelét, amelyet az említett Erzsébet állítatott ki arról, hogy a dajka birtokaiból sem őt, sem fiait vagy lányait nem illeti meg rész, mert házassága idején ruhákkal és kétszáz márka értékű egyéb ingóságokkal adták át férjének (*die nuptiarum suarum honorifice vestibus ornatam insuper rerum ducentarum marcarum valentium marito suo tradidissent*), most érvénytelenítik, s egyúttal Györgyék elismerik, hogy Klárát és utódait rész illeti meg Abaúj megyei birtokaikban.²⁷ Tekintettel arra, hogy ezt az oklevelet 1340-ben Druget Fülöp nádor özvegyének *procuratora* mutatta be, aligha gondolhatunk másra, mint hogy az 1307-ben említett Klára asszony férje volt az a Miklós budai polgár, akit 1340-ben Fülöp nádor özvegye, Margit apjának mond forrásunk. E Miklós azonosításához nincsenek támpontjaink, mindazonáltal – merőben hipotetikusan – felmerülhet, hogy talán Veydunerius fia Miklósról lehet szó: ez esetben az 1292-ben budai esküdtként szereplő Veydunerius²⁸ lehetett Menna dajka Erzsébet nevű leányának a férje.²⁹ Ennek a rekonstrukciónak mindenesetre nem mond ellent, hogy a dajka György nevű fiát is budai polgárnak mondják,³⁰ akinek személye minden bizonnyal azonosítható az 1289-ben említett György budai esküdtével.³¹ A Kont Miklós nádor előtt 1363-ban megindult, s a következő évben a felek egyezségével lezárult perben³² alperesként szereplő Ákosok leányágon tehát maguk is Menna dajka leszármazottai közé tartoztak: ükunokái voltak a dajka Erzsébet nevű leányának.

Visszatérve mármost Ágnes királyné állítólagos oklevelének ügyére, megállapítható, hogy a hamisítványt valamikor 1325 és 1346 között szerkesztették meg, mivel az oklevelet az 1325-ben lezárult, már említett perben még nem használták fel,³³ 1346-ban viszont már átírták.³⁴ Ez a körülmény a hamisítás ideje mellett annak céljára is rávilágít. Ha ugyanis a három Németit valóban a dajka kapta volna adományba, akkor azokat illetően minden leszármazottja öröklési igénnyel léphetett volna fel, hiszen a női vagyonban az örökhagyó jogutódai egyenlően részesedtek.³⁵ Mivel a hamis oklevelet az egrí káptalan Druget Fülöp nádor özvegyének kérését teljesítve (*legitimis et congruis postulacionibus eiusdem nobilis domine relicte*

27 1307: DF 266 085.

28 Budapest történetének okleveles emlékei. I. (1148–1301.) (= BTOE) Csánky Dezső gyűjtését kieg. és sajtó alá rend. Gárdonyi Albert. Bp. 1936. 283.

29 A budai Weidner családra l. *Kubinyi András*: A budai német patríciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. Levéltári Közlemények (= LK) 1971. 255.

30 1278: DF 266 087.; 1299: ÁÚO X. 351.

31 1289: BTOE I. 248., vö. *Kubinyi A.*: i. m. 219.

32 1364: DF 266 087.

33 1325: DF 266 082., vö. még AOKl IX. 23–24. sz.

34 DL 70 724.

35 *Illés József*: Öröklés a női vagyonban az Árpádok korában. In: Emlékkönyv Nagy Ferenc huszonöt éves egyetemi tanárságának megünneplésére. Bp. 1906. 205–217.

Phylippi palatini et iusticie annuentes) írta át 1346-ban,³⁶ aligha gondolhatunk másra, mint hogy a hamisítványt ő készítette.

Ezt a gyanút bizonyos körülmények alá is támasztják. A nádor özvegyének anyja, Klára asszony – mint azt az előzőekben láthattuk – már 1307-ben elismertette gyermekeinek a dajka Abaúj megyei birtokaihoz fűződő jogát,³⁷ s 1324-ben leánya, Margit (Druget Fülöp felesége) valóban birtokolt is birtokrészeket a három Németiben.³⁸ Hogy mi módon sikerült Margitnak elismertetnie a családdal megalapozottnak éppen nem mondható igényét, arra vonatkozóan némi felvilágosítással szolgál, hogy 1350-ben arról értesülhetünk: a dajka egyik ükunokáját, István fia Istvánt a Margit ellen elkövetett kártételei miatt fej- és jószágvesztésre ítélte a nádor, aki történetesen Margit sógorának fia, Druget Vilmos volt.³⁹ Margit tehát a birtokok egy részét megszerezte, kisvártatva azonban perbe keveredett a közeli Szinán élő *hospes*ekkel. A vendégtelepeseknek (*cives seu hospites de Scyna*) a dajka férje, Mihály adott még 1299-ben engedélyt arra, hogy Középnémetiben szőlőt telepítsenek,⁴⁰ Margit azonban az akkor megállapított terheken felüli szolgáltatásokat követelt tőlük. Az ügyből per támadt a felek között, amelynek során Margitnak be kellett volna mutatnia azon oklevelét, mely bizonyítja, hogy Középnémeti ősének, a dajkának a szerzeménye volt (*ipsa possessio Kuzepnimity fuisset acquisititia domine nutricis, que fuisset ava domine palatinisse*). Ilyen oklevele azonban Margitnak nem volt – nem is lehetett – éppen nem meglepő tehát, hogy az oklevél bemutatására nem az előírt határidőben, hanem csupán a következő határnapon került sor, amikor is viszont Margit bemutatta Ágnes királynénak a három Németi adományozásáról szóló oklevelét (*quasdam litteras privilegiales domine Agnetis quondam regine Hungarie, que super collacione possessionum Kuzepnimity, Olnemity et Vegnemity quibusdam nobilibus facta emanatas*).⁴¹ A jelek szerint tehát, Druget Fülöp nádor özvegye a szinai *hospes*ek ellen folyó pere során, az említett két határnap között készítette el az Ágnes királyné nevére hamisított oklevelet. A hamisítvány utóbb – nem tudni, hogyan – a dajka ismeretlen nevű férjétől született leszármazottai kezébe került s 1364-ben már ők mutatták be Kont Miklós nádor előtt.⁴² A hamisítványt azonban nem ők készítették, amit az előbbiek mellett az is bizonyít, hogy ez esetben elegendő lett volna, ha Ágnes állítólagos oklevelében a dajka fiai között felsorolják őüket, azt a Miklóst is, akinek fia, György már az 1310-es években pereskedett Középnémeti birtoklásáért.

Érdeemesnek tűnik végezetül röviden elidőzni annak vizsgálatánál, hogy Ágnes királyné állítólagos oklevele a nyilvánvaló hamisítás ellenére megőrzött-e hiteles információkat. E kérdés annál is inkább vizsgálatot igényel, mert történetírásunk

36 1346: DL 70 724.

37 1307: DF 266 087.

38 1324: DF 266 087.

39 1350: DF 266 087. és DL 42 781.

40 1299: ÁÚO XII. 649.

41 1347: DL 3796. (Töredékes kiadását l. ÁÚO XII. 648–650.)

42 1364: DF 266 087.

mindeddig – hitelesnek vélvén az oklevelet – felhasználta az abban szereplő adatokat.⁴³ Tudván immár, hogy az oklevél hamis, és ismervén a hamisítás okát is, aligha tartható hitelesnek az oklevél azon információja, amely szerint a három Németit a dajka kapta volna adományba IV. Béla és V. István királyoktól, valamint feleségeiktől (*dominus Bela et Stephanus illustres reges Vngarie et consortes eorundem [...] villas Ffelnempty, Kozepnempty et Olnempty vocatas [...] contulissent*). Hasonlóképpen bizonyosra vehető, hogy erről a meg nem történt adományról a dajka családjának valójában nem voltak olyan oklevelei IV. Bélától, V. Istvántól és IV. Lászlótól, illetve Mária, Erzsébet és Izabella királynéktól (*valida instrumenta Bele, Stephani et Ladizlai serenissimorum regum Hungarie ac privilegia domine Marie consortis regis Bele, et domine Elyzabeth relicte regis Stephani et domine Isabelle consortis similiter regis Ladizlai*), amelyeket a tatárok a domonkosok pataki rendházában elégethettek volna (*eadem privilegia seu instrumenta in ecclesia fratrum predicatorum de Patok per Tartaros fuissent concremata*):⁴⁴ ilyen oklevelek vélhetően soha nem voltak, említésüket nyilvánvalóan csak azért szőtték bele Ágnes királyné állítólagos oklevelének szövegébe, hogy az abban foglaltak iránti bizalmat erősítsék.

Más megítélés alá esnek ugyanakkor a hamisítvány azon információi, amelyek a hamisítás tényével nem függnek össze. Ezek esetében okkal feltételezhető ugyanis, hogy a dajka rokonságában élő családi hagyományból származnak, s ily módon egyáltalán nem lehetetlen, hogy hitelesnek tekinthetők. Ez annál bátrabban feltehető, mert némelyiküket hiteles forrásaink adatai is megerősítik. Bizonyosra vehető például, hogy a Felnémetit adományul elnyerő István fia Mihály felesége valóban dajkaként szolgált a királyi család gyermekei mellett: így említi az asszonyt az 1278. évi adománylevelél,⁴⁵ s utódait még évtizedek múltán is „a dajka” fiaiként, lányaiként vagy unokáiként ismerték.⁴⁶ Az viszont már korántsem ilyen egyértelmű, hogy az asszony pontosan kinek a dajkája volt. A hamisítvány részint V. István király fiát, László herceget – a későbbi IV. László királyt – említi, részint pedig V. István leányát, Máriát, aki „most” (Anjou) Károly szicíliai király felesége (*dominam Mariam filiam eiusdem regis Stephani consortem nunc Karoli illustris regis Sicilie et per consequens Ladizlaum [...] regem Vngarie proprio lactavit ubere*).⁴⁷ Izabella királyné adománylevelének bővebb tartalmi átírása viszont úgy tudja, hogy a dajka előbb V. István Margit nevű leányát, utóbb pedig a király fiát, László herceget szoptatta (*in officio nutricis primum dominam Margaretham sororem dicti domini [...] regis [sc. Ladizlai] et consequenter dictum dominum regem a primis cunabulis lactando*).⁴⁸ A két változat nem zárja ki egymást, mindenesetre a kérdés – mely, valljuk

43 L. pl. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp. 1899.², II. 566.; *Györffy Gy.*: i. m. I. 123.; *Székely György*: Egy elfeledett rejtély: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben. Századok 1988. 72.

44 ÁÚO X. 181.

45 1278: DF 266 088., vö. DL 75 382.

46 1307: DF 266 085.; 1314: DF 266 084.; 1319: DF 266 081.

47 ÁÚO X. 181.

48 1278: DF 266 088.

meg, történeti szempontból aligha minősíthető kardinális jelentőségűnek – ma már nem dönthető el. Az viszont annál inkább figyelmet érdemel, hogy az 1278. évi oklevél V. István király olyan leányáról tesz említést, aki mindeddig ismeretlen volt.⁴⁹ Pontosabban fogalmazva: V. István családjában a kutatás – Katalin, Mária, Erzsébet és Anna mellett – egy ötödik, ismeretlen nevű leány létével is számolt, aki Szventszláv Jakab bolgár uralkodó felesége, vagy legalábbis jegyese volt.⁵⁰ Mindaddig, amíg ellenkező értelmű adat elő nem kerül, célszerűnek látszik azt gondolni, hogy a két hercegnő azonos egymással, azaz az 1278. évi oklevélben említett Margit volt Szventszláv Jakab felesége.

Vannak végezetül a hamisítványban olyan adatok, amelyek ellenőrzése, források híján, lehetetlen. Csak Ágnes királyné állítólagos oklevele őrizte meg annak emlékét, hogy a dajkát Mennának hívták, továbbá csak itt találkozunk két fiával, Péterrel és Jakabbal. E Jakabról a hamisítvány azt állítja, hogy pataki plébános volt és a tatárok – nyilván az 1285. évi ún. második tatárjárás alkalmával – elhurcolták, miközben felégették a domonkosok pataki rendházát is. Ha biztosat nem is mondhatunk e történetet illetően, tény, hogy Patakon valóban volt a domonkosoknak rendházuk,⁵¹ miként az is igazolható, hogy az ország ezen északkeleti részét valóban súlyosan érintette az 1285. évi tatár betörés.⁵² Ezért aztán, talán nem megy túl az ésszerű kockázatvállalás határain, ha ez esetben megbízunk a családi hagyományban.

2. A pacsai Jónás nemzetség nemessége

1358. július 23-án Kont Miklós nádor közgyűlést tartott Zala megye nemesi és más jogállású lakosai részére Mándhida mellett. A gyűlés⁵³ során Boksai (*de Boxa*) Péter fia Lőrinc és apai unokatestvére (*frater eiusdem patruelis*), Jónás fiának, Miklósnak a fia, János azzal a panasszal állt elő, hogy a megyében fekvő Pacsa birtok egy része őket illeti meg, ám ennek ellenére Pacsai (*de Pacha*) István a birtokrészt

49 Wertner M.: i. m. 499–500.; Kristó Gyula: V. István. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 294.

50 L. az előző jegyzetben idézett munkákat, ill. Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpádok (genealógiai tábla, 5. lap). In: Korai magyar történeti lexikon i. m. 65. – Pauler Gyula viszont kétségbe vonta, hogy Szventszláv Jakab felesége V. István leánya lett volna, l. Pauler Gy.: i. m. II. 537. (205. sz. jegyz.).

51 Nikolaus Pfeiffer: Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242. Zürich, 1913. 43–44., 150., vö. még 1238: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. (= Zichy) I–XII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Pest–Bp. 1872–1931., I. 3.

52 Szabó Károly: Kun László 1272–1290. Bp. 1886. 117–119.; Pauler Gy.: i. m. II. 386–387.; Székely Gy.: i. m. 68–72.

53 Az intézményre összefoglalóan l. Istványi Géza: A generalis congregatio. LK 1939. 50–83. és 1940–1941. 179–207., ill. Tringli István: Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről. Történelmi Szemle 1997. 387–400. és Uő: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. LK 1998. 3–31. A Zalában tartott nádori közgyűléseket illetően l. Holub József: Zala megye története a középkorban. I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, 1929. 167–191.

jogtalanul elfoglalva tartja. Állításuk bizonyítására bemutatták IV. Béla király fiának, „István úrnak, [...] Erdély és Stájerország hercegének és a kunok urának” (*domini Stephani [...] ducis Transsilvani et Stirie ac domini Comanorum*) 1260. évi kiváltságlevelét,⁵⁴ amely szerint István herceg Ine fiait, Istvánt és Márkot, továbbá Jónást és Vydust, valamint más rokonaikat (*cognatis et propinquis eorundem*), a zalai vár jobbágyságait hűséges szolgálataik viszonzásaképpen birtokukkal együtt a királyi nemes szerviensek közé helyezte át, s földjüket embere, Csabi (*de Choby*) Gothard által a zalai konvent tanúbizonysága mellett meghatároltatta.

A birtokfoglalással megvádolt s a közgyűlésen hasonlóképpen személyesen jelen lévő Pacsai István a maga birtokjogának igazolására négy oklevelet mutatott be. Ezek adatai alapján birtokjogának eredete az alábbiak szerint rekonstruálható.

1283. május 13-án kiállított oklevelével IV. László király Buzád nembéli Buzád fia Atyusz (*Ochuz*) ispánnak adományozta a zalai vár Pacsa nevű földjét.⁵⁵ Rajki (*de Rayk*) Egyed királyi ember a zalai konvent tanúbizonysága mellett még az évben végrehajtotta a beiktatást a szomszédok és határosok jelenlétében, mégpedig ellentmondás nélkül.⁵⁶ Nyolc évvel később, 1291-ben, pacsai birtokát Atyusz a zalai konvent előtt nővére fiának, Onth fia Jánosnak adta részint a rokonság okán, részint pedig János iránta tanúsított odaadása viszonzásaképpen, s a birtokkal együtt átadta Jánosnak IV. László adománylevelét is.⁵⁷ Végül pedig 1326-ban Lőrintei (*de Leurenthe*) Onth fia János ispán⁵⁸ bemutatta I. Károly előtt a zalai konvent Atyusz 1291-ben tett adományáról kiállított oklevelét, s azzal a kéréssel fordult az uralkodóhoz, hogy Atyusz adományát megerősíteni és a pacsai birtokot a király „új adományának címével” (*nove donacionis sue titulo*) neki és fiának – ti. az 1358. évi

54 1260: Zala vármegye története. Oklevéltár. (= Zala) I–II. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula. Bp. 1886–1890., I. 36–38., vö. még 1260: Zala I. 35–36. Ennek az oklevélnek az 1358. évi tartalmi kivonatát közli kétszer is Wenzel, I. ÁÚO VII. 524–525. és XI. 483–484., ám az átíró oklevelet tévesen 1354-re datálja. A helyes keltezésre l. DL 505. Mivel Holub József az ÁÚO idézett helyeit vette figyelembe a zalai nádori közgyűlések listájának összeállításakor, a listáról az 1354. évi gyűlés törlendő.

55 1283: Zala I. 590–591.

56 1283: Zala I. 592–593. A zalai oklevéltár 1271. évi kelettel közli a zalai konvent azon oklevelét, amely szerint IV. László parancsára Miklós zalai ispán elhatárolta az Atyusznak adott birtokrész bizonyos pacsai nemesek javaitól (Zala I. 61–65.). Az oklevél keltét Karácsonyi 1281-re módosította arra hivatkozva, hogy (1.) IV. László csak 1272-től uralkodott, (2.) 1271-ben Miskolc nembéli Panyit volt a zalai ispán, l. *Karácsonyi J.*: A hamis i. m. 74–75. 119. sz. Mivel azonban IV. László csak 1283-ban adományozott Atyusznak Pacsán földet, nyilvánvaló, hogy a zalai konvent oklevele nem keletkezhetett 1281-ben, hanem csak 1283-ban vagy azt követően. Az 1280 és 1290 között tevékenykedő zalai ispánok közül az itt említett Miklós és az 1285-ben oklevelet kiadó Dénes királynéi tárnokmester (DF 233 328.) nevét ismerjük, így Miklós zalai ispánságát, s ennek folyamánaképp a zalai konvent kérdéses oklevélnek kiállítási idejét 1283 és 1285, ill. 1285 és 1290 közé helyezhetjük. Tekintettel arra, hogy az oklevélben írásba foglalt ügy szervesen kapcsolódik az 1283. évi adományhoz, valószínűbbnek tarthatjuk az 1283 és 1285 közötti időpontot.

57 1291: ÁÚO XII. 524., vö. 1358: Zala I. 591.

58 Ti. a Lőrinte nemzetség Karácsonyi János által „pacsai”-nak nevezett ágából, l. *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek i. m. 811., vö. még *Solymosi László*: Hospeskváltság 1275-ből. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. Kredics László. Veszprém, 1984. 22–27.

nádori közgyűlésen perbe vont Pacsai –, Istvánnak örökre biztosítani (*perpetuare*) kegyeskedjék, ami meg is történt.⁵⁹

Az előterjesztett bizonyítékok meglehetősen határozott vonásokkal rajzolják meg az 1358. évi birtokper hátterét. Míg az alperes Pacsai István több hiteles oklevéllel alátámasztott, ellentmondásoktól mentes elbeszéléssel volt képes igazolni a maga jogait, a pert kezdeményező Lőrinc és János csupán egyetlen *instrumentum*ra hivatkozott. Ráadásul, amint azt diplomatikai irodalmunk megállapította, az 1260-ra datált, István herceg neve alatt kiállított oklevél valójában hamisítvány.

Karácsonyi János négy érvet hozott fel az oklevél hamis voltának igazolására. Ezek szerint (1.) István herceg nem viselhette az oklevél *intitulatio*jában szereplő „dux Transsilvanus et Stirie” címet, (2.) a *datum per manus* formulában szereplő Benedek István hercegnek nem kancellárja volt – mint azt az oklevél állítja –, hanem alkancellárja, (3.) ugyanez a Benedek egyúttal aradi prépostként is szerepel az oklevélben, márpedig ezt az egyházi méltóságot csak 1263-ban nyerte el, s végül (4.) elesik az a lehetőség is, hogy 1263-ra helyezzük az oklevél keltét, mert István herceg „akkor” – így Karácsonyi – „már nem rendelkezett Zala megyében”.⁶⁰ Karácsonyi megállapításait utóbb Szentpétery Imre is elfogadta, azzal a megjegyzéssel azonban, hogy a „dux Transsilvanus et Stirie” cím egy „egyebekben kifogástalan” oklevél esetében „éppen a stájer hercegség elveszése utáni időben [...] talán valahogy értelmezhető is volna”, ám mivel „az oklevél egyéb nem menthető szabálytalanságokat is mutat, [...] címzését is a hamisítás jeléül tekinthetjük”.⁶¹

Karácsonyi és Szentpétery érvei önmagukban is kétségtelenné teszik az István herceg nevében kiállított oklevél hamis voltát, mindazonáltal nem terjednek ki minden ide vonható körülményre. A herceg állítólagos oklevelének hamis volta mellett felhozható bizonyítékként számításba veendő az is, hogy az oklevélben megnevezett kiváltságoltak jogállása szintén ellentmond más, hiteles forrás adatának. A hamis oklevél ugyanis a királyi nemes szerviensek státusát elnyerő személyeket, tudniillik Ine fiait, Istvánt és Márkot, valamint Jónást és Vydust, továbbá más, név szerint meg nem nevezett rokonaikat a zalai vár jobbágyainak (*jobagiones castri Zaladiensis*) mondja. A zalai konvent 1283-ban kiállított s 1358-ban az alperes Pacsai István által bemutatott oklevele szerint azonban Atyusz ispán birtokbaiktatásakor a pacsai várnépbeliek (*populis scilicet castrensibus in eadem terra existentibus*) közül jelen volt – mások mellett – bizonyos Jónás és Vydus is.⁶² Abban a szerfelett valószínűnek tetsző esetben, ha az 1283. évi hiteles oklevélben említett Jónás és Vydus nevű két várnépbeli azonos személy volt a hamis oklevélben szereplő Jónással és Vydussal, a hamis oklevélben megnevezettek nemcsak királyi szerviensi jogállást nem nyertek 1260-ban István hercegtől, de még várjobbágyok sem voltak. Ilyen

59 1326: Zala I. 591–592.

60 Karácsonyi J.: A hamis i. m. 24–25., 117. sz. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ezen oklevél hamis volta maga után vonja a zalai konvent neve alatt kiállított, szintén 1260-ra datált metális (Zala I. 35–36.) hamisságát, l. Karácsonyi J.: A hamis i. m. 24–25., 116. sz.

61 Szentpétery Imre: V. István ifjabbkirálysága. Századok 1921–1922. 81–82., vö. RA 1771. sz.

62 1260: Zala I. 37. és 1283: Zala I. 592.

körülmények között méltán tarthat számot figyelmünkre az 1358. évi ügyben ítéletet mondó nádor döntése.

Kont Miklós nádor ítélete az alperes Pacsai István mellett szólt, ami a felek által beterjesztett bizonyítékok ismeretében aligha nevezhető meglepőnek. Magánál az ítéletnél jóval tanulságosabb ugyanakkor annak indoklása, főként azért, mert a felperesek által bemutatott oklevélben a nádor a hamisítványt nem ismerte fel. Bok-sai Lőrinc és Miklós fia János keresetének elutasítását a nádor így indokolta: „ámbr bizonyítást nyert, hogy István herceg úr mondott kiváltságlevelének az ere-jével hűséges szolgálataik számos érdeméért Péter fia Lőrinc és Miklós fia János mondott őseit és azok örököseinek utódait az említett várjobbágyság szegyenéből ugyanazon István herceg úr kivette és a nemes királyi szerviensek csapatába és tes-tületébe áthelyezte a határok megkülönböztetése révén elkülönített mondott földjük-vel együtt, mégis, [...] az ország bevett jogszokása semmiképpen sem engedi meg, hogy a hercegek a királyi tulajdonokban és a király joghatóságaiban valakiket is a maguk állapotának szegyenfoltjából kiemelhessenek és a nemesség kiváltságait meg-adhassák, s birtokokat is adományozhassanak királyi beleegyezés és egyetértés nél-kül” (*verum licet dictarum litterarum privilegiorum ipsius domini Stephani ducis vigore pro multiplicius fidelium servitorum suorum meritoriis obsequiis predictos progenitores ipsorum Laurencii filii Petri et Johannis filii Nicolai ac eorundem heredum successores a labe premissi iobagionatus castri per eundem dominum Stephanum ducem exemptos in numerumque et collegium nobilium serviencium rega-lium aggregatos fuisse cum dicta terra ipsorum metali distincione separata com-probaverint, attamen [...] duces in regalibus proprietatibus et regis iurisdictionibus quospiam a sue condicionis nota eximere et nobilitatis prerogativa predotare, pos-sessiones eciam conferre absque regio beneplacito et consensu nullatenus posse iuridica admittit regni consuetudo approbata*).⁶³

Az ily módon összefoglalt és nyilvánvalóan általános érvényűnek tekintett jogelvet a nádor a konkrét eset további három körülményével egészítette ki ítélete indoklásában. Döntése meghozatalakor figyelembe vette, hogy István herceg trón-ralépte után nem erősítette meg „királyi hatalma oltalmával” (*sue regie auctoritatis patrocinio*) hercegekori intézkedését, továbbá utódai sem tettek így, s végül pedig a felperesek sem bármiféle más okmánnyal, sem a megyebeli nemesek tanúságtéte-lével nem tudták igazolni a birtokrész felett a herceg – állítólagos – adományától számított uralmukat, szemben az alperessel, aki birtokjogát említett okleveleivel, háborítatlan birtoklását pedig azokon felül a megyebeliek *testimonium*ával is bizo-nyította.⁶⁴

A nádori ítélet fentiekben összefoglalt indoklása két szempontból is különös figyelmet érdemel: fényt vet ugyanis arra, hogy miként vélekedett az Anjou-kor derekán az ország első világi bárója egyfelől a várjobbágyságról, másfelől pedig IV. Béla király fiának, Istvánnak a hercegi hatalmáról.

63 1358: Zala I. 593.

64 1358: Zala I. 593–594.

Az előbbi kérdést illetően sokat mondó, hogy az ítéletlevél „a várjobbágyság szégyenéből” (*a labe [...] iobagionatus castri*) történt kiemeléstről tesz említést István herceg állítólagos intézkedéséről szólván. A kifejezést nagy biztonsággal tekinthetjük a nádor véleményét híven tükröző fordulatnak, hiszen az előtte bemutatott – hamis – oklevél nem élt ezzel vagy ehhez hasonló megfogalmazással: ott egyszerűen csak „a zalai várunk jobbágysága alól” (*a iobagionatu castri nostri Zala-diensis*) való felmentés szerepel,⁶⁵ azaz a szöveg értelemszerűen nem származhat onnan. Másfelől ugyanakkor az is tudható, hogy valójában nem Kont Miklós nádor egyéni véleményalkotásának bukkantunk a nyomára, hanem a nádor szavai egy általános felfogás keretei közé illeszkednek, amit kielégítően bizonyítanak a kérdéses megfogalmazás Árpád-kori párhuzamai.⁶⁶ E felfogás szerint a várjobbágyság „szabadság” (*libertas*) a közsabadsághoz, illetve az utóbb nemesinek elismert királyi szerviensi kiváltságokhoz képest csupán „szégyenfolt”-nak (*labes*) számított.⁶⁷ Nem kevésbé figyelemre méltó az sem, hogy Kont Miklós szerint István herceg állítólagos intézkedése „a királyi tulajdonokban és a királyi joghatóságokban” (*in regalibus proprietatibus et regis iurisdiccioneibus*) okozott kárt, ami kétségtelenné teszi, hogy a nádor az említett fogalmak, végső soron tehát a királyi adományozási jog alá tartozónak tekintette a várjobbágyságot és a várjobbágykézen lévő birtokokat. Ez a vélemény annál is inkább figyelemre méltó, mert nem sok kétséget hagy afelől, hogy a várjobbágyi jogállás alapvető jellemzőjét, a királyi tulajdonban állást az Anjou-korban is számon tartották, miközben a várjobbágyi birtoklás megítélése a 14. század folyamán többszöri változáson ment át.⁶⁸

Rátérvén a hercegi, illetve ifjabb királyi hatalom Anjou-kori megítélésének kérdésére, Kont Miklós nádor 1358. évi oklevelének álláspontját abban foglalhatjuk össze, hogy a herceg nem hozhat királyi jogokat érintő kérdéseket, nem adhat státust érintő kiváltságot vagy birtokadományt, s ha mégis megtenné, intézkedése csak akkor bírhat jogi erővel, ha azt vagy – immár királyként – ő maga, vagy valamely királyi utóda megerősítette. Ez a vélemény a középkor későbbi időszakából is ismert: Werbőczy István lényegében ugyanezt tanítja a *Hármaskönyv* II. részének

65 Zala I. 593. és 37.

66 L. pl. 1272: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. (= UB) I–IV. Bearb. von Hans Wagner, Imtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln–Wien, 1955–1985., II. 13–14.; A Kárász-család oklevelei. LK 1926. 245–246.; 1273: RA II/2–3. 53., UB II. 39.; 1281: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (= CD) I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844., V/3. 91.; 1300: *Palásthy Pál: A Palásthyak*. I–III. Bp. 1890–1891., I. 31., stb.

67 *Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon*. Bp. 1983. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100.) 222–225.; *Zsoldos Attila: A várjobbágyi jogállás kialakulása*. Hadtörténelmi Közlemények 1993. 2. sz. 21–23.

68 Vö. *Gerics József–Ladányi Erzsébet: Nemesi jog – királyi jog a középkori magyarországi birtoklásban*. In: *Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Bp. 1995. (METEM-könyvek 9.) 288 és *Zsoldos Attila: A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban*. Aetas 1990. 3. sz. 13–24.

14. címében.⁶⁹ Ez a megfelelés alkalmas arra, hogy megerősítse a Hármaskönyv megbízhatóságára vonatkozó ismereteinket, ugyanakkor viszont arról is árulkodik, hogy mind Kont Miklós nádor a 14. század közepén, mind Werbőczy a 16. század elején tökéletesen félreértette István herceg – a későbbi V. István – ifjabb királyi hatalmának mibenlétét.

A területi kormányzathoz jutott Árpád-házi hercegek ugyanis számos vonatkozásban királyi jogokkal éltek, s közülük is kiemelkedett IV. Béla idősebb fiának a hatalma. Amint az köztudomású, a herceg 1262-től kezdődően „Magyarország ifjabb királyá”-nak (*iunior rex Hungariae*) címeztette magát jelezvén, hogy apja és a maga királykódása között csak az *aetas*, de nem az *auctoritas* tekintetében van különbség. István ifjabb király tényleges helyzetét mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy a kortársak – mind bel-, mind külföldön – az apát, IV. Bélát és a fiút, István ifjabb királyt egyaránt „Magyarország királyá”-nak (*rex Hungariae*) tekintették. Az Anjou-korban viszont a királyi hercegek távolról sem jutottak olyan széles körű hatalomhoz, mint Árpád-házi elődeik. I. Károly eleve tartózkodott attól, hogy fiait territoriális hatalomban részesítse, így a trónörökös Lajosnak is be kellett érnie a hagyományos hercegi birtokszervezet feletti jogok gyakorlásával.⁷⁰ Nagy Lajos utóbbi öccse, István herceg kormányzása alá bocsátott ugyan bizonyos területeket, mindazonáltal a herceg önállósága jóval az Árpád-házi hercegek által gyakorolt hatalmat jellemző szint alatt maradt.⁷¹ Nyilvánvalónak tűnik, hogy 1358-ban Kont Miklós nádor számára nem az Árpád-kori hercegek nagyfokú önállósága, hanem a kortárs, az alig néhány évvel korábban elhunyt Anjou István helyzete jelentette a mintát a hercegi hatalom jellegének megítélésékor.

Álláspontja – hasonlóan a várjobbágyság értékeléséhez – saját korának közmeggyőződéséből fakadt, amint az egy másik ügygel kapcsolatban keletkezett ítéletlevélből nagy biztonsággal megállapítható. Egy per során ugyanis Szécsényi Tamás országbíró előtt bemutatták István ifjabb király 1267. évi oklevelét, amellyel az ifjabb király Drug fia Sándor szabolcsi ispánnak adott több birtokot, így viszonzván azokat a szolgálatokat, amelyeket Sándor a IV. Béla ellenében 1264–1265-ben vívott harcok során teljesített. Az országbíró 1353. évi ítéletében nem pusztán azt jegyezte meg rosszállón, hogy István herceg „apja [...] Béla király úr életében és uralkodása alatt kevésbé megengedett módon Magyarország ifjabb királyának címeztette magát okleveleiben” (*dominus Stephanus dux, qui se regem iuniozem regni Hungarie vivente et regnante [...] domino Bela rege, patre suo, in suis litteris scribi minus licite fecerat*), hanem Drug fia Sándorról, éppen az oklevélben részletezett érdemei alapján, azt is megállapította – utólag, persze –, hogy „az ország nyilvánvaló hűtlene és a hűtlenség bélyegével megterhelte” (*manifestus regni infidelis*

69 Werbőczy István: Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve. Bp. 1897. (Magyar Törvénytár) 250–251. (II. 14. 15. §.)

70 Vö. pl. Zala I. 332.

71 Az Árpád-kori hercegi hatalom szuverenitásának kérdéseire és az Anjou-kori viszonyokkal való egybevetésére összefoglalóan l. Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 66–83.

et infidelitatis nota denigratus) személynek tekintendő.⁷² Az 1353. és 1358. évi oklevelek együttes tanúsága egyúttal arra is rámutat, hogy a 14. század közepén nem tettek különbséget az általunk vizsgált szempontból a későbbi V. István 1262 előtti, hercegi és 1262 utáni, ifjabb királyi méltósága között.

Az elmondottak ismeretében az 1260. évre datált hamis oklevélben említett személyek utódainak nemességét illetően az alábbiak szerint foglalhatunk állást. IV. László 1283-ban Atyusz ispán javára tett adománya a jelek szerint nem juttatta magánkézre a zalai vár pacsai birtokainak teljességét, hiszen a beiktatáskor, illetve a határok leírásakor részben várnépbelieket, részben várjobbágyokat említenek határosokként.⁷³ Hogy a többiek sorsa mi lett, nem tudjuk, ismereteink szerint csupán az valószínűsíthető, hogy Jónást és Vydust – valamint a hamis oklevélben említett rokonaikat – a zalai várispánság fennállásának idején nem adományozták el. A várszervezet felbomlásával, jöllehet várnépi státusuk változatlan maradt, megszűnt az életük hagyományos rendjének kereteket adó intézmény.⁷⁴ Rájuk és a hozzájuk hasonló helyzetbe került társaikra vonatkozott I. Károly azon 1334. évi parancsa, mely elrendelte, hogy Zala megye hatósága a jogtalanul elfoglalva tartott zalai várföldek mellett a várnépbelieket is kutassa fel, s rendelje vissza köteles szolgálatukra (*debita eorum servicia*).⁷⁵ Jónásék és leszármazottaik azonban, úgy tűnik, elkerülték az ismétlődő zalai földvizsgálatok⁷⁶ lefolytatónak figyelmét, amiben szerepe lehetett annak is, hogy a rokonság idővel Boksára költözött.⁷⁷ 1358-ban aztán az ismeretlen időben és körülmények között hamisított oklevéllel próbálták meg nemesi jogon birtokrészt szerezni maguknak. A kísérlet kudarcra végződött ugyan, ám a nádori ítélet a felperesek státusának ügyében semmiféle következménnyel nem járt. Ennek alapján okkal gondolhatunk arra, hogy az 1358. évi ügy felpereseinek esetében olyan, az egykori királyi várszervezet népei közé tartozó – még csak nem is várjobbágyi, hanem várnépi jogállású – személyekkel van dolgunk, akik szabályos királyi kiváltságolás nélkül éltek nemes módjára. 1358. évi sikertelen próbálkozásuk egyetlen következménye az volt, hogy a nádor, elutasítván keresetüket, a szokott módon „örökös hallgatást” (*perpetue taciturnitatis silentium*) parancsolt nekik a birtokrész ügyében.⁷⁸

Az örökös hallgatás esetünkben 1375-ig tartott. Ez évben ugyanis, június 24-én, Nagy Lajos király parancsba adta a zalai konventnek, hogy a Pacsai Szentesnek

72 1353: DL 636. (Az ítéletlevél István ifjabb király adományát tartalmilag átíró részletét kiadta Szentpétery, d. RA II/1. 36.)

73 1283: Zala I. 592. és 1283–1285 k.: Zala I. 61–62. (várnépbeliek, vö. még Zala I. 99.), ill. 1256: Zala I. 31. és 1283–1285 k.: Zala I. 64. (várjobbágyok).

74 E jelenségre l. *Zsoldos A.*: A várjobbágyi birtoklás i. m. 11., 15–16.

75 1334: Zala I. 275.

76 Az előző jegyzetben idézett adat egy 1334. évi vizsgálat emlékét tartotta fenn, tudomásunk van továbbá egy 1328-ban megejtettéről is, l. Zichy VI. 14.

77 Feltehetően a Kapornak melletti Boksáról van szó, de nem zárható ki a másik lehetőség, a Csesztreg melletti Boksa sem, vö. *Csánki Dezső–Fekete Nagy Antal*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Bp. 1890–1941., III. 32.

78 1358: Zala I. 594.

mondott Tamás, valamint a pacsai Jónás nemzetségből (*de genere Jonas dicti de Pacha*) származó rokonai pacsai birtokrészét meghatározó királyi ember mellé adjon tanúbizonyságot.⁷⁹ A konvent jelentése szerint a határjárás rendben megtörtént, mégpedig minden ellentmondás nélkül. Bár a pontos genealógiai kapcsolatok feltárásához szükséges adataink hiányoznak,⁸⁰ mégis bizonyos, hogy az 1358. évi per felpereseinek leszármazottai bukkannak fel ebben a forrásunkban. Erre utal már a „nemzetség”⁸¹ Jónás neve is: aligha kétséges, hogy a név az 1280-as években szereplő azon Jónás nevű várnépbelire utal, akinek egyik unokáját az 1358. évi perből már ismerjük. Még egyértelműbben mutatja a kapcsolat meglétét, hogy 1375-ben a királyi ember „István úr, Magyarország hajdani királya, Béla úr elsőszülöttje kiváltságlevelének tartalma szerint” (*iuxta continenciam privilegii domini Stephani primogeniti domini Bele olim regis Hungarie*) járta meg a határokat, amelyek leírása valóban megegyezik az 1260. évre hamisított oklevélben olvasható határjárással.

Az 1375. évi oklevél tehát az egykori várnépbeliek leszármazottainak révbé érkezéséről tudósít. Bár az ügy háttéréről bővebb információink nincsenek, mégis nyilvánvalónak tűnik, hogy Szentes Tamásnak és rokonainak – ellentétben az előző generáció tagjaival – valamiképpen sikerült elismertetniük a hamis oklevél nemesítő erejét, s ennek köszönhatték, hogy 1375-ben „a Jónás nemzetségből való nemesek”-ként (*nobiles de generacione [...] Jonas*)⁸² emlegették őket.

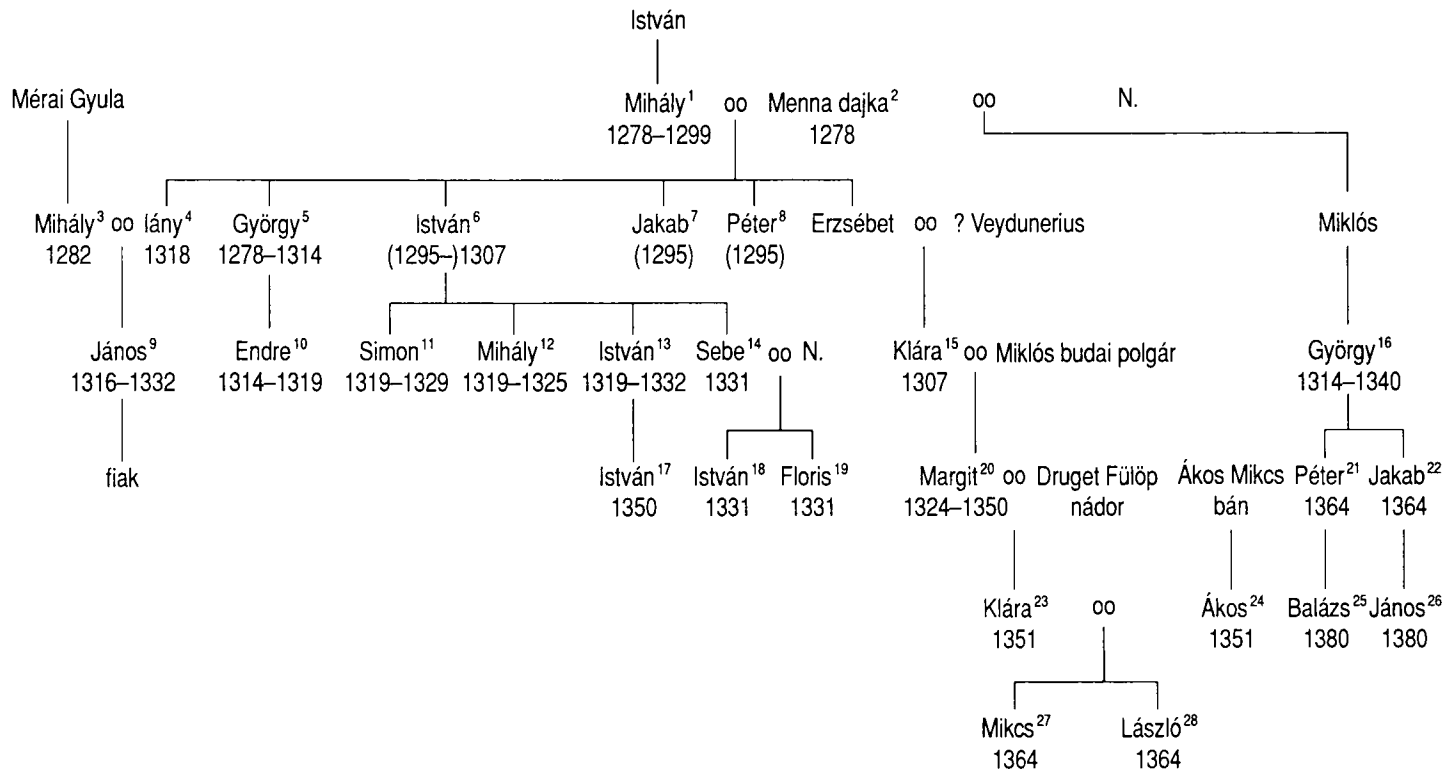
79 1375: Zala II. 123–124.

80 Egyedül a Szentes Tamás rokonai között felsorolt Lőrinc fia Domokos esetében tételezhető fel, hogy az apja azonos személy lehetett az 1358. évi perben szereplő Boksai Péter fia Lőrincel.

81 Az, hogy a rokonság ez alkalommal a „de genere” minősítéssel együtt szerepel, csupán annyi jelentőséggel bírhat, hogy újabb adalékot szolgáltat annak a jelenségnek a megismeréséhez, mely szerint a várnépi vagy kiemelt jobbágyi rokonságok körében szokás volt, hogy a nemesség elnyerését követően genusként tarták számon önmagukat, l. *Zsoldos Attila: Nemzetség és várjobbágyság. (Meggjegyzések a várjobbágy-nemzetségek számának kérdéséhez.)* Turul 1993. 4. sz. 16–17.

82 1375: Zala II. 123–125.

Menna dajka családja

- 1 1278: DF 266 088. (szász); 1299: ÁÚO X. 351., ÁÚO XII. 649.
- 2 1278: DF 266 088. (név nélkül); 1295: +ÁÚO X. 180.
- 3 1282: RA II/2–3. 290. (királynéi ifjú)
- 4 1318: *Györffy Gy.*: i. m. I. 122–123.
- 5 1278: DF 266 087. (királynéi főszekerész, budai polgár); 1289: BTOE I. 248. (budai esküdt); 1295: +ÁÚO X. 180.; 1299: ÁÚO X. 351. (budai polgár); 1307: DF 266 085.; 1314: DF 266 084.
- 6 1295: +ÁÚO X. 180.; 1299: ÁÚO X. 351.; 1307: DF 266 085.
- 7 1295: +ÁÚO X. 180. (pataki plébános)
- 8 1295: +ÁÚO X. 180.
- 9 1316: Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. (= Csáky) Bp. 1919., I. 75.; 1317: Anjoukori okmánytár. I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920., 421., Csáky I. 76.; 1318: *Györffy Gy.*: i. m. I. 122–123.; 1320: Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. I. Szerk. Pesty Frigyes, Ortway Tivadar. Pozsony, 1896. 20.; 1322: CD VIII/5. 122.; 1324: DL 70 152., DF 266 087.; 1325: CD VIII/5. 153.; 1327: DL 86 986.; 1332: DL 40 628.
- 10 1314: DF 266 084.; 1319: DF 266 081.
- 11 1319: DF 266 081.; 1324: DF 266 082.; DF 266 087.; 1325: DF 266 082. (vö. AOklt IX. 24. sz.); 1329: DL 2540.
- 12 1319: DF 266 081.; 1324: DF 266 082.; DF 266 087.; 1325: DF 266 082. (vö. AOklt IX. 24. sz.)
- 13 1319: DF 266 081.; 1324: DF 266 082.; DF 266 087.; 1325: DF 266 082. (vö. AOklt IX. 24. sz.); 1329: DL 2540.; 1331: DL 70 615., DL 75 831.; 1332: DL 40 628.
- 14 1331: DL 70 615.
- 15 1307: DF 266 085.
- 16 1314: DF 266 084.; 1319: DF 266 081.; 1324: DF 266 082.; 1325: DF 266 082. (vö. AOklt IX. 24. sz.), DL 70 610.; CD VIII/5. 153.; 1331: DL 70 615.; DL 75 831.; 1340: DF 266 084.
- 17 1350: DF 266 087.
- 18 1331: DL 70 615.
- 19 1331: DL 70 615.
- 20 1324: DF 266 087.; 1340: DF 266 085.; 1350: DF 266 087.; 1351: DL 42 781.
- 21 1364: DF 266 087.
- 22 1364: DF 266 087.
- 23 1351: DL 42 781.
- 24 1351: DL 42 781.; 1352: uo.
- 25 1380: DF 266 088.
- 26 1380: DF 266 088.
- 27 1364: DF 266 087.
- 28 1364: DF 266 087.

ATTILA ZSOLDOS

TWO FAKE DOCUMENTS

One of the two documents examined in the study was issued on 1 May 1295 under the name of Queen Ágnes, wife of King Andrew III (1290–1301). While the date appearing on the document was obviously wrong (for at that time the first wife of Andrew III, Fennena, was still alive, while Ágnes became queen only in 1297), until now researchers had not doubted the authenticity of the document. However, not only is the date wrong, but the whole document is a fake. This assertion is clearly supported both by the archontological data in the document and by analysis of the content of the document. On the basis of the relatively large number of accurate data in the document concerning relatives, it may be concluded that the forgery was prepared in 1346. The examination led to the discovery of noteworthy information concerning genealogy. It became apparent that the name of the daughter of the Hungarian king Stephen V (1270–1272), which had hitherto been unknown, was Margit. And that the forger of the document, Margit, the wife of Fülöp Druget (1323–1327), was the great grand daughter of Menna, who had served as nursemaid to several of King Stephen V's children.

The second document was issued in Duke Stephen's name—who later became King Stephen V. Unlike the first document, scholars have always known that this document is a forgery. The study presents new factors confirming the forged nature of the document, as well as additional material concerning one aspect of legal thought in fourteenth century Hungary. In 1358 attempts were made to use the document in the course of a legal case, but the presiding judge declared the document to be invalid, even though he had no knowledge that it was a forgery. An analysis of the reasons of the judgement indicates that in the mid-fourteenth century the 'freedoms' (*libertas*) of the warriors of the royal fortresses (*iobagiones castri*) were not considered to be equal to the freedoms of noblemen. This finding contradicts the view commonly expressed by writers of Hungarian history.

„Szigetvár 1664. évi ostroma”

Egy téves hír analízise – és a Zrínyi-hagyomány

„Vajha most minket igazán segítenének, olyat látnának szomszédink, az kin bizony örvendezhetne Európa”. Ezek a sorok a stratégiaileg s lélektanilag is fontos siker, a téli hadjárat után születtek Vitnyédi István tollából 1664. február 17-én.¹ A téli hadjárat valóban egész Európa figyelmét és örvendezését kiváltotta. Az 1663. és 1664. év minden fontos magyarországi hadi helyszínéről ugyanis röplapok és pár oldalas nyomtatványok tucatjai tudósítottak, de még e roppant híráradatban is feltűnően sok kiadvány terjesztette a téli hadjárat sikereinek, s az eszéki híd felégetésének a híret. E kiemelt figyelem ellenére mégis egy első pillantásra meglepő hiba érhető tetten a korabeli újságokban. E téves értesülés szerint: Zrínyi Miklós és Wolfgang Hohenlohe generális csapatainak sikerült visszafoglalniuk a törököktől Szigetvárt a téli hadjárat során.

Hamar napirendre lehetne térni a hamis hírverés fölött azzal, hogy Szigetvár 1664. februári bevételének híre a korabeli „hírhajhászok”² műve volt, vagy, hogy a tévedés a téli viszonyok között meglassuló híráramlásból és a nagy távolságból fakadt, ha a korabeli kiadványok feliratai, címlapjai nem hirdették volna kiemelten – szinte kötelező jelleggel – információik hitelességét, megbízhatóságát és pontosságát, s a hírközlés nem törekedett volna a hadi események közvetlen közeléből, így például Pozsonyból, Komáromból, Győről és a császári táborból szerzett lehető legpontosabb hírek közlésére a magyarországi hadi események kapcsán.³

1 Vitnyédi István levelei, 1652–1664. Adalékul a XVII. század politikai és erkölcstörténetéhez közli Fabó András. Magyar Történelmi Tár. XVI. Szerk. Toldy Ferenc. Pest, 1871. 155.

2 *Johannes Amos Comenius*: A világ útvesztője és szív paradicsoma. A tanulmányt és a jegyzeteket írta: Komor Ilona. Bratislava, 1977. 121–123. Idézi *R. Várkonyi Ágnes*: Európa Zrínyije. Irodalomtörténeti Közlemények (= ItK) 1996. 13. A 17. századi hírdömping képi ábrázolása a bolognai Giuseppe Maria Mitelli 1686-os metszetén. Vö. *Rózsa György*: Eine Darstellung des italienischen Zeitungsverkäufers aus dem 17. Jahrhundert. Gutenberg Jahrbuch 1964. 324–327.; *R. Várkonyi Ágnes*: Buda visszavívása 1686. Bp. 1984. 9. A hírdömping hatásmechanizmusát történeti módszerekkel nem vizsgálták.

3 Az 1663. évi érsekújvári események kapcsán kimutatható a hiteles, s lehetőleg a helyszínhez közeli információk iránti igény, így például a hírek forrásaként legtöbbször Adolf von Puchcim komáromi főkapitány jelentéseit nevezték meg. *G. Etényi Nóra*: A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében. Aetas 1995. 1–2. sz. 113. A korabeli újságok hitelességéről a visszafoglaló háború idején: *Szita László*: A Körösök és a Maros vidéke török elleni küzdelmének egykorú irodalmi és levéltári forrásai. In: A törökök kiűzése a Körös–Maros közéről 1686–1695. Gyula város és a vár török alóli felszabadulásának 300. évfordulójára. Szerk., a tanulmányt írta, jegyz. Szita László. Gyula, 1995. 48.

A másik elgondolkodtató mozzanat, hogy éppen Zrínyi Miklós személyével kapcsolatban terjedt el egy a valóságos eseményeket sokszorosára felnagyító, s ezáltal eltorzító hír.

Az 1663–1664. évi magyarországi törökellenes háborút egy szinte ezzel párhuzamos hadigépezet, a propaganda hadjárata kísérte.⁴ S nemcsak a nemzetközi koalíciót szervező diplomácia figyelte feszült érdeklődéssel a magyarországi hadi híreket, hanem a korabeli sajtótermékek: a hetilapok, röplapok, nyomtatott hírlevelek révén⁵ az európai nyilvánosság is nyomon követhette az eseményeket.

Ezért érdemes megvizsgálni, hogy milyen okok miatt terjedhetett el Szigetvár ostromának és bevételének téves híre. Vajon véletlenül vagy tudatosan került be ez a hamis információ a korabeli újságokba és a diplomaták jelentései közé?

Egy rejtett rendszer működésére – mint amilyen a 17. századi hírterjesztés és propaganda szövedéke – leginkább akkor derül fény, amikor hiba csúszik a gépezetbe, hiszen így lehetőség nyílik annak elemzésére, hogy hova milyen gyorsan jut el a téves információ. Az információs csatornákon végigfutó hiba szinte indikátorként mutatja a különböző hálózatok összefüggéseit és kapcsolódási pontjait. Tehát Szigetvár ostromának téves híre után nyomozva feltárható, hogy miként informálódtak a különböző típusú „sajtóorgánumok”, s a diplomaták és az újságok értesüléseit egybevetve az is kirajzolódik, hogy milyen eltérések és hasonlóságok jellemzik hírforrásaikat, melyik információs csatornákon futottak a legmegbízhatóbb hírek.

4 *Klanciczay Tibor*: Zrínyi Miklós. Bp. 1964.² 776–779.; *R. Várkonyi Ágnes*: Török világ és magyar külpolitika. Bp. 1975. Második kiadása: In: *Uő*: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Bp. 1978. 175–229.; *Uő*: A rejtőzködő Murányi Vénus. Bp. 1987. (Labirintus); *Uő*: Európa Zrínyije i. m. 1–39.; *Köpeczi Béla*: „Franciaország a birodalom megmentője és a kereszténység bajnoka”. In: *Uő*: Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig. Bp. 1985. 11–32.; *Péter Katalin*: Zrínyi Miklós angol rajongói. In: Angol életrajz Zrínyi Miklósról. London, 1664. Bev., szerk., jegyz. Kovács Sándor Iván. Bp. 1987. (Zrínyi-könyvtár II.) 27–63.; *Héjjas Eszter*: Magyarország 1663–64-ben, francia diplomáciai jelentések tükrében. Itk 1987–88. 193–202.; *Gömöri György*: Adalékok az 1663–64-es angliai Zrínyi-kultusz történetéhez. In: Zrínyi-dolgozatok. V. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp. 1988. 65–96.; *Jászay Magda*: Velence és Magyarország. Bp. 1990.; *Bene Sándor*: Zrínyi mint „Magyar Mars”. In: *Esterházy Pál*: Mars Hungaricus. Sajtó alá rend. és ford. Iványi Emma, bev., szerk. Hausner Gábor. Bp. 1989. (Zrínyi-könyvtár III.) 387–407.; *Bene Sándor*: Zrínyi-levelek 1664-ből. Itk 1992. 225–242.; *Németh S. Katalin*: Zrínyi-Újvár és az istenek. Itk 1989. 568–570.

5 Kiadványok: *Apponyi Sándor*: Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. (= App. H.) I–II. Bp. 1900–1902.; Hungarica Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. III–IV. Neue Sammlung. I–II. Besorgt von L. Dézsi. München, 1926–1927.; Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718. (= Röpl.) Összeáll. Hubay Ilona. Bp. 1948.; Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts. Bd. I–III. Die Sammlung der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. 2. Teil: Historica. Hg. von Wolfgang Harms, Michael Schilling, Andreas Wang. München, 1980.; *Németh S. Katalin*: Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. I–III. München–New York–London–Paris, 1993.; Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok (= MNM TKCs); Österreichische Nationalbibliothek Flugschriftensammlung (= ÖNB Fs) Wien; Graphische Sammlung Albertina, Wien; Bayerische Staatsbibliothek, München (= BSBM); Universitätsbibliothek, München (= UBM).

A téli hadjáratról kimagaslóan nagy számú kiadvány jelent meg szerte Európában, s több tucat másolata és változata terjedt el az 1664. január 18. és február 17. közötti eseményekről beszámoló naplószerű összefoglalásoknak.⁶ A hadjárat legfontosabb állomásairól külön röplapok és tudósítások is megjelentek, így a téli hadjárat fontos fejezeteként kiadták Pécs ostromának és az eszéki híd felégetésének történetét.⁷ Mindemellett több metszettel illusztrált röplap tudósított Szigetvár – amint írták: az ősi Zrínyi-fészek – ostromának és bevételének óriási szenzációjáról.⁸

A tévedésre az adhatott okot, hogy a magyar és birodalmi seregek Zrínyi Miklós és Hohenlohe vezetésével kétszer is elvonultak a vár előtt. Először január 26–27. körül Berzence és Babocsa elfoglalása után, majd visszatérőben, február 9-én ismét csak elhaladtak Szigetvár mellett, de kellő felszerelés nélkül nem volt remény az

- 6 App. H. 895. (Röpl. 639.; UBM Hist. 4017/28.; BSBM Turc. 88/4.) „Ausführliche [...] Relation vom Serinischen Feldzug in die Nieder-Hungarischen Turkey, welcher gewähret vom 20. Januar bisz 18. Februar. Stil. Nov. und dem Erbfeinde grossen Schaden zugefüget”. App. H. 904. „Feldzugs-Journal oder sonders-ausführliche Erzählung, was bey der beyder Herrn Grafen von Serini und Hohenloh [...], gegen die Türcken bis an die berühmte Brücken zu Esseck [...] passiret...” A kiadvány alcíme és szövege megegyezik a metszettel illusztrált: Röpl. 639/b.; MNM TKCs T 278.; *Wolfgang Harms*: Die Deutsche illustrierte Flugblätter. (= Harms) II. Historica. Tübingen, 1989. II/369. 624.; „Wahrhaftige Beschreibung was beede Herr Graff von Serini und Herr Graff von Hohenlohe [...] brücken [sic!] bey Esseck wider den Türcken vorgegangen.” UBM Hist. 4018/31. „Feldzugs-Journal oder sonders-ausführliche Erzählung was bey der Beyder Herrn Grafen von Serini und Hohenloh [...] gegen die Türcken bis an die berühmte Brücken zu Esseck, beschehenen Remarquablen Expedition denkwürdig passiret...” UBM Hist. 4018/49. (BSBM Turc. 88/8. és BSBM Res. Eur. 797.); „Kurtze jedoch warhafft-verfaste Relation, der sehr notablen, wider den Erbfeind nicht tentirter Entreprise [...] welche [...] Hohenlohe [...] Mit dero [...] Römischen Reichs [...] Arme Wie auch Herr Graff Niclas Zrini Ban in Croetien, neben seinen selbst eigenen Gränzern, Zu welchen Herr Graff Budiani mit seinen Ungam ebenmässig gestossen...” A legtöbbit idézett az App. H. 912. (Röpl. 657.) sz. kiadvány. Hasznosítja: *Perjés Géza*: Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború. In: *Esterházy P.*: i. m. 25–99. Fordítása: *Kovács József László*: Három írás Zrínyiről és Vitnyédírlől. 1. Szenczi Fekete István, egy eleddig névtelen emlékirat Zrínyi téli hadjárataról és a gráci „Kurtzer und warhaffter Bericht”, 2. A „Kurtzer und wahrhaftiger Bericht...” magyar fordítása. Irodalomismeret 1995. 1–2. sz. 47–65. A téli hadjáratról szóló olasz kiadványokról: *Imregh Monika*: Francesco Moneta Rómában kiadott beszámolója Zrínyi Miklós 1663–64. évi csatáiról. Hadtörténelmi Közlemények (= HK) 1985. 660–675.
- 7 App. M. 403. (MNM TKCs 561 169) más kiadásban Harms II/362. Graphische Sammlung Albertina Historische Blätter Bd. 19. (425.) ÖNB Fs 1664/3.; *Cennerné Wilhelmb Gizella*: Zrínyi Miklós, a költő, hadjáratainak grafikus ábrázolásai. In: *Folia Archaeologica*. XIII. Szerk. Fülepp Ferenc. Bp. 1961. 225–237. és Pécsről: MNM TKCs 698/a. Vö. *Cennerné Wilhelmb Gizella*: A Zrínyi család ikonográfiája. Bp. 1997. D 138., D 139., D 140., D 141., D 142. és D 129.
- 8 1. App. M. 374. (Röpl. 652.; MNM TKCs T 829. Drugulin 2605.) (sérült, metszet nélküli változat: App. M. 334.) „Eigentlicher Abriss der Eroberung der Weiterberühmten Vöstung Sigeth in Nider Ungern durch Herrn Generalissimum Graf Niclas von Serin und Herrn Graf Wolfgang Julium von Hohenlohe [...], den 5. Februarj dises 1664. 2. App. M. 404. (MNM TKCs T 828.) „Eigentlicher Abriss der berühmten Nieder-Ungarischen Stadt und Vestung Sigeth, welche von dem Herrn Graven Serin als das rechte Serinische Stammhaus dieser Tagen beläget auch allbereit durch die Deutschen Gott lob erobert worden.”; 3. MNM TKCs T 830 (ÖNB Fs 1664/2.; Harms II/364. 619.) *Cennerné W. G.*: Zrínyi Miklós i. m. D 126. és D 125.

erősség bevételére.⁹ Igaz, a szigetvári törökök készültek az esetleges ostromra, így a belső várba vonultak, s ágyúikból többször az elvonulókra lőttek. Valamint az is tény, hogy a várbeliek rajtaütöttek a hátvéd német lovasságon, miközben azok a vár körüli mocsáron keltek át,¹⁰ miként ez a nyomtatásban megjelent összefoglalásokban olvasható. Az összegzésként, áttekintésként kiadott naplók tényanyaga mindig megbízhatóbb, mint a történetekkel egyidejű kiadványoké, mivel ezek már a hadi események után jelentek meg, s általában valóban szemtanúk beszámolóin alapulnak.¹¹ Így a téli hadjáratról utólagosan megjelent naplók már nem túlozzák el a szigeti események jelentőségét.¹²

Az eszéki híd felégetése után vonultak el újfent a már visszatérő seregek Sziget előtt (miként a Berkeszi-féle naplóban szerepel:) „békével, noha sok lövéseket tettek az várból, kikenél nagyobbakat soha nem hallottam...” és ismét a törökök kisebb kitörése mellett.¹³

Az újságok tudósításai valószínűleg a korábbi eseményre utaltak, egyrészt mert viszonylag hamar, már február elején megjelentek a hírek, másrészt Berzence elfoglalásának „forgatókönyve” (rövid ostrom után a védők feladják a várat) illik rá leginkább az újságokban olvasható szigeti diadalra. De az is lehetséges, hogy a február 9-én bevett Segesd kevésbé ismert nevéből lett tollhiba folytán Sziget, a „Segeth” ugyanis könnyen olvasható „Sygeth”-nek, mint ahogyan angliai leírásokban még „Szeged”-dé is válhatott.¹⁴ Az *Angol életrajz Zrínyi Miklósról* című korabeli londoni kiadvány az utóiratban elnézést is kér olvasóitól a bevezetőben olvasható tévedé-

9 *Perjés G.*: i. m. 63.; *Esterházy P.*: i. m. 140.; *Kovács J. L.*: i. m. 55.; – *ys* –: Gr. Zrínyi Miklós 1664-iki téli hadjárataról. HK 1892. 693.; *Berkeszi István*: Gróf Zrínyi Miklós horvát bán téli hadjárata 1663–1664-ben. Századok (= Sz) 1886. 258.; *Kovács J. L.* a szerzőt Szenczi Fekete Istvánnal azonosítja, a szakirodalomban elterjedt elnevezést használom. *Kovács J. L.*: i. m. 47–53.; *Rapcsányi László-Tóth Endréné*: Ismeretlen feljegyzések Zrínyi Miklós 1664-es téli és tavaszi hadjáratairól egy korabeli magyar kalendáriumban. HK 1962. 2. sz. 242., 247.

10 *Perjés G.* a szigetvári törökök előkészületeiről ír. *Perjés G.*: i. m. 63. *Esterházy P.* is csak az ágyútűzet említi (*Esterházy P.*: i. m. 141.). Rövid beszámoló a kiütésről: i. m. 55.

11 Az 1663. évi érsekújvári ostromról beszámoló kiadott diáriumokról egyértelműen kimutatható, hogy valóban egy szemtanú, a német katonák táborig elvezése, Johannes Pflieger jezsuita szerzetes írta. *G. Etényi N.*: i. m. 119–121. Az App. H. 912. hitelessége is elfogadott: *Perjés G.*: i. m. 25.; *Kovács J. L.*: i. m. 51.

12 App. H. 895. 2.; UBM Hist. 4017/28. (BSBM Turc. 88/4.); *Kovács J. L.*: i. m. 55.; – *ys* –: i. m. 693.; *Berkeszi I.*: i. m. 255.; Vitnyédi Rottálnak küldött febr. 17-i soproni levelében szintén csak Türbék felégetését említette. *Vitnyédi I.*: i. m. 154. A téli hadjáratról: *Széchy Károly*: Gróf Zrínyi Miklós. V. Bp. 1902. 64–69., 69–75.; *Rónai Horváth Jenő*: Zrínyi Miklós a költő mint hadvezér. HK 1891. 103–109.; *Georg Wagner*: Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung. Eisenstadt, 1964. 92–99.; *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós. Bp. 1965. 345–354.; *Uő*: Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború i. m. 57–75.

13 *Berkeszi I.*: i. m. (febr. 8.) 258.; *Esterházy P.*: i. m. (febr. 6–8.) 147.; *Kovács J. L.*: i. m. 59.; App. H. 894. 5. Ennek az összecsapásnak Segesd kapitulációjánál lesz jelentősége, mert Hohenlohe a Szigetnél foglyul ejtett katonáit a segesdi törökök révén cseréli ki. *Esterházy P.*: i. m. 148.

14 UBM Hist. 4018/17. kiadványban egyszerre szerepel Zygeth (Sziget) és Zegeth (Segesd), az angol tévedésről: *R. Várkonyi Á.*: Európa Zrínyije i. m. 23. Az elnevezések keveredése: Andrew Melvill az 1663–64-es török háborúról. In: *Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737)*. Vál., ford., bev., jegyz. Gömöri György. Bp. 1994. 47.

séért: „Mióta ezek a lapok kikerültek a nyomdából, hír érkezett, hogy Segesdet és nem Szigetet vette be a legutóbb Zrínyi Miklós”.¹⁵ Természetesen a hadászati, stratégiai jól jelentősebb Szigetvár visszafoglalása lett volna az igazi szenzáció. Az „áthallásban” közrejátszhatott, hogy a hadjárat során Szigetvár mellett, Türbék, Szulejmán türbéjét is feldúlták, bár ezt a hírt külön megemlégtették, mégsem kapott nagy hangsúlyt a korabeli újságokban.¹⁶

Az 1664. évi híradásokban tetten érhető, Szigetvár iránti megkülönböztetett figyelemben szerepet játszott az is, hogy már Szigetvár 1566. évi elvesztése is óriási visszhangot váltott ki az egykori Európában. Egyrészt katonai okok, a vár hadászati jelentősége miatt,¹⁷ másrészt, mert a hősi küzdelem mind egyidejűleg, mind pedig a későbbiekben szimbólummá válhatott. Az uralkodóért és az országért hősi halált halt főnemes alakja a hazai török elleni küzdelemben is szimbólummá vált.¹⁸ A császári udvar számára a szigeti védők példája nemcsak a törökkel szembeni harc, hanem az uralkodóért való feltétlen áldozatvállalás sugallásával is jelentőséget kapott.¹⁹ A hazai török elleni küzdelemben pedig az 1556. évi sikeres védelem, 1556-ban Szulejmán szultán személyes jelenléte és halála a szigeti táborban, majd az 1568-ban megkötött béke tükrében Sziget hősi ellenállása a török terjeszkedés megtorpanásának tűnhetett, így a szigetvári ostrom egyre inkább növekvő jelentőségűvé vált a kortársak szemében.²⁰ Nemcsak a hazai, hanem a külföldi hagyomány-

15 Angol életrajz i. m. 153.

16 Türbék bevétele: *Berkeszi I.*: i. m. 255.; *Esterházy P.*: i. m. 141–142.; *Perjes G.*: Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború i. m. 63.; Angol életrajz i. m. 408.; *Klaniczay T.*: i. m. 756–757.; *Gerő Győző*: Az oszmán-török építészeti Magyarországon. (Dzsámik, türbék, fürdők.) Bp. 1980. (Művészettörténeti Füzetek 12.) 76–80.

17 *Sugár István*: Szigetvár és viadala. Bp. 1976.; Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai. 1546–1565. Szerk. Tímár György. Pécs, 1989.; *Pálffy Géza*: A királyi Szigetvár 1547. évi leltára. Egy évszázadon át kallódó forrás jelentősége Szigetvár történetében. HK 1993. 3. sz. 74–100. Leírása: Evlia Cselebi török világtutató magyarországi utazásai 1660–1664. Előszó, szömagyarázatok: Fodor Pál. Bp. 1985. 538–552.

18 *Cennerné Wilhelmb Gizella*: A Zrínyi család törökellenes harcai a XVI–XVII. század képzőművészetében. In: Szigetvári Emlékkönyv. Szerk. Rúzsás Lajos. Bp. 1966. 345–364. A tanulmánykötetről: Hozzászólások a Szigetvári Emlékkönyv vitájához. HK 1966. 900–910.; *Rúzsás Lajos*: Cserenkó és Budina. Sz 1971. 56–69., 60.; *Galavics Géza*: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 14–16.

19 *Rúzsás Lajos*: A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. In: Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. Szerk. T. Mérey Klára. Bp. 1970. (Értekezések, 1969. II.) 67.; *Horváth Magda*: A törökveszedelem a német közvéleményben. Bp. 1937. 70–71.; *Klaniczay T.*: i. m. 130., 137.; *Galavics G.*: i. m. 16., 24. Bátor női eszményképként a szigetvári hős feleségének alakja is felbukkant egy 17. századi francia kiadványban. Sz. *Jónás Ilona*: P. Pierre Le Moyne, Gallerie des femmes fortes. In: Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerk. Kalmár János. Bp. 1997. 113–116.

20 *Klaniczay T.*: i. m. 126–131.; *Rúzsás Lajos*: A magyar nemesi közvélemény számára szintén fontos, de elsősorban Habsburg-ellenes fordulópontnak tartja Szigetvár elesét. *Rúzsás Lajos*: A magyar közvélemény útkeresése Mohács után a XVI. században. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. 334–335.; *Buzási Enikő*: Zrínyi és a későreneszánsz vitézi allegória. A szigetvári hős festett apoteózis. In: Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. Galavics

ban is toposszá vált Zrínyi szigetvári példája. 1566-ban szerte Európában figyelemmel kísérték a hősi küzdelmet, német, francia és spanyol nyelvű relációk ismertették az eseményeket, sőt 1566-ban hetente háromszor mondták el templomokban a canterburyi érsek törökellenes imáját.²¹ Nemcsak a humanista történetírók, Forgách Ferenc és Istvánffy Miklós művei hirdették, hogy a szigetváriak az egész keresztény civilizáció védelmében haltak hősi halált, hanem ezt a hagyományt örökítették tovább azok a német népelemek is, amelyek még a 17. században is emlékezetben tartották az 1566. évi példát.²² Az elsősorban nem historikus, hanem vallásos ihletettséggű 1566-os népelemek egyike, egy korábbi népének – miként a címben is feltűntették – a „Magyarországi Lajos király” dallamára született. A hősi halált halt magyar főnemest párhuzamba hozták a szintén a török túlerővel szembeni harcban elesett ifjú király alakjával, így a mohácsi ütközetről és Lajos királyról, valamint szerencsétlen sorsú feleségéről szóló német népelemek helyét a dicsőbb, szigeti viadal vette át.²³ A 15 éves háború alatt e dallamra már mint Zrínyi Miklós népénekére hivatkoztak a kiadók, miként egy, a nagy jelentőségű Győr elestét sirató 1594-es énekben.²⁴ Lorentz Wessel: *Ein schoen new Lied von den Graffen und theuren*

Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged, 1990. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez 10.) 431–442.; *Király Erzsébet: Az európai keresztény hős mítosza és a szigetvári hős.* Somogy 1991. 6. sz. 31–37.; *Imre Mihály: „Magyarország panasza”.* A Quarela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen, 1995. (Csokonai Könyvtár [Bibliotheca Studiorum Litterarium] 5.) 190–199.

21 *Klaniczay T.*: i. m. 126.; *R. Várkonyi Á.*: Európa Zrínyije i. m. 6.

22 *Klaniczay T.*: i. m. 131–138.; *Waczulik Margit*: Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban. In: Szigetvári Emlékkönyv i. m. 292–300. A népelemek közvéleményformáló szerepéről legújabbban: *Natascha Würzbach*: Anfänge und gattungstypische Ausformung der englischen Strassenballade 1550–1650. Schaustellerische Literatur, Frühform eines journalistischen Mediums, populäre Erbauung, Belehrung und Unterhaltung. München, 1981. *Georg Wagner* hívta fel a figyelmet arra, hogy Szigetvár elestéről már közvetlen a győri táborban írtak egy verset. *Georg Wagner*: Szigetvár felmentésének néhány katonai kérdése. HK 1966. 819. A vers kiadva: Von dem Graffen und theuren Ritter, Nicolaus von Serin (Zriny), wie er so Ritterlich in Ungern gestritten und gefochten hat, wider den erbfeind den Türcken. In: Taschenbuch für die vaterlandische Geschichte. Hrsg. von Joseph Freiherrn von Hormayr. Braunschweig, 1835. 41–43.

23 A mohácsi ütközetről, s elsősorban Lajos király haláláról szóló népelemekről: *Pukánszky Béla*: Mohács és az egykorú német közvélemény. In: Mohácsi emlékkönyv 1526. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1926. 277–294. Az átalakításban szerepet játszhatott, hogy az egyik Lajos királyról írt 1526-os német népelemek és két 1566-os éneknek ugyanaz a kiadója. *Fraknói Vilmos*: Schlauch Lörinc szatmári püspöknek, Török János által gyűjtött könyvtára. Magyar Könyvszemle (= MKSz) 1877. 90. *Mattheus Franck* augsburgi kiadó 1566-os kiadványai: App. H. 404. „Ein schön neues Klaglied, darinn kürzlich bemeldet wirdt, wie der Türck diss 1566. Jar so jämmerlich die christen ermordt...”; App. H. 405. „Ein schön neues Lied, darinn gemeldet wirdt, was diss 1566. Jar ist ausgericht worden, von dem Herrn Lazarus von Schwende, von dem Herrn Keretschin Obersten zu Jula, Auch von dem theuren Helden Graffen von Serin, wie gar standhaftig und Ritterlich er sich gehalten hat. Und ist im thon wie von König Ludwig auss Ungern. Vö. *Emil Weller*: Annalen der poetischen National-Literatur der Deutschen im 16. und 17. Jahrhundert. I–II. Freiburg, 1862–1864.; *Wolfgang Suppan*: Deutsches Liedleben zwischen Renaissance und Barock. (Die Schichtung des deutschen Liedgutes in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts.) Tutzing, 1973. 211., 227–229.

24 *Rolf Wilhelm Brednich*: Die Liedpublizistik im Flugblatt des 15–17. Jahrhunderts. Baden-Baden, 1974. (Bibliotheca bibliographica Aureliana 55.) I. 222–223., II. Abb. 120.

Ritter und Helden Graf Niclaus von Serin című énekének nyolc különböző kiadása ismert, sőt mint közismert dallamjelzést adták meg a 17. század derekán is.²⁵

Az 1566. évi szigeti ostrom hírét nemcsak relációk és históriák terjesztették, hanem a legkorszerűbb és egyre nagyobb jelentőségű közvéleményformáló eszközök: illusztrált röplapok és metszetek is megörökítették. S nemcsak az ostromról születtek ábrázolások már az eseményekkel egy időben, hanem Zrínyi Miklósról is. Ő volt az első magyar katonahős, akinek a portréja sokszorosított grafikaként szerte Európában ismertté vált, széles körben és hosszú időre megalapozva hírnevét.²⁶ Zrínyi Miklósnak, a kereszténység bajnokának halála Magyarország hősi küzdelmének példájaként beépült a korabeli köztudatba, miként ez Johann Nel 1582-es metszetén látható. Az allegorikus fametszeten Hungaria alakját törökök sanyargatják, hiszen hős védelmezői, akik között II. Lajos és Zrínyi Miklós is látható, elestek a török elleni harcban, így a német birodalom az, mely a kereszténység védelmére segítségül siet – sugallja a metszet.²⁷ A szigetvári Zrínyi Miklós dicsőségének nagy hagyománya egyszerre volt jelen a kultúra különböző rétegeiben: a népszerűbb kiadványok, metszetek mellett főúri ősgalériák festményei jelzik Zrínyi alakjának ismertségét, és elismertségét. Beauregard főnemesi kastélyának 1630 körül festett híres arcképcsarnokában francia uralkodók jeles kortársai között Zrínyi Miklós felismerhető arcképe jelzi e hagyomány térben és időben hosszú távon kisugárzó hatását. Természetesen a Zrínyi-család a Zrínyi-album megjelentetésével és képi ábrázolások megrendelésével sokat tett azért, hogy a szigetvári hős példaképként megmaradjon az utókor emlékezetében.²⁸ Zrínyi Péter a horvátul megjelentett Syrenafordításához Giacomo Piccinitől a szigetvári Zrínyi Miklósról is megrendelt egy metszetet 1660-ban. S a két Zrínyi Miklós között vonható párhuzam is fontos jelentést kapott a 17. századi propagandában.

Szinte egyetlen 1663–1664. évi esemény ábrázolásánál sem kaptak akkora teret-jelentőséget a korábbi események leírásai és előképei, mint Szigetvár ostrománál. Egyrészt a kedvező forrásadottságok miatt, hiszen metszetek sora jelent meg az 1566. évi ostromról, illetve Szigetvár elestének krónikája latinul és németül több

25 *Klaniczay T.*: i. m. 128.; *Leffler Béla*: Magyar vonatkozású német népénekek. Sz 1911. 37–41.; *Bleyer Jakob*: Német síralmas ének gróf Zrínyi Miklós halálára 1664-ből. ItK 1900. 45.; *Uő*: Magyar vonatkozású német újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum birtokában 1600–1711-ig. MKsz 1900. 66., 67.; 1618-as és 1625-ös kiadásra: App. H. 741. „Ein schön Lied, vom Graffen Nicolaus von Serin...”; App. H. 807. „Ein schön New Lied, Von dem Graffen und thewren Ritter unnd Helden Graff Niclaus von Serin...” A népének dallamként való felhasználása 1663-ban: Röpl. 632. „Warhaftige Beschreibung von der Belägerung, Accord und übergab der Vestung Newhäusel in Oberungarn... Im Thon: Wie man den Grafen von Serin singt”. *Bleyer J.*: Magyar vonatkozású i. m. 172.

26 *Cennerné W. G.*: A Zrínyi család i. m. 345.; *Galavics G.*: i. m. 14–17.

27 *Galavics G.*: i. m. 20–22. Idézi *R. Várkonyi Ágnes*: An Undivided Europe? Budapest Review of Books 1996. 63. A sokszor kiadott metszet legújabb közzététele: *Imre M.*: i. m. 192–193.

28 *Szabó Károly–Hellebrant Árpád*: Régi magyar könyvtár. (= RMK) III. Bp. 1896. 765. (App. H. 1875.) „De Sigetho Hungariae propugnacolo, a Turca Anno Christo...” 1587.; *Klaniczay T.*: i. m. 133–136.; *Galavics G.*: i. m. 22–24., 137.; *Cennerné W. G.*: A Zrínyi család i. m. 345., 348.

tucat különféle kiadványban volt olvasható;²⁹ másrészt az 1664. évi fiktív ostromról nem adhattak a kiadók részletes leírást, így az aktuális események helyett az 1566-ban történtek kerültek előtérbe. Talán leghamarabb a röplapok hozták a szenzációt, melyek egy metszettel és 2–3 hasáb szöveggel már rövid idő alatt megjelentethetőek voltak. A metszeteken egyértelműen kimutatható az 1566-os előképek használata.³⁰ Az első metszeten még csak az ostromgyűrű elhelyezkedésén sem változtatnak, csak átnevezték a táborokat, így Zrínyi kapja meg az egyik török sátoztábor, míg a következő metszeten az erős lövetés már rákerül az ábrázolásra. Igazán az az ábrázolás közelíti a valósághoz a metszetet, mely már egy későbbi összefoglalásban jelent meg, s már csak a török védők kisebb ágyúzását örökíti meg.³¹ Az 1566-os előkép könnyen hozzáférhető volt, hiszen a 17. század egyik legnépszerűbb Magyarországgal foglalkozó kiadványa, az Ortelius-könyv az 1664-ben újra használt Siebmacher-féle előképet mutatta be. Az eredeti lemezt valószínűleg a Paulus Fürst által 1663-ban megjelentetett *Türckische und Ungarische Chronica* című kiadványban, valamint a szintén Fürst által jegyzett 1665-ös Ortelius Redivivusban használták, hiszen Siebmacher özvegye eladta a lemezeket a neves nürnbergi nyomdának.³² A röplapok szövegeinél is kimutatható, hogy az 1566. évi események kerülnek előtérbe. A legpopulárisabb és talán a kevés információ miatt leggyorsabban kiadható röplapokra általában jellemző, hogy ismertették az adott vár fekvését és röviden a történetét is, de e röplapokon a legtöbb helyet Szulejmán halálának leírása kapta. A szultán szigetvári haláláról 1566-ban is külön nyomtatott hírleveleket jelentettek meg, leírva, hogy Mehmed basa mindenki elől ügyesen eltitkolva Szulejmán halálát, titokban értesítette Szelimet, a trónörökösöt, hogy biztosítani tudja Konstantinápolyban uralmát. E téren is kitűnően használható volt az Ortelius-könyv kéznél lévő részletes leírása.³³

29 *Waczulik M.*: i. m. 287–306.; Forgách Ferenc leírása: *De Sigetho Hungariae propugnaculo...* Wittenberg, 1587. RMK. III. 765. (App. H. 1875.); *Istvánffy Miklós*: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Köln, 1622.

30 *Cennerné W. G.*: Zrínyi Miklós i. m. 231.; *Uő*: A Zrínyi család i. m. 231.; *Papp László*: Szigetvár XVI–XVII. századi erősség-rendszere és ábrázolásai. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1965. Szerk. Dankó Imre. Pécs, 1966. 213–255., kül. 228. és 240.; *Kováts Valéria*: Szigetvár várának kutatástörténetéhez. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1966. Szerk. Dankó Imre. Pécs, 1967. 207–255.

31 App. H. 894. (BSBM Turc. 96/1.) „Auserlesene christliche und überaus schöne Ermahnungen, Rathschläge und Werbungen von dem Türcken Krieg,...” metszet az 1664. évi téli hadjáratról szóló leírás (BSBM Turc 88/8., Eur. 79/7. és UBM Hist 4018/49.) után.

32 App. H. 880. „Türkische und Ungarische Chronica” Nürnberg, 1663. 6. metszet Szigetvár. *Ortelius Hieronymus*: *Chronologia Oder Historische Beschreibung...* Nürnberg, 1602. Szigetvár metszete 111. Ortelius Johann Siebmacher rézkarait is felhasználja helyenként. *Cennerné Wilhelm Gizella*: Wilhelm Peter Zimmermann magyar vonatkozású rézkarc-sorozatai. In: *Folia Archaeologica*. IX. Szerk. Fülepp Ferenc. Bp. 1957. 190. Paulus Fürst, aki 1664-ben szerezte meg az Ortelius-könyv és folytatásai kiadásának privilégiumát, már 1653-ban megvásárolta a Siebmacher-előképeket. *Fritz Tr. Schulz*: *Siebmacher*. In: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler. Von der Antike bis zur Gegenwart*. XXX. Hrsg. Hans Vollmer. Leipzig, 1936. 580.

33 Szulejmán halálának eltitkolásáról és Szelim trónralépéséről külön röplapok jelentek meg 1566-ban. Röpl. 263. „Newe Zeitungen Von des Türkischen Keyseris Soldan Sulimanus tödtlichen abgang

Ha csak röplapokon jelent volna meg Sziget visszafoglalásának híre, akkor úgy is lehetne tekinteni, hogy élelmes kiadók üzleti érdektől vezérelve terjesztették ezt a hamis értesülést. Csakhogy a megbízható *Ordentliche Wochentliche Post Zeitung*³⁴ című hetilap is ugyanígy tudósított 1664. évi bécsi hírek alapján. A hetilapban tudatosan törekedtek arra, hogy több hírforrásból megerősített, ellenőrzött híreket közöljenek. A szigetvári diadal hírét viszont Győrből, sőt horvát jelentések alapján Grazból is megerősítették. A Csáktornyról befutott hírek között pedig arról írtak, hogy jöllehet nem érkezett Zrínyi Miklóstól saját kezű beszámoló, de az elküldött nagy zsákmány arra utal, hogy sikerült Szigetvár erődjét és palotáját is bevenni. Zrínyi saját kezű levele mint a legbiztosabb hírforrás többször felbukkan a német nyomtatványokban is,³⁵ ami megerősíti, hogy Zrínyi tudatosan áramoltatta leveleit a korabeli nyilvánosság felé. Sokszor a címzettek nem utaltak, a levelek vélhetően a *Haditanács*hoz küldött jelentések lehettek, hiszen grazi tudósításban szerepeltek. De többször felbukkantak hírforrásként Zrínyi Miklósnak az érsekhez írt levelei, sőt egy, a magyar kamarához eljuttatott levelét³⁶ is megemlégtették. 1663-ban a bajor választó külön engedélyt adott Zrínyi leveleinek a fejedelemségén belüli szabad továbbítására,³⁷ ami nyilván elősegítette, hogy Zrínyi levelei eljussanak a birodalmi újságokhoz.

A hetilapok pontos, de rövid híreit, illetve a röplapok látványos szenzációit egészítették ki a nyomtatott hírlevelek, melyek egy-egy eseményre vonatkozó részletes beszámolókat jelentettek meg.³⁸ E hírlevelek között szintén felbukkantak a szigetvári diadal hírei. Gyors értesüléseiből fakadhatott annak a kiadványnak a tévedése, mely január 30. és február 6. közötti híreket közölt, s melyek között bécsi hírek alapján Szigetvár bevételéről is beszámolt, utalva Zrínyi ősének (szerinte: nagyapjának) hősi halálára.³⁹ A téves hír valószínűleg február 2. és 6. között került Bécsbe, mert a

und aufsatzung seines Sons Selins.” (Más kiadásban: Röpl. 264.) *Ortelius Hieronymus*: Chronologia Oder Historische Beschreibung... Nürnberg, 1620. 153–156.

34 *Ordentliche Wochentliche Post Zeitung* 1664. febr. 16. UBM Hist. 1154/1664.

35 UBM Hist. 4018/17.; *Klaniczay T.*: i. m. 757.; *Széchy K.*: i. m. V. 76.; *Bene S.*: Zrínyi-levelek i. m. 225–227.

36 App. H. 865. „Extract-Schreiben von Seiner Gräfflichen Gnaden, Herrn Grafen von Serini, an den Ungarischen Ertzbischoff in Ungarn...” és BSBM Turc 87/38 3.

37 *Martin Dallmeier*: Quellen zur Geschichte des europäischen Postwesens 1501–1806. 2. Urkunden-Regesten. Kallmünz, 1977. (Thurn und Taxis Studien 9.) 148.

38 Az elemzendők mellett Németh S. Katalin katalógusa alapján még két Szigetvár 1664. évi elfoglalásáról tudósító hírlevél ismert. H 143. „Beschreibung Der Ungarischen Hauptvestung Sigeth, Wie selbige Anfangs erbauet, nachmals von den Türcken unterschiedlich belagert und endlich eingenommen, nunmehr aber, wie man vor gewis berichten wil, durch Gott es Beystand von dem Herrn Grafen Nicolao von Serin an die Christen wieder erobert. Gedruckt in diesem 1664. Jahr.”; H 144. „Beschreibung Haupt-Vestung Sigeth, Wie selbige Anfangs erbauet, nachmals von den Türcken unterschiedlich belagert und endlich eingenommen, nunmehr aber [...] von dem Herrn Grafen Nicolao von Serin an die Christen erobert worden.” Németh S. Katalin hívta fel a figyelmemet, hogy a feliratot már egy korabeli kéz Segesdre javította. Szíves közlését ezúton is köszönöm. Hausner Gábor önzetlen segítségének köszönhetően a kiadványokhoz is hozzájuthattam.

39 BSBM Turc. 87/38. (UBM Hist. 4018/9.) „Copia Schreibens auss dem Hungarischen Feldläger und Relation, von glücklichen progress der sieghafften Waffen Herrn Grafens Serini, insonderheit von bloquirung und verhoffentlicher Eroberung der Haupt-Vestung Sigeth.” „... Herr Graf Nicolaus von

január 24-i és 26-i grazi, valamint a bécsi keltezésű január 30-i és február 2-i, téli hadjáratról szóló híreket kiadó nyomtatvány még nem írt az állítólagos szigetvári győzelemről.⁴⁰ Az időpont tovább szűkíthető, mert a kiadványt egy sajnos datálatlan, az eszéki híd felégetéséről szóló utóíráttal (tehát február 2–3. utáni hírrel) kiegészítve újra megjelentetik.⁴¹ Koncz József 1894-ben helymegjelölés nélkül megjelent *Levelek Zrínyi Miklós 1664. évi téli hadjáratáról* című forrásközlése valószínűleg szintén nyomtatott hírlevelek fordítása.⁴² Csáktornyai február 4-i hírek alapján egyértelműen Sziget ostromának megkezdéséről tudósítottak a szokásos módon Szulejmán 1566. évi halálára is kitérve. Második értesülésként pedig már Sziget bevételét adták hírül.⁴³

Szigetvári különszámként adták ki azt a nyomtatványt,⁴⁴ amely a nyomtatott hírlevelektől eltérő módon nem elsősorban az aktuális eseményekkel foglalkozott, hanem sokkal inkább Szigetvár földrajzi elhelyezkedésével és 16. századi ostromaival. Nem véletlen, hogy ehhez a tipikusan röplapokra jellemző megoldási formához fordultak a kiadók, hiszen nem sok konkrétummal rendelkeztek a korabeli eseményekre vonatkozóan. Csak a kiadvány legvégén tértek rá 1664-re, és február 11-én soproni hírek nyomán mintegy 12 várral védett hely bevétele és a gazdag, nagy kereskedőváros Pécs felégetése mellett Szigetvár elővárosának, városának majd rohammal a palotának elfoglalását adták hírül most már a „második Zrínyi Miklós” dicsőségét hirdetve.

A sok bizonytalan értesülés után a cáfolatot – amint a címben is beharangozták – a hadjárat „főszereplőinek” jelentései alapján közölték.⁴⁵ Az 1664. január 18. és február 7. között, a téli hadjáraton történeteket rögzítő kiadványt úgy szerkesztették össze, hogy a lehető leghitelesebb beszámolók alapján rajzolódjon ki a teljes kép:

Serini thut Progressen in Türcken soll neben einigen vesten Schlössem auch Fünfkirchen einbekommen haben / unnd mit Eroberung guter Beuten plündern lassen / ist darauff für Sigeth geruchet / und wie gestern Zeitung bekommen / solle er solche Vestung ist / dass die Türcken vor vielen Jahren solche / mit 200 000 kaum haben einbekommen können / und 60 000 Mann davor müssen im Stich lassen / zu Leibzeiten dess Herrn Grafen Serini seines Anhern oder Gross-Vaters / welcher auch selbigmal todt geblieben / doch vermuthet solches andere nur von der Vorstatt.”

40 Röpl. 666. (UBM Hist. 4018/8.) „Relation wasmassen durch Herrn Graf Serini, die Oerter in Nider-Hungarn Berzenche, Koppan, Seges, Babocza und Fünfkirchen den Türken ab-erobert: von denen auch die Vestung Canischa allbereit meist verlassen worden.”

41 BSBM Turc 88/3. „Relation wasmassen durch Herrn Grafen Serini die Oerter...” (Címe egyezik: Röpl. 666.; UBM 4019/8.) Dátum: *Perjés G.*: Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború i. m. 67.

42 *Koncz József*: *Levelek Zrínyi Miklós 1664. évi téli hadjáratáról*. HK 1894. 554–556. Szerkezete és stílusa alapján valószínű, hogy különböző helyekről összegyűjtött és kinyomtatott tudósítások fordítása, de nem sikerült azonosítani. Hasonlóan hírlevelekből való átvétel lehet „Schreiben aus unterschiedlichen Orthen...” *Kriegs-Nachrichten 1663–1664*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fol. Germ. 835.

43 *Koncz J.*: i. m. 554. („Szlavóniai véghelyekből írt levél kivonata febr. 4.”)

44 UBM Hist. 4018/46. (BSBM Turc 87/37.) „Beschreibung der Hungarischen Haupt-Vestung Zygeth, [...] Nicolao Serini A. 1566 im Monat September ritterlich verfochten, jedoch an die Türken verlohren gangen: aber nun wiederum in diesem 1664. Jahr und M. Februario von dessen Fürtrefflichen Ur-Enckel dem zweyten Helden Nicolao Serini [...] erobert worden.”

45 UBM Hist. 4018/17. „Relation aus der beyder Herren Generalen und Grafen von Serini und Hohenloh eigenen Schreiben extrahirt von glücklichen Progress der Christlichen Waffen in der Hungarischen Türckey: samt einem Journal, was [...] merkwürdigs passirt...”

Zrínyi Miklós (február 9-i) és Hohenlohe (február 10/20-i) „saját kezű” jelentéséhez egy naplót csatoltak, melyről a belső címnél derült ki, hogy Wassenhoven hadmérnök diáriumának rövidített változata. Kiemelten közölték azt a február 16-i bécsi jelentést, amely szerint, bár korábban pozsonyi, győri és egyéb helyekről származó hírek alapján a „messze földön híres” Szigetvár elfoglalásáról számoltak be, Zrínyi Miklós február 9-i Grazból érkezett leveléből kiderült, hogy nem ostromolták meg Szigetvárt, amint egyesek gondolták, hanem egyedül csak Eszéket sikerült lerombolni és néhány fontos helyet elfoglalni, Pécs városát felégetni.

Hasonlóképpen a hamis hírekre reagált az a kiadvány,⁴⁶ amely február 17-i grazi, 21-i pozsonyi, 23-i bécsi és 22-i soproni hírekkel jelent meg. Nem tért ki a részletekre, hanem a pécsi és a szigeti törökök hősiek védekezésével indokolta az ostromok kudarcát, a soproni hírekben pedig már Szigetvár és Kanizsa kedvező ostromlehetőségére mutatott rá.

Annak ellenére, hogy nehéz pontosan behatárolni: meddig tartotta magát a szigetvári siker téves híre – mivel a kiadványok hol a hírek keletkezésének, hol pedig beérkezésének az időpontját tüntetik fel – mégis az látható, hogy február 2., 3. és 4. hetében lehetett a birodalomban a vezető hír a szigeti győzelem.

A 17. századi újságok információs hálózatainak szoros összefüggéseire világít rá, hogy az 1664. évi szigetvári sikerről szóló tudósítások nemcsak egy-egy kiadványban jelentek meg, hanem a sajtó különböző típusú orgánumai egyaránt tükrözték ezt a tévedést.

Ám nemcsak a nyilvánosság értesült a téves hírről: kimutatható, hogy diplomáciai csatonákon is végigfutott a hamis információ. E tévedés arra is rávilágít, hogy az információszerzés szintjén is több kapcsolódási pontja volt az újságok és a diplomaták hírhálózatainak. Egyrészt az újságokhoz is eljutottak hivatalos levelek és jelentések, másrészt – és ez az igazán jelentős – diplomaták is használták az újságok értesüléseit. A brandenburgi követ például rendszeresen csatolt jelentéseihez nyomtatásban megjelent leírásokat különböző hadi események részleteiről.⁴⁷ Úgy tűnik, hogy a korabeli közvélemény hírigényének kielégítésére az újságok a hadi eseményekről szóló, diplomáciailag kevésbé értékes katonai tudósításokhoz szabadon hozzájuthattak a hivatalos jelentések felhasználásával.

Szigetvár bevételének téves híre a birodalmi gyűlésre is eljutott, a bajor választó regensburgi napjait megörökítő diárium szerint maga a nyitrai püspök (Szelepcsényi György kancellár, aki valóban jelen volt ekkor a Regensburgban) mesélte a választónak egy audiencián.⁴⁸ A velencei követ két pontos jelentése közé – miszerint

46 App. H. 896. (UBM Hist. 4018/51.; BSBM Turc. 88/3/b.) „Continuation, mit mehreren Umständen, vom Serinischen Zug in die Hungarische Türckey: sambt einem Bericht aus Ober-Hungarn von desz Türkischen Kaysers grosser Kriesrüstung.”

47 Andreas Neumann jelentései mellé többször csatolt nyomtatványokat, így Hohenlohe 1664. febr. 20-i jelentését, amely valóban megjelent (UBM Hist. 4018/17.) és valószínű, hogy az érsekújvári ostromról, illetve a téli hadjáratról mellékelt diárium is nyomtatvány. *Marczali Henrik*: Regesták a külföldi levéltárakból. Történelmi Tár 1881. 114–138., 522–542., kül. 130., 132.

48 „Diarium Aller Curialien Nach Ihrer Churfürstl Meines Gosten Herrn [...] anknffft nach Regensburg”. Bayerische Staatsarchiv Kasten Schwartz 4455. fol. 59–60.

a seregek csak elvonultak a vár előtt – is bekerült Szigetvár elfoglalásának híre, méghozzá Wassenhoven hadmérnök jelentéseire hivatkozva.⁴⁹

A bécsi francia követ, Jeucourt jelentése⁵⁰ alapján nyomon követhető a téli hadjáratról szóló hírek terjedése. Hírviszonyok szempontjából viszonylag kedvezőtlen volt a francia diplomata helyzete, mert az Udvar a birodalmi gyűlésre vonult, így a császárvárosba Regensburgot is megjárva jutottak el a részletek, mert a futárok azonnal továbbstiettek Bécsből. Jeucourt február 6-i levelében említette meg Szigetvár ostromát, hangsúlyozva, hogy „nagy fontosságú vállalkozás lenne”. Elgondolkodtató, hogy a követ milyen sokszor utal a hírek bizonytalan voltára: február 13-i levelében sem tudja még biztos helyről megerősíteni az előző jelentésének információit Zrínyi Miklós vállalkozásáról.⁵¹ A francia diplomata egy február 9-i grazi levélre hivatkozva az eszéki híd felégetése és Pécs kifosztása mellett Szigetvár akkor is tartó ostromát emelte ki, amely, ha igaz és sikerül, akkor Zrínyi „dicsőséges tettei sorában ez áll majd az első helyen”.⁵² Jeucourt február 20-án is csak általánosan tud beszámolni a frontvonal különböző pontjairól szóló hírekről, melyeknek megerősítését magától Zrínyitől várja. Majd csak a február 27-i jelentésében tudja pontosítani adatait egy hosszabb beszámolóval Szigetvárra vonatkozóan: „... nem említik viszont Szigetvár bevételét, amit pedig több helyről hírül adtak, állítólag még csak meg sem támadta”.⁵³ A Regensburgban tartózkodó brandenburgi követ, Andreas Neumann jelentéseiből is arra derül fény, hogy február (másolási hiba miatt január szerepel) 27-én sikerül pontosítani a téli hadjárat híreit: „Most jó a híre, hogy Zrínyi nem foglalta el sem Szigetet, sem Pécsset, de elégette az eszéki hidat, úgyhogy könnyen lehet majd e helyeket és Kanizsát bevenni”.⁵⁴ A hamis hír elterjedésének is híre kélt, amint erre a Berkeszi-féle naplóban található is utalás: „Úgy halljuk, hogy az volt Kegyelmednél híre, hogy megvettük Szigetet, de ha meg akarják Szigetet venni, tehát olyan ágyúkat vigyenek alá, mint Újvár alá vitt az vezér...”⁵⁵

Végigtekintve a szigetvári siker alaptalan szenzációjának „diadalútját” szembeötlő, hogy milyen gyorsan és sokrétűen terjedt el a hamis hír. A kézenfekvő magyarázatok mellett felmerül az örök kérdés: Cui prodest?, azaz kinek, vagy kinek állhatott az érdekében a félrevezető hír publikálása.⁵⁶ Hiszen a tájékoztatás és

49 *Bene Sándor*: Adalékok Zrínyi Miklós téli hadjáratának történetéhez. HK 1993. 3. sz. 69–73., kül. 71.

50 *Bíró Péter*: A francia Külügyi Levéltár Zrínyi Miklósról és az 1663–64. évi hazai eseményekre vonatkozó iratai., Molnár Sándor másolatai., Zrínyi Miklós két levele és két levél Zrínyiről. In: Zrínyidolgozatok. VI. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp. 1989. 63–76., 77–179., 179–198.

51 Ld. Molnár Sándor másolatai i. m. 101.; „annyiféle minden alapot nélkülöző hír jár Zrínyi gróf további sikereiről...” Jeucourt (1664. jan. 30.): i. m. 160.

52 Jeucourt: i. m. 102. A február 9-i grazi levél újságokban hasonló híradással is felbukkan. Ordentliche Wochentliche Post Zeitung UBM Hist. 1154/1664. VII.

53 Ld. Molnár Sándor másolatai i. m. 105. Grazon át febr. 16-án Bécsbe érkezett híre emlékeztetnek közlései. UBM Hist. 4018/17.

54 *Marczali H.*: i. m. 132.

55 *Berkeszi I.*: i. m. 258.

56 Itt szeretném megköszönni Szita László szíves közlését, amelyben a téves hír egy nagyon is valószínű magyarázatát adja meg, utalva a kiadók, szerkesztők szerepére, akik tovább színesítik a hamis

a tájékozódás szempontjából a legoptimálisabb időszakban és helyen: a regensburgi birodalmi gyűlésen is megjelentek a szigetvári diadalról szóló beszámolók. 1663–1664 fordulóján Regensburgban a német birodalom meghatározó politikusai voltak jelen, s 1663 decemberében maga a császár is megérkezett. 1664 januárjában és februárjában a magyarországi török elleni hadjárat tervének kidolgozása és a birodalmi csapatok vezérének kiválasztása körüli vita épp a tetőfokára hágott. A téli hadjárat látványos sikerei, valamint az eszéki híd felégetésében rejlő stratégiai előnyök komoly érvként szolgálhattak az offenzív háború mellett. A jelentős erősség, Szigetvár elfoglalása pedig még inkább Kanizsa ostromának kedvező lehetőségét hangsúlyozta volna. A török utánpótlási vonalnak elvágásával Kanizsa elfoglalására nyílt kedvező lehetőséget újságok tucatjai ecseteltek 1664 januárjában és februárjában. Kanizsa ostromának megindítása Zrínyi Miklós koncepciójának egyik lényegi eleme volt, hiszen helyismerete révén Montecuccolival szemben kezében tarthatta a hadjárat irányítását. Nem állítható, hogy a propaganda közvetlenül befolyásolta volna a birodalmi gyűlés határozatait, de az bizonyos, hogy a téli hadjárat körüli hírverésben Zrínyi és a vele szövetséges János Fülöp, a *Rajnai Szövetség* elnöke megpróbálta érvényesíteni elképzeléseit, politikáját.⁵⁷ Jól látható, hogy mind a diplomaták jelentései, mind az újságok beszámolóí a biztos értesüléseket Zrínyi Miklós saját kezű leveleitől várták, nevét a legmegbízhatóbb információkhoz kötötték. Zrínyi Miklós már a hadjárat ideje alatt Regensburgba küldte öccsét, hogy hiteles szemtanúként beszámoljon a hadjárat sikereiről. Bizonyítható, hogy Zrínyi Péter február második hetében már meg is érkezett, s hamarosan követte Zrínyi hadmérnöke, Wassenhoven is, aki a téli hadjáratot megörökítő naplója mellett Kanizsa ostromának a tervét is magával hozta.

Felvetődik, hogy Zrínyi Péternek esetleg szerepe lehetett-e a szigetvári hír elterjesztésében, hiszen érkezésével szinte egy időben, február második hetében terjedt el a hamis hír, bár ő még a hadjárat idején indult el Regensburgba tájékoztatást adni. A velencei követ viszont Zrínyi Miklós hadmérnökére hivatkozott a szigeti

információt. Ezzel együtt is láthatnak e téves hírben politikai tartalmat. Magam sem a direkt érdekek közvetlen megnyilvánulását látom e tévedés elterjedésében, keletkezése nem valószínű, hogy közvetlen propagandára utalna. Sokkal inkább az a presztízis játszhatott szerepet benne, amely Zrínyi Miklós neve és alakja köré már kialakult a Német-római Birodalomban.

57 A 16. században is kimutatható, hogy a széles bázisú nyilvánosságnak szerepe van a török kérdés kapcsán a birodalmi gyűlések idején. *Winfried Schulze*: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung. München, 1978. 21–46.; *R. Várkonyi Á.*: Magyarország i. m. 211.; *Uő*: Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban. Történelmi Szemle 1984. 341–369.; *Uő*: Reformpolitika Zrínyi mozgalmában. ItK 1987–88. 131–141.; *Uő*: A rejtőzködő Murányi Vénus i. m.; *Uő*: Európa Zrínyije i. m. 22–25.; *Bene Sándor*: „Jöttem, láttam s elmenekültem...” Franz Friedrich Andtler gúnyirata Montecuccoliról. Irodalomismeret 1993. 1–2. sz. 36–39.; *Szelestei N. László*: Zrínyi Miklós tanácsai a császárnak 1664 tavaszán. ItK 1980. 185–198. Keletkezésének idejét pontosította: *Bene Sándor*: Zrínyi-levelek 1664-ből i. m. 236–237.

ostrommal kapcsolatban. Diplomáciai szinten is név szerint egy magyar politikus-hoz, Szelepcsényi kancellárhoz köthető a szigeti sikerről szóló hír.⁵⁸

Nyilvánvaló, hogy a szigeti győzelem híre Zrínyi politikája mellett szolgált érvként, mégsem valószínű, hogy közvetlenül ő játszott volna szerepet a hamis hír elterjesztésében. (Egyetlen Zrínyi Miklósnak tulajdonítható, ám olasz nyomtatványként fennmaradt Zrínyi-levélben szerepel Szigetvár elfoglalása.) Egyrészt ez Zrínyi „hírnévhez” való viszonya folytán sem valószínű, másrészt ez túl kockázatos politika: az átmeneti siker, a hamis szenzáció beárnyékolta volna az eszéki hadjárat diadalának fényét.⁵⁹ Valószínű, hogy Montecuccoli Zrínyi hadjáratára tett becsmérő szavainak, miszerint fontos várát nem sikerült elfoglalnia, a szigeti tévedés adott nagyon is konkrét jelentést.⁶⁰ Épp a csalódásban rejlő veszély, a jó hírnév elvesztésének kockázata miatt nem hihető, hogy Zrínyi, vagy akár János Fülöp és politikai köre indította volna el a hamis propagandát. Mégis egy fontos mozzanatra mutat rá ez a tévedés.

A jelenség ugyanis nemcsak okként, hanem okozatként is tekinthető, s ekkor, a szigetvári hamis hír nagyon fontos jelzése Zrínyi hírnevének. Egyrészt bizonyítéka annak, hogy már a téli hadjáratot megelőzően is óriási volt a Zrínyivel kapcsolatos várakozás. Másrészt az is nyomon követhető, hogy miként épült egymásra a két Zrínyi Miklós hírneve, miként erősítette a hagyomány a kor legmodernebb propagandaeszközeivel kialakuló és kialakított „Zrínyi-kultuszt”.⁶¹

A 16. századi hagyomány folyamatos jelenlétét több 17. századi kiadvány is bizonyítja. Az egyik első olyan verses ének, amelyben a szigeti és a költő Zrínyi Miklós is jelen van egy 1661-es kiadvány, melyben „Zrínyi Miklós melódiájára” örökítették meg az év eseményeit.⁶² Úgy tűnik, valóban élt e német népének a hagyományban, hiszen az első versszak a parafrázisa egy Sziget 1566. évi ostromát elbeszélő ének kezdő sorainak. A versben nem utaltak a szigetvári Zrínyi hőstetteire, ám az erdélyi események s Kemény János küzdelme mellett hosszan írtak Zrínyi Miklós török elleni harcairól és a Kanizsával szemben épülő új váráról. A szigeti népének új népszerűségét jelzi, hogy Érsekújvár 1663. évi elvesztését sirató rimes prózában megírt kiadványnál is a nótajelzet a Zrínyi Miklósról szóló népének.⁶³

58 *Bene S.*: Zrínyi-levelek 1664-ből i. m. 231.; *Uő.*: Adalékok i. m. 69. Regensburgi magyar politika: *R. Várkonyi Á.*: Magyarország i. m. 175–229. Zrínyi Péter és a hírek manipulálásáról: *Bene Sándor*: Zrínyi és a vadkan. Bp. 1988.; *Uő.*: Adalékok i. m. 71. Zrínyi Miklós és a hírnév viszonyáról: *Bene Sándor*: A hír és a közvélemény koncepciójának fonnálódása Zrínyi Miklós műveiben. ItK 1996. 369–394. Zrínyi Miklós érdekében szervezett propagandáról legújabb kutatások: *R. Várkonyi Á.*: Európa Zrínyije i. m. és *Uő.*: Apafi–Zrínyi–Comenius. Erdély a nemzetközi török háborúban 1663–64. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 502–524.

59 Erre a fontos mozzanatra *R. Várkonyi Ágnes* hívta fel a figyelmet, ezúton is köszönöm. Zrínyi hírnév-koncepciójáról: *Bene S.*: A hír i. m. 369–394.

60 Vitnyédi sokat idézett 1664. márc. 14-i soproni levelét ld. Vitnyédi István levelei i. m. 171.

61 Vö. *R. Várkonyi Á.*: Európa Zrínyije i. m. 6–7.

62 Röpl. 600a. „Sibenbürgische und Türkische Neue Zeitung oder glaubhaftige Relation...” „In dess Graf Niclas von Serin Meloden zu singen [...] Augburg bei Marc Antoni Hannas”.

63 Röpl. 632. „Warhaftige Beschreibung von der Belägerung, Accord und übergab der Vestung Newhäusel in Ober-Ungarn [...] Im Thon: Wie man den Grafen von Serin singt...”. Huby a népéneket App. H. 741. és App. H. 807. azonosította. *Bleyer J.*: Magyar vonatkozású i. m. 170.; *Leffler B.*: i. m. 425–427.

Konkrétta akkor vált az utalás, amikor egy 1663-as kiadványban aktualizálva a szigetvári hősi példát, újra megjelentettek egy „97 évvel korábbi reláció”-t, amely az 1566. évi szigeti ellenállást és Zrínyi Miklós dicső utolsó rohamát örökítette meg. A kiadványt az 1663-as évszám alatt egy rövid fohással toldották meg: „Isten adja, hogy Zrínyi most még jobban fenyegetse az ellenséget és győzelmével megszégyenítsa a pogányokat”.⁶⁴ Tehát már ekkor, függetlenül Sziget ostromától, tudatosan párhuzamot vontak a két hős Zrínyi között.

Az 1663–1664-ben, a költő Zrínyi Miklósról megjelenő dicsőítő énekeknél jól látható, hogy miként erősíti a családi példa az új hírnevet. Ezeknek az ünneplő verseknek és dicsőítő kiadványoknak általános tartalmuk miatt nehéz pontosan meghatározni a kiadás dátumát, ám röplapok segítségével behatárolható a keletkezési idejük. 1663 elején – még a komolyabb összecsapások előtt – adták ki azt a röplapot, amely Zrínyi Miklós épülő várát mutatta be Zrínyi kis medalionképével.⁶⁵ A röplapon elsősorban nem a vár történetére tértek ki a szokásos módon, hanem az „idősebb” Zrínyi Miklós hősiességére és a mohácsi ütközet (amelyet 1523-ra tettek!) utáni hősi ellenállását mutatták be.

E kiadványnak megjelent egy újabb változata is, ahol még egyértelműbben a Zrínyi család dicsőségét hangsúlyozták. A röplap szövege szó szerint az előző kiadványt ismételte meg, ám a szövegben leírt vár alig észrevehető háttérre vált a metszeten, s helyette Zrínyi Miklós lovasportréját láthatjuk, két oldalt verssel keretezve.⁶⁶ A vers színvonalával, nagyszabású példáival kiemelkedett a röplapokon általában olvasható heroizáló költemények közül: Zrínyi Miklóst nemcsak Nagy Sándorhoz, Julius Caesarhoz és Octavianushoz hasonlította, hanem a közelmúlt nagy hadvezéreinek a sorában is elhelyezte, Tillyhez és Gusztáv Adolffhoz mérve. Zrínyi nagyságát az európai hősök mellett ősénekek, a Szigetvárt hősiesen védő Zrínyinek – „kinek méltó hasonmása” – a példája és hírneve sugallta. Egy Zrínyi Miklós monológjaként megjelentetett vers viszont már nem követendő példaként, hanem a török elleni ádáz küzdelemre ösztökélő fájó emlékként említette őse halálát és Sziget elvesztését.⁶⁷

Természetesen nem minden, a költő Zrínyit dicsőítő kiadványban jelent meg a két Zrínyi közötti párhuzam, így az előző kiadványban is még két olyan párbe-

64 „Gott lass auch nun Serin noch mehr Sehr in die Feinde dringen, und sie biss hin ins Heydenthum zu ihrer Schande zwingen.” App. H. 2065. „97. Jährige Relation Von dem tapffren Ritter, dem Alten Grafen Niclas von Serin, wie derselbe Anno 1566. [...] Sighet hart belagert [...] erobert worden.” R. Várkonyi Ágnes hívta fel a figyelmet arra, hogy Zrínyi sikereinek történeti legitimációjaként már 1663-ban megjelent Szigetvár hősi példája. R. Várkonyi Á.: Európa Zrínyije i. m. 20.

65 App. M. 342. „Warhaft- und eigentlich Geometrischer Grund-Riss/ des alten Gräflichen Haus Serin-War/...” A kiadó megjelölése nélküli változat: ÖNB Flugschriftensammlung 1663/5.

66 App. M. 481. „Warhaftige und Eigendliche Bildnuss dess Hochgebornen Herrn/ Herrn Niclas Grafen von Serin [...] Zu Augsburg bei Elias Wellhöffer...”

67 App. H. 936. „Von Grafen Serin, wie Er bisz an sein End wider die Türcken ritterlich streiten wolle...”; *Senol Özyurt*: Die Türkenlieder und das Türkenbild in der deutschen Volksüberlieferung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. München, 1972. (Motive. Freiburger folkloristische Forschungen 47.) 251–257.

szédes játék olvasható, amely nem utalt a korábbi példára. Izgalmas kivétel az a verses nyomtatvány is, mely alapvetően Zrínyi Péter tetteit örökítette meg.⁶⁸ Ez a Regensburgban megjelentetett vers valószínűleg akkor született, amikor Zrínyi Péter személyesen is jelen volt a birodalmi gyűlésen 1664 februárjában, s annak ellenére nem utaltak az 1566. évi előzményekre, hogy ekkor terjedt el a birodalmi gyűlésen is Sziget ostromáról a téves hír. Egy kétszólamú dallam kottájával együtt kiadott, a két testvér, Zrínyi Miklós és Péter hősiességét együttesen ünneplő 1664-es versben viszont a szokott módon utaltak a szigeti dicsőségre.⁶⁹

A Zrínyiek 16. és 17. századi hírnevének egy sajátos összekapcsolódása figyelhető meg egy 1664-es röplapon, ahol a költő Zrínyi Miklós hírnevét a dédapa Zrínyi Miklós dicsőségét megörökítő verses népének dallamára írták meg.⁷⁰ A népénekre ugyan nem utaltak, de szó szerinti átvételek teszik egyértelművé a forrást. A kiadvány érdekessége, hogy 1664 nyarán jelent meg, tehát a szigeti ostrom téves hírének elterjedése után, ám nem utaltak a tévedésre, csak mint a költő, Zrínyi Miklós „szívében égő fájdalomként” tűnt fel a korábbi példa. Míg a röplap kezdetleges fametszete inkább a 16. századra utalt, addig az új idők hírehségét jelzi, hogy a Zrínyi Miklós dicsőségét hirdető sorok után a gyors hírközlés jegyében Souches július 19-i lévai győzelméről közöltek röviden friss híreket.

A Zrínyi családot ilyen nyílt formában dicsőítő kiadványok vizsgálatánál szembeszökő egyes nyomdák kiemelkedő szerepe. Így az augsburgi Marc Antoni Hannas meglehetősen sok magyar vonatkozású röplapot jelentetett meg, melyek közül több hirdeti közvetlenül is Zrínyi Miklós sikereit és dicsőségét. 1661-ben a Zrínyi-ének dallamára az egyik első kiadóként adott hírt az épülő Zrínyi-Újvárról, majd Zrínyi lovasportréját jelentette meg, s Hannas egyik Kanizsa ostromáról tájékoztató röplapján is elsősorban Zrínyi és a magyar főtisztek nevét emelték ki.⁷¹ Sajnos egyéb nyomtatott hírleveleken csak ritkán tüntetik fel a kiadókat, így nem lehet megállapítani, hogy ezek közül melyek tartoztak egy-egy műhelyhez, mégis elgondolkoztató, hogy milyen sok magyar vonatkozású kiadvány köthető Augsburghoz. A másik fontos augsburgi kiadó, Elias Welhöffer még nagyobb számban jelentetett meg magyar vonatkozású híreket, Érsekújvár ostromáról, Zrínyi Mura menti győzelméről, címlapon Zrínyi lovasportréjával, s külön dicsőítő röplapot jelentetett meg Zrínyi hírnevét hirdetve.⁷² Bécsben és Augsburgban adták ki Zrínyi lovasportréjával a

68 Röpl. 656/a. „Der Welt-Berühmte Türcken-Überwinder Dem Hoch Wohlgebohrnen Grafen und Herrn, Herm Petro Serini [...] Gedruckt zu Regensburg bei Christoff Fischern Im 1664 Jahr.”

69 App. H. 938. „Zu Ehren, Neu aufgesetztes Lied, beyder Herrn Grafen von Serin, Herrn Niclas und Herrn Petern, beyden Gerbrüdern, In Noten zur Music übergeben, Im Jahr, 1664.”

70 App. M. 356. „Warhafftige Relation, Von den Helden-Thaten und Verrichtungen, Ihrer Hoch-Gräffl. Excell. Herrn Nicolaus, Grafen von Serin.”

71 Hannas kiadványai: 1661-ből Röpl. 600a. Zrínyi lovasportréja: App. M. 486. Szigetről App. M. 374. (App. M. 334.) Hannas Kanizsára vonatkozó, a magyar főtisztek szerepét kiemelő röplapjára már Cennerné felhívta a figyelmet: *Cennerné W. G.*: A Zrínyi család i. m. 360. (Drugulin 2604.) Hannas másik metszete Kanizsáról MNM TKCs 9712. *Cennerné W. G.*: Zrínyi Miklós i. m. 234.

72 Elias Welhöffer magyar vonatkozású kiadványai: App. M. 1006. „Warhafftig in Grundt gelegte weiterberühmte Festung Neuhausel, welche von dem Erbfeind dem Türcken hart [...] Plocquirt.”; App. H. 911. „Kurtzer Bericht, über die Entsatzung Lewentz, und darbey erfolgten harten Feld-Schlacht zwi-

Zrínyi és a nagyvezír már említett párbeszédét, s Érsekújvár 1663. évi ostromáról a Zrínyi-féle dallamra írt népénekét. A fentiekben említett, Zrínyit bemutató lovasportrék szembetűnő hasonlósága, valamint a szövegbeli átvételek szoros összefüggést sejtetnek.⁷³

Bizonyos, hogy a nemzetközi hírnév, az európai török elleni publicisztikában is jól használható 1566-os dicső emlék is motiválta Zrínyit a *Szigeti veszedelem* megírásakor. Mennyire lehetett ismert Európában Zrínyi Miklós műve, a *Szigeti veszedelem?* Izgalmas, de nehezen megválaszolható kérdés. A rölapok és a nyomtatott hírlevelek nem utaltak Zrínyi művének ismeretére, de a szélesebb közvélemény-befolyásolás egyik kedvelt eszközénél, a párbeszédés játékoknál már található egy elgondolkodtató utalás. Az egyik jól értesült kiadvány, mely párbeszédés formában, szórakoztató módon elemezte a magyarországi helyzetet, a „Serini-Sirene” Zrínyi által is használt szójátékával esetleg azt jelezheti, hogy ismert lehetett Zrínyi műve.⁷⁴

Ez a Zrínyi téli hadjáratának eredményeit elemző, s a török elleni háborút propagáló kiadvány sok konkrét utalásával kiemelkedik az átlagos színvonalból, hiszen például a párbeszéd magyar szereplője, „Urum Istvanfi” – miként erre utaltak is – tudatosan a híres történetíró nevét kapta.⁷⁵ A magyarországi és erdélyi helyzetet részletesen bemutató mű a téli hadjárat egy időben keletkezett, hiszen Pécs lövetését, egy szigeti győzelem elterjedt hírére és az eszéki híd felégetését említették legújabb információként. A téli hadjárat körüli bújtatott propagandának egy másik jellegzetes terméke egy szintén párbeszédéses játék, ahol egy pap és egy világfi unaloműző beszélgetésében elevenítette fel a török elleni küzdelem főbb állomásait.⁷⁶ A kissé hosszúra nyújtott összefoglalás, mely 1300-ig nyúlt vissza, Sziget 1556. évi ostromát Zsámboki, 1566. évi elestét Istvánffy és Ortelius műve alapján mutatta be röviden.⁷⁷ A „napi aktualitások” között Wassenhoven hadmérnök nyomtatásban is megjelent, Zrínyi és Hohenlohe hadi vállalkozá-

schen Ihr Excel: [...] Grafen Souches...”; App. M. 481. „Warhafftige und eigentliche Bildnuss dess Hochgebornen Herrn, Herrn Niclas Grafen von Serin...”; App. H. 864. „Ein gantz Wahrhaftes Copey-Schreiben an Ihre Kays: May: desz theuren Helden Graf Niclas von Serin...” Az augsburgi városi levéltárban (Staats- und Stadtarchiv Augsburg) sajnos nem maradt fenn sem Welhöfferre, sem Hannasra vonatkozó anyag. Augsburgi kiadókra: The German Single-Leat Woodcut 1600–1700. A Pictorial Catalogue. I–II. Hgg. von Dorothy Alexander–Walter L. Strauss. New York, 1977.

73 Hasonló lovasportrét adott ki a nürnbergi Johann Hoffmann is. *Gertie Dencke*: Johann Hoffmann. Ein Beitrag zur Geschichte des Buch- und Kunsthandels in Nürnberg. Archiv für Geschichte des Buchwesens 1958. 337–364. Úgy tűnik, más körhöz kapcsolható a többi lovasportré. Vö. *Cennerné W. G.*: A Zrínyi család i. m.; *Cennerné Wilhelm Gizella*: A londoni Zrínyi-portré és ikonográfiai rokonsága. In: Angol életrajz i. m. 369–387.

74 App. H. 935. „Unlängst gepflogene Unterredung eines fürnehmen Ungarn, und Teutschen Cavaliers...” Serini–Sirene párhuzamra *Nemeskürty Harriet*: Egy erasmista dialógus Zrínyi Miklósról és Magyarországról 1664-ből. ItK 1984. 323., 326.

75 App. H. 935. (saját jelölés) 19. 33.

76 App. H. 934. (Röpl. 682.) „Traurige Kurtzweil, oder Türkischer Zeitvertreiber, zwischen zweyen unlängst aus Ungarn nach Constantinopel entführten [...], in der Person eines Weltmanns und Priesters [...] ordentlich einander erzählen.”

77 App. H. 934. 28–29.

sáról készült rövid leírását említették.⁷⁸ Lezárásként ismét a téli hadjárat új szenzációjára utaltak, amikor a csodás égi jelek között az 1664 januárjában éppen Csáktornya közelében, Rackelsburg felett látott égi jelre hívták fel a figyelmet.⁷⁹

Az újságok híreit vizsgálva úgy tűnik, hogy – szemben a diplomáciai jelentésekkel – nem tükröződik bennük csalódottság, amiért nem sikerült Zrínyinek elfoglalni Szigetvárt. Míg a *Mercurij Relation* című müncheni hetilap már 1664. január 10-i bécsi hírében úgy vélte, hogy Zrínyi Miklós seregeivel hamarosan Szigetvár ellen indul,⁸⁰ addig a *Mercurij Relation* márciusi híreiben már Kanizsa ostromával együttesen szerepel egy tudósítás Sziget közelgő ostromáról. Látható, hogy nemcsak a hírek minőségében, hanem mennyiségében is rejlik propaganda, tehát a beindult „öngerjesztő folyamat” is a tudatos hírverést segítette, s amint a kortársak észrevételeiből is kitűnt, kissé túl is dimenzionálták Zrínyi győzelmeit.⁸¹

Sziget ostromának téves híre nem a feledés homályába merült, hanem szimbolikus jelentést nyerve a téli hadjáratral kapcsolatos propaganda egy másik rétegébe került, amit egy jól szerkesztett 1664-es kiadvány⁸² tükröz leginkább. Tulajdonképpen a Szigetvárral kapcsolatos téves híradás a kulcs a kiadvány mondanivalójának pontos megértéséhez. Mivel hosszabb lélegzetű műről van szó, kiadásakor már tisztázódhatott, hogy valótlan Szigetvár visszavételének híre. A majd 200 oldalas kiadványban rövid bevezető után egy a téli hadjáratról szóló naplót olvashatunk, melyet egyértelműen – még a címlapot is megtartva – az aktuális nyomtatványok közül szerkesztett be a kiadó. E 10 oldaltól eltekintve a könyv 15–16. századi török elleni összefogást sürgető orációkat idéz, olyan nagy elődöktől, mint II. Pius pápa, Erasmus, I. Miksa császár vagy Georgius Agricola. A „bibliothecában található régi

78 App. H. 934. 24.

79 App. H. 934. 55. A téli hadjárat nagy jelentőségét sugalló, Rackelsburg és Csáktornya felett 1664. jan. 12-én látott üstökösről külön röplapot is kiadtak. „Abbildung dess Neuen Comet-und Wunder-Sterns, Wie sich derselbe in den Innern Oesterreichischen Landen [...] besonders aber über Rackelspurg und Czackenthurn [...] hat sehen lassen.” Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts. Die Sammlung der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. Kommentierte Ausgabe. I. Ethica, Physica. Hrsg. von Wolfgang Harms, Michael Schilling, Barbara Bauer, Cornelia Kemp. Tübingen, 1985. I/195. 398–399. A 30 éves háborút 1618-ban megjósoló égi jelekkel példálózó nürnbergi kiadványnak fordítása 1664 márciusában Londonban is megjelent. „Poutraict of the New Wonderful Blazing Star...” Harms I/196. 400–401. Salamon Schweigger leírása szerint a 16. század végi hagyományban Szigetvár 1566. évi elvesztéséhez is kapcsolódott egy üstökös jóslata. *Németh S. Katalin*: Salamon Schweigger útleírásának magyar vonatkozásai. In: Tarnai Andor-émlékkönyv. Szerk. Kecskeméti Gábor, munkatársak: Hargittay Emil, Thimár Attila. Bp. 1996. 193. 1664–1665-ben mintegy 130 különféle kiadvány jelent meg német nyelvetterületen csodás égi jelekről. *Hartmut Lehmann*: Die Kometenflugschriften des 17. Jahrhunderts als historische Quelle. In: Literatur und Volk im 17. Jahrhundert. Probleme populärer Kultur in Deutschland. II. Hrsg. von Wolfgang Brückner, Peter Blicke, Dieter Brever. Wiesbaden, 1985. (Wolfenbüttler Arbeiten zur Barockforschung 13.) 683.

80 UBM Hist. 1154/1664. Mercurij Relation 1664. N° 3.

81 *Klaniczay T.*: i. m. 759.; *Vitnyédi István levelei* i. m. 171. *Andreas Neumann jelentése: Marczali H.*: i. m. 132.; *Bene S.*: Adalékok i. m. 70.

82 App. H. 894.

hasznos javaslatok” újrakiadása nem ritka a 17. században,⁸³ itt mégis nagyon is konkrétan jelenik meg a párhuzam, hiszen Szigetvár 1566. évi hősi ellenállásának példája teszi hitelessé a 16. századi előzményeket. A kiadványban szerepel Samuel Budina történeti műve Sziget ostromáról, éppúgy mint Forgách Ferenc leírása latinul és alatta német fordításban, sőt metszeten Szigetvár ábrázolását is mellékelik. A kiadvány lezárásaként pedig a Zrínyi család áldozatát hirdelve az 1566-ban hősi halált halt Zrínyi Miklós halotti címerének leírását és sírfeliratát, valamint családi címerét láthatták az olvasók. A szigeti hős dicső példamutatása kötelezi az utódokat a küzdelem folytatására. Miként Zrínyi Miklós eposza, a *Szigeti veszedelem* is példájával hirdeti a török elleni harc égető szükségességét. S amint Sziget 1566. évi ellenállása szimbolikusan a török seregek megállítását jelenti, úgy sugallja a téli hadjárat sikere a közeli siker lehetőségét, a döntő fordulatot a törökök elleni küzdelemben.⁸⁴

NÓRA G. ETÉNYI

THE SIEGE OF SZIGETVÁR IN 1664 ANALYSIS OF A FALSE PIECE OF NEWS—AND THE ZRÍNYI TRADITION

A great number of illustrated leaflets, printed newsletters, weekly newspapers, and *relacio* reported all the major military events of the war against the Turks in Hungary from 1663–1664. Even in this torrent of information, a surprisingly large number of publications spread news of the success of the winter offensive. Thus, while publishers strove to provide accurate and reliable news, their reporting was inaccurate in one important respect. It was widely but wrongly reported that the forces of Miklós Zrínyi and General Wolfgang Hohenlohe had succeeded in recapturing Szigetvár from the Turks between 18 January and 9 February 1664. In reality, lacking suitable weaponry (above all ordnance), Christian forces had not even attempted to recapture the fortress from the Turks—they had simply marched past the castle twice. The false piece of news turned up not only in leaflets, *relacio* and carefully checked weekly magazines, but also in diplomatic information. Indeed, at the imperial assembly held in Regensburg in February 1664, the story was considered to be an accepted fact. Theoretically, one might infer that the success of the winter campaign was exaggerated as part of a deliberate propaganda campaign. However, this is unlikely for the long term effect would have been to diminish overall trust in the generals and the credit-worthiness of publications. An examination of the contents of the publications demonstrates that the resistance of Szigetvár in 1566 and the self-sacrifice of border-captain Miklós Zrínyi lived on in public memory and received new significance in the seventeenth

83 Röpl. 654. „Ein alter Anschlag Zum Türcken-Kriege Aus einer vornehmen Bibliothec herfür gesucht...” Busbequius példája alapján az újrakiadásról: *R. Várkonyi Á.*: Magyarország i. m. 191.; *Köpeczi Béla*: „Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp. 1976. 108–109.

84 A történeti hagyomány legitimációs mechanizmusa további kutatást igényel. Ennek során kívánom bizonyítani, hogy miként él tovább a Zrínyi-kultusz, és mennyire tudatosan használják a korabeli propagandában. A hagyományozódás szerepéről legújabbán: *R. Várkonyi Ágnes*: A kultúra „kettős spirálja”. A Tisza-szabályozás történetéhez. Liget 1999. 3. sz. 3–19.

century in the propaganda of the poet and general Miklós Zrínyi. The reputation of Miklós Zrínyi of Szigetvár not only lived on in the illustrations, reports, folk songs and prayers, but had become a symbol of the heroic battle for nation, emperor and Christendom. The alleged success of the general Miklós Zrínyi at Szigetvár in February 1664 was announced in leaflets and—on the basis of news coming from Győr, Graz and Vienna—in weekly newspapers. It also appeared in publications presenting the history of the fortress. The figure of the defender of the fortress, which lived on in both folk and elite cultures, legitimises the reputation of the seventeenth century Miklós Zrínyi and proves the extent of expectations placed upon Miklós Zrínyi as the winter offensive began. An analysis of the various organs of the press and the reports of envoys indicates the ways in which this tradition strengthened the cult of Zrínyi—a cult established through use of the most modern propaganda methods.

E számunk szerzői

- G. ETÉNYINÓRA a tört. tud. kandidátusa (Károli Gáspár Református Egyetem)
- GEBEI SÁNDOR a tört. tud. kandidátusa, főiskolai tanár (Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola)
- GYÁNI GÁBOR a tört. tud. doktora, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
- JÁSZAY MAGDA a tört. tud. kandidátusa, egyetemi magántanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar)
- MOLNÁR ANTAL PhD, egyetemi adjunktus (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar)
- PETŐ ANDREA egyetemi adjunktus (Közép-Európa Egyetem, Budapest)
- PIRI ZOLTÁN doktorandusz (Utrecht Egyetem Bölcsészettudományi Kar)
- RAINER M. JÁNOS PhD, igazgató (1956-os Intézet)
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs, mb. osztályvezető (MTA TTI)
- VÖRÖS BOLDIZSÁR a tört. tud. kandidátusa, tud. munkatárs (MTA TTI)
- ZSOLDOS ATTILA a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA TTI)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

HU ISSN 0040-9634

Kiadja

MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felel Szász Zoltán igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat az MTA Történettudományi Intézete számítógépes kiadványcsoportja végezte.

Vezető: Burucs Kornélia

Tördelőszerkesztő: Csányi Attila

Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799

pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 355-8539)

a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)

és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti

a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1139 Budapest, Hajdú u. 42-44., telefon: 349-4152)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

99 | 3-4

TÖRTÉNELMI SZEMELI

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ SZAKÁLY FERENC EMLÉKÉRE

■ *PACH ZSIGMOND PÁL*
A HARMINCADVÁM AZ ANJOU-KORBAN
ÉS A 14-15. SZÁZAD FORDULÓJÁN

■ *TÓTH ISTVÁN GYÖRGY*
MISSZIÓSPÜSPÖKÖK A MAGYARORSZÁGI
TÖRÖK HÓDOLTSÁGBAN

■ *PÁLFFY GÉZA*
A BÉCSI UDVAR ÉS A MAGYAR RENDEK
A 16. SZÁZADBAN

FODOR PÁL
MÁLTAI KALÓZOK, TÖRÖK RABOK
ÉS FRANCIA KERESKEDŐK

GYÁNI GÁBOR
KÖZÉPOSZTÁLYI MŰVELTSÉG
A 19. SZÁZAD VÉGÉN

■ *VÖRÖS BOLDIZSÁR*
TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉGEK
A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ANYAGAIBAN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLI. ÉVFOLYAM, 1999. 3–4. SZÁM

Szerkesztők

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (felelős szerkesztő),
GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

ENGEL PÁL, GECSÉNYI LAJOS, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS, KRISTÓ GYULA,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

Tóth István György: Szakály Ferentől búcsúzunk 229

TANULMÁNYOK

Pach Zsigmond Pál: A harmincadvám az Anjou-korban
és a 14–15. század fordulóján 231

Tóth István György: Koszovóból vagy Mezopotámiából?
Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban 279

Pálffy Géza: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században 331

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Fodor Pál: Máltai kalózok, török rabok és francia kereskedők
a Földközi-tengeren a 17. század elején 369

Gyáni Gábor: Az olvasó táblabíró
Középosztályi műveltség a 19. század végén 387

Vörös Boldizsár: Árpád helyett Marx, József főherceg helyett Lenin
Történelmi személyiségek elutasítása és méltatása a Magyarországi
Tanácsköztársaság hivatalos jellegű anyagaiban 403

ÉLETMŰ

Szakály Ferenc munkásságának bibliográfiája 1968–2000
Összeállította: Pálffy Géza 411

Szakály Ferentől búcsúzunk

A *Történelmi Szemle* ezzel a számával búcsúzik Szakály Ferentől (1942–1999). Az *MTA Történettudományi Intézete* kora újkori osztályának vezetője, az *Akadémia* levelező tagja nem egyszerűen a főszerkesztője volt ennek a folyóiratnak, hanem sokkal több: az új életre keltője, megújítója és motorja. Szakály Ferenc vezetése alatt lett az *MTA Történettudományi Intézetének* értesítőjéből olyan periodika, amelyben megjelenni tudományos rangot adott sok fiatalnak, és ahol szívesen publikáltak a szakma nagyjai is. Szenvedélyesen törődött a *Történelmi Szemlével*: bárhol megfordult, bárkivel beszélt, bármit látott, egyre az járt a fejében, nem lehetne-e most valami olyan cikket szerezni, amely ismét szakmai szenzációt jelentene a lapja számára. Szakály Ferenc alatt a *Szemle* egyszerre lett a magyar történettudomány egyik legfontosabb szakmai fóruma és az érdeklődők által is forgatott „lap”. Sikerült elérnie, hogy az olvasók nemcsak a saját – mi tagadás, egyre szűkebb – korszakuk és szakterületük új eredményei miatt nézték át, de szívesen forgatták a többi, a saját kutatásukhoz nem feltétlenül szükséges, de a szó legjobb értelmében érdekes tanulmányt is.

A folyóiratszerkesztés folyamatos küzdelem, amelyben a szerkesztő és a szerző érdekei korántsem mindig vágnak egybe. A szerző minden gondolatát, minden érdeknek vélt adatát szeretné kinyomtatva látni. A jó szerkesztő azonban azt akarja, hogy minél több, ideális esetben minden fontos szakmai eredmény az ő lapjában legyen olvasható, és ezért tömör cikkek írására, rövidítésekre, a lábjegyzetek megvágására kell, hogy ösztönözze a szerzőket. Jó folyóirat csak akkor születhet, ha a szerzők és a szerkesztők sikeres kompromisszumot kötnek – átnézve a *Történelmi Szemle* legutóbbi évfolyamait, azt hiszem, bátran elmondhatjuk, hogy a főszerkesztőnek ez is sikerült.

Szakály Ferenc a szabatos hivatkozások, pontos jelzetek és a világos gondolatmenet mellett igen nagy, más folyóiratszerkesztőket messze meghaladó súlyt helyezett a cikkek megfogalmazására, a szép magyar stílusra. Szenvedélyesen igazította ki a szerzők magyartalan, túlsúfolt, szóismétlésektől hemzseggő mondatait – a saját kutatásaitól, a saját tanulmányai megírásától véve el az időt, újra és újra átszabta a *Szemle* cikkeit. Talán nem voltak boldogabb órái, mint amikor a Balaton melletti háza előtt, a fák hűvösében valamelyik fiatal történész értékes és új (az ő szavaival: „még nedves”) eredményeket hozó, de görcsösen megfogalmazott cikkét pallérozta, gyúrta, egészen addig, amíg abból világos, érthető, sőt élvezetes olvas-

mány nem lett. Ezt tette 1999 júliusában, élete utolsó balatoni hétvégén is, mielőtt egy szívroham alig 57 évesen véget nem vetett a pályafutásának.

Ezt a számot úgy állítottuk össze, hogy a tisztelői, barátai, tanítványai, szerkesztőtársai cikkeivel és Szakály Ferenc műveinek (hosszúságával és változatosságával valószínűleg sokakat meglepő) bibliográfiájával köszönjük el tőle. Nem lehetnek illúzióink – aligha tudtunk olyan számot készíteni, amellyel elégedett lenne, ilyent ugyanis még sohasem sikerült előállítanunk. A már kinyomtatott *Szemle*-számokat mindig rendkívül éles kritikával illette, rögtön észrevett egy-egy, akár jelentéktelen sajtóhibát vagy pontatlan lábjegyzetet, és a legszívesebben mindig előlről kezdte volna a szerkesztést.

Úgy visszük tovább a folyóiratot, hogy kritikus tekintetét, ironikus mosolyát továbbra is magunkon érezzük.

Tóth István György

PACH ZSIGMOND PÁL

A harmincadvám az Anjou-korban és a 14–15. század fordulóján

A harmincadvámot: *tricesimát* – mint egy korábbi munkámban kifejtettem – II. András király kormánya kezdeményezte, és közvetlen utódai terjesztették ki abból a célból, hogy az eredetileg királyi hasznvételt képező, de időjárával egyházi testületeknek adományozott vásárvámok: *tributum fori-k helyett egy másik*, pótlólagos bevételi forrást nyissanak meg a kincstár számára az élénkülő áruforgalomból. Ezért az immár a káptalanok által szedett vásárvámok *mellé* egy új, a király, illetve a királyné részére fizetendő illetéket vetettek ki egyes városokban, és ennek mértékét a korabeli vámszokásokhoz képest viszonylag magasan: a piacra vitt áruk értékének harmincadrésztében – a kezdeti, kétszáznegyvened (1/240) vámkulcs nyolcszorosában – szabták meg. Az újfajta vámot először persze az ország *helsejének* legforgalmasabb piacain vezették be: Esztergomban, Győrött, s minden bizonnyal Budán és Zágrábban létesült harmincadállomás már a 13. században.¹

A következő évszázad folyamán ez a vámolási gyakorlat elterjedt, jellege és funkciója átalakult, szervezete kiépült. Ezeket a fejleményeket vizsgáljuk az alábbiakban.

I.

Kiváltképpen a 14. századi harmincadállomások *helyszíneiről* kell bizonyosságot szerelnünk – annál is inkább, mivel a szakirodalom többnyire csak általánosságban foglalkozott a harmincadvám Anjou-kori szerepével, és kevés konkrét állomáshelyet nevezett meg.² Joggal írta Ember Győző vagy egy évtizede, hogy a *tricesimák* „rég

1 Mindezt részletesen tárgyaltam: „A harmincadvám eredete.” Bp. 1990. – Vö. a korábbi felfogással, amelyet *Domanovszky Sándor* fejtett ki alapvető értekezésében: A harmincadvám eredete. Bp. 1916. Erről *Szentpétery Imre* recenziója: Századok 1918. 525–528.

2 *Csánki Dezső* Pozsonyban, Győrött, Budán és Székesfehérváron talált harmincadhivalt, megjegyezve, hogy „ezeken kívül más helyeken is állhattak fenn ..., de hogy hol, arra nézve csak a későbbi századok nyújtanak biztos tudósítást, a törvényekben”: Hazánk kereskedelmi viszonyai I. Lajos korában. Bp. 1880. 21–22. - *Hóman Bálint* az Anjou-kori Magyarország (1308–1382) pénzügyigazgatását szemléltető térképén Zágrábnál, Budán, Esztergomban, Győrött és Pozsonyban tüntetett fel harmincadhivalt: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. Függelék. 289–290.

helyeit” felsoroló 1498:34. cikkelyt megelőző századokból „még azt sem tudjuk, hogy hol voltak harmincadhelyek” Magyarországon.³

Vegyük hát számba az idevágó egykorú forrásadatokat: délnyugatról, Szlavóniából indulva, s innen haladva északnak, majd északkeletnek.

Éppen Károly Róbert első kereskedelempolitikai intézkedésével lehet kezde-nünk: azzal a védlevéllel, amelyet 1316. szeptember 16-án adott ki (talán a nemrég kinevezett Nekcsei Demeter tárnokmester javaslatára) valamennyi külföldi kereske-dőnek szólóan – de kétségtelenül elsősorban a velenceiek, valamint a Velencében működő német kereskedők számára⁴ – arról, hogy javaikkal, áruikkal és embereikkel jövet és menet az egész országban bizton közlekedhetnek, ha megfizetik egyrészt azokat a *vámokat*, amelyekkel az elődeitől jóváhagyott régi szokás szerint tartoznak, másrészt azt a *harmincadot*, amelyet a Száva révjénél a maga építette vár alatt kell leróniuk (*debitis tributis [!] solitis iuxta antiquam approbatam per nostros praede-cessores consuetudinem, ac soluto tricesimo [!] sub nostro castro, quod aedificari fecimus in portu Zavae*).⁵ Egy félszázaddal korábbi határjárásból pedig megtudhat-juk, hogy a Száva folyó révjénél, a királyi vár alatti harmincadállomás nem volt más, mint a Zágráb régi káptalani városa mellett kiépülő új, Gréc-hegyi városrés-zének szélén, az úgynevezett Királyrévnél létesített harmincad.⁶ Erről tájékoztat egy 1318. évi forrásszöveg is. A zágrábi káptalan ekkor azzal a kéréssel fordult a király-hoz, hogy a Gréc-hegyi vásárvám birtokában – amelynek kétharmad részét ember-emlékezet óta bírja, harmadik harmadát pedig III. András adományából kapta – Károly Róbert erősítse meg.⁷ Az uralkodó eleget tett a kérésnek: 1318. június 28-án

3 *Ember Győző*: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Bp. 1988. 19.

4 A velencei államkönyvbe bevezetett szöveg (ld. az 5. jegyzetet) után a következő megjegyzés olvas-ható: „Nota, quod littera authentica huius exempli data fuit Vicedominis *Fontici Teuthonicorum*”. Német kereskedők ugyanis már 1228 óta szálló- és vásárházat – *Fondaco dei Tedeschi* – tartottak fenn Velencében, és élénk forgalmat bonyolítottak le a délnémet városok és Bécs felé: *Henry Simonsfeld*: Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die deutsch-venetianischen Handelsbezie-hungen. Stuttgart, 1887. I. 1–18., II. 3–9.; stb.

5 *Wenzel Gusztáv*: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. (= ADE) I. Bp. 1874. 207. – Regesz-táját közölte már *Georgius Fejér*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (= CD) VIII. 6. Budae, 1837. 39. – A semlegesnemű *tricesimum* szóalakot is használták egy ideig a harmincadvám latin kifejezésekként a nőnemű *tricesima* szó mellett; pl. CD IX. 4. Budae, 1834. 148–150. (1368).

6 Még 1266-ban történt, hogy IV. Béla a zágrábi új városrészt lakóinak bizonyos földterületet ado-mányozott „circa montem Grech”, és a birtokadomány első mezsgyéjét éppen „in portu Zavae, qui *Kyralrewy* dicitur, iuxta magnam viam” vonta meg. Az új városrészt magvát pedig az a vár alkotta, amelyet – a régi káptalani város mellett – ugyanő rendelt el a Gréc-hegyen fölépíteni: *Stephanus Ladislaus Endlicher*: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. (= *Endlicher*) Sangalli, 1849. 507–512.; *Joannes Bapt. Tkalčić*: Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae. [= *Tkalčić* (Civ.)] I. Zagrabiae, 1889. 40–43. – A királyi vár építését azután Károly Róbert folytatta: *Tkalčić* (Civ.) I. 148–149.; *Tadija Smičiklas*: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Sla-voniae. (= *Smičiklas*) X. Zagrabiae, 1912. 242. (1335).

7 III. András 1292-ben „tertiam partem *tributi fori* nostri de monte Grecensi [...], cuius etiam duas partes ex collatione regia traditam [!] [...] etiam in antea ipsum capitulum possidebat, integraliter quasi consolidationis iure eidem capitulo dedimus”. Megismételte ezt következő évi (1293) okleve-lében: *Tkalčić* (Civ.) I. 69–70., 72.; *Joannes Bapt. Tkalčić*: Monumenta historica episcopatus Zag-rabiensis. [= *Tkalčić* (Ep.)] Zagrabiae, 1873. I. 228–229.

kelt oklevelében a káptalant megerősítette a *tributum fori montis Grecensis* birtoklásában és behajtásában – annak többszöri hangsúlyozásával azonban, hogy ez a vám a királynéi harmincadon kívül (*praeter tricesimam dominae consortis nostrae*) esik, és a vám eladományozása nem mehet az ott szedett királynéi harmincadnak a rovására.⁸

Míg a Száva parti vámszedésre vonatkozó előbbeni adatok egy olyan harmincadhely működéséről tanúskodnak, amely minden bizonnyal már a 13. század hatvanas éveiben létesült,⁹ más a helyzet azzal a harmincadállomással, amelyre – immár a Dunántúl útjaira lépve – először bukkanunk: a sárvári harmincad a Vas megyében. A Rába folyó és a belé ömlő Gyöngyös patak alkotta „sziget” lakosait (*hospites de insula Sar*) Károly Róbert nemcsak megyésispánjának és várnagyának joghatósága alól mentette fel 1328-ban, hanem a Zala megyei Tapolcától a Sopron melletti Cenkre vezető utakon a vámok (*tributa*) fizetésétől is.¹⁰ A vámmentesítést pedig csakhamar *super facto tricesimarum*: a harmincad dolgában nyert kedvezményük követte. Erzsébet királyné 1341. február 17-én a sárvári sziget lakóit, férje egyetértésével, fölmentette a „magán a szigeten” esedékes *tricesima* fizetése alól azon „áruik után, amelyeket a szigetre behoznak vagy onnan kivisznek”. Utasításában, amelyet az „ugyanott” működő harmincadszedőkhöz intézett, egyben szigorú büntetéssel fenyegette azokat a sárváriakat, akik idegenek portékáit a magukéi közé rejtve, megpróbálják a harmincadolás alól kivonni, és nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az ő felmentvényük is csak a *helybeli* harmincadra vonatkozik, és nem érinti más harmincadhelyeken fennálló kötelezettségüket.¹¹

8 „Per hoc tamen supradictae tricesimae nullum volumus praedictum generari”: *Tkalčić* (Civ.) I. 93–94.

9 A zágrábi polgárok már 1267-ben azzal a kéréssel fordultak IV. Bélához, hogy mivel „propter diversa tributa et *tricesimas*” nem tudnak gyarapodni, mentse fel őket ezek alól. A király teljesítette kérésüket, kimondva, hogy ők „infra terminos regni nostri aliquod *tributum* tam in aquis, quam in terris, nec aliquid *tricesimam* in nullo loco solvere teneantur”: CD IV. 3. Budae, 1829. 396–397.; *Tkalčić* (Civ.) I. 44–45.; *Smičiklas* V. Zagrabiae, 1907. 423–424. – Igen valószínű, hogy a zágrábiak harmincadmentesítési kérelme elsősorban éppen a helyben bevezetett *tricesimára* vonatkozott. – Vö. alantabb a 20. jegyzettel.

10 CD VIII. 4. Budae, 1832. 651–654. – Sárvár (Sársziget, Szigetváros) fekvéséről *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Bp. 1894. 719., 728.; *Szeibert János*: Sárvár monográfiája. Szombathely, 1926. 12., 16., 25., 32., 48., 55.; Sárvár. Szerk. Nógrádi Géza–Pulay Endre. Szombathely, 1961. 41., 91., 96., 99.

11 Az oklevél rendelkező része: „Volumus igitur et vobis universis tricesimariis nostris nunc ibidem [= in insula Sar] constitutis et in futurum constituendis [...] firmiter mandamus, quatenus de rebus et mercimoniis eorundem [= in insula ante castrum Sarwar vocatum commorantium] hospitem in ipsam insulam delatis vel exinde deportandis in eadem insula nullam tricesimam exigere [...] audeatis, [...] hoc non praetermisso, quod iidem hospites in aliis locis tricesimarum nostrarum, ubi transitum fecerint, vigore praesentium a solutione tricesimae nostrae nullatenus valeant se tueri”: CD VIII. 4. 666–667. – A harmincadszedőt latinul eleinte *tricesimarius*nak is mondták, pl. Béla ifjabb királynak egy 1230-ban kelt, meg III. Andrásnak egy közelebbiről nem datálható oklevelében: *Wenzel Gusztáv*: Árpádkori Új Okmánytár. I. Pest, 1860. 271.; Hazai Okmánytár. (= HO) II. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győrött, 1865. 25.; vö. *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. Oklevelek. (= *Házi*) I. 1. Sopron, 1921. 17. – A 14. század második felében vált általánossá a *tricesimator* kifejezés.

Lajos király 1343-ban és 1347-ben megerősítette a sárváriak *tributummentességét* az említett területen,¹² és más rendelkezésével is támogatta gyarapodásukat és kereskedelmüket.¹³ A harmincadról ezekben az oklevelekben nem esett szó, hanem majd csak Mária királynő egy 1383. évi kiadmányában, amely immár a sárvári állomásnak időközben Sopronba történt áttelepítéséről tudósít. A sárvári polgárok ugyanis azzal a panasszal fordultak ekkor a királynőhöz, hogy bár annak idején Károly Róbert és felesége a helyi harmincad fizetésétől fölmentette őket, mostanában „minthogy a harmincadszedés Sárvár szigetéről Sopron városába van áthelyezve” (*quia nunc [...] tricesimalis exactio de [...] insula Sarwar ad civitatem [...] Sopron translata extitisset*), a soproni harmincadosok folyvást *tricesima* szolgáltatására kényszerítik őket. Mária helyt adott panaszuknak, és az anyakirályné (Lajos király özvegye) egyetértésével 1383. március 27-én kiváltságlevelbe foglalta, hogy Sárvár polgárai mind Sárváron, mind Sopronban, „vagy ha a harmincadszedés időjártával Sopronból más helyre tevődik át” (*vel si etiam successu temporum [...] tricesimalis exactio de civitate Soproniensi ad alia loca transmutaretur*), akkor ott is mentesek legyenek a harmincadfizetéstől saját áruik után.¹⁴ Néhány nappal később külön rendelkezést is küldött erről a soproni *tricesimatoroknak*.¹⁵

Megjegyzendő, hogy a harmincadállomás Sárvárról Sopronba való áthelyezése már jónéhány évvel korábban megtörtént. Lajos király már 1368. február 18-án olyan intézkedést adott ki a vámosoknak és a királyi harmincadosoknak (*exactoribus tricesimarum*), hogy az Ausztriából letelepedés céljából Sopronba jövő személyekkel javaik és szekereik után vámot és *tricesimát* ne fizetessenek; 1370. augusztus 24-én pedig kifejezetten *tricesimatoribus de Sopronio* küldött utasítást arra, hogy a tűzvész által sújtott soproni polgároktól a saját földjükön termelt gabona és bor kivitele után ne szedjenek harmincadot.¹⁶ A hivatal újabb átköltöztetésének gondolata viszont a továbbiakban nem merült fel. A soproni harmincad az ország nyugati irányú külkereskedelmének egyik fontos és stabil átmenőállomása lett és maradt.¹⁷

12 CD IX. 1. Budae, 1833. 99., 465–466.

13 A király 1351. évi oklevelében felszólította a birtokosokat, hogy jobbágyok Sárvárra költözését – a szokásos feltételek mellett – engedjék meg: CD IX. 2. Budae, 1833. 76–77. – 1364-ben tilalmazta, hogy a megélhetésüket kereső sárvári lakosokat utazás közben másoknak, kivált a sárvári várnagynak és tisztjeinek kihágásai miatt feltartóztassák: CD IX. 3. Budae, 1834. 425–427. – 1372-ben engedélyezte az ott lakóknak a várhoz tartozó legelők és erdők használatát: CD IX. 4. Budae, 1834. 425–426.

14 CD X. 1. Budae, 1834. 741–745.

15 CD X. 1. 745–746. – Az utasítást férje, Zsigmond 1387. jan. elején megismételte; koronázása után néhány nappal, ápr. elején pedig a sárváriak kiváltságlevelét egészében is áírta: CD X. 1. 351–353. – Fölmentvényüket 1404-ben megújította; ld. *Mályusz Elemér*: Zsigmondkori Oklevéltár. (= ZsO) II. 1. Bp. 1956. 369.

16 *Házi* I. 1. 147., 157.

17 A soproni és a pozsonyi harmincad történetével Hunyadi János korában részletesen foglalkoztam *Hogyan lett a harmincadvámából huszad? (1436–1457) c. dolgozatomban*: *Történelmi Szemle* (= TSz) 1995. 257–276. – Az 1498. évi dekrétum 34. cikkelye szerint Sopron főharmincadhely (*capitalis tricesima*) volt, három fiókhellyel: *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek.* (= CJH I.) Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1899. 612–613.

A sárvárihoz sokban hasonló fejleménynek vagyunk tanúi közel egyidejűleg a százados múltú¹⁸ győri harmincad esetében. 1365. április 26-án Lajos király – országos harmincadosa (*tricesimator regni*), Saracenus Jakab mester útján – még Simon győri alharmincadoshoz (*vicettricesimator in laurino existens*) intézett utasítást, hogy kisebb élelmiszerek után ne vegyen harmincadot;¹⁹ de ötödfél évvel később, 1369. október 29-én már arról értesülünk *tricesimator*ának, Henrik mesternek és *pozsonyi* hivatalnokainak (*officialibus in Posonio constitutis*) szóló rendelkezéséből, hogy az állomást Győrből „nemrég” Pozsonyba helyezték át. A király ekkor a pozsonyi polgárok kérésére – akik terhesnek érezték, hogy a harmincadszedők immár ott ülnek a nyakukon²⁰ – előírta ugyan, hogy a harmincadot telepítsék vissza „rég és szokásos helyére”, vagyis Győrbe,²¹ erre azonban nem került sor. Hiszen 1371. szeptember 21-én is pozsonyi alharmincadosoknak (*vicettricesimatoribus in Posonio constitutis*) küldött utasítást az uralkodó, nevezetesen arról, hogy a polgárok ellátására (*pro sustentatione civium Posoniensium*) Magyarország, Ausztria és Csehország területéről a városba hozott élelmiszerek után ne szedjenek *tricesimát*, de az Ausztria és Csehország felé kereskedés céljából kivitt áruktól ne mulasszák el azt a „szokásos módon” behajtani.²² S 1374. január 8-án is Pozsony és tartozékai valamennyi harmincadosának (*universis tricesimatoribus de Posonio et suis pertinentiis*) címezte azt az oklevelét, amelyben a városbeliek ismételt kérésére és panaszára kimondotta, hogy „mindaddig, amíg a harmincadot itt [= Pozsonyban] tartjuk fenn”, addig a pozsonyi polgárok ne csak élelmiszerek, hanem a városukba hozott és ott lerakott mindennemű árucikk után harmincadmentesek legyenek; az innen kivitt áruk viszont „harmincadoltassanak, ahogy szokás” (*tricesimentur, ut est moris*).²³

A „mindaddig” azután véglegesnek bizonyult – még ha a pozsonyiak később is megpróbálták szabadulni a helybeli harmincad terhétől. Így 1382 februárjában, amikor Lajos király a fentebb említett Saracenus Jakab öccsét, Jánost és Bernardi Ferencet nevezte ki harmincadispánnak (*comes tricesimarum*), és támogatásukra szólította fel Pozsony polgárait. Az utóbbiak arra használták fel ezt az alkalmat, hogy a tárnokmester útján ismét az uralkodó elé terjesszék kérésüket: „méltóztassék [a harmincadszedést] Győr városába vagy Semptére [!] áthelyezni, ahogy az régtől

18 Ld. az 1. jegyzetben idézett munkámat: 39–41., 75–76.

19 CD IX. 3. 489–490.; IX. 6. Budae, 1838. 133–134.

20 Harmincadosok ott-tartózkodása főleg azért volt kényelmetlen az illető városnak, mert közvetlenül harmincad alá vethették a helybeli kereskedők áruit, ha ezek nem tettek szert megfelelő *exemptióra*. (Ám ekkor is ki voltak téve a vámolók túlkapásainak és a hatalmi viszonyok változásainak.) Másrészt viszont a harmincadhivatal helyi jelenléte élénkítette a város kereskedelmi forgalmát, kivált ha árumegállítási jog gyakorlásával kapcsolódott össze. (Ám ez sem zárta ki a harmincad megkezelését, „ál utak” keresését, a csempészetet.)

21 „... licet *nuper* allis litteris nostris mediantibus tricesimam nostram in Posonio exigere commiserimus, tamen [...] ex nunc volumus [...], quatenus tricesimam nostram [...] obmissa tricesimae exactione Posonii hactenus facta in loco pristino et consueto, ubi scilicet prius exigebatur, exigere debeatis”: CD IX. 4. 177.; IX. 7. Budae, 1842. 284–285.

22 CD IX. 4. 341–342.; IX. 6. 162–163.; IX. 7. 309–310.

23 CD IX. 4. 571–572.; IX. 6. 175–176.

fogva szokásos volt, és ahogyan őfelsége kegyelmes levelében megígérte”.²⁴ Kérelmüknek ezúttal sem volt foganatja. (Nem is igen lehetett, mert Lajos király az év szeptemberében meghalt.) Tettek azután még egy kísérletet: 1385 nyarán, amikor Zsigmond, még csak mint brandenburgi őrgróf, csapataival Pozsony mellett táborozott. A trón várományosaként ő meg is ígérte az elébe járuló küldöttségnek, hogy mihelyt kiterjeszti uralmát, a harmincadot elköltözteti Pozsonyból, és áttelepíti Győrbe és (!) Semptére, „hogy ugyanott hajtsák be, ahol azelőtt”.²⁵ Az ígélet azonban papíron maradt. Sőt Pozsony, mint a nyugati irányú külkereskedelem fő harmincadhivatala, egy idő óta fiókállomásokat is ellenőrzött – derül ki már Nagy Lajos 1374. január 8-i okleveléből, amely (mint idéztük) Pozsony és *tartozékai* valamennyi harmincadosának szól. Az első „tartozék” bizonyára Oroszvár (Kerphenburg, Karlburg) volt, a Duna túlszéljén, Moson megyében. Az itteni harmincad a pozsonyival és sopronival együtt 1402-ben már zálogul is szolgált Zsigmond királynak Albert osztrák herceggel kötött kölcsönügyletében.²⁶

A sárvári harmincadnak Sopronba és a győrinek Pozsonyba való áthelyezése az 1360-as évek második felében – világosan jelzi a harmincadvám funkcióváltásának irányát az Anjou-korban: az eredetileg az ország belsejének forgalmas piacaira kivetett pótlólagos *vásárvám* fokozatos átminősítését az ország határán, illetőleg annak közelében szedett *külkereskedelmi vámmá*. Ugyanakkor a harmincadvám belforgalmi eredetének jelei szembetűnőek maradtak még – mint például a pozsonyi alharmincadosoknak küldött 1371. szeptember 21-i utasításban, amely (mint idéztük) a *Magyarország*, Ausztria és Csehország területéről a város lakosságának ellátására behozott élelmiszerek harmincadmentességéről szól.²⁷ A kérdésre még visszatérünk.

24 ... transponere dignetur ad civitatem suam Jaurinensem seu ad Schintawiam, prout antiquitus consuetum fuit, veluti sua Serenitas graciosis litteris nobisque permisit et ratificavit”. Az irat részleteit közölte *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története. (= *Ortvay*) II. 3. Pozsony, 1900. 65. és *Domanovszky S.*: i. m. 41., 54. – A pozsonyiak ekkor azzal indokolták kérésüket, hogy „az eladni és vásárolni akaró kereskedőket a harmincadszedés [Pozsonyban] módfelett megterheli, és ezért vonakodnak és félnek a városba jönni”, amiből a város lakóinak sok kára származik. A „módfeletti” harmincadterhelés mibenlétére ld. alantabb a 186. jegyzetet.

25 ... tricesimas, quae hucusque exactae sunt [...] in civitate Poseniensi, perpetue removebimus, immo transferemus ad Jaurinensem civitatem et Sempthe, ut ibidem prout antea exigantur”: CD X. 3. Budae, 1838. 19–20.; X. 8. Budae, 1843. 180–181. – A Nyitra megyei Sempte – Károly Róbertnek 1336. évi, később tárgyalandó okleveléből kitűnően – a morva határnál fekvő Holiczból Nagyszombatnál Budára vezető kereskedelmi út egyik közbelső *tributum*helye volt: Magyar Történelmi Társaság (MTT) 1857. 134–135.; ADE I. 343–345. – Arra, hogy a forgalmas mezőváros valamikor *harmincad*hely is volt, csak az itt és az előző jegyzetben idézett adatot ismerem. Az 1498. évi dekrétum 34. cikkelyében felsorolt fő- és fiókharmincadok között nem szerepelt.

26 Zsigmond az említett harmincadokat „minden jogosítványukkal, haszonvételükkel és jövedelmükkel együtt” Albert osztrák hercegnek engedte át, hogy azokat „a maga harmincadosaival, hivatalnokaival és szolgálóival” kezeltethesse – 1402. nov. 1-jétől kezdve mindaddig, amíg be nem hajta azt a 16 000 aranyforintnyi összeget, amelyet öccsének, Ernő hercegnek Zsigmond nevében kifizetett: CD X. 4. Budae, 1841. 873.; X. 8. 452.; *Ortvay* II. 3. 65–66.; ZsO II. 1. 241–242. – Utóbb az 1498. 34. cikkely a pozsonyi főharmincad kilenc fiókját sorolta fel, amelyek között Oroszvár volt az első.

27 Ld. fentebb a 22. jegyzetet.

2.

Előbb azonban a pozsonyi harmincadtól búcsút véve, a Dunától északra folytatjuk szemlénket az Anjou-kori harmincadhelyekről tudósító forrásszövegek fölött. Elsőként itt is elég meglepő adatra bukkanunk: a legkorábbi ilyen értelmű említés ezen a tájon a Nyitra megyei Galgóczra vonatkozik. Károly Róbert 1318. augusztus 26-i okleveléből értesülünk arról, hogy az uralkodó Vörös Ábrahámnak adományozta hű szolgálataiért a Galgócz helységben eddig királyi jogon szedett vámot (*tributum*), a királynéi harmincadon kívül (*praeter tricesimam reginalem*).²⁸ Emlékszünk: hasonlóan szólt az alig két hónappal előbb, 1318. június 28-án kelt oklevél, amelyben Károly Róbert a zágrábi káptalant erősítette meg a Gréc-hegyi vásárvám már korábban elnyert adományában, az ugyanott behajtott királynéi harmincadon kívül (*praeter tricesimam dominae consortis nostrae*).²⁹ Amint Zágrábban, úgy Galgócon sem csak *tributumot* szedtek tehát ekkoriban, immár az adománybirtokos hasznára, hanem *tricesimát* is, a királyné asszony javára. Az új illeték bevezetésére az áruforgalom élénkülése készíthetett a „Galgóc felé vivő nagy úton”, amelyet a nyitrai káptalan 1323. évi oklevelében leírt határjárás emleget,³⁰ s amelyről később a zobori konvent 1393. évi kiadmánya azt is tudtunkra adja, hogy a „Galgóc városába vezető utat köznyelven *Németút*nak nevezték”, tehát bizonyára külföldi kereskedők is megfordultak rajta.³¹ Zsigmond király egyik 1392. évi oklevele meg éppen a helybéli harmincad emlékét őrizte meg egy személynévben, amikor *Dreisker* (= Dreissiger, Harmincados) Péter galgóczi birtokos hagyatéka felől intézkedett.³²

28 Az oklevél rendelkező része ezt így ismétli meg: „... *tributum*, quod in possessione nostra regali Gulgoch vocata exigi nomine regio ab antiquo consuevit, [...] *excepta tricesima reginali*” a király Vörös Ábrahámnak adta és megengedte, hogy azt Vörösvár nevű falujához kapcsolja: A Pécz nemzetség Apponyi ágának az apponyi grófok családi levéltárában őrzett oklevelei. I. 1241–1526. Bp. 1906. 52–54. – Vörösvár falu, szintén Nyitra megyében, közel esett Galgóchoz. – Vörös Ábrahámnak Csák Máté részéről szenvedett sérelmeire: uo. 45. (1317).: cselekszi birtokaira Pozsony megyében: uo. 54–57., 64. (1323, 1324).

29 Ld. fentebb a 8. jegyzetet.

30 Anjou-kori Oklevéltár. (= AOKl.) VII. Szerk. Blazovich László és Géczi Lajos. Bp.–Szeged, 1991. 335.

31 „... a superiori parte cuiusdam viae ad civitatem [!] Galgoch ducentis vulgo *Nemethuth* nuncupatae”: ZsO I. Bp. 1951. 297–298.; vö. még a zobori konvent 1406. évi oklevelében: „penes *viam magnam* de Galgowch ad Banya [valószínűleg Újbánya] ducentem”: ZsO II. 1. 569–570. – A mezővárosok sorába emelkedő Galgócnál futott össze a Zsolna és Trencsén felől jövő Vág menti országút a Garam és a Nyitra folyó völgyéből induló utakkal: *Lovesányi Gyula*: A Vág és vidéke. Topographiai leírás. Bp. 1881. 153–155.

32 ZsO I. 258–259. – A galgóczi harmincadról egyéb 14. századi adatot nem ismerek. Az 1498: 34. artikus sem nevezte meg a „régii harmincadhelyek” között, és az 1542. évi nyugat-magyarországi harmincadnaplókban sem szerepelt. Úgy látszik, csak a 16. századi agrárkonjunktúra tetőfokán, az 1550-es évektől fogva létesült ismét harmincadhivatal Galgócon – nyilván azért, mert (a közeli Sempéttel együtt) a hódoltsági marhahajtók egyik fő útvonalába esett Morvaország felé. Ld. *Fraknói Vilmos*: Magyar Országgyűlési Emlékek. (= MOE) IV. Bp. 1876. 42–43. – Vö. MOE III. Bp. 1876. 439.; *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526–64. Bp. 1888. 144–146.; *Takáts Sándor*: A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. In: *Uő*: Szegény magyarok. Bp. [1927.] 135.

A galgócínál fontosabb és tartósabb kereskedelemtörténeti szerepre volt hivatott a tőle nem messze nyugatra, a Pozsony megyei Nagyszombatban létesített harmincadállomás, amelyről Károly Róbertnek egy gyakran idézett 1336. eleji okleveléből szerzünk először tudomást. A magyar király ebben a nevezetes iratában, amelyet – János cseh és III. Kázmér lengyel királlyal Visegrádon tartott „kongresszusa” után – a cseh uralkodóval egyetértésben adott ki 1336. január 6-án a Cseh- és Morvaország felől hazánkba érkező külföldi kereskedők részére, nemcsak védelmet és biztonságot ígért nekik, hanem pontosan meghatározta magyarországi útvonalukat, kijelölve az útjukba eső vámhelyeket és az ott teljesítendő vámtételeket is. Eszerint a Brünn felől jövő országút (*via seu strata publica*) Alba Ecclesiánál, magyarul Újvárnál, későbbi nevén Holicsnál, Nyitra megyében, ért magyar földre, ahol a kereskedőknek a határ átlépésekor áruik után nyolcvanadot (*octuagesima*) kellett leróniuk,³³ majd az országút magyarországi – Holicsról Nagyszombatra, innen Budára (*a civitate Tyrnaviensi usque Budam*) vezető – szakaszán összesen tizenegy helyen rögzített összegű vámot (*tributum*) kellett fizetniük. Ezek felsorolása után az oklevél szövege így folytatódik: „hoc tamen declarato, quod in locis *tributorum* [!] *supradictis* nullas [= sehol] fieri debeat religatio curruum, praeterquam in *civitatibus* [!], in quibus *tricesimam* [!] *constituerimus exigendam*” – kijelentve tehát, hogy a felsorolt *vámhelyeken* sehol sem kell a kereskedők szekerakományait kibontani (mert ezeken a vám szekerenként rögzített összegben fizetendő), „kivéve azokban a *városokban*, ahol *harmincadot* rendeltünk el szedni” (vagyis ahol a vámot a rakományok értékének arányában kell leróni).³⁴ Az oklevél nem nevezi meg ugyan ezeket a városokat, de azzal, hogy Budához hasonlóan – és más egykorú forrásokkal egybehangzóan³⁵ – Nagyszombatot is *civitasként* (lakosait pedig *civesként*) említi, és a leírt útvonalon Holics után egyedül itt nem ír elő rögzített összegű vámot, kétségtelenné teszi, hogy amint Budán, úgy Nagyszombatban is harmincadot szedtek már ebben az időben a kereskedőktől. Jellemző az is, hogy az útvonal vámhelyeire vonatkozóan az oklevél magyar részről éppen a nagyszombati polgárok tanúságtételére hivatkozott (cseh részről pedig a brünniekére).³⁶

33 A nyolcvanadvám csaknem egyidős volt a harmincadvámmal: első hiteles említésük 1217-ből, ill. 1215-ből való. Csakhogy a nyolcvanad mint *határvám* jelent meg a Velencével folytatott kereskedelemben, a harmincad pedig mint *belső vám*, az esztergomi káptalannak adományozott vásárvám pótlására. Ld. erről *Domanovszky S.*: i. m. 12–15. ill. az 1. jegyzetben idézett munkám: 29–31., 35.

34 MTT 1857. 134–135.; ADE I. 343–345.

35 Pl. „intra et extra civitatem nostram Nogzumboth vocatam”: *Nagy Imre* et alii: Anjou-kori Okmánytár. (= AOKm.) I. Bp. 1878. 289. (1313); „cives de Tirna”: AOKm. II. Bp. 1881. 44. (1322); „iudex, iurati ac universitas civium de Tyrna”, „in civitate Tirnensi”: AOKm. II. 234. (1325 körül); „iuxta [...] viam publicam, quae ducit versus civitatem Timensem”: AOKm. II. 250. (1326); stb. – Nagyszombat már 1238-ban városi kiváltságot kapott: CD IV. 1. Buda, 1829. 132.; vö. *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 1961. 82.

36 „... quae omnia loca tributorum tam civibus Brunensibus de regno Bohemiae, quam nostris civibus Tyrnaviensibus referentibus scimus esse [...] legitima et omnino fere iusta”: ADE I. 344.

Míg a nagyszombati harmincad mozgalmas jövőnek nézett elébe hosszú századokon át,³⁷ addig a holicai nyolcvanadnak ellenkező sors jutott. Lajos király 1370. február 22-én kelt okleveléből kitűnik, hogy az *octogesima* (octuagesima) szedését Holicson immár szekerenként kivetett, rögzített összegű *tributum* váltotta fel.³⁸ Ennek nemcsak az volt az oka, hogy a külkereskedelmi vámmá átminősülő harmincadvám mellett a nyolcvanad mint határvám szerepét veszítette, hanem az is, hogy a Brünn felől Magyarországra vezető kereskedelmi útvonal fő belépő állomása Holicból kissé északabbra, az ugyancsak Nyitra megyei Szakolcába tevődött át. Nyilván ezzel is összefüggött, hogy a király két évvel később, 1372. szeptember 29-én a „cseh királysággal való határon fekvő” Szakolcát a fallal körülvett királyi városok rangjára emelte, polgárait a harmincad- és vámfizetés alól (*a solutione trigesimae et tributi*) saját áruik után az ország egész területén fölmentette, sőt azokat az idegen (Szakolcán kívüli) kereskedőket (*forenses mercatores extraneos et com-provinciales*) is mentesítette, akik a szerdánként tartott *hetivásárra* érkeznek a városba. Hangsúlyozta azonban, hogy az utóbbiak harmincad- és vámmentessége csak a vásárra és az onnan való visszatérésre szól; ha viszont a városon keresztül továbbmennek az országba (*per civitatem [...] transitum fecerint ulteriorem*), akkor nem menekednek harmincadtól és vámtól.³⁹ Az idegen kereskedőknek a szakolcai *hetivásárra* korlátozott fölmentvénye tehát nem másra, mint a *helyi* harmincadra (és vámra) vonatkozott; eszerint Szakolca már harmincadhely volt ebben az időben. Következtetésünket megerősíti Mária királynőnek 1383. április 11-én kelt oklevele, amelyet a soproni polgárok harmincadmentes gabona- és borkivitele ügyében harmincadispánjához és – többek között – *szakolcai* alharmincadosához intézett.⁴⁰

Hasonló tanulságot vonhatunk le abból a két oklevélből, amelyben Zsigmond király 1390. február 1-jén két *országos vásár* tartását engedélyezte a „cseh határon fekvő” Szakolca városának (ez a jelző gyakran tért vissza a reá vonatkozó oklevelekben, és közelebbről persze a Morvaországgal való határt jelentette). Az egyik országos vásárt Lajos király korábbi engedélyére hivatkozva, Mindszentek napjára (november 1.) tűzte ki – azzal a kedvezménnyel, hogy az idegen kereskedők ezt

37 A nagyszombati *tricesimatorokról* Zsigmond király 1402. jan. 22-i oklevele szerint ld. alább a 99. és 105. jegyzetet. Egyes ténykedéseikről Hunyadi János korában a 17. jegyzetben idézett dolgozatomban írtam: 264–265. – Az 1498:34. cikkely Nagyszombatot a „harmincadok régi helyei” között tüntette fel, mint a trencséni főharmincad egyik fiókját. Az 1530-as években önállósult, és több fiókhivatal tartozott hozzá: *Ember Gy.*: i. m. 21–22. – Működéséről az 1540–1550-es években: *Acsády I.*: i. m. 129–131., 134–136., 142–145., 267–270.

38 CD IX. 7. Budae, 1842. 199.; *Franz Zimmermann–Carl Werner–Georg Müller*: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* (= UBS) II. Hermannstadt, 1897. 338. – Később Holicson (Újváron) időnként fiókharmincad működött; így az 1450-es években (bizonyára átmenetileg, mert az 1498:34. cikkely már nem említi), majd 1539-től fogva, amikor a nagyszombati harmincadhivatalnak alárendelten szervezték újjá: *Ortvay II.* 3. 77–78.; *Acsády I.*: i. m. 129.

39 „... ipsos a solutione tricesimae ac tributi non custodimus”: CD IX. 4. 421–423. – Az oklevelet Lajos király a szakolcai polgárok kérelmére tíz évvel később privilegiális alakban adta ki: CD IX. 5. Budae, 1834. 574–576.

40 „... vicetricesimatoribus in civitatibus [...] Posoniensis [!] et *Zacolcha* et de Alba etc. constitutis”: *Házi I.* 1. 197. – Vö. fentebb a 16. jegyzetben hivatkozott oklevelekkel.

megelőzően tizennégy napig vám- és harmincadfizetés nélkül mehessenek Szakolcára, és távozhassanak onnan dolguk végeztével.⁴¹ A másikat tavaszra, húsvét és pünkösöd közötti időre, amikor is az ideérkező idegen kereskedők csak a vásár két hetében mentesüljenek harmincadtól és vámtól; ha viszont „a városon keresztül továbbmennek” – ismétlődik az 1372. évi oklevél korlátozó rendelkezése –, akkor harmincad- és vámfizetésre legyenek kötelezve.⁴² A szakolcai tavaszi vásárra jövő kereskedők harmincadmentessége tehát éppúgy a *helybeli* harmincadra vonatkozott-szorítkozott, mint az itteni hetivásárra érkezőké.⁴³

Szakolcánál korábban, még Lajos király idején szerzett szabadalmat tavaszi országos vásár tartására a tőle északkeletre fekvő Zsolna városa, Trencsén megyében, a Vág folyó partján. Sőt előzőleg Károly Róbert is adott már kereskedelmi kedvezményt a zsolnaiaknak: 1321. július 12-én a *tributum* fizetésétől mentette fel őket a Vág-völgyi vámhelyek egész sorában – Sztrecsentől Budetinen át le Trencsénig.⁴⁴ Ehhez járult azután 1357. október 28-án kapott kiváltságlevelük, amelyben országos vásárt engedélyezett nekik a király, évenként nem sokkal pünkösöd után kezdődően; azoknak a kereskedőknek pedig, akik szárazon vagy vízen odautaznak, mentességet mindennemű vámtól (*ab omni exactione tributi*) tizenöt napig, illetőleg addig, „amíg áll a vásár a piactéren”.⁴⁵ Harmincadról nem esett szó ebben az iratban, hanem csak Lajos király hét évvel későbbi, 1364. október 5-én kelt oklevelében, amely egy olyan „új út” feltörését és megnyitását adta tudtul, amely Felső-Magyarországról „Boroszló és Csehország más részei felé” vezet. Hogy pedig az új úton járó magyarországi kereskedőket, „nevezetesen kassaiakat, szepesieket és másokat” ne terheljék túl sokszoros vámolttal – hangzott az oklevél szövege –, az uralkodó elrendelte, hogy csak három helyen, jelesen Liptón, Turócon és Zsolnán szedjenek tőlük *tributumot*, mégpedig nem többet, mint kifelé menet és befelé jövet 4-4 garast egy mázsaszekér vagy lekötözött szekér után⁴⁶ – *excepta tricesima*: a har-

41 CD XI. Budae, 1844. 304–305.

42 CD XI. 305–306. – A két 1390. évi oklevelet Zsigmond 1422-ben átírta: CD XI. 306–307.

43 Egy Zsigmond által 1425-ben elrendelt vizsgálat egyrészt ismételten megállapította, hogy az idegen kereskedők „csak a heti és országos vásárok napjain” mentesülnek Szakolcán a harmincad- és vámfizetéstől; ha azonban „a városon át továbbmennek”, felmentésük érvényét veszti; másrészt megerősítette a szakolcai polgárok harmincad- és vámmentességét saját áruik után az ország egész területén: CD XI. 307–311. – Az egész országra szóló harmincadfölvmentvényt (és két országos vásár tartására való engedélyt) kapott Zsigmond királytól 1419-ben a Szakolcától délre fekvő Szenice mezőváros is, szintén Nyitra megyében: CD X. 6. Budae, 1844. 214–217. – Lehet, hogy már ekkor létesült itt az a harmincadállomás is, amelyről majd az 1450-es években a szakolcaival együtt történik említés: *Ortvay* II. 3. 77–78.; *Király János*: Pozsony városa joga a középkorban. Bp. 1894. 222. – Az 1498:34. cikkely Szakolcát a trencsényi, Szenicét a pozsonyi főharmincad fiókhelyeként tartotta számon. – 1539-től fogva Szakolca és Szenice egyaránt a nagyszombati harmincadhivatalhoz tartozott: *Acsády I.*: i. m. 129., 135.; *Ember Gy.*: i. m. 27.

44 CD XI. 508–509.

45 „... in ipsa duntaxat nundinalis fori area dum mercatur”: CD XI. 513–515.

46 A középkori magyarországi szekértípusokat *Domanovszky Sándor* írta le: Mázsaszekér. In: Emlékkönyv Fejérváry László életének hatvanadik [...] évfordulója ünnepére. Bp. 1917. 37–74. – A lekötözött szekér (*currus ligatus*) mibenlétéről szoltam: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a

mincadon kívül, amelyet le kellett róniuk.⁴⁷ Mínthogy az új út kifejezetten a külkereskedelmi forgalom – a Sziléziával és a cseh korona más országaival való kereskedelem – fejlesztését szolgálta, aligha kétséges, hogy az immár külkereskedelmi vámmá átminősülő harmincad szedését az új út megnyitásával egyidejűleg kezdték itt meg. Alkalmos harmincadhelynek kínálkozott a sziléziai határhoz közel eső Zsolna, amelyet az új út a Szepességgel és Kassával, a régi Vág menti országút meg a folyó vízi útja pedig Galgóccal, Semptével és a Morvaország felől jövő *strata publica*-val kötött össze.⁴⁸

A zsolnai polgárok – akiknek a kedvezményeit Mária királynő 1384. június 2-i oklevelében megerősítette és kibővítette⁴⁹ – nem kevésbé érezték terhesnek harmincadosok jelenlétét városukban, mint pozsonyi osztályostársaik.⁵⁰ A harmincadállomás átköltöztetésére ők nem gondolhattak; annál inkább próbálkoztak fölmentést szerezni a *tricesima*-fizetés alól, helyben és más harmincadhelyeken. Törekvésük a század végén ideiglenes sikerrel járt: Zsigmond 1397. július 27-én országos harmincadmentességben részesítette őket tíz esztendőre.⁵¹ A zsolnai harmincad az ő befizetések nélkül is elég jól jövedelmezhetett. Ebből a jövedelemből rendelt a király 1398. május 1-jén a lengyel származású Szandzivoj kapitány részére – aki Zsolna várát, más omladozó Trencsén megyei várakkal együtt, rendbe hozatta – négy esztendeig évi 2000 forintot, azon túl haláláig évi 1000 forintot kifizetni.⁵²

A zsolnai harmincadra (és a Vág mentén később létesülő más harmincadhelyekre) az északnyugati irányú külkereskedelem, főleg a Sziléziával lebonyolódó áruforgalom ellenőrzésében többszázados szerep várt.⁵³

15–16. század fordulóján. Századok 1978. 1032. – Károly Róbert 1342. febr. 2-i és Nagy Lajos 1345. márc. 25-i kamarabérleti szerződése szerint 1 garas = 6 dénár: *Franciscus Döry-Georgius Bónis-Vera Bácskai*: *Decreta Regni Hungariae 1301–1457.* (= Decr. I.) Bp. 1976. 108., 120.

47 Idézi *Hajnik Imre*: Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a vegyes házakbeli királyok alatt. Századok 1868. 151.

48 Vö. fentebb a 25., 31. és 44. jegyzettel.

49 Zsolna kereskedelmi kapcsolataira is jellemző, hogy bíraskodás dolgában a sziléziai Teschen volt fellebbezési hatósága. Ezt Mária királynő a Hont megyei Korponába helyezte át, azzal az indoklással, „quia civitas Tessen est in alio regno constituta et ob hoc indecens exstitit eis [= civibus de Solna] ad illud regnum transcurrere”: CD XI. 531. – Zsolna saját bíraskodási jogkörét Korpona 1407-ben szabta meg: CD XI. 541.

50 Ld. fentebb a 20. jegyzetet.

51 „infra decem annos [...] ab omnibus tricesimarum solutionibus intra [...] regni ambitum ubilibet habitarum sint exempti”. – Harmincadmentesítésüket Zsigmond 1401. jan. 6-án megerősítette, de továbbra is 1397-től számított tíz évre: CD XI. 534–535.; ZsO I. 540.; ZsO II. 1. 94.

52 ZsO I. 586. – Vö. *Fekete Nagy Antal*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. Trencsén vármegye. Bp. 1941. 83., 364.

53 Az 1498:34. cikkely szerint Zsolna és más Vág völgyi harmincadok – Léva (= Illava), Bellus, Vágbeszterce és Vágújhely – a trencsényi főharmincadhoz tartozott. A zsolnai harmincad, ill. a Vág völgyi harmincadok működéséről az 1530–1550-es években: *Acsády I.*: i. m. 135., 138., 268–269.; *Ember Gy.*: i. m. 22–23.; *Pavel Horvath*: Príspevok k obchodným stykom Slovenska so Sliezkom a Moravou v prvej polovici 16. stor. Historické študie (Bratislava) 1966. 168., 187., 189.

3.

Még 1311 őszén történt – azután, hogy Kassa lakosai egy összecsapásban megölték Felső-Magyarország tartományurát, a nagy hatalmú Aba nembeli Amadét –, hogy Károly Róbert küldöttei megegyezést közvetítettek egyrészt Amadé özvegye és fiai, másrészt Kassa városa között. Az Amadé-fiak az október 3-án kötött egyezményben többek között arra kötelezték magukat, hogy visszabocsátják a király hatalmába Szepest, Gölnicet és Kassát, „cum universis *tricesimis* [!], tributis, censibus et quibusvis obventionibus”: valamennyi harmincadával, vámjával, adójával és mindennemű jövedelmével.⁵⁴ Eszerint a felsorolt helyek közül legalább az egyiken ekkoriban már dívott a harmincadszedés.

Ilyen hely volt minden bizonnyal Kassa, amelynek kereskedelmi tevékenysége éppen ez időtől fogva bontakozott ki, az Anjou-uralkodók hathatós támogatásával. Amikor az Amadé-fiak az októberi egyezményt felbontva a trencsén-nyitrai nagyúrral, Csák Mátéval szövetkeztek, a király a kassai polgárok és a szepesi szászok segítségével győzte le őket az 1312. június 15-én vívott nevezetes rozgonyi csatában. Ezt Károly Róbert és Nagy Lajos élethossziglan sem feledte és kiváltságokkal viszonozta.⁵⁵ A kassaiak „veszélyes kockázatot vállaló hű szolgálataikra való tekintettel”, 1319. április 9-én fölmentést kaptak a vámfizetés alól (*a solutione cuiuslibet tributi seu thelonii*) Abaújvár és Zemplén megye területén, „egészen a Tisza és a Sajó folyóig és Bereg megyéig”;⁵⁶ 1344. május 13-án védlevelet a „jogtalan” – a lengyel kereskedőkénél súlyosabb – vámszedéssel szemben olyan útjaikon, amikor áruikkal *Rutheniát*, azaz Halicsot keresték fel;⁵⁷ 1347. július 28-án pedig országos vásártartási jogot a pünkösöd utáni vasárnapkal kezdődő két hétre, amely idő alatt a vásárra utazók, bárhonnán jönnek is, mentességet élveznek mindennemű út- és vásárvám (*tributum*) fizetése alól.⁵⁸ Ugyanezen a napon Lajos király olyan átfogó kiváltságlevelet is adományozott a kassaiaknak, amely „Buda városának mintájára” készült,⁵⁹ és ahhoz hasonlóan az árumegállító jog elemi formáját is magában foglalta. Kimondta ugyanis, hogy „a lefelé és felfelé menő szekerek álljanak meg náluk

54 CD VIII. 1. Budae, 1832. 408.; XI. 425. – Az ügygel kapcsolatos oklevelekről ld. legújabban *Zsoldos Attila*: Kassa túsza. (Pillanatfelvétél 1311-ből Aba Amadé famíliájáról). TSz 1997. 345.

55 Károly Róbert erről egy élete végén, 1342. jan. 29-én kiadott, Kassát bíraskodási hatáskörrel felruházó oklevelében így emlékezett meg: „eo tempore, quo adhuc funiculi nostrae potentiae nondum sic late fuissent extensi, in conflictu, quem olim contra Matheum filium Petri dictum de Trenchin infidelem nostrum notorium et aemulum regni nostri iuxta fluvium Tarcha vocatum prope ipsam civitatem nostram Cassa habuimus, ubi auxiliante Domino, per adiutorium ipsorum fidelium civium et hospitem nostrorum cum summa diligentia et sedula sollicitudine nobis exhibitum, victoriam obtinimus laudabilem et triumphum.” – Idézi: *Hajnik I.*: i. m. 146.; vö. Lajos király hasonló visszatekintésével alantabb a 62. jegyzetben.

56 CD VIII. 2. Budae, 1832. 212–214.

57 CD IX. 1. 209–210. – *Ruthenia* vagy *regnum Ruthenorum* (pl. CD VIII. 2. 293. [1321]; IX. 2. 363. [1355]) jelentésére ld. alantabb a 64. jegyzetet.

58 *Hajnik I.*: i. m. 147. – A második országos vásárra szóló jogosítványt: az Erzsébet-napot (nov. 19.) megelőző és követő hétre, később Zsigmondtól kapták 1392. nov. 30-án: *Hajnik I.*: i. m. 153.

59 Buda kiváltságlevelére vonatkozólag ld. alább a 130. jegyzetet.

áruikkal, és mint eddig, mindennap tartsanak vásárt”, ahol azokat eladásra felkínálják.⁶⁰

A „lefelé menő”, azaz észak felől Kassára érkező szekerek megállása különösen fontos volt számukra, hiszen lengyelországi és halicsi kereskedelmi kapcsolataik már ezekben az évtizedekben megalapozódtak.⁶¹ Árumegállító joguknak ezt a nevezetes irányát 1361. augusztus 9-i szabadalomlevelük írta körül. Ebben Lajos király – ismételten megemlékezve atyjának szorongatott helyzetében tett hajdani derekas szolgálataikról⁶² – kifejezetten *de regnis Russiae, Poloniae et de provinciis eorundem*: az Oroszországból – azaz Halicsból –, Lengyelországból és ezek tartományai-ból Magyarországra érkező külföldi kereskedőkre vonatkozóan rendelte el, hogy „szekerekkel és áruikkal Kassa városán túl semmiképpen se mehessenek, hanem ott mindenféle árucikküket rakják s tegyék le, és adják el”.⁶³ (Itt *Russian* éppúgy, mint a fentebb idézett 1344. évi védlevelél *Rutheniáján*, a halicsi orosz fejedelemség értendő, amely a magyar királyok titulátúrájában *Galicia ac Lodomeria* néven szerepelt.)⁶⁴ Az oklevél – ismételten hangsúlyozva, hogy „ezentúl minden árujuk lerakása, letevésé és általános adásvétele csakis és teljesen Kassa városában történjék, és a külföldi kereskedőknek ne legyen semmilyen lehetőségük a továbbutazásra” – végül arra intett: „úgy azonban, hogy ha a velük [=a kassaiakkal] gyakorolt kegy [=az árumegállító jog adományozása] miatt a királyi felségnek *nem fog kára származni harmincad- és vámjövedelmeiben*”.⁶⁵

60 Az oklevél bevezetője szerint Lajos király „libertates infrascriptas more [...] civitatis Budensis” adta Kassának. Az árumegállításról ennyit mondott: „currus descendentes et ascendentes cum mercimoniis apud eos descendant et forum, sicut prius, habeant quotidianum”: CD IX. 1. 466–470. – Magyar fordításban közölte és egybevetette a budai privilégiummal *Salamon Ferenc*: Budapest története. III. Bp. 1885. 48–50.

61 Kassa és Krakkó tanácsa (az utóbbi nemcsak a maga, hanem „der gantzen gemein der kron zu Polen” nevében) már 1324-ben szerződést kötött arról, hogy polgárai háborítatlanul kereskedhetnek egymás városában. Krakkó és Szandec már 1329-ben megállapodott abban, hogy a krakkói polgárok „pergentes cum mercibus suis versus partes Ungariae” csakis Szandecen át fognak utazni, odafelé és visszafelé egyaránt: *Franciszek Piekosiński*: Codex diplomaticus civitatis Cracoviensis medii aevi. (= CDC) I. Cracoviae, 1879. 17.; *Stanisław Kutrzeba*: Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski. W Krakowie, 1902. 9., 59.

62 Azokról a szolgálatokról, amelyeket „tempore minus placido, quo scilicet funiculi tentorii potentiae [...] patris nostri nondum longe erant distincti, [...] adversariis nostri genitoris [...] se viriliter opponendo” teljesítettek. Vö. fentebb az 55. jegyzettel.

63 „... ultra ipsam civitatem Cassensem cum vecturis et mercibus eorum nullam procedendi habeant facultatem, sed omnia sua mercimonia ibidem deponant, reponant atque vendant”.

64 A korabeli *Ruthenia, Russia* (Ruscia), *Russia rubra* nevezetekre számos adatot közölt *Georgius Fejér*: Galicie ac Lodomeriae cum regno Hungariae nexus. In: CD IX. 4. IV., XVIII., XXVII–XXVIII. – Miután Nagy Lajos Lengyelország trónjára lépett, a magyar és a lengyel kereskedőknek 1372. aug. 6-án *ad civitatem Lemburgensem* (Lemberg, Lwów) *et ad alias partes terrae Rusciae* szabad áthaladást engedélyezett: CDC I. 50.; *S. Kutrzeba*: i. m. 109. – Az 1372 és 1387 között magyar uralom alatt fennállt halicsi „orosz vajdaságra”: CD IX. 4. 541., 550.; IX. 5. 262., 468.; X. 1. 44., 314–315.; stb.

65 „... ita tamen, quod si regiae maiestati per dictam gratiam ipsis factam *damnum in suis tricesimis et tributis non inferetur*”. – Az oklevél szövegét (kisebb eltérésekkel és némely hiányokkal) *Fejér* háromszor közölte, éspedig 1344., 1361. és 1368. évszám alatt: CD IX. 1. 210–212.; IX. 3. 241–243.;

Felmerül itt a kérdés: miféle kára származhatott volna a kassai árumegállításból a helybeli királyi harmincadnak? Hiszen az árumegállítás joga – amely a városba érkező kereskedőket arra kötelezte, hogy szekereikkel megállva, áruikat kirakják és bizonyos ideig eladásra kínálják⁶⁶ – éppenhogy elősegítette a harmincadszedés gyakorlati lebonyolítását: a rakományok felbontását és értékük szerinti vámolását. Az árumegállításnak és a harmincadszedésnek ez a „pozitív” összefüggése már a korábban létesült esztergomi, győri és budai harmincadhelyeknél is megfigyelhető volt,⁶⁷ és most nyilván Kassa esetében is érvényesült. De a két rendszabálynak volt, illetve lehetett ellentétes hatása is. Ha a külföldi kereskedő, mihelyt megállt a városban, egy helybeli vevőnek nyomban eladta az áruját, akkor ezt esetleg kivonhatta a harmincadra kerülő importcikkék köréből. Másrészt: ha a kereskedő az árumegállítást kijátszva, Kassától „félreeső” útra hajtotta szekerét, akkor az itteni harmincadot is megkerülhette.⁶⁸ Az utóbbi, elég gyakori eljárásnak⁶⁹ egyik sajátos esetére vet fényt Zsigmond király 1388. január 24-i oklevele. Jóllehet a Lengyelországból jövő minden kereskedőnek – foglalta össze az oklevélíró a kassai polgárok panaszát – a város szabadsága és régi szokása értelmében Kassán valamennyi áruját le kell raknia és eladásra kitennie, most a *gallicusok* (azaz itáliai üzletemberek),⁷⁰ akik a magyarországi harmincadok és vámok jövedelmeit bérbe vették, mégis harmincadfizetés és

IX. 4. 135–136. – Az 1344. évi keltezést fogadta el Csánki D.: Hazánk i. m. 26.; Salamon F.: i. m. III. 51.; Wenzel ADE II. 54., aki az oklevél hosszabb részletét újólaj publikálta. – Hajnik viszont a szöveg törzsrészét 1361. dátummal adta közre: i. m. 149.; Farkas Róbert sem talált ilyen tartalmú oklevelet 1344-ből: Kassa árumegállító joga. A város titkos levéltárának adatai alapján. Kassa, 1893. 7–8. – A kérdést eldönti, hogy a *Fejér* által közölt első és harmadik szövegben éppen a keltezés *évszáma* hiányzik. Csak a második közlésben (és Hajniknál) teljes a dátum: „in Zolio in vigilia festi beati Laurentii martyris. Anno Domini millesimo trecentesimo sexagesimo primo.” Az oklevél kelte tehát: 1361. aug. 9. – Az 1361. évi szöveget Lajos király 1364. okt. 5-én formális kiváltságlevélben erősítette meg és adta ki újra Kassa számára: CD IX. 3. 402–404. – Az utóbbit 1393. nov. 25-én Zsigmond is átírta a város részére: ZsO I. 357. – Ld. még alább a 69. jegyzetet.

66 „Hogy [az árumegállítás] milyen mértékben történt, az városonként, privilégiumaik szerint nagyon különböző volt”: Domanovszky Sándor: A szepesi városok árumegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért 1358–1570. Bp. 1922. 19. – Az 1361. évi oklevél az árumegállítás szigorú (időbeli korlátozás nélküli) mértékével ruházta fel Kassát az észak felől jövő kereskedőkkel szemben. A rendelkezés enyhítéséről ld. alább a 90. jegyzetet.

67 Ld. az 1. jegyzetben idézett munkámat: 40–43.

68 Vö. fentebb a 20. jegyzettel.

69 Zsigmond 1399. jan. 2-án három újabb oklevélben nyilvánította ki Kassa árumegállítási jogát, mégpedig mind a bel-, mind a külföldi kereskedőkkel szemben (*mercatoribus tam intra, quam extra regnorum nostrorum ambitum existentibus*) – külön is hangsúlyozva az árumegállításnak, az északi mellett, másik fő irányát, nevezetesen az „Erdélyből és Várad felől” érkező nagyszabású és más erdélyi szász kereskedőket illetően: Hajnik I.: i. m. 153–154.; Farkas R.: i. m. 13–14.; ZsO I. 622–623. – Erre hivatkozva fordultak a királyhoz a kassai polgárok panasszal azok ellen a birtokosok ellen, akik egyes kereskedőket befogadnak birtokukra, és *per vias inconsuetas* engedik utazni őket, kijátszva a kassai árumegállítást. – A jövőben ne merjék ezt tenni – hangoztatta Zsigmond 1400. dec. 6-án valamennyi főpaphoz, báróhoz, nemeshez, ispánhoz, városi és szabadfalusi előljáróhoz intézett felszólításában: ZsO II. 1. 79.

70 Lederer Emma: A középkori pénzületek története Magyarországon. Bp. 1932. 164., 179.

egyéb szolgáltatások nélkül megpróbálnak a városon át- és továbbutazni.⁷¹ A király erre, elég lagymatagon, azzal a felszólítással válaszolt: tartsák épségben a város régi szabadságát és szokásait.⁷²

A kassai harmincadbevételek csorbításának egy másik, az árumegállítástól független módjáról értesülünk Mária királynő négy évvel korábbi okleveléből. Bár ő szigorúan elrendelte – írta Kassa város tanácsának 1384. március 13-án –, hogy a kassai harmincadhelyen az esedékes *tricesimát* aranyforintban vagy olyan új „koronás” dénárookban kell megfizetni, amelyekből 100 darab ér egy aranyforintot, ennek a rendelkezésének számosan nem tesznek eleget a helybeli és idegen, bel- és külföldi kereskedők közül, akik Kassán „tartózkodnak, gyűlnek össze és mennek keresztül”, és engedetlenségükkel tetemes kárt okoznak a királyi kamarának. (Az oklevél nem mondta el, de nyilvánvaló, hogy az „engedetlenkedők” a harmincadot a közkézen forgó, gyengébb minőségű veretekkel rótták le, amelyekből akkoriban 150–180 darabot számítottak egy aranyforintra.)⁷³ A királynő ezért felszólította a kassaiakat, hogy áruik után a harmincadot az előírt pénzfajtában egyenlítsék ki, és nyújtsanak segítséget is Nambusculi de Florentia harmincadispánnak (*comiti tricesimarum*) és a kassai harmincadhelyen működő embereinek (*hominibus in loco tricesimali in civitate nostra, videlicet in medio vestri constitutis*), hogy „az engedetleneket és makacsodókat a harmincad igazságos és jogszerű megfizetésére kényszerítsék”.⁷⁴

Ám nemcsak itáliai üzletemberek, meg hazai és külhoni kereskedők próbáltak ügyeskedni a harmincadon, hanem magyar országnagyok is, ha üzletelni támadt kedvük. Némi protekciót gyaníthatunk például Kamerer Ulrik kassai harmincados 1394. április 30-án kelt levele mögött, amelyben igyekezett elhárítani Csetneki György királyi asztalnokmester és Miklós nevű rokona szemrehányásait. Ő nemhogy akadályozná rézszállományukat – írta Kamerer –, hanem éppenséggel úgy igazítja el

71 Annak ellenére, hogy „omnes mercatores de Polonia venientes omnia et singula ipsorum mercimonia in [...] civitate nostra Cassa deponere et ibidem venditioni exponere deberent [...], nunc vero Gallici, qui redditus et proventus tricesimarum et tributorum in regno nostro Hungariae convenerunt, cum eorum mercimoniis salvis tricesimis et aliis dationibus pergere et transire conarentur”.

72 ZsO I. 40.

73 Vö. Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Századok 1990. 66–68. – Fejtegetéseit azzal egészíthetjük ki, hogy Zsigmond 1390-ben életbe léptetett pénzreformját eszerint megelőzte Mária királynő 1384. évi pénzkibocsátása: *nova moneta nostra coronas dicta*, ahogy szóban forgó oklevele kifejezte. – Sőt Máriának tulajdonított egy másik okleveléből azt hihetnénk, hogy a királynő ugyanekkor már *monetam argenteam minorem vulgo quarting appellatam* is veretett úgy, hogy az egyik oldalán kettős keresztet, másik oldalán pedig *coronam seu formam coronae* ábrázoljon, és belőle 400 darab tegyen ki egy aranyforintot: CD X. 8. 120–121. – Ez utóbbi szöveget azonban Fejér tévesen tulajdonította a királynőnek; az Zsigmond király 1430. márc. 6-án kiadott rendelkezésének egyik részlete: CD X. 7. Budae, 1843. 196–200.; vö. Decr. I. 251.

74 CD X. 1. 151–153.; Kemény Lajos: Mária királynő 1384. évi rendelete a „koronás” dénárokról. Numizmatikai Közlöny (= NumK) 1918. 86–87. Az utóbbiban a datálás feloldása tévesen máj. 25.; holott *secundo die festi Gregorii papae* márc. 13-nak felel meg. – Mária királynő rendeletét harmincadispánjának jelentésére hivatkozva adta ki. Ennek nevét Fejér és Kemény Rambusculinak olvasta. Nevéről és más harmincadispáni ténykedéseiről ld. alább a 182–185. jegyzetet.

azt, mint a sajátját, és pedig nemcsak a kassai harmincadon, hanem minden más helyen is, ahová elér a keze ...⁷⁵

Végül volt, mint ismeretes, jogszerű módja is a harmincadon való előnyszerzésnek: valamilyen kedvezmény kieszközlése az uralkodótól (persze nemritkán ellenszolgáltatás fejében). A kedvezmény különböző mértékű és jellegű lehetett: fölmentés a harmincadfizetés alól bizonyos áruk után (ilyet kaptak a soproniak a saját földjükön termelt gabona és bor kivitele után 1370-ben ...⁷⁶ mentesítés a kötelezettségtől valamelyik harmincadhelyen (ilyet szereztek a sárváriak 1341-ben a helybeli, 1383-ban a soproni harmincadra vonatkozóan);⁷⁷ fölmentvény valamelyik harmincadhelyen bizonyos alkalomra (amilyen a szakolcai vásárra utazó kereskedőket illette meg a vásár idején az ottani harmincadon 1372 óta);⁷⁸ országos – az ország valamennyi harmincadhelyére szóló – mentesség bizonyos időre (amilyenben a zsolnaiak részesültek 1397-ben tíz esztendőre);⁷⁹ stb. Nos, a kassai polgárok is kaptak egyfajta harmincadkedvezményt. Szolgálataik jutalmául és az előző „zavaros időkben” szenvedett káraik pótlásaként Zsigmond király 1404. január 27-én tíz év tartamára fölmentette őket a *tricesima* felének fizetésétől az összes harmincadhelyeken, másszóval országos félharmincad-mentességet engedélyezett számukra egy évtizedre.⁸⁰ Egyszermind meghagyta Nürnbergi Márk harmincadispánnak (*comiti tricesimarum*), valamint az egyes harmincadhelyeken működő *tricesimatorok*nak és *vicettricesimatorok*nak, hogy a kassaiaktól mindennemű árujuk után a harmincadvámnak csak a felét hajtsák be.⁸¹

4.

Az 1311. októberi Amadé-egyezségben⁸² is érintett szepesi százszoknak szintén hasznára vált, hogy Károly Róbert mellé álltak a rozgonyi ütközetben 1312. június 15-én. *Comes*üket a király már augusztusban megjutalmazta a fegyveres

75 „... cuprum vestrum [...] non tantum nostris in tricesimis, sed indubie alias ubicumque locorum, ubi nostra requisierit facultas, diligenti conatu volumus tamquam nostrum proprium gubernare”: ZsO I. 376. – Csetneki György asztalnokmesterről, későbbi gömöri ispánról Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. Bp. 1996. 47., 131.

76 Ld. fentebb a 16. jegyzetet.

77 Ld. a 11. és 14. jegyzetet.

78 Ld. a 39. jegyzetet.

79 Ld. az 51. jegyzetet.

80 „de omnibus rebus mercimonialibus [...], de quibus tricesima exigi est consueta, [...] per regni nostri climata, signanter ad quaevis loca tricesimarum nostrarum et quorumlibet aliorum conducendis et apportandis a data praesentium usque decem annorum revolutionem mediam tricesimam sive medietatem tricesimae dare [...] debent”. – A *quorumlibet aliorum* szavak nyilván az esetleges zálogbirtokosra vagy harmincadbérletre vonatkoznak. Vö. fentebb a 26. jegyzettel.

81 *Hajnik I.*: i. m. 159.; ZsO II. 1. 346. – Más városok polgárainak félharmincad-mentességéről ld. alább a 120., a kassai harmincadhivatalról a későbbiekben a 123. jegyzetet.

82 Az egyezményben szereplő Szepes helynév vagy Szepesvárra, a megyeszékhelyre, vagy Váraljára, a „huszonnégy szepesi város” egyikére vonatkozott; vö. *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 137–138., 163., 335–337.

segítségért,⁸³ együttes kiváltságlevelüket pedig, amely még V. Istvántól, 1271-ből származott, és a szabad bíróválasztás jogát biztosította számukra,⁸⁴ 1371 novemberében megújította, elismerésül hűségükért és áldozatkészségükért.⁸⁵

A kiváltságlevelél, amelyet Károly Róbert 1328-ban is átfirt, a szászok közösségéhez tartozó települések közül kiemelte Lőcsét, és a megye székhelye, Szepesvár mellett mintegy a szász önkormányzat külön székhelyének, bírósági központjának ismerte el.⁸⁶ Lajos király pedig, miután két ízben is megerősítette a privilégiumot, 1364. október 5-i oklevelében fontos új elemmel gyarapította Lőcse „kiemelkedő nevezetességét”. A szepesi városok egy részének ama törekvésével szemben, hogy bírósági székhelyük Csütörtökhelyre kerüljön át, nemcsak megerősítette atyjának a *sedes iudiciaria* Lőcsén maradására vonatkozó rendelkezését, hanem kiegészítette egy másikkal is: az árumegállító joggal – ezt a jogosítványt is atyjától credezetve.⁸⁷

Az 1364. évi oklevelnek Lőcse árumegállító jogáról szóló része lényegét tekintve megegyezett Kassa három évvel korábbi oklevelének előírásával. Az 1361. évi szöveg, mint láttuk, a Lengyelországból és Halicsból jövő kereskedőket kötelezte árulerakásra Kassán. Az 1364-i irat ezt úgy fejezte ki, hogy „az összes külföldi kereskedők, vagyis a más országbeliek és nem hazaiak”, akik Lőcsén át jönnek, mindennemű árujukat rakják le a városban.⁸⁸ Nos, a „más országbeli és nem hazai” kereskedők túlnyomórészt Lengyelországból érkeztek Lőcsére, illetve a Szepességre, amelynek lengyel kapcsolatai a Poprád és Dunajec folyók völgyében már korán – Kassát megelőzően – létrejöttek. A kereskedők útja Krakkóból Bochnián, Szandecen és Piwnicznán át Lublónak, és innen közvetlen hegyi úton vagy Késmárk felé kerülve, Lőcsére vezetett; Nowy Targ felől Szepesófalun és Késmárkon át ugyanoda.

83 „Stephanus comes Saxonum nostrorum de Scepus [...] quamplures homines tam pedestres, quam equites armatos de terra Scepusiensi ad nostrum subsidium adduxit”; jutalmul részesedést kapott az iglói bányajövedelemből: CD VIII. 5. Budae, 1835. 79. – A szász *comes* ekkoriban Görgey Illés fia István volt: *Fekete Nagy A.*: A Szepesség i. m. 363.

84 *Endlicher* 522–525.; CD V. 1. Budae, 1829. 132–135.

85 Ugyanakkor azt sem mulasztotta el az uralkodó, hogy az időközben felfejlődött szepesi községek együttes évi adóját négyszeresére, 300 ezüst márkáról 1200 márkára emelje. – *Fejér* ennek az oklevelnek egyrészt német fordítását közölte (*Carolus Wagner*: *Analecta Scepusii sacri et profani*. Viennae, 1774. I. 196–200. alapján) 1312. évi dátummal: CD VIII. 1. 435–439.; másrészt latin szövegét 1317-i keltezéssel: CD VIII. 2. 57–61. – *Domanovszky S.*: A szepesi városok i. m. az 1312. nov. 12-i datálást fogadta el: Oklevéltár. 195–196. De az oklevél végén közölt méltóságosor alapján már *Karácsonyi János* kimutatta, hogy a valódi keltezés 1317: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp. 1902. 70. – Követte *Fekete Nagy A.*: A Szepesség i. m. 334–335.

86 „... comes et castellanus auctoritate regia [...] constitutus [...] una cum comite ipsorum Saxonum provinciali causas ad se attinentes [...] iudicabit in Leutschae civitate, nostrae provinciae capitali”: CD VIII. 2. 59.

87 *Domanovszky S.*: A szepesi városok i. m. Oklevéltár. 196–198. – *Demkó Kálmán* szerint Lőcsét már Károly Róbert ruházta fel árumegállító joggal 1321. jún. 11-én: Lőcse története. Lőcse, 1897. 311. (Forrásmegjelölés nélkül.)

88 Lajos király „...duxisset annuendum, quod universi mercatores extranei, seu aliorum regnorum et non regni sui, omnes res suas mercimoniales, cuiuscumque generis vel speciei existerent, per ipsam civitatem suam transcuntes de Leuche ibidem deponerent”.

Akik továbbutaztak, azok Lublóról Kisszebenen, Lőcséről pedig Szepesváron (Váralján) keresztül juthattak el Eperjesre, majd Kassára.⁸⁹

Árumegállítási joggal felruházott városból a kereskedőknek továbbutazniuk, ha egyáltalán, csak akkor lehetett, ha ott áruikat már bizonyos ideig kirakták és eladásra felkínálták. Kassa 1361. évi kiváltságlevele az árumegállítás időtartamát, mint láttuk, nem korlátozta, és a külföldi kereskedőknek az áruikkal való továbbutazást kereken megtiltotta. Jócskán enyhítette ezt a szigort az 1368. február 25-én Budán kötött magyar–lengyel kereskedelmi szerződés, amely a lengyelországi kereskedőket már csak három napig kötelezte kassai kirakodásra, és engedélyezte, hogy azt követően megmaradt áruikat továbbvihessék „az egész országban és azon kívül”.⁹⁰ A két időpont közé esett, és a szabályozás szigora szerint is középhelyet foglalt el Lőcse 1364. évi oklevele, amely a külsországi kereskedőkkel szemben az árulerakás időtartamát tizenöt napban határozta meg; csak ha ez után is maradna még eladatlan portékájuk, akkor kereskedhetnek vele szabadon az ország más részein, vagy vihetik haza.⁹¹ Persze a tizenöt napos lőcsei *depositio* sem volt ínnyükre a kassaiaknak, hiszen a lengyel határtól az egyik fontos út, mint említettük, Lőcsén át vezetett Kassára. Viszályba is keveredtek emiatt a lőcseiekkel; de Zsigmond király 1393. január 20-i döntésével megerősítette Lőcsének azt az, úgymond, Károly Róberttől nyert és Lajos által is megújított szabadságát, hogy a városba jövő kereskedők kötelesek ott áruikat tizenöt napig lerakni és eladásra kínálni.⁹²

Különbözött végül a Kassa árumegállító jogát körülíró 1361. évi szabadalomlevéltől az 1364. évi lőcsei oklevél idevágó részlete abban, hogy nem tett utalást a városbeli harmincadra és az ebből származó királyi jövedelemre. De talán nem tévedünk, ha ezt a különbséget a lőcsei oklevél kiadása sajátos körülményeinek tulajdonítjuk.⁹³ Annak az uralkodói döntésnek, amely egyes szepesi városok törek-

89 Demkó K.: i. m. 309.; *Divéky Adorján*: Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal, főleg a XVI–XVII. században. Bp. 1905. 22–23.; S. *Kutrzeba*: i. m. 8–9.; *Domanovszky S.*: A szepesi városok i. m. 5., 13–14.

90 „... dum ad civitatem Cassensem pervenerint et ibidem *tribus diebus integris* commorantes, si res mercimoniales per ipsos ibidem venditioni exponendas [...] nullus mercator seu alii [...] homines [...] medio tempore comparare noluerint, extunc [...] per totum regnum nostrum et extra libere vadant [...], mercis ipsorum vendentes et alias ementes”: CDC 47.; vö. fentebb a 66. jegyzettel. – Az árumegállítási jog alkalmazásának módja és mértéke, más kereskedelmi kérdésekkel együtt, a következő évtizedekben sokszor volt vita és viszály tárgya magyar–lengyel viszonylatban.

91 „... a die depositionis rerum suarum mercimomialium *usque quindenam eiusdem diei* ibi stare et commutationem seu contractum earundem celebrare tenerentur, et [...] expleta ipsa quindena depositionis diei [...] ad quamlibet regni [...] partem recedendi et etiam domum redeundi, rebus salvis et personis, liberam haberent facultatem”: *Domanovszky S.*: A szepesi városok i. m. Oklevéltár. 198.

92 ZsO I. 303. – A 14. század végétől fogva Késmárk, amelyen két út haladt át Lőcse felé, szintén az árumegállítási jog megszerzésére törekedett, és Lőcse veszélyes vetélytársává nőtt. A két szepesi város e körül forgó, több mint másfél százados küzdelme a fő tárgya *Domanovszky Sándor* A szepesi városok ... többször idézett művének.

93 Lázadó polgárok a Lajos király által 1347-ben megerősített százsz kiváltságlevelet ellopták Lőcséről, átvitték Csütörtökhegyre, ahonnan utóbb Késmárkra került: *Domanovszky S.*: A szepesi városok i. m. 9–10. Oklevéltár. 197.

vésével szemben Lőcse „kiemelkedő nevezetességét” kívánta megerősíteni, nem volt köze a harmincadügyhöz. Ám az árumegállítás és harmincadszedés fentebb kifejtett „pozitív” összefüggésére gondolva, feltételezhetjük, hogy ez idő tájt vagy nem sokkal később Lőcsén is felállt már a harmincadhivatal. Az árumegállító jog adományozása akár alkalmat is adhatott az uralkodónak, illetve harmincadispánjának arra, hogy a kiváltságolt városba, ha ott még nem volt, *tricesimator*t rendeljen ki, és közvetlenül is hasznot húzzon a növekvő áruforgalomból.

Feltevésünket erősíti Lajos királynak az az egykorú oklevele, amely ugyan nem Lőcsén, de a Lőcsére vezető egyik kereskedelmi út közbülső állomásán, a határszéli Lublón már ez időben harmincadszedésre enged következtetni. Lubló kiváltságlevelének szövegét a helyi levéltárból Fejér György *anno Domini MCCCXLII, in festo apostolorum Philippi Iacobi* keltezéssel közölte, megjegyezve, hogy „az évszámban hiba van”.⁹⁴ A helyes évszám megállapítását a privilégiumot záró hosszú méltóságnevsor teszi lehetővé, amelyből – Engel Pál *Archontológiájának* köszönhetően – megállapíthatjuk, hogy az oklevél 1365. május 1-jén kelt.⁹⁵ Mármost ez az oklevél, amely Lubló polgárait, többek között, a szabad bíróválasztás jogával ruházta fel és kivonta a lublói várnagy *iurisdictió*ja alól, engedélyezte nekik azt is, hogy a városba behozott és ott eladásra kitett áruk után ne fizessenek *tributumot*; de előírta, hogy „az onnan kivitt áruk után a *tributumot* és *tricesimát* a szokásos módon fizessék meg”.⁹⁶ Ezt a rendelkezést – amely a behozott és kivitt áruk eltérő vámkezelése tekintetében egybehangzott Lajos királynak a pozsonyi *tricesimatorok*hoz intézett 1374. január 8-i utasításával⁹⁷ – Lubló határszéli fekvését is figyelembe véve, aligha értelmezhetjük másként, mint úgy, hogy Lublón akkoriban már harmincadállomás működött. A lublói harmincadról pedig hamarosan már a lőcseivel összefüggésben fogunk hírt venni.⁹⁸

Teljes egyértelműséggel szólt azután magának a lőcsei harmincadnak a működéséről az a szabadalomlevél, amelyet Zsigmond adott ki Lőcse számára – több

94 CD IX. 1. 50–54. – Fejér a hibát az idézett dátumot kiegészítő *regni nostri autem primo* alapján ismerte fel – nyilván arra gondolva, hogy *festum Philippi et Iacobi apostolorum* máj. 1-jének felel meg, 1342. máj. 1-jén pedig még nem Lajos uralkodott. (Károly Róbert 1342. júl. 16-án halt meg, Lajost júl. 21-én koronázták.)

95 Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 3., 8., 12., 23., 28., 38., 41., 46., 48., 64–68., 70., 73–74., 84–86., 167. – A záradékban felsoroltak méltóságviselésének időhatárait egybevetve, kitudódik, hogy az oklevél csak 1363 és 1365 között írható. Megtudjuk továbbá, hogy az irat keltének idején a knini püspökség üresedésben volt, ami Engel archontológiája I. 85. szerint 1364. aug. 22-től 1365. dec. 27-ig állott fenn. Ezen az időtartamon belül pedig Fülöp és Jakab apostolok napja csak 1365. máj. 1-jét jelentheti. – Már Karácsonyi J.: i. m. 74–75. és nyomában Fekete Nagy A.: A Szepesség i. m. 248. is korrigálta a keltezést, de 1364-re, közelebbi meghatározás nélkül.

96 „... concedimus etiam ipsis fidelibus civibus nostris, ut de rebus eorum [in] dictam civitatem nostram importantibus [= importandis] et venditioni ibidem exponentibus [= exponendis] nullum tributum persolvant, sed de rebus exportantibus [= exportandis] de eadem *tributum et tricesimam solvant more consueto*”: CD IX. 1. 52.

97 Ld. fentebb a 23. jegyzetet.

98 Ld. alább a 110. és 123. jegyzetet.

nyugat- és észak-magyarországi városhoz hasonlóan – 1402. január 22-én.⁹⁹ Ebben a király – figyelembe véve egyrészt a lőcsei polgárok hű szolgálatait, „főleg múlt évi szorongattatásának egész ideje alatt”,¹⁰⁰ másrészt a város kedvező fekvését és kereskedelmének ebből adódó országos jelentőségét – mindenekelőtt elrendelte, hogy az összes bel- és külföldi kereskedők, akik Lőcsére érkeznek, valamennyi árujukat, amelyet Magyarországról Lengyelországba vagy Sziléziába kivisznek, vagy pedig ezekből az országokból és máshonnan Magyarországra behoznak, kötelesek legyenek a városban lerakni, felbontani, mérlegesen lemérni és végleges eladásra vagy cserére bocsátani.¹⁰¹ Ez a szövegezés jelentős mértékben kibővítette Lőcse árumegállító jogát Lajos király 1364. október 5-i iratához képest. Egyrészt azzal, hogy a behozott árukon kívül a *kivitelre* is kiterjesztette (ez a harmincadvámolásnak is érzékeny kérdése volt, amire a továbbiakban még visszatérünk); másrészt azzal, hogy a külföldi kereskedőkön kívül a hazaiakra is kötelezőnek nyilvánította.¹⁰² Igaz, az utóbbiak körét az oklevél egy későbbi mondata rögtön le is szűkítette: a pozsonyi, soproni, nagyszombati és trencsényi polgárokat – akik ugyanaznap kaptak Zsigmondtól nagyjából hasonló tartalmú szabadalomlevelet¹⁰³ – kivonta a lőcsei árulerakás hatálya alól (aminthogy a kölcsönösség alapján a lőcsei kereskedőket is fölmentette a *depositió*tól az említett négy városban). Figyelemre méltó még, hogy a Lőcsén áthaladó külkereskedelmi forgalom irányát Zsigmond oklevele Lengyelország mellett Sziléziában jelölte meg; ez egybehangzott Lajos királynak azzal az 1364. október 5-én kelt, fentebb idézett iratával, amely a kassai meg a szepesi kereskedők vámterheit együtt szabályozta a Zsolnán át Sziléziába vezető „új úton” is.¹⁰⁴

A lőcsei árumegállítást időtartamáról az 1402. évi rendelkezés nem szól; így nyilván a Lajos király által 1364-ben megszabott, Zsigmondtól 1393-ban megerő-

99 Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Lőcse és Bártfa kapott ezen a napon Zsigmondtól árumegállító jogot, mellettük Trencsén is szabadalomlevelet, de árumegállító jog nélkül. Az utóbbira Mályusz Elemér volt szíves felhívni figyelmemet még 1975-ben, egyik Levante-cikkem lektoraként. Az előbbieken kívül Sopronra: CD X. 4. Budae, 1841. 108–112. §. *Házi* I. 1. 267.; Pozsonyra: CD X. 4. 112–116., 121–124.; Nagyszombatra: *Pleidell Ambrus*: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Bp. 1925. 71.; Lőcsére: ZsO II. 1. 168–169.; Bártfára ZsO II. 1. 167–168.

100 Ismeretes, hogy Zsigmond 1401. ápr. végétől néhány hónapig az „ország” fogságában volt.

101 „... omnes et singuli [...] *regni nostri* [...] ac *forenses* mercatores, qui mercantias aut bona commutabilia, cuiusvis speciei vel maneriei fuerint, *extra de regno nostro* Poloniam vel Slesiam *sive in regnum nostrum* de supradictis partibus et alias undecunq[ue] portanda [...] ad praedictam civitatem nostram per vias et stratas communes [...] introduxerint [...], illi universas easdem res et bona ibidem *deponere* sive reponere, nec inde disportare, sed ibidem *religare*, ponderare et equabria mensurare ac *vendere* vel commutare finalemque compositionem ibidem facere teneantur”: ZsO II. 1. 168–169.

102 Az ilyen kiterjesztő értelmezést tette lehetővé már Bebek Detre nádor 1400. nov. 8-i ítéletlevele, amely az árumegállítást mellett a nyilvános mérleg tartásának jogát is egyedül Lőcsének ítélte oda az egész szepességi kerületben Késmárk és Igló igényeivel szemben; a lőcsei árulerakás időtartamát pedig továbbra is tizenöt napban szabta meg: *Domanovszky S.*: A szepesi városok i. m. Oklevéltár. 199.

103 Ld. fentebb a 99. jegyzetet.

104 Ld. fentebb a 47. jegyzetet. – Megjegyzendő, hogy a kassai és a szepesi kereskedők egyenlő elbánásban részesültek a Vág völgyén leereszkedve, *versus Austriam seu Viennam* utaztukban is: ZsO I. 66. (1388); 458. (1395).

sített (és Bebek Detre nádor részéről 1400-ban megismételt) tizenöt napos határidőhöz kellett a kereskedőknek alkalmazkodniuk; ami pedig ez idő alatt nem kelt el áruikból, azzal békén továbbutazhattak. Erre vall az oklevélnek az a további – s bennünket tárgyunk szempontjából különösen érdeklő – passzusa, amely arra szólította fel a bel- és külföldi kereskedőket egyaránt, hogy ha továbbutaznak Lőcséről, *se nostris more solito locorum ostendant tricesimatoribus*: jelentkezzenek a királyi harmincadosoknál a harmincadhelyek szokásos módján; nevezze meg előttük azt a várost, ahová eladatlan áruikkal menni szándékoznak, és vigyenek magukkal pecsétes igazolást tőlük áruik előzetes kirakásáról és jelentkezésükről.¹⁰⁵ Íme, a közvetlen bizonyítéka annak, hogy az adott időpontban: 1402 januárjában Lőcsén harmincadhivatal működött (és az árumegállítást végrehajtásának ellenőrzésében is közreműködött). Sőt nyilvánvalóan már ez előtt is, hiszen a kereskedőknek *more solito* kellett jelentkezniük a helybeli harmincadosoknál.

S Lőcse ez után is harmincadhely maradt, bár árumegállító joga átmenetileg csorbát szenvedett. Zsigmond ugyanis néhány hónappal később, 1402. október 1-jén hatálytalanította *nuper* – nemrég, ti. január 22-én – kiadott rendelkezéseit, köztük a Lőcsének szólót, és csak az olyan árumegállítási jogosítványokat újította meg, amilyenekkel egyes városok, mint Kassa *dudum et ab antiquo* – régtől fogva – voltak felruházva, és ezeket is csak a külföldi kereskedőkre vonatkozóan tartotta érvényben.¹⁰⁶ A hazaiakat viszont fölmentette az árulerakási kötelezettségtől (kivéve az erdélyi szászokat Kassán),¹⁰⁷ csupán a harmincadok és vámok szokott módon történő megfizetését követelvéen meg tőlük.¹⁰⁸ A nyilvánvalóan Kassa szorgalmazására kiadott újabb oklevél végén külön is hangsúlyozta, hogy a kassai kereskedők még Budán és Lőcsén sem kötelezhetők áruik lerakására, *solutis dumtaxat tricesimis et tributis iustis in locis consuetis*: ám a jogos harmincadokat és váموkat meg kell fizetniük a szokásos helyeken. A lőcsei hivatal tehát ekkor már éppúgy „szokásos harmincadhelynek” minősült, akárcsak a régi múltú budai.¹⁰⁹ Amikor Zsigmond 1410-ben (majd 1412-ben és 1415-ben) a szepesőfalui karthauzi kolostor szerzeteseinek rendszeres, évente adventkor vagy nagyböjtkor esedékes posztó- és hering-

105 „Statuimus insuper, ut [...] mercatores *se nostris more solito locorum [tricesimarum] ostendant tricesimatoribus* civitatemque, ad quam cum eorum mercibus ire praetendunt, denominent, ab eisdem exhibitionis et ostensionis *signum ad cautelam* reportando”: ZsO II. 1. 169. – Ez a kitétel a Sopronnak, Pozsonynak és Nagyszombatnak egyidejűleg adott oklevélben is szerepelt. A bártfai oklevélnek a harmincadvámot illető megjegyzésére ld. a 113. jegyzetet.

106 Ezért különös nyomatékot kapott az újabb oklevélben az az egyébként is gyakori tilalom, hogy a hazai kereskedők ne lépjenek társaságba külföldiekkel: „nullus regnicolarum nostrorum, signanter mercatorum cum alienis seu extraneis [...] unionem in mercantiis aut societatem ac commercium sub poena capitali et perditionis rerum ac bonorum habere debeat quovis modo”: *Hajnik I.*: i. m. 155.; ZsO II. 1. 231.

107 Ld. fentebb a 69. jegyzetet

108 „... salvis tamen *tricesimis et tributis*, quas et quae more solito solvere tenentur”.

109 Jellemző még az 1402. okt. 1-jei oklevél utolsó mondata, amely szerint „haec in dicta *Cassa* necnon *Budensi et Lewczeni* civitatibus [...] palam mandamus proclamari”. – Az oklevél első részét publikálta *Hajnik I.*: i. m. 154–155.; második részét és az egész regesztáját *Mályusz ZsO II.* 1. 231.

ellátmányt deputált, ennek költségeit váltakozva, a lőcsei vagy a lublói harmincad jövedelméből rendelte el fedezni.¹¹⁰

Nem csoda, hogy Lőcse hamarosan árumegállító jogát is visszanyerte. Zsigmond 1411. április 17-én már ismét olyan oklevelet adott ki a városnak, amely az 1402. októberi hatálytalánítást figyelmen kívül hagyva, az 1402. január 22-i szabadalomlevél (és az 1400. évi nádori ítéletlevél) szövegével volt összhangban. Utasította mind a hazai, mind a külföldi kereskedőket, hogy a Szepességre érkezve, valamennyi rakományukat „először és mindenekelőtt” Lőcsén, és nem másutt, nyissák meg és bontsák fel, s ott bocsássák eladásra vagy cserére.¹¹¹

Harmincadhivatal fennállításának bizonyítékára találunk abban az árumegállítási szabadalomlevélben is, amelyet Zsigmond király a Szepességgel szomszédos Sáros megyében Bártfa város polgárainak adományozott ugyancsak 1402. január 22-én. Az uralkodó, amint Lőcse esetében, úgy itt is egyrészt a városnak az elmúlt nehéz esztendőben teljesített szolgálataira, másrészt kedvező fekvése folytán az egész ország javát szolgáló kereskedelmére hivatkozott, amikor elrendelte, hogy az összes hazai és külföldi kereskedők mindazokat az áruikat, amelyeket Bártfára vezető úton hoznak be az országba, vagy visznek ki onnan, tartoznak a városban lerakni, kibontani, mérlegesen lemérni és végleges alkuval eladásra vagy cserére bocsátani.¹¹² A külföldi kereskedők közül pedig külön is megnevezte a Lengyelországból és Oroszországból (Halicsból) jövőket (*forenses de Polonia et Russia*), akiknek – hogy a bártfaiak olcsóbb áron vásárolhassanak tőlük – elengedte a rájuk kirótt harmincadvám negyedrésztét (*quemlibet quartum denarium de solvendis tricesimis*).¹¹³ Kétségtelen tehát, hogy Bártfa is harmincadhely volt már 1402-ben.

A bártfai harmincadról korábbi időpontból nincsen adatunk, de a bártfaiak kereskedelméről van jónéhány, amely rávilágít a harmincadszedés helybéli bevezetésének előzményeire. 1365-ben, majd 1377-ben országos vásár tartására kaptak

110 Az Ófalu nevű birtokot Lajos király adta a Szent Antal-völgyi karthauziaknak 1342. dec. 22-én: AOKm. IV. Bp. 1884. 294. – A harmincadosoknak szóló utasítások: ZsO II. 2. 345. (1410. ápr. 22.); III. Bp. 1993. 451. (1412. márc. 2.); V. Bp. 1997. 372. (1415. dec. 13. Borbála királynétól.) – Vö. C. Wagner: i. m. I. 424–425.

111 „... universa mercimonia per quoscunque mercatores [...], tam scilicet regnicolas, quam extraneos ad [...] terram Scepusiensem importando, [...] tantummodo in civitate Lewche et non aliis aliquibus locis seu civitatibus primitus et ante omnia aperiri et disligari, vendi, cambiari et aliter quomodolibet mercificari debeant [...] Ibidem etiam et nullibi alias libram generalem [...] conservare habeant facultatem”: Domanovszky S.: A szepesi városok i. m. Oklevéltár. 199–200.

112 „... omnes et singuli mercatores et commutatores indigenae vel forenses, qui mercantias aut res venales seu bona commutabilia [...] intra vel extra regnum nostrum [...] portantes [...] ad praetactam civitatem nostram [sc. Bártfa] per vias et stratas communes [...] ad eandem tendentes importaverint [...], illi” – a mondat folytatása szó szerint egyezik a lőcsei oklevélben olvashatóval: 101. jegyzet.

113 Iványi Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára. (= Iványi) I. Bp. 1910. 8.; ZsO II. 1. 167–168. – Zsigmond 1402. jan. 22-i keltezésű okleveleit a határ menti Szakolcán adta ki, ahonnan hamarosan Csehországba utazott. Jan. 26-án, már Olmützben, Bártfa városát újólal felhatalmazta a Lengyel- és Oroszországból jövő kereskedők megállítására és áruik lerakatására; márc. 1-jén, Prágában, a bártfai kereskedőket a *tributum* fizetés alól mentette fel valamennyi országában: Iványi I. 8.; ZsO II. 1. 170., 174.

engedélyt – évenként Szent Egyed napján (szeptember 1.) és az azt követő nyolc napon – Lajos királytól,¹¹⁴ aki „a Tapoly folyó mellett Sáros megyében fekvő, fallal kerített Bártfa városát” már az előző évben, 1376. március 7-én Kassához és Budához hasonló jogokban részesítve, a szabad királyi városok sorába emelte.¹¹⁵ Ezzel egy időben a bártfai kereskedők lengyel földön is megjelentek, ahol fő úticéljuk, akárcsak a kassaiaké, Krakkó nemzetközi forgalmú piaca volt. De ők a szandeci utat lehetőleg elkerülve, inkább a Grebówon (Grybów) és Czchówon át oda vezető utat járták,¹¹⁶ és sikerült is Kázmér királytól 1363. január 28-án védelelet kieszközölniük a czchówi vámszedők túlkapásaival szemben.¹¹⁷ Meggyűlt viszont a bajuk az ó-szandeci monostor apácáival és az új-szandeci polgárokkal, akik a grebówi kerülőút folytán elmaradt vámjövödelmeik miatt fogták perbe őket. A perben, immár Ulászló lengyel király meghatalmazottjaként, 1388-ban Sandzywogius (Szandzivoj) krakkói kapitány (találkoztunk már vele a zsolnai harmincad későbbi hasznélvezőjeként), majd 1394-ben Spithko kapitány úgy ítélkezett, hogy a bártfaiak, ha saját áruikat viszik magukkal, háborítatlanul használhatják a grebówi utat, és egészen Czchówig nem kötelezhetők vámfizetésre.¹¹⁸ Az ó-szandeci apácák nem nyugodtak bele az ítéletbe, s az ügy még 1424-ben, sőt 1434-ben is vita tárgya volt, de hasonló döntéssel zárult.¹¹⁹

Időközben pedig a bártfai harmincadról a közvetlen híradások is megszorodtak. Zsigmond király 1404. január 23-án, a kassaiaknál néhány nappal korábban, az elmúlt „zavaros időkben” szerzett érdemeikért a bártfaiaknak is félharmincadmentességet engedélyezett saját áruik után szerzte az országban (tehát nyilván a helybeli harmincadon is), méghozzá nemcsak tíz évre, hanem időbeli korlátozás nélkül.¹²⁰ 1407. június 13-án az uralkodó megbízásából Rozgonyi Simon országbíró küldött a bártfai harmincadszedőknek fontos, a harmincadügyet országosan érintő utasítást (amelyre még visszatérünk).¹²¹ 1419. augusztus 21-én a király Kłos Miklós bártfai bírónak és Miklós *tricesimator*, bártfai esküdtnak a város nevében előadott

114 *Iványi* I. 4. (1365. aug. 2.); I. 6. (1377. szept. 2.). – Valószínűleg már ezt megelőzően, 1352-ben is adott ki Lajos király, ill. öccse, István herceg ilyen tartalmú engedélyt: CD IX. 2. 142–143. Erre hivatkozott később Zsigmond 1427. évi kiváltságlevelé, amely az Egyed napin kívül Keresztelő Szent János napjára (jún. 24.) s az azt megelőző és követő napokra is országos vásárt engedélyezett Bártfán: CD X. 6. 892–895.

115 *Carolus Wagner*: *Diplomatarium comitatus Sarosiensis. Posonii et Cassoviae, 1780.* 99–100.; CD IX. 5. 83–84.

116 *S. Kutrzeba*: i. m. 9–10.; vö. fentebb a 61. és 89. jegyzettel.

117 *Iványi* I. 4.

118 *Iványi* I. 6–7.; *ZsO* I. 63., 398. (1388. jún. 30.; 1394. okt. 1.) – Szandzivojra ld. fentebb az 52. jegyzetet.

119 *Iványi* I. 23., 48–49., 51–53.

120 „Concedimus [...], ut nullus eorum [sc. habitatorum civitatis Bartfa] de universis ipsorum rebus mercimonialibus pro tempore per climata regni nostri per ipsos deferendis plus quam *rectam medietatem tricesimarum* in locis tricesimarum nostrarum solvere debeat”: *Iványi* I. 10. – Ugyanez év ápr. 8-án kaptak félharmincadmentességet Zsigmond királytól Kőszeg polgárai öt évre: *ZsO* II. 1. 365.; 1406. jún. 30-án a soproniak, időbeli meghatározás nélkül: *Házi* I. 1. 293–295.

121 *Iványi* I. 13. – Ld. alább a 230. jegyzetet.

kérelmére a félharmincad-mentességet újraadományozta és megerősítette.¹²² Ez időtől fogva pedig Bártfa város számadáskönyvei sorozatosan tartalmaznak már adatokat a helybeli *Dreysigerekről* és a harmincadhivatal működéséről.¹²³

5.

Fejtegetéseinknek egy korábbi pontján megállapítottuk, hogy a sárvári harmincadnak Sopronba és a győrinek Pozsonyba való áthelyezése az 1360-as évek második felében – világosan jelezte a harmincadvám funkcióváltásának irányát az Anjou-korban: az eredetileg az ország belsejének forgalmas piacaira kivetett pótlólagos vásárvám fokozatos átminősítését az ország *nyugati* határán, illetőleg annak közelében szedett külkereskedelmi vámmá.

Most, Szlavóniából indult s a Dunántúlon és a Felvidéken át Sáros megyéig ívelt szemlénknek végére érve,¹²⁴ egy további megállapítást tehetünk. Nevezetesen azt, hogy az ország *északnyugati* és *északi* részén viszont a 14. században felállított harmincadhivatalok – a nagyszombati, szakolcai, zsolnai, kassai, lőcsei, lublói és bártfai (talán az egyetlen, akkoriban rövid életű, galgóci kivételével) – már nem mentek át ilyen változáson, hanem *közvetlenül* a harmincadvám új funkciójának ellátására: az élénkülő külkereskedelmi forgalom megvámolására létesültek, az országhatárhoz viszonylag közel eső állomáshelyeiken. A nagyszombati és szakolcai hivatal elsősorban a Morva- és Csehországgal, a zsolnai főként a Sziléziával, a kassai, szepességi és bártfai állomások a Lengyelországgal és Halicssal lebonyolódó áruforgalmat voltak hivatva ellenőrizni.¹²⁵

122 *Iványi I.* 17.

123 A bártfai harmincadról 1418-tól 1444-ig: *Fejérpataky László*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp. 1885. 163–599. passim. – A felső-magyarországi (kassai, szepesi és sárosi) harmincadok történetével Hunyadi János korában a 17. jegyzetben idézett dolgozatomban foglalkoztam. Ez időre a Szepességben a lőcsei harmincad fiókja lett Lubló és Ófalu, Sáros megyében Bártfán kívül Eperjesen, Zemplénben pedig Sztropkón és Homonnán is harmincadállomás létesült. Ezekről: *Gróf Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. XII. Oklevéltár. Pesten, 1857. 249–250.; *ifj. Kemény Lajos*: A kassai harmincad története a XVI. század végéig. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (= MGSz) 1894. 304.; *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára 1245–1526. Szeged, 1931. 133. – Az 1498. évi dekrétum 34. cikkelye szerint Kassához, mint főharmincadhoz, immár mint fiókhelyek tartoztak: Lőcse, Bártfa, Késmárk, Lubló, Sztropkó és Homonna.

124 Zemplén megyei harmincadhelyekről (mint az imént jeleztem) csak a 15. század közepétől fogva ismerek említéseket. Az erdélyi harmincadokról – a 14. századra is visszatekintve – A harmincadvám Erdélyben és Havasalföldön a 15. század első felében c. dolgozatomban írtam: TSz 1998. 33–41.

125 Károly Róbertnek a nagyszombati harmincadra utaló 1336. évi oklevele a morvaországi Brünn felől jövő, Nagy Lajosnak a zsolnai harmincadot említő 1364-i oklevele a sziléziai Boroszló felé menő kereskedelmi utat határozta meg, 1361-ből idézett irata a Lengyelországból és Oroszországból (= Halicsból) érkező kereskedőket kötelezte Kassán való megállásra. Zsigmondnak 1402. jan. 22-én egyidejűleg kiadott oklevelei közül a Bártfának szóló szintén a Lengyelországból és Halicsból jövő

Ezzel együtt megerősíthetjük és kiegészíthetjük azt a korábbi megállapításunkat, hogy a harmincadvám belforgalmi eredetének jelei is szembetűnőek maradtak még az Anjou-korban. Egyrészt olyan esetek vallanak erről, amikor kétségtelenül a *belső* piac körében mozgó árukat (javakat) is harmincad alá vontak, vagy akartak vonni. Ilyen eljárásra mutat rá Lajos király 1363. január 7-i oklevele, amelyben megtiltotta a földesúri és királyi vámszedőknek (*tributariis*), továbbá a királyi harmincadosnak és alkalmazottainak (*tricesimatori et suis officialibus*), hogy a soproni polgárokat, amikor évi ajándékukat a királyi udvarba viszik, és útközben vám- és harmincadhelyekre érkeznek, vám és harmincad fizetésére (*ad tributum et tricesimae solutionem*) kényszerítsék.¹²⁶ Hasonlóképpen tiltotta meg 1366. augusztus 29-én Saracenus messternek, országos harmincadosának (*tricesimatori per totum regnum constituto*) és zágrábi *vicetrikesimator*ának, hogy a zágrábi (Gréc-hegyi) polgároktól só, bor és gabona után harmincadot szedjenek;¹²⁷ utóbbi két árurol biztosra vehető, hogy zömében nem származott külsőországból. 1371. július 12-én a pozsonyiakat, tűzvész okozta káraikra való tekintettel, fölmentette a *tributum*- és *tricesima*-fizetés kötelezettsége alól a Dunán Pozsony és Buda között – tehát belföldön – szállított élelmiszerek után.¹²⁸ A hasonló esetek felidézését folytathatnánk, későbbi időszakra vonatkozóan is.¹²⁹

A harmincadvám belforgalmi eredetének jelei másrészt (és főleg) abban mutatkoztak meg, hogy fontos harmincadhelyek továbbra is az ország belsejében maradtak. Az egyik ilyen harmincadhivatal a budai volt, amelynek eredete – ahogyan erre a város IV. Bélától származó kiváltságleveléből és egyéb adatokból következtetnünk lehet – minden bizonnyal az előző századra nyúlik vissza;¹³⁰ a másik a székesfehé-

kereskedőket, a Lőcsének címzett pedig a Lengyelországba vagy Sziléziába kivitt, ill. az onnan behozott árukat említette. Még szélesebb forgalmú sávot fogott át nagyszombati oklevele, a sopronival és a pozsonyival szó szerint megegyezően: „de regno nostro ad Alamanniam, Austriam, Bohemiam vel Moraviam, sive in regnum nostrum de partibus supradictis”. – A forráshelyekre ld. fentebb a 34., 47., 65., 99 és 113. jegyzetet.

126 *Házi* I. 1. 130.

127 *Tkalčić* (Civ.) I. 233–234.

128 *Kováts Ferenc*: Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában. MGSz 1901. 460–461. – Ezt a rendelkezését 1374. júl. 1-jén csaknem azonos szöveggel megismételte: CD IX. 4. 569–571.

129 Amikor Zsigmond király 1407. márc. 3-án oklevélben biztosította Szakács László leleszi polgárt (Zemplén megye) arról, hogy áruival „élelemszerzés véget” háborítatlanul járhatja az országot, többek között a harmincadosok túlkapásaival szemben is védeni kívánta őt és embereit: ZsO II. 2. 19.; stb. – Jellemző, hogy az 1498. évi dekrétum is visszatért a kérdésre, 29. cikkelyében ismételtlen kimondván: „Harmincadot csak azoktól a dolgoktól kell fizetni, amelyeket az országból kivisznek; amelyeket azonban a határokon át nem visznek, azoktól harmincadot egyáltalán nem kell szedni”: CJH I. 610–611. – Sőt még az 1553. évi soproni országgyűlés is megismételte egyik artikulusában: nem szabad harmincadot szedni azok után a marhaacsordák után, amelyeket „az országon belül hajtanak egyik helyről a másikra”: MOE III. 545.

130 A pesti *hospesek* 1244. nov. 24-i kiváltságlevele – amelyet a néhány évvel később Budavárba áttelepülők magukkal vittek – egyik pontjában arról szólt, hogy a város lakói minden vámtól (*ab omni tributo*) mentesek, kivéve a harmincadot (*salva tricesima*) és az óbudai káptalannak járó sóvámot: CD IV. 1. 326–329. – Az a tény, hogy ugyanez a kiváltságlevél a várost árumegállítási joggal is

vári, amelynek fennállását csak a 14. századtól fogva tudjuk adatolni.¹³¹ Mindkettőt főleg az erdélyi szász kereskedők távolsági utazásaival kapcsolatban emlegették Lajos király oklevelei. 1359. december 20-án az uralkodó megparancsolta a vámszedőknek „az erdélyi részekről egészen Budáig”, hogy a nagyszebenieket, akik különféle árukkal megrakott mázsaszekereken utaznak Budára (*usque civitatem Budensem transeuntes*), háborítatlanul engedjék jönni és menni, ha megfizették a jogos vámokat és harmincadokat (*iustis tributis et tricesimis persolutis*); aligha kétséges, hogy az utóbbin a budai harmincad értendő.¹³² Közvetlenül és különös nyomtatékkal szövegtak azután a budai harmincadról Lajosnak azok a rendelkezései, amelyekben – a Velencétől független Levante-kereskedelem vágyától hajtva – a magyarországi kereskedőket, kiváltképpen az erdélyi szászokat a „zárói út” (*via Iadrensis*) megnyitására, használatba vételére buzdította.¹³³ Így amikor 1370. február 22-i kiváltságlevelében a szebeniek Budán át Bécsbe meg Csehországba való utazását vámterhek korlátozásával támogatta, akkor a „Budáról Zárába vagy Zárából, illetve Dalmácia más részeiről Budára utazókat” egyenesen fölmentette mindennemű királyi és földesúri vám alól – *praeter tricesimam, quam solum Budae exigere volumus*: a harmincadon kívül, amelyet csak Budán kívánt beszedetni.¹³⁴ Ez év 1370. szeptember 21-i oklevelében külön is tudtára adta a szlávón és a dalmát-horvát bánoknak meg a Buda és Zára közötti királyi és földesúri vámszedőknek, hogy – a Dalmáciába vezető út szabaddá tétele és Magyarország „tengeri árukkal” való bővítés érdekében – az erdélyi Szeben város polgárai „mindazon áruk után, amelyeket Budáról Zárába vagy Zárából, illetve Dalmácia más részeiből Budára szállítanak eladás vagy csere céljából”, semmiféle vámra sem kötelezhetők – *praeter*

felruházta (*naves et carinae descendentes et ascendentes cum mercibus et curris* [vagy: *curribus*] *apud eos descendant*), valamint az, hogy a budai vásárvámot (*tributum fori*) a király (a vámtarifát tartalmazó 1255. júl. 25-i oklevele szerint: CD IV. 2. Budae, 1829. 310–313.) már előzőleg eladományozta a nyúlsgizeti apácáknak – ami a kieső kincstári jövedelem pótlására, új illeték kivételére ösztönözhetett (csakúgy, mint Esztergomban és Győrött) –, szintén a budai harmincad 13. századi eredetére vall. – Egy 1295. évi perben felmutatott oklevél már a budai polgárokat (*cives Budenses*) tekintette vámmenteseknek, a harmincadon kívül (*praeter tricesimam*): CD VI. 1. Budae, 1830. 358–360.

- 131 Téves az a nézet, hogy „a nagy állatkiviteli korszak előtt” (amely a 15. század közepe táján kezdődött) nem volt Budán és Székesfehérváron harmincadhivatal: *Kubinyi András*: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján. TSz 1994. 14.
- 132 CD IX. 3. 47–48.; UBS II. 171. – A mázsaszekérre ld. fentebb a 46. jegyzetet. – A *transire* szót a középkori latinságban nemcsak *átmenni*, hanem általában *menni*, *haladni*, *utazni* értelemben is használták.
- 133 Nagy Lajos Levante-kereskedelmi törekvéseiről írtam: *La politica commerciale di Luigi d’Angiò e la via di Zara*. In: *Studi in memoria di Luigi Dal Pane*. Ed. Renato Zangheri. Bologna, 1982. 215–227.
- 134 Ugyanakkor a budai árumegállító jog hatálya alól a szebenieket fölmentette – hangsúlyozva, hogy ez nem érinti más kereskedők árulerakási kötelezettségét: CD IX. 7. 297–301.; UBS II. 337–339. – A budai árumegállítás érvényét már 1367. júl. 29-én felfüggesztette a szebenieket illetően, meghozta „akár Bécsbe, Prágába, Zárába, Velencébe vagy másúvé” mennek tovább árukkal: CD IX. 4. 50–51.; UBS II. 297–298.

tricesima Budae solvendam: a Budán fizetendő harmincadon kívül.¹³⁵ Időközben pedig a brassói kereskedőket is ugyanebben a kedvezményben részesítette, ugyanilyen megszorítással. A zárai úthoz való „hozzászoktatásuk” és az ország tengeri árukban való bőségének biztosítása érdekében 1370. augusztus 2-án úgy intézkedett, hogy „a Brassóból Zárába és Zárából Brassóba vitt áruk után” a kereskedők teljes mértékben mentesüljenek a vámoktól – *excepta tamen sola tricesima, quam Budae commisimus solvendam*; egyedül annak a harmincadnak a kivételével, amelyet Budán rendelt el fizetni.¹³⁶

Hogy a budai *tricesima* alól még a Lajos király dédelgetett dalmáciai tervének megvalósítására hivatott erdélyi szász kereskedők sem nyertek fölmentést, az itteni harmincadhivatal fontosságára vall, s valamelyest arra is rávilágít, hogy a nagy forgalmú Budán a *belső* harmincad fenntartásához komoly financiai érdek fűződött az Anjou-korban (és később is).¹³⁷

Míg Zára felé Budán át mentek az erdélyi kereskedők (illetve voltak menendők a dalmáciai kapcsolatukat szorgalmazó Lajos király szándéka szerint), addig Bécs felé (s ilyen utazásukra sokkal többször került sor) a budai úton kívül a fehérvári is választhaták. A szebeni polgároktól ne szedjenek a vámosok több *tributumot*, mint a budaiaktól, amikor *per viam Budensem vel per viam Albam Regalem* Bécsbe utaznak – írta elő a királyi ajtónállómester és győri ispán Gönyűi János 1373. március 15-én.¹³⁸ Ezekre az útvonalakra utalt maga az uralkodó is vagy fél évvel korábban, 1372. szeptember 3-án kelt oklevelében, amelyben háborítatlan közlekedést ígért a szebenieknek, akár *per civitatem Albensem*, akár más úton viszik áruikat Bécsbe, majd onnan vissza – *solutis tamen iustis tricesimis et tributis*: feltéve, hogy megfizetik a jogos harmincadokat és vámokat.¹³⁹ Ami közös volt: a *tricesimát* egyik úton sem kerülhették el; ha nem Budán fizették meg, akkor Székesfehérváron: a

135 CD IX. 4. 234–235.; UBS II. 361–362.

136 CD IX. 4. 227–229.; UBS II. 354–355.

137 Az 1403 és 1439 között szerkesztett Budai Jogkönyv (*Ofner Stadtrecht*) és az 1436-ban összeállított budai harmincadtarifa – az utóbbi biztosan, az előbbi valószínűen Johannes Siebenlinder, egykori budai bíró és főharmincados tollából származott – szemléletesen eleveníti meg előttünk a budai piac forgalmát és a harmincadhivatal működését Zsigmond korában: *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts.* Hg. von Karl Mollay. Bp. 1959. A harmincadra ld. főleg a Jogkönyv 67. és 69. cikkelyét, mely utóbbi szintén megállapítja (mint már az 1244. évi kiváltságlevél) a budai polgárok országos vámmentességét, *aus genomen der königlich dreissigst.* – A Siebenlinder-féle harmincadtarifa (1436. márc. 4.) szövegét, részben vagy egészben, többször kiadták: CD X. 8. 665–669.; *Andreas Michnay–Paul Lichner: Ofner Stadtrecht.* Pressburg, 1845. 275–276.; *Kováts Ferenc: Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján.* Bp. 1902. 211–213.; Budapest történetének okleveles emlékei. (= BTOE) Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. III. Bp. 1987. 270–273.

138 CD IX. 4. 554.; UBS II. 402. – Hasonló értelemben rendelkezett 1375. nov. 12-én: CD IX. 5. 79–80. – Vö. Kanizsai Miklós tárnokmester és Zala, Vas és Sopron megye ispánja 1393. szept. 7-i utasításával sárvári, lékai és kapuvári vámszedőihez, hogy a *versus Teutoniam* menő, ill. onnan jövő szebeni polgároktól csak a *tributum* felét hajsák be: UBS III. Hermannstadt, 1902. 61–62.

139 CD IX. 4. 423–424.; UBS II. 393–394.

másik belső harmincadhelyen.¹⁴⁰ Ez utóbbi harmincadhivatal fennállását tanúsítja Mária királynő 1383. április 11-i (a korábbiakban idézett) rendelkezése is, amelyet harmincadispánján kívül pozsonyi, szakolcai és *fehérvári* alharmincadosainak címzett,¹⁴¹ valamint Zsigmond király 1396. január 18-i utasítása, amelyben a pozsonyi kereskedők Budára, *Fehérvárra* és Pozsonyba vitt áru után a harmincadvámot évente 1000 aranyforint erejéig elengedte.¹⁴²

És mi történt a legrégebb, biztosan 13. századi eredetű: esztergomi harmincadal? Esztergommal, amelyet Lodomér érsek 1289. szeptember 15-i oklevele olyan „királynéi *harmincad*helynek és káptalani *vám*helynek” nevezett, ahol emberemlékezet óta minden kereskedőnek meg kell állni, és áruit kibontva a királynéi harmincadot és a káptalani vámot megfizetni (*locus omnibus mercatoribus descendendi et explicatis suis mercibus tricesimam reginalem et tributum Strigoniensis capituli persolvendi*).¹⁴³

Nos, az esztergomi *harmincad*hely jószerint megbúvik az Anjou-kori forrásokat kímélő historikus szeme előtt – clannyira, hogy középkori kereskedelem-történetünk egyik jeles kutatója egyenesen kétségbe is vonta a létezését.¹⁴⁴ Annál gyakrabban

140 Amikor „jogos és szokásos” kötelezettségeiket elismerve, a szebeni kereskedők csupán – úgymond – a „méltatlan és jogtalan harmincad- és vámfizetés” ellen tiltakoztak, sérelmeiket Mária királynő 1383. márc. 29-én az összes harmincadosokhoz és vámszedőkhöz *signanter in Ovar constitutis* intézett parancslevelében kívánta orvosolni: CD X. 8. 116–117.; UBS II. 573. – A Moson megyei Óváron, amely a Bécs felé tartó erdélyi kereskedők útjába eshetett, nem harmincadot, hanem vámot szedtek akkoriban. Az óvári harmincadhivatalt vagy másfél századdal később, 1531-ben, a marhakivitel nagy föllendülése idején állították fel: *Acsády I.*: i. m. 126.

141 *Házi I.* 1. 197. – Ld. fentebb a 40. és alább a 184. jegyzetet.

142 CD X. 3. 180–181.; X. 8. 407–408.; vö. *Ortva* II. 3. 59. – Az 1498. évi dekrétum 34. cikkelyében felsorolt fő- és fiókharmincadok mind a külkereskedelmi útvonalak határszéli vagy ahhoz közel eső pontjain voltak. A 29. cikkely szerint viszont még mindig maradt az ország belsejében három harmincadhivatal: a budai, a fehérvári és (az eddig nem szereplő) pataji (dunapataji) – azzal a megjegyzéssel, hogy ezeket is meg kell szüntetni, mihamlert jelenlegi zálogbirtokosuktól, Zápolyai István nádortól a király visszaváltja őket: CJH I. 610–613. – Megszüntetésükre azonban nem került sor. 1514-ben a budai harmincad fele részben Ákosházi Sárkány Ambrus országbírónál volt elzálogosítva: HO IV. Győrött, 1867. 445–446. – Ugyanebből az évből származik az az olasz nyelvű forrás, amely szerint a Velencébe irányuló marhakihajtás egyik útvonala a fehérvári harmincadon (*Albaregal de trezesima*) át vezetett délnyugat felé: *T[agányi] K[ároly]*: Marhakivitelünk Velencébe 1514-ben. MGSz 1899. 147.

143 *Ferdinandus Knauz*: Monumenta ecclesiae Strigoniensis (= *Knauz*) II. Strigonii, 1882. 252–253.

144 „Hogy Esztergom a vámhelyek között van felsorolva – írta *Pleidell Ambrus* Károly Róbert 1336. jan. 6-i, korábban idézett okleveléről –, azt bizonyítja, hogy Esztergom nem harmincadhely”: i. m. 37. – Ám ez az oklevél, amint láttuk, csupán a morva határ és Buda közötti *tributum*helyeket sorolta fel megnevezetten, a *civitas*okban felállított *harmincadokról* pedig csak általánosságban szólt. Az utóbbi vonatkozásban egyetlen városra sem utalt név szerint: Nagyszombatra, Budára és Esztergomra sem. Ld. fentebb a 34. és 35. jegyzetet. – A következő évben, 1337. dec. 24-én Telegdi Csanád esztergomi érsek a szóban forgó útvonalnak csupán az esztergomi egyház területére eső szakaszán (az érseki falvakban és Esztergom-Németvárosban) fizetendő vámokat módosította a Csehország felől érkező kereskedőkkel élete tartamára kötött szerződésében; így a királyi (királynéi) harmincadra természetesen nem tért ki. Mindkét oklevelet ismertette *Pór Antal*: Külkereskedelmünk föllendülése a XIV. században. MGSz 1903. 433–435.

bukkannak elő viszont az esztergomi vámról szóló híradások – főként azzal a sok évtizedes viszályal kapcsolatban, amely a vámbirtokos esztergomi káptalan és a vámterhek ellen tiltakozó esztergomi polgárok között folyt. Alig telt el pár év a (több, korábban keletkezett részből összeállított és kiegészített) esztergomi vámtarifa 1288. április 18-án történt kibocsátása óta,¹⁴⁵ s egy 1292 körüli oklevél már arról tudósít, hogy a város polgárai háromszor is fegyveresen támadtak a vámházra és az egyházi vámszedőkre.¹⁴⁶ 1319-ben Tamás érsek az esztergomiakat, akik „továbbra is kitartottak erőszakos ellenállásukban”, egyházi *interdictum*nak vetette alá.¹⁴⁷ 1324-ben a váci kanonokok tanúsították az esztergomi egyház tiltakozását a városbeliek erőszakos fellépései és az ellen, hogy más kereskedőkkel együtt vonakodtak megfizetni az előírt vámtételeket.¹⁴⁸ 1347-ben a káptalan és a város pere a tárnoki szék elé került, de annak ítéletébe – amely az 1288-i tarifa szerinti vámkötelezettségüket „örök időkre” megerősítette – Erzsébet anyakirályné pártfogásában bízva, az esztergomi polgárok nem törődtek bele.¹⁴⁹ Tíz év múlva a káptalan már Lajos királyhoz folyamodott (együtt a vásárvámból szintén részesedő szenttamási préposttal és esztergomszigeti apácákkal), felpanaszolva, hogy az esztergomiak a vámfizetést tizenhárom év óta megtagadják. De hiszen országos vámmentességet kaptak már IV. Béla királytól – válaszoltak a bepanaszoltak. Igen ám, de az esztergomi egyház vámjogosítványa még régebbi eredetű – hangzott az ellenvetés; az újabb keletű kedvezmények pedig az ország szokása szerint nem csorbíthatják a régebbieket.¹⁵⁰ Végül is – a városbeliek amaz „alázatos panaszára”, hogy a vámnak a tarifa szerinti behajtása nem eshetik meg „nagy civakodás, verekedés, sőt emberhalál nélkül” (*sine maxima rixa et contentione, immo nec absque hominum interemptione et nece*),¹⁵¹ valamint Erzsébet anyakirályné „jóakaratából és hozzájárulásával, sőt sugalmazására” (*ex benevolentia et admissione, immo inductione*) – a király 1357. augusztus 19-én úgy határozott, hogy az esztergomi polgárok ezentúl „a vásárvám teljes mértékű kiegyenlítésekképpen” húsz budai márka vámmátalányt fizessenek évente Szent

145 CD VII. 2. Budae, 1832. 232–235.; *Endlicher* 609–612.; *Knauz* II. 238–241. – Az 1288. évi esztergomi vámtarifa keletkezésének kérdését *Domanovszky S.*: A harmincadvám i. m. oldotta meg: 33.

146 tribus vicibus successive venerunt cum manu valida et armata”: *Knauz* II. 474–476.; vö. 354–361. (1294).

147 *Knauz* II. 759–761.

148 *Ludovicus Crescens Dedek*: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. III. Strigonii, 1924. 48–49.; vö. 58–61. (1325).

149 *Pór Antal*: Háborúság Esztergam[!] város és az esztergami káptalan közt a vám miatt. MGSz 1904. 189–191.

150 IV. Béla vámmentesítő oklevele 1243-ban kelt: CD X. 8. 640–641. Az esztergomi vásárvámot pedig uralkodói adományok már a 12. század utolsó harmadától fogva, részletekben, de végül is teljes egészében a káptalan kezére adták: *Knauz* I. 123. (1174 körül); 137. (1188); 157. (1198). Megerősítette az adományt II. András is: *Knauz* I. 310–311. (1235).

151 Ez nem volt üres szóbeszéd. Sor került ilyesmire helyütt ekkoriban. A Turóc megyei Szucsánban és Szentmártonban megverték a vámszedőt 1359-ben: CD IX. 3. 79–80., 134. Zágrábban megölték a harmincadost 1369-ben: *Tkalčič* (Civ.) I. 234–236.

Mihály napján (szeptember 29-én) a káptalannak; ha pedig ezt elmulasztják, akkor bírságként annak többszörösét.¹⁵²

Miután az esztergomiak továbbra sem fizettek, nyolc év múlva újból a király ült törvényt felettük. A per lefolyása – amelyről 1365. szeptember 22-i kelettel terjedelmes oklevél tudósít¹⁵³ – hasonlított az előzőhöz. Azzal a többlettel, hogy az esztergomiak most már bírójukon és esküdtjeiken kívül is „tömegesen jelentek meg az udvarban”,¹⁵⁴ és vámmentességük tanúsítására nemcsak IV. Béla 1243. évi, hanem Károly Róbert 1330. és maga Lajos király 1346. évi oklevelét is felmutatták. Ezek az iratok bizonyos hatást kelthettek ugyan, de a fentebb idézett érvelés szerint perdöntő súlyúak nem lehettek; figyelemre méltó viszont, hogy szövegükbe, az esztergomiak országos vámmentességének megállapítása után, betoldották a következő szavakat: *exceptis tricesimis regalibus* – a királyi harmincadok kivételével. Közeli esik az a feltevés, hogy a betoldás főként éppen a helybeli harmincadra utalt, valamint az is, hogy Erzsébet királyné pártfogása az esztergomiak részére a káptalani vám ügyében – ami az 1365. évi perben is megmutatkozott – azzal is összefüggött, hogy az esztergomi *harmincad*nak viszont (mint 1289-ben) éppen a királyné volt a hasznélvezője. Érdekelte volt tehát abban, hogy a városbeliek súlyos megvámoltatása ne essék *harmincad*fizető-képességük rovására.

Feltevésünket megerősíti egy pár évvel későbbi okmány. Amikor ugyanis a nyakas esztergomi polgárok nem hajlottak az 1365-i ítéletre sem (amely továbbra is évi húsz márka vámátalányt és az 1358 óta elmaradt összesen 160 márka megfizetését írta elő, de bírságot nem vetett ki), a káptalan a pápához folyamodott. Fölterjesztette az ítéletet, és felpanaszolta, hogy ennek nincsen fogantja a név szerint felsorolt esztergomi lakosok izgatása miatt. A megnevezett személyek – bíróviselt polgárok, kereskedők, diákok – között pedig ott szerepelt, íme, *Pálfia János harmincados* is. „Tehát a királyné embe-re” – fűzte hozzá az iratot ismertető historikus, Pór Antal.¹⁵⁵ Csakugyan!

A vámviszály további fejleményeit nem kívánjuk részletezni.¹⁵⁶ Megállapíthatjuk az eddigiek alapján: a budain és székesfehérvárin kívül volt még egy *harmadik*

152 Mindez azonban nem érinti a városon kívüli kereskedőknek a tarifa szerinti vámkötelezettségét: CD IX. 2. 598–601. – Károly Róbertnek 1335. márc. 26-án Hippolit mesterrel kötött nevezetes kamarabérleti szerződése szerint 4 aranyforint tett ki egy budai finom ezüstmárkát, 3 1/2 aranyforint egy budai közönséges ezüstmárkát (fizető márkát: *marca pagamenti*): Decr. I. 86.

153 CD IX. 3. 470–488.

154 „quorum maxima turba in curia nostra tunc temporis comparuerat”: 472.

155 Pór A.: Háborúság i. m. 197.

156 Az 1372 tavaszán kihirdetett pápai bulla hatására – amely a várost ismét egyházi tilalom alá vetette – az esztergomiak ígéretet tettek vámkötelezettségük teljesítésére, majd 1389-ben vállalták, hogy az elmaradt bírságok fejében húsz helyett huszonöt budai márkát fognak fizetni évenként vámátalány címén a káptalannak: Pór A.: Háborúság i. m. 197–199. – Ezt a helyzetet rögzítette (bár az általány összegét nem jelölte meg) az 1397. évi egyházlátogatás jegyzőkönyve, amely szerint „Esztergom város polgárai a káptalannal kötött bizonyos megállapodás szerint vámot fizetnek évenként Szent Mihály ünnepe körül”: *Visitatio Capituli Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis anno 1397*. Közli: Kollányi Ferenc. *Történelmi Tár* (= TT). Új folyam 1901. 82. – Később a budai márka árfolyama váltott ki vitát a város és a káptalan között. 1457-ben a budai tanács szakértői véleménye szerint „egy budai márka 4 aranyforintot ért, 1/4 aranyforint híján”: Pór A.: Háborúság i. m. 201–202.

harmincadhivatal, amely az ország *belsejében* működött az Anjou-korban is: a legrégebb alapítású esztergomi.

Hogy meddig állt fenn, nem tudjuk. Valószínűnek tarthatjuk, hogy a Pozsonyban és Budán – nyugati kereskedelmünk fő útvonalának két végpontján – megszi-lárduló két harmincadhely hovatovább elszívta a forgalmat és a jövedelmet a közbül fekvő esztergomitól, amely elsorvadásra, megszűnésre volt ítélve. A 15. században már nem bukkanunk nyomára. Az 1498. évi dekrétum 34. cikkelye – eltérően a budaitól és székesfehérváritól – már nem tesz említést róla.¹⁵⁷

6.

Amint az előadottakból kitűnik, az 1350–1370-es évek kiemelkedő helyet foglalnak el a harmincadügy Anjou-kori történetében. Bizonyosság erre a sárvári harmincadnak Sopronba, a győrinek Pozsonyba: végleges állomáshelyükre való költöztetése; a budai és a kassai harmincadhivatal meggyökeresedése; Szakolcán, Zsolnán és Lublón új harmincadhely létesítése (hogy az újabb keletűek közül csak a biztosan ez időre adatolhatókat említsük). A harmincadvámolás jelentőségének növekedését mintegy példaszerűen figyelhetjük meg, ha Károly Róbertnek fentebb többször idézett 1336. január 6-i oklevelét egybevetjük későbbi változataival. Az eredeti oklevél – amely, mint emlékszünk, a Cseh- és Morvaország felől érkező kereskedők számára részletesen előírta a határszéli Holicstól Nagyszombaton át Budára vezető út vámhelyein fizetendő összegeket, de csak általánosságban utalt azokra a városokra, amelyekben harmincadot kell fizetniük – azzal a figyelmeztetéssel zárult, hogy a szóban forgó kereskedőket az említett vámhelyeken semmiképpen sem terheljük meg az előírt mértéken felüli vámszedéssel.¹⁵⁸ Hasonló figyelmeztetést hangoztatott Lajos királynak Köln, Huy és más Rajna-vidéki városok kereskedői részére 1344. május 13-án kiadott szabadalomlevele, amely szerint ők sem kötelezhetők a Cseh- és Morvaországból jövőkénél nagyobb vám fizetésére ugyanezekben a vámhelyeken,¹⁵⁹ valamint öccsénk, István szlavóniai hercegnek az előbbieket (Lajos nápolyi távollétében) megerősítő, 1350. augusztus 10-én kelt rendelkezése arról, hogy a kölni kereskedőket és társaikat senki se merje Magyarországon jártukban magasabb vámkövetelésekkel zaklatni, mint amelyek az előrebocsátott királyi oklevelekben (ti. az

157 A két legrégebb harmincadhellyel bíró város: Esztergom és Győr forgalmának hanyatlásában – aminek harmincadhivataluk megszűnése, ill. áthelyezése is egyik tünete volt – Buda és Pozsony kereskedelmi fölemelkedésén kívül az a körülmény is közrejátszott, hogy érseki, ill. püspöki székhelyként meglazult a kapcsolatuk a királlyal, és csak idő kérdése volt, hogy királyi városrészük is egyházi fennhatóság alá kerüljön. Vö. *Salamon F.*: i. m. II. 211., 247.; *Domanovszky S.*: A szepesi városok i. m. 26.; *Pleidell A.*: i. m. 46–47.; *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 150–151.

158 „... nec ipsos mercatores [...] in locis tributorum praedictis ultra praedictum modum exactionis tributi [...] angariari faciatis”: ADE I. 343–345.

159 „... non maius tributum in locis tributorum, nisi tantum, quantum mercatores de Bohemia et de Moravia solvere teneantur”: ADE II. 47.

1336. és 1344. éviben) fel vannak sorolva.¹⁶⁰ – Ám amikor néhány évvel később kérték a prágai és nürnbergi kereskedők Lajos királytól, hogy apja 1336. évi oklevelét (illetőleg annak frissiben készült brünni átíratát)¹⁶¹ erősítse meg a számukra, akkor az uralkodó 1357. július 29-i kiadmányában immár nemcsak azt a sztercotip figyelmeztetést fűzte a szöveghez, hogy „vámshedés alkalmával az atyánk oklevelében foglalt szabályozáson túlmenően egyetlen vámos se merje terhelni őket”, hanem beiktatta azt az új formulát is: „nem kevésbé óhajtjuk [...], hogy az említett prágai és nürnbergi kereskedők a mi igaz és régóta szokásos *harmincadainkat* éppúgy megfizetni tartozzanak, mint ahogyan országunk más kereskedői megfizetik”.¹⁶² Még nagyobb hangsúlyt kapott az újabb követelmény abban a kiváltságlevélben, melyet a király *civibus de civitate Wratislavia* adott ki 1365. november 30-án. Eszerint a boroszlói kereskedők a harmincad- és vámfizetésben (*in solutionibus tricesimarum et tributorum*) ugyanolyan elbánásra számíthatnak, mint a prágaiak és nürnbergiek, tehát a jogos és szokásos vámokat és harmincadokat hozzájuk hasonlóan megfizetve (*iustus et consuetis tributis et tricesimis more et instar mercatorum Pragensium et Nurembergensium datis et persolutis*), bizton és háborítatlanul közlekedhetnek az országban.¹⁶³

Aligha tekinthetjük véletlen egybeesésnek, hogy amikor a harmincadfizetési kötelezettség hangsúlyozása szokásos formulává vált a külföldi kereskedőknek biztonságot ígérő királyi védlevelekben, ugyanarra az időre kezdett kifermődni a harmincadügy hazai szervezete és adminisztrációja. A harmincadhelyek növekvő száma és jövedelme egy országos hatáskörrel bíró hivatal: a harmincadispánság létrehozását tette szükségessé, amely – a pénzügyigazgatás más ágazataiban területileg korlátozott hatáskörrel, néhány vármegyére terjedően szervezett pénzverő- és bányakamara-ispánságokhoz hasonlóan – bérleti kezelésben működött.¹⁶⁴ Az erről szóló első tájékoztatást az az 1362. február 20-án kelt oklevél nyújtja, amelyben Lajos király az őt eddig is híven szolgáló Saracenus (Szerecsen) Jakab mesterre, a szerémi és pécsi pénzverő- és bányakamara ispánjára (*comes camerarum Syrmienensis et Quinqueecclesiensis*) bízta, a *folyó évben ismét*, az országban lévő összes harmincadok

160 „... per ampliores exactiones tributarias ab his, quae in praemissis regalibus litteris seriatim exprimuntur, molestare [...] nullatenus praesumatis”: ADE II. 390–392.

161 ADE II. 481. (1357. júl. 6.)

162 „Volumus nihilominus [...], ut mercatores Pragenses et Nurembergenses *tricesimas* nostras veras et ab antiquo consuetas, prout alii mercatores nostri regni persolvunt, sic et ipsi persolvere teneantur”: ADE II. 482–484.

163 Jellemző, hogy a kiváltságlevélben következetesen *tributumokról* és *tricesimákról*, *tributariusokról* és *tricesimatorokról*, *loca tributorum et tricesimarum*-ról esik szó: CD IX. 3. 495–498. – Vö. Lajos királynak pár hónappal később, 1366. márc. 22-én kelt, a Bécs és Buda között fizetendő dunai vámokat (*exactiones tributorum aquaticorum*) szabályozó oklevelével, amelynek végén külön hangsúlyozta, hogy a vámok szabályozása nem érinti a kereskedők *harmincadfizetési* kötelezettségét (*tricesimis tamen salvis manentibus a mercatoribus praenotatis*): CD IX. 3. 526–527.

164 *Hóman B.*: A magyar királyság i. m. 237., 240–243. – Azzal a véleményével azonban nem tudunk egyetérteni, hogy noha „a harmincadigazgatás szervezetére és kezelésére vonatkozó adataink Károly Róbert korából nem maradtak, [...] a harmincadigazgatás megszervezését Károly Róbertnek kell tulajdonítanunk”: 240.

felügyeletét és azok jövedelmének kezelését.¹⁶⁵ Eszerint a páduai származású Saracenus mester, akit az uralkodó az oklevél végén „harmincadosunk”-nak (*tricesimator noster*) titulált, már előzőleg (az előző évben?) is ellátta ezt a hivatalt tisztviselői segítségével (*per suos officiales*).¹⁶⁶ Ugyanígy fogalmazott 1363. január 7-i rendelkezése, amelyben a vámszedőknek, valamint (a név szerint nem említett) „harmincadosunknak és tisztviselőinek” (*tricesimatori nostro et suis officialibus*) megtiltotta, mint fentebb láttuk, a királyi udvarba évi ajándékukat vivő soproni polgárok vám vagy harmincad alá vonását.¹⁶⁷ Ez a hivatali terminológia a harmincadügy országos szervezete kialakulásának kezdeti fokát tükrözte. De hamarosan megjelent a következő stációt jelző cím: az „országos harmincados”. Lajos király 1365. április 24-én Saracenus mesternek immár mint *tricesimatori regni sui* küldte azt a (korábbiakban is említett) utasítását: ne engedje meg, hogy egyes harmincadhelyeken működő tisztviselői vagy segédei, különösen pedig Simon győri alharmincados (*officiales seu famuli vestri in tricesimis constituti, specialiter autem Simon vicetriximator vester in laurino existens*) kisebb élelmiszerek után is harmincadot szedjenek.¹⁶⁸ Az új központi tisztséget azután részletesebben is körülírta 1366. augusztus 29-én, amikor ugyancsak Saracenusnak mint *tricesimatori nostro per totum regnum nostrum constituto* – az egész országra kirendelt harmincadosának – és zágrábi *vicetriximatorának* címezte rendelkezését, a zágrábi harmincadszedéssel kapcsolatos panaszok orvoslása ügyében.¹⁶⁹ Az új harmincadhivatali nomenklatúra azonban még nem

165 „... *tricesimas nostras ubique in regno nostro existentes et omnimodam procuracionem earundem [...] magistro Saracheno anno in praesenti iterato duximus committendas et universos reditus earundem tricesimarum fideliter [...] administrandos nostrae maiestati*”. Egyben szigorú büntetéssel fenyegette azokat a kereskedőket, akik „új és szokatlan utakat” keresve a harmincadhelyeket megkerülni próbálják: CD IX. 3. 313–315.

166 Szerecsen Jakab mester – főként a felesége hozományával járó Hont megyei Százd falu birtokba vételével kapcsolatban – már egy évtized óta feltűnt egyes oklevelekben mint kamaraispán (*comes camerarum regalium*), így 1352. nov. 5-én: CD IX. 2. 145–146.; 1353. ápr. 20-án: Horváth Tibor Antal–Huszár Lajos: Kamaragrófok a középkorban. NumK 1955–1956. 25.; 1358. febr. 4-én: AOKm. VII. Bp. 1920. 35–36. – Ebben az időben került a szerecsenfej jegy is a koronás jegyű budai aranyforintokra: Huszár Lajos: A budai pénzverés története a középkorban. Bp. 1958. 53., 142–143.; vö. alább a 175–176. jegyzettel. – Szerecsen Jakabnak a pénzügyigazgatásban játszott kulcsszerepét mutatja, hogy 1362-ben a pécs-szerémi (egyesített) pénzverő- és bányakamara-ispáni és a harmincadosi hivatal mellett az erdélyi sókamarának is ispánja volt (*comes camerarum salium Transylvanorum*): CD IX. 3. 310–311.; IX. 7. 208–209. (1362. jún. 30. – Az elsőben téves olvasat: magistro *Barathono* magistro *Saracheno* helyett.)

167 *Házi* I. 1. 130. – Hasonlóképpen, személy szerinti megnevezés nélkül, a *tricesimator noster vel homo suus* kifejezés olvasható a Pozsonyhoz és Sopronhoz 1364. jún. 11-én intézett királyi oklevelekben: CD IX. 3. 389–390.; IX. 6. 127–128.; *Házi* I. 1. 130–131.

168 Saracenus Jakab mester ez évben is betöltötte az erdélyi sókamaraispánságot is, és mellette testvérei is feltűntek. Az oklevél teljes címzése ugyanis így hangzott: „magistro Saraceno comiti camerarum [salium] partis Transylvanae ac tricesimatori regni sui vel fratribus eiusdem”: CD IX. 3. 489–490.; IX. 6. 133–134.

169 *Tkalčić* (Civ.) I. 233–234. – Emellett továbbra is ispánja volt az erdélyi sókamarának. Egy 1366. máj. végi oklevél mint *comes camerarum et salifodinarum in Deesakna et Deesuara* szól róla: UBS II. 247.

szilárdult meg. 1369. január 7-i iratában Lajos király bizonyos Beuldre Mihálynak megint csak mint *tricesimatornak*, egyben sókamara-ispánnak a jelentésére hivatkozva adott ki utasítást az erdélyi sószállítást veszélyeztető útonállók letartóztatására;¹⁷⁰ s 1369. október 29-én Henrik mester budai polgárnak is mint *tricesimatori suo* (pozsonyi tisztviselőinek pedig mint *officialibus in Posonio constitutis*) adta tudtul szándékát a pozsonyi harmincad régi helyére való visszatelepítésére (ami – mint láttuk – nem valósult meg).¹⁷¹ 1371. szeptember 21-i oklevelében már díszesebb titullussal élt, amikor *summo tricesimatori suo*: főharmincadosának (és pozsonyi *vice-tricesimatorainak*) írta elő a városba behozott élelmiszerek harmincadmentességét, egyben az onnan Ausztriába vagy Csehországba kivitt áruk szigorú harmincadkötelezettségét.¹⁷²

Az utóbbi oklevél nem nevezte meg a főharmincados személyét. Ez aligha lehetett Saracenus mester, akit ez idő tájt már csak kamaraispánként emlegettek.¹⁷³ A szerémi és pécsi (egyesített) pénzverő- és bányakamara ispánjának titulálta őt Lajos király 1371. július 9-én kelt oklevele is, amelyben a reá bízott országos ügyek gondos és hűséges intézésével szerzett érdemeiért a Dalmáciához tartozó Cherso és Ossero adriai szigetek birtokával adományozta meg.¹⁷⁴ Működésének legmaradandóbb nyoma is az adománylevélben feltüntetett hivatalából: a pénzverés irányításából származott. Az 1370-es évek elejétől vezette be azokat a jó minőségű ezüsből készített dénárvereteket, amelyeket az előlapukon ábrázolt szerezsenfejről szerezsen-dénároknak neveztek,¹⁷⁵ és halála (1375) után is sokáig kibocsátásban és forgalomban tartottak.¹⁷⁶

170 „Ex insinuatione magistri Michaelis dicti Beuldre tricesimatoris et comitis camerarum nostrarum salium”: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának Okmánytára. III. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván és Véghely Dezső. Pesten, 1874. 371. – Feltehetőleg rokona volt Beldre Fülöp udvarnokispánnak, akit Szécsi Miklós országbíró 1352. dec. 2-i ítéletlevele említett: AOKm. VI. Bp. 1891. 401., valamint leszármazottja annak a Peuldre Péternek, aki egyike volt a Károly Róbert 1323. jan. 6-i kamarabérleti szerződésében megnevezett pénzverőkamara-ispánoknak (*comites camerae*): Decr. I. 76.

171 CD IX. 4. 177.; IX. 7. 284–285.

172 CD IX. 4. 341–342.; IX. 6. 162–163.; IX. 7. 309–310.

173 1369. febr. 3-án mint magister Jacobus Saracenus *comes camerae Syrmiensis et Quinqueecclesiensis*, castellanus de Owar szerepelt egy királyi oklevélben: Horváth T. A.–Huszár L.: i. m. 26.; 1370. máj. 29-én mint magister Saracenus *comes camerae Quinqueecclesiensis*, László nyitrai püspökkel együtt, a király küldötteként, a dalmáciai Trauban ítélkezett: *Josephus Koller*: Historia episcopatus Quinqueecclesiensis. III. Posonii et Pestini, 1806. 107.; CD IX. 4. 254–256.

174 „... intuitis [...] fidelium servitorum meritis magistri Saracheni *comitis camerarum nostrarum Syrmiensis et Quinqueecclesiensis* [...] in cunctis nostris et regni nostri agendis sibi confisis”: CD IX. 4. 337–339.

175 Huszár L.: A budai i. m. 63–64., 157.

176 Végrendeletét 1375. ápr. 9-én foglalták írásba a Cherso szigeti közjegyző hivatalában: CD IX. 7. 376. – A szerezsendénárok későbbi forgalmára: Zala vármegye története. Oklevéltár. II. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. Bp. 1890. 180. (1381. dec. 8.); Sopron vármegye története. Oklevéltár. I. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1889. 485. (1387. júl. 22.); *Iványi B.*: Eperjes i. m. 55. (1399. márc. 23.); stb.

Már az előbb idézett 1365. április 24-i oklevél is szót ejtett Jakab mester testvéreiről; egy 1371. február 24-i irat pedig meg is nevezte az (egyik) ifjabb testvért: Saracenus (Szerecsen) János mestert (officialisának egy hatalmaskodási ügyben való részvétele kapcsán).¹⁷⁷ Bátyja halála után a pénzügyigazgatás egyes szálai éppen az ő kezében futottak össze;¹⁷⁸ de még jó pár évbe telt, amíg a harmincadok dolgában is illetékességet szerzett – a firenzei származású Francesco Bernardi társaként, aki nagy összegű külföldi pénzáttalások lebonyolításával alapozta meg karrierjét.¹⁷⁹ 1382. február 5-én kelt Lajos királynak az a rendelkezése, amellyel – tekintetbe véve a reájuk bízott ügyek hűséges és hozzáértő intézésével tett eddigi szolgálataikat – Saracenus János és Bernardi Ferenc mesterekre, budai polgárookra bízta a folyó évben (*anno in praesenti*) a Magyarországon és Szlavóniában lévő összes harmincadok ispánságát (*comitatum tricesimarum*) és azok jövedelmének kezelését; egyben felszólította a pozsonyiakat, hogy nevezetteknek mint harmincadispánoknak (*tamquam comitibus tricesimarum*) és kirendelt tisztviselőiknek, ha körükbe érkeznek, álljanak készségesen a rendelkezésükre.¹⁸⁰ Ennek az oklevélnek a szövegében fordultak elő tehát először azok az elnevezések – harmincadispánság, harmincadispán –, amelyekkel az immár kialakult harmincadszervezet országos hatáskörű hivatalát és annak betöltőjét a továbbiakban illették. S miután a főharmincados titulusa harmincadispánra váltott, az egyes harmincadhivatalokat kezelő alharmincadosok léptek elő időjárával harmincadosokká, majd pedig az ő beosztottjaikat nevezték utóbb alharmincadosoknak.¹⁸¹

7.

Az ifjabb Saracenust és Bernardit Lajos király egy évre bízta meg harmincadispánsággal 1382. február 5-i oklevelében. Atyja halála után Mária királynő a megbízást (bérletet) nem újította meg, hanem egy másik itáliai (firenzei) származású személyre ruházta – olyasvalakire, akinek korábbi tevékenységét nem ismerjük. Még a nevét is némi homály lengi körül. Házi Jenő egy soproni vonatkozású oklevélben Nanny Kusteli de Florentia-nak olvasta (bár jelezte kétségeit), Fejér György viszont egy kassaiban Rambusculus (Rambusculi) de Florentia-nak nézte. Ezek után olyan vélemény is fölmerült szakirodalmunkban, hogy két különböző személyről van szó. Pedig bízvást elfogadhatjuk a név egyértelmű olvasatának azt, amit Fejér egy har-

177 HO V. Győrött, 1873. 156–157.

178 *Teke Zsuzsa*: Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373–1403. TSz 1995. 135.

179 *Mályusz E.*: Zsigmond i. m. 160.

180 CD IX. 7. 451–452.

181 Lajos király 1366. aug. 29-i oklevele még az országos harmincados zágrábi *vicetricesimatoráról*, és 1371. szept. 21-i rendelkezése is a főharmincados pozsonyi *vicetricesimatorairól* beszélt: 169. és 172. jegyzet. Az alább idézendő 1383. ápr. 11-i, meg 1384. márc. 14-i irat is megtartotta még ezt a terminológiát: a harmincadispánnak és az egyes harmincadhelyeken működő *alharmincadosainak* szólt. – De egy 1389. jan. 9-i oklevél már a harmincadispánoknak és *eorum tricesimatoribus* volt címezve, hasonlóképpen a továbbiak zöme. Ld. alább a 184–185., ill. 195. és 205. jegyzetet.

madik, ti. Pozsonyra vonatkozó oklevél közlésében adott, és őt idézve Király János pozsonyi jogtörténetében is feltüntetett: Nambusculi de Florentia.¹⁸² Nos, Nambusculi mester azzal kezdte harmincadispáni működését, hogy nem respektálta egyes városok polgárainak harmincadkedvezményeit, köztük a soproniaknak 1370-ben és 1375-ben Lajos királytól nyert ama szabadalmát, hogy saját termésű borukat és gabonájukat *tricesimától* mentesen vihetik ki külföldre.¹⁸³ A soproniak panasszal fordultak emiatt Mária királynőhöz, aki 1383. április 11-én meg is hagyta Nambusculinak és (ekkor még) alharmincadosainak (*comiti tricesimarum nostrarum vestrisque viceticesimatoribus*), hogy a szóban forgó áruk kivitele után ne szedjenek harmincadot.¹⁸⁴ – A következő évben azután a pozsonyiak emeltek panaszt a királynőnél a harmincadispán ellen, mondván: *superflua tricesima*-t – többletharmincadot – hajtatt be a városba érkező idegen kereskedőktől, akik ezért egyre inkább elmaradoznak a pozsonyi piacról, a város nagy kárára. A királynő erre 1384. március 14-én olyan utasítást küldött Nambusculinak és pozsonyi (ekkor még) alharmincadosának (*comiti tricesimarum regni nostri et viceticesimatori vestro in Posonio constituto*), hogy a városba jövő és onnan távozó kereskedőktől *infra integram annualem revolutionem* – egy éven át – még a régi módon hajtassa be a harmincadot: úgy, ahogy az „három vagy négy évvel ezelőtt [vagyis Lajos király idején] volt szokásban”.¹⁸⁵

Miért engedélyezte a királynő ezúttal csak ilyen rövid időre: egyetlen esztendőre a régi gyakorlathoz való visszatérést? Azért, mert a Nambusculi által szorgalmazott és a pozsonyiak részéről sérelmezett „többletharmincadolás” – mint az oklevél szövegéből világosan kitűnik – abban állt, hogy az idegen kereskedőktől nemcsak Pozsonyba *behozott* áruik (főleg posztóneműek), hanem *kivitelük* (főleg az ott „cserében” beszerzett bor) után is harmincadot szedetett.¹⁸⁶ Márpedig a harmincadvámolás lebonyolítása körül éppen abban a kérdésben folyt meg-megújuló vita a harmincadfizetésre kötelezett kereskedők és a harmincadot haszonélvező király vagy királynő (királyné) között már az 1340-es évektől fogva – a zágrábi harmincadossal kapcsolatos ilyen tárgyú vizsgálat óta¹⁸⁷ –, hogy míg a *behozataluk* után

182 Király János: Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894. 221. – A szóban forgó oklevelekre ld. alább a 184. és 185. jegyzetet.

183 Az 1370. aug. 24-i oklevél: *Házi* I. 1. 157.; vö. fentebb a 16. és 76. jegyzettel. – Az 1375. nov. 20-i irat a harmincadmentességet kiterjesztette azokra az idegen kereskedőkre is, akik igazolni tudták, hogy soproni polgároktól vásárolták borukat vagy gabonájukat: 170–171.

184 *Házi* I. 1. 197–198.

185 Ezt az oklevelet Fejér György két ízben közölte, mindkétszer Nambusculi olvasattal: CD X. 3. 14–15.; X. 8. 131–133. – Éppen egy nappal korábban, 1384. márc. 13-án kelt – mint fentebb láttuk (73–74. jegyzet) – Mária királynőnek az az oklevele, amely a harmincadispánnak (nevét Rambusculusnak olvasva) kassai ténykedésére vonatkozott. Itt a harmincadvámnak az új, „koronás” dénárveretekben való megfizettetését szorgalmazta, amire a királynő parancsot is adott: CD X. 1. 151–153.; *Kemény L.*: i. m. 86–87.

186 „... quia de rebus mercimonialibus forensium seu advenarum hominum, [...] necnon de vinis super eisdem rebus ipsorum cambialiter comparatis [...] tricesima recipetur”.

187 A zágrábi káptalan által még 1343 nyarán lefolytatott vizsgálat megállapította, hogy „a királyné úrnő [zágrábi] harmincadosai a legutóbbi időben [*novissimis temporibus*] kezdtek harmincadot szedni az országon kívülre [*extra regnum*] vitt áruk után és ezzel megterhelni a kereskedőket. Meg-

fizetendő *tricesimát* az érintett kereskedők nem vonták kétségbe, mert az megfelelt a harmincadvám eredeti jellegének: az országon *belül* forgalmazott áruk után szedett illetéknek, addig a *kivitelük* után kirótt harmincadot „régí szokásuk és joguk ellenére” való *novitasnak*: újtásnak tekintették – aminthogy ez utóbbi csakugyan nem volt formailag sem levezethető a harmincadvám eredeti, belforgalmi funkciójából.¹⁸⁸ Ezzel szemben az uralkodó részéről éppen a kiviteli harmincad szokásos és jogos voltát kívánták hangoztatni, egyes oklevelekben külön nyomatékkal.¹⁸⁹

A kevésbé sikeres Nambusculi Zsigmond király trónraléptével letűnt a színről, és Lajos király egykori kinevezettjei: Szerecszen János és Bernardi Ferenc kerültek ismét előtérbe. Nem mintha a közbenső időben tétlenek maradtak volna. Szerecszen 1385-ben kamaraispán volt és offiálisaival a *lucrum camerae* – a már adóvá lett pénzverési illeték – behajtásáról intézkedett Vas és Sopron megyében.¹⁹⁰ Bernardi pedig ugyanez idő tájt, itáliai üzleti összeköttetéseit is felhasználva, a Magyarország és Velence közötti diplomáciai kapcsolat helyreállítása körül szorgoskodott.¹⁹¹ Zsigmond uralomra kerülése azonban kétségtelenül új szakaszt nyitott pályájukon. 1387. április 11-én kiadott oklevelével – első uralkodói ténykedéseinek egyikével – a király máris reájuk bízta a kamarahaszna-ispánságot;¹⁹² alig két évvel későbbi, 1389. január 9-én kelt rendelkezéséből pedig kitudódik, hogy újból elnyerték a harmincadispánságot is.¹⁹³

A Szerecszen–Bernardi páros ugyancsak kísérletet tett a kincstár harmincad-jövedelmeinek növelésére (miközben saját áruikat bizonyára kivonni igyekeztek a harmincadvámolás alól).¹⁹⁴ A soproni polgárok megint protestáltak. Felpanaszolták, hogy Szerecszen és Bernardi „bizonyos újonnan kitalált visszaélés révén” (*quadam*

előzőleg csak azon áruk után kívántak és szedtek harmincadot, amelyeket a kereskedők Magyarország határain túlról [*de extra finibus terrae regni Hungariae*] hoztak Zágrába. Megállapítást nyert az is, hogy a külföldi kereskedők, miután eladták [behozott] áruikat, és megfizették utánuk a harmincadot, akkor – ha Zágrábban árukat vásároltak kivitel céljából [*si quas merces Zagrabiae deferendas extra regnum comparassent*] – utánuk harmincadot *nem* fizettek”: *Tkalčić* (Civ.) I. 167.; *Smičiklas* XI. 72–73. (1343. aug. 2.). – A vizsgálatra ld. még *Tkalčić* (Civ.) 165–166., 168–169.; *Smičiklas* XI. 66–70., 74–75.

188 Domanovszky S.: A harmincadvám i. m. 15., 20.; valamint az I. jegyzetben id. munkámban: 59–60.

189 Főként a behozatalt illetően kedvezményt engedélyező oklevelekben tartották ezt kívánatosnak. Pl. a Lublóról kivitt áruk után „tributum et tricesimam solvant *more consueto*”: CD IX. 1. 152. (1365. máj. 1.); a Pozsonyból kereskedés céljából Ausztriába vagy Csehországba kivitt áruktól „tricesimam *more alias consueto* recipere et exigere non omittatis”: CD IX. 4. 342. (1371. szept. 21.); a Pozsonyból kivitt áruk „tricesimentur, *ut est moris*”: CD IX. 6. 176. (1374. jan. 8.). – Vö. fentebb a 22., 23. és 96. jegyzettel.

190 CD X. 1. 208–209. (1385. jan. 6.) – Mint kamaraispánt említette egy három évvel későbbi oklevél is: ZsO I. 66. (1388. júl. 15.)

191 ADE III. Bp. 1876. 548–550.; 568–572. (1384. dec. 20.; 1385. jan. 16., márc. 9.)

192 ZsO I. 1.

193 *Házi* I. 1. 222.

194 Róluk (is) szólhatott Zsigmond 1388. jan. 24-i oklevelének az a (fentebb már idézett) passzusa, amely szerint a *gallicusok*, akik a magyarországi harmincadok és vámok jövedelmeit bérlik, Kassán nem állnak meg áruikkal, és harmincadfizetés nélkül próbálnak a városon átutazni: ZsO I. 40.; vö. fentebb a 72. jegyzettel.

abusione de novo adinventa) a harmincadhelyeken „több és fölősebb harmincadot [*plures et superfluviores tricesimas*] csikarnak ki tőlük, mint amennyi néhai Lajos király idején szokásban volt és jelenleg is járna”. Zsigmond ekkor még feleségénél is nagyobb engedékenységet tanúsított. 1389. január 9-én olyan utasítást adott ki a harmincadispánoknak és az ország területén bárhol működő (most már!) *harmincadosaiknak* meg azok embereinek,¹⁹⁵ hogy a soproni polgárokat „ne merjék régi szokásuk ellenére többletharmincad fizetésére kényszeríteni, hanem minden újítástól tartózkodva [*absque ulla novitate*], elégedjenek meg tőlük olyan és akkora harmincadokkal, amilyenekre azok régi szokásuk szerint [*ex antiqua ipsorum consuetudine*] néhai atyja [= apósa] idejében kötelezve voltak”.¹⁹⁶ – Hogy miben állt Szerecsen és Bernardi újítása, többletharmincad-szedése, az oklevél nem részletezi. Ám aligha tévedünk, ha úgy véljük: megint – főleg vagy kizárólag – abban, hogy a behozatal mellett igyekeztek a kivitelt is harmincadvám alá vonni. S hogy ez a törekvésük nemcsak a soproni polgárokat és az ottani harmincadhivatalt érintette, hanem a harmincadügy egészére kihatott, mutatja a nekik küldött királyi oklevél szövege, amely az ország területén bárhol (*ubique*) működő harmincadosokról és harmincadhelyekről szól.

De mint látjuk, Szerecsenék sem voltak e tekintetben sikeresebbek Nambusculinál: Zsigmond király, engedve a városi polgárok ellenkezésének, ekkor még kénytelen volt rendre – a régi szokásra – utasítani őket. Jellemző viszont, hogy alig pár nappal az értelmes utasítás után, 1389. január 13-án a király Bernardit birtokadományban részesítette.¹⁹⁷

Az 1390-es években Szerecsen János már kivonult a magyarországi harmincadügyből. Cherso és Ossero szigetek bátyja halála után az ő birtokába kerültek;¹⁹⁸ bizonyára közrejátszott ez abban, hogy – a szintén páduai Athow Gallicus-szal együtt – dalmáciai vállalkozásba kezdett: az ottani só- és harmincadkamara (*camerae salis et tricesimae regni Dalmatiae*) bérletével próbálkozott. De – mint 1397. március–májusi keltezésű iratok sorából kiderül – a vállalkozásba belebukott, és az adriai szigeteket is elvesztette.¹⁹⁹ Megszerezte viszont a Somogy megyei Mesztegnyő mezővárost (a jelzett iratok már *magister Johannes Saracenus de Meztegnew*-nek

195 „... magistris Johanni, germano magistri Saracheni et Francisco Bernaldi [!] *comitibus tricesimarum suarum vel eorum tricesimatoribus et hominibus ipsorum ubique intra ambitum regni sui constitutis*”. – S az oklevél záradékában: „futuris etiam comitibus ipsarum tricesimarum nostrarum et eorum tricesimatoribus ac hominibus ipsorum”.

196 *Házi* I. 1. 222–224.

197 Az uralkodó ezen a napon felszólította a zágrábi káptalant: iktassa be új adomány címén *magister Franciscus Bernardi de Florentia* budai polgárt a Zágráb megyei Jasztrebarszka királyi birtokba: ZsO I. 87.

198 Erről visszamenőleg a trónkövetelő Nápolyi László Capuában 1393. júl. 11-én kelt okleveléből értesülünk, amely a Szerecsen-család páduai származására is bizonyosságul szolgál. Jakabot *Sarracenus de Padua*-nak, öccsét, Jánost *Johannes de Padua*-nak nevezte: ADE III. 349.

199 ZsO I. 514–515., 521., 525–526., 528.; CD X. 2. Budae, 1834. 454–455., 488–490. – Vö. még Zsigmond 1398. márc. 24-i és ápr. 10-i oklevelével, amelyben a szigeteket a harmincad- és a sókamara bérletével együtt a néhai Garai Miklós nádor fiaira ruházta: CD. X. 2. 541–544., 645–647.

nevezték), és családja utóbb Mesztegnyői Szerecsen néven olvadt be a magyar nemességbe.²⁰⁰

Bernardi Ferenc viszont még jó néhány évig tevékenykedett a magyarországi pénzügyigazgatásban. Zsigmond 1392. december 7-én pénzverőkamara-ispánjaként említette;²⁰¹ 1396. január 18-án pedig mint pénzverő- és harmincadispánjának (*comiti monetarum et tricesimarum*) írta elő, hogy a pozsonyi polgároknak saját áruik után – akár Pozsonyba hozzák, akár továbbviszik Budára, Székesfehérvárra vagy bárhová az ország más harmincadhelyére – évi 1000 aranyforint értékhatárig engedje el a harmincadot.²⁰² Amikor a következő évben Bernardi is kivált az adminisztrációból, eltérően volt hivataltársától, nem a nemesi életformát választotta, hanem jómódú polgárként élvezte az életet budai házában és nyári lakában.²⁰³ Vele egy időre esett egy nem Budára, hanem Pozsonyba települő firenzei család²⁰⁴ leszármazottjának, Ventura (Venturi) Jakabnak hasonló irányú tevékenysége is, aki Zsigmond 1392. október 25-i irata szerint mint pozsonyi *tricesimator* (persze már nem *alharmincados!*), 1395. május 8-án pedig mint *comes monetarum* működött.²⁰⁵ Egy másnap kelt oklevél már volt (*pridem*) kamaraispánnak nevezte;²⁰⁶ s bár az uralkodóval ezután sem szakadt meg a pénzügyi kapcsolata, a harmincadszervezethez nem volt többé köze.²⁰⁷

8.

Az az oklevél, amelyben Zsigmond 1397. augusztus 2-án a soproni polgároknak a város falainak karbantartására évente 200 forintot engedett át a helybeli harmincad jövedelméből, már sem Bernardi, sem Venturi, sem más személy nevét nem említ

200 Ld. pl. *egregius Petrus Zerechen de Mezteghnew*: CD X. 4. 644–646 (1407); HO V. 206. (1460). 305–306. (1470); stb.

201 Ekkor megengedte neki, hogy jasztrebarszakai adománybirtokát bármely egyházi vagy világi személynek elidegeníthesse: ZsO I. 293.

202 CD X. 3. 180–181.; X. 8. 407–408.; *Ortway* II. 3. 59. – Vö. fentebb a 142. jegyzettel.

203 Bernardi Ferenc életútjáról (akit más budai *latinusokkal* együtt történt 1403. évi fogságra vetése sem tett tönkre anyagilag) ld. *Mályusz Elemér*: Az izmaclita pénzverőjegyek kérdéséhez. In: Budapest Régiségei 1958. 302–307. – Visszavonulása után is pénzügyi szakteként tartották számon: ZsO VI. Bp. 1999. 252., 350. (1417. aug. 24., dec. 13.); így nem meglepő, hogy élete végén újból kapcsolatba került az országos pénzügyekkel, mint Berzeviczi Péter általmokmestere: BTOE III. 2. 59. (1421. jún. 21.); *Házi* I. 2. Sopron, 1923. 211–212. (1422. jan. 28.) – Fia vagy rokona volt az a Bernardi Gáspár, akit mint *civis Budensis praesentisque anni tricesimarum nostrarum comes* – a német szövegben *dreysker und purger ze Ofen* – Borbála királyné, 1417. máj. 17-i és jún. 9-i oklevelei szerint, velencei ékszervásárlással bízott meg: *Házi* I. 2. 124–126.

204 Ventura Gallicus de Florentia már 1358-ban szőlőt vett zálogba a pozsonyi határban: CD IX. 2. 705–707.

205 ZsO I. 288., 435.

206 *Házi* I. 1. 245–246.

207 A pozsonyi Venturiakról ld. még *Ortway* II. 2. Pozsony, 1898. 272., 396., 415.; *Lederer E.*: i. m. 149.; *Teke Zs.*: i. m. 141. – Venturi Jakabnak Gáspár nevű fiáról: CD X. 5. Budac, 1842. 89–92. (1410) és 582–583. (1415).

tette, hanem anonim módon „valamennyi jelenlegi és leendő királyi harmincadispánnak és tisztviselőiknek” volt címezve.²⁰⁸ Az *interim* azonban nem tartott sokáig. 1397. november 1-jén Verebi Péter volt erdélyi alvajda kapott megbízást Zsigmond királytól – az erdélyi sókamarák ispánsága mellett – az ország összes harmincadjövödelmeinek begyűjtésére (harmincadispáni titulus nélkül);²⁰⁹ de már az év végén kezdetét vette az a mintegy tízesztendősi időszak, amikor Németországból jött üzletemberek vették át az itáliaiaktól a főszerepet a hazai pénzügyekben, jelesen a harmincadigazgatásban. Először a nürnbergi származású Kamerer Ulrik, aki 1394-ben még csak kassai harmincadosként „igazította el” (mint fentebb láttuk) Csetneki György királyi asztalnokmester részszállítmányának dolgát;²¹⁰ 1397 végén, 1398 elején pedig már mint bányakamara- és harmincadispán vonta magára a krakkói kereskedők neheztlését réz- és ezüstkiviteli ügyeikben.²¹¹ Majd gyorsan elhíresült földije, Nürnbergi Márk következett,²¹² akit kassai pénzverőkamara ispánságából (1395) valamikor 1398 folyamán emelt ki Zsigmond király a budai aranypénzverő ház, valamint az országos harmincadszervezet ispánjává, és tett meg legfőbb gazdasági tanácsadójának.²¹³ Ebbéli tevékenységének fontos mozzanatait, egyben a hazai harmincadügy akkori állapotait világítja meg Zsigmondnak a soproni polgárok harmincadfizetésére vonatkozóan 1399. július 29-én kiadott oklevele.

Az uralkodó – tudjuk meg az oklevélből –, látva, hogy egyes városoknak és más országglakosoknak adott számos kedvezménye és szabadalma miatt²¹⁴ harmincadbevételei szerfölött megcsappantak, előzőleg (*pridem*), nyilván éppen Márk tanácsára, hozzáfogott a harmincadjövödelmek helyreállításához (*ad redintegrationem*

208 „... universis et singulis comitibus trecesimarum [!] [...] regalium nunc constitutis et in futurum constituendis ipsorumque officialibus...”: *Házi* I. 1. 253–254.

209 „Item assumpsimus eidem universas tricesimas nostras ubique intra climata regni nostri habitas [...] similiter ad manus fideles eiusdem magistri Petri [filii Georgii de Vereb] dare et assignare”: *Wenzel Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. 436–439.

210 ZsO I. 376. (1394. ápr. 30). vö. fentebb a 75. jegyzettel.

211 ZsO I. 565., 569., (1397. dec. 3., 1398. jan. 5.) – Kamerer Ulrik később megint harmincadispán lett, bizonyos Teuler Konráddal együtt, Zsigmond 1411. jan. 26-i oklevelének tanúsága szerint: *Házi* I. 2. 37.

212 Az utóbbi időben a jeles német gazdaságtörténész, *Wolfgang v. Stromer* több tanulmányban foglalkozott Nürnbergi Márk szerteágazó tevékenységével, nem tartózkodva némely túlzásoktól sem. (Egyikről pl. ld. dolgozatomban: A levantei kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. Századok 1975. 23.) Ezekre e helyütt nem térek ki, mert zömükben túlesnek a jelen dolgozat tárgykörén.

213 1398. máj. 11-én Bernardus familiaris *Marci de Norinberg* a király részéről teljesített kifizetést Krakkóban: BTOE III. 1. 126. – Zsigmond 1399. júl. 29-i (alább részletesen tárgyalt) oklevele *Marco de Nuremberga comiti tricesimarum*, nov. 2-i rendelkezése pedig *Marco de Nuremberga comiti monetarum aureorum in Buda* címre szólt: BTOE III. 1. 144.

214 Zsigmond 1387. ápr. 13-án megerősítette Mária királynőnek a sárvári polgárok soproni harmincadmentességéről szóló oklevelét: CD X. 1. Budae, 1834. 351–353.; ZsO I. 1.; 1390. febr. 26-án a Kanizsaiak városának, Kismartonnak a lakosait fölmentette a harmincadfizetés alól, különösen, ha Sopronon keresztül az ország déli részeivel kereskednek: CD X. 1. 605–607., 607–610.; ZsO I. 159.; 1397. júl. 27-én a zsolnaiakat tíz évre mentesítette a harmincadtól: CD XI. 534.; ZsO I. 540.; stb.

proventuum tricesimarum) és a kedvezmények visszavonásához. Az általános(nak szánt) *revocatio* Sopront sem kerülte el, s polgárai is teljes harmincadfizetésre köteleztettek minden árujuk után, többek között saját termésű boruk és gabonájuk kivitele után is. Most azonban Zsigmond a város előljáróinak kérésére és hűségükre való tekintettel – netán egy olyan újabb rendkívüli *taxától* megpuhítva, amelyet néhány évvel azelőtt (éppen Venturi Jakab segédletével) hajtott be Sopron városától is 2000 aranyforintban²¹⁵ – meggondolta magát, s Lajos királynak a soproniak által eredetiben bemutatott mentesítő okiratát „újból szemrevételezve”, úgy határozott, hogy a soproniakat meg kell tartani azokban a szabadságokban, amelyeket „eddig és régtől fogva” élveztek, „nevezetesen abban az időben”, amikor, nos, „amikor Bernardi Ferenc mester és más királyi harmincadispánok töltötték be ezt a tisztséget” (*hactenus et ab antiquo, signanter temporibus, quibus magister Franciscus Bernaldi [!] et alii comites tricesimarum regalium eundem comitatum tenuerunt*). Ezért szigorúan megparancsolta – most immár – Nürnbergi Márk harmincadispánnak és alárendeltjeinek (*Marco de Nuremberga comiti tricesimarum [...] suisque vicecomitibus aut officialibus [...] earundem tricesimarum*), hogy a soproniak saját termésű bora és gabonája után, bárki viszi ki is azt (*abinde per quoscumque deferendis*), ne szedjenek harmincadot, és őket szabadalmaik és szokásaik ellenére ne merjék meg nem engedett módon gátolni vagy megterhelni.²¹⁶ S egy másik, ugyanazon nap (1399. július 29.) kiadott oklevelében mindenféle más árujuk után is, ha nem is teljes, de félharmincad-mentességben részesítette őket (*mediam tricesimam solvere tenerentur*). Az uralkodó itt csupán általánosságban hivatkozott a királyi elődctől engedélyezett ilyen tartalmú kedvezményükre (aminthogy nincs is nyomunk arról, hogy előzőleg kaptak volna ilyet);²¹⁷ de ismét hangsúlyozta, hogy a soproni polgároktól csak „olyan módon és mértékben szabad harmincadot szedni, ahogyan és amiként Bernardi Ferenc és más korábbi királyi harmincadispánok idejében fizettek” (*ad instar et modum, prout et sicuti [...] tempore [...] magistri Francisci Bernaldi et aliorum priorum comitum tricesimarum solverunt*).²¹⁸

Nos tehát Zsigmond ezúttal is visszakozott, és mint elődceinek, úgy Nürnbergi Márknak is kiosztotta az értelmes utasítást – ezúttal az egy évtizednyi távolból példaképpé nemesült Bernardira hivatkozva – a régi gyakorlathoz való visszatérésre.

Ám ha netán arra gondolnánk, hogy az uralkodó részéről történt ilyen megrendszabályozásával megtört Nürnberginek magyarországi pénzügyi vagy legalábbis harmincadigazgatási pályája, nagyot tévednénk. Sőt, a források biztonsága szerint, ezután ívelt fel igazán. Kivált 1404 és 1406 között találkozunk vele oklevelek egész sorában, mint a királyi tanácsban ügyek *relatoráival*, vagy határozatok végrehajtá-

215 *Házi I.* 245–246. – Ld. fentebb a 205. jegyzetet.

216 *Házi I.* 1. 261–263.

217 Ha csak azt nem tartjuk efféle előzménynek, hogy 1386. ápr. 13-án Zsigmond, akkor még mint a trón várományosa, megígérte a soproni polgároknak, hogy iránta és Mária királynő iránt tanúsított hűségükért, mielőtt koronás magyar király lesz, mindennemű harmincadfizetés alól fölmenti őket:

Házi I. 1. 211–212.

218 *Házi I.* 1. 263–264.

sának felelősével, amikor is ritkán hiányzott neve mellől a bányakamara- és harmincadispánnak (*comiti urburarum et tricesimarum*), vagy rövidítve: „egyebek között harmincadispánnak” (*inter cetera comiti tricesimarum*) kijáró cím. Így titulálta Zsigmond király 1404. január 27-én, amikor Kassának tíz esztendőre félharmincad-mentességet engedélyezett, és ennek végrehajtásával őt bízta meg.²¹⁹ Az év áprilisában, amikor tetemes összegű kölcsönt vett fel egy bécsi polgártól a király, kezesei között, az ország bárói mellett, Márk mint *comes camerarum regalium* szerepelt.²²⁰ 1405. január 17-én az elzálogosított Eperjes város visszaváltására bánya- és harmincadispáni minőségben kapott felhatalmazást.²²¹ Pár hét múlva, februárban, Nürnberg városa ki mást kért volna fel, mint őt, Zsigmondnál való közbenjárásra polgárai követeléseinek kiegyenlítése érdekében.²²² Amikor júniusban a boszniai háború költségeihez Kassától és Eperjestől is hozzájárulást kért a király, a kívánt összegeket *Marco de Newremberga comiti urburarum et tricesimarum*-nak rendelte folyósítani. 1405 júliusában Kolozsvár, 1406 áprilisában Bártfa ügyeiben is ő referált, vagy ténykedett.²²³

Így azután aligha lehet kétséges, hogy Zsigmond 1405. április 15-én kiadott nevezetes városi dekrétumának gazdasági-pénzügyi vonatkozású cikkelyeiben, köztük a harmincadról szóló 17. cikkelyben jórészt Nürnbergi Márk intenciói érvényesültek.²²⁴ Ez a cikkely pedig nagy hangsúllyal mondta ki, hogy „az összes kereskedők, üzletelők és egyéb bármilyen rendű és állapotú emberek, akik országunk határain túlra *visznek ki* és exportálnak árukat, portékákat és eladó holmikat, azok után éppúgy kötelesek legyenek harmincadrészt fizetni és leróni, mint azon áruk után amelyeket *behoznak az országba*”.²²⁵ Az 1405. évi dekrétum 17. cikkelyével tehát a harmincad elvileg *általános, az importra és exportra* egyaránt kiterjedő külkereskedelmi vámmá minősült. A harmincadvámolás *teljes körű* gyakorlatának megvalósítása – amire Nambusculi, majd Szerecsen és Bernardi hasztalanul törekedett

219 ZsO II. 1. 346.; vö. fentebb a 81. jegyzettel. – Nürnbergi Márk volt a *relatora* annak az 1404. jún. 15-i oklevélnek is, amelyben Zsigmond megerősítette a kassaiak (már Károly Róberttől nyert) *tributum*-mentességét egészen a Tisza és Sajó folyóig: ZsO II. 1. 386.

220 ZsO II. 1. 362.

221 CD X. 4. Budae, 1841. 283–284. (tévesen 1404-re datálva).

222 *Thallóczy Lajos*: Középkori gazdaságtörténeti adatok Nürnberg levéltáraiból. MGSz 1900. 77.

223 *Jakab Elek*: Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. I. Budán, 1870. 121., 123., 126., 129.; CD X. 4. 337–338., 507–508.; ZsO II. 1. 483.

224 Tudták ezt a magyarországi viszonyokban jócskán érdekelt lengyel kereskedők is. „Lengyelországban nincsenek ezüsbányák – válaszoltak Krakkó előljárói a pénzveréssel kapcsolatban hozzájuk intézett kérdésre 1406. márc. 12-én –, hanem ezüsből itt csak annyi van, amennyit a kereskedők hoznak ide [...] De manapság Nürnbergi Márk a magyarországi ezüst forgalmát olyannyira megkötötte, hogy nem lehet mástól vásárolni, csak tőle; ő pedig a kereskedőknek annyival drágább árat szab, amennyivel akar”: BTOE III. 1. 450. – Nos, éppen az 1405. évi dekrétum szigorította meg a nemesfémek és a réz kiviteli tilalmát 15. cikkelyében: Decr. I. 203.

225 „... universi mercatores, negotiatores et alii cuiuscunque status et conditionis homines *extra regni nostri limites* mercimonia seu res mercimoniales et venales *deferentes* et exportantes *tricesimam partem*, quemadmodum de illis, quae *introducuntur* in regnum, solvere et amministrare teneantur”: Decr. I. 205–206.

– Nürnbergi Márk hivataloskodása idején, a második nekirugaszkodásra, íme sikeresen megtörtént.

Vagy talán mégsem? A sikerember 1405 későbbi hónapjaiban, meg 1406 első felében még többször szerepelt ugyan harmincadispánként;²²⁶ de 1407. január 6-án *Marcus de Nurnberga* ellen (így, minden cím nélkül!) és emberei ellen terjesztette már az uralkodó elé az altárnokmester Tótfői Miklós Bártfa polgárainak panaszát a város számára különösen fontos vászonfehérítők elbitorlása miatt.²²⁷ A következő hónapok folyamán pedig már magában a harmincadügyben is ellentmondó uralkodói elhatározások születtek. Az egyiket Zsigmond 1407. március 20-i oklevele adta tudtúl, amely Márk nevét meg sem említve, „az összes jelenlegi és jövőbeni *tricesimatorok*nak, kiváltképpen a pozsonyiaknak” szólt. Ebben az uralkodó kijelentette, hogy „hű pozsonyi polgárait és kereskedőit a harmincad behajtásában és fizetésében régi szokásaikban kívánván megőrizni, az új *harmincadot* nevezetesen azt, amelynek szedését az országból *kivitt* áruk után nemrég mondta ki, ezennel *eltörölte*, [...] felszólítván a harmincadosokat [...], hogy ezentúl a nemrégiben bevezetett új harmincadot semmiképpen sem, hanem csupán a *régi idő óta szokásos harmincadot* [vagyis a *behozatali* vámot] hajtsák be a pozsonyiaktól”.²²⁸ Habár Zsigmondnak ez újabb elhatározását aligha lehet az előző napon (1407. március 19.) Pozsonyra kivetett 1000 forintnyi *nova taxa*-tól függetlennek tekinteni,²²⁹ szó sincs arról, mintha a városnak valamilyen speciális kedvezményt adott volna. Bizonyítja ezt az oklevél szövegezésén kívül (amely szerint az új harmincadot *eltörölte*) egy másik okmány, amelyet a király nevében Rozgonyi Simon országbíró pár hónappal később, 1407. június 13-án a szepesi Ófaluból a bártfai harmincadosoknak küldött.²³⁰ Ez még nyíltabban beszélt. Eszerint az az új *kiviteli* harmincadot (*novum tricesimum in exeundo*), amelyet Nürnbergi Márk újítása szerint (*iuxta novas adinventiones, quas Marcus de Nornberk adinvenit et statuerat*) vezettek be, többé nem kell szedni (*amplius non debet exigi et recipi*), és a *tricesimát* ezután csak a Lajos király idejében dívott módon kell behajtani.²³¹

Minden kezdődött hát ismét előlről? – kérdezhetnénk. Sajátos módon *nem!* A következő 1408. esztendőben ugyan egy lengyelországi származású üzletember, a poznaí Mosticius ült már a bánya- és harmincadispáni székben a Nürnbergi

226 Zsigmond 1406. ápr. 21-i oklevele említette utoljára ebben a tisztségben, olyan felszólítással, hogy védje meg Bártfát minden jogtalan követeléssel szemben: *Iványi* 12.; ZsO II. 1. 573.

227 *Iványi* 12.; ZsO II. 2. Bp. 1958. 1–2.

228 „... *novam tricesimam*, videlicet quam de rebus et bonis *extra regnum educendis* exigi nuper commisimus, [...] *decrevimus abolendam*, [...] mandantes, quatenus a modo deinceps [...] *novam* per nos nuper institutam *tricesimam* super ipsos cives [...] de Posonio nequaquam exigendo, ab eisdem *solummodo tricesimam ab antiquo exigi solitam* recipere debeatis”: CD X. 4. 606–607.

229 CD X. 4. 607.

230 Zsigmond 1407. jún. 4-én tudatta Kassa tanácsával: megbízta Rozgonyi Simont egyebek közt azzal, hogy Kassa képviselőivel együtt menjen Ófalura, és ott a lengyelországi küldöttekkel beszéljék meg a magyar–lengyel kereskedelem vitás kérdéseit: CD X. 4. 588–589.

231 *Iványi* 13.; ZsO II. 2. 59.

helyén,²³² de Márk „újító leleményei” visszavonásuk ellenére – a király részéről per-se fölöttébb kelletlen visszavonásuk ellenére – maradandónak bizonyultak. Közrejátszhatott ebben, hogy a *tricesimának* általános, a kivitelre is kiterjedő külkereskedelmi vámmá minősítéséért a király az 1405. április 15-i dekrétumnak még ugyanabban a 17. cikkelyében – mint kifejezte – „némi könnyítést és kárpótlást” is adott: fölmentette a kereskedőket a *tributum*fizetés alól az országon belül lévő királyi vámhelyeken.²³³ Nos, erre az utóbbi passzusra: a királyi vámok alól való fölmentésre – ha mégoly nagy részükben kerültek is azok az idők folyamán, adományként, magánföldesurak meg egyháziak kezére²³⁴ – a városi polgárok már szívesen emlékeztek-hivatkoztak. Kassa már másnap, 1405. április 16-án,²³⁵ Eperjes 17-én,²³⁶ Libetbánya május 1-jén,²³⁷ Kőszeg 1407. március 18-án,²³⁸ Igló (*Nova villa*) 1410. április 22-én,²³⁹ Debrecen 1411. február 23-án,²⁴⁰ sőt a szepesi Eulenbach (Velbach) városka még későbbi időpontban, 1418. június 29-én²⁴¹ meg is kapták ezen a jogcímen a királyi vámoktól mentesítő okleveleiket. Ezek pedig nyilván megkönnyítették számukra, hogy lenyeljék a keserű falatot: a kivitelre is kiterjedő harmincad-kötelezettséget.

Annyi bizonyos: többé nem hallunk róla, hogy *ebben* a kérdésben vita kerekedett volna egyfelől a városi polgárok, kereskedők, másfelől a harmincadispánok (illetve a mögöttük álló uralkodói hatalom) között. Újabb kodifikációs aktusra sem volt szükség, mert az imént felsorolt városoknak szóló oklevelek közül az 1407-től fogva keltezettek egyszerűen nem vettek tudomást Nürnbergi Márk újításainak visszavonásáról: az addig használt *iuxta formam decreti noviter per nos salubriter ordinati* – újonnan elrendelt üdvös dekrétumunk előírása szerint – kifejezésből csupán kihagyták a *noviter* szót, amikor az 1405. évi rendelkezésnek a kiviteli harmincadért kárpótoló passzusára visszautaltak.²⁴² Maga a reform szellemi atyja, Márk sem tűnt

232 Zsigmond király 1408. márc. 7-én adta tudtára *nobili Mosticio, domino Poznensi, tricesimarum et urburarum comiti*: az eperjesieket egy évre fölmentette a *taxa regalis* fizetése alól, hogy a városfal építését befejezhessék: *Iványi B.*: Eperjes i. m. 64–65. – *Musticz Polonus*-ról mint surányi (Nyitra megye) várnagyról, 1403-ból van korábbi adatunk: CD X. 4. 253. – Utóbb, *Mustichius Poznaniensis*-ként említve, számos okmány szólt két *Mustichius*-testvér (ZsO II. 2. 128., 350.) Zsigmondnak nyújtott kölcsöneiről és az értük zálogba vett birtokokról: *Lederer E.*: i. m. 187., 234., 236.; ZsO IV. Bp. 1994. 175., 374.

233 „... *aliqualem alleviationem et etiam recompensam* [...] concessimus, quod huiusmodi mercatores ac negotiatores [...] *per quaecunque loca tributorum seu teloniorum nostrorum regalium* [...] *sine aliquali solutione tributaria transire valeant*”: Decr. I. 206.

234 Vö. az I. jegyzetben idézett munkámban: 68–69., ahol a *recompensát* az indokoltnál kevésbé értékeltem.

235 ZsO. II. 1. 457.

236 *Iványi B.*: Eperjes i. m. 61–62.

237 CD X. 4. 399.

238 CD. X. 4. 587–588.

239 ZsO II. 2. 345.

240 CD X. 5. Budae, 1842. 113–114.

241 CD X. 6. Budae, 1844. 96–98.

242 Ld. a 238–241. jegyzetet.

el még hosszú évekig a királyi udvarból: 1408 és 1415 között többször is szerepelt *relator*ként a tanácsban, s járt el nagy összegű pénzügyekben és diplomáciai küldetésben a király megbízásából.²⁴³

Szó, ami szó: vitathatatlan és vitatlan vámolási gyakorlattá vált immáron a harmincadvámnak az exportra is kiterjedő érvénye. Hogy pedig ez milyen fontos rendszabály volt, csak néhány évtizeddel később mutatkozott meg igazán, amikor a bor- és némi gabonakivitel mellett, s ezeket messze meghaladó mértékben bontakozott ki a marhaexport Magyarországról, és az ország külkereskedelmi mérlege (a rézexporttól eltekintve is) jelentős kiviteli többletre lendült.

Így vált Zsigmond király 1405. évi városi dekrétuma középkori *vámtörténetünknek* is fontos állomásává.

*

Fejtegetéseinknek egy korábbi pontján *először* is megállapítottuk, hogy a sárvári harmincadnak Sopronba és a győrinek Pozsonyba való áthelyezése világosan jelezte a harmincadvám funkcióváltásának irányát az Anjou-korban: az eredetileg az ország *belsejének* forgalmas piacaira kivetett pótlólagos vásárvám fokozatos átminősítését az ország *nyugati* határán, illetőleg annak közelében szedett *külkereskedelmi* vámmá. A harmincad belforgalmi eredetének jelei ugyan fennmaradtak; a budai és székesfehérvári (és évtizedeken át az esztergomi) harmincadhivatal továbbra is az ország belsejében működött, de tevékenységük szintén igazodott a *tricesima* megváltozott, külkereskedelmi funkciójához.

Vizsgálódásainkat folytatva, fentebb ahhoz a *második* megállapításhoz jutotunk, hogy az ország *északnyugati* és *északi* részén a 14. században felállított harmincadhivatalok – a nagyszombati, szakolcai, zsolnai, kassai, lőcsei, lublói és bártfai – már nem mentek át ilyen változáson, hanem közvetlenül a harmincadvám új funkciójának ellátására: az élenkül *külkereskedelmi* forgalom megvámolására létesültek, az országhatárhoz viszonylag közel eső állomáshelyeiken.

Most, dolgozatunk végére érve, az előbbieket egy *harmadik* megállapítással toldhatjuk meg. A harmincadnak a *behozatali* terhelő külkereskedelmi vámként való alkalmazása nem ütközött különösebb akadályba a városi polgárok, kereskedők részéről, hiszen a külföldről behozott áruk az országon belül kerültek piacra; harmincad alá vonásuk tehát formailag nem ütött el a *tricesima* eredeti, belforgalmi rendeltetésétől: az *antiqua consuetudo*-tól. Nem így a harmincadszedés a *kivitelre* szánt áruktól, a külföldre menő szállítmányoktól, ami formailag sem volt levezethető a harmincadvám eredeti, belpiaci jellegéből, és nyilvánvalóan *novitas*nak számított. Innen a városi polgárok fel-fellobbanó ellenkezése az új tehernek tekintett kiviteli

243 1408. máj. 7.: *Iványi* 13.; 1408. máj. 6., szept. 5.: *Házi* I. 2. 7., 12.; 1409. jan. 27., máj. 5.: ZsO II. 2. 203., 237.; 1409. jan. 6.: *W. v. Stromer* közlése alapján *Mályusz E.*: Zsigmond i. m. 164., 297.; 1412. ápr. 3.: ZsO III. Bp. 1993. 474.; 1412. ápr. 9.: MTT 1861. 133.; 1415. máj. 13.: ZsO V. Bp. 1997. 204.; 1415. aug. 29.: TT 1884. 246–247. – *Krizskó Pál* feltételezte, hogy az utóbbi időpontban Nürnbergi Márk körmöci kamaraispán volt: A körmöci régi kamara és grófjai. Bp. 1880. 16–17., 60. Holott csak részt vett egy tanácskozáson (Ozori Pipóval és másokkal együtt), amely a kamarába beszolgáltattott ezüst átvételi áráról tárgyalt.

harmincaddal szemben; másfelől a királyi hatalom és harmincadispánjai meg-megújuló kísérletei ennek bevezetésére, rendszeresítésére – részleges eredményekkel és ismételt visszakozásokkal.

Míg végre az 1405. évi dekrétum 17. cikkelye félreérthetetlen fogalmazásban deklarálta a harmincadnak mint *általános* – a behozatalra és a kivitelre egyaránt kiterjedő – *külkereskedelmi vámnak* a mibenlétét, és ez a *minőségi* meghatározás (ugyan most sem átmeneti visszakozás nélkül) a magyarországi vámrendszernek immár sarkalatos irányelvivé szilárdult.

ZSIGMOND PÁL PACH

THE THIRTIETH CUSTOMS DUTY IN THE AGE OF THE HUNGARIAN ANGEVINS AND AT THE TURN OF THE 14TH AND 15TH CENTURIES

As already demonstrated by the author of this article in a previous work, the thirtieth customs duty or *tricesima* was initiated by the government of King András (Andrew) and extended by his immediate successors. The purpose of the tax was to provide the treasury with a new source of revenue (derived from the increasing turnover in goods) as a replacement for the old market duties or *tributum fori*, which had originally constituted royal usufruct but over time had been donated to ecclesiastical bodies. The new type of duty, which was fixed at a rate of one-thirtieth of the market value of goods (i.e. eight times the initial rate of 1/240), was naturally first introduced in the busiest markets of the interior of the country: duty stations existed in Esztergom and Győr (and in all probability, in Buda and Zagreb) by the 13th century.

The imposition of the duty became more widespread in the course of the following century, and there were changes in the nature, function, and organization of the duty. The article examines these developments and arrives at the following conclusions:

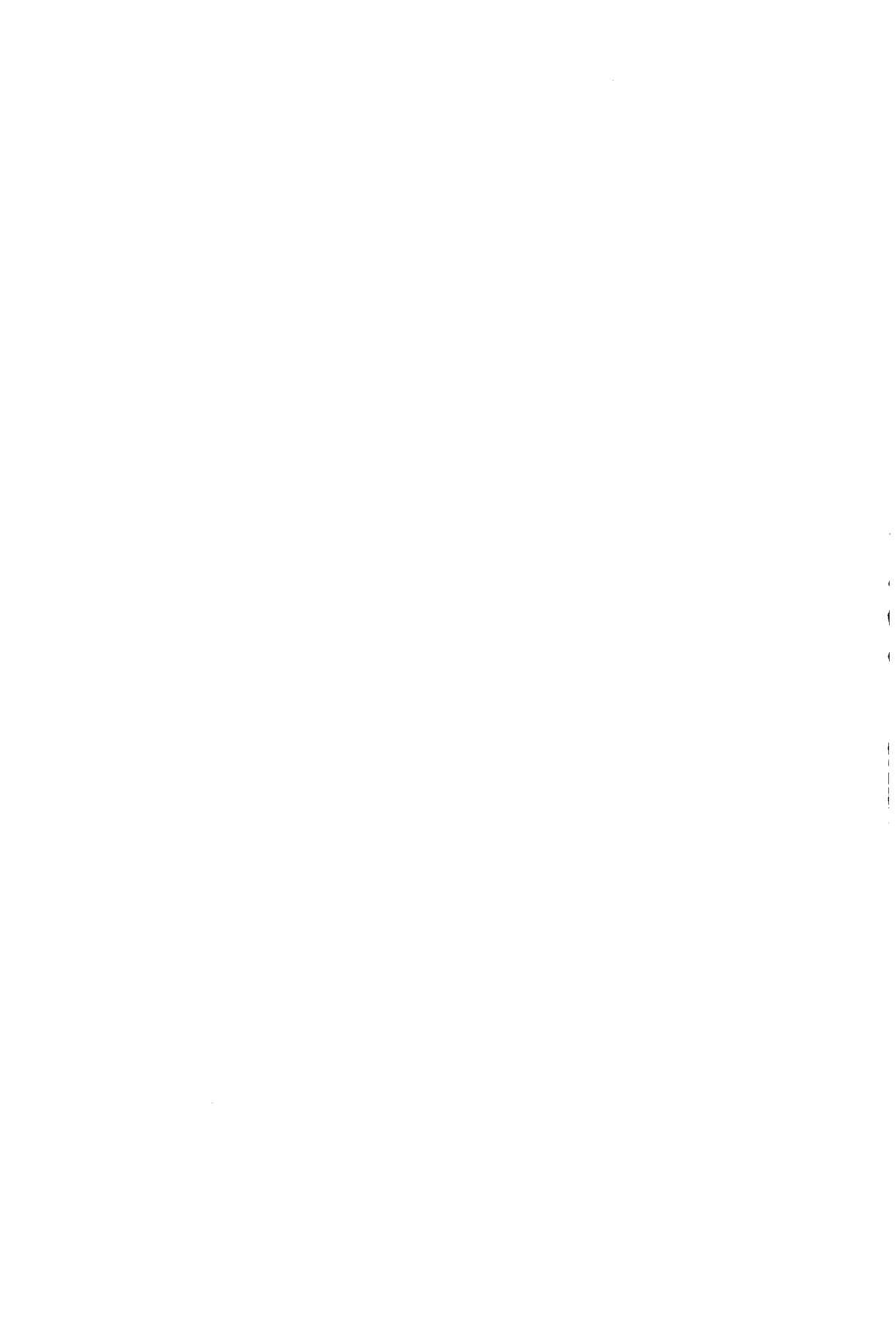
1. The transfer of the newly established thirtieth duty station in Sárvár to Sopron and the transfer of the old station in Győr to Pozsony, clearly indicate the trend of the functional change in the thirtieth duty in the Anjou era: from being a market duty levied in the busiest markets of the interior of the country, the duty became increasingly a foreign commercial customs duty levied at or close to the western border of the country. Nevertheless, several of the original characteristics of the thirtieth, which indicated that the duty had once been an inland turnover duty, survived: in particular, the thirtieth duty offices in Buda and Székesfehérvár continued to operate (as did—for a period of decades—the office in Esztergom). Still, these inland offices also adjusted to the new foreign commercial function of the *tricesima*.

2. The thirtieth duty offices, established during the 14th century, in the north-western and northern parts of the country—in Nagyszombat, Szokolca, Zsolna, Kassa, Lőcse, Lubló, and Bártfa—did not undergo such changes. Instead, these offices immediately began operating in accordance with the new function of the thirtieth customs duty. Indeed they were established close to the border of the country in order to impose the customs duty on the expanding foreign trade with areas to the north and west of Hungary.

3. The levying of the thirtieth customs duty on imported goods was not greatly opposed by the burghers and merchants of towns. Goods imported from abroad were offered for sale within the country, and thus the levying of the duty upon them did not clash with the original function of the *tricesima* in any formal sense. This was not the case when it came to goods

destined for export. The imposition of the duty upon such goods could not be inferred from the original inland nature of the thirtieth duty. For this reason, the new burden met with the recurrent opposition of the burghers. The royal authorities and the *comites tricesimarum* (the overseers of the duty), in turn, made repeated attempts to impose this kind of the thirtieth in a systematic manner. But they were only partially successful and there were a number of reversals.

Article 17 of the edict of 1405 finally declared the thirtieth duty to be a general customs duty on both imports and exports. Despite a number of temporary reversals, this qualitative definition became a fundamental guiding principle of the customs system of Hungary.

Koszovóból vagy Mezopotámiából?

Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban

A magyarországi katolikus megújulás messze legnagyobb alakja, Pázmány Péter jezsuitából lett esztergomi érsek, és ez könnyen elfeledtetheti velünk, hogy a jezsuita rend tagjai – különleges eseteket leszámítva – nem viselhetek püspöki hivatalt. Ezért, bár a hódoltságban a jezsuita missziók igen fontos munkát végeztek, missziópüspökökkel nem segíthették a híveket.¹

Nem voltak misszióban működő püspökei a pálos rendnek sem, bár ez a magyar alapítású rend a 17. században élen járt a missziós munkában, és sok pálos misszionárius – néha az életét is feláldozva – térített Magyarországon. Benkovich Ágoston évtizedes misszionáriusi munka után lett előbb „száműzött” nagyváradi püspök, majd miután a császári csapatok felszabadították a székhelyét, ugyanott rezideáló megyéspüspök. Borkovich Márton pálos rendfőnöknek, aki később zágrábi püspök lett, központi gondja volt a rendi misszió, de ő sem volt missziópüspök. Egy harmadik pálos, Nádasdy László korábbi misszióprefektus is gyakran levelezett a misszióért felelős szentszéki hatósággal, hiszen amikor 1710-ben átvette az elpusztult csanádi egyházmegyét, az szinte missziós területre valló állapotokat mutatott – igazi misszionáriusnak azonban nem tekinthetjük ezt a püspököt sem.²

¹ A tanulmány az OTKA T 23 409. sz. pályázata támogatásával készült. Itt mondok hálás köszönetet Fazekas István, Hiller István, Fodor Pál, Borsodi Csaba, Zoran Velagić és E. Kovács Péter baráti tanácsaiért, amelyek igen fontos segítséget jelentettek.

A hódoltsági egyháztörténet legjobb művelőjétől búcsúzik a Történelmi Szemle e számával, a legfontosabb, most is sokat forgatott tanulmányai: *Szakály Ferenc*: A hódoltsági katolikus egyháztörténet távlatairól. In: Katolikus egyháztörténeti konferencia, Keszthely 1987. Szerk. Hölvényi György. Bp. é. n. 16–32.; *Uő*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) passim.; *Uő*: Katolikus hierarchia a török hódoltságban. In: Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István-Beke Margit. Esztergom, 1991. 245–249.; *Uő*: Türkenherrschaft und Reformation in Ungarn um die Mitte des 16. Jh. In: Études historiques hongroises. Ed. Ferenc Glatz. II. Bp. 1985. 437–459.; *Uő*: Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 75–88. A helyi török hatóságok és a keresztény egyházak bonyolult viszonyának finom elemzése: *Szakály Ferenc*: Templom és hitélet a 17. századi váci egyházmegyében. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 223–231.

² *Juhász Kálmán*: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban. Cluj, 1935. (Erdélyi Tudományos Füzetek 76.) 6–16.; *Uő*: Das Tschanad-Temesvarer Bistum während der Türkenherrschaft

A pálos missziók a 17. században nem a török hódoltságban, hanem a királyi Magyarország „acatholicus” vidékein működtek, ahol bár a katolikus egyház szervezete rendkívül zilált volt, a megyéspüspökök legalábbis elvben a székhelyükön éltek – ezért nem találunk pálos missziópüspököket sem.³

A katolikus egyházban azonban a püspök jelenléte igen fontos, sőt sok szempontból elengedhetetlen, mert sok jog csak a püspököt illet meg: A püspök nemcsak kormányozza a rábízott egyházmegyét, és irányítja az ott működő papokat, de csakis felszentelt püspök szolgáltathatja ki a bérmálás szentségét, szentelhet meg templomot, oltárt, kelyhet, olajat, csak ő oldozhat fel a súlyosabb (püspöknek fenntartott) bűnök alól, és ami a legfontosabb: csak felszentelt püspök szentelhet papokat, „valódi” püspök nélkül tehát nincs papi utánpótlás.

A katolikus egyház életét a 16. század derekán forradalmi módon megújító és egyben századokra szabályozó trentói zsinat (1545–1563) különösen nagy jelentőséget tulajdonított a püspököknek, ők álltak a zsinati reformok középpontjában. Amikor a zsinat előírta a püspökök számára, hogy a székhelyükön kell tartózkodniuk, és csak a megfelelő életkort és iskolázottságot elért férfiakat lehet püspökké szentelni, akkor éppúgy a püspöknek, mint a zsinati reform központi szereplőjének a helyzetét akarta megszilárdítani, mint amikor határozottan fellépett a késő középkor egyik legelterjedtebb visszaélése, a püspökségek egy kézben történő halmozása ellen. A zsinat legfontosabb intézkedései mind a rezideáló, felkészült, hívekre koncentráló megyéspüspökök határozott fellépését igényelték. A püspökök szervezzenek szemináriumokat az egyházmegyei papság megfelelő utánpótlására, rendszeres egyházlátogatásokkal ellenőrizték a plébánosokat és a plébániákat, és ugyancsak rendszeresen hívjanak össze egyházmegyei zsinatokat a papok számára, írta elő kötelező érvénnyel a trentói zsinat, mindez a püspököt állította a reformmozgalom középpontjába.

A hódoltsági egyházmegyék élére a császár mint magyar király a török hódítás után is kinevezett megyéspüspököket, ám mivel ők híveiket nem keresték, nem kereshették fel, a pápa általában nem erősítette meg, és így fel sem szentelték őket. A püspöki jövedelmeket, ha voltak, élvezhették, az országgyűlés felsőházában szavazhattak, de a püspöki hivatalhoz kötött szentségeket, szentelményeket a hívek hiába várták volna tőlük. A török földön élő katolikusok ezért nem bérmálkozhattak, ha pedig ott papot, olajat vagy kelyhet kellett szentelni, akkor ezért a püspökhöz a távoli Lengyelországba vagy Moldvába, esetleg Bécsbe vagy Nagyszombatba utaztak.

(1552–1699). *Untergang der abendländisch-christlichen Kultur im Banat*. Dülmen, 1938. 6–38., 200–241.; *Takáts Endre*: Gróf Nádasdy László csanádi püspök. Szeged, 1943.; *Juhász Kálmán*: A csanádi püspökség története. (1608–1699). Makó, 1936. 159–169.; *Joseph Bergin*: The Counter-Reformation Church and its Bishops. Past and Present 1999. 165. sz. 30–73.; *Michael A. Mullett*: The Catholic Reformation. London, 1999. 111–141.

³ A pálos missziókra: *István György Tóth*: Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627–1707. (=Relationes) Budapest–Roma, 1994. 147–208.; *Galla Ferenc*: A pálosrend reformálása a XVII. században. Regnum 1940–1941. 123–222.; *Tóth István György*: Bethlen Gábor mókás temetési menete. (Francisci András pálos szerzetes levele 1630-ból). Történelmi Szemle 1997. 119–131.; *Kisbán Emil*: A magyar pálosrend története. I. Bp. 1938. 211–214.

A trentói zsinat reformjainak elterjedése után, a 17. században a felszenteletlen megyéspüspökök már ritkák voltak Európában. Éppen a magyar királyok azonban, mint német-római császárok, hozzászokhattak az olyan főpapokhoz, akik nem voltak püspökké, de néha még pappá sem szentelve. A Német-római Birodalomban, ahol igen sok püspök egyben egy önálló államocska feje is volt, gyakran az uralkodóház tagja, a felszenteletlen püspök mellett egy segédpüspök végezte el mindazt, amit püspökké szentelés nélkül az egyházmegye ura nem tehetett meg.

A trentói zsinat bízvást forradalminak mondható változásokat hozott a katolikus egyház életében. Abban azonban a radikálisan változtató zsinat és az ezt követő évtizedek reformpápái egyaránt nagyon konzervatívak voltak, hogy a fennálló püspökségek határait nem változtatták meg, bármennyire szükség is lett volna a reform végrehajtásához erre a túlméretezett, vagy éppen ellenkezőleg, a liliputi méretű egyházmegyék esetében. Magyarország esetében sem merült fel, hogy Róma új egyházmegyéket alakítson ki a török hódoltság számára, hanem ehelyett a pápa a meglévő egyházmegyék vikáriusaiként és adminisztrátoraiként, már létező püspökségekre felszentelve küldött missziópüspököket – hol koszovói, hol mezopotámiai címeikkel.

A hódoltsági hívekről a Szentszék missziópüspökök kiküldésével igyekezett gondoskodni. Sem a jezsuiták, sem a pálosok közül nem került ki missziópüspök, hanem – néhány világi pap mellett – Róma ferenceseket nevezett ki erre a tisztségre. Nemesak Magyarországon, de a töröknek hódolt Észak-Balkán többi tartományában is ferences főpásztorok működtek, ők látták el Bosznia, Szerbia, Bulgária, Moldva és Albánia katolikusnak megmaradt lakóit.⁴

A hódoltsági missziópüspökök működése egy igen fontos, ám mindeddig alig ismert fejezete a magyarországi katolikus megújulás történetének. Szerepüket a 17. századi török hódoltság katolikus egyháztörténetében olyan, eddig nagyrészt ismeretlen, most kiadás előtt álló dokumentumok alapján szeretném bemutatni, amelyeket a katolikus missziókat világszerte összefogó bfborostanács, a *Hitterjesztés Szent Kongregációja* (latin nevén: *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) római levéltára őriz.

Már a hódoltság első pápai vizitátora, Bonifacio da Ragusa (Raguzai Bonifác) javasolta 1571-ben egy missziópüspökség felállítását a Dunán és a Száván túl lakó

4 Marco Bandini marcianopolisi, Pietro Bogdani szkopjei és Pietro Diodato szófiai érsekekre (valamennyien obszerváns ferences szerzetesek voltak) vö. *Pjetër Bogdani*: Letra dhe dokumente. Shkodër, 1997., albán címe ellenére olasz nyelvű forráskiadvány.; Quellen und Materialien zur albanischen Geschichte im 17. und 18. Jh. I–II. Hrsg. Peter Bartl. München, 1975–79. (Albanische Forschungen 20.) passim.; Dokumenti za katoliceszskata gyejnoszt v B'lgarija prez XVII. vek. Ed. Szvilen Sztanimirov. Szofija, 1993. 101–107., 160–182., 323–324., 368. (Bolgár címe ellenére olasz nyelvű forráskiadvány.) *Eusebius Ferendžin*: Acta Bulgariae ecclesiastica. Zagrabiae, 1887. 106–114., 144–147., 218–225.; Moldvai csángó-magyar okmánytár. I–II. Szerk. Benda Kálmán. Összeáll. Benda Kálmán, Jászay Gabriella, Kenéz Győző, Tóth István György. Bp. 1989. 204–230., 342–459., 476–478.; *G. Vinulescu*: Pietro Diodato e la sua relazione sulla Moldavia. Diplomatarium Italicum (Roma), 1940. IV. 75–126.; *V. A. Urechia*: Codex Bandinus. Annale Academia Romana. II/XVI. București, 1893–1894. 75–160.

népek számára, azaz a magyarországi hódoltságba,⁵ erre azonban akkor még nem került sor. V. Piusz pápa helyeselte a gondolatot, és Rómában el is készítették a püspökségre alkalmas ferencesek listáját, de végül nem neveztek ki senkit.⁶ A tizenöt éves háború idején egy ideig remélhető volt, hogy talán nem is lesz szükség egy missziópüspökre, mert a keresztények győzelmei nyomán a török hódoltságot sikerül felszabadítani. Amikor azonban 1607-ben két, a Raguza melletti Mljet sziget kolostorából származó bencés szerzetes, Antonio Velislavi és Ignazio Alegretti vizitálta a hódoltság déli részét, a tizenöt éves háború már véget ért anélkül, hogy a törököt sikerült volna kiűzni. Velislavi ezért azt kérte V. Pál pápától, hogy mivel a hódoltsági katolikusoknak nincs püspökük, nevezze ki a társát, Alegrettit, a – korábban nem létező – pozsegai püspöki címre. Ignazio Alegretti, írta Velislavi, ekkor már húsz éve missziózott itt és apostoli vizitátori megbízatással már többször is bejárta a hódoltságot, továbbá a püspöki tisztre alkalmas, művelt ember, akit nemcsak az itteni hívek, de még a törökök is szeretnek. Alegrettit azonban – aki tovább-

5 Bonifácra és a hódoltsági útjára: Archivio Segreto Vaticano, Roma, Archivum Arcis I–XVIII. 1851–1854. Archivio storico di Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Roma (=APF) Miscellanea varie. Vol. I/a. Fol. 53., 67.; *Agustin Arce OFM*: Bonifacio de Stephanis (c. 1504–1582). Último guardián de Monte Sión y obispo de Ston. Archivum Historicum Franciscanum 1983. 296–341.; *Augustinus Theiner*: Annales ecclesiastici. III. Romae, 1856. 271–276.; *Eusebius Fermendžin*: Acta Bosnae potissimum ecclesiastica. Zagrabiae, 1892. 310–337.; *Miroslav Vanino*: Bartol Sfondrati u Temevaru g. 1582. Vrela i prinosi (Sarajevo), 1934. 150–153.; *Dominik Mandić*: Franjevačka Bosna. Roma, 1968. 164–165.; *Emanuel F. Hoško*: Djelovanje franjevaca Bosne Srebrene u Slavoniji, Srijemu, Ugarskoj i Transilvaniji tijekom XVI i XVII stojeća. In: Poviješno-teoloki simpozij u povodu 500. bljetnice smrti bosanske kraljice Katarine. Ed. Josip Turčinović. Sarajevo, 1979. (Analecta Croatica Christiana XVI.) 112–114.; *Simeone Gliubich*: Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia. Vienna, 1856. 98., 89.; *Daniel Farlati*: Illyricum Sacrum. VI. Venetiis, 1800. 353–354.; Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques. IX. Paris, 1937. 972–973.; *Sebastianus Dolce (Slade)*: Fasti litterario-ragusini sive virorum litteratorum qui usque ad annum MDCCLXVI in Ragusina claruerunt ditone prospectus. Venetiis, 1768. 13.; *Bonifatius Stephanus Ragusinus*: Liber de perenni cultu Terrae Sanctae et de fructuoso eius peregrinatione. Venetiis, 1573.; Necrologium fratrum minorum de observantia provinciae S. P. Francisci Ragusii. Analecta Franciscana VI. Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1917. 423–424.; Hierarchia catholica mediae et recentioris aevi. III. Ed. Guilelmus Van Gulik–Conradus Eubel. Monasterii, 1923. 304.; *Girolamo Golubovich*: Serie chronologica dei reverendissimi superiori di Terra Santa. Gerusalemme, 1898. 52., 54.; Annales minorum seu trium ordinum a Sancto Francisco institutorum. Ed. Caietanus Michelesius. Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1933. XIX. 332., 652., XX. 223., 352., 371., XXI. 294., XXII. 462–463.; *Krunoslav Draganović*: Le diocesi croate. In: Croazia Sacra. Ed. Krunoslav Stjepan. Roma, 1943. 207.; *John Krajcicar*: Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East. Roma, 1966. 38–42.

6 Bonifác püspök útjáról részletesebben írtam: *Tóth István György*: Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora. Történelmi Szemle 1997. 447–472. Vö. *Uő*: Dubrovački missionari u katolickim misijama u turskoj Madarskoj (1571–1623). Gazophylacium (Zagreb), 1999. 106. Itt egy fordítói hiba Agostino Quintio corzulai püspökből, a magyarországi hódoltság apostoli vizitátorából is ferences püspököt csinált. Quintio, a Raguza melletti, de a Velencei Köztársasághoz tartozó Corzula püspöke azonban domonkos szerzetes volt, és egyébként – bár a pápa részletes utasítással látta el a magyarországi hódoltság vizitálására – sohasem jött Magyarországra.

ra is a hódoltságban térített – nem nevezte ki a pápa püspöknek, a magyarországi török hódoltság csak 1618-ban kapott először missziópüspököt.⁷

A magyarországi török hódoltságnak hat, belgrádi székhellyel működő missziópüspöke volt, az első, egy világi pap kivételével valamennyien ferencesek. Egy püspök, Giacomo Boncarpi a ferencesek konventuális ágához tartozott, míg a másik négy missziós főpásztor obszerváns ferences szerzetes volt. Boncarpi olasz nemzetiségű volt, az itáliai Emilia tartományból érkezett, ő volt az egyetlen, aki nem beszélte a Belgrád környéki hódoltság legfontosabb nyelvét, az „illirnek” mondott délszlávot (horvátot), bár igyekezett ezt megtanulni. A két első püspök, Pietro Caticch és Alberto Rengjich dalmátok voltak, azaz az olasz mellett második anyanyelvükként beszélték a horvátot. A hódoltság utolsó három püspöke, Marino Ibrishimovich, Matteo Benlich és Mattia Berniakovich pedig egyaránt horvát anyanyelvű bosnyákok voltak, a boszniai obszerváns ferences provincia szerzetesei.

Buda vagy Belgrád?

A magyarországi török hódoltság földrajzi, kereskedelmi és közigazgatási központja egyaránt Buda volt, így logikus lett volna, hogy a hódoltság missziópüspöke is itt tartsa a székhelyét. Éppen Buda fontossága miatt azonban ez lehetetlen volt, mert a törökök nem szerették, ha a pasák székhelyein, a legfontosabb katonai központokban túl sok keresztény él, és a tizenöt éves háború után (azaz éppen abban az időszakban, amikor a missziópüspökség létrejött) Budán nemhogy püspök, de még katolikus pap jelenlétét sem tűrték el. Amikor Paolo Torelli raguzai világi pap, a fiktív bácsi címzetes apátság birtokosa – aki maga is igencsak vágyott a hódoltsági missziópüspök tisztére – 1623-ban felkereste Budát, csak titokban misézhetett egy magánháznál, bár 135 katolikust talált itt, akik már sok éve nem láttak katolikus papot. 1634-ben azután itt kezdett missziót két bosnyák ferences, Filippo a Camen-

7 Velislavi jelentése: Biblioteca Casanatense, Roma, Ms. Cod. N° 2672. X, VI, 20. Fol. 205–206/v. Igen sok hibával, rossz jelzettel, téves dátummal, hibás szerzővel kiadta: *Eusebius Fermendžin*: Acta Bosnae potissimum ecclesiastica. Zagrabiae, 1892. 390–391. A különben rendkívül alapos okmánytár – amely a 17. századi hódoltság egyháztörténetének megkerülhetetlen kincsesára – kiadásából gyakran még a legfontosabb szavak is kimaradtak. Új – bizonyára nem hibátlan, de talán jobb – kiadása: *Tóth István György*: Raguzai misszionáriusok levelei Rómába a magyarországi hódoltságról (1571–1627). Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX. (1999) 304–307. Kiadása olasz kommentárral: *István György Tóth*: Missionari di Ragusa e l’inizio delle missioni cattoliche nell’Ungheria turca. Atti e Memorie della Società Dalmata di Storia Patria. (Roma) 2000. 73–130. Vö. *Uő*: Szulejmán janicsár, más néven Raguzai Ulászló laikus ferences testvér levele Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárnak 1647. Ráday Gyűjtemény Évkönyve VII. (1994) 191–193. A két vizitátor a Ragusa melletti Mljet sziget bencés kolostorából származott. Vö. *Ivo Dabelić*: Povijest otoka Mljeta od najstarijeg vremena do 15. stoljeća. Zbornik otoka Mljeta. Dubrovnik, 1989. 77–94.; *Luigi de Giorgi*: Isola di Lacroma ossia Notizie geografiche e storiche su detta isola. Vienna, 1860. 11–13.; *Branimir Gusić*: Kako je Mljet pripao Dubrovačkoj Republici. Jadran (Dubrovnik), 1931. 1–8.; *Ivan Ostojić*: Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Split, 1963–1965. II. 435–443., 522–529. Vö. *I. Gy. Tóth*: Visitatori apostolici nell’Ungheria turca. In: L’Europa centro-orientale e il pericolo turco tra Sei e Settecento. Ed. Gaetano Platania. Viterbo, 2000. 65–68.

grado és Paolo a Clamice, de ők sem a budai pasa székhelyén, hanem a Duna túlpartján, Pesten, egy, a reformátusoktól elvett kápolnában miséztek.⁸

Belgrád a hódoltsági egyházmegye legszélén feküdt, így első pillantásra nem tűnik túl alkalmas székhelynek egy olyan püspök számára, akinek Belgrádtól délre már nincsenek hívei, északra viszont Gyöngyösig és Jászberényig kell vizitálnia. Ez a város azonban az észak-balkáni kereskedelem egyik, ha ugyan nem a legfontosabb csomópontja volt, népes és – ami majdnem ennyire fontos – gazdag katolikus kereskedő kolóniával.⁹ Ugyanakkor Belgrádon nem székelt pasa, de még a területileg illetékes szandzsák központja sem itt, hanem a közeli Szendrőn volt. Belgrád, mint missziópüspöki székhely mellett szólt ezenkívül az is, hogy igen messze feküdt a Habsburg Birodalom határától, a török hódoltság viszonylag békés belsejében volt, ahová már nem értek el a királyságbeli várakból kicsapó magyar vitézek. Matteo Benlich belgrádi püspök jelentéseiből kitűnik, hogy bár a törökök többször félholtra verték, még náluk is jobban félt a boszniai hegyek után félelmetesnek, mert védtelennek tűnő bácskai síkságon portyázó magyar hajdúktól.

A hat belgrádi székhelyű missziópüspök működése két korszakra bontható: az első három püspök, akár dalmát volt, akár olasz, kívülről érkezett a hódoltságba, kellő ismeretek és kapcsolatok híján, – emiatt egyikük működése sem lehetett sikeres. Ezt a Szentszék és a Hitterjesztés Szent Kongregációja is belátta, ezért a század közepétől már csak helybeli, azaz bosnyák ferenceseket nevezett ki a hódoltság főpásztorainak.

Az 1647 után kinevezett mindhárom püspök a Bosna Argentina rendtartományhoz tartozó ferences volt.¹⁰ Közülük az utolsó, Mattia Berniakovich még diákként

8 Missziójuk eddig sem volt ismeretlen, de mivel ennek alapvető forrásai lappangtak a Hitterjesztés Szent Kongregációja római levéltárában, működésükről csak néhány, jórészt hibás adat (pl. hogy kapucinusok lettek volna) forgott közkézben a szakirodalomban. A két bosnyák ferences misszióját részletesebben igyekeztem rekonstruálni: *Tóth István György*: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. *Századok* 2000. 769–772.

9 Belgrád szerepére: *Zdenko Zlatar*: Our Kingdom come. The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the liberation of the Balkan Slavs. Boulder, 1992. 225–251.; *Uő*: Between the double eagle and the crescent. The republic of Dubrovnik and the origins of the Eastern question. New York, 1992. 37–45.; *Istorija Beograda*. I. Stari, srednji i novi vek. Urednik: Vasa Čubrilović. Beograd, 1974. 452–456.; *Francis W. Carter*: Dubrovnik (Ragusa). A classic city-state. London–New York, 1972. 327–381.; *Baria Krešić*: Dubrovnik: A Mediterranean urban society, 1300–1600. Los Angeles, 1997. passim.; *Molnár Antal*: A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon. *Századok* 2000. 373–430.; *Tóth István György*: A mohácsi plébános, a budai pasa, és a kálvínista konstantinápolyi pátriárka. Don Simone Matkovics levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához (1622–1635). Ráday Gyűjtemény Évkönyve VIII. (1997) 185–252. *Vö. Uő*: Pázmány Péter négy ismeretlen levele. In: i. m. 169–184.; *Miroslav Vanino*: Kašičevo izvješće o Don Simunu Matkoviću (1613). *Vrela i prinosi* (Sarajevo) 1932. 80–99.

10 Bosna Argentina rendtartományra alapvető monográfiák: *Mijo Vjenceslav Batinić*: Djelovanje Franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih est viekova njihova boravka. II. Zagreb, 1883. és *Julijan Jelenić*: Kultura i bosanski franjevci. I–II. Sarajevo, 1912–1915., különösen 183–256. (Modern reprint kiadásban is, Ua. Sarajevo, 1990.); *Relationes* 79–101., 177–182.; *Krista Zach*: Die bosnische Franziskanermission des 17. Jh. im südstlichen Niederungam. München, 1979. 1–73.; *Galla Ferenc*: Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai. Bp. 1940. 18–28., 73–84. *Vö. Uő*:

kapta a püspöki tisztet, majd élete végén megbolondult, – de így is, abban a rövid időszakban, amikor már nem volt diák, de még épelméjű volt, fontos térítő és vizitációs munkát végzett. Az 1647 és 1650 között a püspöki széket betöltő Marino Ibrishimovich és az 1651-től 1674-ig belgrádi püspökként szolgáló Matteo Benlich pedig a hódoltsági missziók leghatékonyabb szereplői voltak. Korábban évtizedeket töltöttek el boszniai ferencesként a törökök észak-balkáni tartományaiiban, ismerték az itteni vidéket, a nyelvet, a papokat és a híveket, és jól kiismerték magukat a török hatóságok bonyolult világában, ahol az önkény tombolt, de ahol ugyanakkor pénzzel szinte mindent el lehetett intézni. A két bosnyák ferences belgrádi missziópüspök egyházlátogatásai nemcsak a hódoltsági katolikus egyháztörténet, hanem a demográfia és művelődéstörténet számára is a legfontosabb 17. századi források közé számíthatnak.

Két dalmát püspök

A magyarországi török hódoltság első két püspöke, Pietro Catich világi pap és Alberto Rengjich obszerváns ferences távolról jött Belgrádba. A kinevezésüket egyrészt annak köszönhetjük, hogy mindketten dalmátok voltak, Catich sebenicói, Rengjich pedig raguzai, azaz az olasz mellett második anyanyelvükként beszéltek horvátul, és a hódoltság déli, Belgrádhoz közeli részén ez volt a legelterjedtebb nyelv. Sem Catich, sem Rengjich nem a hódoltságból érkezett, és ez nagy hátrányt jelentett püspöki kinevezésük után, amikor megkezdték a szolgálatukat a hódoltsági misszióban.

Az azonban, hogy Itáliából jöttek Belgrádba, nagyban hozzájárult a kinevezésükhöz, mert mindketten a pápaság központjában, Rómában forgolódtak. A dalmáciai Sebenicóban 1563 táján született Pietro Catich teológiai tanulmányai után sebenicói kanonok volt, és feltehetően valamelyik itáliai „illír” intézmény révén kerülhetett Rómába, vagy a délszláv anyanyelvű, általában dalmát papokat képző loretoi pápai kollégium, a *Collegio Illirico*, vagy pedig a horvátok római temploma, a Tiberis partján álló és számos kanonoknak otthont adó *San Girolamo degli Schia-*

Ferences missziók a királyságban és Erdélyben c. kéziratos műve (Fazekas István gondozásában). *Karácsonyi János*: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Bp. 1924. 331–384.; *Hodinka Antal*: Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből. Bp. 1898., függelékében közli Francesco Balichevich boszniai püspök egyházlátogatását: 103–113.; *Molnár Antal*: Scardonai püspökök „ad limina” jelentései (1624–1648). Fons 1994. 275–314.; *Uő*: Jezsuiták a hódolt Pécsen (1612–1686). In: Pécs a törökkorban. Szerk. Szakály Ferenc. Pécs, 1999. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) 171–264.; *Anto Slavko Kovačić*: Biobibliografija Franjevaca Bosne Srebrene. Sarajevo, 1991. (az egyes ferencesek részletes életrajzával); *Ivan Stražemanac*: Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene. Zagreb, 1993. (ez a horvát címe ellenére latin nyelvű munka), 403., 410.; *Petrus Čapkun*: De organisatione curae pastoralis Franciscanorum apud Croatorum gentem. Sibenici. 1940. passim.; *Jovan Radonić*: Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka. Beograd, 1950. 6.; *Julijan Jelenić*: Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevaca (1437–1878) Starine JAZU 1918. 81–162.; *Szakály Ferenc*: Az iszlám északkeleti védőbástyája. Bosznia a 16–17. századi oszmán és magyar történelemben. História 1995. 1. sz. 7–8.

voni lehetett pályafutása egyik korábbi állomása. Pietro Catich elkísérte a szintén dalmát misszionáriust, Bartolomeo Cassio (Kašić) jezsuitát a balkáni missziójába, így valamelyest ismerte Belgrád vidékét, és itt 1617-ben a török szultán katolikus követe (a későbbi moldvai vajda) figyelmét is felkeltette.¹¹ A rendkívül ambiciózus Gasparo Gratiani szultáni követként is törődött a hódoltsági keresztényekkel, belgrádi tartózkodása alatt segítette az ottani katolikusokat és a jezsuita misszionáriusokat, Gratiani 1617. évi hosszú felterjesztését a hódoltsági katolikusok sanyarú soráról és a helyzetük javításáról pár évvel később a Hitterjesztés Szent Kongregációja is megtárgyalta. Pietro Catich a Rómától mintegy egynapi járásra északra fekvő Monterotondo városka esperese volt, és így nyilván gyakran megfordult Rómában, ahol felfigyeltek rá.¹²

A következő püspök, Alberto Rengjich nem világi pap volt, hanem obszerváns ferences szerzetes a rend raguzai provinciájából, ahol a definitor, vizitátor és a provinciális tiszteit is betöltötte, tehát a raguzai rendtartomány egyik legtekintélyesebb szerzetese volt.¹³ Ezután Rengjich a római lateráni székesegyház „illír”, azaz horvát nyelvű gyóntatójaként szolgált. Mint a katolikus egyház római központi katedrálisának gyóntatója, minden bizonnyal jó kapcsolatokkal rendelkezett a kúriában, ahol valószínűleg befolyásos támogatókat szerzett magának, így esett rá a választás. A Rómában jól ismert, horvát anyanyelvű, tanult ferencest emiatt már szendrői püspöki kinevezése előtt a pápai kúria hatóságai több más egyházmegye esetében is figyelembe vették, mint potenciális püspökjelöltet. 1622-ben a frissen megalapított Hitterjesztés Szent Kongregációja, a katolikus missziókat világszerte összefogó szentszéki hatóság a macedóniai Szkopje püspökévé akarta kinevezni Rengjichet, tett is egy ilyen értelmű javaslatot XV. Gergely pápának. Alberto Rengjich ezt a felkérést már el is fogadta, de a bíborosok időközben értesültek Pietro Catich püspök haláláról, és emiatt úgy döntöttek, hogy a raguzai ferencest mégsem Szkopjéba, hanem inkább Belgrádba küldik. Döntésük háttérében minden bizonnyal az állt, hogy Rengjich honfitársai, a belgrádi raguzai kereskedők meghatározó szerepet játszottak a város katolikusainak életében, igaz, a római vallást támogató másik csoporttal, a belgrádi bosnyák kereskedőkkel állandó, ádáz küzdelmet folytattak.

A két Dalmáciából származó missziópüspök egyformán kudarcot vallott a pontosan el nem határolt „hódoltsági egyházmegye” irányításában.

Pietro Catichot V. Pál pápa 1618-ban nevezte ki a magyarországi török hódoltság első, Belgrádban székelő püspökének. Catich a püspöki címe szerint a koszovói (dél-szerbiai) Prizren város püspöke volt, de a Szentszék előírása szerint évente hat hónapot Belgrádban kellett töltenie. Catich, bár sebenicói volt, nem Dalmácián keresztül jött a hódoltságba, hanem Bécsen át, a török–Habsburg határt a követek

11 *Miroslav Vanino*: Predloži Bartola Kašica Svetoj Stolici. *Croatia Sacra* 1934. 247–249.; *Uő*: Autobiografija Bartola Kašica. Grada za povijest kniževnosti hrvatske 1940. 63–64.

12 *Miroslav Premroz*: Serie dei vescovi romano-cattolici di Beograd. Archivum Franciscanum Historicum 1924–1925. 493–505.

13 Rengjichre ld. *Tóth István György*: Raguzai misszionáriusok i. m. 314–334.; *Necrologium fratrum minorum* i. m. 435–436.

biztonságos társaságában lépte át: a császár követe, Ludwig von Molart és a török szultán követe, Gasparo Gratiani kíséretében érkezett meg Belgrádba.

Belgrádban Catich gyorsan megtanulhatta, hogy milyen is egy missziópüspök élete a török hódoltságban: a renegát Mehmed szendrői bég nem akarta megengedni, hogy Belgrádból püspöki székhely legyen, mondván, hogy itt nem a pápa, hanem a szultán az úr, és halálosan megfenyegette Catich püspököt.¹⁴ A helybeli katolikusok erre összegyűjtöttek 200 dukátot, és miután ezt az irdatlan összeget átnyújtották a belgrádi muftinak, az rögtön jogi szakvéleményt adott: a katolikus püspök igenis maradhat Belgrádban. Ez volt az első, de korántsem az utolsó alkalom, hogy a hódoltság missziópüspöke a helyi katolikusok pénzének segítségével „kenyereste le” a török hatóságokat. Catich püspök felváltva tartózkodott a két, légvonalban is 300 kilométerre fekvő, és csak a balkáni hegyeken keresztül, úttalan utakon át elérhető székhelye, Prizren és Belgrád között. Amikor a magyarországi hódoltságban működött, akkor nemcsak Belgrádon térített, de tudjuk pl., hogy felkereste Mohácsot is és misézett is ott.

Pietro Catich azonban nem sokáig téríthetett a hódoltságban, mert – miután már korábban is többször betegeskedett – alig négy évvel a kinevezése után, 1622 tavaszán meghalt.¹⁵ Utódaként már 1623-ban felmerült Alberto Rengjich neve.¹⁶ XV. Gergely pápa 1622 Vízkeresztjén – több mint ötven év előkészület és több rövidéletű kísérlet után – megalapította a Hitterjesztés Szent Kongregációja nevű szentszéki hivatalt, amely a világ minden táján működő missziók munkáját összefogta és irányította, – a továbbiakban ez a bíborostanács foglalkozott a magyarországi hódoltsággal és annak püspökeivel is.¹⁷ A következő pápa, VIII. Orbán 1625-ben már a Hitterjesztés Szent Kongregációja javaslatára nevezte ki a hódoltság főpásztorának Alberto Rengjichet. Róma nem akart a magyarországi püspökségek kinevezésére egy régi – bár a Szentszék által mindig vitatott – kiváltság értelmében jogot formáló magyar királlyal (azaz II. Ferdinánd német-római császárral) hatásköri vitába keveredni, ezért Rengjich egy Belgrád melletti, de már a magyar királyság

14 Pietro Catich működésére a legjobb – bár nem kis kritikával olvasandó – forrásunk Don Simone Matkovich mohácsi plébános igen részletes jelentése: APF Misc. Diverse Vol. 22. Fol. 183–185/v. Kiadása: *Tóth István György*: A mohácsi plébános i. m. 207–216. Vö. *M. Vanino*: Kašićevo izvješće i. m. 80–99.; *Andrija Nijić*: Die Lage der Katholiken im 17. Jahrhundert in der Hercegovina aufgrund der Vatikanischen Quellen. Befreiungsversuche und Islamisierung. In: *Regiones paeninsulae Balcanicae et proximi Orientis. Aspekte der Geschichte und Kultur. Festschrift für Basilius S. Pandžić*. Hrsg. Elisabeth von Erdmann-Pandžić. Bamberg, 1988. 70–94.; *Colin Heywood*: Bosnia Under Ottoman Rule 1463–1800. In: *The Muslims of Bosnia-Herzegovina, their historic development from the Middle Ages to the dissolution of Yugoslavia*. Ed. by Mark Pinson. Cambridge (Mass.), 1994. 23–53.

15 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 8–9/v.

16 APF Scrittura Originali Riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG) Vol. 383. Fol. 132., APF SC Dalmazia Misc. Vol. 3. Fol. 4–4/v. APF SOCG Vol. 385. Fol. 18.

17 *Josef Metzler*: Wegbereiter und Vorläufer der Kongregation, (Vorschläge und erste Gründungsversuche einer römischen Missionszentrale). In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum*. Ed. Josef Metzler. I/1. Rom–Freiburg–Wien, 1971. 38–78.; *Relationes* 5–37. további irodalommal.

egykori határán túl, szerb földön fekvő középkori püspökség címét kapta: a szendrői. (Végszendrő, vagy Smederevo városa Belgrádtól keletre feküdt.)

Alberto Rengjich raguzai alattvaló volt, tehát egy Erdélyhez vagy Moldvához hasonlóan török hűbéres országból érkezett, ami nagyban megkönnyítette az utazását.¹⁸ Míg Catic Itáliából a császár fővárosán, Bécsen és a magyarországi hódoltság területén keresztül érkezett Belgrádba, Rengjich alkalmasabb utat választott: a pápai állam adriai kapuján, Anconán át hazájába, Raguzába hajózott,¹⁹ majd ott a Balkánt járó raguzai kereskedők karavánjához csatlakozva, az útonállóktól hemzsegő hegyi utakon, tizenöt napi utazás után, 1625. október 28-án érkezett meg Belgrádba.²⁰

Rengjich a következő évben, 1626-ban több részletben vizitálta a hódoltság déli részét, egészen Szegedig elment, ezen túl azonban nem merészkedett, mert félt Bethlen Gábor katonáitól.²¹ A Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak a püspök beszámolt a Belgrád és Temesvár környéki vidékek elhagyatottságáról. Temesvár környékén a paphiány miatt egy cigány, „aki négy betűt ismer az ábécéből”, és nem tudni, hogy milyen hitű, kinevezte magát papnak, és keresztel, minden egyházi előírás figyelmen kívül hagyásával.²² Húszéves felnőttek keresztelkednek meg a falvakban, amelyekben addig nem láttak katolikus papot. Rengjich püspökként nagyban elősegítette, hogy 1626-ban Krassóváron megalakuljon a temesközi bosnyák ferences misszió Fra Marco Bandini, a későbbi moldvai missziós főpásztor vezetésével.²³

18 Tóth I. Gy.: Raguzai misszionáriusok i. m. 314–334.

19 APF SC Dalmazia Misc. Vol. 3. Fol. 5–9/a/v.

20 APF SOCG Vol. 56. Fol. 210. Kiadása, az eredetitől sok helyen igen eltérő olvasatokkal: *E. Ferrendžin*: Acta Bosnae i. m. 370.; APF SOCG Vol. 386. Fol. 455.

21 APF SOCG Vol. 56. Fol. 247–248/v.

22 APF SOCG Vol. 56. Fol. 236. + 237/v.

23 *Fodor Pál*: A temesvári vilajet a török hódoltságban. In: In memoriam Barta Gábor. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 195–208.; *Hegyi Klára*: Törökvilág, rácvilág. História 1992. 1. sz. 8–10.; *Fenyvesi László*: A temesközi-szörénységi végvárvidék funkcióváltásai (1365–1718). In: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. Szerk. Petercsák Tivadar–Szabó Jolán. Eger, 1993. (Studia Agriensia 14.) 235–285.; *I. Gy. Tóth*: The introduction of the Gregorian calendar and the Turks. In: Kubinyi András Emlékkönyv. Szerk. Laszlovszky József. Bp. 2000. s. a.; *Juhász K.*: Műveltségi állapotok i. m. 10–19.; *Uő*: Das Tschanad-Temesvarer Bistum i. m. 208–240., és *Uő*: Laien im Dienst der Seelsorge während der Türkenherrschaft in Ungarn. Münster, 1960. 26–84.; *Szentkláray Jenő*: Temesvár szabad királyi város története. Bp. é. n. 48–49.; *Uő*: Temes vármegye története. Bp. é. n. 334–350.; *Uő*: Újabb részletek a délmagyarországi török hódoltság történetéből. Bp. 1917. 5–7.; *Andrei Veress*: Scrisorile misionarului Bandini din Moldova (1644–1650). București, 1926. 336–339.; *Tóth István György*: A missziós faházból az érseki trónra. (Marco Bandini bosnyák ferences misszionárius levelei a hódoltságról). In: Zimányi Vera Emlékkönyv. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Bp. 2000. s. a.; *Molnár Antal*: Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642). Történelmi Szemle 1999. 127–156.; *Violeta Barbu*: Rezententele Iezuite din prima jumătate secolului al XVII-lea în vestul Transilvaniei strategii misionare. Verbum (Bukarest) 1995–1996. 279–283.; *Lucian Periș*: Le misioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento. Cluj-Napoca, 1998. 93–119.; *J. D. Suciu*: Monografia mitropoliei Banatului. Timișoara, 1977. 79–85.; *Uő-Radu Constantinescu*: Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului. Timișoara, 1980. 103–107.; *Adian Andrei Rusu*: Ctitori

A raguzai obszerváns ferences püspök működését azonban lehetetlenné tette Tommaso Ivkovich, a scardonai címet viselő bosnyák ferences püspök, Bosznia *de facto* püspöke, aki Rengjich szerint még püspökké szentelése előtt, „még mielőtt pástorbortot fogna a kezébe, bottal vagdalkozik össze-vissza”.²⁴ Ivkovich a török hatóságoktól szerzett leveleket, ezek segítségével zaklatta Rengjichet, a megbízottjai pedig Rengjichet kémnek és árulónak nevezték a törökök előtt, halállal is megfenyegetve. Rengjich püspök ádáz ellenségei lettek a bosnyák ferences szerzetesek is, akik a hódoltságon kívülről érkezett, bár szintén horvátul beszélő és a ferences rend ugyanazon ágához tartozó Rengjichet betolakodónak és veszélyes konkurensnek tekintették. A bosnyák ferencesek – kihasználva a helyi török hatóságokkal ápolit szoros kapcsolatukat – ahol csak tudták, akadályozták Rengjich püspöki működését, és azt állították a délvidéki plébánosok előtt, hogy ő valójában nem is igazi püspök, csak hamis papírokat mutogat, és ezért az egyházlátogató Rengjichet nem is kell fogadniuk.²⁵

Az egyik bosnyák ferences, a későbbi boszniai provinciális, Andrea da Camengrado még azzal is megfenyegette Rengjichet, hogy ha nem hagy fel az egyházlátogatásával, akkor mohamedán rokonai segítségével elintézi, hogy a törökök karóba húzzák.²⁶ Rengjich emiatt 1627-ben elkeseredetten elhagyta Belgrádot és az egyházmegyéjét, és visszatért Raguzába, majd Rómába. Vikáriusi címmel a bosnyák ferencesek esküdt ellenségét, a régi boszniai királyok családjából származó világi papot, Don Simone Matkovich mohácsi plébánost hagyta hátra az egyházmegyéjében. A féktelen indulataival sokszor zavart keltő Don Simone novíciusként a bosnyák ferencesek kolostoraiban szolgált, de azután összeveszett az előljáróival és

si biserici đfn Tara Hategului pana la 1700. Satu Mare, 1997. 43–49. Vö. *Juhász K.*: A csanádi püspökség i. m. 159–169. A temesközi misszió végére vö. *Tóth István György*: Raguzai Lajos, a hódoltság utolsó misszionáriusa. *Egyháztörténeti Szemle* 2000. 10–48.

24 APF SOCG Vol. 56. Fol. 212., 216., 217., Vol. 146. Fol. 213., Vol. 67. Fol. 262–263/v., Vol. 67. Fol. 265–266/v.; *Krunoslav Draganović*: Izvješće fra Tome Ivkovića, biskupa skradinskog iz godine 1630. *Croatia Sacra* 1934. 65–78. Vö. APF SC Dalmazia Misc. Vol. 3. Fol. 45.; APF SOCG Vol. 387. Fol. 57.

25 APF SOCG Vol. 56. Fol. 236.; *Sávai János*: Ex tabulario Romano Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Szeged, 1993. (Documenta missionaria I/I.) 59. rövid regesztát hoz erről az iratról, amely azonban a dátumot tévesen adja meg és a levél szövegét teljesen félreérti. APF SOCG Vol. 56. Fol. 221. + 224/v., 222–223/v., 225., 226–227/v.; APF SC Dalmazia Misc. Vol. 3. Fol. 71/r–v., 69–70/v., 64/r–v.

26 APF SOCG Vol. 67. Fol. 270/r–v. + 273/v., 271. + 272/v., 284., 286/r–v. Vö. APF SOCG Vol. 56. Fol. 247–248/v.; *Sávai J.*: i. m. 59. (Rövid regesztát hoz erről az iratról, amely azonban a szövegét teljesen félreérti.) A ferencesek és a törökök kapcsolatáról részletesebben írtam: *Tóth I. Gy.*: Szent Ferenc követői i. m. Vö. *Hegyi Klára*: Etnikum, vallás, iszlámizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. *Történelmi Szemle* 1998. 229–256.; *Fodor Pál*: Török és oszmán: az oszmán rabszolga-elit azonosságutadatáról. *Történelmi Szemle* 1995. 367–383.; *Stipan Zlatović*: Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja. *Starine JAZU (Zágráb)* 1890. 24.; *Krunoslav Draganović*: Biskup fra Jeronim Lušić, njegovo doba i njegovo izvješće Svetoj Stolici o prilika u Bosni i Slavoniji. (1638) *Croatia Christiana Periodica* 1982. 73–99.; *Tóth I. Gy.*: Szulejmán janicsár i. m. 191–193. Vö. még APF SC Dalmazia Misc. Vol. 3. Fol. 65/r–v., 66.

elhagyta a rendet, ettől kezdve egész életében gyűlölte a boszniai barátokat, és ezért vikáriusként nem kevés vihart kavart.

Alberto Rengjich, miután elhagyta Belgrádot, Rómától a dalmáciai hol szabadparaszt, hol haramia sorban élő délszláv katonanépeség, az uszkokok (*uscocchi*) vizitálására kapott megbízást és a hódoltsági egyházmegyéjébe többé már nem is tért vissza. A püspök 1630 márciusában halt meg Bécsben.²⁷

Albán érsek Belgrádban

Miután Alberto Rengjich meghalt, a Szentszék egy évtizeden keresztül nem nevezett ki Belgrádba új püspököt. Ehelyett Rengjich halála után egy évvel, 1631-ben a Balkán korábbi, 1623. évi apostoli vizitátorára, a terepet igen jól ismerő albán Pietro Massarecchi bari érsekre bízta a hódoltsági híveket, ő lett a belgrádi (címe szerint: szendrői) püspökség apostoli adminisztrátora. Massarecchi, mint az üresedésben lévő püspökség adminisztrátora, ez alatt érthető módon mindent el is követett azért, hogy ne nevezzenek ki a „feje fölé” szendrői püspököt. Pietro Massarecchi koszovói albán származású világi pap volt, így éppen úgy beszélt „illírül”, mint az elődei, a két dalmát püspök. Az érsek 1631-től 1634-ben bekövetkezett haláláig töltötte be a belgrádi (a neve szerint: szendrői) egyházmegye adminisztrátori tisztségét, vizitálta a hódoltsági plébániákat, kormányozta a török alatt működő papokat.²⁸

Pietro Massarecchi halála után a hódoltságnak nem volt püspöke. Massarecchi eredeti érseki székhelyére, a montenegrói Barba gyorsan megtalálta a Szentszék az utódot egy albániai egyházmegye, Sappa-Sarda püspöke, Giorgio Bianchi személyében. A Belgrád központú hódoltsági „egyházmegye” élére azonban Rómában hat évig nem sikerült megfelelő jelöltet találni.²⁹

A pápai kúria nehézkes gépezete már csak a nagy távolság és a hódoltság bonyolult politikai viszonyai miatt sem tudott gyors döntést hozni, a bíborosok ugyan igen sok információhoz jutottak a rájuk zúduló levelek és feljelentések tömegében, de éppen ezért nehezen is igazodtak el az egymást vádoló papok beadványai között.

27 *M. Prenrou*: i. m. 507–508.; *Ioannes Šimrak*: De relationibus Slavorum meridionalium cum Sancta Romana Sede apostolica saeculis XVII. et XVIII. Zagreb, 1926. 58–59.

28 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 18–22.; *Krunoslav Draganović*: Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbij, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623 i 1624. Starine JAZU (Zagreb) 1938. 1–48.; *Molnár Antal*: Pietro Massarecchi antivari érsek és szendrői apostoli adminisztrátor egyházlátogatási jelentése a hódolt Dél-Magyarországról. Fons 1995. 175–220.; *Tóth István György*: Egy albán érsek a magyarországi török hódoltságban. Pietro Massarecchi belgrádi apostoli adminisztrátor levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához. In: Borsa Iván Emlékkönyv. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 245–282.; *Hierarchia catholica medii et recentioris aevii*. IV. Ed. Patritius Gauchat. Münster, 1935. 204.; *Djuro Kokša*: L'organizzazione periferica delle missioni in Ungheria e Croazia. In: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum. I/2. Ed. Joseph Metzler. Rom–Wien–Freiburg, 1972. 274–285.; *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összekötései a római szent-székkal. III. Bp. 1903. passim.

29 *Hierarchia catholica* i. m. IV. 86., 305.

A bíborosok tanácskozásain és a titkárok feljegyzéseiben számos név merült fel. A legesélyesebb jelöltnek Pietro Sabbatini zárai származású, de Rómában tanult világi pap tűnt.³⁰ Őt még 1632-ben a San Girolamo degli Schiavoni-templom, a horvátok római temploma egyik kanonokja ajánlotta a Hitterjesztés Szent Kongregációja figyelmébe. Sabbatini a Kongregáció megbízásából 1632-ben a hódoltságba jött, mint misszionárius, ahol haláláig áldozatosan térített, és az egyik legfontosabb szerémségi falu, Nempti (más néven: Nijemci) plébánosa volt. Sabbatini általános népszerűségnek örvendett azok között a szerémségi plébánosok között, akik bár délszláv anyanyelvűek voltak, nem a bosnyák ferences provinciából jöttek, hanem – a boszniai barátok állandó zaklatásai közepette – világi papokként szolgálták híveiket.

A szerémségi plébánosok Pietro Massarecchi apostoli adminisztrátor halála után generális vikáriussá választották Sabbatinit, ami kiváltotta a szintén szerémségi világi pap plébános, Michele Magych (Magiç) rendkívül dühödttáadását. Magych volt Massarecchi vikáriusa 1631-től három éven keresztül az érsek haláláig, 1634-ig. Miután azonban Massarecchi meghalt, a szerémségi világi papok mégsem Magychot, hanem Sabbatinit választották meg vikáriusnak. Emiatt a csalódott Magych elkeseredett rágalomözönt zúdított Sabbatinira és az őt támogató szerémségi plébánosokra. Magych szerint Sabbatini valósággal dúskált az igen gazdag Nempti plébániáján, ahol pedig nincsenek is protestánsok (noha őt mint misszionáriust küldte a vidékre a Hitterjesztés Szent Kongregációja!), annyi pénze van, hogy kocsit és szolgákat tarthat. Sabbatini – folytatta Magych – igazi bajkeverő, sőt a törököket nagy pénzekkel lefizette, hogy tegyék el láb alól a bosnyák ferenceseket. A Sabbatinit támogató többi világi pap is megkapta a magáét Magychtól: az egyik plébánost, Don Nicolòt a feljelentés szerint a bestialitás bűnében találták, állatokkal fajtalankodott, Don Biagio állandóan részegeskedik, és egy bosnyák barátot már meg akart ölni. Don Matteo di Diacovo plébánosnak pedig Magych szerint már három felesége is volt. Ezek a plébánosok csak azért választották meg Sabbatinit vikáriusnak, mert azt remélték, hogy majd feloldozza őket ezek alól a szörnyű bűneik alól.

Semmi nyoma sincs annak, hogy a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai komolyan vették volna a hihetetlen túlzásokra vetemedett Magych gyalázkodó levelét. Más rágalmak azonban célt értek, és elütötték Sabbatinit, ezt a művelt, a hódoltsági missziót plébánosként jól ismerő és szolgáló dalmát papot attól, hogy püspök lehessen.

Korábban Sabbatinit a Hitterjesztés Szent Kongregációja is megerősítette vikáriusi tisztségben, és Rómában komolyan számításba vették a személyét, mint a hódoltság leendő püspökéét. Az ellenfeleink azonban, bár ennek semmi alapja sem volt, ekkor sikerült elhitetniük a Hitterjesztés Szent Kongregációjával, hogy Sabbatini rokonait Dalmáciában gályarabságra ítélték, és emiatt bíborosok, mint gyanús hátterű emberét, elejtették a jelölését.³¹

30 APF Acta SC Vol. 12. Fol. 167., 286.; *E. Fermendžin*: Acta Bosnac i. m. 422., 438., 445.

31 APF SOCG Vol. 17. Fol. 377. + 378/v.

Egy mezopotámiai püspök a hódoltságban

Már négy éve eltemették Massarecchit, amikor a Hitterjesztés Szent Kongregációja megkapta Malatesta Baglioni bécsi nuncius levelét, amelyben melegen ajánlotta a bécsi konventuális ferences kolostor gvárdiánját, egy Bécsben szolgáló olasz ferencset, Giacomo Boncarpit valamely magasabb tisztre a rendjében. Az ilyen ajánlóleveleket, amelyekkel tele van a Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltára, akár valamely egyházi méltóság, akár az egyszerű hívek látták el kézjegyükkal, szinte mindig az ajánlott pap maga sugalmazta – aligha kétséges, hogy ez alkalommal is a bécsi gvárdián, Boncarpi kérte ezt az ajánlást a nunciustól.³²

A 17. század elejére a konventuális ferences rend Közép-Európában összeomlott és a kiürült rendtartományok képzett „káderek” híján maradtak. Ugyanakkor viszont az itáliai ferences provinciák, és a konventuális ferences rend itáliai kolostorai rendkívüli mértékben túlnépesedtek, emiatt a Szentszék megreformálta az itáliai rendtartományokat, korlátozta a szerzetesek számát és sok kis „kolostorocskát” be is záratott. Ezért az itáliai rendtartományok igen sok szerzetest „exportáltak” az Alpokon túlra, ezek a Közép-Európába érkezett ferencesek rendkívül fontos szerepet tölthettek be itt a katolikus megújulás kezdetén. Akár a lengyel, osztrák, stájer vagy magyar vagy éppen – a csak papíron létező – erdélyi rendtartomány feljegyzéseit nézzük, mindenhol olasz nevekkal találkozunk, és olasz konventuális ferences szerzetesek tanítottak teológiát a bécsi egyetemen is.

Giacomo Boncarpi az emiliei, Modenától északra fekvő kisvárosból, Carpi városából származott, a családneve Boni volt, de a nevét (Boni da Carpi) összevonva használta, mint Boncarpit. 1630 és 1642 között Bécs környéki és morvaországi plébániákon szolgált, egyszerre kettőt is ellátva, és azután a konventuális ferencesek bécsi kolostorának (a Minoritenplatzon ma is álló rendháznak) a gvárdiánjává is megválasztották.

A nuncius idézett ajánlólevelében megírta, hogy Boncarpi olasz anyanyelvén kívül annyira megtanult németül, hogy jól prédikál ezen a nyelven, és ezen kívül „morvául” is tud. Igaz, írta nuncius, még nem volt alkalma sem a magyar, sem a horvát („illír”) nyelvet megtanulni, de jó nyelvteljesége van, és rövid idő alatt bizonyosan megtanulja.

A Hitterjesztés Szent Kongregációja, amely már jó ideje szerette volna az elárult belgrádi missziópüspökség kérdését megoldani, úgy gondolta, hogy megtalálta az alkalmas embert erre a tisztre. A római bíborosok több feljegyzés tanúsága szerint nehezen ismerték ki magukat a szláv nyelvek rokonsági fokában, a horvát és a cseh számukra igencsak közelinek tűnhetett.³³

Első pillantásra meglepőnek tűnik Boncarpi kinevezése, aki életében még nem látott törököt, nem járt a hódoltságban, és az itteni viszonyokat, híveket, problémákat nem ismerte. Az olasz konventuális ferences szerzetesek azonban az 1630-as években rendkívül sikeresen misszióztak Felső-Magyarországon, és így a bíborosok

32 APF Acta SC Vol. 13. Fol. 149–149/v.

33 Relationes 7., 17–18.

ekkoriban a Hitterjesztés Szent Kongregációja szinte minden ülésén hallhattak a Felvidéken térítő itáliai konventuális ferencesek sikereiről.³⁴ Ez lehetett a magyarázata Boncarpi kinevezésének, ami azonban, mint hamarosan kiderült, jókora tévedésnek bizonyult.

Boncarpi 1639 áprilisában fogadta el a jelölését a szendrői püspöki címre, azzal, hogy a székhelyét majd Belgrádban tartja. A szendrői püspökség kinevezési jogára azonban III. Ferdinánd császár mint magyar király is igényt tartott. Amíg a kúriában előkészítették Boncarpi kinevezését, III. Ferdinánd egy másik észak-itáliai ferencest, a Cremona környékéről való obszerváns ferences szerzetest, Giovanni Battista Dovariát megtette szendrői püspöknek, bár ő sohasem kapta meg a pápai jóváhagyást. VIII. Orbán pápa – akinek viszonya a harmincéves háború idején általában feszült volt a Habsburg Birodalommal, most azonban tekintettel volt a császár jogaira – ezért a konzisztórium 1640. január 16-i ülésén a mezopotámiai Himeria városának „in partibus infidelium” püspöki címére nevezte ki Boncarpit azzal, hogy a székhelye Belgrádban legyen. Ezzel a hódoltsági és balkáni missziók történetében gyakorlatilag egyedülálló megoldással, miszerint a hódoltság új főpásztora egy régesrég elenyészett távoli püspökség címét kapta, sikerült elkerülni az újabb vitákat III. Ferdinánd udvarával. (Az új „belgrádi” püspök szokatlan címe még a hódolt Dél-Magyarország egyháztörténetének legjobb horvát monográfusát is megzavarta, aki – mivel Bécsben általában a nunciosok viseltek ilyen „fantasztikus” címeket – úgy gondolta, hogy Giacomo Boncarpi bécsi pápai nunciusként kapta a megbízást a missziópüspökségre, és ment török területre, Belgrádba – ez, ha valóban így alakul, igencsak meglepő helyzetet eredményezett volna.)³⁵

Giacomo Boncarpit Bécsben 1641. május 26-án püspökké szentelték, de nem siette el, hogy a török alatt élő híveihez utazzon. Igaz – ellentétben a hódoltság korábbi főpásztoraival, a török hűbéres államból, Raguzából jött Alberto Rengjichcsel, vagy pedig a balkáni török tartományokból, tehát délről érkezett Pietro Massarecchivel –, Boncarpi nem a szultán alattvalója volt, így a beutaztatása a török birodalomba komoly nehézséget jelentett, ehhez a szultán engedélyére volt szükség. Akárcsak a szintén az oszmán birodalmon kívülről, Bécs – és nem pedig Raguzavagy Konstantinápoly – felől Belgrádba érkezett Pietro Catich püspök, Boncarpi is a császári követek segítségével akarta veszélyek nélkül átlépni a török és a Habsburg Birodalom határát.³⁶

34 A konventuális ferencesek misszióira: Archivum generale ordinis fratrum minorum conventualium, Convento Santi Apostoli, Róma, prov. Ungheria S/XXX: A. I. busta 1. iratai. *Franciscus Monay*: De provincia Hungarica ordinis fratrum minorum conventualium memoriae historicae. Romae, 1953. 12–19.; *Philippus Cagliola a Melita*: Almae Siciliensis provinciae ordinis minorum conventualium Sancti Francisci manifestationes novissimae. Venetiae, 1644. 33., 87.; *Eva Kowalská*: Kláštor fran-tiškánov na Slovensku a národostný problém v 17.–18. storočí. Slovenský národopis 1993. 304–312.; *István György Tóth*: Un missionario italiano in Ungheria ai tempi dei turchi. In: *Annuario. Studi e documenti italo-ungheresi*. Accademia d'Ungheria in Roma. Ed. József Pál. Roma, 1997. 201–218.; *Relationes 57–78.* további irodalommal.

35 *Josip Buturac*: Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja. Zagreb, 1970. 31., 89., 93–100., 110., 177., 184., 223.

36 APF SOCG Vol. 85. Fol. 235/r–v., 233–234/v., 225.

1641 ádventjében Bécsben felkereste a püspöki feladataira készülő Boncarpi Marco Bandini bosnyák ferences, aki 1626–1630 között a krassóvári ferences misszió prefektusa volt (1643-ban azután a Szentszék a románul jól beszélő tekintélyes misszionáriust marcianapolisi érseki címmel Moldva apostoli adminisztrátorává nevezte ki). A magyarországi hódoltságban nagy tapasztalatokat szerzett bosnyák ferences szerzetes, Bandini, bizonyára sok újdonsággal tudott szolgálni az eddig csak Itáliában, Ausztriában és Morvaországban térítő Boncarpi számára. Bandini azt ajánlotta Boncarpinak, hogy Magyarországon át jöjjön Belgrádba, menjen el a Sümegen rezideáló veszprémi püspökhöz, Jakusith Györgyhöz, és onnan üzenjen neki, ő majd több bosnyák ferencessel elémege a határig.³⁷

A Habsburg és a török birodalom határának átlépésére Boncarpi a szőnyi Habsburg–török béketárgyalásokat akarta kihasználni. A török–magyar határon Gérard Questenberg báró, a Haditanács alelnöke, Lippay György egri püspök és Michel Dasquier tolmács egyezkedtek a törökökkel, tárgyalásaikról Boncarpi Bécsből részletesen beszámolt a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, remélve, hogy a béketárgyalás jó alkalmat nyújt majd az ő utazásához is. Boncarpi azonban hiába biztosította arról a bíborosokat a sűrűn Rómába küldött leveleiben, hogy az útja a hódoltságba most már valóban küszöbön áll, korántsem siette el az indulást.

Amíg az elutazására várt, Boncarpi Bécsből megerősítette a vikáriusi tisztében a hoppon maradt riválisát, Pietro Sabbatini nemptii plébánost, és nyelvtanulásra használta az időt. Egy 24 éves horvát fiatalembert fogadott fel, Bécsben tőle tanulta az „illír” nyelvet, ebben azonban igazán nem mélyedhetett el. Nyelvtanulása korlátaira fényt vet, hogy azt írta a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, hogy „csak kis különbséget látok a cseh és eme [a horvát] nyelv között”.³⁸

1642 nyarán a püspök még mindig Bécsből írt leveleket a Kongregációnak, hol a betegségére hivatkozott, hol az aratás akadályozta, ezt be kell várnia, írta, ha nem akarja elveszteni a plébániája jövedelmeit.³⁹ Ég a vágytól, hogy a hódoltságban a hívei közt legyen, biztosította Boncarpi a bíborosokat, de továbbra is a császár-városban maradt.⁴⁰

Boncarpi bécsi, egyre elhúzódó tartózkodását kihasználta arra is, hogy beszéljen a császár városban időző magyarországi megyéspüspökökkel, köztük Lósy Imre esztergomi érsekkel, Lippay György egri püspökkel (a későbbi esztergomi érsekkel), továbbá Bosnyák István pécsi püspökkel, akik ellenezték, hogy belgrádi székhellyel missziópüspökség létesüljön. E magyar püspökök – éles ellentétben a Szentszék felfogásával – a hódoltságot csak a magyarországi, általuk betöltött egyházmegyék ideiglenesen megszállt területének tekintették – arra persze semmi sem utalt, hogy

37 APF SOCG Vol. 85. Fol. 420–421/v., Vol. 83. Fol. 27/r–v. + 30/v., Vol. 60. Fol. 322/r–v.

38 APF SOCG Vol. 83. Fol. 27/r–v. (1641. dec. 14., Bécs). APF SOCG Vol. 85. Fol. 226/r–v. + 240/v. Fol. 227.; *Majláth Béla*: Az 1642-ik évi szőnyi békekötés története. Bp. 1885. 133–137., 322–323.

39 APF SOCG Vol. 85. Fol. 228. 229/r–v.

40 APF SOCG Vol. 85. Fol. 230.

Boncarpinak sikerült volna meggyőznie a magyar püspököket arról, hogy a hódoltság valójában nem hozzájuk tartozik, hanem igazi missziós terület.⁴¹

Boncarpi végül mégiscsak elindult Bécsből, és 1643 május végén meg is érkezett Belgrádba. A titkárául és kísérijével egy másik olasz konventuális ferences szerzetest, a földijét, a már négy éve Ausztriában működő Gregorio Bazzano da Modenát vitte magával „ezen oly távoli és barbár helyekre”.⁴²

Boncarpi csak nagyon nehezen szánta rá magát arra, hogy a veszélyesnek tartott török területre utazzon, a felszentelése után két teljes évet várt az úttal. Amint megérkezett azonban Belgrádba, azonnal nagy energiával látott hozzá ahhoz, hogy vizitálja a híveit.

Boncarpi 1643 folyamán megkezdte az egyházlátogatását, és levelei szerint bejárta a pécsi püspökség plébániáinak nagy részét. A püspökként rábízott terület felét már felkereste, tavasszal, ígérte a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak, folytatja a látogatását. A legtöbb plébánián, írta, vannak katolikus templomok, csak két helyen miséznek a szabadban a templom romjai mellett, vagy éppen a temetőben. Ezeken a helyeken azonban a hívek megígérték, hogy mihamarabb megszerzik (értsd: megveszik) a törököktől az engedélyt arra, hogy templomot építhessenek. (Igaz, Boncarpi azért hangsúlyozta ennyire, hogy vannak azért a hódoltsági falvakban is használható templomok, mert az ellenfelei, a bosnyák ferencesek missziós jogaik védelmében pontosan az ép templomok hiányára hivatkoztak.) Összesen 54–56 plébánia van a püspökségében, a világi pap plébánosok száma pedig 17, derül ki Boncarpi „előzetes jelentéséből”. Beteges ember létére, dicsekedett, „olyan helyeket vizitált, ahol a török hódítás óta nem járt püspök”. Boncarpi azt is tervezte, hogy a következő évben, 1644-ben egyházmegyei zsinatot hív össze a papság számára, bár – írta – nem Belgrádba, mert ez a város túlságosan szem előtt van, és így a törökök miatt veszélyes lenne ide összehívni a plébánosokat.⁴³

Akárcsak Rengjich, Boncarpi is hamar összeütközésbe került azonban a hódoltságot saját kizárólagos területüknek tekintő bosnyák ferencesekkel, akik a helyi török hatóságokra támaszkodva mindent elkövettek, hogy a püspök munkáját akadályozzák.

Boncarpi ezért 1643 októberében elment a bosnyák ferencesek velikai kolostorába, ahol találkozott Pietro Lipanovich boszniai provinciálissal. Lipanovich a bosnyák rendtartományban a mérsékeltbb, engedékenyebb szerzetesek csoportjához tartozott. Vele Boncarpi is hamar megtalálta a közös hangot, de hiába egyezett meg magával a provinciálissal, a boszniai barátok nagy része továbbra is élesen szemben állt vele, és mindent elkövetett, hogy megakadályozza a püspöki teendőiben.

Ekkor magát a boszniai provinciát rendkívül éles ellentétek osztották meg. Miután a velikai kolostorból püspöki kinevezésért Rómába igyekvő Giovanni a Posega ferences útközben a Balkán hegyei közt örökre eltűnt, a hódoltságban szélteben-hosszában azt beszéltek, hogy a szerzetest megölték, méghozzá nem más, mint a

41 APF SOCG Vol. 85. Fol. 228. 229/r–v.

42 APF SOCG Vol. 85. Fol. 235/r–v. 230. Acta SC Vol. 15. Fol. 219/v. N° 5.

43 APF Acta SC Vol. 16. Fol. 64. N° 37.; APF SOCG Vol. 89. Fol. 27. 26/r–v.

korábbi provinciális, Andrea da Camengrado, valamint a rendtartomány korábbi titkára, Marino Ibrishimovich a Posega – aki később belgrádi püspökként Boncarpi utóda lett! Ezt az „értésülést”, írta Giacomo Boncarpi, már ő is sokaktól hallotta. Maga a boszniai provinciális, az említett Pietro Lipanovich (egyébként a két említett ferences, Marino Ibrishimovich és Andrea da Camegrado esküdt ellensége) is azt állította a püspöknek, hogy ez a két szerzetes, Ibrishimovich és a társa, csapdát állított Giovanni a Posegának, és a hegyi utakon utána küldték az embereiket. A rendtartományon belül kialakult hangulatra mi sem jellemzőbb, mint hogy útközben maga a később eltűnt ferences, Giovanni a Posega is azt írta a velikai gvárdiánnak, hogy jól tudja: Ibrishimovich és Camengrado nyolc emberükkel követik őt, hogy végezzenek vele. (A balkáni utak közbiztonsága mellett nagyon is valószínűnek tűnik, hogy Giovanni a Posegát egyszerűen rablók ölték meg.)⁴⁴

Pietro Lipanovich boszniai provinciális tisztességes ember, írta Boncarpi Rómába, de ez a többi bosnyák ferencesről csöppet sem mondható el, ezért állandó rettegésben él. Belgrádban pedig – írta a döbrent püspök – hitelt érdemlő katolikus (alighanem raguzai) kereskedőktől hallotta, hogy az egyik bosnyák ferences, a srebrenicai gvárdián azt mondta nekik: ugyan mit akar itt ez a püspök (mármint Boncarpi), már megöltünk másokat, ezt is megöljük.⁴⁵

Akárcsak belgrádi elődei, az emiatt sűrűn panaszkodó Rengjich és Massarecchi, Giacomo Boncarpi is hamar összetűzésbe került a Boszniát kormányzó főpásztorral (ekkor Paolo Posilovich scardonai püspökkel) is, aki szerinte Boszniát ugyan még nem vizitálta, de a Boncarpi által már bejárt Dráva menti plébániákat sürgősen felkereste, hogy jelezze, ezek az ő egyházmegyéjéhez tartoznak.⁴⁶

Miután véget ért a tél, 1644 tavaszán Boncarpi, ígéretéhez híven, folytatta az egyházlátogatását: a Temesközben, Erdély határán, de még török területen vizitálta a plébániákat. Felkereste Temesszékást, majd a bosnyák ferencesek missziójának központját, Krassóvárt. Lippán egy horvát világi pap, Don Stanislao Filipovich volt a plébános. A krassóvári bosnyák ferences misszió prefektusa, Giovanni Desmanich azonban egy másik bosnyák barátot helyezett ide, Andrea Stipanchich d'Almissát, anélkül, hogy ő, mint az illetékes püspök minderről akárcsak értesült is volna, háborgott Boncarpi püspök.⁴⁷

Giacomo Boncarpi maga is ferences szerzetes volt, mivel azonban a fő ellenégei a bosnyák ferencesek voltak, ezért abban az ádáz küzdelemben, amely ekkor a temesközi misszióban szembeállította a bosnyák ferenceseket a temesvári jezsuitákkal, a himeriai püspök a jezsuiták pártjára állt, és a Hitterjesztés Szent Kongregációjának írt leveleiben nagyon megdicsérte őket. Tiltakozott ugyanakkor Rómá-

44 APF SOCG Vol. 89. Fol. 26/r–v. + 33/v. Giovanni a Posega horvát névalakja Ivan Mihajlović volt, ez is mutatja, hogy milyen nehéz a soknyelvű forrásokban szereplő délszláv szerzetesek azonosítása. Én a levelekben szereplő olasz alakokat használom, így a misszionáriusok a forrásokban könnyen megtalálhatóak. A készülő forráskiadás jegyzeteiben fogom megadni a többi alakot. Vö. APF SOCG Vol. 87. Fol. 175. A bosnyák provinciára: *Tóth I. Gy.*: Szent Ferenc i. m. 747–799.

45 APF SOCG Vol. 89. Fol. 1. 6/v.

46 APF SOCG Vol. 89. Fol. 1. 3–5/v., 6/v.

47 APF SOCG Vol. 89. Fol. 15–18/v.

ban, mert egy olasz obszerváns ferences szerzetes, Fulgenzio a Jesi, aki a rend római provinciájából jött misszionáriusként előbb Magyarországra, majd Erdélybe, mint magyarországi misszióprefektus misszionáriusi felhatalmazást küldött a Temesközbe a bosnyák ferenceseknek. Ezt Boncarpi illetéktelen beavatkozásnak tekintette egyrészt a jezsuiták missziójának, másrészt pedig a saját egyházmegyéjének az ügyeibe. Ha a török hatóságok értesülnek arról, írta Boncarpi, hogy valaki a szultán birodalmán kívülről küldözget parancsokat a hódoltsági keresztényeknek, akkor a katolikusok mind veszélybe kerülnek, mert a törökök nagyon kényesek arra, hogy a királyi Magyarországról senki ne befolyásolja az itteni keresztényeket.⁴⁸ Mindezt a császár országából, Bécsből jött missziópüspök írta a bíborosoknak, és mint hamarosan kiderült, ezek a sorai bizony a saját sorsát is előrevetítették.

1644 tavaszán Boncarpi viszonya végleg megromlott a Belgrád környékén működő bosnyák ferencesekkel. A boszniai barátok kihasználta a törökökkel fenn tartott „bensőséges” kapcsolataikat, és „rászabadították” a missziópüspökre a szeremi szpáhik parancsnokát, az alajbégét. Boncarpi így, az alajbég és a bosnyák ferencesek üldözése miatt, kevesebb mint másfél éves missziópüspöki szolgálat után úgy érezte, hogy a helyzete tarthatatlanná vált. A püspök a Belgrádon átutazó császári követet várta, tőle remélt segítséget, de a követ nem jött, Boncarpi pedig kétségbeesetten elhagyta a székhelyét.

1644 augusztusában Boncarpi elindult Belgrádból, és Boszniába ment, ahol fellekereste az olovói ferences kolostort – minden bizonnyal a híres augusztus 15-i, Nagyboldogasszony-napi, csodákkal, körmenettel, ördögűzéssel kísért olovói Madonna-búcsún vett részt. Ez a zarándoklat lehetett az az ürügy, amivel elhagyta a belgrádi híveit. Olovóból a püspök a hazájába, Raguzába ment, onnan pedig visszament Bécsbe – a hódoltságba többé nem is tért már vissza.⁴⁹ Távozását azonban nem szánta véglegesnek, mert azt remélte, hogy Bécsben, a császári udvar segítségével diplomáciai úton védelmelet kaphat, amely majd megvédi a török zaklatásaitól. Ilyen leveleket azonban nem sikerült szereznie, és ha kapott volna is, az aligha védte volna meg a helyi török hatóságok, például az alajbég üldözésétől.

Boncarpi igencsak sietős távozása azonban egy páratlan értékű forrást hagyott az utókorra.

Boncarpi püspök hagyatéki leltára és könyvtárjegyzéke

Giacomo Boncarpi tudomásom szerint az egyetlen a hódoltság misszionáriusai közül, akinek tárgyi és szellemi kultúráját részletesen rekonstruálni tudjuk „hagyatéki” leltára segítségével. A hagyatéki leltárakat általában valaki halála után vették fel, ez esetben azonban Boncarpi nem az élők sorából, hanem csak az oszmán birodalomból távozott, ezért hagyta hátra a holmijait, nyilván azzal a szándékkal, hogy később visszatér Belgrádba, és az itt hagyott tárgyakat ismét használhatja majd.

48 APF SOCG Vol. 89. Fol. 15–18/v.

49 E. *Fermendžin*: Acta Bosnae i. m. 447–449., 450., 452., 455–458.

Minden bizonnyal székhelyén, Belgrádon hagyta ezeket a könyveket, ruhákat, használati tárgyakat, amelyeket a feljegyzés szerint átadott Francesco Caloiero úrnak – ez az olasz–délsláv név egy katolikus, dalmát kereskedőt rejthet. Mivel Boncarpi rosszban volt a bosnyák ferencesekkel, ezért feltehetően nem honfitársaikhoz, a belgrádi bosnyák kereskedőkhöz fordult, hanem valamelyik jómódú, megbízhatónak tartott, belgrádi raguzai katolikus kereskedőnél helyezte biztonságba a használati tárgyait – az olaszul beszélő raguzaiakkal az itáliai pap nyelvileg is könnyebben megértette magát.

Ez a leltár (ellentétben pl. a halott papok hagyatékaival) természetesen nem adhat teljes képet Boncarpi mindennapjainak anyagi kultúrájáról, hiszen a főpap sok mindent, amire szüksége lehetett, magával vitt az útjára. A leltárban szereplő tárgyakat több csoportra oszthatjuk: voltak benne használati tárgyak, ruhadarabok, kegytárgyak és egyházi felszerelés, valamint könyvek – a történeoszt természetesen ez utóbbiak érdeklík a leginkább.

Boncarpi mindennapi kényelmét szolgálta néhány zsámolya, két borotvája, szalmazákja és tollas ágya, valamint aranyozott bőrrel díszített tokban őrzött tintatartója, több doboza és ládája. Ezenkívül Boncarpi paphoz, ferences szerzeteshez és püspökhöz illő ruhadarabokat adott át Caloiero úrnak: a fekete reverendát és köpenyt, vagy a két aranycsipkés papi karinget minden pap hordhatta, de volt neki, mint ferences szerzetesnek egy, a konventuális barátok által hordott csuklyás barátcsuhája is. Püspökre vallott azonban a két püspöksüveg (az egyik aranyozott, a másik egyszerű fehér), hozzá fehér püspöki szandál és harisnya, arannyal átszőtt fehér selyemkesztyűk, és természetesen a fából készült pásztorbotra is mint püspöknek volt szüksége.

Boncarpi igen sok kegytárgyat és egyházi felszerelést is letétbe helyezett: szenteltvíztartót, öt hordozható oltárt (ezek közül azonban még csak kettő volt felszentelve), 12 ostyasütő vasat az oltáriszentség elkészítéséhez, továbbá ereklyéket – ezekre minden bizonnyal az oltárok és templomok felszenteléséhez volt szüksége. Volt a püspöknél több vászonra festett olajkép: Szűz Mária és Szent Antal ábrázolásai – más misszionáriusok levelei alapján lehetséges, hogy ezeket templomi oltárképeknek szánta, azért hozta a hódoltságba.⁵⁰ Nagyon sok olyan sok tárgyat tartott magánál, amelyeket szétszotogathatott a hívek között. Mielőtt elindult volna Belgrádba, kért Rómából érmekeket (hozzájuk tartozó búcsúval), szentképeket és kereszteskéket pápai áldással, hogy a híveknek oszto-gassa, valamint kért Agnus Dei viaszmedálokat is. Boncarpi különösen fontosnak tartotta, hogy a vizuális propaganda ilyen eszközeit vigye magával „Törökországba”, azaz a magyarországi hódoltságba, mert jól tudta, hogy a jórészt analfabéta és iskolázatlan, és nyelvi okokból is nehezen megközelíthető hívei között az ilyen „kézzelfogható”, megtartható, hazavihető tárgyak, mint például egy-egy kis szentkép, vagy a pápa által megáldott, a Madonnát ábrázoló érmecske, sokkal nagyobb hatást tehet mint egy olasz

50 Pár hónappal korábban, 1644. jún. 1-jén Boncarpi azt írta Belgrádból a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, hogy megáldotta az Úr mennybemenetelét ábrázoló nagy és igen szép oltárképet, amelyet a Kongregáció küldött a hódoltságba. APF SOCG Vol. 89. Fol. 15–18/v.

vagy latin nyelvű, hosszas teológiai magyarázatokkal megtűzdelt prédikáció. (Legalább kétezer, darabonként egy baiocót érő rózsafüzért és ugyanannyi egy-két quattrinót érő szentképet kér – írta az előző püspök, Rengjich is a Hitterjesztés Szent Kongregációjának Belgrádból 1626-ban, hogy a híveket a szentek tiszteletére sarkallja, mert az itteni népek nagyon szívesen nézegetik a szentképeket – a kegytár-gyak filléres ára arra utal, hogy a püspök ingyen kívánta osztogatni ezeket.)⁵¹

Mindazt, amit Boncarpi Rómából kért, meg is találjuk a leltárában. Volt ebben igen sok egyszerű, papírra nyomott, színes szentkép, ezek mellett egy viaszból készült szentkép egészítette ki a hívek képi meggyőzésének az eszköztárát. Különösen érdekes az a sok kis könyvecske, amelyeket – nyilván a Szent Szűz vagy más szentek képével – ki lehetett hímezni, a katolikus asszonyok így maguk állíthatták elő azokat a szentképeket, amelyek az otthonukban kiállítva megkülönböztették őket a protestáns környezetüktől.

Boncarpi ezenkívül kis könyvtárát is rábízta a kereskedőre, összesen 29 kötetet.

A könyvek természetesen egy püspökhöz méltó érdeklődést tükröznek. Találunk itt két püspöki szertartáskönyvet (ezek egyike kézíratos), egy római rituált, és a konventuális ferencesek szertartáskönyvét. Volt két *Bibliája* és a bibliai helyek konkordanciajegyzékét⁵² is forgatta. A pápai bullák gyűjteményét,⁵³ a trentói zsinat határozatait, és a Roberto Bellarminótól a katolikus tanok összefoglalását szintén gyakran használhatta püspöki teendői közben. Az „Esztergomi zsinat határozatai” című kötet nyilván a Pázmány Péter által, persze nem a török végvár Esztergomba, hanem Nagyszombatba 1629. október 4-re összehívott esztergomi egyházmegyei zsinat döntéseit tartalmazta, és arról tanúskodik, hogy a misszióspüspök számon tartotta a királyi Magyarországon élő püspökök döntéseit is. (A kötetet a pozsonyi jezsuita nyomdában még 1629-ben kinyomtatták.)

Szent Károly élete és szentté avatásának története is megvolt Boncarpi könyvtárában. Borromeo Szent Károly milánói érsek (1538–1584), IV. Piusz pápa unokaöccse a katolikus megújulás egyik legfontosabb alakja, aki egyházmegyéjét a trentói zsinati határozatoknak megfelelően reformálta meg. Borromeo Szent Károly ezután a trentói zsinat szellemében működő püspökök példaképe lett Európa-szerte, Itáliában éppúgy, mint Lengyelországban, aligha véletlen, hogy életrajzát a művelt olasz misszióspüspök, Boncarpi is forgatta. Borromeo Károly életrajzát szinte már halálakor elkezdték írni a közeli munkatársai, mint Possevino vagy Bonomi, vagy legközelebbi barátai, mint Valerio. 1586-ban Veronában olaszul, majd 1587-ben Milánóban latinul megjelent Agostino Valerio *Vita Caroli Borromaei* című munkája, szintén 1587-ben Milánóban Gian Francesco Bonomi *Vita et obitus Caroli Borromaei* című életrajza. Giovanni Battista Possevino *Discorsi della vita ed attioni di*

51 APF SOCG Vol. 56. Fol. 236. + 237/v.

52 Ebből igen sokfélélt használtak ebben az időben, a legvalószínűbbnek ez az időben közeli frankfurti kiadás tűnik: Concordantia Bibliorum id est dictiones omnes quae in Vulgata editione Latina librorum Veteris et Novi Testamenti leguntur. Francofurti, 1600.

53 *Laertii Cherubini: Bullarium sive nova collectio plurimarum constitutionum apostolicarum diversorum Romanorum pontificum a beato Leone Primo usque ad Sanctissimum Dominum Nostrum Paulum Quintum. Romae ex typographia camerac apostolicae 1617. I–III.* (voltak korábbi kiadásai is).

Carlo Borromeo című kötete 1591-ben jelent meg, még nagyobb sikert aratott azonban a novarai püspök, Carlo Bascapé (Carolus a Basilica Petri) 1592-ben Ingolstadtban kiadott Borromeo-életrajza: *De vita et rebus gestis Caroli cardinalis*. Mivel azonban a Boncarpi könyvtárában meglévő kötet a címe szerint már Borromeo 1610-ben bekövetkezett szentté avatásáról is beszámolt, minden bizonnyal Gian Pietro Giussano előbb pár hónappal a szent 1610. november 1-jei kanonizálása előtt, majd aktualizált címmel még ugyanabban az évben újból megjelent Szent Károly-életrajzát olvasta a himériai püspök: *Istoria della vita, virtù, morte e miracoli di San Carlo Borromeo*. A milánói érsek egykori titkára és barátja által írt életrajz lett a következő évtizedekben a klasszikus Borromeo-életrajz, amely Európa minden nagyobb nyelvén számos kiadást ért meg, ezt forgathatta Boncarpi is, ha erőt akart meríteni az egyházmegyéjében végzendő munkához.⁵⁴

Különösen érdekes Boncarpi könyvtárában a közép-európai katolikus megújulás egyik legnagyobb alakjának, Valerianus Magni csehországi kapucinus szerzetesnek a *Judicium* című munkája. A kapucinus szerzetes, akit élete végén pápai parancsra vetettek börtönbe, változatos életpályája során azonban bíborosok, királyok, pápák fogadtak nagy tisztelettel, olasz eredetű csehországi családból származott, és a Fehérhegy utáni csehországi ellenreformáció legfontosabb szereplője, a jezsuiták elszánt ellenfele volt. A jezsuiták tomista filozófiájával szemben – még Jansenius *Agustinus* című művének 1640. évi megjelenése előtt – Szent Ágostonra támaszkodott a filozófiai munkáiban. (Szent Ágoston elmékedéseit Boncarpi polcán is megtaláljuk, ez a kor elterjedt olvasmánya volt.) Valerianus Magni először 1628-ban jelentette meg Prágában *Judicium* című híres munkáját, az 1641. évi második bécsi kiadáskor a fürge kis könyvecskéből már tekintélyes, kétkötetes értekezés lett – Boncarpi feltehetően ez utóbbi kiadást használhatta. A protestánsokat a mű és szerzője – éles ellentétben a világi hatalomra támaszkodó jezsuita hittérítéssel – szelíden akarta meggyőzni a tévedéseikről és így visszavezetni őket a „közös” katolikus egyházba. A mű Európa-szerte nagy érdeklődést váltott ki, katolikus oldalról a tervezett megbékélést támadták, a protestáns szerzők pedig visszautasították Valerianus Magni érveit. Valerianus Magni leghatározottabb protestáns ellenfele a Magyarországon is megfordult európai hírvű tudós, Jan Komenský (Comenius) volt, aki Ulrichus de Neufeld álnéven *Judicium de Judicio* címmel Amszterdamban 1644-ben ki-

54 Acta et decreta synodi dioecesanæ Strigoniensis auctoritate illustrissimi ac reverendissimi domini Petri Pazmany archiepiscopi Strigoniensis celebratæ Tyrnaviæ anno Domini MDCXXIX. Posenii, 1629.; Oxford Dictionary of the Popes. Ed. J. Nn. D. Kelly. Oxford, 1986. 265–266.; A. G. Dickens: The Counterreformation. New York–London, 1968. 54., 70., 110–120.; Giuseppe Alberigo: Carlo Borromeo come modello di vescovo nella chiesa post-tridentina. Rivista storica italiana 1967. 1030–1052.; Paolo Prodi: Charles Borromée, archévêque de Milan, et la papauté. Revue d'histoire ecclésiastique 1967. 379–411.; Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques. XII. Paris, 1953. 531.; Agostino Valerio: Vita Caroli Borromæi. Verona, 1586.; Gian Francesco Bonomi: Vita et obitus Caroli Borromæi. Milano, 1587.; Gian Battista Possevino: Discorsi della vita et attioni di Carlo Borromeo. Roma, 1591.; Carolus a Basilica Petri: De vita et rebus gestis Caroli cardinalis. Ingolstadt, 1592.; Giampier Giussano (Clusanus): Istoria della vita, virtù, morte e miracoli di Carlo Borromeo. Milano, 1610.; Galla Ferenc: Borromei Szent Károly hatása Magyarországon. Bp. 1939. 15–19.

adott munkájában igyekezett megcáfolni Magni érveit. Boncarpi tehát egy olyan könyvet olvasott, amely az európai intellektuális viták középpontjában állt. Ennél is fontosabb azonban, hogy joggal feltételezhetjük, hogy Boncarpi a szerzőt személyesen is ismerte. Valerianus Magni fivérének, František Magni grófnak a magyar határ közelében, Strážnicében volt a várkastélya, aligha véletlen, hogy éppen itt töltött el hosszabb időt a magyarországi missziók egyik legműveltebb ferencese, a római provinciából jött Fulgenzio a Jesi obszerváns ferences szerzetes. Mivel Boncarpi hosszabb ideig működött Morvaországban, ahol Valerianus Magni is ez idő tájt térített, ez volt az a könyv a könyvtárában, amelynek a szerzőjét Boncarpi valószínűleg személyesen is ismerte, sőt nagyon is feltételezhető – bár erre semmilyen bizonyítékunk sincs –, hogy az emiliai születésű, Morvaországban térítő konventuális ferences szerzetes, Boncarpi, a Milánóban született és szintén Morvaországban működő kapucinus Magnitól ezt a munkáját ajándékba kapta.⁵⁵

Boncarpinak volt egy könyve a jubileumokról, azaz a szentévi búcsúkról, Antonio Santarelli jezsuita (1569–1649) munkája.⁵⁶ Azt azonban, hogy a legközelebb esedékes 1650. évi szentévi búcsút kihirdethesse a hódoltságban, Boncarpi már nem érte meg.

Egy kötet valószínűleg a saját igehirdetéséhez nyújtott ihletet, Gabriele Fiamma chioggiai püspök († 1585) vaskos prédikációgyűjteménye sűrűn újryanomott szentbeszéd-sorozat volt.⁵⁷

Boncarpi Josephus Flavius 1. századi római történetírónak a zsidó történelemről írt munkáját is olvasta, és ezt az ekkor gyakran forgatott kötetet – bár az Ótestamentumhoz szorosan kapcsolódott –, a püspöki teendőivel közvetlenül össze nem függő, a misszionárius művelődését szolgáló olvasmánynak is tekinthetjük.

A teológiai munkák közül Boncarpi több, a korban divatos, a katolikus hitvitázó alapvető „fegyvercinek” tekintett kompendiumot is magával vitt Belgrádba. Megvolt nála a könnyebben megjegyezhetően a származásáról csak Navarrusnak nevezett Martinus Azpilcueta spanyol hittudós († 1586) sokat forgatott teológiai kompendiuma, továbbá Becanus, azaz Martin Berbeeck németalföldi jezsuita (1561–1624) teológiai kézikönyve,⁵⁸ és Martino Bonacina utcai püspök (1585–1631) morálteoló-

55 *Valerianus Magni*: Iudicium de catholicorum et catholicorum regula credendi. Viennae, 1641.; *Bernardus a Bononia*: Bibliotheca scriptorum ordinis minorum Cappucinatorum. Venetiis, 1747. 241–242.; *German Abgottspon*: P. Valerianus Magni Kapuziner (1586–1661). Freiburg, 1939. 26–38.; *Stanislav Sousedik*: Valerián Magni. Kapitola z kulturních dějin Čech 17. století. Praha, 1983. 23–87.; *Georgius Cygan*: Vita prima Valeriani Magni a Nicolao de Lucca et Ludovico de Salice descripta. Collectanea Franciscana 1975. 213–249.; *Uő*: Das Verhältnis Valerian Magnis zu Galileo Galilei und seinen wissenschaftlichen Ansichten. Collectanea Franciscana 1968. 153–166.; Strážnice várára és František Magni grófra: *Miroslava Pribylova*: Hospodářské a sociální poměry strážnického panství do sedmdesátých let 17. století. Jižní Morava 1969. 3–44.

56 *Antonio Santarelli*: Trattato del giubileo dell'anno santo e degl'altri giubilei. Roma, 1624.

57 *Gabriele Fiamma*: Prediche [...] fatte in vari tempi in vari luoghi et intorno a vari soggetti. Venezia, 1570., 1574., 1590. stb.

58 *Martin Berbeeck (Becanus)*: Compendium manualis controversiarum hujus temporis de fide ac religione. Luxemburgi, 1625.

giai kompendiuma, mindezek a kor sűrűn kiadott munkái voltak.⁵⁹ Leonardo Lessius (1554–1623) jezsuita *De summo bono*⁶⁰ című munkája éppen úgy megvolt Boncarpi polcán, mint a spanyol Christobal de Arendano Szűz Mária imádatáról szóló munkája, amelyet azonban valószínűleg latin fordításban olvasott.

Boncarpi könyvtárában megtaláljuk a 16. század végi katolikus megújulás egyik legfontosabb és legharcosabb vitáitát is. A könyvjegyzék egyébként gondos másolója az egyik mű szerzőjeként „Capianust” jelölte meg, feltehetően nem vette észre az *a* betű felett a rövidítést. A helyes alak, Campianus, Edmund Campion, az 1581-ben kivégzett angol jezsuitát rejti, akit a 19. században boldoggá is avattak. Oxfordi tanulmányok után 1574 és 1580 között Prágában tanított, majd visszatért Angliába, ahol áruhában protestánsokat térített, buzdította a hitükben csüggedő katolikusokat és éles polémiába keveredett az anglikán egyházzal. Ekkor, 1581-ben írta és nyomtatta ki titokban a *Rationes decem* című vitáitát. Az angol hatóságok azonban hamar megtalálták a szerzőt, az áruhás misszionáriust, és mint árulót elfogták, megkínózták, majd kivégezték. Campion latin nyelvű polemikus munkája, a *Rationes decem* a kor katolikusainak kedvenc olvasmánya volt, a katolikus hitre tért református prédikátor, Vörösmarti Mihály is sűrűn forgatta, sok érvet találhatott benne a protestánsokkal vitázva. A mű a magyar irodalomban rendkívüli fontosságot nyert azáltal, hogy ennek lefordítása volt a katolizált Balassi Bálint élete utolsó munkája, aki a haláláig dolgozott rajta, ám amikor Esztergom ostromakor hősi halált halt, még csak hét könyvvel készült el. A fordítást Balassi jezsuita gyóntatója, Dobokay Sándor fejezte be és adta ki magyarul 1606-ban Bécsben. A magyarul nem tudó Boncarpi azonban természetesen nem Balassi fordítását forgathatta, hanem a latin eredetit, minden bizonnyal a prágai kiadást.

Campion munkája is azt bizonyítja, hogy a több mint egy évtizedig a császárvárosban élt Boncarpi könyvtára egy széles műveltségű, a kor katolikus irodalmában sokoldalúan tájékozódó főpap szellemi igényeit tükrözte.⁶¹

Giacomo Boncarpi „tábori könyvtárából” a Borromeo-életrajz és Valerianus Magni könyve mellett különösen négy kötet érdekes számunkra. Az egyik az Oroszországot és Erdélyt is felkereső 16. századi jezsuita diplomata és tudós, Antonio Possevino az ateizmusról írt munkája. Ebben Possevino Luther és Melancton mellett hosszan írt az erdélyi antitrinitáriusokról (természetesen nem éppen rokonszenvvel), különösen a vezetőjüket, Dávid Ferencet támadta. Aligha véletlen, hogy Bon-

59 *Martinus Bonacina: Rerum omnium de morali theologia quae in tribus tomis continentur, compendium.* (Igen sok kiadás.)

60 *Leonardo Lessius: De summo bono et aeterna beatitudine hominis libri quatuor.* Antuerpiae, 1616.

61 *Christobal de Arendano: Marial de las fiestas ordinarias y extraordinarias de la madre de Dios [...] con sermones al fin de sus celestiales frades.* Barcelona, 1630.; *Edmundus Campianus: Rationes decem quibus fretus certamen Anglicanae ecclesiae ministris obtulit in causa fidei.* H. n., 1581.; *Edmundi Campiani Societatis Jesu theologi Rationes decem reddictae Academicis Angliae.* Praegae, 1592.; *Campianus Edmundo* [...] Tíz magyarul frott okai. Viennae, 1606.; Régi Magyarországi Nyomtatványok. II. Szerk. Borsa Gedeon–Hervay Ferenc. Bp. 1983. 943., 952. sz.; *Gál István: Balassi Bálint Campianus-a. Irodalomtörténeti Közlemények* 1969. 578–585.; *Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése története.* Szerk. Jankovics József–Nyerges Judit. Bp. 1992. 42.

carpi magával vitte ezt a munkát a hódoltságba, hiszen Baranyában, Belgrádhoz közel, igen sok unitárius élt, és a térítésükhöz, meggyőzésükhöz innen meríthetett érveket.⁶²

A latin és olasz nyelvű munkák mellett három más nyelven írt könyvet is találunk. Boncarpi 1641 decemberében írt levelében Rómában nyomtatott illír könyveket kért, a Hitterjesztés Szent Kongregációja mellett működött Európa leggazdagabb betűkészletű nyomdája, a híres Poliglott nyomda, amely ekkor horvát nyelvű könyveket is előállított, ezekből kért és a leltár tanúsága szerint kapott is a püspök. Volt Boncarpinál egy „illír”, azaz horvát nyelvű evangéliumoskönyv, és egy másik, meg nem nevezett tárgyú, szintén horvát könyvecske. E két kötet arra utal, hogy a belgrádi püspök, aki a kinevezésekor még nem tudott horvátul, és levelei tanúsága szerint csak remélte, hogy azt az állítólag oly közeli morva nyelv segítségével hamar megtanulja, aki továbbá horvát nyelvrleckéket is vett Bécsben egy fiatalembertől, valóban komolyan vette a szándékát, hogy megtanulja a hívei nyelvét, és – ha nem is tudjuk, hogy milyen szinten – de gyakorolta magát ebben a nyelvben. Még komolyabb elhatározást sejtett azonban a következő könyv, amelyet a belgrádi püspök forgatott: ez a török nyelvtan alapelemeit (*Rudimenta grammatices linguae Turcicae*) tartalmazta, azaz Boncarpi elhatározta, hogy valamelyest megtanul törökül. Ez a 96 oldalas kis kézikönyv Hieronymus Megiser 1612-ben Lipcsében megjelent török szótára és nyelvtana után a második Nyugaton kiadott török nyelvtan volt, André Duryer egyiptomi francia konzul munkája, amelyet 1630-ban, majd második kiadásban 1633-ban adtak ki Párizsban, ugyanez a konzul egy kis török–latin szótárt is készített. Mint láttuk azonban, Giacomo Boncarpi hiába igyekezett a hívei horvát és a helyi hatóságok török nyelvét megtanulni, éppen azért kellett letétbe helyeznie a könyveit, mert a helyi viszonyokat nem ismerő, császári alattvalóként kezelt, betolakodónak tekintett püspök kénytelen volt elmenekülni Belgrádból.

Boncarpi, miután visszatért Bécsbe, biztosította az aggódo nunciust, hogy csak egy évig marad a császárvárosban, és mihamarabb vissza akar térni Belgrádba. Valójában azonban semmit sem tett annak érdekében, hogy visszatérhessen „a barbárok közé”. A továbbiakban a császárvárosban élt, de esze ágában sem volt, hogy lemondjon a püspökségéről – az utóda kiválasztását nem annyira az akadályozta,

62 *Antonius Possevinus*: *Atheismi Lutheri, Melanchtonis, Caluini, Bezae, Vbiquetariorum, Anabaptistarum, Picardorum, Puritanorum, Arianorum, et aliorum nostri temporis haereticorum, duo item libri pestilentissimi ministrorum Transylvanicorum cum thesibus Francisci Davidis adversus Sanctissimam Trinitatem refutati*. Vilnae in Lithuania, 1586. (a kötetet a szerző Báthory István lengyel királynak ajánlotta.); *Carlos Sommervogel*: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. VI. Bruxelles, 1895. 1061–1093.; *Balázs Mihály*: *A szekér és az ökör*. Adalék a baranyai antitrinitarizmus történetéhez. In: *Pécs a törökkorban* i. m. 265–282.; *André Duryer*: *Rudimenta grammatices linguae turcicae*. Paris. 1630. (1633.) *L’Osmanli moderne et le turque de Turquie*. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Ed. Jean Deny, Kaare Grønbech, Helmuth Scheel, Zeki Velidi Togan. I. Wiesbaden, 1959. 222. (A kötetre Fodor Pál hívta fel a figyelmemet.); *Willy Henkel*: *The Polyglot Printing-Office of the Congregation*. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria rerum*. Ed. Josef Metzler. Rom–Freiburg–Wien, 1972. I/1. 335–350.; *Josip Burić*: *Libri croati publicati a cura della S. C. di Propaganda Fide*. In: i. m. II. 827–840.

hogy így betöltött maradt az „in partibus infidelium” himeriai püspöki cím, mint inkább az, hogy a hódoltsági missziópüspökség sem volt üresedésben. Giacomo Boncarpi helyzete – missziópüspök letére – ezzel nagyon hasonlóná vált a török alatti egyházmegyék Habsburg-országország részben élő, száműzött püspökeiéhez.

A Hitterjesztés Szent Kongregációja felszólította Boncarpit, hogy vagy mondjon le, vagy pedig kérjen Rómától utódlási joggal egy segédpüspököt (*koadjutor*). Boncarpi nem is gondolt arra, hogy lemondjon a püspökségéről, hanem inkább egy másik olasz konventuális ferences szerzetest, szintén a földijét, az isztambuli császári követ mellett titkárként és gyónatónaként működő Marcello da Bologna atyát javasolta koadjutorának.⁶³

A továbbiakban Boncarpi Rómába írt leveleiből arról értesülünk, hogy bár gyakran az ágyba kényszerítette a podagrája, de a hódoltságban készített feljegyzései alapján szorgosan dolgozott az egyházlátogatásáról írandó nagy jelentésén (ezzel azonban tudomásom szerint sohasem készült el). Boncarpi végül 1649-ben úgy halt meg Bécs közelében, hogy hódoltsági híveit már sohasem látta újra.⁶⁴

Giacomo Boncarpi életének utolsó éveiben minden erőfeszítése arra irányult, hogy megakadályozza, hogy a boszniai ferences rendtartomány egyik „intranzi-gens”, és vele korábban igencsak szembenálló szerzetese, a már említett Marino Ibrishimovich da Posega legyen az utóda a missziópüspökségben.⁶⁵ Boncarpi Bécsben és Rómában egyaránt minden befolyását latba vetette, hogy megakadályozza egy, a „terepen” élő bosnyák ferences püspöki kinevezését Belgrádba, mert – bár Bécset nem volt szándékában elhagyni – továbbra is saját magát tekintette a hódoltsági katolikusok főpásztorának.⁶⁶

Boncarpi törekvése azonban nem járt sikerrel, Ibrishimovichnak sikerült elérnie, hogy ő legyen a hódoltság missziópüspöke.⁶⁷ Marino Ibrishimovich a kinevezéséhez a hódoltsági katolikusok sorsáról döntő mindhárom hatalmi központ támogatását megszerezte, ami egyedülálló teljesítményt jelentett a Belgrádban működő missziópüspökök között.

A „törökök embere” a belgrádi egyházmegye élén

Marino Ibrishimovich da Posega 1600 körül született Pozsegában. Fojnicában, a boszniai rendtartomány központjában volt novícius, majd Itáliában tanult, a cremonai Sant’Angelo kolostorban a filozófiát, Mantovában pedig a teológiát tanulmányozta, míg Ferrarában nyerte el a lektori és hitszónoki címet, tehát igencsak művelt embernek számított. Ezután a fojnicai kolostorban tanított és prédikált, 1635-ben Nicolò Braikovich provinciális a rendtartomány titkárává nevezte ki, majd a kusztoz és a rendtartományi biztos tisztét töltötte be. Ibrishimovich tehát a boszniai

63 APF SOCG Vol. 93. Fol. 112.

64 APF SOCG Vol. 89. Fol. 15.

65 APF SOCG Vol. 90. Fol. 50. 51/v., 59/r-v. + 62/r-v.; E. Fermedžin: Acta Bosne i. m. 457–458.

66 APF SOCG Vol. 93. Fol. 112. + 122/v.

67 M. Batinić: Djelovanje i. m. II. 116.

ferences provincia egyik legtekintélyesebb szerzetese volt, aki Andrea da Camengrado korábbi provinciálisnak a többi katolikus pappal való konfrontációtól vissza nem riadó, „keményvonalas”, a törökökkel feltűnően jó viszonyt ápoló csoportjához tartozott, és élesen szemben állt Pietro Lipanovich tartományfőnökkel.⁶⁸

III. Ferdinánd császár – ellentétben a korábbi gyakorlattal – ekkor már bosnyák ferenceseket is kinevezett a török tartományokban püspöki tisztségekre, így Boszniába vagy a szerémi püspökségre. A császár mint magyar király főkegyúri joga alapján Ibrishimovichot ki akarta nevezni boszniai püspöknek. Helyette azonban végül Mariano Maravich bosnyák ferences kapta ezt a kinevezést, aki ennek fejében megígérte, hogy ezután támogatja Ibrishimovich belgrádi jelölését – ehelyett azonban Maravich a Rómába küldött leveleiben mindent elkövetett, hogy befeketítse a vetélytársát a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai előtt.⁶⁹ Rágalmakat zúdított Ibrishimovichra egy másik boszniai ferences, Pietro Jurjevich is, a boszniai rendtartomány titkára, aki később olovói gvárdián és (III. Ferdinánd kinevezettjeként) szerémi püspök is lett. 1647 őszén Jurjevich Rómába sietett, hogy megakadályozza Ibrishimovich püspöki kinevezését, már útközben írt leveleiben mindennek elmondta Ibrishimovichot. Szinte versenyfutás kezdődött a pápaság központjába igyekvő bosnyák ferencesek között: ki ér hamarabb Rómába, és ki feketíti be jobban a másikat a kúriai hivatalok és főként a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai előtt. Mire azonban Jurjevich Riminibe ért, Ibrishimovichot Rómában már ki is nevezték belgrádi püspöknek.⁷⁰

Ibrishimovich jó kapcsolatokat ápol a török hatóságokkal is, így például a kanizsai török méltóságokkal, ellenfelei szerint a nála lévő török nyelvű „ördögi” feljegyzések sokat ártottak a rendtartománynak.⁷¹ Ibrishimovich 1645 végén felkereste ajándékaival Nakkás Musztafa vezír budai pasát, majd Bécsbe ment a császári udvarba. Ibrishimovichról kedvező véleménnyel volt III. Ferdinánd császár jezsuita gyóntatója, Johann Gans is, és a bosnyák ferences – legalábbis az ellenfelei szerint – nagy összegekkel vesztegette meg Szelepcsényi György veszprémi püspököt és magyar kancellárt, hogy elnyerje a segítségét. Szelepcsényi 1646 júliusában valóban rendkívül meleg hangon írt Ibrishimovichról Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának: arra kérte, hogy nevezzék ki Belgrádba a bosnyák ferencset. Szelepcsényi a császári követséggel Isztambulba menet háromszor is átutazott a hódoltságon és így minden más, a királyi Magyarországon élő megyéspüspöknél jobban ismerte a hódoltsági katolikusok szomorú sorsát. (Több évtizeddel később, már mint esztergomi érsek is igyekezett gondoskodni a török alatt élő híveiről.) Boncarpi, írta Szelepcsényi, állandó betegeskedése miatt alkalmatlan a hódoltsági katolikusok irányítására, míg Ibrishimovich annál rátermettebb.⁷²

68 APF SOCG Vol. 172. Fol. 403–406.; *J. Buturac*: i. m. 97–101.

69 I. m. 96–97.; APF SOCG Vol. 320. Fol. 131., Vol. 178. Fol. 40.

70 APF SOCG Vol. 52. Fol. 363. + 376/v.

71 APF SOCG Vol. 93. Fol. 108–112., Vol. 172. Fol. 392., 403–406., 417., Vol. 176. Fol. 233.

72 APF SOCG Vol. 320. Fol. 54., Vol. 413. Fol. 72–73.

Marino Ibrishimovich a hódoltságban legsikeresebben missziózó szerzetesek, a bosnyák ferencesek provinciájának egyik vezetője volt, tanult és energikus ember. Kedvelték a törökök, befolyásos támogatókat talált a bécsi udvarban és őbelé vetették a bizalmukat a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai is. Giacomo Boncarpi püspökségének kudarca ugyanis egyformán ráébresztette a bécsi udvart, a római kardinálisokat és a Kongregáció „motorját”, Francesco Ingoli titkárt arra, hogy ha hathatósan akarnak gondoskodni a magyarországi török hódoltság katolikusairól, akkor nem „exportálhatnak” többé oda kívülről jött missziópüspököt, hanem a főpásztort a török tartományokból kell kiválasztaniuk, azaz egy a terepet, a nyelvet, a plébánosokat és a török bégeket egyaránt jól ismerő bosnyák ferencset kell kinevezniük. Mivel Ibrishimovichot – elődeivel ellentétben – a császár is támogatta, nem volt szükség azokra a különböző – a magyar király főkegyúri jogát megkerülő – megoldásokra, amelyeket a római kúria eddig alkalmazott, amikor (legalábbis papíron) egy koszovói vagy mezopotámiai püspököt küldött Belgrádba. Az egykori nándorfehérvári püspökséget új életre keltve, 1647. október 7-én X. Ince pápa közvetlenül a belgrádi címre nevezte ki Marino Ibrishimovichot,⁷³ és rábízta apostoli adminisztrátorként a (be nem töltött) szendrői egyházmegye kormányzatát is és egyben kinevezte a török alatti magyarországi egyházmegyék apostoli vikáriusának (itt ugyanis voltak püspökök, de nem rezideáltak).⁷⁴

A boszniai (hol boszniai, hol scardonai, hol drivastói címet viselő) püspök és a hódoltságot irányító (hol prizreni, hol himeriai, hol belgrádi címmel élő) missziópüspök viszála végigkíséri a hódoltsági katolikus egyháztörténetet. Ibrishimovich is igen éles vitába keveredett a már említett Mariano Maravich boszniai püspökkel. Ellentétben a korábbi évtizedekkel, ekkor külön érdekességet adott a viszálynak, hogy mindkét, egymást kölcsönösen feljelentő püspök ugyanabból a szerzetesrendből és ugyanabból a bosnyák rendtartományból származott.

1648 januárjában a két püspök határvitájában a Hitterjesztés Szent Kongregációja újabb „végső” döntést hozott, amelyet februárban X. Ince pápa is jóváhagyott. Eszerint Maravich boszniai püspök egyházkormányzata a Száva folyóig tart, a Száva és a Dráva közt fekvő Szlavóniát pedig Paolo Posilovich scardonai püspökre bízák ideiglenesen, apostoli vikáriusként. A belgrádi püspök alatt élő olyan plébánosok, akik a boszniai ferences provincia tagjai, a püspöknek jövedelmeikből járó kánoni

73 APF Acta SC Vol. 17. Fol. 532. N° 17. A Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai úgy vélték, hogy Ibrishimovich túlságosan nagy tartományokat kapna, ha az egész hódoltságot rábíznák: *Referente eodem eminentissimo domino cardinali Matthacio instantiam reverendi patris Fratris Marini episcopi Noralbensis seu Belgradiensis pro facultatibus concedi solitis episcopis in partibus infidelium exercendis in Belgrado et ejus diaecesi ac aliis locis ejus curae committendis, Sacra Congregatio jussit adiri Sanctum Officium, et quoad administrationem Samandriae et vicariatum apostolicum in ecclesiis Vngariae, visum fuit patribus nimis amplas provincias esse illius curae commissas. Az előkeresett iratokból azonban kiderült, hogy a belgrádi missziópüspökök eddig is ezt a területet igazgatták, így Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának apró betűivel ez áll a jegyzőkönyvi bejegyzés végén: Fuit ostensum suis antecessoribus easdem provincias esse commissas et propterea fuit solum breve pro eo expeditum. Uo. Fol. 532/v. Vö. APF SOCG Vol. 413. Fol. 74.*

74 APF Acta SC Vol. 17. Fol. 410. N° 6.

negyeddal tartoznának, ezt azonban nem kötelesek megfizetni, ehelyett azonban Ibrishimovich megkapja a dragotini plébániát, annak összes jövedelmével együtt. A „végleges” rendezés azonban mindössze két évig tartott, mert Ibrishimovich még 1650 legelején meghalt, és ugyanebben az évben Maravich kiszorította Posilovichot Szlavóniából. A következő belgrádi püspök, Matteo Benlich (szintén bosnyák ferences) ismét elkeseredett határharcokba bonyolódott a boszniai püspökkel. Az 1650-es évek elején a Hitterjesztés Szent Kongregációja üléseinek jegyzőkönyveiben ismét sűrűn felbukkantak a szlavóniai plébániák nevei, amelyekre a boszniai és a belgrádi püspök egyaránt igényt tartott. 1654-ben a régióért felelős kardinális-protector, Cristoforo Vidman javaslatára a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai újabb „végleges” döntéssel erősítették meg a korábbi, 1650-es rendezést, „örök szilenciumot” rendelve el az ügyben. Ez sem akadályozta meg azonban a boszniai és a belgrádi püspököket, hogy tovább folytassák az áldatlan határháborújukat, amelynek végül csak a törököt kiűző nagy háború vetett véget a 17. század legvégén.⁷⁵

Akárcsak Rengjich és Boncarpi püspökök és Massarecchi apostoli vikárius, Ibrishimovich is a hódoltsági főpásztor egyik legfontosabb feladatának a trentói zsinat határozatainak megfelelően a plébániák gondos vizitációját tartotta.

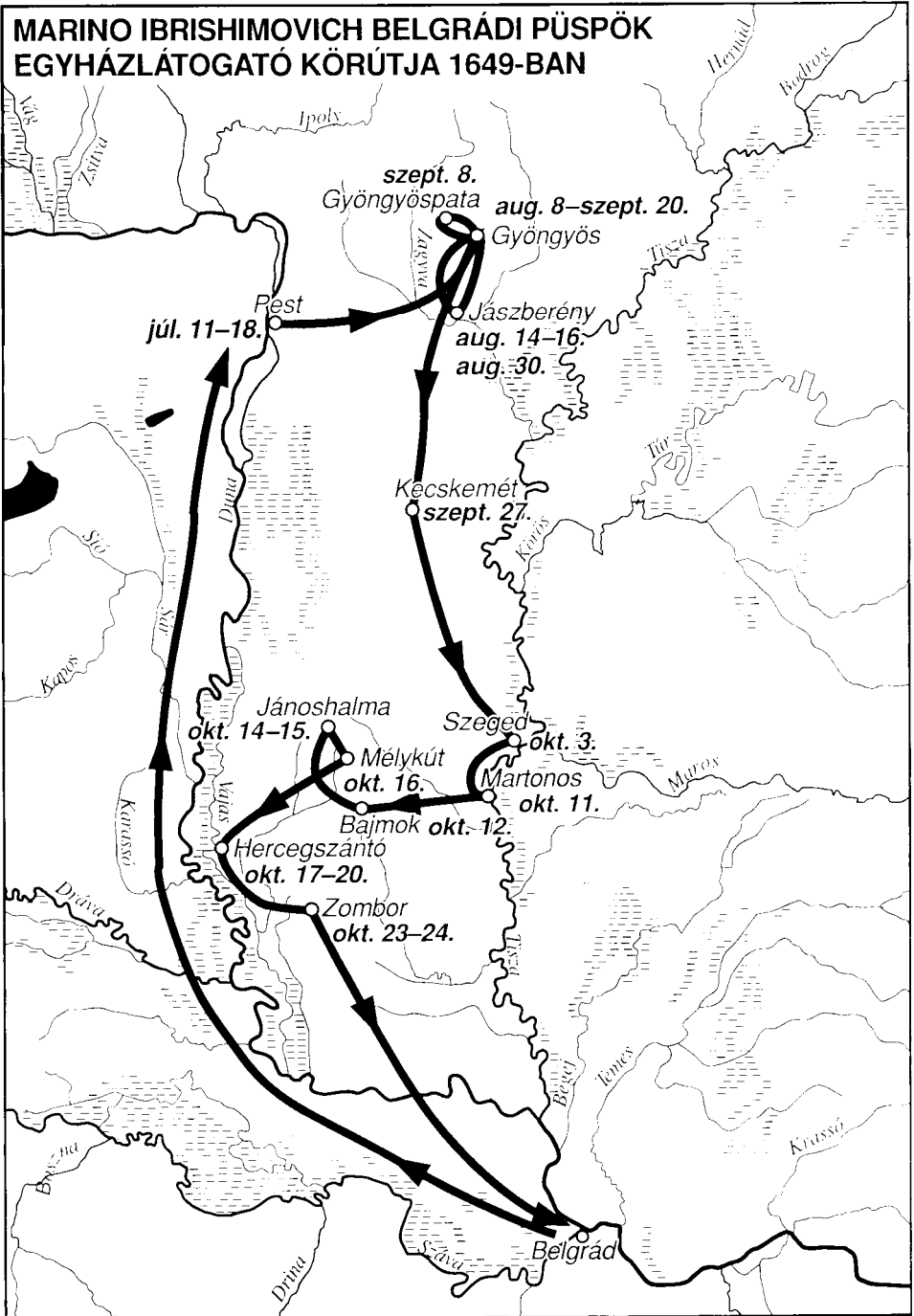
Ibrishimovich egyházlátogatása Belgrádtól Gyöngyösig

Ibrishimovichot 1647 őszen nevezték ki belgrádi missziópüspöknek, azonban a következő év nagy részét, mintegy hét hónapot betegágyban töltötte. Miután meggyógyult, 1649-ben a missziópüspök elindult, és az év folyamán fáradhatatlanul járta a magyarországi török hódoltságot. Míg elődei, Alberto Rengjich, Pietro Massarecchi, majd Giacomo Boncarpi csak a hódoltság déli részét, Belgrádot és a környékét, Szlavóniát és a Temeskört vizitálták, Ibrishimovich most a magyarországi hódoltság legészakibb részeit is felkereste, Pesten, Gyöngyösön, Jászberényben is bémált. Ez a körútja igazi fordulatot jelentett a hódoltsági katolikus egyháztörténetben, hiszen ezen a vidéken a török hódítás óta nem járt katolikus püspök – sőt valószínűleg jó ideig azelőtt sem.⁷⁶ A hívek ennek megfelelően kitörő lelkesedéssel fogadták. Akárcsak hét évtizeddel korábban Raguzai Bonifác pécsi és temesvári

75 APF SOCG Vol. 176. Fol. 233. + 238/v.; *J. Buturac*: i. m. 98–101.

76 Marino Ibrishimovich belgrádi püspök 1649. évi vizitációs jelentését sokan kiadták, egymásról legtöbbször nem is tudva, mert ez a rendkívül tömör, de igen nagy forrásértékű jelentés szinte csábítja az iratot újra és újra „felfedező” kutatókat a publikálásra. A jelentést már 1892-ben Zágrábban kiadta a horvát ferences történétíró, Eusebius Fernendžin, majd – egy, a Vatikáni Levéltárban őrzött példány alapján – Budapesten 1971-ben Vanyó Tihamér, utána Münchenben 1977-ben Krista (Christa) Zach, majd – mindezen kiadásokat nem idézve – 1992-ben Rómában az ott élő dalmát történész, Marko Jačov, az újabb kiadásán pedig most dolgozom. *E. Fernendžin*: Acta Bosnae i. m. 467–468.; *Krista Zach*: Die Visitation des Bischofs von Belgrad, Marin Ibrišimović in Türkisch-Ungarn (1649). Ungarn-Jahrbuch 1977. 1–31.; *Vanyó Tihamér*: Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól 1649–1673. Levéltári Közlemények 1971. 327–328.; *Marco Jačov*: Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669). I. Roma, 1992. 276–278.

MARINO IBRISHIMOVICH BELGRÁDI PÜSPÖK EGYHÁZLÁTOGATÓ KÖRÚTJA 1649-BAN

egyházlátogatása idején, (akit a beszámolók szerint úgy fogadtak, mintha anygként az égből szállt volna alá), Marino Ibrishimovich útjáról is a püspök beszámolóí mellett most is fennmaradtak a hívek levelei is. Ezek jelzik, hogy milyen hatalmas élményt jelentett az itt élő katolikusok számára, hogy „eleven” püspököt láttak – érezhették, hogy a római egyház nem mondott le róluk, hanem él valahol egy „szent atya”, aki gondol rájuk.⁷⁷

Ibrishimovich, bár egészen Gyöngyösig elment, nem az egész hódoltságot vizitálta. Az itineráriuma igen jellemző a politikai és egyházi helyzetre: a misszióspüspök elkerülte a Szerémségben Nempti és Újlak (Ilok) plébániáit, mert ott világi papok – Nemptiben éppenséggel a bosnyák ferencesek ellensége, a zárai Pietro Sabbatini – működtek. Ugyancsak elkerülte a ferences püspök Pécsét, ahol a jezsuiták misszióztak, és a „száműzött” pécsi püspök vikáriusa is közülük került ki. Felkereste viszont Ibrishimovich a hódoltsági ferences kolostorokat Gyöngyösön és Szegeden. A magyar obszerváns ferences szerzetesek gyöngyösi kolostora volt a bázisa, innen járt ki a környékre bérmálni, ide is tért vissza. Ibrishimovich nemcsak a jezsuitákkal nem akart összetűzésbe kerülni, hanem „távolságot tartott” a török hatóságtól is. Elkerülte a pasák és bégek székhelyeit, inkább csak a közelükben tartózkodott, így Pesten prédikált, de Budán nem, Gyöngyösön térített, de a pasa székhelyén, Egerben nem.

Marino Ibrishimovich először, 1649 március–áprilisában Belgrádot és a környékét vizitálta, Mitrovicán, Szendrőn, Višnjevcin bérmálta a híveket. A püspök június 22-én a Verőce megyei Viljevón bérmált, majd elindult nagy északi körútjára. Ami nem sikerült a raguzai ferences Rengjichnek és a Bécsből jött olasz ferencesnek, Boncarpinak, az sikerült a bosnyák ferences Ibrishimovichnak: a törökök nem akadályozták meg, hogy a hódoltság határához közeli vidékeket is felkeresse. Ibrishimovich Sziavus vezír budai pasától kapott engedélyt 40 tallér fejében, hogy Gyöngyös táján is vizitálhasson. (Ugyanez pár évvel később az utódának, a szintén bosnyák ferences Matteo Benlichnek is sikerült, ő is járt Pesten és Gyöngyösön.)

Július 11-én már Pesten találjuk a püspököt, itt 238 embert bérmált meg nyolc nap alatt. Miután megszerezte a budai pasa említett engedélyét, továbbindult Gyöngyösre, ahol az obszerváns ferences szerzetesek kolostora állt. Nagyboldogasszony ünnepén, augusztus 14–16-án Jászberényben, nyilvánvalóan a helyi Mária Mennyebemenetele-templom búcsújára odasereglett tömegben több száz embert bérmált meg – a búcsú fontosságát mutatja, hogy közülük 230 ember magán az ünnepnapon, augusztus 15-én vette fel a szentséget. Innen Ibrishimovich visszatért Gyöngyösre. A püspök megérkezésének híre, azé a lehetőségé, hogy a katolikus hívők több mint egy évszázad múltán bérmálkozhatnak, több hullámban terjedhetett el a környéken, ugyanis augusztus 22-én újabb 13 bérmálkozó jött a gyöngyösi ferences kolostorba, augusztus 29-én, Keresztelő Szent János fejevétele napján pedig a belgrádi püspök egy nap alatt 335 hívőnek szolgáltatta ki a bérmálás szentségét. Ibrishimovich Rómába küldött beszámolóí szerint vizitációja során papokat szentelt, temetőket, hordozható oltárokat áldott meg, a protestánsok által korábban elfoglalt templomokat

77 APF SOCG Vol. 218. Fol. 93. + 100/v. 35., 36., 37., 54., 70.

és temetőket pedig újra beszentelte – mindezt a katolikus egyházban csak felszentelt püspök végezhet, ezért Ibrishimovich útjának rendkívüli a jelentősége. A gyöngyösi ferences és jezsuita kolostorok (mert itt a hódoltságban egyedülálló módon, egy mezővárosban két rend is tartott fenn missziót) hatására népes katolikus közösségek éltek ezen a vidéken, katolikusokból állt Gyöngyös előjárósága is és sok katolikus jött ide a környékről, hogy bérházasodjanak, vagy a búcsúban bűnbocsánatot nyerjenek. A bérházasok között Ibrishimovich 100 éveseket és még öregebbeket is talált, hiszen a török hódítás óta nem járt erre katolikus püspök, ez a fontos hódoltsági katolikus vidék most először látott püspököt. Sajnos, Ibrishimovich rendkívül tömör beszámolójából nem derül ki, hogy hány papot szentelt fel, és kik voltak ezek, azt azonban Gyöngyösről Rómába küldött levelében megírta, hogy sok, a hiányzó pap helyett működő házas laikussal (azaz licenciátussal) is találkozott, és hogy e vidéken sok alkalmas világi szeretné, ha pappá szentelnék, de püspök híján erre eddig nem volt mód, vagy pedig Lengyelországba kellett küldeni őket.

Szeptember 8-án a belgrádi püspök Gyöngyöspatára ment, itt a bíró nagy örömmel fogadta. Mint Ibrishimovich beszámolt a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak, Gyöngyöspata katolikus bírása elmondta neki, hogy az ő apja háromszor volt királyválasztáson Budán: Mátyás, János és Lajos királyokén, és ezek a királyok mind felkeresték Patát, de apja és az ő életében egy püspök sem járt erre Ibrishimovichon kívül. Az ekkor már 100–140 éve halott királyok, Hunyadi Mátyás, Szapolyai János és II. Lajos, a népi emlékezet által befogható időn túl, egy mondai messzeségbe került időben jól megfértek egymás mellett.⁷⁸ Az, hogy mindhárom király felkereste Gyöngyöspatát, csak annyira lehetett igaz, mint az, hogy a bíró apja Hunyadi Mátyás 191 évvel korábbi megválasztásán jelen volt. Azt azonban, hogy több mint egy évszázada nem járt a mezővárosban katolikus püspök, bátran el lehetjük a gyöngyöspatai bírónak.

Gyöngyöspatáról Ibrishimovich minden bizonnyal visszatért a gyöngyösi ferences kolostorba, majd délnek indult, és szeptember 27-én⁷⁹ Kecskeméten találjuk. Október 3-án pedig Ibrishimovich Szegeden a ferences Alsóvárosi Havas Boldogasszony templomában bérházasodott. Ez a templom „gyönyörű, és nem is található ennél szebb a török uralom alatt, ebben Szent Ferenc testvérei laknak” – lelkesedett a bosnyák ferences. Ezután Martonoson és Bajmokon keresztül visszatért kiinduló bázisára, a délvidékre.

Ibrishimovichot már az északi vizitációs körútján váltóláz gyötörte, betegeskedett, majd végleg ágyban esett és a szülővárosában, Pozsegában halt meg 1650.

78 Erről bővebben írtam: *Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Bp. 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.) „A paraszti szóbeliség fokozatos térvészése” c. fejezetében: 102–103.

79 A dátumot a kiadások szept. 21-nek olvassák. Az egyes és hetes számjegyek az írásmód szerint valóban nagyon hasonlítottak egymásra, de a hetes szám világosan kiolvasható, ez a hetes szám szerepel a „settembre” szó rövidítésében is, és mivel 20-án Ibrishimovich még Gyöngyösön volt, hiszen innen kelteztet egy levelet, aligha érhetett egy nap alatt Kecskemétre. Szept. 26-án azonban már biztosan Kecskeméten volt, mert erről értesítette Kecskemét tanácsa a bíborosokat. (APF SOCG Vol. 218. Fol. 33/v., uo. Fol. 70.)

január 21-én, a rendtársai azután a bosnyák ferencesek szlavóniai központjában, a velikai kolostorban temették el.⁸⁰

Ibrishimovich halálával újraéledtek az egyszer már belgrádi püspöknek javasolt, de azután – a rokonai gályarabságáról szóló, teljesen alaptalan hírek miatt – elejtett Pietro Sabbatini szerémségi vikárius püspöki reményei. Sabbatini Rómába ment, hogy személyesen befolyásolja a római kúria tisztségviselőit, mindenekelőtt a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosait. Levelciben rendkívül kemény hangon bírálta a bosnyák ferenceseket – mindenáron el kell kerülni, hogy ismét egy bosnyák ferences legyen a belgrádi püspök, győzködte a Hitterjesztés Szent Kongregációját. Sabbatini az elmúlt két évtizedben állandó küzdelemben állt a plébániákon élő bosnyák ferencesekkel, és attól tartott, hogy ha Ibrishimovich után újból egy bosnyák ferences lesz a belgrádi püspök, akkor a bosnyák szerzetesek még több világi papot szorítanak majd ki a szerémségi és szlavóniai plébániákról.

Sabbatini, azért, hogy a bosnyák ferencesek ellen hangolja a Kongregációt, beszámolt a boszniai barátok számos, a 17. századi, a trentói zsinat utáni katolicizmusban már középkorias babonának tekintett praktikájáról. A bosnyák ferencesek nem merték felkeresni a távolabbi plébániákat, félve a törökök rabló portyáitól nem mentek el esketni, hanem maguk helyett egy könyvet vagy egy cédulát küldtek a híveknek. Ezt a mátkapár a nászéjszakán a párnája alá tette, így bizonyítva, hogy a plébános összeadta őket. A bosnyák szerzetesek ezenkívül Szlavóniában és a Szerémségben „fegyverek ellen való írásokat”, minden bizonnyal amulettként a testen hordandó imákat osztogattak, és elmondták a híveiknek, hogy aki ezeket viseli, azt nem fogja a fegyver. A belgrádi „klérus” nevében előadott panaszok egyértelműen arra szolgáltak, hogy aláássák a bosnyák ferencesek igényét a belgrádi püspökségre.⁸¹

A Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai azonban világosan látták, hogy a belgrádi püspökségben a boszniai ferencesek döntő befolyással bírnak, és Marino Ibrishimovich kétségtelen sikereinek, amelyeket a püspökségében eltöltött igen rövid idő alatt elért, az volt a magyarázata, hogy maga is a boszniai provincia szerzetese volt, ismerte a nyelvet, a vidéket és plébánosokat, akik előtt még a rendtartományban viselt tisztsége nyomán igen nagy tekintélye volt. A Kongregáció ezért úgy döntött, hogy ismét egy bosnyák ferencset bíz meg a belgrádi püspökség irányításával, méghozzá nem is akármelyik, ebből a provinciából származó szerzetest, hanem magát a rendtartomány fejét, Matteo Benlich provinciálist.⁸² Ez a döntés rendkívül szerencsésnek bizonyult, mert a megtiszteltetés a hódoltság legkiválóbb misszioná-

80 *Eusebius Fermandžin*: *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis Sancti Francisci Seraphici*. Starine JAZU (Zagreb) 1890. 39.

81 APF SOCG Vol. 218. Fol. 111/r-v. + 117/v.; *Tóth István György*: *Egy bosnyák missziópüspök térítőtűzjai a hódoltságban. Matteo Benlich belgrádi püspök levelei Rómába 1653–1673. Levéltári Közlemények* 1999. 117–122.

82 *Schematismus provinciae ordinis fratrum minorum Bosnae Argentinae. Romae*, 1963. 14.

riusának jutott. (Matteo Benlich majd negyedszázados püspöki tevékenységével egy másik tanulmányomban tavaly részletesen foglalkoztam.)⁸³

Miután 1674. január 30-án meghalt Matteo Benlich belgrádi püspök, a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai gondolkoztak ugyan azon, hogy a halálával megüresedett püspöki széket egy világi pappal töltsék be, de ezt a megoldást hamar eljuttették. A bécsi nuncius szava ismét döntő volt ebben a kérdésben: Mario Alberizzi nuncius korábban, 1657 és 1664 között a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára volt, és így a kezén ment át az összes, a magyarországi hódoltsági missziókra vonatkozó levél és feljegyzés. Alberizzi ismerte tehát az itteni helyzetet, és ezért nem egy világi papot, hanem egy ferencset látott volna szívesen a missziópüspöki tisztségben.⁸⁴ Alberizzi egy magyarországi horvát szerzetes, Korlatovich Róbert mariánus obszerváns ferences, korábbi tartományfőnök kinevezését javasolta, aki a német és latin nyelvek mellett horvátul és magyarul egyaránt jól tudott. Korlatovich a mariánus rendtartomány egyik legtekintélyesebb szerzetese volt, gvárdiáni, kusztoszi, definitori tisztségeket töltött be, majd ő lett a provinciális. Korlatovich kinevezését X. Kelemen pápa 1675 májusában a konzisztóriumban jóvá is hagyta, az Apostolicum officium kezdetű kinevező pápai bullát el is küldte Korlatovichnak. Korlatovich Róbert azonban nem fogadta el ezt a püspöki kinevezést, mint elmondta, egyrészt az öreg kora és sokféle betegsége miatt döntött így, másrészt pedig azért, mert hiába volt ő is obszerváns ferences és hiába volt horvát az anyanyelve, mivel nem volt boszniai ferences, a bosnyák szerzetesek bizonyára gyűlölni fogják, mint betolakodót – erre, tegyük hozzá, minden esélye meg is lett volna.⁸⁵

Mattia Berniakovich – püspök az iskolapadban

A Hitterjesztés Szent Kongregációja következő választása valóban egy bosnyák ferencesre esett, mivel azonban ő mindössze 23 éves volt, és még maga is tanult, ez egy igen szerencsétlen döntésnek bizonyult. Fra Mattia Berniakovich ferences a boszniai rendtartományhoz tartozott és ekkor a dalmáciai Sebenico kolostorában élt.

83 *Tóth I. Gy.*: Egy bosnyák missziópüspök i. m. 107–142. Benlich jelentései: *Vanyó T.*: Belgrádi püspökök i. m. 323–337.; *Borsa Iván–Tóth István György*: Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól. 1651–1658. Levéltári Közlemények 1989. 83–142.; *M. Jačov*: i. m. 619–670.; *E. Ferrendžin*: Acta Bosnae i. m. 508–512.; *Relationes 177–182*. Benlich 1651–1658. évi jelentését igen bőven idézi: *Gyetvai Péter*: Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén. München, 1987. (*Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VII.*) 109–126. Az olvasatai és helynévazonosításai azonban gyakran bizonytalanok, így pl. Iritti falu (in terra Iritti) helyett én inkább a földre hullott gerendákat olvasnék (sono cascati in terra i ritti). I. m. 117.; *Borsa I.–Tóth I. Gy.*: i. m. 109.

84 *Donato Squicciarini*: Nunzi apostolici a Vienna. Roma, 1998. 138–139.

85 APF SC Ungheria-Transilvania Vol. 1. Fol. 453–456.; Archív Mariánskej Provincije Františkánov, Štátný Oblasťný Archív, Bratislava, Lad. 39. Fasc. 1. N° 1. (eredeti bulla), Fasc. 2. N° 1. (másolat), Korlatovich mint győri gvárdián: uo. Lad. 48. Fasc. 1. N° 12.; kusztosz: uo. Lad. 39. Fasc. 4. N° 2.; definitor: uo. N° 3., Lad. 3. Fasc. 8. N° 11., 12.; provinciális: uo. Lad. 64. Fasc. 1. N° 4., Lad. 45. Fasc. 2. N° 6–9., Lad. 67. Fasc. 5. N° 2.

Családja a boszniai ferencesek legfontosabb és leggazdagabb patrónusai közé számított. Ez és egyedül ez indokolta a kinevezését, amely a 17. századi katolikus egyházban XII. Ince pápa reformjáig a pápai államtitkártól az esperesig minden szinten érvényesülő nepotizmus jellegzetes példája volt.

A Berniakovich (Brnjaković) család Bosznia egyik leggazdagabb kereskedő famíliája volt, akik Bécsben és Raguzában, Isztambulban és Velencében egyaránt kereskedtek. A Berniakovich család tagjai azután a 17. század végi nagy háborúban, Bosznia feldúlásakor csődbe mentek, és – sok más boszniai katolikushoz hasonlóan – Magyarországra menekültek, Újlakon telepedtek le. (A család egyik ága az olvaczi, azaz olovói előnevet és a Bernáthffyra magyarosított családnevet viselte, és magyar bárókként éltek a 19. században.) A gyöngyösi ferences kolostor 1950-ben titokban elfalazott és pár éve véletlenül előkerült levéltára a bosnyák provinciára vonatkozó fontos iratokat is őriz, és ezekből kitűnik, hogy a család kereskedőként legaktívabb tagja, Filippo Berniakovich di Seraglio (= Szarajevóból való) a bosnyák ferences rendtartomány pénzügyeit is irányította mint a provincia általános gondnoka („sindaco e procuratore generale della provincia Bosna Argentina”). Aligha kétséges, hogy a fiatal Fra Mattia Berniakovich püspöki kinevezését nem addigi tettei vagy főpásztori érdemei, hanem sokkal inkább az indokolta, hogy nagybátyja nagy érdemeket szerzett abban, hogy a törököktől gyötört rendtartomány pénzügyei úgy-ahogy rendben voltak.⁸⁶

1675 decemberében X. Kelemen valóban kinevezte Berniakovichot belgrádi püspöknek, és ahogy elődeit, úgy őt is megbízta apostoli adminisztrátorként a sendrői, továbbá apostoli vikáriusként a magyarországi egyházmegyék kormányzatával. Mindezen püspökségek irányítása, a magyarországi hódoltság egyházkormányzata természetesen egy érett és a helyszínen tartózkodó püspököt igényeltek volna. A fiatal főpásztor felszentelését a püspökök életkorára vonatkozó kánonjogi előírások miatt el kellett halasztani, és ezért Berniakovich a Róma melletti Tivoliba ment, hogy ott folytassa a tanulmányait. Bár Berniakovich kinevezését mind a fojnicai kolostorban összegyűlt bosnyák ferencesek, mind a belgrádi hívek – legalábbis a Rómába küldött levelek tanúsága szerint – örömmel fogadták, a 23 éves fiatalember akkor sem volt ideális jelölt a hódoltság főpásztorának, ha ekkor még semmi jelét nem mutatta annak, hogy később meg fog bolondulni.⁸⁷

Amilyen szerencsétlen döntés volt a fiatal bosnyák ferences kinevezése a belgrádi püspökségbe, olyan biztos kézzel találtak a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosai a távolban élő fiatalember számára vikáriust. Giovanni Braenovich a Derventa bosnyák ferences a rendtartományában különböző fontos tisztségeket töltött

86 Magyar Ferences Levéltár, Budapest, Gyöngyösi kolostor „mentett” irattára, Bosna Argentina. rendezés alatt, 1697. aug. 9. N° 7.; *Srećko M. Džaja*: Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804. München, 1984. 175–177.; *Nagy Iván*: Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. II. Pest, 1858. 32.; *E. Fermentžin*: Acta Bosnae i. m. 515.

87 *M. Premrov*: i. m. 56–58.; *J. Buturac*: i. m. 140–147.; APF Acta SC Vol. 48. Fol. 110. N° 14., Vol. 51. Fol. 72. N° 1., Vol. 50. Fol. 151. N° 5.; *Juraj Božićković*: Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincijala (1339–1735). Beograd, 1935. 95.

be, volt pl. az olovói kolostor novíciusainak előljárója, majd öt évig a boszniai püspök titkára, utána három évig szarajevói plébános, majd a bosnyák provincia titkára volt – ez igazi bizalmi feladatnak számított.

1667-ben a bolgár ferences misszionárius, a temesközi ferences misszió vezetője, Paolo da Cinquefonti – akit időközben megválasztottak a bulgáriai kusztosznak –, javasolta a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, hogy Derventát nevezze ki a temesközi misszió viceprefektusává. Derventa a továbbiakban itt térített és egyben Lippa mezőváros plébánosaként szolgált. 1675-ben Rómába hívták, ahol 1676 januárjában egy részletes jelentést írt a missziójáról. Ebben még a lippaiak természetét is rendkívül részletesen ecsetelte: bár az itteniek katolikus hitükben szilárdak és igen vendéglátóak, azonban borisszák, trágár beszédűek, irigykedők és hiszékenyek, írta.⁸⁸

1676. február 16-án X. Kelemen pápa kinevezte Giovanni a Derventát a belgrádi püspökség vikáriusának, és a szerzetes hamarosan hazaindult Magyarországra.

A következő év augusztusában Rómába írt leveléből kitűnik, hogy a hódoltság egyházi viszonyai csöppet sem tisztázódtak azóta, hogy a pápa Pietro Caticch személyében 1618-ban először adott főpásztort a török uralom alatt élő magyarországi katolikusoknak. A hódoltságban egyszerre öt vikárius is működött: Derventán kívül két másik bosnyák ferences, egy jezsuita és egy magyar obszerváns ferences szerzetes, akik mind illetékesnek érezték magukat a hódoltságban – így a belgrádi püspökség vikáriusának, panaszkodott, semmi sem marad. Luca Ibrishimovich da Posega velikai bosnyák ferences (Marino Ibrishimovichnak, az 1650-ben meghalt belgrádi püspöknek az unokaöccse) a zágrábi püspök vikáriusaként a Száva–Dráva között kormányozza, míg Luca Marunchich da Posega, szintén bosnyák ferences az esztergomi érsek budai vikáriusának mondja magát, és nagy botrányokat okoz Budán. A pécsi püspök egy jezsuitát küldött a hódoltságba, mint a vikáriusát, a csanádi püspök pedig a szegedi alsóvárosi kolostor egyik ferencesét bízta meg a vikáriusi teendővel.⁸⁹

1679-ben XI. Ince pápa a tanulmányait befejezett Berniakovichot kinevezte belgrádi püspöknek, és megadta neki a szendrői egyházmegye feletti joghatóságot apostoli adminisztrátorként és a magyarországi török hódoltság egyházmegyéi felett apostoli vikáriusként. A még mindig csak 28 éves új belgrádi püspök nagy reményekkel érkezett meg székvárosába, ahol azonban hamarosan nagy csalódások várták. Mint szinte minden Belgrádban működő bosnyák ferences, ő is igen éles ellentétbe került a belgrádi raguzai kereskedőkkel, akiket 1680 januárjában kiközösített, mire a raguzaiak őt jelentették fel. A fiatal és öntudatos püspök összekülönbözött eddigi vikáriusával, Giovanni a Derventával is, az ügy csak azért nem mérgesedett el, mert Derventa még 1680-ban meghalt.⁹⁰

88 *Relationes* 209–225.; APF SOCG Vol. 458. Fol. 251–252., 257/v., Vol. 421. Fol. 379., Vol. 427. Fol. 275., Vol. 481. Fol. 235.; APF SC Ungheria-Transilvania Vol. 2. Fol. 94.

89 APF SC Ungheria Transilvania Vol. 2. Fol. 94–95/v., Fol. 121. + 122/v.

90 APF SOCG Vol. 481. Fol. 235.; APF SC Ungheria-Transilvania Vol. 2. Fol. 121–122/v. Fol. 84–85/v.; *J. Buturac*: i. m. 143–146.; APF SOCG Vol. 480. Fol. 216. Vö. *Tóth István György*: *Kié Buda? Az esztergomi érsek és a belgrádi apostoli vikárius vitája a hódolt Budáról*. In: R. Várkonyi Ágnes *Emlékkönyv* i. m. 251–257.

A misszióspüspökség vége

Berniakovich nagy lelkesedéssel megkezdett püspöki működése nem tartott sokáig. 1683-ban Kara Musztafa nagyvezír megindította a seregét Bécs ellen, kitört a Balkánt és Magyarországot 16 évig sújtó nagy háború. A püspök a Belgrádba érkező török hadak elől szülővárosába, Szarajevóba menekült, majd onnan továbbment Raguzába, és 13 évig a dalmáciai kikötőváros biztonságos távolából figyelte a magyarországi háborút. Végül 1698-ban Rómába ment. Ekkorra azonban már nyilvánvalóvá vált az is, hogy a püspök elméje elborult, hiszen Berniakovich búskomor és furcsa különként viselkedett. A Hitterjesztés Szent Kongregációja a dalmáciai Spalatóba küldte, de ott sem lelt nyugalmat, hanem visszatért a pápai államba, Ancona kikötőjébe. Itt a megbolondult püspököt az anconai erődbe zárták, ellátásáról, változatlan viselkedéséről rendszeresen érkeztek a várparancsnok elszámolásai Rómába a Hitterjesztés Szent Kongregációjához.⁹¹ Mattia Berniakovich, a hódoltság utolsó misszióspüspöke 1707. január 10-én halt meg, alig 55 évesen, az anconai vár foglyaként, az időközben a török alól felszabadult híveiről mit sem tudva.

Ekkor, bár a püspök székhelye, Belgrád továbbra is török kézen maradt, a hozzá tartozó missziós egyházmegye már nem volt hódoltság. A török kiűzésével a száműzött magyarországi katolikus hierarchia „visszafoglalta” a hódolt plébániákat, és ezután a szinte „in partibus infidelium” címmel felérő hódoltsági egyházmegyék, bár nem gyorsan, de valódi, élő püspökségek lettek. Bár térítő és a katolikusokat hitükben megerősítő missziók továbbra is működtek Magyarországon,⁹² a hódoltsági misszióspüspökség kora végleg lezárult.

Függelék

[1644. augusztus]

Giacomo Boncarpi belgrádi (himeriai) püspök holmijainak leltára.

AZ IRAT: APF SOCG Vol. 320. Fol. 250–251/v. korabeli, hitelesített másolat.

Registro delle robbe e libri lasciate da Monsignor Illustrissimo Giacomo Boncarpi al signor Francesco Caloiero⁹³ andando a Piombo il mese d'agosto 1644.

Veste longa talare, con mantelletta, di color nero, usate. Doi tonicelle bianche di seta, con trinette d'oro usate. Due mitre, una aurifrigiata, l'altra bianca semplice, usate. Sandali di damasco bianchi, cioè chalzette, e scarpe usate. Guanti di seta bianchi intricciati con oro. Baston pastorale di legno. Un pontificale con le coperte

91 APF SOCG Vol. 538–558. passim, különösen: Vol. 538. Fol. 17–18/v.

92 *Fazekas István*: A „Missio Segneriana” kezdetei Magyarországon (1714–1717). In: *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Szerk. Horn Ildikó. Bp. 1993. 410–431.

93 Minden bizonnyal Belgrádban élő raguzai kereskedő.

di veluto verde. Ceremoniale episcoporum manuscritto. Rituale Romano. Biblia Sacra. Concordantiae Byblicorum. Concilium Tridentinum. Compendium controversiarum Becani. Gioseffo Antichità Giudaica. Calamano in forma di chassetta coperto di coramme dorato. Mariale del Aucendagno. Evangelistaro Illirico. Bullarium. Ceremoniale ad usum fratrum minorum conventualium. Enchiridion theologiae pastoralis. Antonii Posseuini de Atheismis. Compendium Nauarri. De summo bono Lessii. Compendium Bonacinae. Tractatus de jubileo Santarelli. Doctrina chatolicha extracta ex concilio Tridentino, et chatechismo. Relatione della vita et canonizatione di San Carlo. Discorsi del Fiamma. Un libretto Illirico. Rudimenta grammatices⁹⁴ linguae Turcicae. Apologia perfectionis. Decreta synodi Strigoniensis. Valeriani Magni Judicium de quatuor novissimis. Imago depicta in tela Beatissimae Virginis et Sancti Antonii. Alia imago Beatissimae Virginis. Vasculum ex auricalco⁹⁵ per aqua benedetta. Un tamburro grande usato e più vecchio che novo, coperto di corame. Tre casse mezane di legno bianche usate. Una cassetta in forma di canavetta circondata di boni ferri e bella. Rationes decem mundi etc. Ca[m]piani. Meditationes Sancti Augusti. Fodera rosa per il calamaro. Scatula di reliquie et Agnus Dei, dui scartocci di medaglie. Molte imagini colorite di carta semplice, da 4 o 5 invogli. Un officio di cera bianca.

[Fol. 250/v.]

Alcuni scabelli per sedere, cioè schagni, 5 o 6 un pezzo di reliquia grande, molti libretti da scrivere con ago. Le reliquie, officio, medaglie e figurine e libretti da scrivere con ago et corone sono serrate nella cassetta sopradetta, la quale resta sigillata con cera di Spagna e con sigillo di monsignore.

Una veste da frate conventuale con cappuccio, dodici ferri per far particole per comunicare. Doi altari portatili consecrati. Cinque altari portatili non consecrati. Un pagliarizzo. Letto di piumma. Dui ferri per la⁹⁶ barba. Tesoro delle grandezze spirituali del Rosario.

Io Giorgio Cortoi affermo che concorda con originale.

Domenico Don Bettera affermo quanto di sopra.⁹⁷

Fol. 250.

Piombo, credo che in Bosna.⁹⁸

hátlapja: Fol. 251/v.

Registro delle robbe di Monsignor Boncarpi.⁹⁹

Bosna.

*

94 Sic!

95 Sic! pro: orichalcum = sárgaréz.

96 Kihúzza: da.

97 Két sk. aláírás, a másolat hitelesítői.

98 Ugyanazzal az írással, mint a szöveg. (Piombo = Olovo.)

99 Ugyanazzal az írással, mint a szöveg.

1622. július 23., Sopron

Carlo Caraffa bécsi nuncius levele Antonio Maria Sauli bíborosnak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja elnökének a hódoltsági püspökségek helyzetéről.

AZ IRAT: APF SC Dalmazia Misc. Vol. 3. Fol. 202–203/a/v. + 207/v. eredeti sk. aláírással.

TARTALMA: A soproni országgyűlésen a levélíró tudott beszélni a kalocsai érsekkel és a többi püspökkel a (török alatti) rezideálásukról, miként a Hitterjesztés Szent Kongregációja megbízta ezzel. Mindegyikük szívesen megtenne mindent a rájuk bízott lelkekért, de a törökök és az erdélyiek elfoglalták az összes templomokat és javaikat. Életveszélyes volna személyesen a székhelyükön tartózkodniuk, ezért papokat küldtek maguk helyett.

(Lépes Bálint) kalocsai érsek azt mondta, hogy öt éves érseksége alatt minden erőfeszítése ellenére nemcsak azt nem tudta megállapítani, hogy milyen állapotban van az egyházmegyéje, de még azt sem, hogy milyen vallásúak az ott élő hívek. Ráadásul, most, hogy Vác török kézre került, az ottani papokkal reménytelenné vált az összeköttetés. Megígérte azonban, hogy tájékozódik és küld oda papot, lehetőleg egy obszerváns ferencset, akit a törökök jobban eltérnek.

A váci püspök nem sokat tehetett egyházmegyéjéért, amelyet előbb az erdélyi fejedelem, majd a törökök elfoglaltak. Az országgyűlésen tárgyalnak a váci püspök javainak visszaszerzéséről a törököktől, ha ezt elérnék a Portán, a váci püspök szívesen rezideálna. Addig is, miként eddig, egy szerzetest küld oda. Ugyanígy járnak el a szerémi, csanádi és veszprémi püspökök is. A pécsi és a boszniai püspök is a török torkában él, a boszniai püspök segédpüspöke a hódoltságban egy obszerváns ferences szerzetes, aki a társaival együtt eredményesen működik, a pécsi püspök pedig a jezsuitákra támaszkodik.

Az erdélyi püspök is obszerváns ferences szerzetes, Bethlen Gábor talán megtűri majd a székhelyén, mert a fejedelem toleráns a katolikusokkal szemben, de mivel a püspök a császár szolgálatában működött Bethlen háborúja idején, nem bízik az erdélyi fejedelemben.

A püspökök a székhelyükön csak a törökök és az erdélyiek engedélyével tartózkodhatnak, de ezt aligha lehet megszerezni, mert még ha megtérnek is segédpüspök címmel valamely szerzetest a területükön, a valódi püspököket nem engedik be, félve, hogy a bitorolt javaik visszaszerzésére törekednek. Papokat lehet küldeni, de csak kevés pap van, és azok sem szívesen mennek a barbárok közé, kitéve magukat egy pasa szeszélyének. A nyomorgatott katolikus hívek is alig tudnák eltartani őket. A (hódoltsági) püspökök pedig oly szegények, mintha címzetes püspökök lennének, ezért ki a kanonoki, ki a préposti jövedelméből él, emiatt nem tudnának sok papot kiküldeni és ellátni. A levélíró felszentelési és feloldozási felhatalmazásokkal segítette e püspököket.

Illustrissimo e Reverendissimo Signore, mio Padrone Colendissimo.¹⁰⁰

L'occasione di questa dieta d'Vngheria,¹⁰¹ alla quale con voti loro intervengono anco gli ecclesiastici del Regno, ha dato commodità a me di rinovare a bocca con l'arcivescovo Colocense¹⁰² et con questi altri prelati quelli uffici che intorno le loro residenze Vostra Signoria Illustrissima in nome di cotesta Sacra Congregazione de Propaganda Fide mi ha commessi, et io con molti di loro da me medesimo havevo di già passati per propria avvertenza nel che si come ritrovo in ciascheduno di loro una prontissima volontà di oprare quanto sarà possibile per salute dell'anime alla sua cura commesse, così universale è l'impedimento che tutti alleggano in questo particolare, cioè l'haver essi parte per l'antiche et parte per le nove rivoluzioni del Regno tutte le chiese insieme con gli beni occupati chi dal Turco e chi dal Transilvano, in maniera che il volersi provare di risedere personalmente saria un'esporsi a così evidente pericolo di morte come pericolosa e poco sicura è la vita de sacerdoti che essi in vece sua procurano di mantenere in quelle parti.

E quanto all'arcivescovo Colocense quale è insieme amministratore [Fol. 202/v.] di Giauarino et cancelliere del Regno,¹⁰³ egli mi dice che ne lo spatio di cinque anni ch'è stato arcivescovo non ha potuto per molta diligenza usata non solo sapere quale si sia lo stato di quell'arcivescovado, ma né pur penetrare di certo, qual religione professino le genti, che a quello erano soggette, il che hora che mai sarà difficile da intendersi, essendosi con la perdita della fortezza di Watia¹⁰⁴ ultimamente dal Gabor¹⁰⁵ data in mano de' Turci, perduta insieme ogni speranza di commercio per gli ecclesiastici in quelle parti, mi ha però l' medesimo arcivescovo data parola di fare ogni opra co' l' mezzo di qualche signore secolare o in altra maniera per intendere lo stato di quella diocesi et di poi procura di farvi passare qualche sacerdote, particolarmente di frati zoccolanti,¹⁰⁶ come quelli che da Turchi sono tollerati più facilmente che d'ogni altra religione.

L'eletto Vatiense¹⁰⁷ è persona di bontà et dottrina, ma che poco ha potuto essercitarlo nella sua diocesi come quella che poco prima della sua elezione fu tutto occupata dal Gabor et da lui posta in mano del Turco, è ben [Fol. 203.] vero che nella presente dieta nel puncto della restitutione di beni si è trattato particolarmente della ricuperatione de beni di questo vescovado con risoluzione che Sua Maestà¹⁰⁸

100 A lap alján feltüntette a címzettet: Signor cardinal Sauli. (A bíborosok csak 1630-tól, VIII. Orbán reformjától kezdve viseltek valamennyien, a bíborosi kollégiumon belüli rangjuktól függetlenül, Eminentissimo címet.) Antonio Maria Sauli bíboros (1543–1623) korábbi nápolyi és portugáliai nuncius, a Hitterjesztés Szent Kongregációja megalakulása utáni első vezetője volt, preside címmel.

101 A soproni országgyűlés 1622. máj. 1-jétől aug. 18-ig tartott.

102 Lépes Bálint kalocsai érsek és győri püspök († 1623).

103 Lépes Bálint kalocsai érsek a török alatt fekvő érseksége mellett a „tényleges püspökséget” jelentő győri püspök tisztét is betöltötte, és 1608-tól haláláig királyi kancellár is volt.

104 Vác, amely Bethlen Gábor hadjárata alatt, 1620. nov. 4-én török kézre került.

105 Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629).

106 Obszerváns ferences szerzetesek.

107 Dallos Miklós († 1630) váci püspök, nem kapott pápai megerősítést, ezért nevezi a nuncius válaszott püspöknek.

108 II. Ferdinánd német-római császár és magyar király (1619–1637).

passi caldi ufficii alla Porta per questo effetto, il che si seguirà, molto buon animo il vescovo passerà alla sua residenza, non potendo egli fra tanto far più che inviar' a quella volta qualche religioso, come mi dice haver anco sin' hora fatto et nello stesso termine fuori che nella speranza di ricuperar gli beni, trovandosi¹⁰⁹ gli vescovi Sirmiente,¹¹⁰ Cenadiense¹¹¹ et Vestriense,¹¹² quali pur essi presuppongono di non haver mancato né esser per mancare, né la missione di qualch' ecclesiastico conforme la possibilità loro et secondo la congiuntura de tempi.

Gli vescovo Quinqueecclesiense¹¹³ et Bosnense¹¹⁴ restano nelle fauci de Turchi più delli altri, con tutto ciò quello di Bosna ha colà un frate zoccolante per suffraganeo, quale con l'aiuto d'altri suoi frati facendo qualche buon'opra et il Quinqueecclesiense si vali dell'opra di padri Gesuiti anch'egli con qualche profitto.

Vi è il vescovo di Transilvania¹¹⁵ pur zoccolante, quale forse [Fol. 203/v.] dal principe Gabor saria tollerato nella sua residenza, tollerandovi egli liberamente l'uso della religione catholica, ma essendosi questi nelle ultime revolutioni in varie maniere adoperato in servizio di Sua Maestà contro esso Gabor, stima non potersi fidare di lui, ancorche n'havesse la publica fede con salvo condotto o in altra simile maniera.

In somma che questi prelati risedino o visitino di persona è impresa pericolosa da intraprendere senza la permissione del Turco et del Transilvano et l'havere il consenso di questi è poco riuscibile, perché sebene essi ammetterano per avventura qualche religioso anco con titolo di vescovo suffraganeo, non tollerano però gli prelati proprii per sospetto che sotto pretesto della cura dell'anime non fossero per applicar l'animo alla ricuperatione di beni indebitamente usurpatogli.

Il mandare sacerdoti è la più riuscibile che vi sia, ma non però senza le sue difficoltà: primieramente perché ve ne sono pochi, havendo quest'ultime guerre insieme con le chiese rovinati anco gli ecclesiastici, oltre di ciò di quei pochi che si trovano non tutti hanno spirito di trasferirsi fra gente barbara, ove l' vive [Fol. 203/a/r.] loro dipenda dal capriccio d'un Bassa o di simil gente. Vi si aggiunge di più che in si fatti luoghi gli catholici sono tiranneggiati et in maniera oppressi che per la gran povertà a pena possono sostentare se medesime non che gli sacerdoti, et dall'altra parte questi vescovi restando senza reddito alcuno come meramente titolari trovansi anch'essi nel medesimo stato di necessità, si che per mantenersi son costretti procurarsi chi un canonicato, et chi una prepositura, né possono supplire alla spesa di mandare et intrattenere molti sacerdoti quando anco si trovassero.

109 Írva: trovansi.

110 Helyesen: Sirmiense. Majtényi László 1616-tól szerémi püspök.

111 Lósy Imre († 1642) 1622-től csanádi püspök, 1637-től haláláig esztergomi érsek.

112 Sic! Ergely Ferenc († 1637) korábbi boszniai püspök, 1608-tól veszprémi püspök, később zágrábi püspök.

113 Balásfy Tamás (1580–1625) pécsi püspök.

114 Sennyey István († 1635) 1621–1623 között boszniai püspök, később veszprémi, majd győri püspök.

115 Szentandrás Csíky István obszerváns ferences szerzetes († 1630). 1608-tól szendrői püspöki címmel Erdélyben működött, de a katolikus urak Báthory Gábor ellen szőtt összeesküvése után el kellett menekülnie Erdélyből. 1618-tól erdélyi püspök, de ez ekkor már csak címeket jelent, mert a királyi Magyarországon él, Erdélyben nem működhet. 1630 februárjától haláláig veszprémi püspök.

Io per aiutare quanto si può dal canto mio et acciò multiplichì il numero di sacerdoti, non ho mancato di comunicare a questi prelati la facultà di promuovere extra tempora¹¹⁶ gli soggetti idonei, et ad altri preti et frati, quali da loro sono stati destinati a diversi luoghi soggetti al Turco, ho dato la facultà per assolvere dall'heresie et da altri casi necessarii con ferma speranza che stabilita hora in questo regno la pace¹¹⁷ sia per ristaurarvisi anco in buona parte la religione, al che come non mancherò io di cooperare [Fol. 203/a/v.] con ogni spirito, così non potriano essere se non di molto aiuto le missioni di cotesta Sacra Congregatione che Vostra Signoria Illustrissima accenna, alle quali questi prelati come ubbidientissimi della Sede Apostolica promettono ogni protezione et assistenza a loro possibile.

Ch'è quanto m'occorre in risposta di quella di Vostra Signoria Illustrissima, alla quale senza più humilmente fo riverenza

Di Edemburgh,¹¹⁸ a 23 di luglio 1622

Di Vostra Signoria Illustrissima et Reverendissima
humilissimo¹¹⁹ affetuosissimo e devotissimo servitore
Il vescovo d'Auersa¹²⁰

hátlapja: Fol 207/a/v.

(summarium¹²¹)

die 30. Augusti 1622.

Ad illustrissimum Zoleranum¹²² negotium commissum fuit ad referendum.

*

1643. október 28., Velika

Giacomo Boncarpi himériai (belgrádi) püspök levele a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak a ferences orgyilkosokról.

AZ IRAT: APF SOCG Vol. 89. Fol. 26/r-v. + 33/v. végig sk. eredeti.

TARTALMA: A rábízott területnek már több mint a felét vizitálta, a többbit, úgy reméli, tavaszig befejezi. Az egyházlátogatás után (egyházmegyei) zsinatot akar tartani. Belgrád azonban nagyon alkalmatlan a legtöbb plébános számára, mert messze van és az utak veszélyesek. Néhány plébánián nincs templom, a szabadban miséznek a templomrom vagy a temető mellett. A szerzetesek, főként a pécsi és a temesvári jezsuiták nem akarnak esküt tenni arra, hogy elfogadják eme zsinat hatá-

116 Engedély arra, hogy a kánonjog által előírt időszakokon kívül is szentelhessenek papokat.

117 Bethlen és a császár megbízottai 1621. dec. 31-én kötötték meg a nikolsburgi békét.

118 Sopron német nevének, Ödenburg, elferdített alakja.

119 Innentől sk.

120 Carlo Caraffa († 1644) 1616-tól aversai püspök, 1621–1628 között bécsi nuncius.

121 A Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára, Francesco Ingoli kezével.

122 Eitel Friedrich von Hohenzollern-Sigmaringen, (olaszosan: a Zollerano) 1621-től bíboros, a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagja († 1625).

rozatait. Vizitálta a pécsi püspökség nagy részét, ekkor a pécsi jezsuiták nem akarták elfogadni, és elmondták, hogy a császár által kinevezett, de a pápai megerősítést el nem nyert magyarországi püspököknek nincs hatalmuk plébánosok vagy licenciátusok kinevezésére a török területén. A levélíró csak végezze a püspöki feladatait, ahogy akarja, ők engedelmeskednek neki, de értesítik a rendi előjárókat és a magyarországi püspököket.

Megkapta a Kongregáció június 1-jei dekrétumát Don Stanislao Filipovich számára a Lipppa környéki tíz állítólagos üres plébániáról, ebből egy szó sem igaz, egy üres plébánia sincs ott, ezért a legszívesebben elküldte volna Filipovichot, de mivel egyébként alkalmas ember, ezért a szajki üres plébániát adta neki. Fra Giovanni da Posega Rómába távozott júniusban, azt hallotta, hogy megölték. A bosnyák provinciálistól azt hallotta, hogy Andrea da Camengrado és Marino (Ibrishimovich) da Posega bosnyák ferencesek csapdát állítottak neki és embereket küldtek ki, hogy megöljék. Giovanni da Posega maga írta Stefano Mihailovich velikai gvárdiánnak, hogy a két fentnevezett ferences nyolc emberrel követte, hogy megöljék. Azt javasolta ezért Giovanni a Posega bátyjának, hogy menjen el személyesen Zárába és Sebenicóba, hogy megtudjon erről valamit.

Régebben ezeken a plébániákon évente kétszer vagy háromszor volt teljes búcsú, erről nincs írás, de a nép így mondja, kérjenek a pápától a levélíró számára minden plébániára évi két búcsút.

Eminentissimi e Reverendissimi Signori miei Signori, Padroni Colendissimi.

Profondamente inchinando¹²³ l'Eminenze Vostre humilmente gli espongo come havendo visitato più della metà di queste parti sottoposte alla mia amministrazione e delegazione apostolica, sperando col divino aiuto prima dell'inverno e nella prossima primavera finire il rimanente, (del che ne darò minuto conto all'Eminenze Vostre), volendo dopo la visita far un sinodo generale, di cui v'è grandissima necessità, m'occorrono alcuni dubbii, la resolutione de quali riverente chiedo da cotesta Sacra Congregatione, il primo è: Che supponendosi nel breve apostolico che il sinodo si celebri nella città di Belgradi, essendo questo luogo molto discommodo alla maggior parte de parrochi et a pochi vicino, compatendo alla distanza di quelli et a pericoli de viaggi che qui sempre sovrastano, mi parrebbe bene (sia detto con divota riverenza dell'Eminenze Vostre) s'elegesse un luogo men' pericoloso e fastidioso (sia ivi chiesa, o no, perché alcune parrocchie non hanno chiesa, ma in campagna si fanno li divini officii apresso le vestigie delle chiese antiche o cemeterii) acciò i patimenti fossero communi a tutti, perché farla in Belgradi ha quasi dell'impossibile per la gran lontananza.

Il secondo se i regolari, li quali hanno cura d'anime, massime li padri Gesuiti, che sono in Temisuar,¹²⁴ et in Cinque Chiese,¹²⁵ non volessero giurare d'osservar

¹²³ Tollban: me a.

¹²⁴ Temesvár (Timișoara, Románia).

¹²⁵ Pécs.

li decreti sinodali, e far la professione della fede, conforme al sacro Concilio Tridentino, in questo caso quid agendum sit, la cagione del dubitar è che havendo visitato buona parte della diocesi di Cinque Chiese, mi feci intender da padri Gesuiti di detta città che i vescovi d'Vngaria nominati dalla Maestà Cesarea per le chiese sotto il Turco non habbiano facoltà di mettere o levar parrochi, o predicatori, e cose tali senza la conferma di Sua Santità, e li padri risposero, ch'io facessi e essercitassi la mia autorità come volevo et ordinava Santa Chiesa che loro erano prontissimi ad ubbidire et aiutare, ma che avisariano li suoi superiori e vescovi d'Vngaria da quali fin ad hora havevano havuta dipendenza.

[Fol. 26/v.]

Accuso all'Eminenze Vostre la ricevuta d'un decreto di cotesta Sacra Congregazione sotto il primo giugno prossimo passato a favore di Don Stanislao Filippo- uich¹²⁶ per X parrocchie vacanti appresso Lippoua¹²⁷ e per il supposto da quello era lontano dal vero (se la pietà paterna non mi moveva) volevo rimandarlo costa con la vera relatione, nondimeno essendo vacata la parrocchia di Saika,¹²⁸ l'ho conferita in lui, che altrimenti e idoneo e di buona vita, ma poco pratico, supponendo vacas- sero X parrocchie appresso Lipoua, non essendovene pur una.

Dall'ultime lettere della Sacra Congregazione sotto li 15 agosto scorso, vedo quanto mi comandano l'Eminenze Vostre circa il padre Fra Giovanni da Posse- ga,¹²⁹ del quale dopo partì da queste parti verso Roma nel mese di giugno, mai più s'è intesa nova alcuna, anzi si tiene sia stato fatto morire, havendomi detto il padre provinciale di Bosna et altri d'haver inteso che l'insidiavano li padri Fra Andrea da Camengrado¹³⁰ e Fra Marino da Possega,¹³¹ li quali havevano mandate persone che l'uccidessero, quando partì di qua la quaresima passata per cotesta volta, et il medesimo padre Giovanni scrisse al padre Fra Stefano Mihalouich guardiano di Velika¹³² che li duoi sopranominati l'havevano fatto seguitare da otto persone per levarli la vita, e che però in evento di sinistro accidente li raccomandava l'anima sua. Hora stando questo né v'essendo chi chieda per lui le scritture et l'Eminenze Vostre m'impongono lascio scorrere, oltre che qui si tiene sia morto. Io nondimeno per sapper la verità del fatto ho essortato e consigliato il fratello maggiore di detto padre Giovanni che vada personalmente a Sebenico e Zara,¹³³ dove si dubita sia mancato, e informato che sarò n'avisarò l'Eminenze Vostre.

Trovo in tutte queste parrocchie et le chiese anticamente havevano indulgentie plenarie due o tre volte l'anno per relatione de popoli non v'essendo scritture, però

126 Horvát világi pap.

127 Lippa (Temes vm., Lipova, Románia).

128 Szajk (Baranya vm.).

129 Giovanni Mihailovich da Posega (Ivan Mihajlović) bosnyák obszerváns ferences szerzetes, Geronimo Luchich drivastói püspök vikáriusa.

130 Andrea Tomanovich da Camengrado bosnyák obszerváns ferences szerzetes, 1629–1632 között boszniai provinciális.

131 Marino Ibrishimovich da Posega, a későbbi belgrádi püspök.

132 Velika (Velika, Horvátország).

133 Sebenico, Šibenik (Horvátország), Zára, Zadar (Horvátország).

supplico l'Eminenze Vostre restino servite di procurarmi da Nostro Signore¹³⁴ indulgenza plenarie 2 volte l'anno per ciascheduna parochia ch'io poi nominarò le solennità non potendo hora sappare i titoli di tutte le chiese per non esser finita la visita generale, mi dice monsignor illustrissimo di Bosna ch'egli l'ha¹³⁵ per tre volte però spero anch'io ottennerla dall'Eminenze Vostre, alla gratia delle quali humilmente mi raccomando e riverentemente li baccio le sacre vesti.

Velika, li 28 ottobre 1643

Dell'Eminenze Vostre Reverendissime
humilissimo et obligatissimo servitore
Fra Giacomo Boncarpi vescovo d'Himeria m.p.

hátlapja: Fol. 33/v.

Velika 28. Octobris 1643.¹³⁶

Signor cardinal Caeua¹³⁷

die 5. Aprilis 1646. Cong. 31.

(summarium)

*

1645. december 30., Bécs

Giacomo Boncarpi himeriai (belgrádi) püspök levele a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának, Francesco Ingolinak a megvásárolható püspökségekről.

AZ IRAT: APF SOCG Vol. 93. Fol. 112. + 122/v. eredeti sk. aláírással.

TARTALMA: A Hitterjesztés Szent Kongregációja november 21-i levelét december 26-án kapta meg. Három hete podagrával ágyban fekszik, amint felkel, átnézi az egyházlátogatásáról készült feljegyzéseit és válaszol a Kongregációnak. A katolikus kereskedők, akik Budán vannak, elmondták, hogy Marino Ibrishimovich da Posega ferences Budán járt a budai pasánál, és nagy pénzért török parancsokat vásárolt, hogy se a püspök, se a boszniai provinciális ne parancsolhasson a velikai és a našicei kolostoroknak. Szép dolog ez, török bírósághoz folyamodnak, csak azért, hogy ne kelljen az elöljáróiknak engedelmessé válniuk. Azt is megüzenték neki, hogy Ibrishimovich a császári udvarba jön, sok pénzzel, hogy megszerezze a boszniai, vagy egy másik püspökséget. Könnyedén meg is fogja szerezni, mert ezek a magyar urak adnak címet, csak adjanak pénzt a ferencesek. Néhány hete a magyar kancellár (Szelepcsényi György) azt mondta egy bizonyos Luca da Bagna Luca bosnyák kereskedőnek: Amikor jönnek ezek a bosnyák ferencesek, hogy megszerezzék a boszniai püspökséget, akinek van valami testvére vagy barátja, aki hoz nekem 200 scudót, azé lesz a püspökség. A magyar urak könnyen szereznek címet a

134 X. Ince pápa (1644–1655).

135 Tollban: petito.

136 Francesco Ingoli, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkára írásával.

137 Francesco Adriano Ceva (Caeua) bíboros. VIII. Orbán bíborossá kreálta 1643-ban, a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagja († 1655).

császártól, a nyáron egy bizonyos Fra Pietro (Kachich) 100 scudóért megkapta a makarskai segédpüspökséget. Konstantinápolyból a császári követtel jött egy domonkos rendi szerzetes (Hyacinthus Macropodari), aki szeretett volna püspök lenni, rögvest neki adták a szkopjei püspök címét, és püspöki ruhában visszatért Konstantinápolyba, ahol összetűzésbe került a pátriárka vikáriusával. Fra Nicolò Agich da Bagnaluca belgrádi káplán pedig a császári követől ottjártakor kanizsai püspöki címet kért, és a császár valóban kinevezte volna püspöknek, ha a levélíró a követ titkárával, Marcello da Bologna atyával együtt meg nem győzi a követet arról, hogy Fra Nicolò rosszéletű. Fra Nicolò botrányáért a belgrádi katolikusoknak 450 tallért kellett fizetniük, és ezután mégis Budára küldték Fra Nicolòt káplánnak! Mielőtt a ferencesekből püspököket csinálnak, előbb küldjék őket Rómába és vessék alá őket alapos vizsgálatnak. Írjanak a nunciusnak Marino Ibrishimovich da Posega ferences ügyében is, aki a segédpüspöki címet akarta megszerezni. Nem tudta a levélíró a bécsi udvarban elérni Mariano Maravich boszniai püspöki kinevezését, mert ez a magyar kancellárhoz tartozik, a magyar urak pedig pénzt akarnak, a levélíró pedig szegény. Azt írják Boszniából, hogy száz scudót küldtek Bécsbe és százat Rómába, ha Maravich ferences valóban küld pénzt, akkor biztosan el fogja tudni intézni a kinevezését.

Illustrissimo e Reverendissimo Signor, Signor mio Padrone Colendissimo.

Accuso a Vostra Signoria Illustrissima la lettera della Sacra Congregazione delli 21 novembre ricevuta li 26 del cadente, e vedo quanto mi s'impone dalla suddetta Sacra Congregazione circa il nuovo vescovo dimandato e preteso da quelli di Bossega,¹³⁸ et altri, et ubidirò compitamente subito che potrò levarmi dal letto, ove mi trovo tre settimane in podagra, bisognando anco prima rivedere un poco li miei libri della visita. Solo per hora m'occorre brevemente significare a Vostra Signoria Illustrissima che io prevedo un gran foco, scandalo e danno delli christiani in quelle parti, essendo avvisato dalli miei christiani mercanti, che dimorano in Buda¹³⁹ che il padre Fra Marino Ibrisimouich da Possega sia stato a Buda da quel Visir¹⁴⁰ e cavato con gran spese comandamenti Turcheschi che né il vescovo, né il provinciale di Bosna possino commandare a quelli duoi conventi Vellicha, Naucza¹⁴¹ e loro parochie, hor veda Vostra Signoria Illustrissima che bella cosa è questa, ricorrere a tribunali Turcheschi per non ubidire a loro superiori.

Di più m'avvisano che detto padre Fra Marino viene qua alla corte cesarea carico di denari per sollicitare il titolo del vescovato di Bosna, o d'altro, e facilmente l'otterrà perchè questi signori Ungari faranno dar titoli a bastanza, purché li frati diano denari e non sono molte settimane che il cancellier¹⁴² medesimo

138 Sic! Possega, Pozsega (Požega, Horvátország).

139 Minden bizonnyal budai raguzai kereskedők.

140 Nakkás Musztafa vezír, budai pasa 1645 augusztusától 1646 szeptemberéig.

141 Velika és Našice szlavóniai kolostorok.

142 Szelepcsényi György veszprémi, majd nyitrai püspök, kalocsai érsek, 1644–1666 között királyi kancellár, 1666–1685 között esztergomi érsek.

dell'Vngaria disse ad un certo signor Luca da Bagna Luca Bosnese che molte volte negotia qui in Vienna queste parole formali: Quanto stanno questi frati Bosnesi a venir a sollicitar il vescovato di Bosna, se voi havete qualche fratello frate o amico vostro, che mi porti 200 scudi, che sarrà suo. E che questi signori Ungari siano facili a far questi titoli a Sua Maestà Cesarea¹⁴³ si vede chiaramente, perché l'estate passata vennendo un Fra Pietro¹⁴⁴ per haver la coadjutoria di Macarscha,¹⁴⁵ dato ch'ebbe 100 scudi subito l'ebbe, et essendo anco venuto di Constantinopoli nel medesimo tempo un frate Dominicano,¹⁴⁶ con l'ambasciatore cesareo,¹⁴⁷ per la dipendenza che prima havea da loro, subito desideroso d'esser vescovo gli fecero dar il titolo di vescovo di Scopia¹⁴⁸ et egli posto in habito da vescovo a persuasione loro, e ritornato in Constantinopoli cosa che per quanto intendo non può generar [Fol. 112/v.] se non gran confusione, scandalo e risse grandi in quelle parti e massime tra lui e il vicario patriarcale di Constantinopoli, pretendendo avanti fosse nominato vescovo di non riconoscerlo. Fra Nicolò Agich da Bagnaluca capellano di Belgrado, havea anch'egli pregato il sudetto signor ambasciatore nel passar che fece per di là per farsi nominare da Sua Maestà Cesarea vescovo di Kanisa¹⁴⁹ promettendo di voler far grandissimi servitii a Sua Maestà Cesarea con tal occasione che risiederebbe in detta città e già sarebbe riuscito, se io col padre Marcello da Bologna confessore e segretario del detto signor ambasciator non havessi impedito col render capace¹⁵⁰ Sua Eccellenza della sua mala vita. E di questo Frate Nicolò mio ribelle carico di mille censur' ecclesiastiche m'occorre suggerire a Vostra Signoria Illustrissima che per un scandalo e capriccio suo la povera piazza¹⁵¹ di christiani in Belgradi ha bisognato pagare 450 reali alli Turchi, e così l'hanno poi mandato a Buda per capellano. Per tanto io giudicarei necessarissimo e per beneficio di quel christianismo che Vostra Signoria Illustrissima si degnasse scrivere o far scrivere a¹⁵² monsignor nuncio,¹⁵³ ricordo che fece a monsignor Baglioni, acciò si opponesse che questi frati qui a questa corte non fossero promossi così facilmente alli vescovati, et io nella relatione che darò alla Sacra Congregatione supplicarò l'Eminenze Loro che per reprimere tanta ansietà d'esser vescovi in quelli frati volgino da qua avanti far venir a Roma quelli che devono esser vescovi e rigorosamente esaminati, perché mi creda Vostra Signoria Illustrissima sopra la coscienza mia per l'ignoranza loro pochi si ponerebbero all'impresa.

143 III. Ferdinánd német-római császár, magyar király (1637–1657).

144 Fra Pietro Kachich obszerváns ferences szerzetes, 1646. jún. 25-től makarskai püspök.

145 Makarska, dalmáciai kikötőváros obszerváns ferences kolostorral.

146 Hyacinthus Macripodari görög domonkos szerzetes, 1649-től szkopjei püspök, és az esztergomi érsek segédpüspöke, 1659-től csanádi püspök.

147 Alexander Greiffenklau von Vollrats konstantinápolyi császári követ 1643–1648 között (†1648. jún. 7.).

148 Szkopje, Úszküb (Macedónia).

149 Sic! kanizsai püspök nem volt.

150 Meggyőz.

151 Kereskedőtelep értelemben.

152 Da-ból javítva.

153 Camillo Melzi (1590–1659) capuai érsek, 1644–1652 között bécsi nuncius, később a Püspökök és Szerzetesek Kongregációja titkára, 1657-től bíboros.

Torto a soggiungere a Vostra Signoria Illustrissima che sia necessario subito scrivere a monsignor nuncio perché questo frate certo sarà causa di qualche gran scandalo, e danno a quei poveri popoli. Questo è quel frate Marino da Possega, per il quale la Sacra Congregatione ordinò li 9 d'aprile 1644 che si mettesse nella dataria il Nihil transeat per impedire la coadjutoria che tentava d'ottenere essendo frate del vescovato di Bosna.

A me consta apertamente quanto Vostra Signoria Illustrissima brami la propagatione della fede [Fol. 122.] in quelle parti, però la supplico per quest'istesso zelo a voler aiutare scansare una gran ruina, quale evidentemente sta per succedere se questo frate arriverà al termine della sua albasia.

Subito che potrò, andrò da monsignor nuncio e l'informarò del tutto tra tanto starò attendendo l'ordine e qui riverentemente me l'inchino e le bacio le vesti.

Vienna, li 30. dicembre 1645.

Di Vostra Signoria Illustrissima e Reverendissima

alla¹⁵⁴ quale devo aggiungere che io non ho potuto cavare la nomina per il padre Mariano Marauich di vescovo di Bosna¹⁵⁵ da questa corte, perché toccando questo negotio alla cancellaria d'Vngaria, li signori Ungari vogliono denari, et io son povero huomo e non ne ho per me stesso a bastanza. Mi scrivono di Bosna che hanno mandato cento scudi a Roma e cento qua, ma io non ho veduta alcuna cosa, e così il negotio resta imperfetto, se adesso questo frate arriva con denari, lo conseguirà senz'altro e così saranno rumori etc.

humilissimo¹⁵⁶ e devotissimo servitore
Fra Giacomo Boncarpi vescovo di Imeria

hátlapja: Fol. 122/v.
Vienna
30 dicembre 1648
Signor cardinal Mattei¹⁵⁷
monsignor vescovo di Himeria

(summarium)
Scriver al nuntio.¹⁵⁸
die 13 marzo 1646. Cong. 27.

*

154 Utóirat gyanánt, de itt van.

155 Nem sokkal később azonban a császár mint magyar király kinevezte boszniai püspöknek Maravichot.

156 Innentől sk. aláírás.

157 Casparo Mattei († 1650) 1643-tól bíboros, a Hitterjesztés Szent Kongregációja tagja.

158 Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának kezével.

1647. szeptember 2., Olovó

Mariano Maravich boszniai püspök levele a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak Ibrishimovich és a törökök kapcsolatairól.

AZ IRAT: APF SOCG Vol. 176. fol. 233. + 238/v. eredeti sk. aláírással. Uo. Fol. 232. egy másik, szinte szó szerint egyező pld., Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának címezve.

TARTALMA: Marino Ibrishimovich da Posega atya botránjáról már harmadszor ír. Ugyanerről írt a (boszniai) provinciális is. Marino Ibrishimovich, amikor elment innen, a hitetlenek kezén ördögi feljegyzéseket hagyott, azzal vádolva meg egyes ferences kolostorokat, hogy azok a bűnök tanyái. Emiatt több mint 2000 scudót veszettek, amit a hitetleneknek kellett adniuk. Fojnicából elmenvén, Ibrishimovich egy török nyelvű levelet adott Andrea da Camengrado atyának, hogy adja át azt a provinciálisnak. Amikor elolvasták, megértették belőle, hogy a kanizsai legfőbb aga, mint e tartomány feje a szultántól kapott rendelet értelmében megtiltja, hogy a provinciális a Száván túli két kolostorba, Velikába és Našicébe jöjjön, és elveszi a patrónusi jogot a ferencesektől, megfenyegetve őket, hogy ne merészeljék elvenni (a plébániákat) bárkitől, és azzal fenyegeti őket, hogy ha e vidéken bármelyik bosnyák ferences feltűnne, azt azonnal kegyetlen halállal sújtja. Mihamarabb küldjön a Hitterjesztés Szent Kongregációja egy rendi biztost, aki mindent kivizsgál.

Eminentissimi Signori e sempre Collendissimi Padroni.

Queste sono terze che scrivo alle Vostre Eminenze racontandoli lo crudelissimo caso che causò padre Fra Marino Hibrisimouich da Possega¹⁵⁹ a questa misera e infelice provincia e già l'istesso l'ha scritto il reverendo padre ministro provinciale¹⁶⁰ col suo diffinitorio lamentandosi come detto Padre Marino partendosi per costi lascio diabolici memoriali nelle mani d'infideli, infamando e accusando la provincia cioè certi conventi che sino depositari delli latrocinii di tant'anni in questi paesi sommessi, per il che fin hora certi christiani con alcuni conventi hanno perso più di numero 2000 scudi tutto suo avere e susidio anzi hanno dato in pegno i proprii suoi figli all'infideli per liberar la propria vita.

E partendoci da Foinizza¹⁶¹ diede una lettera Turchescha¹⁶² al padre Frat'Andrea di Camengrado¹⁶³ racomandandola acciò fedelmente la recapiti nelle proprie mani del padre provinciale come fu fatto, et essendo letta fu inteso come principalissimo

159 Marino Ibrishimovich da Posega obszerváns ferences szerzetes, 1647-től belgrádi püspök.

160 Fra Michele Boghetich obszerváns ferences szerzetes, 1646–1649 között a boszniai rendtartomány provinciálisja.

161 Fojnica, kolostor Boszniában.

162 Török nyelvű levél.

163 Andrea Tomanovich da Camengrado bosnyák obszerváns ferences szerzetes, 1629–32 között boszniai provinciális (tartományfőnök).

aga di Canisa,¹⁶⁴ capo di quel principato la scrive per vigore di quel ordine procurato di Gran Signore¹⁶⁵ proibiscendo al padre provinciale la venuta in quelli doi conventi d'oltra Saua¹⁶⁶ cioè a Velicha e a Nasize¹⁶⁷ e gli leva tutto jus patronato di quelli fratti, minacciandoli che non ardisci maledirli o levarli alcuno e se si aparà qualche frate di Bosna in detto paese subito lo farà crudelmente morire incarigandoli che in presenza mia sia letta detta lettera. Del che giudichino l'Eminenze Vostre come hora mi trovo disturbato e adolorato, non sapendo che fare né ove habitare, vedendo tante persecuzioni e perdite che patiscono poveri conventi e non ardisco comparir fuori alle parochie, né nominarci in alcun luogo ch'essercitar e far mio obbligo, e le mie fontioni, e ciò mi protesto inanzi la Sua Divina Maestà e di Lor Eminenze per scarigar la mia coscienza che d'ora in hora non ci aspetta l'altro che ruina e destrution' di questi poveri conventi e religione Serafica¹⁶⁸ e crudelissima strage e morte di quelli, quali capitarano nelle mani d'inimici e l'Eminenze Vostre non credendo a me, le prego in visceribus Jesu Christi ci degnino quanto prima mandar un commissario per tal fine quello ch'elle vorano, acciò essamini e veda, o è verità o passione, di quanto con le lagrime e intimi dolori di cuore l'intimiamo, e dell'altri suoi nefandi portamenti e mala vita io nulla mi curo, né intrigo, e facendo fine humilmente baccio le sacre vesti, etc.

Di Piombo,¹⁶⁹ li 2 di settembre 1647

Delle Vostre Eminenze

humilissimo figlio e servo

Fra¹⁷⁰ Mariano Marauich
vescovo di Bosna Argentina¹⁷¹

hátlapja: Fol. 238/v.

(summarium)

Nihil.¹⁷²

164 Kanizsa 1600–1690 között fontos török végvár, vilajetszékhely volt.

165 Ibrahim török szultán (1640–1648).

166 Száva folyó.

167 Velika (Velika, Horvátország), Našice (Našice, Horvátország), a bosnyák ferencesek két Száva és Dráva közti kolostora, a magyarországi hódoltságban működő szerzetesek legfontosabb bázisai.

168 A ferences rend.

169 Olovo, boszniai kolostor, olasz neve Piombo (a szó horvátul, illetve olaszul ólmot jelent, az ottani ólombányákról kapta nevét).

170 Innentől sk. aláírás.

171 Mariano Maravich obszerváns ferences szerzetes, 1638–1641 között boszniai provinciális, 1645-től a hercegovinai, üres címet jelentő Duvno püspöke, 1647. júl. 24-től boszniai püspök († 1660).

172 A Kongregáció nem válaszolt a levélre, nem foglalkozott az ügyel.

ISTVÁN GYÖRGY TÓTH
FROM KOSOVO OR FROM MEZOPOTAMIA?
MISSIONARY BISHOPS IN TURKISH HUNGARY

The Holy See attempted to provide for Catholics living in Turkish Hungary by sending missionary bishops to the country. Apart from some lay priests, Rome mainly appointed Franciscan monks to such posts. Franciscan bishops worked in the Turkish provinces of the northern Balkans as well as in Hungary. They cared for the remaining Catholic populations of Bosnia, Serbia, Bulgaria, Moldavia, and Albania.

The work of the missionary bishops in Turkish Hungary is an important—albeit hitherto almost unknown—chapter of the Catholic revival in Hungary. The article reveals the role of the bishops in the 17th century history of the Catholic church in Turkish Hungary on the basis of hitherto largely unknown documents. The documents, which are soon to be published, are preserved in the Rome archives of the Sacra Congregatio de Propaganda Fide, a council of bishops directing Catholic missions throughout the world.

The establishment of a missionary bishopric for the peoples living beyond the rivers Sava and Danube (i.e. in the Turkish-occupied territories of Hungary) was proposed in 1571 by the first papal visitator to Turkish Hungary, Bonifacio da Ragusa (Boniface of Dubrovnik). However, his proposal was ignored for the time being. During the Fifteen Years' War the hope was that a missionary bishop would not be needed: it was believed that the areas occupied by the Turks would soon be liberated by Christian armies. Still, by the time the Benedictine monks Antonio Velislavi and Ignazio Alegretti from the monastery of Mljet island near Dubrovnik visited the southern part of Turkish Hungary in 1607, the Fifteen Years' War had ended without the expulsion of the Turks. Nevertheless, Alegretti was not appointed bishop by the Pope despite the fact that he remained in the country for longer time. Thus Turkish Hungary received its first missionary bishop only in 1618.

Turkish Hungary had, over time, six missionary bishops based in Belgrade. Apart from the first bishop, who was a lay priest, all the bishops were Franciscans. One of the bishops, Giacomo Boncarpi, belonged to the Conventual branch of the Franciscans, while four of the bishops were Observant Franciscan monks. Boncarpi, who arrived from the Italian province of Emilia, was the only bishop who did not speak Croat, the most important language of the Belgrade region. He did, however, attempt to learn the language. The first two bishops, Pietro Catich and Alberto Rengjich, were Dalmatians. Apart from Italian, their second mother language was Croat. The last three bishops of Turkish Hungary—Marino Ibrishimovich, Matteo Benlich, and Mattia Berniakovich—were monks of the Bosnian Observant Franciscan province. They were all Bosnians who spoke Croat as their mother language.

The article presents the work of the missionary bishops in Turkish Hungary and reconstructs the canonical visitation of Bishop Marino Ibrishimovich, who travelled all the way from Belgrade to Gyöngyös on the frontier with the Habsburg empire. With the help of a unique source, the author of the study analyses the library of the missionary bishop Giacomo Boncarpi and reveals the intellectual currents that were of influence upon him. The original Italian text of the library catalogue is included in the appendix.

A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században*

Az 1526. évi mohácsi csata következményei Magyarországon történetében valódi korszakváltást hoztak. Az előző évszázadokban meghatározó közép-európai államnak számító Magyar Királyság ezt követően több mint százötven esztendőre a kora újkori világ két legjelentősebb nagyhatalma, az Oszmán és a Habsburg Birodalom küzdelmének hadszínterévé vált. Az ország területe ennek következtében részben már 1526-ban, Buda 1541. évi eleste után azonban végleg három részre szakadt. A középkori királyság déli és központi területeit – Szigetvár 1566. évi elfoglalásáig annak már mintegy 40 százalékát – az oszmánok szállták meg. Bár az ország keleti (elsősorban erdélyi) területei a teljes megszállást elkerülték, Szapolyai János királysága a szultánnal kötött 1528. évi szerződéstől számottevő török ellenőrzés alatt állt. Az oszmánok akaratából a Habsburgok gyengítésére 1556-ban életre hívott erdélyi fejedelemség – a Porta legkedvezőbb státusú vazallusállamaként – ezt az idegen befolyást jelentős mértékben örökölte. Végül a királyság megmaradt része, az úgynevezett királyi Magyarország, I. Ferdinánd, majd utódai személyének köszönhetően perszonálunióba került a szomszédos osztrák, cseh és német területekkel, vagyis az V. Károly lemondása után létrejött közép-európai (keleti) Habsburg Birodalom török elleni frontországává vált.

A nagyhatalmak határvidékére került ország rendjeinek az 1526 után eltelt bő fél évszázad ezért kényszerpályákkal terhelt útkeresések sorát jelentette. Az utóbbi néhány évtized kutatásainak köszönhetően ezen folyamatok fontosabb állomásait, az okokat és a következményeket, illetve a fejlődés kedvezőbb és kedvezőtlenebb alternatíváit már sokkal jobban ismerjük. A világ elitmezőnyébe tartozó magyar oszmánisták (Ágoston Gábor, Dávid Géza, Fodor Pál, Hegyi Klára és Káldy-Nagy Gyula) jelentős új eredményei alapján napjainkban már mind I. Szulejmán szultán Magyarország és a Habsburgok elleni terveiről, mind a törökök hódoltságai berendezkedé-

* Az alábbi tanulmány bővített és megjegyzetelt változata a 16. századi Magyarország történetéről nemrég megjelent összefoglalásunk hasonló tematikájú fejezetének (A tizenhatodik század története. Bp. 2000. [Magyar Századok] 51–82.: Rögös magyar út Bécsbe: A Habsburgok és Magyarország). A téma feltáráshoz nélkülözhetetlen bécsi levéltári kutatásokat az elmúlt esztendőekben a Magyar Ösztöndíj Bizottság Collegium Hungaricum-ösztöndíjainak segítségével folytattuk, melyért ezúton is szeretnénk köszönetet mondani.

séről meglehetősen kiérlelt képpel rendelkezünk.¹ Szakály Ferenc szisztematikusan kutatásainak köszönhetően ugyanakkor szinte teljességgel feltártnak tekinthető a királyság és a magyarok lakta hódoltsági területek 16–17. századi kapcsolatrendszere.² Az 1970–1980-as években hasonlóan jelentős új eredményeket tár fel Barta Gábor Szapolyai János királynak az oszmánok oldalára történt kényszerű, ugyanakkor végzetes sodródásáról,³ valamint az erdélyi fejedelemség kialakulásának folyamatairól.⁴

Az osztrák Habsburgok közép-európai nagyhatalma és Magyarország, valamint a bécsi udvar és a magyar rendek 1526 és 1606 közötti kapcsolatrendszerének vizsgálatában ugyanakkor Szekfű Gyula század eleji alapvető megállapításai óta – Benda Kálmán néhány tanulmányát leszámítva – csak alig lépett előre a kutatás.⁵ A kérdéskör elemzésére alap kutatások hiányában a Habsburg Birodalom történetéről készült nagyobb összefoglalások sem fordíthatnak ez ideig elegendő figyelmet.⁶ Az alábbi tanulmány ezért a korábbi eredményekre, valamint az elmúlt fél évtizedben

-
- 1 Az előbbire mindenekelőtt ld. *Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991., a hódoltság jellegzetességeire pedig (megjelenésük sorrendjében): *Káldy-Nagy Gyula*: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1970. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 9.); *Ágoston Gábor*: A hódolt Magyarország. H. n., 1992. (Magyarország Krónikája); *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. (História Könyvtár. Monográfiák 7.) és *Dávid Géza*: Török közigazgatás Magyarországon. Bp. 1995. (Nagydoktori disszertáció.)
 - 2 *Szakály Ferenc*: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Bp. 1969. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 49.); *Uő*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. és *Uő*: Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp. 1997. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.)
 - 3 *Barta Gábor*: A Sztambulba vezető út (1526–1528). Bp. 1983. (Gyorsuló idő) (Franciául: La route qui mene à Istanbul 1526–1528. Bp. 1994.) [Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 195.] és *Uő*: Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528. (Megjegyzések a török–magyar szövetség előtörténetéhez.) Történelmi Szemle 1995. 1–34.
 - 4 *Barta Gábor*: Az erdélyi fejedelemség születése. 2. kiad. Bp. 1984. (Magyar História) és *Cristina Feneşan*: Constituirea principatului autonom al Transilvaniei. Bucureşti, 1997., ill. *Oborni Teréz*: Az erdélyi fejedelemség születése. Rubicon 1997. 10. sz. Melléklet IV–VI., valamint *Fodor Pál*: Egy ország, melyet senki sem akart. Az erdélyi fejedelemség születése. Rubicon 1998. 4–5. sz. 17–19. Vö. még *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Bp. 1980. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6.) és Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. Köpeczi Béla. 3. kiad. Bp. 1988.
 - 5 *Szekfű Gyula*: Magyar történet. III. 2. bőv., teljes kiad. Bp. 1935. 63–167.: A Habsburg-királyság berendezése. (63–100.) és A kereszténység védőbástyája. A védelem királyi szervezése. (101–167.) c. fejezetek, ill. *Benda Kálmán*: Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI–XVII. században. Bp. 1975., ugyanez a munka kibővítve: *Uő*: A Habsburg-abszolutizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján. Történelmi Szemle 1984. 445–479. Vö. még főként a 17–18. századra: *Nagy László*: A magyarországi Habsburg-uralom a török hódoltság idején. Hadtörténelmi Közlemények 1992. 2. sz. 3–29. és Habsburgok és Magyarország a XVI–XVIII. században. (Tanulmányok.) Szerk. ifj. Barta János. Debrecen, 1997. (Történelmi figyelő könyvek 6.)
 - 6 Üdítő kivételt jelent, de elsősorban a 17. század vonatkozásában: *R[obert] J. W. Evans*: The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. Oxford, 1979. Németül: Das Werden der Habsburgermonarchie 1550–1700. Gesellschaft, Kultur, Institutionen. Wien–Köln–Graz, 1986. (Forschungen zur Geschichte des Donauraumes; Bd. 6.) (2. Aufl. Wien, 1989.) 177–201.: 7. Kapitel – Ungarn: Beschränkte Zurückweisung.

végzett, bécsi és budapesti levéltári kutatásainkra építve ezen a helyzeten kíván javítani – különös figyelmet fordítva az udvar és a rendek több évszázados kapcsolatrendszerére szempontjából meghatározónak tekinthető 1526 utáni évtizedek vizsgálata. Reményeink szerint közleményünk egyúttal egyik alapfejezetétül szolgálhat a téma olyan komplex jellegű későbbi monografikus feltárásának, mint amilyen Csehországra vonatkozóan Joachim Bahlcke kutatásainak köszönhetően már rendelkezésre áll,⁷ továbbá elősegíti a témára vonatkozó kutatások fellendülését. Végül: jelen összefoglalással tisztelegni szeretnénk nemrég elhunyt mesterünk, Szakály Ferenc emlékének, aki a témára vonatkozó kutatásainkat mindvégig atyai szeretettel, határtalan érdeklődéssel és példamutató önzetlenséggel támogatta.

1. Ferdinánd és Magyarország

Kevés uralkodó volt a magyar történelemben, aki oly nehéz körülmények között vette át az ország kormányzását, mint az 1526. december 17-én a pozsonyi diétán királlyá választott Habsburg Ferdinánd.⁸ Az a középkorban sem volt ritkaság, hogy egyik uralkodójelölt fegyverrel küzdött meg a másikkal, az mégis egész történelmünkben páratlan dolognak számított, hogy az országnak közel másfél évtizedig egyszerre két törvényesen megválasztott királya volt. A félreértések elkerülése végett nyomatékosan ki kell jelentenünk: mind Szapolyai Jánost, mind Ferdinándot – a legitimitációhoz szükséges három feltételnek megfelelően – a Szent Koronával, Székesfehérvárott és mindkét esetben az esztergomi érseket helyettesítő rangidős nyitrai püspök (1505–1530), Podmaniczky István kente fel uralkodóvá. Segítségére János király 1526. november 11-i koronázásakor a mohácsi csatában elesett Szalkai László érsek (1524–1526) halála miatt volt szükség. Az egy esztendővel később, 1527. november 3-án tartott újabb ceremónián viszont azért kellett ismét neki közreműködni, mert a Szapolyai által időközben kinevezett esztergomi érsek (1526–1549),

7 Joachim Bahlcke: *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmischen Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526–1619)*. München, 1994. (Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte 3.)

8 Az 1526 utáni évtizedek, valamint általában a 16. század történetére az alábbi munkákat használtuk: Franz Bernhard Bucholtz: *Geschichte der Regierung Ferdinands I.* 1–9. Wien, 1831–1838.; Jászay Pál: *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után*. Pest, 1846.; Acsády Ignác: *Magyarország három részre oszlásának története. 1526–1608*. Bp. 1897. (A magyar nemzet története V.); Bárdossy László: *Magyar politika a mohácsi vész után*. Bp. 1943. (Reprint a Holnap Kiadó gondozásában, 1992.); *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. I. 2. kiad. Bp. 1987. (Magyarország története tíz kötetben 3/1.); Ágoston G.: i. m. és újabban R. Várkonyi Ágnes: *A Királyi Magyarország 1541–1686*. Bp. 1999. (Tudomány – Egyetem) és *Uő: Három évszázad Magyarország történetében 1526–1790. I. A megosztottság évszázada 1526–1606*. Bp. 1999. Vö. még Pálffy G.: *A tizenhatodik század i. m. és Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete 1526–1790*. Főszerk. Szentpéteri József. Szerk. Stemler Gyula. Bp. 2000. (Magyar Kódex III.) Ezekre a feldolgozásokra az alábbiakban csak konkrét adatok idézése esetén hivatkozunk.

Várday Pál nem lehetett jelen. Pontosabban szólva: nem tudott, de nem is kívánt a szertartásban részt vállalni, hiszen ekkor János király híve volt.⁹

Habsburg Ferdinánd – még bátyja, V. Károly császár árnyékában is – sokkal nagyobb katonai-anyagi erőforrásokkal rendelkezett, mint magyarországi vetélytársa. Ennek ellenére ő már nem, majd csak utóda, Miksa király élhette meg azt a pillanatot, hogy Szapolyai fiát, János Zsigmondot – névleg ugyan még magyar királyt, valójában már csak Erdély fejedelmét – az ország északkeleti területeiről is végleg kiszorítsák. A látszatra nála sokkal kedvezőbb helyzetben hatalomra jutó, valójában azonban néhány hónap alatt teljes kiszolgáltatottságba került¹⁰ János király ugyanis már azt megelőzően a törökök pártjára kényszerült, hogy Ferdinánd fejére került volna a Szent Korona. 1527. október 18-án útnak indította Isztambulba a szultántól szövetséget kérő követét.¹¹ Ezáltal az erőviszonyok alapvetően megváltoztak. Bár a Habsburg uralkodó a teljes győzelmét hozó 1527–1528. évi magyarországi hadjáratokban bebizonyította, Szapolyai egyedül nem lehet komoly ellenfél számára, a hatalmas katonai és gazdasági erőfölényben lévő I. Szulejmán által támogatott János királlyal szemben viszont már csak igen korlátozott lehetőségekkel rendelkezett. Ettől kezdve mindkét magyar király gyakran már csak illúziókat kergetett.

I. Ferdinánd előtt magyarországi céljainak elérésében a Lajtán túl és innen ugyanis egyaránt jelentős akadályok emelkedtek. Az éppen létrejött Habsburg Birodalom – még fejlődésének legfényesebb időszakában is – hemzsegett a szinte leküzdhetetlen problémáktól. A rendkívül gazdag, de politikai, gazdasági és nyelvi szempontból egyaránt igen széttagolt nagyhatalmat az oszmánok a Földközi-tenger medencéjében is fenyegették, miközben Itáliában is még egy évtizedig véres harc dúlt a franciákkal. A német fejedelemségekben pedig hamarosan a reformáció gerjesztett fegyveres tűzfészkeket. V. Károly számára ezért a magyarországi frontvonal – érthetően – az oszmánok ellen csak harmadik, általában véve pedig kényszerből mellőzött hadszíntérnek számított.¹² Katonai segítség így csak viszonylag szerényebb

9 Mindezt azért szükséges külön hangsúlyoznunk, mert az egykorú és közel egykorú történetírók szinte kivétel nélkül mind Szapolyai, mind Ferdinánd koronázójának Várday Pált nevezik meg, ami azonban nem más, mint az egymás hibás adatait továbbbörkítő történetírók tévedése. Ferdinánd király ugyanis egy 1527. júl. 29-én kelt oklevelében maga állítja, hogy Szapolyait Podmaniczky István nyitrai püspök koronázta meg. (Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. 1520–1529. Szerk. Bunyitay V[ince]–Rapics R[ajmund]–Karácsenyi J[ános]. Bp. 1902. 332.: N° 331.) A további kutatásoknak kell tehát feltárniuk, ki jegyezte le először tévesen vagy félreérthetően a koronázás eseményeit, és az adat miként vándorolt végig a későbbi történetírók munkáiban. A problémára: *Bethlen Farkas*: Erdély története. I. A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1538). I–II. Ford. Bodor András. A jegyzeteket írta és a mutatókat összeáll. Pálffy Géza. Bp.–Kolozsvár, 2000. 58.: 129. jegyzet.

10 Barta G.: A Sztambulba vezető út i. m.

11 Két tárgyalás Sztambulban. Hyeronimus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanez János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásairól. A kötetet összeáll. Barta Gábor. A tanulmányokat és a jegyzeteket írta: Barta Gábor és Fodor Pál. A dokumentumokat ford. Barta Gábor és Kun József. Bp. 1996. (Régi Magyar Könyvtár. Források 5.) 43.

12 A Habsburg Birodalom 16. század eleji helyzetére ld. történetének fontosabb összefoglalásait (a művek megjelenésének sorrendjében): *Victor-Lucien Tapié*: Monarchie et peuples du Danube. Paris,

mértékben érkeztetett Magyarországra. Sőt az 1540-es évek második felében a magyar huszártisztek egy része a császár zsoldján a schmalkaldeni vallásháborúban teljesített szolgálatot.¹³ Károly császár ugyanakkor az észak-afrikai és mediterráneumi front megnyitásával jelentősen korlátozta az oszmán hadvezetés magyarországi mozgásterét.

A Spanyolországban nevelkedett Habsburg Ferdinándnak a földrajzilag ugyan egy tömbben fekvő, de politikai hagyományait és gazdasági fejlettségüket tekintve egymástól igen eltérő országai és tartományai rendjeivel is óriási problémái támadtak. Így volt ez a központi területeknek számító osztrák örökös tartományokban, mindenképp Alsó-Ausztriában is. A rendek – a középkor végi Európa többi területéhez hasonlóan – itt is igen komoly erőt képviseltek. A főhercegnek ezért ausztriai hatalomátvétele után kemény fellépéssel kellett megreguláznia a központi hatalom megerősítése ellen fellázadt nemeseket, valamint az engedetlenkedő Bécs városát. 1522-ben Bécsújhelyen a lázadók néhány vezetőjének és a bécsi polgármesternek a feje porba hullott. Sőt az új uralkodó a leendő császárváros kiváltságait is jelentősen megnyirbálta. Ennek ellenére még korántsem köszöntött békeség tartományaira. 1523-tól – a tiltó rendelkezések dacára – a reformáció egyre nagyobb hullámokban terjedt át Ausztriára is. Ráadásul két esztendő múlva Tirolban heves parasztfelkelések robbantak ki, amelyek a többi tartományra is hamar áttértek.¹⁴ A központi hatalom még meg sem birkózott ezek leverésével, midőn megérkezett a hír: Mohácsnál a főherceg sógora, az ifjú magyar király, II. Lajos holtan maradt a csatatéren.

Ferdinándnak azonnal lépnie kellett a magyar trón elnyerése érdekében. Egyrészt a dinasztia tagjainak gondolkodásába – III. Frigyes uralkodása (1440–1493) óta – a magyar trón megszerzésének és a Duna menti monarchia megerősítésének

1969. (Angolul: *The Rise and Fall of the Habsburg Monarchy*. London, 1971. és németül: *Die Völker unter dem Doppeladler*. Graz–Wien–Köln, 1975.); *Robert A. Kann: A History of the Habsburg Empire 1526–1918*. Berkeley–Los Angeles–London, 1977. (Németül: *Geschichte des Habsburgerreiches 1526–1918*. 2. Aufl. Wien–Köln, 1982.); *Gonda Imre–Niederhauser Emil: A Habsburgok. Egy európai jelenség*. Bp. 1978. (6. kiad. Bp. 1998. Németül: *Die Habsburger. Ein europäisches Phänomen*. Bp. 1978. 2. Aufl. 1985.); *Die Habsburger*. Hrsg. Brigitte Hamann. Wien, 1988. Magyarul: *Habsburg lexikon*. Szerk. Brigitte Hamann. Szakmai szempontból ellenőrizte és magyar vonatkozásokkal kiegészítette: Soós István. Bp. 1990.; *Die Habsburger. Eine europäische Familiengeschichte*. Hrsg. Brigitte Vacha. Verf. Walter Pohl und Karl Vocelka. Graz–Wien–Köln, 1992. (Sonderausgabe: 1996.) Magyarul: *A Habsburgok. Egy európai dinasztia története*. Bp. 1995. és legújabban: *Jean Bérenger: Die Geschichte des Habsburgerreiches 1273 bis 1918*. 2. Aufl. Köln–Wien–Graz, 1996.

13 *Károlyi Árpád: Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban. Századok 1877. 642–654., 841–854. és Martian Julián: Magyarok V. Károly császár udvartartásában. (1546–47.) Erdélyi Múzeum 1910. 53–54.*

14 *Alphons Lhotsky: Das Zeitalter des Hauses Österreich. Die ersten Jahre der Regierung Ferdinands I. in Österreich (1520–1527)*. Wien–Köln–Graz, 1971. (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte Österreichs 4.); *Erich Zöllner: Ausztria története*. Bp. 1998. 127–129. és az alsó-ausztriai eseményekre *Karl Gutkas: Geschichte des Landes Niederösterreich*. 3. überarb. und erg. Aufl. Sankt Pölten, 1973. 149–159.

célja teljességgel beivódott.¹⁵ Sőt Miksa császár alatt, a világhatalommá válással ezek a törekvések csak tovább erősödtek. (Nem sok kétségünk van afelől, hogyha Miksa 1490-ben vagy 1506-ban megszerzi a magyar trónt, az ország kora újkori története valószínűleg sokkal kedvezőbb alakul.¹⁶) Másrészt Ferdinándnak nem volt nehéz felismernie, hogy Magyarországra tartományainak védelme érdekében alapvető szükség van. Ebben megerősítették I. Miksa törökellenes törekvései, valamint rokona, II. Lajos ismétlődő segélykérelmei. A Krajnát és Karintiát fosztogató szpáhi-portyák tetemes pusztításairól befutó jelentések szintén ugyanerre sarkallták.¹⁷

Végül az osztrák főherceg bizonyára felismerte azt is, hogy a politikai és katonai célok mellett gazdasági megfontolásokból is alapvető érdeke a magyar trón megszerzése. A középkori Magyar Királyság ugyanis 300 000 km²-nyi területével messze felülmúlta még az osztrák örökös tartományok (100 000 km²) és a Cseh Korona országainak (120 000 km²) összterületét is.¹⁸ Sőt, kissé előretekintve, érdemes arra is felhívunk a figyelmet, hogy Ferdinánd, majd utódai számára a század második felében még a rendkívül megfogyatkozott, mintegy 120 000 km²-nyi területű királyi Magyarország is fontos gazdasági erőt képviselt. Éves jövedelmei ugyanis körülbelül megegyeztek Alsó- és Felső-Ausztria, valamint Stájerország, Krajna és Karintia együttes bevételeivel.¹⁹ Mindezek ismeretében Ferdinánd főherceg magyar királlyá választását követően 1526–1527 fordulóján kényszerhelyzetbe került: mindenképpen és mielőbb, akár fegyverrel is, hozzá kellett fognia a magyar trón megszerzéséhez és új országa berendezéséhez.

15 A Habsburgok törekvéseire a magyar trónra vonatkozóan – a Habsburg Birodalom történetének idézett feldolgozásain kívül (12. jegyzet) – ld. *Hermann Zsuzsanna*: Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez. Bp. 1961. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 21.) és *Kosáry Domokos*: Magyarország a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában. In: *Uő*: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Bp. 1987. 20–62.

16 I. Miksa magyarországi törekvéseire ld. *Hermann Wiesflecker*: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. I. München, 1971.; *Uő*: Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Preßburger Vertrag (1490/91). Südost-Forschungen 1959. 26–75. és a magyar irodalomból *E. Kovács Péter*: Miksa magyarországi hadjárata. Történelmi Szemle 1995. 35–49.

17 Ezek historiográfiájára újabban ld. *Vasko Simoniti*: Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju. Ljubljana, 1991., mindenképp 5–23.

18 *Kurt Klein*: Die Bevölkerung Österreichs vom Beginn des 16. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts. In: Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs. Hg. Heimold Helczmanovszki. Wien, 1973. 47–111. és *Roman Sandgruber*: Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Wien, 1995. (Österreichische Geschichte) 61–86.

19 *Karl Oberleitner*: Österreichs Finanzen und Kriegswesen unter Ferdinand I. vom Jahre 1522 bis 1564. Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen 1860. 1–231. és *Alfons Huber*: Studien über die finanziellen Verhältnisse Österreichs unter Ferdinand I. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Erg.-Bd. 4. (1893) 181–247.

Ezeknek a céloknek a megvalósítását a Lajtától keletre is komoly nehézségek hátráltatták.²⁰ Szapolyai 1528. évi török szövetsége, majd a Bécs elleni szultáni hadjáratok (1529, 1532) egyértelműen jelezték, Magyarországiért valójában a szultánnal kell megküzdenie. Ehhez azonban hadszíntérré vált új országában a feltételek egyáltalán nem voltak a számára adottak. Politikai támogatottsága kezdetben nagyon csekély volt, hiszen az ország nemességének java a korábban megválasztott és már Mohács előtt népszerű Szapolyai Jánost támogatta. Csekély táborában pusztán az ország nyugati felében birtokos nemesség egy-egy prominensebb személyisége, valamint a testvére, Mária királyné hívei,²¹ nevezetesen ecsedi Báthory István nádor (1526–1530), Szalaházy Tamás veszprémi püspök (1524–1526), majd kancellár (1527–1537), Thurzó Elek tárnokmester (1523–1527), majd országbíró (1527–1543), valamint 1529-től Várday Pál esztergomi érsek (1526–1549), illetve – az 1529 és 1535 közötti esztendőket leszámítva – Nádasdy Tamás, a későbbi nádor (1554–1562) és a meglehetősen bezárkózó Batthyány Ferenc horvát–szlavón bán (1525–1527) remélték az ország boldogulását.

Ferdinánd királynak ekként pusztán arra futotta korlátozott lehetőségeiből, hogy az 1530–1550-es években Szapolyait, majd Buda bevétele (1541) után – a szultán által az ország perifériájára kényszerített – János Zsigmondot fokozatosan visszaszorítsa. Így még a törökök előrenyomulása ellenére is egyre jelentősebb területeket biztosított uralma alatt, melyeken megkezdhette egy új határvédelmi rendszer kiépítését. Ennek megvalósítása viszont roppant nehéz feladatnak mutatkozott. Jól ismert ugyanis, milyen komoly erőfeszítésébe teltt Hunyadi Mátyásnak is, hogy összehasonlíthatatlanul kedvezőbb politikai és anyagi lehetőségek között, az 1470-es évek békeidőszakában keresztülvigye határvidéki reformjait.²² Ráadásul Ferdinánd hadvezetése – középkori elődjével ellentétben – kezdetben nem rendelkezett a törökök szokásait ismerő diplomatákkal, de még magyarországi helyismerettel sem. Sőt – néhány, a horvát végeken 1526 előtt megfordult főtisztet (idősebb Niklas zu Salm gróf és Hans Ungnad von Sonnegg²³) leszámítva – a rendszer kiépítésére alkalmas

20 Ferdinánd magyar (ill. vele szorosan összefüggő török) politikájára a fent idézett munkákon (ld. 5. és 8. jegyzet) kívül ld. még: *Otto Friedrich Winter*: Die Register Ferdinands I. als Quelle zu seiner ungarischen Politik. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 1954. 551–582. és *Christine Turatschek*: Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532. Wien, 1968. (Dissertationen der Universität Wien 10.)

21 A korszakra vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom mellett ld. mindenekelőtt *Gernot Heiß*: Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521–1531. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1974. 119–180.

22 *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. 11–57.; *Uő*: The Hungarian–Croatian Border Defense System and Its Collapse. In: From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. Ed. János M. Bak–Béla K. Király. Brooklyn, 1982. (War and Society in Eastern Central Europe III.) 141–158. Vö. még *Leopold Kupelwieser*: Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács, 1526. 2. Aufl. Wien, 1899.

23 Salmra: *Johann Newald*: Niclas Graf zu Salm. Eine Historische Studie. Berichte und Mitteilungen des Altertumsvereins zu Wien 1879. 1–122. és *Uő*: Niclas Graf zu Salm. Nachträge zur Biographie

apparátusa sem volt. Végül a Habsburg uralkodó hadvezetése számára az ország természetföldrajzi adottságai sem kedveztek. Az oszmánok által megszállt területektől csak több száz kilométerre északra húzódtak olyan folyók, hegyvonulatok vagy mocsarak, amelyekre támaszkodva az új rendszer kiépíthető volt.²⁴ Mindezek ismeretében joggal merül fel a kérdés a fenti körülményeket kevésbé mérlegelő történetírói álláspontokkal szemben: Valójában milyen lehetőségeket halasztott el – a gyakran egyenesen mulasztással vádolt – Habsburg Ferdinánd a Mohács utáni évtizedekben? Az őt elmarasztaló vélekedésekkel ellentétben úgy véljük, reformtörekvései még az óriási nehézségek dacára is alapvető eredményeket hoztak.

2. A magyar rendek és a bécsi udvar

A Habsburg uralkodónak – a fenti problémák mellett – saját magyarországi táborával is egyre komolyabb problémái támadtak. Elmaradhatatlan központosító törekvéseivel szemben magyar hívei egyre gyakrabban és ugyanúgy emeltek kifogásokat, miként az intézkedéseivel elégedetlen osztrák és cseh rendek. Persze Szapolyai támogatói hasonlóképpen háborogtak hatalmukat megtörni igyekvő uruk rendeletei miatt. Azaz e tekintetben a rendek fellépése egyáltalán nem attól függött, hogy királyuk mely dinasztiából származott vagy milyen nemzetiségű volt. Az 1526 után beköszöntő időszak mégis a Habsburg uralkodót támogató nemesség számára teremtett nehezebb feltételeket. Ferdinánd rendjei ugyanis teljesen új, történelmük folyamán még sohasem tapasztalt szituációval kerültek szembe.

A helyzet fonákságát elsősorban három tényező adta. Egyrészt: a két Bécs elleni török hadjárat után a magyar rendek felismerték: pusztán Magyarország erőforrásaiból nem lehetséges a két magyar király ország részének egyesítése, de még törökellenes védelmének biztosítása sem. Ezen egyre erősödő véleményüket 1539 nyarán Nádasdy Tamás horvát–szlavón bán szavai kiválóan összegezték: „Ha Szent-séges Felségtek valahonnan más országaiból nem gondoskodik ezen országról, akkor bizonyosan bekövetkezik, hogy ezen ország elvesztése miatt Szentséges Felségtek más országai is elvesznek.”²⁵ Sőt 1547-ben – az elmúlt két évtized tapasztalataira építve – külön országgyűlési törvénycikkben hívták fel uralkodójuk figyelmét arra,

desselben im XVIII. Bande der Berichte und Mitteilungen des Altertumsvereins zu Wien. Wien, 1884.; Ungnadra: *Bernard Zimmermann*: Landeshauptmann Hans Ungnad von Sonnegg (1493–1564). Ein Beitrag zu seiner Biographie. In: Siedlung, Macht und Wirtschaft. Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag. Hrsg. Gerhard Pferschy. Graz, 1981. (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 12.) 203–216., valamint újabban *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. (A győri főkapitányság története a 16–17. században I.) 263–264.

24 Végvár és környezet. Szerk. Petercsák Tivadar és Pető Ernő. Eger, 1995. (Studia Agriensia 15.)

25 „Nisi Vestra Sacratissima Maiestas alicunde ex aliis regnis suis huic regno providerit, actum erit de eo, et ex amissione huius regni amittentur alia etiam regna Vestrae Sacratissimae Maiestatis.” Österreichisches Staatsarchiv, Wien. (= ÖstA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten, Fasc. 39. Konv. F. 1539. Juni–Juli fol. 36–37.

hogy „szükség van a Szent Császári és Királyi Felsegek, meg a birodalmi fejedelmek pénzbeli és katonai segélyére, mert mindezekre a magyar hadiadó egymagában semmi szín alatt nem elégséges”.²⁶ A rendek tehát belátták, a királyi Magyarország rá van szorulva új Habsburg uralkodójuk idegen tartományainak anyagi és fegyveres támogatására. Mindezek ellenére – érthetően – semmit sem kívántak feladni Mohács előtti vezető politikai szerepükből, midőn a királyi tanácsban (*consilium regis*) maguk döntöttek az ország minden fontos kérdéséről.²⁷ A gyengekezű Jagelló királyokkal szemben korábban érvényesített kizárólagos pozícióikat mind az államigazgatás, mind a belpolitika területén meg akarták őrizni.

Másrészt: attól a pillanattól kezdve, hogy a rendek által igényelt idegen segítség keretében az első német gyalogos Magyarországra lépett, súlyos konfliktusok támadtak a külföldi csapatokat irányító főhadparancsnokok (*Obristfeldhauptmann in Ungarn*) és a rendek vezetői között. Ráadásul Ferdinánd király az osztrák tartományokban és Csehországban végrehajtott központi reformjait Magyarországon sem kívánta, de nem is tudta volna mellőzni. A pénz-, majd a hadügyigazgatás hatékonyabbá tétele érdekében sorra hozta meg azon intézkedéseit, melyek a rendek rosszallását váltották ki. Az újonnan felállított kormányzervek, valamint a főhadparancsnokok tevékenysége így nyilvánvalóvá tette számukra, korábbi kizárólagos pozícióik egyre komolyabb veszélybe kerülnek. A Mohács előtt már beidegződött működő ellenállás ráadásul az új körülmények között már keveset ért.

Végül megoldhatatlan problémát állított a rendek elé az a különleges helyzet, hogy új uralkodójuk koronázása után hamarosan távozott az országból és feladatainak ellátására a helytartó (*locumtenens*) és tanácsa vezetésével külön kormányzerveket (helytartóság, latinul *locumtenentia*) rendelt.²⁸ Jóllehet ilyen példa – bár nem tanács formájában – a 15. század elején Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt már több alkalommal megesett,²⁹ a két helyzet között mégis alapvető különbség volt. Ferdinánd távoztával az önálló magyar királyi udvar örökre megszűnt. Pontosabban: a közép-európai Habsburg Birodalom és Magyarország perszónaluniójának köszönhetően a magyar királyi udvara egyesült az osztrák tartományok és a cseh király, sőt 1556 után egyúttal a császár Bécsben székelő udvarával.³⁰

26 „subsidiium vel pecuniarum, vel gentium Sacrae Caesareae et Regiae Majestatum ac imperii principum omnino est necessarium [...], nam Hungaricum per se subsidiium ad ista omnia haudquaquam satis futurum esse, jam Majestas Sua intelligit.” 1547: 16. tc. Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) (= CJH) 1526–1608. évi törvényczikkek. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: Márkus Dezső. Bp. 1899. 198–199.

27 A késő középkori királyi tanácsra ld. *Kubinyi András*: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. Századok 1988. 147–215.

28 *Kiss István, R[ugonfalvi]*: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi levelei könyve. Bp. 1908. és *Ember Győző*: A helytartói hivatal történetéhez a XVI. században. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére. Bp. 1938. 142–156.

29 *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. passim.

30 A későközépkori magyar királyi udvarra ld. *Csánki Dezső*: I. Mátyás udvara. Századok 1883. 515–581., 617–667. és 750–785., valamint *Főgel József*: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). Bp. 1913.; *Uő*: II. Lajos udvartartása 1516–1526. Bp. 1917. és újabban *Kubinyi András*: A királyi udvar élete

Mindez nem jelentett mást, minthogy ezentúl – a cseh ügyek mellett – a Magyarország sorsát érintő legfontosabb döntéseket is ebben a közös udvarban hozták meg. (A középkorban egyébként igen hasonló volt a helyzet a magyar–horvát perszónálunióban.) Az önálló magyar királyi tanács ezáltal megszűnt,³¹ pontosabban szólva szerepét a helytartó és tanácsosai (*locumtenens et consilarii*) alkotta és egyre szervezettebb formát öltő *consilium Hungaricum* vette át.³² Ráadásul a közös uralkodó kormányzásának, valamint a törökellenes védelemben való együttműködésnek köszönhetően a magyarországi kérdések egy igen jelentős része közös vagy – miként a korban fogalmaztak – vegyes ügyé (*negotia mixta*) vált. A rendek ezt az új helyzetet nem tudták, de részben nem is akarták megérteni vagy elfogadni. Eleinte ezért azt szorgalmazták, hogy Ferdinánd lakjon Magyarországon, aminek persze semmiféle realitása nem volt. Számára ugyanis nem a frontvonallá vált ország, hanem örökös tartományai jelentették birodalma központi területeit. A rendek azután, e kérésük kudarcát belátva, még az 1550–1560-as években is azt sürgették, hogy „méltóztassék őfelsége a magyar dolgokban és ügyekben magyar tanáccsal élni”.³³ Csakhogy szintiszta magyar ügyek (*negotia mere Hungarica*) – a belpolitikát és az igazságszolgáltatást leszámítva – az oszmán előrenyomulás miatt már alig léteztek.

A különleges szituációból eredő nehézségeken Ferdinánd többször kívánt javítani. Tökéletesen tisztában volt ugyanis azzal, hogy magyarországi berendezkedése és a hódítók elleni védekezés a frontvonal problémáit legjobban ismerő magyar főméltóságok³⁴ tanácsaival könnyebben mehet végbe. Az 1540-es években ezért megpróbálkozott azzal, hogy a közös ügyek intézésére állandó jellegű magyar tanácsot foglalkoztasson Bécsben. Miután törekvése – a rendek vonakodása miatt – nem járt eredménnyel, több ízben szorgalmazta, hogy akkor legalább egy-egy befolyá-

a Jagelló-korban. In: Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged, 1995. 309–335. A bécsi udvarra a 16. században: *Christiane Thomas*: Wien als Residenz unter Kaiser Ferdinand I. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 1993. 101–117. és újabban az eddigi kutatások összegzése: *Markus Reisenleimer*: Habsburgische Höfe in der frühen Neuzeit – Entwicklungslinien und Forschungsprobleme. In: *Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku*. Edd. Václav Bůžek–Pavel Král. České Budějovice, 1999. (Opera Historica 7.) 97–114.

31 Ezért panaszkodott az 1530. évi pozsonyi országgyűlés, hogy „nullum consiliarium Hungarum, nullum fere officialem, nullum praefectum, nisi solo fortasse titulo, habet Maiestas Vestra”. Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. (Monumenta comitalia regni Hungariae.) I. (1526–1536.) Szerk. Fraknói Vilmos. Bp. 1874. 274.

32 *Márk László*: A királyi tanács átalakulása és története 1526 után. *Századok* 1917. 472–493. és 577–602., valamint *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsiól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet I.) 75–89.

33 „Supplicat etiam status et ordines Sacrae Majestati Caesareae, ut (quemadmodum in proxime praeterito conventu supplicatum fuit [vö. 1559: 8–9. tc.]) dignetur Sua Majestas in rebus et negotiis Hungaricis Hungarico uti consilio et nihil literarum ex cancellaria Germanica, quod jura et liberates regni concernat, in Hungariam dare.” 1563: 35. tc. CJH 502–503.

34 *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főméltóságai 1526–1848. Bp. 1988.

sosabb magyar tanácsost bocsássonak rendelkezésére az osztrák fővárosban.³⁵ Sőt az 1530–1550-es években még magyar udvari familiárisokat (*aulae familiaris*) is tartott, hogy segítségükkel a magyarországi ügyeket könnyebben intézhesse.³⁶ A magyar nemesség azonban – a török hadvezetéssel ellentétben – nem kívánczott Bécsbe. Csak nagyon kevesek értették meg időben a bécsi politikai életben való részvétel igazi jelentőségét. Amikor viszont az általuk elmulasztott lehetőséget felismerték, már túl késő volt.

A magyar rendek persze nem konok makacsságból választották a politizálás ezen útját. 1526 után olyan teljesen új szituációba, olyan nehéz kényszerpályára sodródtak, melyről csak a legkiemelkedőbb tehetségek számára nyílt megfelelő időben kiút. Ilyen politikusok pedig ez időben sem akadtak nagy számban. A Bécsbe vezető út ugyanis nagyon rögzös volt. Mindez részben az ország szétszakítottságából, részben a teljesen idegen helyzetből, részben pedig a középkorban jól bevált politizálási gyakorlat alkalmazhatatlanságából adódott.

A Mohács utáni zűrzavaros évtizedekben a Ferdinánd-párti rendek birtokai Szapolyai hívei vagy a törökök miatt gyakran kerültek veszélybe. Ezért úgy látták, jobb ha ezek megőrzése végett otthon maradnak. De egyesek sokáig azt sem tudták eldönteni, melyik király oldalán vezet az út az ország felemelkedéséhez. A gátlástalanul politizálók (például Perényi Péter vagy enyingi Török Bálint³⁷) ráadásul pártváltásaikkal általában az éppen erősebb félhez csatlakoztak, hiszen úgy vélték, ezzel megalapozhatják jövőjüket. Végül megszokott földesúri udvaraikat – melyek vidékén a maguk urai, a maguk „kiskirályai” voltak – egyébként sem szívesen cserélték fel egy teljesen idegen környezetre. Egy részüket még arra is nehezen lehetett rávenni, hogy új fővárosukban, a Budához képest periferikus helyen fekvő Pozsonyban vállaljanak részt az ország ügyeinek intézésében. Kiválóan példázza a magyar nagybirtokosok és országos főméltóságok ezen helyzetét még Ferdinánd magyar kormányzata egyik kulcsfigurájának, a helytartó tisztét 1532 és 1542 között betöltő Thurzó Eleknek a magatartása is. A legújabb kutatásokból tudjuk, hogy a Mohács előtti időszakból örökölt politikai és udvari szokások nagy részével még ő is csak igen nehezen (egyáltalán azonban sohasem) tudott leszámolni, és ezért meglehetősen

35 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 51. és 80–81.

36 Az udvari familiárisokra ld. pl. „*Instructio data fidelibus nostris praefecto et consiliariis Camerae nostrae Hungaricae super hiis, quomodo cum husaronibus aulae nostrae familiaribus ponenda erit Posenii ratio...*” (1539. márc. 10., Bécs.) Magyar Országos Levéltár, Budapest (=MOL); E 136 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma. *Diversae instructiones*, Tétel 30. fol. 376–379.

37 Perényi Péterre: *Détshy Mihály*: Sárospatak vára és urai 1526-tól 1616-ig. Sárospatak, 1989. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 28.) és *Sztárai Mihály*: História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Perényi Péter élete és halála. Vál., a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Téglásy Imre. Bp. 1985. (Magyar Ritkaságok); Török Bálintra: Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közléteszi: Bessenyei József. Bp. 1994. és újabban mindkettőjükre: *Szakály Ferenc*: A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543. In: Pécs a törökkorban. Szerk. Szakály Ferenc. Pécs, 1999. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) 30–34.

mereven mozgott új uralkodója idegen (bécsi, illetve esetenként prágai) környezetben.³⁸

A magyar rendek a Bécsben való politizálástól az idegen milió miatt is erősen riadoztak. Német kereskedő-polgárságunkat,³⁹ a határ menti birtokosokat és Mária királyné néhány hívét kivéve 1526 előtt az osztrák nemességgel és Ferdinánd főherceg udvarának vezető személyiségeivel⁴⁰ szinte semmiféle kapcsolatuk nem volt. Ráadásul a Mohács előtti nemesi közgondolkodást – a Habsburgokkal kötött egyezmények (1463: bécsújhelyi szerződés, 1491: pozsonyi béke, 1506: házassági szerződés) következtében – komoly németgyűlölet hatotta át, melyet a Szapolyai-párt igyekezett erősen növelni. Elegendő ehelyütt pusztán az 1505. évi rákosi végzésre gondolnunk, amely kimondta, hogyha II. Ulászló fiúörökös nélkül hal meg, akkor a magyar rendek nem választanak külföldi származású személyt királlyá.⁴¹ Ráadásul Magyarországon a kis létszámú és részben idegen udvari nemesség, valamint a magyar nemesi társadalom tömegeit kitevő és az előbbitől élesen elkülönülő vidéki (vármegyei) nemesség között már az Anjou-kortól kezdve komoly ellentétek feszültek.⁴² Ezek azután mind Luxemburgi Zsigmond, mind Hunyadi Mátyás, majd a Jagelló uralkodók alatt tovább tartottak, sőt feltételezhetően még fokozódtak is. Mohács után ez az udvarellenes magatartás a magyar király udvarának idegenbe kerülésével érthetően még tovább növekedhetett. Mindezen érzésektől pedig még Ferdinánd híveinek egy része is csak nagyon nehezen tudta függetleníteni magát.

Bécsbe érkezve a magyar nemesség idegenérzetét nyelvi és mentalitásbeli különbségek még tovább növelték. A *Hofburg* ugyanis az osztrák nemesek mellett tele volt egyéb idegennel (spanyollokkal,⁴³ németekkel, csehekkel, sőt még német-

38 A Thurzóra vonatkozó újabb kutatások értékes eredményei: *Erdélyi Gabriella*: Vita a helytartóságról. (Néhány szempont I. Ferdinánd és a magyar politikai elit kapcsolatának vizsgálatához.) Századok 2000. 341–371.

39 *Andreas Kubinyi*: Die Pemflinger in Wien und Buda. Ein Beitrag zu wirtschaftlichen und familiären Verbindungen der Bürgerschaft in den beiden Hauptstädten am Ausgang des Mittelalters. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 1978. 67–88.

40 Ezekre ld. *Eduard Rosenthal*: Die Behördeorganisation Kaiser Ferdinands I. Das Vorbild der Verwaltungsorganisation in den deutschen Territorien. Ein Beitrag zur Geschichte des Verwaltungsrechtes. Archiv für österreichische Geschichte 1887. 53–316.; *Ferdinand Menčik*: Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Hofämter. Archiv für österreichische Geschichte 1899. 447–563. (A Harach család levéltárának iratai alapján); *Thomas Fellner–Heinrich Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung des österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749). I. Geschichtliche Übersicht. Wien, 1907. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 5.). és *Helmut Goetz*: Die geheimen Ratgeber Ferdinands I. (1503–1564). Ihre Persönlichkeit im Urteil der Nuntien und Gesandten. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 1963. 453–494.

41 Kiadása: *Georgius Pray*: Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV. Pars IV. complectens res gestas ab coronatione Mathiae Corvini, ad Ludovicum II. Vienna, 1767. 313–316. Magyarul: *Jászay P.*: i. m. 155–162.

42 *Engel Pál*: Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. Bp. 1988. (Előadások a Történettudományi Intézetben 11.) 11–16.

43 A spanyolokra jól használható *Christopher F. Laferl*: Die Kultur der Spanier in Österreich unter Ferdinand I. 1522–1564. Wien–Köln–Wiemar, 1997. (Junge Wiener Romanistik 14.) Vö. még: *Karl*

alföldiekkel is⁴⁴) is, akik még a Magyarországon bevettnek számító latint sem gyakran bírták. Tehát önmagában már a kommunikáció is komoly nehézségeket jelentett, nem beszélve a teljesen eltérő udvartartási etiketről vagy a politikai hagyományokról. Noha a magyar királyság az egész középkorban az európai keresztény kultúrkör része volt, a magyarok „érthetetlen” nyelvük és keleties öltözködési szokásaik miatt általában idegen, sőt nemritkán lekicsinylő fogadtatásban részesültek. Kiválóan tanúskodnak erről az érzésről még a 17. század elejéről is Lépes Bálint nyitrai püspök (1608–1619) és kancellár (1608–1623) szavai a birodalmi városban, Nürnbergben tapasztaltakról: „Ebben a városban, sőt majd az egész tartományban, oly szűkön járt az előtt a magyar nemzet, hogy egy prédikátor két szolgálmtól, kiket előre küldtem, azt kérdezte: »monachi estis ne vos [valóban szerzetesek vagytok]?«; bár maga látta, hogy magyar fekete ruhában voltak, kard oldalukon és száras csizma lábukon, annak volt a legtöbb nézője. Sokan hol törököknek, hol polyákoknak [lengyeleknek] mondottanak, fülünk hallatára. Még több csodálónk lett volna, ha többen és színes ruhában, szokott öltözetünkben jöttünk volna Őfelségével.”⁴⁵ Hasonlóképpen fogadhatták az 1530-as években a bécsi udvarba érkező magyar nemeseket is.

Végezetül egyáltalán nem kedvezett a Bécsben való politikai szerepvállalásnak az sem, hogy az egyre gyarapodó lélekszámú nagyvárosban az élet meglehetősen drága volt. A magyar király idegen udvarában való megkapaszkodás tehát nagyon nehéz és költséges vállalkozás volt. Ennek a befektetésnek az igazi előnyeit csak kevesen ismerték fel. Mindezekkel magyarázható, hogy 1563-ban – amikor a magyar-osztrák perszonálunió már csaknem negyven esztendeje fennállt – a Bécsben működő Magyar Kancelláriát (*Cancellaria Hungarica*)⁴⁶ vezető kancelláron kívül mindössze három magyar főnemes, a nemrég elhunyt Nádasdy Tamás nádor (1554–1562) özvegye, Kanizsai Orsolya, Zrínyi Miklós szigetvári és dunántúli (1563–1566), valamint gersei Pethő János komáromi főkapitány (1563–1566) rendelkezett házzal a császárvárosban. Bár rajtuk kívül szállása még jó néhány magyar főméltságnak volt, a korabeli szálláshelyek nyilvántartása (*Hofquartiersbuch*) azon-

Leeder: Geschichte des Hauses Hoyos in Österreich. 1–2. Wien, 1914., valamint a Hispania–Austria sorozat (Szerk. Friedrich Edelmayer–Alfred Kohler) eddig megjelent köteteit (I–II. Wien–München, 1993. és 1999.).

44 Az utóbbiakra: *Sylvia Koretz*: Das niederländische Element am Hofe Ferdinands I. Wien, 1970. (Kéziratoss disszertáció.)

45 Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623). Sajtó alá rend. Jankovics József. Bp.–Szeged, 1981. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 5.) 204.: N° 129. Lépes Bálint levele Thurzó Györgyhez. 1612. máj. 15., Nürnberg. (A betűhíven kiadott levél szövegét a mai helyesírásra „magyarítottuk”.)

46 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 113–117. Vö. még *Szilágyi Loránd*: A királyi secretariusok intézménye és az újkori magyar állam. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27. Bp. 1937. 547–561.

ban gyakran csak a következőket tudta róluk: „Bécsbe ritkán jön fel.”⁴⁷ A rendkívül lassú és nehéz bécsi beilleszkedésnek viszont évszázadokra kiható következményei voltak.

3. Habsburg reformok Magyarországon

A 16. század elejétől kezdve a Habsburgok újonnan megszerzett országaikat igyekeztek egyre egységesebb elvek szerint irányítani és igazgatni. Egyáltalán nem véletlen, hogy nem a berendezkedni kifejezést használtuk, hiszen a Habsburgok a főként házasságok révén elnyert országokat sohasem szállták meg katonailag oly módon, mint azt például Magyarország középső területeivel „örök ellenségük”, az oszmánok tették. A rendi és a helyi közigazgatási intézményeket nem – vagy csak különleges esetekben – számolták fel, a központi hatalmukkal szembekerülő rendeket pedig csak olyan kemény ellenállás esetén verték le erővel, mint az 1522-ben Bécsújhelyen történt. Sőt, mivel kormányzásuk biztosításában és hadseregeik fizetésében a rendek által megszavazott adóknak elévülhetetlen szerepük volt, igyekeztek velük megfelelő hatalmi egyensúlyt fenntartani. Az uralkodó és a rendek közötti hatalommegosztásban, az úgynevezett rendi dualizmusban, az utóbbiak jogainak és kiváltságainak betartását koronázási hitlevelükben garantálták. I. Ferdinánd magyar királyként például a következőket fogadta: „Esküszünk, hogy az egyházi és világi urakat, főpapokat, bárókat, nemeseket, szabad városokat, Magyarország minden rendjét szabadságjogaikban, törvényeikben és kiváltságaikban, melyeket még a régi szent királyok idején nyertek, megőrizzük és megtartjuk.”⁴⁸

A Habsburgok ugyanakkor – ellentétben például az oszmánokkal – országaikat nem kívánták gazdaságilag birodalmukba beolvasztani vagy kizárólag hadseregük szolgálatába állítani. Felismerték, hogy erre a rendkívül különböző fejlettségű területek miatt nincs semmi lehetőség. Dinasztiájuk vallását, a katolikus hitet, majd a katolikus egyház megújulási mozgalmát viszont erőteljesen támogatták. A protestantizmus elterjedését önállósulási törekvéseikre felhasználó fejedelmek ellen pedig, ha kellett, fegyverrel is felléptek; bár egyes tagjaik, ha nem is nyíltan, de rokonszenveztek az új hit bizonyos elemeivel.

Reformintézkedéseiket mind régi, mind új tartományaikban fokozatosan egységesülő, bevett módszerek szerint hajtották végre. Ezek I. Miksának még a század legelején meghozott újításain alapultak. A császár felismerte, hogy egyre gyarapodó tartományaiból csak akkor kovácsolhat erős birodalmat, ha egyrészt a megerősödött

47 ÖStA, Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKa), Hofkammerarchiv (= HKA), Hofquartiersbücher N° 1. (1563) fol. 1–95. passim. Ld. pl. fol. 14.: „Vnder dem Peillerthor auf Der Rechten Handt, Fronleutners oder Lincken Haus: Herr BudJanj [azaz Batthány Ferenc] [...] [Oldalt megjegyzés:] Zuerkanntnus, dan er selten herkombit.” vagy fol. 87.: „Die vor der Pechen Straß, Auff Der Ander Seitn, Colman Schießer, Seretj Caspar, ein Vnger [...] [Oldalt megjegyzés:] Zuerkanntnus, dan er selten her kombit.” A forrásra vö. még *Ernst Birk*: Materialien zur Topographie der Stadt Wien in den Jahren 1563 bis 1587. Berichte und Mitteilungen des Altertumsvereins zu Wien 1869. 79–164.

48 *Benda K.*: A Habsburg-abszolutizmus és a magyar nemesség i. m. 450.

rendek hatalmát korlátozza, másrészt a kormányzási-közigazgatási szempontból rendkívül lazán összefüggő országokat egységesebb központi irányítás alá vonja. Ennek megfelelően fő célja az államigazgatás legfontosabb területeinek (a pénz- és hadügy, valamint a diplomácia) modernizálása volt. A belpolitikai életbe és a helyi igazságszolgáltatásba ugyanakkor – a császárság egyes clavult intézményeit kivéve – nem kívánt beleszólni.

Bár Miksa reformjai még csak csekély és rövid életű eredményeket hoztak, utódai, Károly és Ferdinánd igyekeztek azokat kiteljesíteni. Valójában hatalmuk megerősítése érdekében más útjuk nem lehetett – még akkor sem, ha jól tudták, az újítások a rendek heves ellenállását váltják ki. Ferdinánd ennek ellenére az ausztriai parasztfelkelések után 1527-ben megkezdte az egyes tartományok rendi szervei fellett álló központi hivatalhálózat kiépítését. A már adott székhelyen (Bécsben), állandó jelleggel és tanács formájában ülésező, a kor szintjén modernnek tartható új kormánysszervek segítségével volt ugyanis egyedül lehetősége arra, hogy az államigazgatás legfontosabb területeit minden tartományában ellenőrizhesse és összefoghassa.⁴⁹

Reformjait 1527-ben saját tanácsa megújításával kezdte. Országai legfontosabb állam- és külügyeinek, valamint egyéb uralkodói jogainak és hűbéri kérdéseinek intézésére létrehozta az Udvari és a Titkos Tanácsot (*Hofrat*, illetve *Geheimrat*). Ezek közül végül az utóbbi jutott valóban meghatározott szerephez, hiszen az Udvari Tanács – egyre vesztve jelentőségéből – a 17. században már csak jogi ügyekkel foglalkozott. A Titkos Tanács viszont a Habsburg Birodalom 1556. évi kettéválása után fokozatosan a legfontosabb döntés-előkészítő és döntéshozó szervvé lépett elő, mind a birodalom, mind az osztrák örökös tartományok vonatkozásában. Hasonlóan jelentős szerepet töltött be a pénzügyigazgatás területén az ugyancsak 1527-ben alapított Udvari Kamara (*Hofkammer*), amely mintegy fináncminisztériumként felügyelte az egyes tartományok hamarosan szintén létrehozott önálló kamaráit.

A hadügyek egységes irányítása és a katonai igazgatás 1556-tól a bécsi Udvari Haditanács (*Wiener Hofkriegsrat*, *Consilium Bellicum*) feladata lett.⁵⁰ Ennek létrehozása – miként látni fogjuk – elsősorban a törökellenes magyar hadszíntéren végbement események miatt vált halaszthatatlanná. V. Károly lemondása és Ferdinánd 1558. évi császárrá koronázása után pedig a Német-római Birodalom irányítása is Bécsből folyt. Ezt a feladatot elsősorban a birodalmivá vált Udvari Tanács (*Reichs-*

49 A fentiekben elmondottakra mind a mai napig alapvető: T. Fellner–H. Kretschmayr: i. m. Vö. a magyar nyelvű irodalomból: *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 48–74.

50 *Oskar Regale*: Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848. Wien, 1949. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Erg.-Bd. I/1.) Vö. még *Friedrich Firnhaber*: Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens. Skizze der Entstehung des Hofkriegsrathes. Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen 1864. 91–178.

hofrat) és a Titkos Tanács, továbbá a Birodalmi Udvari Kancellária (*Reichshofkanzlei*) látta el.⁵¹

Ferdinánd végrendeletében mégis feladni kényszerült az egységes közép-európai Habsburg Birodalom létrehozásának tervét. Halála (1564) után osztrák tartományai három nagyobb egységre estek szét. A központi terület ugyan továbbra is Alsó- és Felső-Ausztria maradt; a Stájerország, Krajna és Karintia alkotta Belső-Ausztria viszont Károly főherceg önálló igazgatása alá került. Ferdinánd főherceg ugyanakkor Tirol és Elő-Ausztria irányítását vette át.⁵² Sőt az előbbi területen Graz székhellyel a pénzügyek irányítására már 1564-ben külön kamara (*Innerösterreichische Hofkammer*),⁵³ a hadügyek koordinálására pedig 1578-ban külön Haditanács (*Innerösterreichischer Hofkriegsrat*) alakult.⁵⁴ A század végén a székhelyét Prágába áttevő és ott újabb kormány szerveket (például prágai Udvari Haditanács = *Prager Hofkriegsrat*)⁵⁵ létrehozó II. Rudolf uralkodása alatt a korábbi egység még tovább bomlott. Mindezek ellenére a Ferdinánd által lerakott alapok olyan szilárdak voltak, melyekre még évszázadokon át építhetett a birodalom vezetése. Az általa létrehozott kormány szervek ugyanis fokozatos újjászervezésekkel egészen a 19. századig kiállták az idők próbáját.

Az 1527-től megkezdődött igazgatási reformok természetesen Magyarországot sem kerülhették el – miként a cseh királyságban is végbementek.⁵⁶ Elsőként itt is a pénzügyek újjászervezésére volt a legégetőbb szükség, hiszen a törökök elleni védekezéshez egyetlen fillér sem volt nélkülözhető. Ferdinánd ezért 1528 januárjában még Budán felállította a Magyar Kamarát (*Ungarische Kammer, Camera Hungarica*), melynek első elnöke Gerendi Miklós erdélyi püspök (1527–1540) lett. Mivel a magyar fővárost Szulejmán szultán 1529. évi hadjárata idején János királynak adta át, a kormány szervet 1531-ben Pozsonyban szervezték újjá. Ettől kezdve

51 Az utóbbiak monografikus feldolgozásai: *Oswald Gschliesser*: Der Reichshofrat. Bedeutung und Verfassung. Schicksal und Besetzung einer obersten Reichsbehörde von 1559 bis 1806. Wien, 1942. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 33.) és *Wolfgang Sellert*: Die Ordnungen des Reichshofrates 1550–1766. 1–2. Wien–Köln–Graz, 1980–1990., ill. *Lothar Gross*: Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806. Wien, 1933. (Inventare österreichischer staatlicher Archive V. Inventare des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Bd. 1.)

52 *Hermann Ignaz Biedermann*: Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee 1526–1705. Innsbruck, 1867. és *Viktor Bibl*: Maximilian II., der rätselhafte Kaiser. Hellerau–Dresden, 1929.

53 *Viktor Thiel*: Die innerösterreichische Zentralverwaltung 1564–1749. I. Die Hof- und Zentralbehörden Innerösterreichs 1564–1625. Archiv für Österreichische Geschichte 1916. 37–48.

54 *Winfried Schulze*: Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619). Wien–Köln–Graz, 1973. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 60.) 73–93. Vö. még *Viktor Thiel*: Zur Geschichte der innerösterreichischen Kriegsverwaltung im 16. Jahrhunderte. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 1914. 159–170.; *Artur Steinwenter*: Die Übernahme der Grenzverteidigung in Kroatien durch den Beherrscher Innerösterreichs (1578). Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 1924. 43–59.; *Günther Probst–Ohstorff*: Die innerösterreichische Hofkriegsordnung und die windisch-kroatische Grenze. Blätter für Heimatkunde 1961. 92–98.

55 ÖStA, Kriegsarchiv (= KA), Akten des Prager Hofkriegsrates, Karton 59–61.

56 *J. Bahlcke*: i. m. 71–85.

több évszázadra a Magyar Kamara lett a hazai pénzügyigazgatás legmeghatározóbb intézménye és a Habsburg kormánysszervek legolajozottabban működő magyarországi egysége. Felépítését tekintve teljességgel ellenőrző szervét, az Udvari Kamarát követte, vagyis tanács formájában, állandó jelleggel (naponta kétszer) Pozsonyban ülésező szakhivatal lett.⁵⁷ 1567-től, a Lazarus Freiherr von Schwendi⁵⁸ főhadparancsnok által vezetett hadjáratok eredményeit (Kassa és Szatmár vidékének János Zsigmondtól való visszavételét) követően, Felső-Magyarországon munkáját egy szintén önálló kamara tehermentesítette. A Kassán székelő Szepesi Kamara (*Zipserische Kammer, Camera Scepusiensis*) felettese ugyancsak az Udvari Kamara volt. Jellegét tekintve erősebb katonai függésben állt, mint pozsonyi társa, hiszen legfontosabb feladata a helyi végvári katonaság zsolddal és élelemmel való ellátása, vagyis a hadügyigazgatás és a végházak kiszolgálása volt.⁵⁹

Az új hadügyigazgatás megszervezése szorosan összefüggött a törökellenes határvédelmi rendszer kiépítésével.⁶⁰ E területen Ferdinánd udvarára még nehezebb

57 *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. 1526–64. Bp. 1888.; *Uő*: A pozsonyi és szepesi kamarák. In: *Uő*: Két pénzügy-történelmi tanulmány. Bp. 1894. 1–133.; *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 119–146. és legújabban *Nagy István–F. Kiss Erzsébet*: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Bp. 1995. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 9.)

58 Schwendire és magyarországi tevékenységére: *Adolf Eiermann*: Lazarus von Schwendi, Freiherr von Hohenlandsberg, ein deutscher Feldoberst und Staatsmann des XVI. Jahrhunderts. Freiburg, 1904.; *Johann König*: Lazarus von Schwendi Röm. Kaiserl. Majestät Rat und Feldoberst 1522–1583. Beitrag zur Geschichte der Gegenreformation. Schwendi, 1934.; *Roman Schnur*: Lazarus von Schwendi (1522–1583). Ein unerledigtes Thema der historischen Forschung. Zeitschrift für historische Forschung 1987. 27–46.; *Thomas Nicklas*: Um Macht und Einheit des Reiches: Konzeption und Wirklichkeit der Politik bei Lazarus von Schwendi (1522–1583). Husum, 1995. (Historische Studien 442.) és *Wilhelm Janko*: Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II. Wien, 1871.

59 Erről kiválóan tanulmányozta Miksa király által 1567. ápr. 1-jén kiadott latin nyelvű utasítása, miszerint: „camera illa non solum politicarum, verum etiam bellicarum rerum curam gerere debeat”. *Acsády I.*: A pozsonyi és szepesi kamarák i. m. 30. Vö. még *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 147–165. és *Szűcs Jenő*: A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813. Szerk. Varga János. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 7.)

60 Az újonnan megszervezett határvédelmi rendszerre vonatkozó legfontosabb munkák (megjelenésük időrendjében): *Fr[antišek] Vaniček*: Specialgeschichte der Militärgrenze. I–IV. Wien, 1875.; *Szegő Pál*: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig (1541–1593). Bp. 1911.; *Jakob Amstadr*: Die k. k. Militärgrenze 1522–1881 (mit einer Gesamtbibliographie). (Inaugural-Diss.) Würzburg, 1969.; *Gunther Erich Rothenberg*: The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747. Urbana, 1960. (Illinois Studies in the Social Sciences 48.), ill. *Uő*: The Military Border in Croatia 1740–1881: A Study of an Imperial Institution. Chicago, 1966. és a két kötet együtt német nyelven: *Gunther E[rich] Rothenberg*: Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881. Wien–München, 1970.; Die k. k. Militärgrenze. Beiträge zu ihrer Geschichte. Wien, 1973. (Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien 6.); *Szántó Imre*: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Bp. 1980.; Die österreichische Militärgrenze. Geschichte und Auswirkungen. Hrsg. Gerhard Ernst. Regensburg, 1982. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts 8.); *Vojna Krajina*. Povijesni pregled – historiografija – rasprave. Ed. Dragutin Pavličević. Zagreb, 1984.; *Milan Kruhek*: Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća. Zagreb, 1995. (Biblioteka Hrvatska povjesnica. Monografije i studije;

feladat várt. Egyrészt – miként fent részleteztük – ennek megvalósítására a Mohács utáni két évtizedben a feltételek még egyáltalán nem voltak adottak. Másrészt a hadügy azért is kényes területnek számított, mert átszervezése jelentősen érintette a rendek azon szabadságjogait, melyek betartására Ferdinánd koronázásakor ígéretet tett. Kiváltságaik értelmében ugyanis a magyar nemesek csak vérükkel adóztak. A hadügyekből való akár csak részleges kiszorításuk ezért ezen legalapvetőbb jogukat veszélyeztette, miközben persze korábbi vezető pozícióikról sem mondtak le önkéntesen. Ráadásul legfőbb méltóságuk, a nádor – az 1485. évi nádori cikkelyek értelmében⁶¹ – az uralkodó távollétében főkapitányuknak számított. Mária királyné tiszavirág-életű kormányzása után ezért Báthory István nádor 1528 tavaszától beköszöntő helytartóságától a rendek úgy vélhették, a hadügyek területén képesek lesznek megőrizni korábbi vezető szerepüket.

Ezen céljaik csak csekély mértékben váltak valóra. Bár az idegen katonai segítséget egyre gyakrabban épp maguk sürgették, nehezen tudták elfogadni, hogy az újabb helytartók (1532–1542: Thurzó Elek, 1542–1549: Várday Pál) utasításai már egyáltalán nem rendelkeztek hadügyi feladatokról. Ezeket fokozatosan az osztrák tartományok segélyciből a magyar hadszíntéren tartott csapatok idegen főhadparancsnokai vették át. A rendek legfőbb méltóságai ez ellen hiába tiltakoztak. A kialakult ördögi körből számukra nem volt kiút. A megfogyatkozott Magyarország éves jövedelmei ugyanis – a legújabban feltárt adatok szerint: az 1570-es évek közepén 765 000 rajnai forint⁶² – egyáltalán nem voltak elégségesek még a formálódóban lévő végvár vonal katonaságának zsoldjára sem. Érdekeik védelmében persze a rendek több ízben azt állították, az ország bevételeiből – amennyiben azokat kizárólag maguk kezelhetnék – teljességgel ellátnák a határvédelmet, sőt még 15 000 lovast és gyalogost is tartanának.⁶³ A korabeli források alapján összeállított táblázat számadatai azonban ezt kétségkívül cáfolják.⁶⁴

Knj. 1.); *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) *Történelmi Szemle* 1996. 163–217.; *Karl Kaser*: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slavonischen Militärgrenze (1535–1881). Wien–Köln–Weimar, 1997. (Zur Kunde Südosteuropas II/22.) és ugyanez horvátul: Slobodan seljak i vojnik. Povojačenje agrarnog društva u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini (1535–1881.) I. Rana krajiška društva (1545–1754.) II. Povojačeno društvo (1754–1881.) Zagreb, 1997. (Povijest i historija) és *Pálffy G.*: A császárváros védelmében i. m.

61 CJH 1000–1526. évi törvénycikkek. Magyarázatokkal és utalásokkal kíséri: Márkus Dezső. Bp. 1899. 398–399.: 4. cikkely.

62 *Kenyeres István*: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai 16. század második felében. Levéltári Közlemények 2000. (Megjelenés alatt.)

63 *Takáts Sándor*: A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 258–259.

64 *Pálffy Géza*: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. Keletkutatás 1995. tavasz 61–86.

1. táblázat

A végvári katonaság zsoldkötségeinek, valamint a királyi Magyarország éves jövedelmeinek és hadi kiadásainak százalékos arányai a 16. század második felében

Év	A magyarországi végvári katonaság éves zsoldja r. f.*-ban	A zsoldnak és Mo. jövedelmeinek százalékos aránya	A zsold és a max.** hadikiadásoknak százalékos aránya
1554	761 766	100	50
1556	945 475	81	40,5
1572	1 385 965	55	27,5
1576	1 658 736	46	23
1578	1 461 900	52	26
1582	1 418 292	54	27
1593	1 572 533	49	24,5

* r. f. = rajnai (rénes) forint; ** max. = maximálisra becsült (kb. 50%)

Noha a fenti adatok önmagukért beszélnek, mégis szükséges felhívunk a figyelmet arra, hogy jelen esetben pusztán a mintegy 20–22 000 főnyi végvári katonaság⁶⁵ zsoldjával számoltunk. Pedig ugyancsak az ország jövedelméből kellett, pontosabban kellett volna fizetni a rendi méltóságokat, az említett új pénzügyigazgatási szerveket, sőt az egyéb igen tetemes hadikiadásokat is. Ezek közé mindenekelőtt a várerődítések, a katonaság hadianyaggal és élelemmel való ellátásának, a dunai flottának, valamint a hírszerzésnek és a hadipostának a költségei tartoztak. Ráadásul az ország helyzetét az is igen megnehezítette, hogy a Mohács előtti évszázadhoz képest az egész európai hadügy óriási fejlődésen ment keresztül.

Az úgynevezett hadügyi forradalom következtében a hadviselés és a határvédelem alapjaiban különbözött a középkortól.⁶⁶ A legfontosabb változást a tüzfegyverek széles körben történt elterjedése jelentette. Ez elsőként Itáliában és Németalföldön jelentős átalakulásra készítette a várépítészet – így jött létre az úgynevezett

65 A végvári katonaság létszámára ld. Státní oblastní archiv, Třeboň; Rodiný Archiv Buquoy – Nové Hradý, Fach 71. Fasc. IV. N° 2020. (1572); ÖStA, HHSIA, Reichstagsakten der Reichskanzlei Fasc. 53. fol. 350–369. (1576) és ÖStA, KA, Alte Feldakten 1577/13/2. fol. 331–343. (1577)

66 A koraujkori hadügy fejlődésére általában: *Michael Roberts: The Military Revolution, 1560–1660.* Belfast, 1955.; *Geoffrey Parker: The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800.* Cambridge, 1988. (Németül: Frankfurt–New York, 1990.); *Jeremy Black: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800.* Macmillan, 1991.; *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe.* Ed. by Clifford J. Rogers. Boulder–San Francisco–Oxford, 1995., valamint újabban Habsburg–oszmán vonatkozásban: *Gábor Ágoston: Habsburg and Ottomans: Defense, Military Change and Shifts in Power.* The Turkish Studies Association Bulletin 1998. 1. sz. 126–141.

ó-, majd az újolasz erődítési módszer⁶⁷ –, de a hadiipart és a vele összefüggő gazdasági ágazatokat is. Időközben a hadseregek létszáma is megnőtt, így ellátásuk és általában a hadügy irányítása már nagyobb számú és kifejezetten szakapparátust tett szükségessé. A hadügy- és az államigazgatás szervezetének fejlődése viszont újabb, egymást ismét előrelendítő változásokhoz vezetett az előbb említett területeken. A reformok és újítások az Oszmán Birodalmat sem kerülték el. A szultánok már a középkorban is nagyszámú, igen jól szervezett, sőt állandó hadsereggel rendelkeztek, az ágyúk és tűzfegyverek sokaságával felszerelt török csapatokkal szemben így csak hasonló módon felfegyverkezve lehetett érdemben felvenni a küzdelmet.⁶⁸ I. Ferdinándot és utódait mindezek következtében az új védelmi rendszer és a hadügyigazgatás kiépítése, fenntartása és ellátása mind anyagilag, mind szervezetenként sokkal komolyabb problémák elé állította, mint középkori elődei.

Az 1540-es évekre ekként mind a bécsi hadvezetés, mind a rendek reálisabban gondolkodó vezetői számára kiderült: Magyarországon az új végvárrendszer kiépítése és fenntartása csakis a Habsburgok közép-európai országainak éves segélyeivel lehetséges.⁶⁹ Ezt még a bécsi udvar által 1603-ban koholt vádakkal fejtés- és jószágvesztésre ítélt⁷⁰ későbbi nádor (1608–1609), Illésházy István is elismerte Bocskai Istvánhoz írott 1605. évi levelében: „Nekem fejemben nem fér: ha ma kivönné az császár kezét Magyarországból, mint köllene az tótországi [vagyis szlavóniai], Dunán túl és innen való végházakat eltartani.”⁷¹ A fenti táblázat mintegy 60–70 százaléknyi hiányát, évente csaknem egymillió rajnai forintot, valamint az egyéb hadi

67 *Pataki Vidor*: A XVI. századi várépítés Magyarországon. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 1931. 98–132.; *Marosi Endre*: Itáliai hadiéptészek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között. *Hadtörténelmi Közlemények* 1974. 28–74., valamint újabban *Domokos György*: Az olasz várépítészet alkalmazása a magyar végvári rendszer kiépítésében. In: *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*. Szerk. Petercsák Tivadar. Eger, 1997. (Studia Agriensia 17.) 179–202.

68 A hadügyi forradalom magyarországi jelentkezésére: *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári-királyi hadsereg valós katonai értékéről. *Hadtörténelmi Közlemények* 1990. 3. sz. 85–95., ill. szerepére az oszmán hadügy fejlődésében: *Ágoston Gábor*: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle* 1995. 465–485.

69 Ezért sürgette 1555 őszén Nádasdy Tamás nádor például Miksa főhercegtől: „Quamobrem nihil habeo aliud, quod Maiestati Vestrae Sacratissimae scribam, quam quod prius scripsi, nimirum ut Maiestas Vestra Sacratissima propter omnem cunctationem ex Austria, Styria, Bohemia, Moravia et Silesia, quando viam succurrendi aliam nullam video, copias aliquas contrahi clementer curet, praesertim vero equites cataphractos, quorum magnus apud Thurcas est respectus, quorum Austriaci quidem et reliqui viciniore in oppidum Kermend, locum satis securum, Styri vero inter Dravum et Muram venire possunt, mihique et domino Sforciae [ti. Sforza Pallavicininek] postea coniuncti rerum necessitati servire.” Steiermärkisches Landesarchiv, Graz; Landschaftliches Archiv, Militaria Schuber 1555/2. (1552. Aug.–Sept.) Nádasdy Tamás Miksa főherceghez, 1555. szept. 25., Oszkó.

70 *Károlyi Árpád*: Illésházy István hűtlenségi pere. Bp. 1883.

71 *Benda Kálmán*: A magyarországi végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század elején. In: *Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században*. (Tanulmányok.) Szerk. Bodó Sándor–Szabó Jolán. Eger, 1983. (Studia Agriensia 3.) 57. Illésházy István levele Bocskai Istvánhoz, 1605. jún. 27. Bécs.

kiadások terheit tehát külföldről kellett pótolni. A következő másfél évszázadban ezért az osztrák tartományokból, a birodalomból és Morvaországból az ütközőzónává vált királyi Magyarország óriási segítséget kapott.

Mindezek ismeretében úgy véljük, a Habsburg udvar egyáltalán nem vádolható olyan mulasztásokkal, mint amilyenekkel a magyar történetírás egyes irányzatai korábban illették. Persze a kifejezetten saját érdekeket szem előtt tartó 1526 és 1541 közötti – kényszerű – halogatást vagy a nagyhatalmi politizálást akár kemény ítélettel is minősíthetnénk. Ezt mégsem tartjuk megfelelőnek. S nem azért, mert ez esetben ugyanezt kellene tenni a középkori magyar uralkodók hasonló tevékenységével. Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás ugyanis szintén a legvégsőkig igyekeztek kihasználni a határaiktól délre fekvő délszláv államokat – mint ütközőzónákat – az oszmánok feltartóztatására.⁷² Nem kétséges azonban, hogy hasonló szituációban a világ egyetlen országa sem járt volna el másként. Az önvédelem reflexe ugyanúgy működött – függetlenül attól, hogy a Magyar Királyságról vagy a Habsburg Birodalomról volt-e szó.

Az 1540-es évek végétől rendszeressé váló éves segélyek fejében tehát I. Ferdinánd csapatainak főhadparancsnokai és a bécsi hadvezetés joggal követelheték maguknak a hadügy egy jelentős (még hozzá legfontosabb) részének irányítását és igazgatását. A rendeknek persze ennek ellenére az volt az érdekük és egyúttal természetes reakciójuk, hogy – ezen törekvésnek ellenállva – minél többet őrizzenek meg katonai hatáskörükből. Hamarosan mégis be kellett látniuk: az általuk is egyre inkább szorgalmazott segélyek fejében fokozatosan szorulnak ki a hadügyigazgatás fontos részeiből. Mivel pozícióik és kapcsolataik Bécsben – ahol ezen részben enyhíthettek volna – igen szerények voltak, e fontos területről való kiszorulásuk ellen valójában szinte semmit sem tehettek.

Bár az országgyűléseken benyújtott rendi sérelmek (*gravamina*) hemzsegték a hadügyre vonatkozó cikkelyektől,⁷³ a valóságban az udvar és a rendek között a határvédelem területén az együttműködés korántsem volt ennyire nehézkes. Buda 1541. évi tragikus elvesztése után mindig volt ugyanis néhány reálisabban gondolkozó főnemes, aki belátta, bizonyos kérdésekben többet használ az ország érdekeinek az összefogás, mint a túlfűtött sérelmi politizálás. Az 1540-es években e tekintetben Várday Pál helytartó (1542–1549) és ifjabb Niklas zu Salm und Neuburg gróf főhadparancsnok (1546–1550),⁷⁴ a következő évtizedben pedig Nádasdy Tamás nádor és néhány tapasztaltabb társa (Tahy Ferenc, Zrínyi Miklós, Pethő János, azaz éppen a „bécsi lakosok”), valamint az idegen hadvezetés kooperációja volt példaértékű.⁷⁵ Sőt ezek a tanácsadásban élen járó magyar főnemesek udvari kapcsolataikat

72 Mályusz E.: i. m. 102–132., valamint a 22. jegyzetben idézett munkákon kívül ld. még Rázsó Gyula: Hunyadi Mátyás török politikája. Hadtörténelmi Közlemények 1975. 305–348.

73 Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. (Monumenta comitialia regni Hungariae.) Szerk. Fraknói Vilmos–Károlyi Árpád. I–XII. 1526–1606. Bp. 1874–1917.

74 Salm életpályájára: Pálffy Géza–Richard Perger: A magyarországi török háborúk résztvevőinek síremlékei Bécsben (XVI–XVII. század). Fons 1998. 241–242.

75 Pálffy G.: A császárváros védelmében i. m. 65–75.

már belpolitikai téren is kamatoztatni tudták. Nádasdy Tamás 1542-ben például az országbírói tisztség megszerzése érdekében két bécsi ismerősének kérte közbenjárását.⁷⁶ Leonhard Freiherr von Vels főudvarmester (1539–1545), egyúttal több ízben magyarországi főhadparancsnok (1537–1538, 1540 és 1544–1545), és Johann Hofmann udvari kamaraelnök (1527–1552) neve mindenki előtt tiszteletet ébresztett. Nekik (is) köszönhetően Nádasdy elnyerte a tisztséget.

Az udvar helyzete több egyéb szempontból is egyre kedvezőbben alakult. Erre az időre már felnőtt egy főként osztrák nemesekből álló réteg, amely az 1530–1540-es években komoly helyismeretet és hadi tapasztalatot szerzett Magyarországon. Ennek köszönhetően alkalmassá vált arra, hogy a kialakulóban lévő védvonal központi és helyi irányításában egyaránt meghatározó szerepet vállaljon. Ráadásul az 1547. évi drinápolyi Habsburg–oszmán békekötés után a konstantinápolyi állandó Habsburg-követség létrehozásával a keresztény hadvezetést már egy diplomáciai kémszervezet is segítette. Végül az Udvari Haditanács 1556. évi felállításával Ferdinánd király a hadügyek terén is folytatta korábbi központi reformjait. Az új kormányhivatal és a magyar hadszíntér szoros kapcsolatát tökéletesen jelezte, hogy első elnöke Ehrenreich von Königsberg lett. Ő korábban győri könnyűlovas-kapitányként (1551), majd királyi főhadparancsnok-helyettesként (1552) elévülhetetlen szerepet játszott a Bécszet védelmező győri végvárövezet kiépítésében.⁷⁷

Az 1560-as évekre ezen változásoknak igen komoly eredménye lett. A királyi Magyarországon új határvédelmi rendszer született. Ennek legfontosabb elemét az Adriai-tengertől az erdélyi határig nagy kifli alakban húzódó végvárvonala alkotta. A mintegy 100–120 kisebb-nagyobb várból álló láncolat szervezetileg hat, úgynevezett végvidéki főkapitányságra (*Grenzoberhauptmannschaft*) tagolódott.⁷⁸

1) a legkorábban kialakult Bihács, majd később Károlyváros⁷⁹ központú horvát–tengeremelléki (*kroatische und Meergrenze*),

2) a Varasd központú szlavóniai (*slawonische Grenze*) vagy másként vend (*windische Grenze*),

3) a kanizsai (*kanischarische Grenze*), majd 1600 után a Kanizsával szembeni (*gegen Kanizsa liegende Grenze*),

4) a győri (*raaberische Grenze*),

5) az előbb Léva, majd 1589-től Érsekújvár köré szervezett bányavidéki (*bergstädtische Grenze*), végül

6) a Kassa központú felső-magyarországi főkapitányságra (*oberungarische Grenze*).

Az egyes övezeteket irányító végvidéki főkapitányok (*Grenzoberst*) a székelyükül szolgáló fővár köré egységes védőzónába szervezett erősségek királyi fizetésű

76 MOL E 185 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Archivum familiae Nádasdy, Missiles, Nádasdy Tamás levélfogalmazványa Johann Hofmannhoz és Leonhard Freiherr von Velshez. Dátum nélkül.

77 Pálffy G.: A császárváros védelmében i. m. 73–81. és 250.

78 Az alábbiakra ld. összefoglalóan Pálffy G.: A török elleni védelmi rendszer i. m. 192–199.

79 Milan Kruhek: Karlovac: utvrde, granice i ljudi. Karlovac, 1995.

katonaságának parancsnokoltak. A védelmi rendszerben mellettük kiemelt helyet foglalt el a Duna menti hadfelvonulási utat ellenőrző Komárom „magán való vára”,⁸⁰ amely a folyami flotta központja volt és közvetlenül az Udvari Haditanács parancsnoksága alá tartozott.

A várrendszer mélységében is tagolt volt. Bár az egyes főkapitányságok a természeti és stratégiai adottságok tekintetében igen különböztek egymástól, fekvésének és jelentőségének megfelelően minden egyes várnak megvolt a saját feladata és szerepe. A végvidékek óriási erődökké épült fővárai (1000–1500 fővel) a védelem pillérei és a helyi katonai közigazgatás központjai voltak. E kulcsvárakat követték a védőzóna nagyobb erősségei (400–600 katonával), majd a harmadik vonalba tartozó kisebb kő- és palánkvárak (100–300 végvárival). Végül a rendszerben ugyancsak fontos szerep hárult a pusztán tucatnyi katonával rendelkező őr- és strázsaházakra. Ezek legfőbb feladata az ellenséges portyák szemmel tartása és a nagyobb várak riadóztatása volt. Szerepük különösen az 1568-tól beköszöntő „háborús békeévekben” vált meghatározóvá, amit a bécsi hadvezetés tökéletesen felismert. Az 1570-es évek második felétől ezért igyekezett egy a kedvező természeti adottságokra (elsősorban a gazdag vízhálózatra) még jobban építő, szigorúan zárt és jól ellenőrizhető őrházrendszert kiépíteni. Ezt a törekvést nagyban elősegítette, hogy az 1577-ben Bécsben tartott nagy végvári haditanácskozás (*Hauptgrenzberatung*) ezen reformtervezet megvalósítását – a frontvonalon végzett újabb terepfelméréseket követően – teljességgel támogatta.⁸¹

Az egyes végvidéki főkapitányságok katonaságának fizetését nagyrészt a velük szomszédos külföldi tartományok vállalták magukra – miként egy ízben ezt a Haditanács frappánsan megfogalmazta: minden szomszédos „tartomány feladata [az volt], hogy tartsa el saját magyarországi végvidékét”.⁸² Ennek megfelelően a horvát végeket a karintiai és a krajnai; a szlavónt a stájer; a kanizsait, majd a Kanizsával szembeni végeket a stájer, a magyar és a birodalmi; a győrit az alsó-ausztriai és a birodalmi; a bányavidéket a cseh–morva és a magyar; míg a felső-magyarországit többnyire a magyar, a sziléziai és a birodalmi rendek török segítyeiből (*Türkenhilfe*) és adóiból tartották fenn. Közép-Európa országai és tartományai emellett lőfegyverekkel, hadianyaggal, különféle szerszámokkal, hajókkal és hajóhidakkal vállaltak

80 „Comaromium per se est, quod a nullo supremo generali capitaneo dependet”. Az 1642. évi megírsult országgyűlés időszaka (1640. december–1643. március). Szerk. Hajnal István. Bp. 1930. (Esterházy Miklós nádor iratai I. Kormányzattörténeti iratok) 129.: N° 45. Vö. még *Kecsksés László: Komárom, az erődök városa*. Bp. 1984.

81 Az 1577. évi nagy haditanácskozás jegyzőkönyvének eredeti példánya: ÖStA, KA, Alte Feldakten 1577/13/2. A rá vonatkozó irodalomból ld. *Kurt Wessely: Die Regensburger „harrige” Reichshilfe 1576*. In: *Die russische Gesandtschaft am Regensburger Reichstag 1576. Mit Beiträgen von Ekkehard Völkl und Kurt Wessely*. Regensburg, 1976. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts 3.) 38–49.; *W. Schulze: i. m. 65–69.* és *M. Kruhek: Krajiške utvrde i obrana i. m. 273–277.*, ill. újabban magyarul *Kelenik József: A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a magyar királyságban a XVI. század második felében*. In: *Hagyomány és korszerűség i. m. 27–41.* és *Pálffy G.: A császárváros védelmében i. m. 167–176.*

82 „das Jedes landt seine sondere Graniczen in Hungern zuerhalten.” (1613. dec. 29.) ÖStA, KA, Akten des Wiener Hofkriegsrates, Reg. 1613. Dez. N° 68.

még meghatározó szerepet védelmüknek a magyar hadszíntéren történő biztosításában.

A határvédelem kiegészítő elemét a végvidéki főkapitányságokkal azonos területen és egyidejűleg működő kerületi generalátusok alkották:

- 1) a horvát–szlavón,
- 2) a dunántúli,
- 3) a Pozsonytól Gömör megyéig terjedő, úgynevezett dunáninneni, valamint
- 4) a felső-magyarországi.

Vezetőik, a kerületi főkapitányok (*Kreisoberst*) a hatáskörükbe tartozó országrész vármegyéinek katonai kérdéseit intézték, és az ez időre már elavult, nemesi felkelő-, megyei, városi csapatok, valamint főkapitányi kontingensük felett rendelkeztek. Mivel az utóbbiakat kizárólag a magyar rendek által megszavazott hadiadóból fizették, a kerületi főkapitányságok – még ha elenyésző mértékben is – valószínűleg a rendek hadügyi jogkörének letéteményesei voltak. Ezzel magyarázható, hogy ezeket a tisztségeket csak magyar „állampolgársággal” (*indigenatus*) rendelkezők tölthették be. A bécsi hadvezetés és az osztrák rendek által legfontosabbnak ítélt végvidéki főkapitányi posztokat – a győrit, a komáromit, a horvátot és a szlavónt – viszont az egész 16–17. században idegen nemzetiségű (főként osztrák, német és olasz) főtiszték látták el. Győrben és Komáromban azonban a Haditanács a nagyszámú magyar katonasággal való kapcsolattartást magyar főkapitány-helyettesekkel (a vicegenerálissal, illetve a naszádosfőkapitánnyal) biztosította, akik mindig tapasztalt, a végeken edződött magyar nemesek voltak.

A határvédelem tehát – mondhatnánk a rendi dualizmusnak megfelelően – kétféle, egymást részben átfedő főkapitányságból állt: a Haditanácstól függő végvidéki és a rendi jellegű kerületi generalátusokból. A főkapitányságok elkülönítését nagymértékben bonyolítja, hogy a két tisztséget igen gyakran – sőt egyes területeken, például Felső-Magyarországon állandóan – azonos személy töltötte be. Mindez elsősorban attól függött, hogy az adott védelmi övezetet a bécsi hadvezetés, illetve a segélyező rendek milyen mértékben kívánták saját ellenőrzésük alá vonni, vagy megelégedtek azzal, hogy a számukra kevésbé veszélyes területeken magyarok lássák el mindkét tisztséget. A rendszer ily módon történt kifejlődése már önmagában jelezte, hogy a bécsi udvar e téren komoly kompromisszumot kötött a magyar rendekkel. A nagyobb lemondásra persze a rendek kényszerültek. Az ország Európában való megmaradását biztosító, tekintélyes külföldi segélyeknek azonban ez volt az egyik legfontosabb következménye.

4. Az Európában maradás ára

A határvédelem meghatározó posztjairól való kiszorulás mellett katonai kérdésekben a rendek számára még volt egy igen súlyos veszteség. Az Udvari Haditanács 1556. évi felállításával döntési szerepüket teljesen és igen hosszú időre elvesztették a hadügyek és a határvédelem központi irányítása terén. Az új kormány szerv megalapításával az ország önálló hadügye több évszázadra megszűnt. Pontosabban 1848-ig

a magyar hadügy Magyarország és a keleti Habsburg Birodalom közös ügyévé vált. Mindez egyedül a rendi hadkiegészítés elavult intézményeit (a nemesi felkelést, az *insurrectio*-t, valamint a telekkatonaságot, a *militia portalis*-t⁸³) nem érintette. Ezeket az udvar a rendek ellenállása miatt egyáltalán nem akarta átalakítani, de valószínűleg nem is lett volna elég ereje ennek megvalósítására.

Mindezek ismeretében a magyar hadtörténetírás azon elképzelései, amelyek a kora újkorban önálló magyar hadügyről, sőt néha önálló nemzeti hadseregről beszélnek, megalapozatlan állításoknak tartandók. Egy olyan országnak, amelynek központi hadügyi kérdéseit a külföldi királyi udvarból – amely már nem csak (illetve elsősorban nem) magyar királyi udvar volt – idegen főtisztek határozták meg, önálló hadügy vagy hadserege nem lehetett. Magunk is csodálkoznánk, ha például a horvát történetírás ugyanezen időszakra vonatkozóan önálló horvát hadügyről, a bán által tartott katonaság kapcsán pedig horvát nemzeti hadseregről beszélne. Az önálló magyar hadügy és hadsereg kérdésének ilyen megfogalmazása a Haditanács 1556. évi létrehozása után tehát teljességgel értelmetlen és felesleges. Persze tisztában kell lenni azzal, hogy 1848-ra a helyzet gyökeresen megváltozott. Hangsúlyozni szeretnénk viszont, hogy az 1526 utáni eseményeket nem ítéltjük meg a három évszázaddal későbbi szituáció – napjainkig belénk rögzült – szemszögéből.

Mindez mégsem jelenti azt, hogy a magyar rendeknek, elsősorban a nagybirtokos nemességnek a hadügy és a határvédelem irányításában ne lett volna vitathatatlan szerepe. Tevékenységük azonban a Mohács előtti központi irányításról alacsonyabbra, a helyi katonai közigazgatás szintjére szorult vissza, de ott továbbra is nélkülözhetetlen maradt. Míg Magyarország a tetemes idegen segélyekre volt ráutalva, addig a bécsi udvar nem nélkülözhetette a törökellenes harcokban tapasztalt, a végkekhez közel nagybirtokokkal és így komoly befolyással rendelkező főnemesek tanácsait.⁸⁴ (Sőt a 17. században a határ menti nagybirtokosok szerepe még tovább növekedett, hiszen a harmincéves háború időszakában jelentősen tehermentesítették a nyugaton lekötött bécsi hadvezetést a magyar frontvonal ellátásában.)⁸⁵ Javaslataik alapján viszont a legfontosabb központi döntéseket már nem a magyar rendek, hanem a Bécsben ülésező, idegen haditanácsosok hozták meg.

A bécsi hadvezetés a Mohács utáni három évtizedben számára igen kedvezően alakult helyzettel mégsem élt vissza. Érdekei megvalósításában a magyar rendeknek persze csak a szükségesnek vélt mértékben engedett. Mégis tisztában volt azzal, hogy saját feladatait könnyíti meg, illetve saját magát tehermentesíti, ha a magyar rendek képviselőit minél jelentősebb mértékben vonja be a határvédelem helyi vezetésébe. A velük való együttműködést ezért kifejezetten előnyösnek ítélte.⁸⁶ Elsősorban ennek a kooperációs készségnek, illetve a kitartó rendi politikálásnak köszönhető, hogy a magyar rendek a végvárak finanszírozásában való részvételük arányá-

83 *Borosy András*: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Bp. 1971. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 60.)

84 *Márk L.*: A királyi tanács i. m. 597.

85 *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp. 1981. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 94.)

86 *Kelenik J.*: A hadügyi forradalom és jelenségei i. m. 31.

hoz képest azok irányításában jóval jelentősebb szerepet játszottak. A hadszíntér nemességével való összefogásra még egy meghatározó szempontból is szükség volt. Az örökös tartományokat oltalmazó végvárak erődítési munkáinak és élelemellátásának nagy részét ingyenmunkával (*gratuitus labor*) és termeléssel e nemesség alattvalói biztosították. Ezzel pedig anyagiakban nehezen meghatározható, de kétségkívül óriási mértékben járultak hozzá a határvédelem ellátásához.

A közös osztrák–magyar hadügy területén a 16. század végére komoly eredmények születtek. Az új határvédelmi rendszer kiépítése mellett ezek közé sorolhatjuk az annak ellátását megszervező hadügyi apparátus létrehozását is.⁸⁷ Ez európai méretekben is jelentős teljesítmény volt. Az újkori modern hadügyigazgatás alapjai ugyanis a közép-európai Habsburg Birodalomban a magyar hadszíntéren zajló események hatására és a hadügyi forradalom újításainak következtében alakultak ki. A Haditanács mellett az 1560–1580-as évekre fokozatosan születtek meg vagy fejlődtek tovább azok a tisztségek, amelyek az állandó hadsereg kialakulását követően a 18. század folyamán már a hadügyigazgatás önálló osztályaivá váltak. A várak hadianyag-ellátásáról és a hadszertárak felügyeletéről a még I. Miksa császár által Innsbruckban létrehozott, de ez időben már Bécsben működő főhadszertárnok (*Obristzeugmeister*) gondoskodott. Az itáliai várépítő mesterek vezetésével és a kor modern erődítési módszereivel folyó építési munkákat pedig végvidéki főkapitányságonként egy-egy építési felügyelő (*Superintendent*) ellenőrizte. Sőt munkájukat 1569-től Bécsben egy külön tisztségviselő, a főerődítési biztos (*Obristbaukommissar*) hangolta össze. A várépítések feladatai közé tartozott az erődítések tervezése és kivitelezése mellett a Haditanács által kialakított védelmi koncepciót befolyásoló határvidék-térképek elkészítése is.⁸⁸

Kiemelt fontosságú teendőnek számított a végvári katonaság fizetése, valamint élelemmel való ellátása. Az előbbi megszervezését – az Udvari Kamara alárendeltségében, de a Haditanács befolyása alatt – a magyarországi főmustramester (*Obristmustermeister in Ungarn*) és a hadi fizetőmester (*Kriegszahlmeister*) koordinálták. A zsold kifizetésére ugyanis mindig a katonaság mustráit követően, a mustra- és fizetési lajstromok alapján került sor. Az élelemellátás felügyeletére 1557-ben állították fel a főélelmester (*Obristproviandmeister*) tiszttét, akinek hatásköre azonban csak a Bécs védelme szempontjából legfontosabb végvárakra (Győr, Komárom, Tata, majd Kanizsa) terjedt ki. Végül a Haditanács alapítását követő esztendőben már a dunai flotta és az átkeléseket biztosító hajóhidak felszereléséért is külön tisztségviselő, a főhajóhidmester (*Obristschiffbrückmeister*) volt felelős.

A Haditanács felállításával a hadügy mellett a külügyek terén is óriási változások következtek be. Az Oszmán Birodalommal foglalkozó keleti diplomácia (*Ostpolitik*) irányítása ugyanis – a határvédelemmel való szoros kapcsolata miatt – nem a külügyeket általában irányító Titkos Tanács, hanem elsősorban a Haditanács fel-

87 Pálffy G.: A török elleni védelmi rendszer i. m. 188. A Haditanács és ezen új hadügyi apparátus 16. századi történetének részletes bemutatását a jövőben külön összefoglalóban tervezzük.

88 Pálffy G.: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. 2. jav. és bőv. kiad. Pápa, 2000.

adata lett. A magyar rendek emiatt e téren is háttérbe kerültek. A drinápolyi békekötésig még számos magyarországi, főként a törökök nyelvében és szokásaiban jártas szerbet, horvátot, humanista dalmatát és magyart alkalmazott a bécsi politikai vezetés. Az isztambuli állandó misszió létrehozása után két évtizeddel viszont rájuk már egyre kevesebb szükség volt.⁸⁹ Erre az időre már létrejött egy olyan osztrák nemesi réteg, amely az oszmánokkal való diplomáciai kérdések kezelésében komoly tapasztalatokat mondhatott magáénak. A szintén közös kérdéssé vált külügyet tehát ezt követően a bécsi udvar már velük irányította.

A harmadik területen, a pénzügyekben a magyar rendek látszólag jobban bele tudtak szólni az ügyintézésbe. Egyrészt a Magyar és Szepesi Kamara tanácsosainak többsége magyar származású volt, másrészt a hadiadót (*dica, subsidium, contributio*) csakis e kamarák szedhették be, hiszen a rendek ezt szabad akaratukból az országgyűléseken szavazták meg.⁹⁰ Végül ugyancsak a magyar pénzügyigazgatási szervek kizárólagos hatáskörébe tartozott a szabad királyi városok egy összegben fizetett éves adójának (*census*) és hadiadójának (*taxa*) kezelése is. A valóság mindezek ellenére egyáltalán nem volt ennyire kedvező. Miként azt az alábbi táblázatban jól nyomon követhetjük,⁹¹ Magyarország jövedelmeinek igazgatásában a Magyar és a Szepesi Kamara mellett még egy új kormány szerv igen meghatározó szerephez jutott.

89 A 16. századi Habsburg–oszmán diplomáciára: *Anton von Gévay*: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert. 1–3. (1527–1541). Wien, 1840–1842.; *Török Pál*: I. Ferdinánd konstantinápolyi békétárgyalásai 1527–1547. Bp. 1930. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/12.); *Josip Žontar*: Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju. Der Kundschafterdienst und die Diplomatie der österreichischen Habsburger im Kampf gegen die Türken im 16. Jahrhundert. Ljubljana, 1973. (Slovenska Akademija Znanosti i Umetnosti. Razred za Zgodovinske i Družbene Vede I. Dela 18.; Inštitut za Občo in Narodno Zgodovino 5.); *Ernst Dieter Peiritsch*: Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1985. 49–80.; *Austro-Turcica 1541–1552*. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen. Bearbeitet von Srećko M. Džaja unter Mitarbeit von Günter Weiß. In Verbindung mit Mathias Bernath hrsg. von Karl Nehring. München, 1995. (Südosteuropäische Arbeiten 95.) és újabban *Ágoston Gábor*: Az oszmán és az európai diplomácia a kölesönösség felé vezető úton. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Nagy Mariann. Pécs, 1997. 83–99. A követekre és diplomáciai személyzetre: *Bertold Spuler*: Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slawen, Neue Folge 1935. 53–155., 171–222., 313–366. és Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1936. 229–262. és 383–440.; *Szakály Ferenc*: Magyar diplomaták, utazók, rabok és renegátok a 16. századi Isztambulban. In: Szigetvári Csöbör Balázs török miniatúrái [1570]. *Szakály Ferenc* tanulmányával. Bp. 1983. (Bibliotheca Historica) és Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Ford., a bevezető tanulmányt írta: Kovács József László. A jegyzeteket írta: Fenyvesi László–Kovács József László. H. n., 1986. (Magyar Ritkaságok)

90 *Acsády Ignác*: A jobbágy-adózás 1564–1576-ban. In: *Uő*: Két pénzügy-történelmi tanulmány i. m. 135–236.

91 A táblázatot Kenyeres István kollégánk bécsi levéltári kutatásainak megjelenés alatt álló eredményei alapján állítottuk össze. Külön köszönjük szívességét, hogy az 1574 és 1576 közötti esztendőök átlagát bemutató adatokat kéziratából rendelkezésünkre bocsátotta. *Kenyeres I.*: i. m.

2. táblázat

**A királyi Magyarország éves jövedelmei az 1570-es évek közepén
(az 1574 és 1576 közötti esztendőök bevételeinek átlaga alapján)**

A jövedelem típusa	A bevétel nagysága r. f.*-ban	A tételeknek és az ország összjövedelmének százalékos aránya
<i>Magyar Kamara</i>		
harmincadok	115 688 ⁹²	15,1
hadiadó	43 370	5,6
az esztergomi érseki birtokok bevételei	58 660	7,6
szabad királyi városok adói	13 694	1,8
egyéb	14 603	1,9
<i>összesen</i>	<i>246 015</i>	<i>32,0</i>
<i>Szepesi Kamara</i>		
harmincadok	27 346	3,6
hadiadó	31 485	4,1
váruradalmak bevételei	105 600	13,8
nagybányai kamara bevételei	28 141	3,7
szabad királyi városok adói	8 603	1,1
egyéb	4 996	0,7
<i>összesen</i>	<i>206 171</i>	<i>27,0</i>
<i>Alsó-Ausztriai Kamara</i>		
harmincadok	151 328	19,8
a besztercebányai bányai igazgatás jövedelmei	106 235	13,9
a körmöcbányai bányakamara bevételei	35 724	4,7
váruradalmak bevételei	16 645	2,2
egyéb	3 204	0,4
<i>összesen</i>	<i>313 136</i>	<i>41,0</i>
<i>A királyi Magyarország bevételei mindösszesen</i>	<i>765 322</i>	<i>100,0</i>

* r. f. = rajnai (rénes) forint

Ferdinánd pénzügyi vezetése az 1540-es években az ország bizonyos jövedelmeinek kezelését a szintén 1527-ben, Bécsben felállított Alsó-Ausztriai Kamarára (*Niederösterreichische Kammer*) bízta. A harmincadok közül ide kerültek a fellendülő kereskedelemnek köszönhetően legjövedelmezőbb pozsonyi, óvári és szlavóniai határvámok, valamint a Garam menti réz- és nemesfémhányák is. Emellett a határvédelem ellátásban fontos szerepre hivatott magyaróvári és komáromi uradalmakat is e kamara felügyelte. A bécsi udvar ezen intézkedéseinek végrehajtását jelentősen elősegítette, hogy az említett jövedelmek egy részét már Mohács előtt is Mária királyné élvezte.⁹³ Így ő Németalföldre való távozását követően ezeket Ferdinánd számára biztosította. Mindezeknek köszönhetően a 16. század második felére a királyi Magyarország még mindig tekintélyes éves jövedelmeinek több mint 40 száza-

92 A krajcárra vonatkozó adatokat egész forintra kerekítettük.

93 *Gernot Heiß*: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505–1558) und ihre Verwaltung. 1–2. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 1974. 61–100. és 1976. 52–121.

lékát nem a magyarországi, hanem az udvarban székelő Alsó-Ausztriai Kamara igazgatta. Ráadásul az említett bevételi források a legstabilabb, legkönnyebben beszédhető jövedelmek voltak, miközben a két magyar kamara által kezelt, nehezen befolyó hadiadó és a végvárok uradalmainak bevételei jelentősen függtek mind a török portyázástól, mind az időjárás viszontagságaitól.

A Magyar Kamara a kialakult helyzetet már korán felismerte, hiszen 1549-ben a következő szavakkal panaszkodott Ferdinánd királynak: „Felségtek az e kamarájához tartozó összes jövedelmet elvette tőlünk és mások gondozására, igazgatására és rendelkezésére bízta – úgy, hogy ez a kamara a pusztá címen kívül szinte semmivel sem rendelkezik.”⁹⁴ Bár ez az állítás túlzó volt, a hadügy és a külügy mellett a magyar rendek lehetőségei valójában a pénzügyigazgatás terén is nagyon korlátozva voltak. Ráadásul tevékenységük ellenőrzésére a Magyar Kamaránál a kezdetektől fogva még egy német kamarai tanácsosi posztot (*deutsche Kammerstelle*) is létrehozta.⁹⁵ A Szepesi Kamara helyzete pedig már amiatt is különlegesnek számított, hogy legfőbb feladata a hadügyigazgatás és a végvárok kiszolgálása, vagyis nagyrészt katonai jellegű volt. Ez valóban megmutatkozott fenti bevételei megoszlásában és azok kifizetésében. A jövedelmeinek több mint fele a 16. század második feléig ugyanis a jelentősebb végváruradalmak (az egri, a szatmári és a tokaji) bevételeiből származott. Kiadásainak ezzel szemben megközelítőleg 70 százalékát fordította hadi célokra, miközben ugyanez az arány a Magyar Kamaránál csak mintegy 40 százalékra rúgott.⁹⁶ Ráadásul Kassán a kamara az 1570–1590-es években az idegen származású főkapitányok (Hans Rueber von Püchsendorf, Ferdinand zu Nogarol gróf és Christoph von Teuffenbach zu Mairhofen⁹⁷) erős ellenőrzése alatt állt. Pozsonyi társának ugyanakkor az ott székelő magyar országgyűlések jókora védelmet biztosítottak.

Összegzőképpen megállapíthatjuk: a Mohács utáni négy évtizedben a magyar rendek az államigazgatás három legfontosabb területén jelentős mértékben háttérbe szorultak. A had- és külügy központi irányítása teljességgel, valamint a katonai kérdések és a pénzügyek helyi, magyarországi igazgatásának egy igen meghatározó része is az új, bécsi kormányzervek hatáskörébe került. Bár egyetértünk a neves főkapitány és királyi tanácsos ghymeszi Forgách Simon 1588. évi megállapításával, miszerint „contra rerum series [a dolgok rendje ellen] vagy az, hogy valamely ország más idegenek tanácsával tartassék meg”.⁹⁸ Az objektív megítéléshez mégis

94 „Omnes proventus ad cameram Majestatis Vestrae pertinentes ab eadem sunt abstracti et aliorum curae et administrationi ac dispositioni commissi, ita ut pene nihil camera praeter nudum titulum habeat.” *Takáts Sándor: Az igazi szegény legények.* In: *Uő: Szegény magyarok.* Bp. [1927.] 23.

95 Az 1530–1560-as években Wolfgang Pichler, Georg Reichersdorffer, Paul Christoph Ambruster, Johann Sinzendorf, Johann Karling és Seifried Ribisch töltötték be a posztot. *Geccsényi Lajos: Német kamarai tanácsosok a Magyar Kamaránál.* (Kézirat, 2000.)

96 *Acsády I.:* A pozsonyi és szepesi kamarák i. m. és *Kenyeres I.:* i. m.

97 *Pálffy Géza:* Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”). *Történelmi Szemle* 1997. 257–288.

98 *Takáts S.:* Az igazi szegény legények i. m. 32.

hozzátartozik: ennek a helyzetnek a kialakulásában szerepet játszott az 1526 után létrejött különleges szituációhoz alkalmazkodni nehezen képes magyar rendek felelőssége is. Végeredményben az 1560-as évekre kénytelenek voltak tudomásul venni: az ország megmaradását biztosító védelmi rendszer fenntartásához nyújtott idegen segélyeknek és kényszerpályára kerülésüknek ez volt a legsúlyosabb, s már megváltoztathatatlan következménye. S jóllehet a bécsi béke eredményeinek köszönhetően ezen a helyzeten a 17. században majd enyhíteni tudtak, az 1526 utáni évtizedekben lezajlott változások évszázadokra meghatározták alapjaiban a Habsburg uralkodók és a magyar rendek kapcsolatát. Jelentőségük éppen emiatt Magyarország hosszú távú fejlődése szempontjából óriási volt.

5. Egy fontos út a császárvároson át vezet

Az ország legfőbb ügyeit tehát a 16. század közepétől igen hosszú ideig a magyar uralkodó bécsi udvarában irányították. A rendek közül ezek eldöntésébe csak azok számára nyílt érdemi beleszólás, akik a császárvárosban komolyabb kapcsolatokkal rendelkeztek. Ennek jelentőségét – miként bemutattuk – a Mohács utáni évtizedekben igen kevesek, csak a legtehetségesebbek ismerték fel. A 16. század második felétől viszont már valamivel többen voltak olyanok, még kisebb nemesi családok sarjai is, akik ezen az úton keresték felemelkedésüket és egyúttal az ország ügyeinek előmozdítását.⁹⁹ Legkiválóbb példaként erdődi Pálffy Miklós pályája szolgál, aki pozsonyi ispánból emelkedett az ország bárói és legbefolyásosabb, idegenben is legismertebb politikus hadvezérei közé.¹⁰⁰

Pálffy páratlanul felfelé ívelő pályája a bécsi út jelentőségének felismerésével állt összefüggésben. Apja aligha véletlenül adta apródnak a császár udvarába, ahol egész ifjúkorát töltötte.¹⁰¹ Ennek későbbi életútja szempontjából óriási jelentősége

99 Számukról és szerepükről kiválóan tájékozódhatunk a nagy számmal fennmaradt úgynevezett udvartartási jegyzékekből (*Hofstaatverzeichnisse*): ÖStA, HHStA, Obersthofmeisteramt, Sonderreihe, Schachtel 181–183. Bár ezekből a magyarokat a 16. századra vonatkozóan már csaknem teljesen kigyűjtöttük, jelen közleményben nincs terünk a probléma részletes elemzésére. Az udvartartásra és az ott szolgáló tisztségviselőkre ld. *Ivan Ritter von Žolger*: Der Hofstaat des Hauses Österreich. Wien–Leipzig, 1917. (Wiener Staatswissenschaftliche Studien 14.)

100 Pálffy Miklós életpályájának monografikus feldolgozása a további kutatások feladata. Az alábbi rövid összegzéshez – a Pálffy család Bécsben és Pozsonyban őrzött levéltáraiban (ÖStA, HHStA, Archiv Pálffy, ill. Slovenský Národný Archív, Bratislava; Ústredný Pálffyovský Archív) végzett kutatásaink mellett – az alábbi munkákat használtuk: *Jedlicska Pál*: Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600. (Eredeti történeti forrásmunka.) Eger, 1897.; *Bodó László*: Pálffy Miklós a győri hős. Bp. 1992. (Vitézek, várkapitányok, hadvezérek, generálisok) és *Szabó Péter*: Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós vitézi kultusza. In: Tata a tizenöt éves háborúban. (Tatán 1997. május 23-án megtartott tudományos ülészen elhangzott előadások anyaga.) Szerk. Fatuska János–Fülöp Éva Mária–Gyüsi László. Tata, 1998. (Annales Tataienses I.) 139–147.

101 „in aula Maiestatis Caesareae educatus”. ÖStA, FHKA, HKA, Familienakten, B–P. 22. fol. 20–21.

volt. Pálffy ugyanis apródként, majd kamarásként már ifjúkorában megismerte, sőt részben barátjának tekinthette azokat az alsó-ausztriai és német nemesifjakat, akik két évtized múlva a Habsburg Birodalom egész politikáját, had- és pénzügyeit irányították. Az udvari szolgálat után ismereteit nagy európai körúton gyarapította, ahol újabb nyelveket sajátított el. Számára ennek köszönhetően a soknyelvű császári udvarban való kommunikáció sem jelentett nehézséget. 1581-ben azután látszólag szinte a semmiből emelkedett az ország bárói közé. Valójában azonban már ekkor tekintélyes ismeretséggel bírt, melynek száalai egészen a Német-római Birodalomig vezettek. Ennek eredménye hamarosan meghozta gyümölcsét. 1583 nyarán a magyar főnemes Augsburgban feleségül vette a korabeli Európa egyik legjelentősebb bankárfamíliájából származó Fugger Máriát. A házasság – páratlan gazdasági előnyei mellett – örökre megerősített garanciát jelentett Pálffy számára mind a birodalomban, mind az örökös tartományokban a befogadásra, az elismertségre és a megbízhatóságra.

Az elkövetkező évtized mindezt tökéletesen igazolta. Pálffy magyar nemes létére 1584-ben már azt a komáromi főkapitányi tiszteletet töltötte be, amelyet a 16. század közepétől a török kor végéig mindig és csakis az udvar számára megbízható, idegen (főként osztrák és német) főtiszték láttak el. Egyedül Pálffy jelentett kivételt. Ez a kivétel valójában mégsem tartott sokáig, hiszen a magyar főnemes 1589-től már alsó-ausztriai, 1597-től pedig már cseh „állampolgár” is volt.¹⁰² Ugyancsak egyedül az egész 16–17. században. A páratlan elismertség ráadásul nála komoly felkészültséggel és tehetséggel párosult. Ezt bizonyította, hogy 1589-től már bányavidéki végvidéki és dunáninneni kerületi, 1594-től pedig egyidejűleg még komáromi főkapitány is volt. Sőt, miután a következő esztendőben Esztergom keresztény kézre került, előbbi posztjai mellé még a végvár irányítását is feladatul kapta. A féltett császárváros teljes Duna menti védelme ekként egy magyar főúr kezében volt. A Bécsbe vezető török utat szinte egyedül ő ellenőrizte.

Pálffy ezen tisztségeiben komoly befolyást gyakorolhatott a magyarországi hadügyekre és egyéb politikai kérdésekre. A *Hofburg* legbefolyásosabb körei pedig adtak szavára. Az országgyűlésen való rendi ellenállás helyett tehát ő inkább ezt az utat választotta arra, hogy a Magyarország sorsát meghatározó döntésekre hatást gyakoroljon. Bár gyakran kellett kompromisszumokat kötnie, sokasodó tisztségei és komoly katonai sikerei (1593–1594: téli hadjárat, 1598: Adolf von Schwarzenbergel Győr visszavétele) eredményes tevékenységről tanúskodtak. A 16. század végén a magyar rendek – a sérelmi politika minden fortélyát bevetve – együttesen sem tehettek annyit egy-egy hadügyi kérelmük kedvező elbírálásáért, mint amennyi Pálffynak megadatott. Azt, hogy ez valóban így volt, kiválóan tanúsítják az elfogultsággal nem vádolható kortárs, a bécsi béke kidolgozásában oly fontos szerepet

102 *Elisabeth Gisela Schimka*: Die Zusammensetzung des niederösterreichischen Herrenstandes von 1520–1620. Wien, 1967. 190–191. (Kéziratoss disszertáció) és Die böhmischen Landtagsverhandlungen und Landtagsbeschlüsse vom Jahre 1526 an bis auf die Neuzeit. Hrsg. Königlich Böhmisches Landesarchiv. IX. 1595–1599. Prag, 1897. 399.: N° 304.

játszó Illésházy István szavai: „Minthogy [Pálffy] az császárnak udvarában nevelkedett fel, és komornyikja is volt, és felesége is német nagy nemzet volt, neki mégis többet hittek, de az többi magyaroknak senkinek sem hittek.”¹⁰³

6. A rendi politizálás jelentősége

A magyar rendeknek a század második felére pusztán a belpolitika irányítása és az igazságszolgáltatás jutott.¹⁰⁴ A megváltoztathatatlan helyzetet az 1569. évi pozsonyi diétán az alábbi szavakkal jellemezték: „Őfelsége kegyesen kijelentette, hogy azokat az ügyeket, amelyek az igazságszolgáltatást, valamint az ország jogait és szabadságait illetik, a magyar tanácsban; a pénzügyi vonatkozásúakat a kamarában; a hadügyi kérdéseket pedig – az eddig követett gyakorlat szerint – a Haditanácsban fogja tárgyalatni.”¹⁰⁵ A további időszakban a hatalmi egyensúly fenntartásához nélkülözhetetlen rendi politizálás legfőbb feladata kettős jellegű volt: A rendek egyrészt – szabadságjogaik általános védelmezése mellett – a fenti két területen továbbra is meg kívánták őrizni kizárólagos vezető szerepüket. Másrészt, ha a sokat emlegetett három legfontosabb ágazat központi irányításában kialakult helyzetet nem is változtathattak, mindent megtettek, hogy legalább magyarországi pozícióikat vissza nyerhessék.

Az előbbi területen a rendek politizálása teljes eredményt hozott. Valójában azonban e téren nem folyt igazi küzdelem az udvarral. Bécsben ugyanis korán felismerték, hogy az újabb konfliktusok nem használnak kedvezően alakult magyarországi pozícióknak, sőt egyenesen rontják azokat. Olykor ezért kisebb-nagyobb engedményekre hajlandóak voltak, amelyeket a szívósan kitartó rendek egyúttal saját eredményeiknek könyvelhettek el. Kiváló példaként szolgál erre, hogy a magyar várfeladók feletti ítélkezést – amely a középkorban az országgyűlés különleges bíróságának privilégiuma volt – nem rendelték a Haditanács feladatkörébe. Mivel ez súlyosan sértette volna a rendek kiváltságait, úgy döntöttek, felesleges újabb konfrontáció vállalása a csekély jelentőségű és számukra komoly jogi nehézségeket jelentő kérdésben. A bécsi hadvezetés engedékenysége persze nem pusztán jóindulatból származott, hanem a magyar rendek ellenállásának eredményeképpen is. Az 1550-es évek közepén ugyanis még fennállt a veszélye annak, hogy a magyar tisztek

103 Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. és Hídvégi Mikó Ferencz históriája 1594–1613. Bíró Sámuel folytatásával. Közli: Kazinczy Gábor. Pest, 1863. (Monumenta Hungariae Historica/Magyar történelmi emlékek II. Scriptores/Írók VII.) 43.

104 A két terület részletes feltérképezése ez ideig még nem történt meg. A leghasználhatóbb munkák: Magyar országgyűlési emlékek i. m. és Bónis György–Degré Alajos–Varga Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története. 2. bőv. kiad. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 1996. 82–189.

105 „Majestas Sua benigne declaravit: quae justitiam, jura libertatesque regni concernunt, in Hungarico [consilio], quae cameralia, in camera, quae vero bellica negotia sunt, in Bellico Consilio (more hactenus observato) tractari.” 1569: 38. tc. 1. §. CJH 604–605.

felett a későbbiekben ne a magyar diéta törvényszéke hozza meg döntését, hanem egy részben magyarokból, részben idegenekből delegált ítélőszék.¹⁰⁶

A hadügy és a határvédelem helyi igazgatásának területén viszont a bécsi békéig a rendek szinte semmit sem tudtak pozícióikon javítani. Ebben jelentősen akadályozta őket, hogy Nádasdy Tamás¹⁰⁷ nádorsága (1554–1562) után az udvar 1608-ig keményen ellenállt azon erőfeszítéseiknek, melyek a megüresedett *palatinusi* méltóság betöltésére irányultak. (Bécs ugyanakkor sohasem törekedett arra, hogy a számára teljesen idegen magyar rendi intézményeket osztrák mintára átalakítsa vagy esetleg felszámolja. Erre persze valószínűleg nem is lett volna képes.) Noha Nádasdy a jó bécsi kapcsolatokkal rendelkezők körébe tartozott, a rendek első embereként nem vált a bécsi hadvezetés kiszolgálójává. Kiváló érzékkel próbálta meg a nádor hadügyi jogkörét régi állapotába visszahelyezni. Bár tisztában volt azzal, hogy a külföldi segélyek miatt teljességgel ez nem lehetséges, eredményei önmagukért beszéltek. Az 1556. évi babócsai hadjárat¹⁰⁸ – 1526 után először – már nem pusztán egy idegen főhadparancsnok, hanem Nádasdy nádor és Sforza Pallavicini főhadimarsall¹⁰⁹ közös irányítása alatt folyt. A sárvári nagyúr nádorként még a dunántúli kerületi főkapitány feladatkörét is magának szerezte meg. Sőt ebben a posztjában mindent megtett annak érdekében, hogy befolyást gyakoroljon az idegen főtisztek (Adam Gall zu Loßdorf, majd Eck zu Salm und Neuburg gróf) által kormányzott győri végvidék irányítására is. Noha tudta, hogy e törekvése teljes eredményt nem hozhat, a rendek jogainak megerősítése érdekében olykor meg-megszorongatta a bécsi hadvezetést. Tette ezt főként azokban az esetekben, amikor Pozsonyban éppen országgyűlést tartottak, hiszen ekkor az udvar a hadiadó és az ingyenn munka megszavaztatása érdekében amúgy is engedményekre kényszerült.¹¹⁰

Nádasdy nádorságát évtizedekig nem feledték Bécsben. Az udvar makacs visszautasító álláspontja a nádori poszt újabb betöltésére a 16. század második felében ezen „élményekkel” volt magyarázható. A következő évtizedek főpap-helytartói pedig nem voltak sem olyan tehetségesek, sem olyan befolyásosak, sem annyira vagyonosak, hogy Nádasdy szerepét pótolhatták volna. Mindezek ellenére a belpolitika és az igazságszolgáltatás irányításában elévülhetetlen érdemeik voltak. E téren különösen a Németalföldet is megjárt humanista főpap, Oláh Miklós tevékenysége

106 Pálffy Géza: Várfeladók feletti ítélkezés a 16–17. századi Magyarországon. (A magyar rendek hadügyi jogkörének kérdéséhez.) Levéltári Közlemények 1997. 199–221.

107 Nádasdy életének monografikus feltárásával még ugyancsak adós a magyar történetírás. A legújabb kutatások eredményei: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999. (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai 3.)

108 Bende Lajos: Sziget 1556. évi ostroma. Hadtörténelmi Közlemények 1968. 281–310.

109 Pallavicini életpályájára és különösen magyarországi szolgálatára ld. Pálffy G.: A császárváros védelmében i. m. 73–97. és 254–255., valamint ÖStA, KA, Memoiren 28/1334/11. pp. 195–227.

110 Pálffy G.: A császárváros védelmében i. m. 109–119.

figyelemre méltó.¹¹¹ A helytartó tisztét Nádasdy halála után, 1562 és 1568 között betöltő esztergomi érsek ugyanis az 1550-es évektől udvarában olyan politikusi és értelmiségi „gárdát” nevelt fel, amely később egészen a század végéig irányította a királysági belpolitikát és igazságszolgáltatást. Radéczy István és Fejérváry István utóbb szintén helytartók (1573–1585, illetve 1587–1596), a történetíróként is ismert Istvánffy Miklós pedig a nádor igazságszolgáltatási feladatait ellátó nádori helytartó (1581–1608) lett. Rajtuk kívül ebben az időben pusztán még néhány nagybirtokos főúr számított a hazai politikában, úgymint Nádasdy Ferenc, Zrínyi György, Dobó Ferenc, Báthory István, valamint Batthyány Ferenc és természetesen Pálffy Miklós.

Ez a világi és egyházi nagybirtokos réteg rendi kiváltságai védelmében az udvarral az országgyűléseken folytatta kitartó küzdelmét, amely a királyi Magyarországon már a 16. században is kétkamarás testület volt.¹¹² Bár a had-, kül- és pénzügy terén elszenvedett vereségen nem változtathattak, politikájuk mégis hozott néhány igen fontos eredményt. A perszonálunióba került magyar királyság még államigazgatásának korlátozása ellenére is önálló ország maradt. Sőt: minden ellentétes elképzeléssel szemben Bécs a 16–17. században egyáltalán nem kívánta Magyarországot örökös tartományai közé kényszeríteni. De a Habsburgok a magyar rendiség számukra teljesen idegen szervezetét sem akarták osztrák vagy birodalmi mintára átalakítani. A császárvárosban ugyanis jól tudták, hogy a magyarországi határvédelmi rendszer fenntartása az egész közép-európai Habsburg Birodalom szempontjából sokkal fontosabb, mint az ennek összeomlását veszélyeztető politikai konfliktusok felvállalása. Ráadásul az osztrák területek oltalmazásában jelentős nagybirtokai révén a magyar főnemességnek is meghatározó szerepe volt, még ha ez pusztán a török hódítás fő irányán kívül eső országrészek katonai igazgatását jelentette.

A magyar rendek összességében minden nehézség ellenére a 16. században sokkal kedvezőbb helyzetben voltak, mint osztrák vagy erdélyi társaik. Olyan kemény uralkodói fellépésekre, sőt néha már brutális eseményekre, mint amilyenek a bécsúj-helyi vérfürdő idején Ausztriában vagy a század második felében Erdélyben több ízben történtek,¹¹³ nem kellett számítaniuk. Erejük jelentőségére kiválóan utal, hogy

111 Oláh politikai pályájának teljes körű feltárása éppen ezért alapvető fontosságú lenne. Az eddigi szerény eredményekből ld. *Sörös Pongrác*: Ötven év Oláh Miklós életéből. Katolikus Szemle 1903. 327–343. és 416–432.; *Vojtech Bucko*: Mikulas Oláh a jeho doba 1493–1568. Bratislava, 1940.; *Bartoniak Emma*: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt. Bp. 1975. 24–34. és *Beke Margit*: Oláh Miklós tevékenysége az esztergomi érseki székben (1553–1568). In: Kezds és újrakezds. A Szent Adalbert székesegyház és Oláh Miklós jubileuma. Szerk. Beke Margit. Bp. 1993. (Strigonium Antiquum 2.) 19–24.

112 Magyar országgyűlési emlékek i. m. és *Benda Kálmán*: Az országgyűlések az újkori magyar fejlődésben. In: *Benda Kálmán–Péter Katalin*: Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben. Bp. 1987. (Előadások a Történettudományi Intézetben 6.) 3–12.

113 Báthory Zsigmond fejedelem 1592-ben előbb egyik legbefolyásosabb tanácsosával, abafáji Gyulay Pállal, a következő esztendőben Gálffy János főudvarmesterrel, majd 1594 kora őszén szinte a teljes ellenzéki táborral leszámolt. Az ekkor kivégzett Kovacsóczy Farkas kancellár utóda, Jósika István négy esztendő múlva azonban szintén vérpádon végezte. Erdély története. I. i. m.

vezető szerepüket megőrizték a helyi közigazgatás, a vármegyék életében és az ország gazdaságának irányításában is. De elsősorban ennek a királysági nemességnek volt az érdeme a hódoltság mintegy Magyarország részeként való megtartása is.¹¹⁴ Emellett pedig a magyar nyelv és irodalom, valamint a protestantizmus támogatásában, majd a katolicizmus megújításában is óriási érdemeik voltak.¹¹⁵

Ezen tevékenység ismeretében a királysági nemesek és a rendek nem illethetők azokkal a méltatlan jelzőkkel (megalkuvó, tunya stb.), mint amilyenekkel a magyar történetírás egyes irányzatai őket az elmúlt évtizedekben jellemezték. Ők ugyanis – a nehézségek ellenére – sem a könnyebbnek tűnő Sztambulba vezető,¹¹⁶ hanem a Bécsbe vivő rögs út mellett döntöttek. Ennek legfontosabb okára 1555-ben egyik jeles képviselőjük, Zay Ferenc későbbi kassai főkapitány (1560–1565) Konstantinápolyban meggyőzően világított rá. Midőn a nagyvezír az alábbi kérdést intézte hozzá: „Te magyar vagy, ti magyarok miért nem nyugodtok meg, a német disznóktól térjetek át végre a hatalmas császárhoz [értsd: a szultánhoz]. Királyotok úgyszemint törődik veletek, a németek jobban gyűlölnék benneteket, mint minket.”, Zay a következőket válaszolta: „Nem helyes ez a beszéd, mert igaz ugyan, hogy a nyelvnek varietása [különbsége] megkülönbözteti a németet, spanyolt, olaszt, franciát, csehet, lengyelt, magyart, de egy és ugyanazon vallás köt össze bennünket, mert mindnyájan ugyanazon Istent hisszük.”¹¹⁷ Hozzátehetjük még: mindezen népeket vallásán kívül ugyanaz az európai keresztény kultúra kötötte össze. A magyar rendek legkiválóbbjai elsősorban ennek megőrzése és az ebben való megmaradás érdekében választották a nehézségekkel teli bécsi utat – bár kétségtelen, hogy döntésükben saját érdekeik is meghatározó szerepet játszottak.

A 17. század elejétől helyzetük még kedvezőbbé vált. Bocskai István hajdúinak felkelését (1604–1606)¹¹⁸ kiválóan használták fel az előző évszázadban korlátozott pozícióik erősítésére: elsősorban a nádori tisztség újrabetöltésével, a felső-magyar-

114 Ld. a 2. jegyzetben idézett munkákat.

115 Az erre vonatkozó jelentős irodalomból a teljesség igénye nélkül ld. (megjelenésük sorrendjében): *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922. (Reprint az Állami Könyvterjesztő Vállalat gondozásában: 1986.); *Uő*: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp. 1977. (Humanizmus és Reformáció 6.); *Horváth János*: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. 2. kiad. Bp. 1957.; *Balázs János*: Sylvester János és kora. Bp. 1958.; *Klinczay Tibor*: Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában. In: *Uő*: Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 9–31.; *Barlay Ö. Szabolcs*: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986.; *Lukács László SJ–Molnár Antal*: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 357–368.; *Szabó András*: Republica litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról. Bp. 1999. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 2.) és *Ács Pál*: Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában. Vigilia 1999. 360–374.

116 *Barta G.*: A Sztambulba vezető út i. m.

117 *Szekfi Gy.*: i. m. 113–114.

118 *Nagy László*: A Bocskai szabadságharc katonai története. Bp. 1961.; *Andrea Molnár*: Fürst Stefan Bocskay als Staatsmann und Persönlichkeit im Spiegel seiner Briefe (1598–1606). München, 1983. (Studia Hungarica 23.) és *Benda Kálmán*: Bocskai István. 2. kiad. Bp. 1993.

országi főkapitányság katonai posztjainak magyarok által történő irányításával, valamint vallásszabadságuk kimondásával. Az 1606. június 23-án kötött bécsi béke, majd az ezt törvényerőre emelő 1608. évi pozsonyi diéta határozatai ezen helyzet-felismerésüknek voltak kiváló eredményei. Az 1606. december 29-én elhunyt fejedelem azonban nemcsak hajdúfelkelésével nyújtott számukra rendi jogaik érvényesítéséhez és védelméhez tetemes muníciót. Bocskai politikai végrendeletének alábbi szavai kiváló tanácsként szolgáltak számukra az erdélyi fejedelemségre vonatkozó elképzeléseik terén is: „Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunk erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik [értsd: a királyi magyarországiaknak] is oltalmokra, javokra léssen.”¹¹⁹ A királysági rendek tehát felismerték, hogy az erdélyi fejedelemség különállásából komoly hasznot húzhatnak saját jogaik és kiváltságaik védelméhez és érvényre juttatásához. A 17. században ez a felismerés lett rendi politizálásuk egyik vezérelve.

GÉZA PÁLFFY

THE COURT IN VIENNA AND THE HUNGARIAN ESTATES IN THE 16TH CENTURY

Until now Hungarian historians have paid scant attention to the network of relationships that existed between the estates of the Kingdom of Hungary and the royal Hungarian court in Vienna in the period after 1526. Yet this is one of the most important subject areas of early modern Hungarian history, because knowledge of it allows us to form a more accurate impression of relations between the Habsburg Empire and the Kingdom of Hungary. (The two entities were joined in a personal union after the battle of Mohács.) The study aims to fill the gaps in our knowledge by summarising the results of research undertaken in the archives of Vienna and Budapest over the past decade.

Following the defeat at Mohács, both the Hungarian estates and Archduke Ferdinand of Austria (who was elected king of Hungary in December 1526) faced considerable difficulties and limitations. Indeed, for the archduke, who was already confronted with numerous problems in the old Austrian provinces (e.g. the opposition of the estates to his efforts to centralise, the spread of the Reformation, peasant revolts etc.), there was really no other choice but to acquire the Hungarian crown (if necessary by force). The Habsburg empire needed Hungary both as a line of defence against the powerful Ottoman armies led by Sultan Suleyman and for reasons linked to the empire's great power status. Economic considerations were also of vital significance. Nevertheless, the administration of the kingdom of Hungary was no easy task, owing to incessant warfare with the Ottomans (and their vassal János Szapolyai) and to the actions of the Hungarian estates.

At the end of the medieval era, as in other parts of Europe, the Hungarian estates represented a considerable force. After 1526, however, they found themselves in a completely new situation. Hungary's own resources were insufficient to halt the advance of the Turks, who attacked repeatedly and even took up positions in the middle of the country after their occupation of Buda in 1541. The estates were therefore in desperate need of

¹¹⁹ Magyar történelmi szöveggyűjtemény. II/1. 1526–1790. Szerk. Sinkovics István. Bp. 1968. 376.: N° 63.

foreign military and financial assistance. At the same time, with Ferdinand as the proclaimed king of Hungary, the formerly independent royal Hungarian court became unified with the court of the Austrian archduke, Czech king, and—after the abdication of Charles V in 1556—Habsburg emperor in Vienna. For the Hungarian estates this meant that the greatest opportunities for putting forward their interests were to be had in Vienna. Still, for linguistic and other reasons, they found it very difficult to adjust to court life in Vienna. Moreover, they were forced to spend much of their time and energy in defending their properties in Hungary.

Both the slow rate at which the Hungarian estates adjusted to court life in Vienna as well as the indispensable nature of the military and financial assistance had long term consequences. During the four decades after Mohács, the estates were pushed into the background in three crucial areas of state administration. National defence and foreign affairs became the prerogative of the new government bodies established by King Ferdinand in Vienna, while other military affairs, as well as the finances of Hungary, were administered in part by these same bodies. The only areas in which the estates were able to maintain their (formerly extensive) influence—as a result of their determined political efforts in the national assemblies—were domestic affairs and the administration of justice. Changes in the relationship between the court in Vienna and the Hungarian estates in the decades that followed 1526 thus determined the nature of relations between the Habsburg empire and the kingdom of Hungary for a period of centuries. Despite the grave consequences, this was the only way that Hungary could avoid the occupation of the whole country by the Ottomans and the extinction of Hungarian statehood.

FODOR PÁL

Máltai kalózok, török rabok és francia kereskedők a Földközi-tengeren a 17. század elején

A Földközi-tenger történetével foglalkozó történészek az 1580–1680 közötti száz évet a kalózkodás egyik aranykorának tekintik. A kereskedelem eme sajátos válfaja sohasem hiányzott a Mediterráneumból, ám az 1574 utáni politikai klíma kifejezetten kedvezett neki. Ebben az évben zajlott le az utolsó nagy összecsapás az oszmánok és a spanyolok között, majd 1580-ban a két tengeri nagyhatalom fegyverszünettel zárta le az évtizedek óta folyó, s formálisan oszmán győzelemmel végződött földközi-tengeri „világháborút”.¹ Ahogy megszűnt a nagy háború, romlásnak indult a két birodalom félelmetes tengeri hadereje. Különösen gyorsan és látványosan csökkent az oszmán flotta mérete és nőtt technológiai lemaradása.² Ez a haderő az 1570-es években még rendszeresen látogatta a tenger nyugati medencéjét, de a kilencvenes években már csak elvétve mozdult ki a Földközi-tenger keleti feléből.³ A tenger „rendőreinek” visszahúzódása, tétlensége miatt védtelenül maradt vagy gyengén őrzött vizekre, partokra és szigetekre „tengeri farkasok” nyomultak be, akiknek száma napról napra gyarapodott, s akik egyre vakmerőbben csaptak le minden lehetséges zsákmányra: hajóra, élelemre, szövetre, pénzre és emberre.⁴

A mediterráneumi kalózkodás már régóta sajátos, csak rá jellemző jegyekkel rendelkezett. Miután a kereszténység és az iszlám nagy összecsapása a 16. század elején mindkét oldalon az erők összefogását követelte meg, a korábban alkalmi, „megélhetési” bűnözést folytató helyi elemeket mind az oszmán, mind a spanyol

1 A kifejezés *Andrew C. Hess*től származik: *The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War*. *International Journal of Middle East Studies* 1973. 55–76. Vö. *Uő*: *The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean History. Past and Present* 1972. 53–73.

2 *Andrew C. Hess*: *The Forgotten Frontier. A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*. Chicago and London, 1978. 209.; *Fodor Pál*: *Két szárazföldi háború között. Oszmán tengeri előkészületek 1590–92-ben*. *Hadtörténelmi Közlemények* 1994. 2. sz. 8–12.

3 *Alexander H. de Groot*: *The Ottoman Mediterranean since Lepanto (October 7th, 1571)*. *Naval Warfare during the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. *Anatolica* 1994. 269–293.; *Fodor Pál*: *The Organisation of Defence in the Eastern Mediterranean at the End of the Sixteenth Century*. Előadás a *Kapudan Pasa* c. nemzetközi konferencián (Rethymon, Kréta, 2000. jan. 7–9.).

4 *Fernand Braudel*: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. II. Bp. 1996. 915–941.

birodalom igyekezett a maga szolgálatába állítani, hogy államilag felügyelt kalózkodással is bomlassza az ellenfél védelmi rendszerét és háterszágát. Ilyen módon a kalózkodásban bizonyos normarendszer vagy szokásjog alakult ki, amelyet többé-kevésbé az egész Földközi-tengeren igyekeztek betartani. A kalózhajók többnyire valamelyik király vagy fejedelem engedélyével, úgynevezett pátenslevéllel (*patente di corso*) futottak ki a tengerre. A kalózok használhatták a megbízó valamelyik kikötőjét, baj esetén védelmet kaptak tőle, ennek fejében viszont át kellett adniuk a zsákmány előre meghatározott részét (mint ahogy a hajó személyzetével és a vállalkozás pénzelőivel is osztozniuk kellett). Ha a pártfogó állam jelentősebb tengeri hadjáratba fogott, akkor elvárta kalózeitól, hogy csatlakozzanak a hajóhadhoz. Az állami felügyelet korlátozta a kalózok szabadságát, hiszen az azonos vallásúakat vagy a politikai szövetségeseket elvben nem volt szabad bántaniuk, s csak a pátenslevelekben megszabott területeken és időhatáron belül mozoghattak. Mindézek miatt a mediterrán kalózt megkülönböztették a közönséges tengeri rablótól. Az előbbi neve *corsaro*, *corsaire*, magáé a kalóz-expedícióé pedig *corso*, *course* volt; ezzel szemben a korlátot, kíméletet és viselkedési szabályokat nem ismerő, mindenkire tetszésük szerint rátámadó banditákat a *pirata*, *pirate* szóval illették, akcióikat pedig *pirateria*-nak, *piraterie*-nek nevezték. A 16. század végére azonban fokozatosan csökkent a kétféle típus közötti különbség, és a Földközi-tengeren is terjedtek a piráták által alkalmazott módszerek, amiben nem kis részük volt az Atlanti-óceánról érkező „idegenek”-nek.⁵

Az 1580 és 1680 közötti időszakban a számos helyi „kisvállalkozó” mellett (a keleti medencében a törökök ezeket *levend*-eknek nevezték)⁶ négy nagy csoport járult hozzá meghatározó módon a zsákmányoló gazdaság ismételt fellendüléséhez.⁷ Az Adria-tengeren, a dalmáciai partvidéken az ún. *uszkokok*, vagyis délszláv menekültek hoztak létre rettegett kalóz-szervezetet. Ezek a hihetetlenül szívós és kegyetlen emberek, akik inkább a tengeri bandita, a piráta kategóriájába sorolhatók, alacsony létszámuk ellenére, Habsburg és pápai támogatással, a 16. század végére már

5 *F. Braudel*: i. m. 916–917. Még precízebb osztályozást ad: *Michel Fontenay*: La place de la course dans l'économie portuaire: l'exemple de Malte et des ports barbaresques. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 1988. 1321–1325. és *Michel Fontenay–Alberto Tenenti*: Course et piraterie méditerranéennes, de la fin du Moyen Age au début du XIXe siècle. In: *Course et Piraterie*. Paris, 1975. 87–134.

6 *Mustafa Cezar*: Osmanlı tarihinde levendler. Istanbul, 1965.; *Nicolas Vatin*: L'Empire ottoman et la piraterie en 1559–1560. Előadás a *Kapudán Pasa* c. konferencián (ld. a 3. jegyzetben).

7 A 15–18. századi földközi-tengeri kalózkodással terjedelmes szakirodalom foglalkozik, sőt, az utóbbi időben egyfajta „robbanás” figyelhető meg a témában. Magam a későbbiekben idézendő munkákon kívül a következő összefoglaló leírásokat használtam: *Otto Eck*: Seeräuberi im Mittelmeer. *Dunkle Blätter europäischer Geschichte*. München–Berlin, 1940., főleg 135–188.; *F. Braudel*: i. m. 915–941.; *Alberto Tenenti*: Naufrages, corsaires et assurances maritimes à Venise 1592–1609. Paris, 1959. 11–65.; *Uő*: Piracy and the Decline of Venice 1580–1615. London, 1967.; *Andreas Rieger*: Die Seeaktivitäten der muslimischen Beutefahrer als Bestandteil der staatlichen Flotte während der osmanischen Expansion im Mittelmeer im 15. und 16. Jahrhundert. Berlin, 1994. (Islamkundliche Untersuchungen 174.)

hatalmas károkat okoztak a velencei és a török hajózásnak.⁸ A második nagy központ a nyugaton Barbariának (*Barbary, Les Barbaresques*) nevezett Észak-Afrikában alakult ki, ahol az isztambuli fennhatóság alól fokozatosan önállósuló Algír, Tunisz és Tripoli mindinkább a tengeri rablóvállalkozások szolgálatába állította katonai és gazdasági erejét. Az észak-afrikai kalózkok nemcsak a Földközi-tenger nyugati felét kalandozták be, hanem az Adriára, a Levantéra, sőt a 17. században az Atlanti-óceánra is kiterjesztették zsákmányszerző akcióikat.⁹ A harmadik csoportot két, egymással olykor szövetségben is harcoló katonai rend alkotta. Az egyiket, a Szent István lovagrendet a toszkán nagyherceg, Cosimo Medici hozta létre 1562-ben Pisában. A másik a fényes múlttal rendelkező jeruzsálemi Szent János lovagrend volt, amely 1530 óta Máltán tartotta székhelyét. A két harcos rend hajói eleinte jobbára a tenger nyugati és középső részén (az észak-afrikai partoknál) cirkáltak, de 1580 után a Földközi-tenger keleti medencéjébe, a Levantéba tették át tevékenységük fő színterét.¹⁰ Végül, negyedikként, ugyancsak 1580 után, az ún. északiak (tkp. nyugatiak: *ponentini*): az angolok és a hollandok kapcsolódtak be a „Belső-tengeren” folyó zsákmányszerzésbe. Az angolok mintegy mellékfoglalkozásként, kereskedelmi és fuvarozási tevékenységük kiegészítéseképpen úzték a banditizmust, ám ezt olyan kíméletlen erőszakossággal tették, hogy a „helyiek” hamarosan a Mediterráneum legnagyobb rablóinak, igazi pirátáknak tekintették őket.¹¹ Az 1580 utáni kalózháború mindenki háborúját jelentette mindenki ellen. Miközben a nyugat-európai kereskedő hatalmakkal a 17. században szabályos hadjáratokat kellett

8 *Ekkehard Eickhoff*: Die Uskoken in der Adria. Ein Kapitel südeuropäischer Seegeschichte. Annales Universitatis Saraviensis. Philosophie – Lettres 1956. 196–226.; *A. Tenenti*: Piracy and the Decline i. m. 3–15.; *Maurice Aymard*: XVI. yüzyılın sonunda Akdeniz’de korsanlık ve Venedik. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 1962. 220–223.; *Benda Kálmán*: Az uszkokok Tiszántúltra telepítésének terve 1605–1608-ban. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1977. 195–199.; *Catherine Wendy Bracewell*: The Uskoks of Senj. Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth Century-Adriatic. Ithaca–London, 1992.

9 *Sir Godfrey Fisher*: Barbary Legend. War, Trade and Piracy in North Africa 1415–1830. Oxford, 1957.; *F. Braudel*: i. m. 931–936.; *Salvatore Bono*: I corsari barbareschi. Torino, 1964.; *A. Tenenti*: Piracy and the Decline i. m. 16–31.; *M. Aymar*: i. m. 223–225.; *Peter Earle*: Corsairs of Malta and Barbary. London, 1970. 23–94.; *Jamil M. Abun-Nasr*: A History of the Maghrib in the Islamic Period. Cambridge–New York–stb., 1987. 159., 165–166.; *M. Fontenay*: La place de la course i. m. 1321–1347.; *A. Rieger*: i. m. 36–443.; *J. Nagy László*: Magyar származású kormányzó Algírban 1580–1582. Világtörténet 1998. tavasz–nyár, 45–49.; *Daniel Panzac*: Les corsaires barbaresques. La fin d’une épopée 1800–1820. Paris, 1999.

10 *F. Braudel*: i. m. 923–930.; *S. Bono*: i. m. 116–135.; *A. Tenenti*: Piracy and the Decline i. m. 32–55.; *M. Aymar*: i. m. 225–226.; *P. Earle*: i. m. 97–271.; *Michel Fontenay*: L’Empire ottoman et le risque corsaire au XVIIe siècle. Révue d’histoire moderne et contemporaine 1985. 185–208.; *Uő*: La place de la course i. m. 1321–1347.; *Uő*: Corsaires de la fois ou rentiers du sol? Les Chevaliers de Malte dans le „corso” méditerranéen au XVIIe siècle. Révue d’histoire moderne et contemporaine 1988. 361–384.

11 *G. Fisher*: i. m. 137. skk.; *F. Braudel*: i. m. 666–689.; *A. Tenenti*: Piracy and the Decline i. m. 56–86.; *M. Aymar*: i. m. 227–229.; *Richard Tilden Rapp*: The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Rivalry and the Commercial Revolution. The Journal of Economic History 1975. 499–525.; *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Ed. by Halil İnalcık with Donald Quataert. Cambridge, 1994. 376–377.

indítaniuk az észak-afrikai kalózállamok megfékezésére, addig a katolikus velenceiek szerint a görög szigetvilágot dúló kalózok közül a keresztények voltak a legrosszabbak, mivel azok mindenkit egyformán könyörtelenül kifosztottak.¹²

A földközi-tengeri kalózkodás mértékéről és a kereskedelemre gyakorolt hatásáról eltérő vélekedésekkel találkozhatunk. Noha a banditizmus szinte az egész tengeret elborította, a mértékadó történészek óvakodnak attól, hogy túl nagy szerepet tulajdonítsanak neki a Mediterráneum hanyatlásában. Annál is kevésbé, mert a térség a 17. században is a világkereskedelem egyik fő ütőere maradt. Arra is felhívták a figyelmet, hogy a kalózkodás fellendülése a kereskedelem virágzásának jeleként is felfogható: nyilván azért vágtak bele egyre többen, mert volt mit zsákmányolni. Ugyanakkor a kalózkodás kétségkívül hozzájárult az egyes kereskedő nemzetek vagy államok közötti erőviszonyok átrendeződéséhez, s ha lehet válságról beszélni a 17. századi Földközi-tengeren, akkor az éppen ebből az átrendeződésből, vagyis a kereskedelmi fölény megszerzéséért folytatott harcból fakadt.¹³ Egyesek szerint a levantei áruforgalom korábbi fő haszonélvezői: Velence és Franciaország 17. század eleji háttérbe szorulása részben éppúgy az ellenük folyó kalózháborúra vezethető vissza, mint ahogy az angolok sikerei is (1610 körül már ők ellenőrizték a levantei forgalom zömét) részint az általuk alkalmazott erőszakkal magyarázhatók.¹⁴ Nem könnyű megítélni azt sem, hogy miként érintette a kalózkodás az Oszmán Birodalmat. Annyi azért látható, hogy miután a számottevő keresztény kalózállamok akciói 1580 után elsősorban a Levantét és azon belül (hivatalosan legalábbis) a muszlimokat sújtották, az oszmán állam mind kevésbé tudta megvédeni saját vizeit, partjait és lakosságát. A tengeri védelmi rendszeren a kalózok már a 16. század végén szinte tetszésük szerint hatoltak át,¹⁵ és az állandó bizonytalanság hosszú távon tönkretette

12 O. Eck: i. m. 171–185.; M. Fontenay: Corsaires de la fois i. m. 368.

13 Michel Fontenay: The Mediterranean, 1500–1800: Social and Economic Perspectives. In: Hospitaller Malta 1530–1798. Studies on Early Modern Malta and the Order of St John of Jerusalem. Ed. by Victor Mallia-Milanes. Malta, 1993. 43–110., főleg 72–83. Nagy művének negyedik kiadásában Braudel is hasonló következtetésekre jutott: F. Braudel: i. m. 934. *Peregrine Horden* és *Nicolas Purcell* frissen megjelent monográfiájához (The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History. Oxford–Malden, 2000.) egyelőre nem tudtam hozzájutni.

14 A. Tenenti: Piracy and the Decline i. m. 3–86.; M. Aymar: i. m. 220–229. Velence hanyatlásának belső okaira ld. a Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Ed. with an introduction by Brian Pullan. London, 1968. c. kötet tanulmányait, főleg: Carlo M. Cipolla: The Economic Decline of Italy. In: i. m. 127–145. A franciákat sújtó bajokra: Paul Masson: Histoire du commerce français dans le Levant. Au XVIIe siècle. Paris, 1896. 27–47., 118–135. Az angolok és a hollandok kereskedelmére: Susan A. Skilliter: William Harborne and the Trade with Turkey, 1578–1582: A Documentary Study of the First Anglo–Ottoman Relations. London, 1977.; Alfred C. Wood: A History of the Levant Company. London, 1964.²; Alexander H. de Groot: The Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610–1630. Leiden–Istanbul, 1978.; Niels Steensgaard: The Dutch East India Company as an Institutional Innovation. In: Dutch Capitalism and World Capitalism. Publ. sous la direction de Maurice Aymar. Cambridge–Paris, 1982. 235–257.; An Economic and Social History i. m. 364–379., 487. skk., főleg 505–506., 520–524.

15 B. J. Slot: Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500–1718. I–II. Istanbul, 1982. 117–126.; Fodor P.: The Organisation of Defence i. m. (ld. a 3. jegyzetben).

a törökök saját, „belső” hajózását; hogy a veszteségeket enyhítsék, mind az állam, mind az egyének egyre inkább a nyugatiakat és a keresztény oszmán alattvalókat (főleg a görögöket) vették igénybe az oszmán kikötők közötti áruszállításban is.¹⁶ Láthatóan megsínylették a kalózháborút az oszmán partvidékek is: a lakosság az állandó zaklatások miatt elhagyta parti településeit, és a belső vagy magasabban fekvő részekre húzódott vissza.¹⁷ Mindazonáltal óvatosságra int az a pápai udvarból származó vélemény, amely szerint a keresztények rablásai „soha nem okoztak valódi károkat az oszmánok monarchiájának, és inkább csak irritálják, semmint fájdalmat okoznak neki”.¹⁸ 1641-ben Alvise Contarini velencei követ maga is hasonlóképpen nyilatkozott, ami azért is figyelemre méltó, mert a köztársaság hivatalnokai általában éppen a keresztény *corso*-t szokták okolni a Levante (persze elsősorban Velence) kereskedelmének minden nyomorúságáért.¹⁹

Jóval nagyobb egyetértés mutatkozik maguknak a kalózkodók a megítélésében. Általános vélemény szerint a mediterrán kalózkodás (*corso*) a fejlődés fő áramából kimaradt, szegény társadalmak kísérlete volt arra, hogy legalább részlegesen kárpótolják magukat azokért a veszteségekért, amelyeket az északiak fölénybe kerülése miatt szenvedtek el a javak cseréjében (kezdetben az angolok és a hollandok kalózkodása is a felzárkózást szolgálta).²⁰ E kísérlet részleges sikerét látszik bizonyítani, hogy míg a 17. században a régi kereskedővárosok (Barcelona, Genova, Velence) stagnáltak vagy hanyatlottak, addig a kalózkodásra átállt kikötők fejlődtek.²¹ Persze nem kis részben éppen azért, mert élvezték az északiak vagy a kereskedelmi versenyben egyelőre helytálló marseille-iek támogatását.²² Így volt ez Máltával, „a keresztény kalózkodás fővárosával” is – ahogyan Peter Earle nevezte –, amely Marseille-en kívül Szicíliára, Nápolyra, Livornóra stb. támaszkodva vívta ki kétes, de

16 Traian Stoianovitch: The Conquering Balkan Orthodox Merchant. The Journal of Economic History 1960. 269. skk.; *Evangelia Baltia*: The Economic Advancement of the Rum millet as a Function of Otherness. (Kézirat; ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta.); P. Earle: i. m. 112., 145–146.; H. J. A. Sire: The Knights of Malta. New Haven–London, 1996. 91. (Az 1994-ben megjelent mű első papírkötésű kiadását használtam.)

17 M. Fontenay: L'Empire ottoman et le risque corsaire i. m. 204–205.

18 Egy 1667. évi levélből idézi: M. Fontenay: Corsaires de la fois i. m. 366.

19 Michel Fontenay: Chiourmes turques au XVIIe siècle. In: Le genti del mare Mediterraneo. (XVIIe Colloque international d'histoire maritime. Naples, 1980). A cura di Rosalba Ragosta. Naples, 1981. 880.

20 M. Fontenay: La place de la course i. m. 1324–1325.; *Uő*: The Mediterranean i. m. 75–76. A kalózkodás mintegy „ikerestvére” az elszegényedő szárazföldi területek banditizmusának, amely a 17. században – az Oszmán Birodalmat is beleértve – a Földközi-tenger térségében mindenütt elterjedt. Ld. F. Braudel: i. m. 773–795.; Henry Kamen: The Iron Century. Social Change in Europe 1550–1660. London, 1971., főleg 331–426.; *Fikret Adanır*: Heiduckentum und osmanische Herrschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Räuberwesen in Südosteuropa. Südost-Forschungen 1982. 43–116.; William J. Griswoold: The Great Anatolian Rebellion 1000–1020/1591–1611. Berlin, 1983.

21 M. Fontenay: La place de la course i. m. 1324.; *Uő*: The Mediterranean i. m. 77. Algír a 17. században a maga 100 000 lakosával megelőzte Genovát, Marseille-t, Barcelonát és Livornót is.

22 A barbariai kalózállamok és az északiak kapcsolatára ld. *İdris Bostan*: Garb Ocakları'nın Avrupa ülkeleri ile siyasi ve ekonomik ilişkileri. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi 1988–1994. 59–86.

mégis tiszteletet parancsoló hírnevét.²³ Jellemző, hogy míg a földközi-tengeri társadalmak többsége a 17. században súlyos demográfiai válságot élt át, addig Málta lakossága az 1590. évi kb. 32 000 főről 1670 körülre mintegy 60 000-re emelkedett.²⁴

A továbbiakban a máltai kalóz-gazdaság egyik fontos ágazatáról, nevezetesen az oszmán alattvalók fogságba vetéséről és kiváltásáról, s az ügyletek háttérében kitapintható politikai és kereskedelmi érdekekről fogok szólni. A tanulmány alapjául egy Párizsban, a *Bibliothèque Nationale*-ban őrzött dokumentumgyűjtemény szolgált, amely valaha minden bizonnyal Jean Dupuy izmiri francia konzul (1626–1651) tulajdonában volt.²⁵ A szóban forgó „defter”-ben 36 darab, oszmán kádik által kiállított jogi elismervény (*temesszük* és *hüddzset*) található. Az anyag fontosságát az adja, hogy a 36-ból 27 irat négy különböző, Máltán raboskodó török kádi kezétől származik, amelyben fogságból szabaduló oszmán alattvalók elismerik, hogy a maguk kiváltására kölcsönt vettek fel az izmiri francia konzultól vagy annak Máltán élő ágenseitől. Miután tudtommal ilyen dokumentumok eddig nem kerültek elő, most első alkalommal pillanthatunk bele egy eddig jobbára csak sejtett, igen érdekes rabkiváltó mechanizmus működésébe. Mielőtt azonban erre rátérnék, célszerűnek látszik rövid áttekintést adni a lovagok államáról és a máltai kalózkodás szervezetről.

A jeruzsálemi (később máltai) Szent János egyházi lovagrendet (teljes nevén: „A Szent Jánosról elnevezett jeruzsálemi ispotály rendje”-ét) hivatalosan 1113 körül alakították azzal a céllal, hogy segítségére legyen a Szentföldre érkező nyugati zarándokoknak.²⁶ A johanniták vagy ispotályosok eleinte kizárólag az általuk fenntartott jeruzsálemi kórházak betegeinek ápolásával foglalkoztak. Ám a katonáskodó templomosok példáját követve hamarosan ők is bekapcsolódtak a zarándokok védelmébe és a muszlimok elleni harcokba, mivel a közel-keleti kereszties államok vérszen meggyengültek. Így alakult ki a század közepére a rend kettős: betegápoló és katonai jellege, valamint hierarchikus szervezete, amelyet az 1155 táján szerkesztett

23 P. Earle: i. m. 99–100.; M. Fontenay: La place de la course i. m. 1331–1333.

24 M. Fontenay: La place de la course i. m. 1325., 1343.: 7., 8., 10. és 12. jegyz., 1345.; Uő: The Mediterranean i. m. 61., 77.

25 Bibliothèque Nationale de Paris (= BN), Département oriental (= DO), Manuscrit fonds turc. 1234.

26 Az itt következőkhöz ld. Ernle Bradford: The Great Siege. Malta 1565. London, 1964.; Jonathan Riley-Smith: The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus c. 1050–1310. London, 1967.; Uő: Hospitallers. The History of the Order of St John. London–Rio Grande, 1999.; Claire-Éliane Engel: Histoire de l'ordre de Malte. Genève–Paris–Munich, 1968.; Zombori István: Lovagok és lovagrendek. Bp. 1988. 51–77.; H. J. A. Sire: i. m.; Marjai Imre: A kereszt és a kard lovagjai. (A máltai lovagrend). Bp. 1990.; Alan Forey: The Militarisation of the Hospital of St. John. Studia Monastica 1984. 75–89.; Anthony Luttrell: The Hospitallers of Rhodes and their Mediterranean World. Collected Studies. Aldershot–Brookfield (Variorum Reprints), 1992.; Nicolas Vatin: L'Ordre de Saint-Jean-de-Jerusalem, l'Empire ottoman et la Méditerranée orientale entre les deux sièges de Rhodes (1480–1522). Louvain–Paris, 1994. (Collection Turcica 7.); Johanna Maria van Winter: Sources Concerning the Hospitallers of St John in the Netherlands, 14th–18th Centuries. Leiden–Boston–Köln, 1998.

rendi regula szentesített.²⁷ A johanniták a következő évtizedekben a keresztes eszme és a Szentföld legbátrabb, legeltökéltebb védelmezői lettek.

Jeruzsálem eleste (1187) után a rend Akkóba, a keresztes államok végső bukását (1291) követően pedig Ciprusra költözött. Ekkor saját hajóhad építésébe fogott, és 1309-ben, miután évekig elhúzódó harcban elfoglalta, Rodosz szigetére tette át székhelyét. Itt szilárdult meg a rend új szervezete, amelyet az előző század végén alakítottak ki, s amely kisebb változásokkal a 16–17. században is fennmaradt. Rodoszon a rend tagjai olyan kiváló tengerészekké képezték ki magukat, hogy egészen a 18. század végéig őket tartották a földközi-tengeri keresztes háború legfellelmetesebb és leghatékosabb osztagának. 1523 elején Szülejmán török szultán kiűzte Rodoszról a lovagokat, akik csak 1530-ban találtak maguknak új, végleges otthont, amikor V. Károly nekik adományozta Málta és Gozo szigetét az észak-afrikai Tripolival együtt.

A Máltán berendezkedő lovagok egyfajta egyfajta arisztokratikus köztársaságban éltek. A rendtagok zömét három nagyobb csoportra osztották. Az elsőt a katonáskodás terhére viselő lovagok alkották, akik a legelőkelőbb arisztokrata és nemesi családokból származtak. Lovag csak az lehetett, aki mindkét ágon legalább négy nemesi őst tudott felmutatni (egyes tartományok nyolc, sőt tizenhat nemesi őst is megkövetelhetek). A másodikba tartoztak az egyházi személyek (káplánok), a harmadikba pedig az ún. szolgáló testvérek, akik néha katonáskodtak, de jobbra a kórházakban teljesítettek szolgálatot. A rend élén a nagymester állt, aki választás útján nyerte el élethosszig tartó hivatalát. Elvben felette helyezkedett el a generális káptalan, amelyben a rend legmagasabb központi és tartományi méltóságai foglaltak helyet, akik máskülönben a nagymester beosztottai voltak (őket hívták „nagykereszteknek”). Akárcsak a rend valamennyi tagja, ők is feltétlen engedelmességgel tartoztak a nagymesternek. Ezt kihasználva a poszt birtokosai lassanként függetlenítték magukat a generális káptalantól, s 1631 után 145 évig össze sem hívták annak ülését. A nagymestert ezenkívül egy tanács segítette, melynek munkájában a máltai püspök és a Szent János templom perjele mellett a nyolc „nyelv” elöljárói, a *bailli*-k vettek részt, akik egyúttal a rend vezető tisztségeit (főkinestárnok, marsall, admirális, főispotályos stb) is betöltötték. A nemzetek szerint tagozódó „nyelvek” a rend felső szintű gazdasági és szervezeti egységei voltak, amelyek több kisebb egységet (*perjelség*, *komturia* vagy *commanderie*) foglaltak magukban. A franciák renden belüli túlsúlyát jól mutatja, hogy a nyolc „nyelv”-ből három Franciaország területén feküdt.²⁸ A rend gazdasági hátországát egyfelől a pápai kiváltságlevelekben biztosított egyházi és más adómentességek, másfelől a gazdag föld- és egyéb adományok biztosították, amelyekből a lovagok a rendházak és a hozzájuk tartozó birtokok háló-

27 Magyar fordítását közreadta *Homonnai Sarolta és Hunyadi Zsolt*: A jeruzsálemi Szent János lovagrend regulája. Szeged, 1996. (Documenta Historica 126. A JATE Történelem Diákkör kiadványa) 11–16.

28 Ezek a következők voltak: provence-i, auvergne-i, francia; a többi: itáliai, aragóniai, angliai, német, kasztíliai–portugál. Az angol „nyelv” a reformáció győzelmé után megszűnt, birtokait az angol parlament 1540-ben a korona számára foglalta le. Ld. *J. Riley-Smith*: *Hospitaliers* i. m. 81.

zatát alakították ki – eleinte a zarándokutak mentén és a főbb kikötőkben, utóbb pedig Európa minden jelentős államában. E birtokokat alapszintű kezelési-igazgatási egységekként a fent említett *konturiák*-ba osztották, élükre lovagokat állítottak, akik a jövedelem megszabott részét (ezt nevezték *responsio*-nak) feletteseik közreműködésével évente beküldték Máltára. Ebből tartották el a rend ott élő tagjait és fizették ki a flotta és a máltai állam minden egyéb költségét. A lovagok közül azok, akik nem viseltek tartományi hivatalt, többségükben nem a saját „nyelvük” területén, hanem nemzettársaikkal közösen a „nyelv” máltai szállásán (*auberge*) laktak, és engedelmisséget, szüziességet és szegénységet fogadva szolgálták rendjüket és a kereszténységet.

Annak ellenére, hogy gyakran a sziget és a rend szuverén uralkodójaként lépett fel, a máltai nagymester kifelé sem volt teljesen önálló. A rend fejeként a pápa fennhatósága alatt állt, akit a máltai inkvizítor képviselt a szigeten. Ezenkívül hűbéru-ra volt Szicília mindenkori uralkodója, ekkoriban a spanyol király, ami a károlyi adományból következett. Idő haladtával pedig mindinkább tekintetbe kellett venni a francia király óhajait is, mivel mind a lovagrend francia tagsága, mind a francia gazdasági kapcsolatok miatt egyre erősebben rá volt utalva a francia állam jóindulatára.²⁹ Ebben a hármasságú rendszerben kellett a rendnek megfelelnie annak a követelménynek, amelyet Károly császár így határozott meg: „használják erejüket és fegyvereiket a szent hit álnok ellenségeivel [ti. a muszlimokkal] szemben”.³⁰ Ebben a feladatkörben a lovagok kitűnően feltalálták magukat, hiszen a „szent háború” jegyében nemcsak a nagy, közös keresztény tengeri hadjáratokból vagy a keresztény bázisok (1565-ben éppen saját szigetük) védelméből vették ki részüket, hanem, ahogyan már rodoszi korszakukban is, kalózzakciókat is rendszeresen hajtottak végre az oszmán és az észak-afrikai vizeken.³¹

A 17. század elején a máltai kalózkodás már jól bejáratott rendszer szerint működött.³² Ebben a rendszerben élesen elváltak egymástól a lovagok kötelező katonai szolgálatával összekapcsolódó akciók és az egyéni vállalkozók által szervezett tengeri utak, amelyekhez a rend engedélyét és zászlóját adta. A rend flottája első pillantásra meglepően kicsinek tűnik: a 16. században négy, 1596-tól öt, 1628-tól hat, 1651-től hét, 1685-től pedig nyolc gályából állt.³³ Igaz viszont, hogy ezek a hajók a Földközi-tenger legjobb felszerelt és legelsőszántabb legénységgel rendelkező egységei voltak.³⁴ E tengeri haderő mindenekelőtt rendészeti feladatokat látott el: minden évben több hétig járőrözött a máltai szorosban, a Tirrén-tengeren, Szicília körül és az Adria bejáratánál. Ha az európai hatalmak keresztes hadiflottát állítottak fel, akkor ahhoz a máltaiak is mindenkor csatlakoztak. Mégis, a 17. században az

29 P. Earle: i. m. 102–103.

30 Idézi: E. Bedford: *The Great Siege* i. m. 19.

31 Ez utóbbiról ld. N. Vatín: *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jerusalem* i. m. 294–310.

32 A máltai kalózkodás ismertetésekor a fenti összefoglaló műveken kívül elsősorban P. Earle kiváló monográfiájára (i. m. 97–191.) és M. Fontenay fontos kiegészítő adatokkal szolgáló (fentebb javarészt már idézett) tanulmányaira támaszkodtam.

33 M. Fontenay: *Corsaires de la foi* i. m. 365.

34 A máltaiak félelmetes hadihajójáról, a carrackról ld. H. J. A Sire: i. m. 87–88.

ispotályosok már döntően a kalózkodást tartották a muszlimok elleni hadviselés fő formájának. Ebből a furcsa háborúból a Máltán tartózkodó kb. ötszáz rendtag³⁵ többféleképpen vette ki részét. Ahhoz, hogy a rendi hierarchiában előre léphessenek, meg kellett tenniük négy ún. *teljes karaván*-t, vagyis négy, egyenként hat hónapig tartó szolgálatot kellett teljesíteniük a rend valamelyik hajóján. Ilyenformán az egyes gályák fedélzetén állandóan 25–30 lovag tartózkodott, akik jobbára a levantei hajóforgalom fosztogatásával töltötték el kiszabott idejüket.³⁶ A zsákmány magát a rendet illette, ezért a vállalkozások a lovagok zömének inkább csak hírnevet és dicsőséget hoztak. A rendi *corso* anyagi eredményeit illetően a legnagyobb bizonytalanságban vagyunk, hiszen hiányoznak a statisztikailag értékelhető adatok. Néhány nagy, látványos fogás ellenére valószínű, hogy a zsákmányszerző utak hozadéka messze elmaradt a ráfordítások mögött. 1630-ban, amikor a máltai flotta fenntartása 150–200 000 piaszterbe került, a rend kalózkodásból származó éves bevételét, a gályarabokat nem számítva, 9000 piaszterre (12 000 écu) becsülték.³⁷ 1660 táján a nyereség mindössze 15 000 piasztert (20 000 écut) tett volna ki.³⁸

Ezzel szemben a Máltáról induló egyéni kalózkok tengeri kalandozásai feltehetőleg tisztos hasznot hajtottak. A magánvállalkozók tevékenységét az 1605-ben kiadott statútum szabályozta. Eszerint a szigetről csak az ún. *Tribunale degli Arma-mente* engedélyével, a nagymester pátenlevelével és csak máltai (rendi vagy nagymesteri) zászló alatt indulhatott kalózhajó Barbariába vagy a Levantéba. A tulajdonos(ok)nak és a kapitánynak vállalnia kellett, hogy keresztényekben nem tesznek kárt, a zsákmány egy tizedét leadják a nagymesternek, és a maradék részt pontosan meghatározott szabályok és sorrend szerint osztják fel a rend egyéb igényjogosultjai, a kapitány, a legénység és a befektetők között, s hogy viták esetén alávetik magukat a *Tribunale* ítéletének.³⁹ A lovagrend vezetése 1600 és 1624 között 280 *corso*-ra (összesen 350 hajónak) adott ki engedélyt, ami évi átlagban 14 hajónak felel meg. Ez a szám 1660–1675 között 20–25-re szökkent fel, s ez az időszak tekinthető a máltai privát kalandozások fénykorának.⁴⁰ A vállalkozásokat legtöbbször változó összetételű befektetői társaságok finanszírozták, amelyekben meghatározó szerepet játszott egy kb. 50 főre tehető, zömében lovagi eredetű csoport. Rendszerint ők adták a *corso*-hoz szükséges szaktudást és tőkét, ha pedig anyagi erejüket meghaladó befektetésre volt szükség, ők kutattak fel részvényeseket és kötvényeseket, akiket aztán a zsákmányból a fent említett szabályok szerint fizettek ki. Egy zsákmányeladási listából arra lehet következtetni, hogy 1660 táján a máltai magán-*corso* kb. 120–150 000 piaszter bevételt hozott évente.⁴¹ E döntően kapitalista módszer-

35 *M. Fontenay*: Corsaires de la foi i. m. 382.

36 A kötelező karavánok száma a 16. században három volt, s ugyanennyire csökkent a 18. században is. Vö. *M. Fontenay*: Corsaires de la foi i. m. 372.; *P. Earle*: i. m. 106.; *H. J. A Sire*: i. m. 83.

37 Legalábbis ezt a számot közli *M. Fontenay*: Corsaires de la foi i. m. 378. A piaszter a nyolc reál értékű spanyol ezüsttallér neve.

38 *M. Fontenay*: La place de la course i. m. 1337. Ezek a számok nagyon bizonytalanok.

39 *P. Earle*: i. m. 108. skk.

40 *M. Fontenay*: Corsaires de la foi i. m. 367.

41 *M. Fontenay*: La place de la course i. m. 1336–1337.

rekkel szervezett vállalkozásokat az 1670-es évek közepéig franciák, olaszok és más „külföldiek” uralták. XIV. Lajos király 1679-ben kiadott rendelete azonban a franciákat a máltai zászlók alatti kalózkodás abbahagyására kötelezte.⁴² Ezután helybéli üzletemberek léptek a helyükre, de a máltai *corso* elkerülhetetlenül hanyatlásnak indult. Málta szigete, a kalózkodás fővárosa, a 18. században fokozatosan kereskedelmi és szolgáltató központtá, a franciák keleti kereskedelmének fontos támaszpontjává vált.

A máltai kalózok zsákmányában a foglyok számítottak a legértékesebbnek. Ezek számáról szintén kevés értékelhető adatunk van, de például 1660–1662 között évi átlagban mintegy 200 új rabszolgát hurcoltak a szigetre, akiknek zöme muszlim és oszmán alattvaló volt. 1655 és 1674 között a máltai karanténban átlag 125 levantei rabot regisztráltak évente, de a rend hajói által ejtett foglyokkal együtt ez a szám 200–250-re is felmehetett.⁴³ Az elfogottak azonban ennél jóval többen lehettek, mivel egy részüket súlyos sarcért még a helyszínen eladták rokonaiknak vagy lakóhelyük közösségének. A többieket Máltára szállították, ahol először karanténba zárták, majd a nagymesternek járó tizedet megadva, nyílt árverésen áruba bocsátották őket. A rabok jó részét maga a rend vette meg, hogy aztán közülük sokakat mindjárt a gályák evezőpadjaira ültessen. 1632-ben a rend hat hajóján 1284 gályarab húzta az evezőket.⁴⁴ A többieket erődítési munkákon, műhelyekben, a konventben vagy a nagymesteri palotában dolgoztatták. Számos foglyot a franciák, a spanyolok, a nápolyiak és a pápai udvar vásárolt meg gályarabnak. A lovagrend emberei és a közönséges máltai lakosok ugyancsak nagy számban vettek rabokat, és aztán hajóikon, üzleteikben és házaikban alkalmazták vagy bérbe adták őket.⁴⁵

A legtöbben mégis azzal a szándékkal szereztek rabszolgákat, hogy később váltságdíjat kapjanak értük. Ugyanis, mint a Mediterráneum minden kalózvárosában, itt is a rabok kiváltásával lehetett a legnagyobb haszonra szert tenni, hiszen így egy rab átlagosan a háromszorosát hozta annak, mintha gályarabnak adták volna el. A kiváltás formái szinte teljesen megegyeztek azokkal, amelyek Észak-Afrikában,

42 *M. Fontenay*: Corsaires de la foi i. m. 383.; *H. J. A. Sire*: i. m. 91.

43 *M. Fontenay*: Risque corsaire i. m. 195–196.

44 *P. Earle*: i. m. 169.

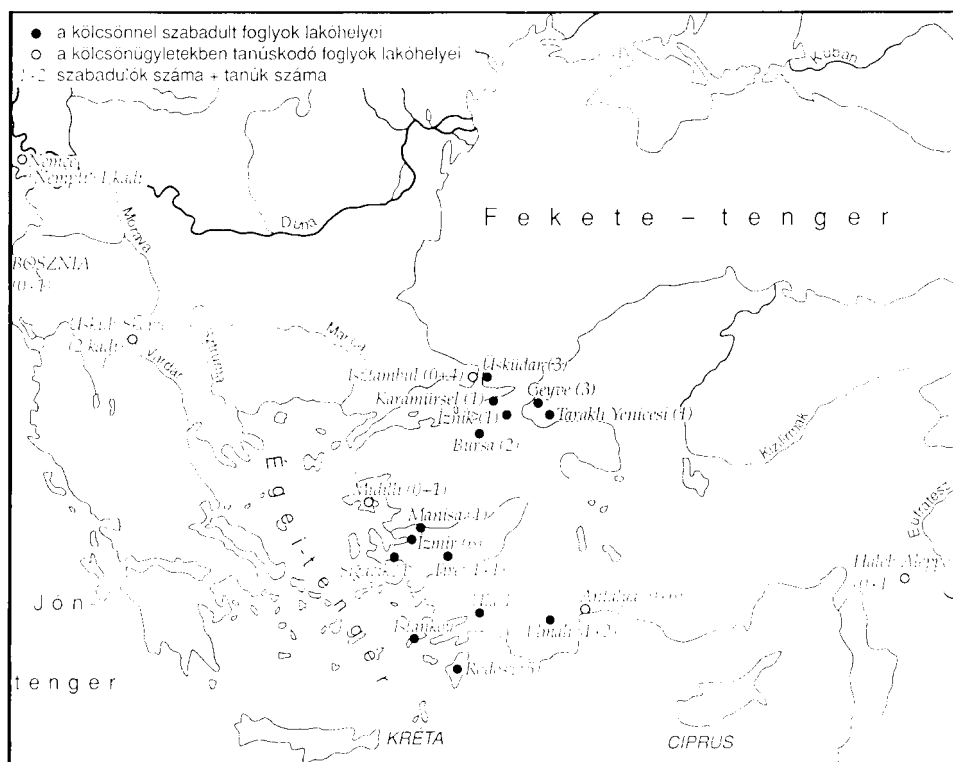
45 A máltai rabok életéről ld. *P. Earle*: i. m. 168–178. Akárkihez tartoztak is, a raboknak éjszakára be kellett vonulniuk valamelyik nagy rabörtönbe (*bagno*), amelyek Valettában, Birguban és Sengleában épültek. Nappal vasabroncsot erősítettek a lábukra, hogy ne tudjanak megszökni. A börtönökben a muszlim foglyok mecsetet alakíthattak ki maguknak, istentiszteleteiket és ünnepeiket saját „papjaik” irányításával ülhették meg, egymás és a máltaiak közötti ügyleteiket pedig saját bírának (*kádi*) előtt (is) intézhették. A jómódú raboknak megengedték, hogy külön rezidenciát tartsanak fenn, de az éjszakákat gyakran nekik is a közös börtönökben kellett eltölteniük. – A muszlim foglyok életéről kortárs török leírással is rendelkezünk: Mádzsundzsuzáde Musztafa kádi, aki 1597-ben máltai kalózok fogságába esett, és két év múlva szabadult, egy jobbára versekből álló, igen elnagyolt, naplószerű feljegyzést hagyott ránk élményeiről. Ezt összefoglalóan ismertette: *İsmet Parmaksızoğlu*: Bir Türk kadısının esaret hatıraları. *Tarih Dergisi* 1953. 77–84. Teljes német fordítása: *Walter Schmucker*: Die maltesischen Gefangenschaftserinnerungen eines türkischen Kadı vor 1599. *Archivum Ottomanicum* 1970. 191–251. Mai török nyelvre fordítva (sok hibával) kiadta: *Cemil Çiftçi*: *Macuncuzade Mustafa Efendi*: Malta esirleri. *Istanbul*, 1996.

Közép-Európában (a magyar–oszmán határon) és másutt szokásban voltak, ám néhány eltérés is megfigyelhető.⁴⁶ Az egyik az, hogy a muszlim világban nem léteztek (pontosabban a 13. század után megszűntek) az olyan, rabváltással hivatásszerűen foglalkozó intézmények, mint például a szabadító rendek és szervezetek a keresztényeknél.⁴⁷ A másik az, hogy a szultáni udvar csak esetlegesen, ún. főraboknak vagy befolyásos rokonokkal és ismerősökkel rendelkező raboknak segített.⁴⁸ Ez történt például 1590 novemberében, amikor 29 Máltán raboskodó oszmán fogoly elengedéséért hat máltai lovag szabadon bocsátására tett ígéretet.⁴⁹ A már említett Mádzsundsuzáde Musztafa efendi pedig a szultán anyjának (*valide szultán*) köszönhette, hogy a mórcái szandzsák kormányzója magára vállalta tetemes, 500 aranyra rúgó váltságdíj kifizetését.⁵⁰ Ilyen körülmények között a Máltára hurcolt törökök (és a török alattvaló zsidók) főleg rokonaikra és ismerőseikre számíthattak. Akárcsak Magyarországon és a Mediterráneum más részein, Máltán is bevett módszer volt egy-egy rab hazaengedése, hogy szülőföldjén próbálja összegyűjteni a maga és néhány társa váltságdíját. Ha a kísérlet kudarcot vallott, vagy a vállalkozókedv hiánya és más természetű nehézségek miatt bele sem fogtak, akkor utolsó menedékként azokhoz a rabváltással üzletszerűen foglalkozó kereskedőkhöz fordulhattak, akik mindkét világban otthonosan mozogtak, bírták mind a keresztény, mind a muszlim hatóságok jóindulatát, és mindkét oldalon megbízható partnerekkel rendelkeztek. Ezek az „ügynökségek” segítettek a raboknak kapcsolatot teremteni övéikkel, és a váltságdíjat is megelőlegezték, ha láttak némi esélyt pénzüik visszaszerzésére.⁵¹

A fentebb említett párizsi dokumentumokból egy ehhez hasonló, eddig ismeretlen rabkiváltó társaságot ismerhetünk meg. A vállalkozás fejének az izmiri francia

-
- 46 A magyarországi rabszedés és -kereskedelem legújabb, minden részletre ügyelő összefoglalása: *Pálffy Géza: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez).* Fons 1997. 5–78.
- 47 *S. Bono: i. m. 267–349.; Stephen Clissold: The Barbary Slaves.* London, 1977., főleg 12–16., 102–129.; *P. Earle: i. m. 86–88.; A. Rieger: i. m. 331–334.* Különösen hasznos: *Michel Fontenay: Le Maghreb barbaresque et l’esclavage méditerranéen aux XVe–XVIIe siècles.* Les Cahiers de Tunisie 1991. 157–158. sz. 7–43. Ld. még *Bartolomé Bennisar–Lucile Bennisar: Les Chrétiens d’Allah. L’histoire extraordinaire des renégats. XVIe et XVIIe siècles.* Paris, 1989.
- 48 Az oszmán kormányzat hozzáállását idegenben raboskodó alattvalóihoz részletesen vizsgálta *Nicolas Vatín: Note sur l’attitude des sultans ottomans et de leurs sujets face à la captivité de leurs en terre chrétienne (fin XVe–XVIe).* Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 1992. 375–395. Nagy hiányossága, hogy nem ismeri a magyarországi eredményeket, s ezért kénytelen nyitva hagyni olyan kérdéseket, amelyeket a hazai kutatás már rég megoldott (pl. nem ismeri a „főrab” fogalmát). Vö. *Uő: Deux documents sur la libération de musulmans captifs chez les Francs (1573).* Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 1993. 223–230.
- 49 *Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defterleri 67., 73/20., 69., 280/140., 292/146., 297/149., 373/186.*
- 50 *W. Schmucker: i. m. 247.*
- 51 Néhány ilyen, Máltán is működő vállalkozót említ: *P. Earle: i. m. 89., 91., 168–169., 172., 174. Vö. N. Vatín: Deux documents i. m. 225–227., 229–230.* Ebben az üzletágban a legkiterjedtebb hálózatot a livornói zsidók hozták létre. A 17. század végi Tuniszban például – ottani hittestvéreikkel együttműködve – ők váltották ki a keresztény rabok 44%-át: *M. Fontenay: Le Maghreb barbaresque i. m. 26–29.*

konzul. Jean Dupuy látszik, aki 1626-ban foglalta el ezt a posztot, és 1651-ig képviselte a francia kereskedők érdekeit a Levante új, rohamosan fejlődő kereskedelmi központjában.⁵² A konzul üzlettársai Máltán éltek és a kádik szóhasználata szerint kereskedők (*tádzsir*) és kapitányok (*kapudán*) voltak. Az egyiket Dzsaki Vijal-nak (talán Giacomo Vialli), a másikat pedig Dzsovan Menzelet(e)/Mezellet-nek (talán Giovanni Menzelet) hívták. A konzul és a két máltai egymás törvényes, teljhatalmú megbízottjaként (*vekil-i serijje ve kajmakám*) járt el, s a bizonylatok tanúsága szerint három és fél év alatt (1625. június 7. és 1628. november 19. között) 28 oszmán rabot segítettek hozzá ahhoz, hogy visszatérhessen szülőföldjére, s további hétnek (köztük két zsidónak) juttatták el a rokonok pénzküldeményeit. A kiváltott személyek java része Anatólia nyugati-déli nyugati vidékéről és néhány égei-tengeri szigetről (Rodosz, Isztanköj) származott. Ha ezekhez a településekhez hozzávesszük az elismervények tanúi között felbukkanó, más úton-módon szabadult, vagy továbbra is fogságban maradó személyek lakhelyeit, továbbá a fogoly kádik korábbi hivatali székhelyeit, akkor jól kirajzolódik az a terület, ahonnan oszmán alattvalók ezekben az években máltai fogságba estek (ld. az alábbi térképet).

⁵² Daniel Goffman: *Izmir and the Levantine World, 1550–1650*. Seattle–London, 1990. 120.

Ahogy az másutt is lenni szokott, a foglyok váltságdíja jelentősen különbözött az illető családi háttere, anyagi teherbíróképessége szerint. Az összegeket egy kivételtől eltekintve *rijál gurus*-ban (spanyol nyolc-real, piasztér) adták át a raboknak. A három társ a 28 fogolynak összesen 12 736,5 gurust adott kölcsön, ami hatalmas összeg és arra utal, hogy a hitelezők nem riadtak vissza a merész kockázatvállalástól. A legtöbb pénzt Musztafa Cselebi ibn Elhadzs Emrullah burszai lakos kapta, aki 1091,5 gurust fizetett szabadulásáért, a legalacsonyabb áron pedig Kavli bin Elhadzs Musza szabadult, akinek mindez 191 és 1/4 gurusába került.⁵³ Az oszmán rabok átlagosan 442 gurust róttak le szabadulásukért. Ez az összeg három kiadási tételt foglalt magába: a váltságdíjat (*baha*), az ún. *kapu hakki*-t (minden bizonnyal a nevükre kiállított menlevél ára) és a hajó bérét (*gemi* vagy *szefine kiraszi*), amiért hazaszállították őket. A költségek megoszlását csak egy esetben ismerjük: a Tarakli Yenidzsieszi-ből való Redzseb bin Zülfikárnak a váltságdíj 200 aranyába (kb. 300 gurus), a menlevél és a hajóbér pedig együttesen 54 gurusába került.⁵⁴

A kialakult váltságdíjat és az egyéb költségeket olykor a konzul, máskor meg a máltai kereskedők előlegezték, s mindenkor a két utóbbi adta át a raboknak egy fogoly kádi és több tanú jelenlétében. Az esetek zömében a rabok *dejn-i seri*-nek, azaz a muszlim vallásjog által szankcionált adósságnak ismerték el a felvett összeget, és kötelezettséget vállaltak arra, hogy amint Izmirbe érnek, hiánytalanul megtérítik a francia konzulnak. Egyszerre és közösen felvett kölcsönrel szabaduló rabok néha kezességet vállaltak egymásért, de egészében véve ritkán neveztek meg jótállókat. Ehhez hasonlóan az is meglepetést okoz, hogy az ügyletek között mindössze egy olyan akadt, amelyben a kiváltó társaság kamatot kért a raboktól. Négy, Gejvéből való szabaduló vállalta, hogy a közösen felvett 950 gurus helyett 1425-öt fizet vissza a francia konzulnak, ami 50%-os kamatot jelent. Tudva, hogy a kiváltók általában nem emberbaráti szeretetből, hanem a magas haszon reményében dolgoztak,⁵⁵ arra kell gondolnunk, hogy a többi esetben a rabok a nekik ténylegesen átadottnál magasabb összeg átvételét ismerték el, s ily módon igyekeztek homályban hagyni a kamatfizetés tényét. Ezt a feltételezést támasztja alá az az elismervény, amelyben Bosztán bin Junusz kijelentette, hogy az említett kereskedőktől 470 gurust vett fel „az iszlám országában megszokott kamatra” (*dijár-i iszlám muámeleszi üzere*), és ezen megszabadította magát a hitetlenek kezéből. Ám miután pontosan ugyanekkora összeg visszafizetésére vállalt kötelezettséget, nyilvánvaló, hogy 470 gurus adósságába már a kamatot is beszámították.⁵⁶ Gyanúnkat aztán csaknem bizonyossággá teszi egy karamürszeli török, bizonyos Mehmed reis és a francia konzul között létrejött egyezség. 1626. május közepén Mehmed reis a városából való, máltai fogóságba esett Hüszejin bin Haszan váltságdíjára 300 gurust adott át a konzulnak, s

53 BN, DO, Manuscrit fonds turc. 1234. 28. és 5. old.

54 Uo. 24. old.

55 A Tuniszban működő kereskedők általában 20–22% kamatot kértek: *M. Fontenay*: *Le Maghreb barbaresque* i. m. 27.

56 BN, DO, Manuscrit fonds turc. 1234. 18. old.

ezen felül *üdzsret-i kidem* címen 30 gurust fizetett neki.⁵⁷ A konzul vállalta, hogy a menlevél és a hazahozatal költségeit megelőlegezi, amit Mehmed reisz majd utólag megtérít neki. Mármost a szóban forgó rab egy hónappal később 525 és 1/4 rijál gurus átvételét ismerte el a konzul máltai üzlettársaitól, vagyis a váltságdíján felül papíron 225 és 1/4 gurust vett fel.⁵⁸ Ha az egyetlen ismert esetben 54 gurus elegendő volt a menlevél és az utazás költségeire, akkor a 225 gurus mértéktelenül soknak tűnik erre a célra. Vagyis okkal tehető fel, hogy a konzul és emberei jókora kamatot követeltek a segítségért, amit azonban valamilyen okból igyekeztek eltitkolni, s ezért a kamattal megemelt összeg átvételét ismertették el a kiszolgáltatott helyzetben lévő rabokkal.⁵⁹ Ezzel arra is magyarázatot kapnánk, hogy miért volt olyan magas a váltságdíjak összege.⁶⁰

A legfontosabb motívum tehát a francia konzul rabkiváltó tevékenységében az anyagi haszonszerzés lehetett. Első, dokumentálható kölcsönét még 1625-ben, tehát konzuli kinevezése előtt nyújtotta, ami arra utal, hogy üzleti vállalkozásként kezdett foglalkozni a török rabok hazahozatalával. Másfelől konzulként rá is volt utalva arra, hogy mindenből pénzt csináljon, hiszen hivatalát nyilvános árverésen, jelentős összegért vásárolta a francia államtól, fizetést nem kapott, hanem a francia kereskedőktől szedett „konzuli illetékből” (*konzoloszluk hakki*) fedezte befektetését és költségeit.⁶¹ Ám a személyes érdekeken túl nyilvánvaló nemzeti politikai és kereskedelmi számítások is vezették. Izmir az 1610-es évekre a kelet–nyugati kereskedelem fő tranzitkikötőjévé fejlődött, ahol a levantei kereskedelemben korábban ural-

57 Az arab betűkkel írt török kifejezés értelme nem világos; ha a fenti formában olvassuk, talán „rangidősségi illetéknek”, „előkelő emberért járó illetéknek” fordíthatnánk; ha a kifejezés második szavát *kadem*-nek értelmezzük (erre ugyanannyi jogunk van), akkor „(be)lépési illetéknek” (esetleg: „jószerencse-illetéknek”) fordíthatnánk. Akármelyik a helyes, bizonyos, hogy a konzulnak fizetett közvetítési jutalékot jelenti.

58 BN, DO, Manuscrit fonds turc. 1234. 12., 22., 36. old.

59 Ez a „szemérmesség” azért is furcsa, mert bár az iszlám elvben tiltotta a kamatszédést, az oszmánok államában még a vallásjog emberei is természetes, mindennapi dolognak tartották az évi 20%-os kamatra történő pénzkölcsönzést. Így arra kell gondolnunk, hogy a konzorcium talán azért kendőzte a valóságot, mert az Oszmán Birodalomban megszokottnál jóval magasabb kamatot szedett. Az iszlám elvi álláspontjára: *Joseph Schacht*: Introduction au droit musulman. Paris, 1999. 124. Az oszmán gyakorlatra: *Ronald C. Jennings*: Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records. The Sharia Court of Anatolian Kayseri. Journal of the Economic and Social History of the Orient 1973. 168–216., főleg 183–187.

60 A mediterráneumi rabszolgapiaci és kiváltási árakra: *Jean Mathieux*: Trafic et prix de l'homme en Méditerranée aux XVIIe et XVIIIe siècles. Annales. Économies, Sociétés, Civilisations 1954. 157–164.; *Maurice Aymard*: Chiourmes et galères dans la Méditerranée du XVIe siècle. In: Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel. I. Histoire économique du monde méditerranéen, 1450–1650. Toulouse, 1973. 57–60.; *M. Fontenay*: L'Empire ottoman et le risque corsaire i. m. 196–197., 199.: *Uő*: Le Maghreb barbaresque i. m. 25–26., 34.

61 *P. Masson*: Histoire du commerce français i. m. 51–54., 77–95.; Histoire du commerce de Marseille. Publié par la Chambre de Commerce de Marseille sous la direction de Gaston Rambert. IV. De 1599 à 1660 par *Louis Bergasse*. De 1660 à 1789 par *Gaston Rambert*. Paris, 1954. 56–73.; *Niels Steensgaard*: Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650. Scandinavian Economic History Review 1967. 30–31.; *D. Goffman*: i. m. 97–98., 120.

kode velenceiek és franciák éles küzdelmet folytattak a terjeszkedő angolokkal és hollandokkal a nyugat-anatóliai piacokért és nyersanyagokért. Az 1620-as években javában zajlott az európai felvásárlási rendszerek kiépítése Izmir hátországában, s ebben a versenyben az számíthatott sikerre, aki jó kapcsolatokat tudott kiépíteni a helyi hatóságokkal. Akik, mint a velenceiek, elsősorban a központi kormányzattól vártak védelmet, nagyon rosszul jártak, mivel Isztambul a 17. század elejétől fogva már nehezen tudta érvényesíteni akaratát a tartományokban. Ilyen körülmények között a francia konzulnak, aki saját kereskedőivel és az isztambuli francia követtel is állandó harcban állt az illetékek kivetése és elosztása miatt, elemi érdeke volt a helyi hatóságok bizalmának és támogatásának elnyerése. Ennek érdekében, akárcsak más idegenek, ő is rendszeresen nyújtott hiteleket az izmiri-khioszi kereskedelmi és vám-körzet oszmán adóbérlőinek. Alighogy hivatalba lépett, máris 2510 gurussal segítette ki Elkasz Avraham zsidó adóbérlőt, hogy az el tudja küldeni Isztambulba az udvari zsoldosok és egy szandzsákbég évdíjára követelt összegeket.⁶² 1629-ben a Bedr nevű örmény adóbérlőnek adott kölcsön 1500 gurust, amit az, Avrahamhoz hasonlóan, úgy térített meg, hogy a vámok egy részét átengedte a konzulnak.⁶³

A hatóságok kegyéért folyó versenyben nyilván további erkölcsi és politikai tekintélyt biztosított a franciának, hogy oszmán alattvalók kimentésében működött közre. Aligha véletlen, hogy a máltai tranzakciók éppen konzulsága első éveire esnek: valószínűleg így próbálta a városi hatóságok és a lakosság jóindulatát elnyerni és ezáltal helyzetét megszilárdítani. Ezzel viszont nemcsak saját mozgásterét növelte, hanem az egész francia náció megítélését javította, hiszen az oszmánok tisztában voltak azzal, hogy a máltai emberrablók között kiemelkedő számban képviseltették magukat a franciák (nyilván ugyanebből a megfontolásból működött közre a francia követ a fent említett, 1590–1592 körüli máltai–oszmán fogolycserében is). Így aztán az egész rabváltási akciónak volt némi sajátos bája, hisz az a helyzet, amelyből a francia konzul anyagi és erkölcsi tőkét kovácsolt magának és kereskedőinek, javarészt éppen honfitársai erőszakos tengeri akciói következtében állott elő.

A fenti esetekből kibontható összefüggések ismételten aláhúzzák Szakály Ferenc magyarországi anyagból levont következtetésének helyességét, aki szerint a 16–17. századi oszmán határvidékeken folyó rabszedés és rabkiváltás erősen kihatott az érintett területek kereskedelmére.⁶⁴ Csakhogy míg ez a hatás nálunk erősen romboló volt, addig a Mediterráneumban kereskedő nemzetek némelyike számára kifejezetten előnyösnek bizonyult.

62 BN, DO, Manuscrit fonds turc. 1234. 10. old. Dupuy a későbbiekben is kölcsönzött Avrahamnak, mígnem az utóbbi halálával (1635) komoly nehézségei támadtak kintlévőségeinek behajtásában; ld. *D. Goffman*: i. m. 127–128.

63 BN, DO, Manuscrit fonds turc. 1234. 6. old.

64 *Szakály Ferenc*: Ali koppányi bég sarca. (Adalékok a hódoltsági magyar kereskedelem problematikájához). *Folia Historica* 1973. 49–51.

Függelék

Az izmiri francia konzul és két máltai kereskedő segédletével Máltáról kiváltott vagy pénzsegélyben részesített török rabok listája és váltásdíjaik összege (1625. június 7.–1628. november 19.)
(A csillaggal jelölt raboknál a vállalkozók rokonok vagy barátok pénzét továbbították)

Név, származási hely	Váltásdíj (<i>baha</i>)	kapu-illeték (<i>kapu hakki</i>) és hajóbér (<i>gemi</i> vagy <i>sefine kirasti</i>)
1. Bosztan bin Junusz, Elmali	470 rijál gurus	benne a váltásdíjban
2. Redzseb bin Zülfikar, Taraklı Yenicesi	200 szikke-i haszene	54 rijál gurus
3. Muszli bin Abdurrahman, İstanköy	292 rijál gurus	benne a váltásdíjban
4. Mehmed bin Juszuf, İzmir	230 és 3/4 rijál gurus	benne a váltásdíjban
5. *Muszli Dede bin Memi, ?	348 rijál gurus	benne a váltásdíjban
6. *Haszan bin Veli, ?	560,5 rijál gurus	benne a váltásdíjban
7. *Bali bin Szülejman, ?	348 rijál gurus	benne a váltásdíjban
8. *Abdurrahman bin Mehmed, ?	163 és 3/4 rijál gurus	benne a váltásdíjban
9. Emrullah bin Ali, Geyve	950 rijál gurus (a három	benne a váltásdíjban
10. Elhadzs Ibrahim bin Saban, Geyve	gejvei rabé együtt;	
11. Abdulfettah bin Mahmud, Geyve	visszafizetendő: 1425 gurus)	
12. Haszan bin Ahmed, İstanköy	275 és 3/4 rijál gurus	benne a váltásdíjban
13. Hüsejzin bin Haszan, Karamürsel	300 rijál gurus + 30 gurus a konzulnak mint <i>ücret-i kidem</i>	külön, de nem ismeretes
13/a. Elhadzs Hüsejzin bin Kursun Haszan, Karamürsel	525 és 1/4 rijál gurus	benne a váltásdíjban (valószínű: 225 és 1/4 gurus)
14. Mehmed bin Bali, İznik	429,5 rijál gurus	benne a váltásdíjban
15. Elhadzs Abdi bin Juszuf, Tire	780,5 rijál gurus	benne a váltásdíjban
16. Mehmed bin Turmis, İstanköy	304 rijál gurus	benne a váltásdíjban
17. Kavli bin Elhadzs Musza, Manisa (?)	191 és 1/4 rijál gurus	benne a váltásdíjban
18. Abd reisiz bin Musztafa, Üsküdar	2000 és 3/4 rijál gurus	benne a váltásdíjban
19. Abd reisiz fia, Mehmed	(hármuké	
20. Abd reisiz unokaöccse, Ahmed	együtt)	
21. Elhadzs Musztafa bin Demür, İzmir	519,5 rijál gurus	benne a váltásdíjban
22. Muszli bin Mahmud, İzmir	1205,5 rijál-i kebir	benne a váltásdíjban
23. Ali bin Mahmud, İzmir	(hármuké	
24. Ibrahim bin Nebi, İzmir	együtt)	
25. Musztafa Cselebi ibn Elhadzs Emrullah, Bursa	1091,5 rijál-i kebir	benne a váltásdíjban
26. Osman bin Kara Mehmed, Ula	438 és 3/4 rijál-i kebir	benne a váltásdíjban
27. Ali bin Saban, Rodos	1727,5 rijál-i kebir	benne a váltásdíjban
28. Ivaz bin Szejámi csasz, Rodos	(a négy rodosié együtt;	
29. Ali bin Ramazan, Rodos	mind a négyen	
30. Haszan bin Mahmud, Rodos	egymásnak kezesei)	
31. Elhadzs Musztafa bin Elhadzs Mahmud, Turbali falu (Anatólia)	597 és 1/4 rijál-i kebir	benne a váltásdíjban
32. Ibrahim bin Elhadzs Haszan, Sığacı	407,5 rijál-i kebir	benne a váltásdíjban
33. *Iljasz veled-i Mejir zsidó, İzmir	100 rijál gurus (anyja küldi)	(még nem szabadul)
34. *Szimo veled-i Jaszef zsidó, Rodos	100 rijál gurus (egy tirei zsidó küldi)	(még nem szabadul)
35. *Ali Cselebi bin Abdullatif imam, Bursa	20 rijál gurus (anyja küldi)	(még nem szabadul)

PÁL FODOR

MALTESE PIRATES, OTTOMAN CAPTIVES, AND FRENCH TRADERS
IN THE EARLY SEVENTEENTH-CENTURY MEDITERRANEAN

Mediterranean historians consider the one hundred years between 1580 and 1680 as one of the golden ages of piracy. During this period, in addition to the many local 'entrepreneurs', four large and distinct groups distinguished themselves in this peculiar form of commerce; the *uscocs* in the Adriatic Sea, the North African corsairs, the Knights of the Order of Saint Stephen in Tuscany, and the Knights of the Order of Saint John of Jerusalem, who had settled on the island of Malta in 1531, and finally the so-called Northerners (the Englishmen and the Dutchmen).

This article examines the Maltese pirate-economy, namely the capturing and ransoming of Ottoman subjects, and the commercial and political interests that lay behind such transactions. The research was based on a collection of documents preserved in the *Bibliothèque Nationale* in Paris. In all likelihood, the collection was once the property of Jean Dupuy, French consul in Izmir between 1626 and 1651. The *defter* in question contains thirty-six legal certificates (*temessük* or *hüccet*) issued by Ottoman *kadıs*. Twenty-seven of the thirty-six documents were issued by four different Ottoman *kadıs* held captive on Malta. The certificates contain acknowledgments on the part of Ottoman subjects (made on their release from captivity) that they had taken out loans with the French consul in Izmir or with his agent living in Malta in order to pay off their ransoms.

From the documents one can get acquainted with a previously unknown redeeming business partnership. The leader of the enterprise was probably Jean Dupuy, the French consul at Izmir. The partners of the consul lived in Malta and, in accordance with the terms coined by the *kadıs*, were traders (*tacir*) and captains (*kapudan*). The consul and his two Maltese trading partners acted as each other's legal representatives with full powers (*vekil-i geriyye ve kaymakam*). Within a period of three and a half years (from June 7, 1625 to November 19, 1628) they assisted 28 Ottoman captives in their endeavours to go home. An additional seven captives received money from their relatives through them. The majority of the redeemed slaves were from west and south-west Anatolia and the rest came from some islands of the Aegean (Rhodos and İstanköy/Kos). The three business associates lent altogether 12,736.5 *guruş* to the 28 prisoners. The highest amount was given to Mustafa Çelebi ibn Elhac Emrullah, a resident of Bursa, who paid 1091.5 *guruş* towards his release; the lowest sum was paid by Kavli bin Elhac Musa, whose release cost 191 1/4 *guruş*. The Ottoman captives paid 442 *guruş* on average for their freedom. This amount included three items: the ransom (*baha*), the so-called *kapu hakkı* (this was probably the price of the letter of safe-conduct written out in their name), and seafare (*gemi* or *sefine kirası*).

The primary motive of the French consul's redemptive activity was financial gain. At the same time, however, his actions served to strengthen the position of the French merchants in Izmir, a rapidly expanding new centre for international trade.

GYÁNI GÁBOR

Az olvasó táblabíró

Középosztályi műveltség a 19. század végén

Néhány éve, hogy Karády Viktornak a zsidó és nem zsidó társadalom (s középosztály) fejlődéséről vallott felfogása körüli vitában szóba került az olvasás és a könyvkultúra társadalomtörténete is. Úgy találtam ugyanis, hogy nem támasztják alá komoly tények Karády ama megállapítását, mely szerint (ahogy „Mikszáth híres anekdotája” is igazolja) a vidéki magyar úri házakban egyáltalán nem lehetett még (vagyis: a dualizmus korában!) könyveket találni akkor, midőn „a polgárosuló zsidó családok már obligát módon beszerezték a német klasszikusok (Goethe és Schiller) mellett a hazai klasszikusok díszkiadásait is...”¹ A vitatott kijelentés keltette bizonytalanságot, mint írtam, csak a „forrásokon nyugvó mikroelemzés juttathatja majd nyugvópontra”.² S noha egy-egy korabeli anekdota sokat elárul a múltról, a történésznek azonban tanácsos a „megbízható”, vagy akként értékelt dokumentumokra hagyatkozni, amikor ténymegállapítást tesz. S azért sem árt e tekintetben az óvatosság, mert mint Karády egyebüttl maga is megjegyzi: a jelenségről „igen kevés kemény jelzés [pozitív adat – Gy. G.] áll rendelkezésre”. Majd egyetlen adatra építve újból határozottan kijelenti, hogy a zsidó értelmiség és középosztály már amiatt is intenzívebb kapcsolatokat ápolt a könyvekkel, mert bevándorlóként és asszimilánsként „érthetően magasabb tájékozódási és információigénnyel léptek fel, mint a nemzedékeken át immobilis törzsökös lakosság, annak clitjét is beszámítva”.³ Egyáltalán nem megnyugtató azonban Karády tézisének a megalapozottsága, mivel hiányzik mellőle a zsidó középosztály ellentétéként posztulált „törzsökös” középosztály, vagy elit mint olvasóközönség természetének a közelebbi vizsgálata. Éppen ez a célja a mostani írásnak, melyben úgy próbálok eljutni a múlt század végi magyar olvasóhoz, hogy a magánkönyvtárak világába kalauzolom a mai olvasót.

Az olvasás múltjának történeti-szociológiai feltérképezése többféleképpen is megoldható. Az egyik legkézenfekvőbb (jóllehet közvetett) módszer a valamikori

1 *Karády Viktor*: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: *Uő*: Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok. Bp. 1997. (Kontextus könyvek) 97.

2 *Gyáni Gábor*: Polgárosodás mint zsidó identitás. BUKSZ 1997. 271.

3 *Karády Viktor*: Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon. In: *Uő*: Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok. Bp. 2000. (Replika könyvek 6.) 36.

magánkönyvtárak rekonstruálása és elemzésük; a másik utat az olvasói szokások és élmények megismerése kínálja, jóllehet a kutató dolgát ekkor felettébb megnehezíti a megfelelő források hiánya, mivel csupán naplók és memoárok (olykor pedig a szépirodalom) aknázhatók ki e célból. Kizárólag bennük esik elvétve szó az olvasott könyvekről és lapokról, valamint arról, hogy miféle szellemi élményekre tett szert a könyvet vagy a lapot forgató korabeli olvasó. Az imént említett forrásra jó példa Tánicsics Eszter és Csorba Géza nemrégiben részlegesen publikált naplója az 1870-es évekből.⁴

Ehhez képest némileg kedvezőbb a helyzet, bár a források esetlegessége és szűkössége továbbra is kísért, amikor magánkézből levő valamikori könyvgyűjteményeket vizsgálunk. A hagyatéki leltárak jelentik ebben az esetben a legkifejezettebb történeti forrást. Leltárakat hasznosítva adott Tóth István György is átfogó képet a Magyarország kora újkori alfabetizációját gazdag helyi (nyugat-dunántúli) levéltári forrásanyagon feldolgozó monográfiájában a 18. századi nemesi magánkönyvtárakról. A szegényes, valamint a kifejezetten gazdag nemesi bibliotékákat egyaránt bemutatva végül megállapította, hogy a köznemesek zöme, lévén, hogy még a 18. század végén is írástudatlan volt, lényegében nem tartott otthon könyveket. Miután azonban a könyv ekkortájt már viszonylag olcsó portékának számított, lényegében csak az egyéni mentalitás, a szellemi igényesség szabta meg, hogy az írástudók közül viszont ki mennyi könyvet vásárol és mekkora könyvtárat tart fenn. A nemzedékről nemzedékre öröklődő, sőt az oldalági rokonok közt is folytonosan vándorló nemesi könyvtárak általa feltárt állománya arról győz meg, hogy mindenekelőtt a *jog* és a *történelem* iránt mutatkozott akkoriban különösen élénk érdeklődés, a szépirodalom ugyanakkor alig vonzotta a nemesi olvasókat.⁵

Fülöp Géza foglalta össze a témának a 18. és 19. század fordulójára, valamint a reformkorra vonatkozó historikumát. Különösen a főrangúak (főpapok és arisztokraták), illetve a „középrendű”-ek (értelmiség, hivatalnoknemesség, vidéki birtokosok, alsópapság) bibliotékáit dokumentálta egyedi példák során át. Számunkra elsősorban a középbirtokos nemesek és a nemesi eredetű tisztviselők körében fellelt magánkönyvtárak nagysága és jellege tűnik fontosnak. Természetesen Fülöp Géza sem vállalkozhatott arra, hogy pontosan megbecsülje e réteg könyvolvasó (és könyveket vásárló) hányadát. Igaz, a korabeli (és a 18. századi) diskurzus alapján feltételezte, hogy nagy számban található még az országban parlagi életet élő, műveletlen vidéki nemesek.⁶ Megállapításához ide kívánkozik Arany László *A délibábok hőse* című verses regényének (1872) néhány sora: „Másnap Balázs szétnéz az agglényes / Tanyán; ah, mily kietlen, idegen! / Kongó szobák, kis ablakok, szegényes

4 E napló ilyen szempontú értékeléséhez vö. *Molnár Julianna–Varju Zsuzsanna: Az olvasás és a könyv szerepe a dualizmus kori polgárság magánéletében. Magyar Könyvszemle 1999. 337.; Gyáni Gábor: Folytonosság és átalakulás a budapesti elit- és tömegkultúra múltjában. In: A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére. Szerk. Gyáni Gábor–Pajkossy Gábor. Debrecen, 1999. 174.*

5 *Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp. 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.) 227–228.*

6 *Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978. (Irodalomtörténeti könyvtár 33.) 196.*

/ Bútorzat, régi puska egy szegen. / Nagy sárkemence (ő a gőzre kényes), / Könyvtár gyanánt naptár lóg zsinegen, / Búzhödöt cselédház, füstös konyha, pitvar, / Gazos kert, rongyos ólak, sáros udvar.”

Az állományukat tekintve jól dokumentált nemesi könyvtárak pedig arról valának, hogy a szépirodalom ekkor sem vonzott túlzottan sok olvasót és továbbra is a tudományos munkák, valamint a vallásos irodalom (a biblia és a teológia) volt a meghatározó.

Fülöp Géza részletesen elemzett néhány gazdagabb nemesi bibliotékát. Az 1831-ben a zalai közkönyvtárnak átengedett Skublics-féle gyűjtemény, továbbá Csépnán István jákói, Sárközy István nagybajomi és Újfalvy Sándor erdélyi birtokosok könyvtárainak az állománya, valamint 23 Bács megyei nemesi könyvtárról a múlt század végén készült sommás beszámoló adatai alapján végül arra a következtetésre jut, hogy: „az ország egész területén keletkeztek a műveltebb nemesek udvarházaiban számottevő nagyságú és értékű könyvgyűjtemények...”⁷

A tételszerűen megismert nemesi könyvtárak bizonyossága szerint a könyvgyűjtő birtokosok kétségkívül előnyben részesítették a modern, vagyis a 19. századi kiadású és magyar nyelvű munkákat, lett légyen szó tudományról, vagy szépirodalomról. Ami jelzi, hogy a reformkorban váltás következhetett be a művelt nemesség szellemi orientációjában: a 18. században még domináns vallási témájú és latin nyelvű művek helyét a modern nemzeti műveltséget adó könyvek kezdték elfoglalni.

A kiegészést követően György Aladár adatfeltáró és elemző munkája teremt biztos alapot az olvasás történeti-szociológiai tárgyalásához. Az *Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal* égisze alatt György Aladár 1885 januárjában 5650 kérdőívet küldött szét az országban különféle intézményeknek (iskoláknak, egyházi szerveknek, törvényhatóságoknak, testületeknek) és magánszemélyeknek, a könyvtáraikra vonatkozó adatok szolgáltatására kérve a címzetetteket. A 18 kérdőpont többek között a könyvek számát, tematikus és nyelvi összetételét, a könyvek használati módját (van-e külön könyvtárhelyiség, folyik-e kölcsönzés), valamint a könyvek nyilvántartásának hogyanját és más egyebeket tudakolta.

A kérdőívekre 2270 válasz érkezett vissza, közülük 964 magánszemélytől. Az első magyarországi könyvtári statisztika tehát közel ezer dualizmus kori magánbibliotéka világába enged bepillantást.⁸ Nem célunk a roppant gazdag, s eddigig újszólván teljesen kiaknázatlan forrásanyag beható feldolgozása.⁹ A bennünket ezúttal közelebről foglalkoztató magánkönyvtárak e statisztikába foglalt adatsorai és a részletesen külön is bemutatott 138 könyvgyűjtemény ismeretében azonban bátran

7 I. m. 213.

8 György Aladár: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. I. Bp. 1886. (Hivatalos Statisztikai Közlemények) 4–9.

9 A forrást, elsők között, Reisz László elemezte, ám csupán az egyesületi könyvgyűjteményeket vette górcső alá: *Reisz László: Együleti könyvtárak a dualizmus idején. Statisztikai Szemle* 1989. 620–632. György Aladár művének a magánkönyvtárakat érintő részét egyetlen családi könyvtárral kapcsolatban jól használóját, *Cieger András: A Lónyay-Kappel-vagyony nyomában. Egy „újarisztokrata” családjának vagyoni helyzete és életkörülményei a 19. század második felében. Történelmi Szemle* 1998. 107.

kijelenthetjük: a múlt század végén már valóban sok a magánkézben lévő könyvek száma az országban.

De vajon kik a tulajdonosai ezeknek a néhány száz, olykor néhány ezer műből (és ennél is valamivel több egységből) álló magánkönyvtáraknak? 964 „könyvtár-tulajdonos” adatait összegzi György Aladár foglalkozási osztályozása: 19%-uk volt tanár és tanító, 15%-uk tisztviselő, 12,8% tartozott a papsághoz, 9,8%-ukat adták a bírók és ügyészek, további 8,9% került ki a birtokosok, 8,8% az arisztokrácia és 8,2%-a pedig bizonyos értelmiségi foglalkozások művelői (az orvosok, mérnökök) közül. Az egyes családi könyvtárak nagyságát illetően, természetesen, már egészen másként alakultak a rétegek közötti arányok. Az arisztokrácia kezén találjuk a könyv-állomány közel *egyötödét*, további egy-egyhetede a tanszemélyzet, valamint a papok könyvtáraiból került ki, míg a többi középosztályi réteg legfőlegbb egy-egytedét, esetleg kisebb hányadát (az orvosok, mérnökök alig több mint öt százalékát, az ügyvédek és bírák is csak alig több mint hat százalékát) birtokolták a teljes könyv-állománynak.¹⁰

Nem kevésbé érdekesítőek és fontosak azok a statisztikai adatok, amelyek a könyvállomány nyelvek és téma szerinti megoszlását dokumentálják. György Aladár megállapítása szerint a 964 magánbibliotéka anyagának 37,2%-a, táblázatos kimutatása szerint pedig egyenesen 43%-a volt magyar nyelvű munka.¹¹ Az eltérés abból ered, hogy a könyv szöveges részében a szerző 845 613, a táblázatban viszont 731 310 művet tüntet fel anélkül, hogy magyarázatot adna a különbségre. Német nyelvű volt a könyvek nagyjából egyharmada (31,8%, illetve 36,7%) és latin vagy francia nyelvű mű alkotta a gyűjtemények egyöntetűen 11,3–13%-át. A könyvek, helyesebben a művek tematikai megoszlása ugyanakkor arról árulkodik, hogy a századelő és akár a századközép viszonyaihoz képest is átalakult az olvasói igény. Közel hatszáz (596) könyvtárról áll rendelkezésünkre az adatoknak ilyenfajta rendszerezése. Ebből kitűnik, hogy: „A legelterjedtebb szakok közé tartozik magánkönyvtárainkban a *történelem*, mely alatt azonban igen csekély kivétellel csak a hazai történetre vonatkozó művek gyűjteményét kell érteni.”¹² S ez talán nem is oly meglepő, nem számít nóvumnak, az viszont már igen, hogy a történelmi tárgyú munkáknál (arányuk 15,7%) is nagyobb a szépirodalom könyvtárakon belüli mennyiségi súlya (19,4%), ugyanakkor igen elenyésző a teológiai művek aránya (az utóbbi százalékos részesedéséről nem is készült külön kimutatás).

A szépirodalmi, valamint a nyelvi-nyelvészeti művek léptek elő ez időre a magánkézben lévő könyvgyűjtemények törzsanyagáivá. Ez pedig azt jelzi, hogy az idők során megnőtt a nemzeti jellegű műveltség iránti olvasói igény. Hiszen az említett „szakok”-ba besorolt könyvek zöme minden bizonnyal magyar nyelvű és egyúttal magyar tárgyú munka volt, bár erről nem szól külön statisztikai kimutatás, sőt olyan keresztábra sem került a kötetbe, amely feltüntetné, hogy az egyes szakok könyvei között mekkora volt a magyar nyelvű művek aránya. Ám amint György

10 György A.: i. m. 417.

11 I. m. 420., 522–523.

12 I. m. 413.

Aladártól korábban már idéztük, mivel a történelmi könyvek is szinte csak hazai vonatkozásúak, a szépirodalom és a nyelvészet mellett ez a „szak” is a nemzeti öntudat ápolása szempontjából fontos műveltség gyarapításához járult hozzá érdemlegesen.

Nem hangsúlyozhatjuk túl e megfigyelés jelentőségét, hiszen a korábról ismert magánkönyvtárakra egyértelműen a német és kevésbé a latin, vagyis a deákos műveltséget képviselő művek nyomták rá a bélyegüket. Erre vallanak az olvasás tekintetében az arisztokrácia és a papság mellett még szóabajövő rétegek, a helyi politikai vezető szerepet is játszó városi polgárság, valamint a művelt középbirtokos nemesség, a bene possessionatus tagjainak ismert könyvtárai.

Az 1804-ben elhalálozott pesti polgár, Pisztory József hagyatékában 120 könyvet írtak össze, ebből 81 (67,5%) volt a német nyelvű munka.¹³ Tunyogi Szűcs Dániel, szabolcsi nemes 1834-ben leltárba foglalt 218 művet felölelő gazdag könyvtárának ugyanakkor közel a *negyede* állt latin nyelvű művekből (közte néhány görög auktorral) és csupán 5,5%-a volt német nyelvű munka.¹⁴ Az immár kétharmadában (sőt annál is nagyobb hányadában) magyar nyelvű könyvekből álló gyűjtemény a könyvtártulajdonos tagadhatatlan deákos műveltségét tanúsítja, mint ahogy a pesti német polgár korábban (és a reformkor évtizedeiben, sőt: talán a második felében) is szinte kizárólag a német (s főként nem is a bécsi, hanem a távolabbi német) kultúra világában élt.¹⁵

A nem magyar nyelvű könyvek mennyiségi túlsúlya sokáig fennmaradt ezután is a természet- és nem egy társadalomtudományi területen ott, ahol a magyar nyelvű szakirodalom még jó ideig lépéshátrányban volt a főleg német nyelvű tudományossággal szemben. Példaként megemlíthetjük az orvosi szakirodalmat: a gyorsabb tudományos tájékozódás céljait szolgáló magyar nyelvű szaksajtó 1857-ben az *Orvosi Hetilap* megindításával vette kezdetét, jóllehet ezt követően sem szűnt meg az *Ungarische Chirurgische Presse* megjelenítése, mivel továbbra is nagy szükség volt az országban egy német nyelvű orvosi folyóiratra.¹⁶ S némiképpen hasonló a helyzet a történetírás, a nyelvészet, valamint az irodalomtörténet kivételével szinte az összes többi tudományban is. Jóval később ugyanezt bizonyítja a *Városi* (a mai *Szabó Ervin*) *Könyvtár* 1920–1921-es kölesönzőiről (és az általuk kikölesönzött könyvekről) a tiszti ügyészség irataiban fennmaradt kimutatás. Az összesen 20, zömében értelmiségiek vagy tanulók és egyetemisták (12 fő), valamint magán- és

13 *Szívós Erika*: Városvezető elit Pesten a XVIII–XIX. század fordulóján. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XXV. Bp. 1996. 18. A szerző a teljes könyvlistát közreadja írásában.

14 A hagyatéki leltárt közli: *Kujbusné Mecsei Éva*: Hagyatéki iratok. (Szabolcsi nemeselek és nyíregyházi mezővárosi polgárok végrendeletei, hagyatéki leltárai és árvagyami számadásai a XIX. század első feléből.) In: *Helytörténeti tanulmányok*. IX. Szerk. Gyarmathy Zsigmond. Nyíregyháza, 1993. (Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltár Kiadványai I. Évkönyvek 9.) 41–108.

15 A 19. század eleji pesti német (és szlovák) kulturális miliőről ld. *Heiszler Vilmos*: Soknyelvű ország multikulturális központja. Németek és szlovákok a reformkori Pest-Budán. *Budapesti Negyed* 1994. nyár 5–22.

16 *Batári Gyula*: Orvosi viták a hazai egészségügyi szaksajtóban 1850–1867 között. In: *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Szerk., bev. Németh G. Béla. Bp. 1988. 517., 535.

közhivatalnokok (8 fő) alkotta olvasói kör 47 közgazdasági, szociológiai, filozófiai és politikaelméleti (s csak elvétele szépirodalmi vagy irodalomtörténeti) művet kölcsönzött ki (és felejtett el időben visszaszolgáltatni). Ebből 24 (42,8%) a német, 19 a magyar nyelvű (33,9%) művek száma, végül akadt köztük három francia, illetve egy angol nyelvű könyv is.¹⁷

A György Aladár-féle könyvtári statisztika arról is számot ad, hogy hogyan alakult például a közhivatalnoki réteg, az állami, helyhatósági és a bírósági tisztviselők könyvtáraiban a könyvek nyelvi megoszlása. A statisztikailag dokumentált közel ezer könyvtártulajdonos durván egytizede, 109 személy tartozott ebbe a társadalmi körbe; ők átlagosan 859 művet (1382 kötetet) tartottak otthonaikban. Könyvek nyelvek szerinti megoszlása arra enged következtetni, hogy a deákos műveltséget elhagyva, de a német nyelvű kultúra iránti fogékonyságot is megőrizve a közhivatalnokok ekkoriban már elsőrendűen a magyar nyelvű írott kultúra fogyasztóivá váltak: könyvek kerekén *háromötöde* (59,4%-a) ugyanis magyar nyelvű munkákból állt, további több mint egynegyede (28,6%-a) viszont német és mindössze 5%-a latin nyelvű mű volt; ez utóbbiból éppen csak annyit találunk könyvtáraikban, mint francia nyelvű könyvekből.¹⁸

A magánkönyvtárak idézett statisztikája hozzásegít bennünket ahhoz, hogy megállapítsuk: mi lehetett az egymáshoz mért súlya a 19. század végi művelt középső és felsőbb osztályok körében a latinos (deákos), a németes, valamint a modern magyar műveltségi elemeknek. A partiumi Nagybánya kapcsán vetette papírra Réti István, festő 1940-ben azt a gyakorta általánosabban is hangoztatott véleményt, mely szerint a múlt században mindvégig a deákos műveltség jelentette a legfontosabb összekötő kapcsolatot a (vidéki) úri középosztály tagjai között, ez szolgáltatta a réteg mintegy közös kulturális kódját. „Az értelmiségi osztályban a tisztviselők e többféle csoportjához [kincstári hivatalnokok, ügyészségi alkalmazottak – Gy. G.] kapcsolódott még néhány orvos, ügyvéd, aztán a papság, tanárok, egypár helyi középbirtoikos, gazdagabb bányatulajdonos és régi nagyobb kereskedőcsalád. Ezek együttesen olyan úri egységben ötvöződött kis társadalmat alkottak [...], melyben] az egység, ez az összhang akkor a közös életszemléletből, ez pedig a közös latinos iskolai alapműveltségből eredt, amely az egész XIX. századi magyar értelmiségnek egységes jellemét is adta.”¹⁹

A lateiner értelmiség (és középosztály) létét és ekként meghatározott jellegét a narratív források más köre is igazolja. Babits Mihály mindkét ági felmenői szintén ezt a szocio-kulturális miliőt példázzák. Babits apja, az először szekszárdi törvényszéki bíró, később fővárosi, majd pécsi királyi ítéltáblai bíró szintűgy ehhez a társadalmi típushoz tartozott. „Régi, diákos műveltségű famíliából származom – vallotta a költő Szabó Lőrincnek 1920-ban –, s egész csomó könyvet örököltem. Ezek

17 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) IV 1410 f. 19 018–19 020., 19 022–19 030., 19 032., 19 049–19 051., 21 646., 21 649., 21 814. A főváros pert kívánt indítani a könyvtár gondatlan olvasói ellen.

18 György A.: i. m. (A tábla) 462–524.

19 Réti István: Egy város jellemképe (Nagybánya). I. Nyugat 1940. 38–39.

a könyvek őscíméről beszélnek. Először apámról, kinek jogi könyvtára, sajnos, még az én gyermekkoromban [Babits 16 évesen, 1899-ben vesztette el az édesapját – Gy. G.] padlásra került, s jóformán elkallódott.”²⁰

Az ambiciózus, így jogtudományi, főként büntetőjogi stúdiumokat folytató bíróról Belia György, irodalomtörténész is azt állapította meg, hogy: „Művelt európai és magyar egy személyben [...], aki] korszerű és nemes gondolatokat tud magába fogadni; nem afféle, állami hivatalba szabadult parlagi nemes, hanem az állam szolgálatában is önállóan gondolkodó értelmiségi ember, független bíró, foglalkozásából eredően is demokratikus úr; [...] noha liberális ő maga is, de nem a műveletlenek felszínességével, hanem annak az embernek méltóságával, aki családi örökségként kapta művelődési igényét és remekművekből műveltségét.”²¹

A jogász képzettségű és latinos műveltségű id. Babits Mihály ugyanakkor élénken érdeklődött a művészetek iránt is (műkedvelő hegedűs volt, joghallgató korában pedig maga is verselt), és emellett figyelemmel kísérte a természettudományok eredményeit: tagja volt a *Természettudományi Társulatnak*, melynek még a közlönyét is járatta.

A költő többi felmenői között szintén gyakoriak voltak a művelt, egyúttal komoly könyvtárral rendelkező személyek. Anyai ágon volt a költő rokona az a Kelemen kanonok, „aki Rómában végezte felsőbb tanulmányait, s olyan könyvtárat gyűjtögetett össze, mely bizonyára túltett azokon a literátus nemesi könyvgyűjteményeken, melyeknek gazdái üres óráikban Horatiust olvasgattak lugasaik hűsén, s gyermekeik vagy unokáik születési dátumát amszterdami kiadású kedves Tacitusukba jegyezték.”²² Mind róla, mind Babits egy másik, szintén Kelemen orvos nagybátyjáról, aki külön agglegényként könyveket, kizárólag magyar könyveket gyűjtött, Belia azt jegyzi meg, hogy „többre becsülte értelmiségi mivoltát az úrinál”.²³

Ennyi is elegendő annak érzékeltetésére, hogy a gyakorta nemesi származású értelmiségiek vagy (képzett) hivatalnokok a veretes latin és jogi műveltségük birtokában sem feltétlenül zárkóztak el a múlt század második felében egy másfajta kulturális orientáció elől. S már nemcsak a történelem érdekelte őket (ami korábban is jellemző volt), hanem a szépirodalom is kezdte elfoglalni helyét ebben a mindinkább magyar nyelvű (olvasói) kultúrában. A következő fejezet keretei között pedig a történelmi és az irodalmi témájú könyvek iránti heves érdeklődésük lehetséges okaira is igyekszünk magyarázatot találni.

Egy táblabíró könyvtára a század végén

1891-ben vették leltárba a „Néh. Sebestyén Pál nyug. kir. táblabíró hagyatékában lelt könyvek címjegyzéké”-t, amely a művek szerzőjét, címét, kiadásának az évét, a kötetek számát, végül azt tüntette fel, hogy fűzött vagy kötött könyvről van-e

20 *Belia György*: Babits Mihály tanulóévei. Bp. 1983. 46.

21 I. m. 45–46.

22 I. m. 48.

23 I. h., továbbá 36.

szó.²⁴ A tiszti cím- és névtár 1879-es kiadásában még a *Budapesti Királyi Ítéltábla* bírójaként feltüntetett²⁵ Sebestyén Pál a hagyatéki iratok közt talált kegydíj (nyugdíj) fizetési ív tanúsága szerint 1888-ban vonult nyugállományba. A nőtlen és gyermektelen bíró nem sokkal ezután, 62 éves korában, 1891. május 5-én halt meg.

Sebestyén Pál 1829-ben Pápán református családba született. Apja „rendelkezős alatt álló hivatalnok”, olyasvalaki tehát, aki egyik hivataltól éppen egy másikhoz tartott. Érdekes a keresztapa személye is: Sebestyén Pál, ügyvéd. A köztisztviselő és értelmiségi családba született Sebestyén életútjáról a fennmaradt levéltári források alapján ennél többet azonban nem sikerült kideríteni. Az árvaszéki iratokból egyértelműen kitűnik ugyanakkor, hogy Sebestyén Pál 47 339 forint értékű „tiszta hagyatéka” révén vagyonos középosztálybeli közhivatalnokként fejezte be az életét.

Vagyonának legértékesebb részét az az egyemeletes, hétlakásos, 30 ezer forint-ra taksált Magyar utca 46/a. számú ház képezte, melynek nemcsak tulajdonosa, hanem az egyik lakója is volt egyúttal. Első emeleti háromszobás lakása viszonylagos igénytelenségre utal: ebben a tekintetben nem állt azonban teljesen egyedül. A néhány évvel korábban meghalt Andrássy úti háztulajdonos (és nyugalmazott huszárkapitány) hasonló esetére hivatkozhatunk bizonyítékként.²⁶ Jellemző, hogy lakásának ingóságait még csak nem is helyiségenkénti részletezésben, hanem ömlesztve vették leltárba az árvaszéki becsüsök, és az is sokat mond, hogy a bútortulajdon becsült értéke mindössze 273, a ruházataé pedig 167 forint volt. Annál jelentősebb tételt alkotott a ritkán tapasztalható alaposággal dokumentált könyvtár. Ez külön is nagy öröm, mivel a hagyatéki eljárások során csak kivételes esetekben vette magának a fáradságot a hatóság, hogy *egyenként* foglalja jegyzékbe az örökhatározó könyveit; a dolgot rendszerint azzal intézték el, hogy kerek számban (100 vagy 500) tüntették fel a könyvek teljes mennyiségét. A Sebestyén könyvtáráról felvett tételes jegyzék éppen ezért a hagyatéki iratanyag biztonnal legértékesebb része. Igaz, a gyűjtemény nagyságát illetően egymástól eltérő számok szerepelnek az iratokban: egy helyen 640, másutt 766 tételről szólnak a kimutatások, a könyvekről összeállított tételes jegyzék ugyanakkor 713 művet nevez meg. A következőkben ezt az utóbbi adatot vesszük alapul.

Sebestyén Pál könyvei között ismételtelen, olykor kéziratos formában is felbukkannak Sebestény Gábor, színműíró és humorista művei. Ebből arra gyanakodhatunk, hogy netán rokoni kapcsolat fűzte őket egymáshoz, bár a levéltári forrásban nincs semmi, ami ezt közvetlenül alátámaszthatná. Tudjuk viszont, hogy Sebestény Gábor, polgári foglalkozására nézve főügyész, éppen az időben állt Veszprém megye szolgálatában, amikor Sebestyén Pál Pápán a világra jött. Hasonlóképpen feltételezhetjük, hogy táblabíránk Sebestény István, református lelkésszel és teológiai tanárral is rokonságban állhatott. Ezt a kapcsolatot nemcsak az teszi valószínűvé, hogy az örökhatározó könyvtárában megvolt Sebestény István *Messziológia* című műve (1835), vala-

24 BFL IV 1411 b. 1267/1891. Sebestyén Pál hagyatéka.

25 Magyarország tiszti cím- és névtára 1879. Bp. 1879. 167.

26 Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Bp. 1998. (Nagyítás. Szociológiai könyvek 12.) 132. (A Ferenczy-lakásról van szó.)

mint egy halotti beszédének a kéziratos példánya, de az is, hogy a korábban sokfelé lelkészkedő Sebestény István a későbbi táblabíró születése idején (s egészen 1837-ig, nyugalomba vonulásáig) történetesen Pápán ténykedett teológiai tanárként.

Érdemes azonban egy szó erejéig még visszatérni Sebestény Gábor személyéhez. Az 1794-ben Debrecenben született és 1864-ben Pesten meghalt jogvégzett író ügyvédként közel negyedszázadon át volt Veszprém vármegyei tisztviselő (1847-től immáron főügyési minőségben), s közben két alkalommal is a megye országgyűlési követe; később, egészen 1862. évi nyugdíjaztatásáig pedig a soproni főtörvényszék ülnökeként, végül az úrbéri törvényszék alkalmazásában végezte hivatalnoki munkáját. Babits őseihez hasonlóan értelmiségiként is kitűnt társai közül. Már fiatalon rendszeresen publikált a *Tudományos Gyűjteményben* és színdarabokat is írt már ekkoriban. A Kazinczyval levélbeli kapcsolatot ápoló Sebestény Gábor e mellett nótagyűjteményt tett közzé az 1820-as és 1830-as években.²⁷ Úgy is tartották őt számon a korabeli személyi adattárakban, mint akit „kifogyhatatlan elméssége, élénk szelleme és anagramma-rögtönzéseicért, »magyar Demosthenes«-nek neveztek”.²⁸

Mindennek két szempontból van vagy lehet számunkra némi jelentősége. Először azért, mert a mondottak jól mutatják, hogy a 19. századi jogvégzett és akár ügyvédként, akár ügyészként (vagy bíróként) tevékenykedők köztisztviselői státuszával gyakran és könnyen összefért az (alkotó) értelmiségi magatartásforma. A kérdés ma még jórészt feltáratlan, néhány egyedi, viszont annál jellemzőbb példa, és egy kézenfekvő analógia segítségével azonban némileg eloszthatjuk a homályt.

Ragadjunk ki például néhányat a Sebestyén Pál könyvtárában talált művek szerzői közül. Itt van mindjárt Szalay Ágoston, akinek *Magyar levelestár* című, 1861-ben publikált könyve szerepel az árvaszék által rögzített könyvlistán. Szalayval (1811–1877) kapcsolatban a Pallas lexikon jellemző módon így fogalmazott: „Atyja óhajtása s nevelése, családi hagyományai és személyes hajlamai folytán kora ifjúságától kezdve hivatalnoki pályán volt.”²⁹ S való igaz: a jogi végzettségű Szalay 1833-tól 1850-ig az állam kötelékében tisztviselői beosztásban dolgozott, 1854-től pedig egészen a haláláig vidéki, majd fővárosi törvényszéki elnökként ténykedett. S mindeközben komoly tudományos munkát fejtett ki, melyet az *Akadémia* azzal ismert el, hogy 1858-ban a levelező tagjai közé választotta Szalay Ágostont.

A nem is csupán műkedvelő történész közhivatalnok fia, Szalay Imre viszont már valóságos értelmiségiként folytatta a családjában szinte kötelező, a nagyapával kezdődő deákos műveltség kultiválását. Jóllehet először ő maga is ítéltőtáblai hivatalnokként helyezkedett el, később viszont, Pulszky Ferenc nyugdíjba vonulása után a *Nemzeti Múzeum* igazgatója lett.³⁰

Az iménti példák hitelét tovább erősíti, hogy a birodalom osztrák felében az állami bürokrácia telis-tele volt ekkoriban alkotó értelmiségiekkel. Ezért is vallhatja

27 Sebestyén. In: A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. XIV. Bp. 1897. 1019.

28 Sebestyén Gábor. In: Magyar lexikon. Az egyetemes ismeretek encyklopaediája. XIV. Bp. 1885. 536.

29 Szalay. In: A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. XV. Bp. 1897. 375.

30 I. h.

a kérdéssel behatóan foglalkozó kutató azt az álláspontot, hogy „a hivatalnokok a középosztálybeli értelmiség társadalmi, kulturális stb. magatartásával rendelkeztek...”³¹ Nem meglepő tehát, ha az osztrák levéltárak közigazgatási iratgyűjteményei kifejezetten bővelkednek a hivatalnokok tudományos és szépírói ambícióit dokumentáló kéziratokban.³²

Azért sem egészen mellékes kérdés, hogy Sebestény Gábor és táblabíránk valóban rokoni kapcsolatban álltak-e egymással, mert tisztáznunk illene, mennyi lehetett az örökgyógyó által beszerzett és mennyi a máshonnan örökölt könyvek aránya. A művek megjelenési dátumát áttekintve arra következtethetünk, hogy az esetleg öröklött könyvállomány mennyisége mindenképpen eltörpült Sebestény Pál saját vásárlásai mellett. Könyvtárának közel a háromötöd része (57,1%) ugyanis 1860 után megjelent művekből állt és mintegy a háromnegyedét pedig az 1840-et követő fél évszázadban adták ki. Így noha nyolc mű 17. és további 60 pedig 18. századi könyv volt, együttes arányuk még így is alig haladta meg a könyvek egytizedét, és a 19. századi, de még 1840 előtt kiadott művek aránya is csupán a teljes gyűjtemény egyhatodának felelt meg.

A 713 művet és 1811 kötetet tartalmazó, az 1885-ös országos statisztika fényében a közhivatalnoki magánkönyvtárakhoz mérve átlagos méretűnek tűnő gyűjteményben tehát a modern, korabeli kiadású tudományos, szépirodalmi és egyéb könyvek domináltak. A kortárs könyvtermés képezte tehát Sebestény Pál gyűjteményének a törzsét, ráadásul a magyar nyelvű kiadványok voltak túlsúlyban (ez adta kétharmadukat); csupán a kötetek számát tekintve érte el a német nyelvűek aránya az egyébként nem elhanyagolható egyharmados arányt, egyébként pedig valamivel 30% alatt maradt részesedésük (a német nyelvű művek között számos sokkötetes lexikont és sorozatot találunk). Latin nyelvű könyvek ugyanakkor meglehetősen gyér számban fordulnak elő a könyvtárban, arányuk 5–6% körül alakult.

A könyvtár tematikai összetételét rekonstruálva, osztályozásunk eredményeit az alábbi táblázatban összegezzük:

Téma	Arány (százalékban)
Jogtudomány (törvénygyűjtemények is)	15,7
Történelem	13,5
Szépirodalom (és irodalomtörténet)	11,2
Földrajz (és térképek, útleírások, bedekker)	10,8
Folyóiratok	6,6
Természettudomány	5,5
Teológiai és egyházi irodalom (és bibliák)	5,5
Szótárak, nyelvtanok, lexikonok és kalendáriumok	5,5
Életmód-irodalom (háztartási útmutatók, szakácskönyvek)	5,3
Politikai (pamflet) irodalom	5,0
Statisztika (és közgazdaságtan)	3,0
Egyéb	9,0

31 *Waltraud Heindl*: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) *Történelmi Szemle* 1987–1988. 22.

32 I. h., különösen a 31. jegyzet.

Elsőként is a könyvtár tematikai összetételének a sokszínűsége tűnik fel, hiszen a jogi tárgyú és nagyrészt német nyelvű munkák mellett közel egyenlő súllyal képviseltették magukat a történelmi, geográfiai, a természettudományi, politikai, teológiai és egyházi vonatkozású, vagy a statisztikai könyvek, végül nem elhanyagolható a hétköznapi élettel kapcsolatos gyakorlati kiadványok aránya sem. A könyvtár tulajdonosát tehát kétségkívül széles körű intellektuális érdeklődés mozgatta könyveik beszerzésekor. Sebestyén Pál közhivatalnokként is igényes értelmiségi módjára élt és jogi szakértelmének a karbantartása mellett láthatóan nagy gondot fordított a társadalomismereti jártasság megszerzésére (statisztika), valamint a nemzeti öntudat szempontjából kulcsfontosságú történelmi és szépirodalmi műveltség ápolására. Az utazáshoz és a háztartás szakszerű viteléhez szükséges olvasnivalók nagy száma pedig Sebestyénnek a polgári kulturális és életmódbeli minták iránti fogékonyságáról tanúskodik.

A könyvtár nyelvek és témák szerinti szerkezeti sajátosságai együttesen azt mutatják, hogy Sebestyén Pál főként az 1840 és 1880 közti magyar nyelvű könyvtermésből válogatva, állandó és komoly erőfeszítéseket tett egyfajta modern nemzeti műveltség kialakítására, és azon volt, hogy megfelelhessen az ezen eszmény jegyében támasztott elvárásoknak. Kivált könyvtárának történelmi, statisztikai, politikai és szépirodalmi anyaga tükrözi ezt az általunk neki tulajdonított szándékot. Könyveink alaposabb vizsgálata tehát azért sem lesz teljesen haszontalan, mert a művek e korpuszában a korszerű, egyszerre nemzeti és polgári műveltség akkori olvasmányanyagát rekonstruálhatjuk.

Sebestyén Pál igyekezett beszerezni a múlt század közepi hazai leíró statisztika majd minden neves művelőjének a művét, így Fényes Elekől hat könyve is volt (úgy mint a *Magyarország leírása*, 1847, vagy a *Geográfiai szótár*, 1851), s nem hiányoztak mellőle Hunfalvy János művei sem (*Magyarország és Erdély eredeti képekben*, 1856; valamint *A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása*, 1864, és további két könyve). Ugyanakkor megvolt könyvtárában Keleti Károly és Konek Sándor két-két, illetve Galgóczy Károly egy munkája.

A történelmi, a politikai irodalom és természetesen a szépirodalom együttesen képes érzékeltetni, hogy mi lehetett a nemzeti műveltség korabeli éltető forrása: ez kétségkívül a reformkor, valamint 1848–1849 tapasztalati világában és történelmi emlékezetében rejlik. A politikai irodalom műfajához sorolt művek szerzői között leggyakrabban Széchenyi István neve fordul elő, aki őt, kivétel nélkül az 1840-es években írt munkájával szerepel (pl. *Kelet Népe, Politikai programtöredékek, Magyar Játékszínről*). Rajta kívül néhány konzervatív politikai közíró, mint Dessewffy József két (*A Hitel című munka taglalata, Bártfai levelek*), Kecskeméthy Aurél hat (többek közt a gróf Széchenyi Istvánról írt műve), illetve a Kákay Aranyos néven jegyzett az *Országgyűlési árny- és fényképek* (1861) és *A mi nagy férfaink. Legújabb fény- és árnyképek* (1874), továbbá Falk Miksa két, illetve Kossuth Lajos és gróf Lónyay Menyhért egy-egy művére bukkanunk. Külön említendő annak a polémiának az anyaga, amely Görgei Artúr megnyilatkozásai (*Egy nyugodt szó*, 1867; *Gazdátlan levelek*, 1867) kapcsán keletkezett (Aschermann Ferenc: *Görgei, visszhangok a czáfolatokra*, 1867; Asbóth Lajos: *Cáfolat Aschermann védíratára*,

1867). További politikai pamfletek is felbukkanak a könyvtárban, mint az Aeropag szerzői névvel jegyzett *Magyar kormánypolitika* (1872), vagy a Spectator álnév mögé bújó szerző *Melyik párthoz tartozom* (1873) című könyve és több más hasonló kiadvány. Az iménti névsor és a könyvek fenti listája azt sejtetik, hogy táblabíránk valószínűleg az enyhén konzervatív politikai értékeket érezhette igazán közel magához. Beszédes kivételnek tűnik Kossuth egyetlen itt őrzött műve, ám az is a Széchenyivel folytatott vita során született (*Felelet gróf Széchenyi Istvánnak*, 1841).

A különösen nagyszámú történelmi szakmunka az előbbieknél vegyesebb képet mutat, ám ebben az esetben is tetten érhető a nemzettudat szempontjából kulcsfontosságú közelmúlt, a reformkor és 1848–1849 mint téma gyakorisága. Horváth Mihály úgyszólván minden érdemleges munkája megvolt Sebestyén könyvtárban, így többek között az 1846-os *Magyarok története*, a *Huszonöt év Magyarország történetéből* (1864), vagy az egy évvel később megjelent *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben* című ismert Horváth-munka (és még további három könyve). Szilágyi Sándor négy műve díszelgett a polcokon, közte az 1850-ben napvilágot látott *Magyar forradalom története* című munka. Úgyszintén a historizáló nemzettudatot éltetik azok a könyvek, melyek szerzői a múlt tárgyi emlékeit a nemzeti emlékezet fogódzóiként és hordozóiként örökítették meg. Kővári László 1851-ben közzétett *Erdély régiségei*, Rómer Flóris *Bakonyi régiségek, vázlatok* (1860), vagy Henszlmann Imre *Magyarország műemlékeinek ismertetése* (1876) című könyve tartozik ide.

Az eddig felsoroltak mellett további szakmunkákra is felfigyelhetünk, melyek az Árpád-házi királyok, a reneszánsz, a nemzeti függetlenségi küzdelmek vagy éppen Erdély historikumát taglalják. A kor legnevesebb szaktörténészei éppen ilyen tárgyú könyveikkel képviselhetik magukat a gyűjteményben: Szilágyi Sándor előbb már említett művei mellett *Erdély története* című 1866-os könyvével, Csánki Dezső *Mátyás udvara* (1884), Szabó Károly *Béla király névtelen jegyzője* (1860) és egy további művével, Ráth Károly *II. Rákóczi Ferenc emlékiratai* (1861), Márki Sándor pedig *Tököli Imre* című monográfiájával (1885) váltotta meg a belépőjegyet a bibliotékába; végül Acsády Ignác és Fraknói Vilmos egy-egy munkája szintén ott díszelgett valamelyik könyvszekrényben.

A modern szakszerű történetírás azonban nem egymagában fémjelzte a históriát, hiszen a régi magyar történelmi munkák egy-egy nevezetesebb darabja is megvolt Sebestyén könyvei között. Istvánffy Miklós *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* egy 1860-as években megjelentetett magyar nyelvű kiadása mellett Katona István *Historia critica regni Hungariae* című sokkötetes munkájának az egyik kötelete, vagy Budai Ézsaiás több műve (*Magyarország históriája*, 1811), illetve Engel János Keresztély munkája, a *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebensländer* egy 1813/14-es kiadású kötete, végül Horvát Istvánnak két, Bod Péternek pedig három műve gazdagította a történelmi könyvek állományát.

Több mint érdekes, hogy a történelmi művek kevés kivétellel a magyar nemzeti múlttal foglalkoznak és csak néhány reprezentatív francia liberális historikus magyarra fordított munkáját szerezte be Sebestyén a maga számára. Így Thiers (az 1864-es magyar kiadású) *Waterloo* és az *I. Napóleon első trónlemondása* című munkája (1865), továbbá Mignet-től *A francia forradalom történetének* egy német

kiadású kötete, Guizot 1851-ben magyarul is kiadott *Az angol köztársaság bukása*, valamint Augustin Thierry öccsének, Amédée Thierry-nek *Atilla története* (1865) című könyve, végül Ernest Renan *Jézus élete* (1863) volt meg a fővárosi táblabíró könyvtárában. A franciákon kívül a német történetírást egyedül Friedrich Rüstow, a kor ismert és népszerű katonai szakírója képviselte, akinek számos hadtörténeti munkája is szerepelt Sebestyén könyvtárában.

A 18. századi, sőt a reformkori magánkönyvtárak történeti vizsgálatai is egyöntetűen azzal a tanulással jártak, hogy a szépirodalom nem vagy alig jutott ekkoriban szóhoz a gyűjtött könyvek között. Ami részben abból is eredt, hogy a fikciós irodalom súlya és jelentősége a későbbiekben jellemző állapotokkal összevetve sokkal csekélyebb volt az akkori könyvtermésben is. A kérdés így szól tehát: mikor került sor váltásra ezen a téren, és milyen jellegű volt a változás?

Sebestyén könyvtára kapcsán arra következtethetünk, hogy a 19. század derekán, vagy legalábbis a század második felében történt meg az észrevehető elmozdulás afelé, hogy a szépirodalmi olvasottságon alapuló műveltség váljon meghatározóvá, vagy a korábbiaknál hangsúlyosabbá. Határozottan erre vall a vizsgált magánkönyvtár tematikus keresztmetszete, hiszen a jogtudományi és a történeti tárgyú, tehát kifejezetten tudományos művek mellett, velük közel azonos számban a szépirodalom is erősen képviselteti már magát: 62 irodalmi mű szerepel a könyvlistán és névumként 18 olyan műről is szó esik, melyek magáról az irodalomról szólnak, vagyis írói életművet ismertető-clemező irodalomtörténeti szakmunkák.

Nem állítjuk azonban, hogy túlnyomórészt szépirodalmi érdeklődés szabta volna meg Sebestyén olvasói tájékozódását, ám egyfajta szépirodalom mégiscsak hatott rá műveltségének a formálódása során. Kérdés: miféle szépirodalom került előtérbe ennek során? Röviden azt mondhatjuk, hogy a nemzeti irodalom. Az a magyar nyelvű modern honi szépirodalom kezdte betölteni ezt a szerepet, amely nagyjából a reformkori szellemi felvirágzásnak volt az eredménye; hiszen csekély az annál régibb keletű irodalom jelenlétére utaló könyv, a külföldi szépirodalom pedig szinte egyáltalán nincs is képviselve a gyűjteményben (a kivételeket Kotzebue két könyve, valamint J. F. Cooper *Az utolsó mohikán* című regényének a magyar fordítása jelentik).

Ami viszont a 18. századi magyar irodalmi termést illeti, Bod Péter három könyve, Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* egy 1799-es kiadása, továbbá Faludi Ferenc, Gyöngyösi István egy-egy műve említhető. Így tehát vitathatatlanul a modern, vagyis a 19. századi magyar irodalom képezi a szépirodalmi gyűjtemény magvát. Nevzetesen: Csokonai Vitéz Mihály összegyűjtött verseinek két kötet (1816) és *Lilla* című kötete mellett (1808) a líra műfaját Kölcsey Ferenc (*Munkái*, 1832) és Vörösmarty Mihály (*Bujdosók*, 1830) képviseli. Sebestyén azonban a prózát jobban kedvelhette a líránál, s talán éppen ez az egyik oka, hogy egyetlen Petőfi-kötete sem volt (ennek további lehetséges okáról később lesz szó), így nem csoda, hogy Jósika Miklóstól (akiben a kedvenc íróját sejtethjük) hat, Jókai Mórtól pedig három mű is szerepel a jegyzéken (*Csataképek*, 1861; *Boldogháza*, 1869; *Mondjuk ki az igazat*, 1878). De megvolt Sebestyénnek Eötvös József *Karhausija* is, továbbá Kisfaludy Károly (*Válogatott elbeszélések*, 1873; *Tihamér*, 1878) és Fáy András két-

két műve (*Hasznos házi jegyzet*, 1826; *Mátrai vadászat*, 1886), Katona József *Bánk bánja*, vagy Kisfaludy Sándor (*Regék a magyar előidőkből*, 1866), valamint Erdélyi János (*Válogatott magyar közmondások*, 1862), egy-egy munkája.

A szépirodalom a tudomány tárgyaként szintúgy helyet kapott már Sebestyén könyvtárában. Toldy Ferenc *A magyar nemzeti irodalom története* első (1851-es) és egy jóval későbbi, immár az összes kötetet felölelő (1872) kiadása mellett számos írói életrajz is bekerült Sebestyén gyűjteményébe: szinte alig akad olyan számottevő század eleji és reformkori költőnk, akiről ne szólna legalább egy, főként az 1880-as években megjelentetett tudományos feldolgozás. Ennek során immár Petőfi is kvalifikálta magát a gyűjteménybe (Vukovics Sándor: *Petőfi Sándor életéből*, 1883), mellette Csokonai Vitéz Mihály, Kisfaludy Sándor, Garay János, Kazinczy Ferenc, Vörösmarty Mihály, Kölcsey Ferenc, Bajza József, Tompa Mihály, vagy Jósika Miklós adott témát a kor irodalomtörténészeinek (Zolyomi Lajos és Ferenczi József a leggyakoribb szerzők). Nem hiányzik ugyanakkor Sebestyén könyvtárából az utolsó szerzemények közül való nyolckötetes Szinnyi József-mű, a *Magyar írók élete és munkái* (1890) sem.

Már a múlt században sem csupán a könyv jelentette a művelt rétegek olvasmányanyagát, mivel az időszaki sajtótermékek széles skálája is az olvasók rendelkezésére állt. Mi sem bizonyítja ezt jobban mint hogy a Sebestyén-féle gyűjtemény közel 7%-át folyóiratok alkották. Figyelemre méltó, hogy a külföldi periodikák nagyobb súllyal estek latba, mint az idegen nyelvű kötetek a könyvek sorában. Német (elvéve francia) folyóiratokra bukkanunk, melyek részben képes családi magazinok (a Stuttgartban megjelenő *Über Land und Meer*, a *Familien Journal*, a lipcei *Illustrierte Zeitung* és a *Die Gartenlaube*), ritkábban tudományos, vagy ismeretterjesztő orgánumok (*Archiv für Natur und Kunst*, *Vierteljahrschrift*). A hazai lapok ennél jóval szélesebb választékában markáns, egyúttal népes kategóriát képeztek a tudományos periodikák (kezdve Péczeli József 18. század végi *Mindenes Gyűjteményével* és folytatva a *Századok*, a *Történelmi Tár*, a *Hivatalos Statisztikai Közlemények*, a *Természettudományi Közlöny*, a *Magyar Múzeum* orgánumaival). Amíg azonban a honi tudományos folyóiratok szinte kivétel nélkül a kiegyezés körüli vagy az azt követő évekből valók, addig a könyvtárban fellelhető politikai és irodalmi lapok többnyire reformkoriak, s azon belül is nagyjából harmadik század végi évfolyamokból állnak. A *Társalkodó* 1836–1838-as, a *Jelenkor* 1835-ös, a *Figyelmező* 1837-es, a *Sas* 1833-as, a *Századunk* 1838-as, a *Koszorú* 1836-os, az *Élet és Litteratúra* 1826–1828-as, az *Erdélyi Múzeum* pedig egyenesen 1815-ös évfolyamaival képviselteti magát. A családi és az élclapok viszont vagy abszolutizmus koriak (*Bazár*, 1864–1866), vagy a dualizmus korából valók (*Borsszem Jankó*, 1868–1878; *Ország-Világ*, 1887). Végül 1848 sajtója is jelen van a gyűjteményben a *Marczius Tizenötödike* egy és a *Budapesti Híradó* két 1848-as számával. Nem tartjuk viszont merő véletlennek, hogy a radikálisabb politikai áramlatokat képviselő lapok ilyen szerény helyet kaptak, hiszen a politikai pamflet irodalom kapcsán korábban már regisztrálhattuk Sebestyénnek a liberális reformgondolat egy kevésbé radikális változatához, vagyis a Széchenyi eszmevilágához fűződő bensőséges viszonyát. A könyvtár reformkori lapválasztéka is éppen erről tanúskodik a *Jelenkorral*, a *Figyel-*

mezővel, a *Társalkodóval*, vagy a *Sassal* az élén. Jellemző továbbá, hogy a nívós és a középszerű irodalmi lapok egyformán helyet kaphattak Sebestyén könyvtárában: az előbbit az *Élet és Litteratúra*, a *Koszorú* és az *Athenaeum*, az utóbbit pedig a *Sas* képviseli; bár így is felettébb homogén a teljes kollekció.³³

*

Történelem és irodalom – ez a két téma uralta tehát a könyvtárban őrzött folyóiratok tematikai skáláját és egyúttal ez a két kulturális terrénum adta Sebestyén Pál *korszerű* és *nemzeti* műveltségének az alapját is, amihez a statisztikai és geográfiai tudásanyag is hozzájárult valamelyest. E műveltség korszerűségét az biztosította, hogy 19. századi, lényegében a reformkorra és az 1848–1849-re irányuló érdeklődést és tematikát fejezte ki; nemzetinek pedig azért tekinthetjük, mert magyar szerzők (írók és tudósok) magyar nyelvű, és a nemzeti tudat artikulálása szempontjából alapvetően fontos művek alkották. Sebestyén könyvtárát és a belőle kikövetkeztethető műveltséget utólag mérlegre téve semmiképpen sem érthetünk tehát egyet az olyasfajta, tanulmányunk elején idézett történetírói megállapítással, amely sommásan szembeállítja egymással az eddig kellően még nem is elemzett zsidó középpolgári olvasói kultúrát, valamint a nemesi származású, vagy legalábbis „hagyományos” (közhivatalnok) középosztály írott kultúrához fűződő viszonyát.

GÁBOR GYÁNI

A JUDGE AS READER

MIDDLE CLASS EDUCATION IN THE LATE 19TH CENTURY

The reading culture (education) of the upper classes may be explored through an examination of their libraries. Local research carried out in the 18th century and national surveys performed during the period of reform in the 19th century revealed the existence of a reading class of nobles (and aristocrats). They primarily collected academic works and were interested above all in jurisprudence and history. A national statistical survey of private collections was performed at the end of the 19th century: many of the more substantial collections (comprising at least 1000 volumes) belonged to members of the intelligentsia (teachers, priests, and physicians), but some belonged to landowners and government officials. A majority of books were written in German or Latin. In addition to historical works, literary works were of increasing significance. The statistics indicate that a structural change in education and learning took place over the course of the century: Latin culture and academic works gradually gave way to literary and academic works published in Hungarian.

The subject of the case-study is an analysis of a book catalogue found in the estate of Pál Sebestyén, a well-to-do Budapest trial judge who died in 1890. Sebestyén's library comprised 713 works (1811 volumes). Not surprisingly the number of legal works is the

33 A lapok megítéléséhez vö. A magyar sajtó története. I. 1705–1848. Szerk. Kóky György. Bp. 1979. (A magyar sajtó története), valamint A magyar sajtó története. II/1. 1848–1867., II/2. 1867–1892. Szerk. Kosáry Domokos–Németh G. Béla. Bp. 1985. (A magyar sajtó története) passim. A társasági-családi lapokhoz ld. *Lipták Dorottyá: A családi lapoktól a társasági lapokig. Újságok és újságolvasók a századvégen*. Budapesti Negyed 1997. nyár-őszi 45–70.

greatest (16%), but other types of books are also numerous: historical works (14%), literary works (including historical literary works) and geographical works (with maps) (11%). An analysis of the catalogue demonstrates that in Hungary—as in Austria—it was no rarity to find a government official who was well-educated or even a successful academic or man of letters. It is also possible to reconstruct the reading material that served as the basis of the *modern national* and *middle-class* culture (of learning) in the second half of the 19th century. As regards fiction, the main interest was in the literary works of the reform period, while historical works tended to cover the reform period and the events of 1848–1849. The library also contained historical works covering earlier periods of national history, while the great number of statistical publications indicate a desire for knowledge of society. The relative scarcity of books in Latin and religious/theological works proves the existence of an effort on the part of the middle classes to establish some kind of modern form of education and learning. This is underlined by the fact that purchases tended to be made of books that had been published after the 1840s. The case-study shows that a change in the structure of education and learning took place at some time in the middle—or third quarter—of the 19th century.

Árpád helyett Marx, József főherceg helyett Lenin

Történelmi személyiségek elutasítása és méltatása a Magyarországi
Tanácsköztársaság hivatalos jellegű anyagaiban*

Pogány József, hadügyi népbiztos már 1919. március 27-én, néhány nappal a Tanácsköztársaság kikiáltása után rendeletet adott ki több budapesti laktanya átnevezéséről. E szerint „A régi hadseregek az ural-
kodó osztályok érdekeit szolgálták. A kaszárnyákat tehát császárokról, főhercegekről
és tábornokokról nevezték el. A Vörös Hadsereg a proletárság hadserege, a kaszár-
nyákat tehát a munkásmozgalom és a szocializmus nagy vezéreiről nevezi el.”
Ekkor, többek között, a Ferenc József laktanya a Marx laktanya, a József főherceg
laktanya a Lenin laktanya, a Radetzky laktanya pedig a Petőfi laktanya nevet kapta.¹
Érdeemes idézni a *Vörös Újságnak* e rendeletről szóló kommentárját: „A laktanyák
ezen túl a haladó emberiség nagy vezetőinek nevét viselik, szimbólumaként annak,
hogy a jövőben nem az osztályelnyomás fészkei, hanem az új eszmék várai és védő-
bástyái lesznek.”² Az idézetek jól mutatják, hogy a Tanácsköztársaság irányítói, köz-
vélemény-formálói tisztában voltak a történelmi személyiségek jelképértékével, az
e szimbólumok kínálta propagandisztikus lehetőségekkel – s nem is késlekedtek
kihasználni azokat.

Kapcsolódva a megelőző évtizedek magyarországi munkásmozgalmi hagyomá-
nyaihoz, a szovjet-orszországi bolsevik forradalom propagandatevékenységéhez és
az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom hőskultuszaihoz,³ a Magyar-

* E munka a *Gondolatok a Magyarországi Tanácsköztársaság 80. évfordulóján* című, a Politikátörténeti Intézetben 1999. márc. 19-én tartott konferencián elhangzott előadásom jegyzetekkel ellátott változata. – Kutatásaimat az OTKA támogatta (ny. sz.: F 029 450.).

¹ Lc a régi fölírásokkal a laktanyákról! *Népszava* 1919. márc. 28. 5. (Kiemelések az eredetiben.) – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően adom közre.

² A kaszárnyák új elnevezése. *Vörös Újság* 1919. márc. 28. 2. Néhány budapesti laktanya ekkor nem kapott új nevet. (Vö. *Réti László: A Magyar Tanácsköztársaság hadügyi szervezete és pecsétjei*. I. Hadtörténelmi Közlemények 1969. 47.) Ám a hadügyi népbiztosság ápr. 30-i rendeletében – teljes összhangban a márc. 27-i rendelettel – kinyilvánította: „A jelen idők szelleme szükségessé teszi, hogy a laktanyák eddigi elnevezései más – a nemzetközi szabadság- és munkásmozgalmakban – kimagasló egyéniségek nevével cseréltsenek ki.” (74 475./7. sz. Körrendelet. A Vörös Hadsereg Rendeletei. Szabályrendeletek 1919. máj. 3. 135.)

³ Ezeket részletesebben tárgyaltam: *Vörös Boldizsár: Történelmi személyiségek ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos jellegű anyagaiban*. Kandidátusi értekezés kézírata, 1997. 9–77., 221–240., 269–270.

országi Tanácsköztársaság döntéshozói (jelen megközelítésben: az egyesült párt irányítói, a *Forradalmi Kormányzótanács*, a különböző népbiztosságok, valamint, meghatározó szerepe miatt, Budapest⁴ városvezetése), hivatalos jellegűnek tekinthető kiadványaikban, illetve intézkedéseikkel igen határozott lépéseket tettek a letűnt rendszerek eszméit kifejezni hivatott történelmi alakok ábrázolásainak eltávolítására és ezzel egy időben olyan történelmiszemélyiség-kultuszok terjesztésére, amelyeknek a diktatúra szellemiségét kellett sugározniuk.

A március 27-i rendeletben előírt laktanya-átnevezésekkel a diktatúra elutasította a Habsburg-dinasztia tagjainak és a szolgálatukban jelentős katonai vagy politikai pályát befutó személyeknek a kultuszát s az új elnevezésekkel főleg a munkásmozgalom kiemelkedőnek tekintett alakjait méltatta. Budapest népbiztosságának több fővárosi kórház átnevezéséről intézkedő április 2-i rendelete pedig elsősorban a szentek kultuszával igyekezett leszámolni s ugyanakkor az orvostudomány nagyjait is megörökítette, azt kifejezendő: ne a szentek segítségétől, hanem az orvostudománytól remélik gyógyulásukat a betegek. Ekkor pl. a Szent István közkórház a Semmelweis Közkórház, az Új Szent János közkórház a Koch Róbert Közkórház nevet kapta.⁵ A május elsejei budapesti ünnepség alkalmából a rendezők eltakarták a diktatúra előtti Magyarország nemzeti panteonjából az egyházi és világi főméltóságok, szentek szobrát, többek között Szent Gellértét, Werbőczyét, Pázmányét, a millenniumi emlékművön megörökített személyekét, továbbá Baross Gáborét. Ugyanezen alkalomból szobrot, illetve szobrokat állítva méltatták, többek között Lenint, Marxot, Engelst, Karl Liebknechtet, Szabó Ervint, Petőfi 1882-ből származó emlékművének feldíszítésével pedig félreérthetetlenül jelezték: a költőt az új rendszer a magáénak tekinti.⁶ A június közepén megjelentetett tanácsköztársasági bélyegsorozat Marx, Petőfi, Martinovics, Dózsa és Engels arcképét ábrázolta.⁷ Az egyesült párt és a *Közoktatásügyi Népbiztosság* kiadásában brosúrák jelentek meg Marxról,

4 Ld. ehhez: *Hajdu Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Bp. 1969. 84.

5 Rendelet. Budapest Népbiztossága Hivatalos Közlönye 1919. ápr. 4. 394. – Vö. még ezekhez: Budapest Főváros Levéltára (= BFL) IV. 1407. b. X. 1492/19. és uo. IV. 1407. b. X. 1581/19.

6 Az ünnepség dekorációjának vizsgálata során felhasználtam a korabeli újságok tudósításait és képanyagát, továbbá a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtárának, a Budapesti Történelmi Múzeum Kiscelli Múzeuma Fényképtárának, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye Fotótárának és az Országos Hadtörténelmi Múzeum Fotóarchívumának anyagait. Az ünnepségről készített, fennmaradt filmhíradókat (Vörös Híradó, 5.) a Magyar Filmintézet Archívuma őrzi, megtekintésüket Varga F. János tette lehetővé, akinek szívességéért ezúton mondok köszönetet.

7 A bélyegsorozat történetét részletesen tárgyalta: *Surányi László: A Magyarországi Tanácsköztársaság bélyegkiadásainak és a Vörös Hadsereg tábori postájának története*. Bp. 1979. 11–35., 63–105. A Közoktatásügyi Népbiztosság kiadásában megjelenő *Az Én Újságom* aug. 1-jei számának a bélyegsorozatot ismertető írása pedig arra is rámutatott, hogy – ha csak hallgatólagosan is – kiket utasított el ezzel a sorozattal a Tanácsköztársaság: „Először történik meg a filatéliában, hogy a bélyegeken király, császár és más állami nagyságok helyett tudósok és költők arcát látjuk”. (V. A.: *Kommunista bélyegek*. *Az Én Újságom* 1919. aug. 1. 293.)

Engelsről, Frankel Leóról⁸ s számos történelmiszemélyiség-méltatást tettek közzé az egyesült párt és a különféle népbiztosságok lapjaiban is.⁹

A különböző eljárásokat, intézkedéseket áttekintve egyértelművé válik, hogy a diktatúra elutasította az uralkodók, hadvezérek, a dualizmus kori politikusok, továbbá az egyházi méltóságok és a szentek kultuszát. A méltatásokat összesítve pedig kiderül, hogy a hivatalos értékelések Marx alakját tartották a legjelentősebbnek. A sorrendben utána következik Engels és Lenin, majd, egyfajta „középmezőnyként” Frankel Leó, Szabó Ervin, Petőfi, Martinovics és Dózsa. E személyiségek méltatásaihoz képest kisebb mértékű volt Karl Liebknechté és Rosa Luxemburgé.¹⁰ Míg azonban a diktatúrának pl. Marx vagy Lenin esetében egy új kultuszt kellett elterjesztenie a lakosság egészénél, Petőfi vonatkozásában egy már meglévőt kellett kisajátítania, saját céljainak megfelelően újraértelmeznie – az ismertetett eljárások jól mutatják ezt a törekvést.

E jelképértékűnek számító történelmi személyiségek ábrázolásainak propagandisztikus funkcióit kutatva nyilvánvalóvá válik, hogy mind az elutasításokkal, mind a méltatásokkal a diktatúra legitimálni igyekezett magát a tömegek felé: a Tanácsköztársaságot úgy állítva be, mint amely, végső soron, a múlt nagy forradalmárainak törekvéseit valósítja meg.¹¹ Ugyanakkor az új rendszer önmeghatározásában ezen ábrázolásoknak volt egyrészt egy befelé irányuló, a csoporttudatot kialakító költőanyag-funkciójuk, másrészt egy kifelé irányuló is: nyílt elhatárolódás a megelőző évtizedek integráló célzatú nemzeti hőskultuszától és az egyházak szentkultuszától.¹² Mindezekben túlmenően, a diktatúra közvélemény-formálói hosszabb és rövidebb távú eszmei, politikai célok érdekében is alkalmazták a történelmi személyiségek ábrázolásait. Hosszabb távú elgondolást jelez pl., hogy a különféle eljárásokkal elsősorban külföldi forradalmárokat méltattak: minden bizonnyal a tömegek internacionalista szellemű nevelése volt a cél, megfelelően a Tanácsköztársaság más forrásokból is jól ismert, szigorúan internacionalista, a hagyományos nemzetfelfogást és hazafiságot elutasító szemléletének. (Ugyanakkor a jelentős részben külföldi közön-

8 *Garami Ernő*: Marx és Engels élete. Bp. 1919. (Munkáskönyvtár 16. füzet); *Kautsky Károly*: Marx Károly történelmi jelentősége. Bp. 1919. (Munkáskönyvtár 15. füzet); *Varjas Sándor*: Marx és Engels életrajza. (A XIX. század szocialista mozgalmainak történetével kapcsolatban.) Bp. 1919.; *Krejcsi Rezső*: Frankel Leó, a párizsi Kommün magyar vezére. Bp. 1919.

9 A tanácsköztársasági történelmiszemélyiség-méltatásokat részletesebben tárgyaltam: *Vörös B.*: i. m. 78–213., 241–270.

10 Ugyanakkor a felsorolt alakok kultusza nem hatotta át a korabeli hivatalos jellegű történelemábrázolás egészét: az iskolai történelem-tananyagokban, szerzőik egyéni felkészültségének, elképzeléseinek nyomán mások kezeltettek kiemelten, pl. Catilina, John Ball, Széchenyi István – ám, a diktatúra kiemelkedő történelmi személyiség-ábrázolásainak általános koncepciójához igazodva, ezek is forradalmárként beállítva. Ld. a Néptanítók Lapja 1919. ápr. 24-i, máj. 15-i és jún. 26-i számának mellékletét.

11 Vö. ehhez: *Richard Stites*: Festival and Revolution: The Role of Public Spectacle in Russia, 1917–1918. In: *Essays on Revolutionary Culture and Stalinism. Selected Papers from the Third World Congress for Soviet and East European Studies*. Ed. by John W. Strong. Columbus, Ohio, 1990. 21.

12 Vö. *Gottfried Korff*: Politischer „Heiligenkult“ im 19. und 20. Jahrhundert. *Zeitschrift für Volkskunde* 1975. 215–216.

ségnek szánt, már említett bélyegsorozatban 3 : 2 az arány a magyar személyek javára a külföldiekkel szemben: ez esetben a készítők Dózsa, Martinovics és Petőfi megjelenítésével a hozzájuk kapcsolódó magyarországi küzdelmeket mint a nemzetközi proletárforradalom hagyományait igyekeztek beállítani a nagyvilág előtt.) – A rövidebb távú célok érdekében felhasznált történelmiszemélyiség-ábrázolások közé tartoznak pl. a *Vörös Újság* és a *Volksstimme* Gorkij-méltatásai, amelyeket az író születésnapja alkalmából jelentettek meg. E szövegek a művész pályájának egyetlen mozzanatát emelik ki, mégpedig azt, hogy Gorkij, „aki eleinte semmiféle viszonylatban nem állott a munkásforradalommal, *ma a szovjetekkel teljes egyetértésben dolgozik a proletariátus fölvilágosításán*”.¹³ A Tanácsköztársaság első napjaiban az író ilyen értékelésének minden bizonnyal példaadás-szándéka volt a diktatúrától ide-

13 Gorkij Maxim ötvenéves. *Vörös Újság* 1919. ápr. 1. 6. (Kiemelés az eredetiben.) Vö. még: Maxim Gorkis fünfzigster Geburtstag. *Volksstimme* 1919. ápr. 1. 7. – 1919-ben azonban Gorkij már 51 éves volt, mivel – a Szovjet-Oroszországban 1918 elején bevezetett gregoriánus naptár szerint – 1868. márc. 28-án született. Ám a korabeli különböző lexikonok, irodalomtörténeti összefoglalások nem egy esetben, tévesen, 1869-et adták meg az író születési évévéként. (Ld. pl. *Sz. Vengerov*: *Peskov*. In: *Enciklopediceszkij szlovar. Dopolnitelnij tom II. Sz.-Peterburg, 1907. 497.*; Górkij. In: *Meyers Kleines Konversations-Lexikon. III. Leipzig–Wien, 1909. 219.*; *Red.*: M. Gorkij. In: *Ruszszkaja literatura XX. veka [1890–1910]. Pod. red. Sz. A. Vengerov. I. Moszkva, 1914. 190.*; *Russische Literatur. I. Auswahl moderner Prosa und Poesie. Mit Anm. und Akzentenbez. von Dr. Erich Boehme. Berlin–Leipzig, 1916. [Sammlung Göschen] 3., 72.*) Előfordult, hogy Gorkij születési évévéként vagy-lagosan közölték 1868-at és 1869-et. (Ld. *P. N. Polevoj*: *Isztorija ruszskoj szlovesznoszti sz drevnejsih vremjon do nasih dnej. III. Sz.-Peterburg, 1903. 628.*; Górkij. In: *Meyers Grosses Konversations-Lexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens. VIII. Leipzig–Wien, 1904. 138.*; Gorkij. In: *Bolsaja Enciklopedija. VII. Sz.-Peterburg, 1905. 337.*) Van rá példa, hogy egy mű Gorkijról szóló különböző részeiben eltérő születési dátum szerepel. (1868: *M. Nevedomszkij*: *Makszim Gorkij*. In: *Isztorija ruszskoj literaturi XIX v. Red. D. N. Ovszjaniko-Kulikovszkij. V. Moszkva, 1910. 230.*; 1869: *Hronologiceszkija dati k zsizni i dejatelnoszti piszatelej. Szoszt. N. L. Brodskij*. In: i. m. 532.) De arra is van példa, hogy csak 1868-at adták meg, helyesen, Gorkij születési évévéként. (Ld. Gorki, Maxim. In: *The Encyclopaedia Britannica. A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information. XII. London–New York, 1910. 259.*) Mindez összesség M. L. Szlonimskij visszaemlékezéseivel, aki Gorkij 1919. évi születésnapjának ünneplése kapcsán így írt: „ebben az időben senki sem tudta pontosan, hogy melyik évben született Gorkij és maga Alekszej Makszimovics sem volt képes határozottan felelni erre a kérdőívben foglalt kérdésre. Csak a későbbiekben tisztázódott, hogy Gorkij 1868-ban született”. (*M. L. Szlonimskij*: *Isztorija odnoj knigi*. In: *Gorkij i ego epoha. Iszszledovanija i material. I. Otv. red. B. A. Bjalik. Moszkva, 1989. 83.*) Gorkij 1919. évi születésnapjának ünneplésében, nem utolsósorban önnön legitimitációja érdekében a szovjet-oroszországi bolsevik vezetés is részt vett (vö. ehhez: *Letopisz zsizni i tvorcsesziva A. M. Gorkogo. III. 1917–1929. Moszkva, 1959. 120–122.*); számára mindenképpen kapóra jött az, hogy széles körben el volt terjedve az 1869-es dátum. 1918 tavaszán ugyanis Gorkij még határozottan szemben állt a bolsevikokkal (s így aligha fogadta volna ünneplésüket) és csak az év nyaratól-őszétől közeledett mindinkább az új hatalomhoz. (Vö. ehhez: *Gereben Ágnes*: *A Gorkij-dosszié*. In: *Uő*: *Művészet és hatalom. Orosz írók a XX. században. Új források*. Bp. 1998. 13–41.; *Arkadij Vakszberg*: *Gibel burevesztnika. M. Gorkij: Poszlednie dvadcat let. Moszkva, 1999. 73.*) A *Vörös Újság* és a *Volksstimme* olvasói sem lepődhettek meg azon, hogy 1919-ben ünneplik Gorkij 50. születésnapját: az 1869-es dátum ugyanis magyar kiadványokban is többször előfordult. (Ld. pl. *Wildner Ödön*: *Gorkij Maxim. Budapesti Szemle 1903. 313. sz. 58.*; Górkij. In: *Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. VIII. Bp. 1913. 642.*) – Tájékoztatómat a Gorkij-irodalomban Gereben Ágnes segítette, akinek szívességéért ezúton mondok köszönetet.

genkedő, azt elutasító értelmiségiek felé: akárcsak Gorkij, álljanak ők is az új rendszer mellé, dolgozzanak vele együtt az új eszmék terjesztéséért!

A bukott rendszerek szellemiségével való leszámolást, a Tanácsköztársaság eszméinek győzelmét volt hivatott elősegíteni az a szimbolikus térfoglalás, ahogyan a diktatúra jelképeinek számító történelmiszemélyiség-ábrázolások megszállták a korábbi hatalmak által birtokolt tereket (így pl. Budapest fontos pontjait, az intézményeket, stb.), kiszorítva innen az e hatalmakat jelképező ábrázolásokat.¹⁴ Nem véletlen, hogy egy a budapesti május elsejei ünnepség megrendezésével kapcsolatos feljegyzésében Pogány József azt javasolta az ünnepség előkészítését irányító Szamuelynek: a művészi díszítések elsősorban a közlekedési csomópontokra (Oktogon, Körönd, terak, középületek) kerüljenek.¹⁵ E jelképes birtokbavételt még nyomatékosabbá tette az az eljárás, hogy a diktatúra által kiemelkedőként értékelt személyiségek méltatásait (nevek, szobrok) több esetben olyan korábbi ábrázolás helyére tették, amely homlokegyenest ellenkező eszmei tartalmat hordozott: így pl. a millenniumi emlékmű Árpád-szobrára Marx figuráját a két munkással.¹⁶ Az intézkedések koncepcionális egységessége¹⁷ pedig jól mutatja, hogy milyen határozottan törekedett a diktatúra a bukott rendszerek szellemiségét a sajátjával felcserélni.

Megvizsgálva azonban e méltatások eszközeit, nyilvánvalóvá válik, hogy a diktatúra döntéshozói az új eszméket kifejezni hivatott történelmi figurák ábrázolásaihoz, megörökítéseikhez azokat az eljárásokat alkalmazták, amelyeket, természetesen merőben más eszmei tartalmakat kifejezendő, de rokon jellegű politikai megfontolásokból a letűnt rendszerek közvélemény-formálói is használtak: az intézményelnevezéseket, a szoborállításokat, a bélyegkiadást – de ide sorolható a budapesti utcaátnevezések végül meg nem valósult terve is.¹⁸ Ráadásul a tanácsköztársasági bélyegtervek hagyományos bélyegstílust követtek és a május elsejei budapesti dekorációs munkákban részt vevő szobrászok többsége a heroikus emlékmű vagy portré hagyományait folytatta, ennek stílusát alkalmazta a forradalmárok alakjára is.¹⁹ Sőt, a kiemelkedőnek tekintett történelmi személyiség méltatása sem magától értetődő egy olyan diktatúra esetében, amelynek ideológiájában a gazdasági tényezőké, illetve a tömegmozgalmaké a történelemformáló szerep²⁰ – úgy tűnik, hogy a propa-

14 Vö. ehhez: *Gyáni Gábor*: Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940). Bp. 1998. (Nagyítás. Szociológiai könyvek 12.) 98–109.

15 A tavalyi május elseje. Pogány József májusi följegyzése. Új Nemzedék 1920. máj. 1. 3.

16 Vö. ehhez: Falus Elek jegyzete Pór Bertalan cikkéhez. Nagyvilág 1969. 273.; *Németh Lajos*: Zala György (1858–1937). In: Magyar művészet 1890–1919. I. Szerk. Németh Lajos. Bp. 1981. (A magyarországi művészet története 6/I.) 211.

17 Vö. *Glatz Ferenc*: A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. Társadalmi Szemle 1980. 1. sz. 48.

18 Ld. BFL XVI/1. g. 2. d. 51–54.; *Dr. Kiss György*: A budapesti várospolitikai 1873–1944. Bp. 1958. 214.

19 Aradi Nóra: A Tanácsköztársaság művészete. In: Magyar művészet 1890–1919. I. i. m. 622–623.

20 Vö. ehhez pl. *Bresztovszky Vilma*: A történelem az új iskolában. Fáklya 1919. ápr. 29. 3.; A közoktatásügyi népbiztosnak 1919. évi 91 609. számú rendelete a történelmi tanítás új iránya tárgyában. (1919. máj. 13.) Hivatalos Közlöny 1919. máj. 15. 183–184.; *Bellér Béla*: A Tanácsköztársaság történetiszemléletéről. Századok 1969. 1134–1163.

ganda igényei erősebbeknek bizonyultak a szigorú elméleti, történetfilozófiai megfontolásoknál... A jelenség okait kutatva érdemes idézni Szűcs Jenőt, aki éppen a kommunisták történelmizemélyiség-méltatásai kapcsán állapította meg, hogy „az ellenféllel folytatott ideológiai harc megkövetelte a hasonló minőségű és jellegű fegyverek kiválogatását”.²¹ Ugyanakkor elgondolkodtató André Chastelnek a nagy francia forradalom kapcsán megfogalmazott, de általánosabb összefüggések felé mutató észrevétele is: „Mindaz, ami a forradalomban látványos, teátrális, kiszámított – természetesen a tömegmegmozdulásoktól és az erőszaktól eltekintve –, az a Fény Százada kialakította öntőformákba ömlik.”²²

A francia tudós e megállapításához kapcsolódva ugyanis azt gondolom, hogy a fentiekben bemutatott ábrázolások egy sajátos (bár az 1870–1914 közötti időszak Európájára jellemző) „hagyományteremtés”²³ megvalósítását is szolgálták, s érvényesek rájuk Eric Hobsbawm megállapításai a „kitalált”, „teremtett” hagyományokról: ezeknél a történelem a cselekvés legitimálójaként és a csoportkohézió cementjeként használtatik fel, gyakran pedig – a történelmi személyiségek emlékművei által – a harc valódi szimbólumává válik. Még a forradalmi mozgalmak is igyekeztek alátámasztani új eszméiket a forradalom hagyományaira („A német népnek is megvan a maga forradalmi hagyománya” – amint Engels állította *A német parasztháború* első szavaival²⁴) és a saját hőseikre, mártírjaikra való hivatkozással.²⁵ A Tanácsköztársaság talán legfontosabb dalának, az *Internacionálénak* „A múltat végképp eltörölni”²⁶ célkitűzésével szemben tehát egy „másik múlt”, egy új, a diktatúrát legitimálni, megerősíteni hivatott hagyományrendszer kialakítására is történt kísérlet a 133 nap során.

21 *Szűcs Jenő*: A nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In: *Uő*: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Bp. 1984. (Társadalomtudományi könyvtár) 40. – További kutatások feladata az, hogy feltárja a tanácsköztársasági döntéshozók ezen eljárásainak mozgatórugóit.

22 *André Chastel*: Ünnepi felvonulások, ünnepélyes terek. In: *Uő*: Fabulák, formák, figurák. Válogatott tanulmányok. Bp. 1984. 191.

23 *Eric Hobsbawm*: Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény. Szerk. Hofer Tamás, Niedermüller Péter.* Bp. 1987. (Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 1.) 127–197.

24 *Friedrich Engels*: A német parasztháború. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei.* 7. 1849–1851. Bp. 1962. 321.

25 *Eric Hobsbawm*: Introduction: Inventing Traditions. In: *The Invention of Tradition.* Ed. by Eric Hobsbawm and Terence Ranger. Cambridge–etc., 1985. (Past and Present Publications) 12–13. Vö. még: *Victoria E. Bonnell*: Iconography of Power. Soviet Political Posters under Lenin and Stalin. Berkeley–etc., 1997. (Studies on the History of Society and Culture 27.) 1–19., 281–284.

26 Az új Internacionálé. Vörös Újság 1919. márc. 30. 7.

BOLDIZSÁR VÖRÖS

MARX INSTEAD OF ÁRPÁD, LENIN INSTEAD OF ARCHDUKE JOSEPH
THE REJECTION AND APPRECIATION OF HISTORICAL FIGURES
IN THE OFFICIAL MATERIAL OF THE HUNGARIAN SOVIET REPUBLIC

The article reveals how the leaders of the Hungarian Soviet Republic made use of emblematic historical figures in their propaganda and in the dissemination of their ideals. The leaders of the dictatorship expressed their appreciation of certain historical figures by renaming military barracks and hospitals, by erecting statues, and by issuing stamps and pamphlets. At the same time, they also attempted to remove the images of historical figures representing the collective spirit of previous political orders. Thus, for example, a statue of Marx and two workers was erected on to the statue of Árpád (the 9th century Magyar chieftain who had led his people into the Carpathian basin), while the Archduke Joseph military barrack were renamed Lenin military barrack. Overall, in the official view, Marx was considered to be the greatest historical figure, with Lenin and Engels next in line.

The rejection and appreciation of historical figures reflected an attempt by the dictatorship to acquire legitimacy among the masses. Further, in the self-definition of the new political order, the portrayal of historical figures had an inward integrative function that promoted group consciousness. Meanwhile the outward function was to distance the regime from the cult of the national hero of previous periods and from the cult of devotion of the churches.

On further examination it becomes clear that, in their portrayal of historical figures expressing the new ideals, the decision-makers of the dictatorship employed the same procedures as the leaders of previous political orders. In the view of the article's author, this suggests that an attempt was made during the Hungarian Soviet Republic at the 'invention of tradition'. This phenomenon was characteristic of Europe at the turn of the century and has been the subject of Eric Hobsbawm's inquiries on several occasions.

Szakály Ferenc munkásságának bibliográfiája 1968–2000

1968

A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. I. Szerk. Puskás Attila. Szekszárd, 1968. 9–60. l.

Nemeskürty István: Ez történt Mohács után (Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről 1526–1541). (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1966, 348 l.). [Könyvismertetés.] *Századok* 102(1968) 1–2. sz. 260–264. l.

1969

Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Bp. 1969. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 49.) 147 l., 3 térképmelléklet.

A parasztvármegye történetéhez a XVII. században. *Századok* 103(1969) 4. sz. 690–708. l.

Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. II. Szerk. Puskás Attila. Szekszárd, 1969. 5–85. l.

Egy történelmi bestseller és ami mögötte van. Nemeskürty könyvének új kiadásához. *Valóság* 12(1969) 5. sz. 39–47. l.

1970

Sziget mezőváros (Somogy megye) lakosságának „connumerációja” 1551-ben. (Adalékok XVI. századi mezővárosaink demográfiai és társadalmi képéhez.) *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1967–1968. Bp. 1970. 61–133. l.

1971

A babócsai váruradalom 1561-es urbáriuma és a babócsai vár 1563-as leltára. *Levéltári évkönyv Somogy megye múltjából* 2(1971) 51–84. l.

Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira. In: *Magyar-zsidó oklevéltár*. XIV. 1742–1769. Szerk. és kiad. Scheiber Sándor. Közreműködött: Házi Jenő, Zsoldos Jenő. Bp. 1971. 31–78. l.

Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft. In: *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des I. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970)*. Hg. Othmar Pickl. Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1.) 235–272. l.

„Magyarország régészeti topográfiája” 2. Éri István–Kelemen Márta–Németh Péter–Torma István: Veszprém megye régészeti topográfiája. A Veszprémi járás. Szerk.: Éri István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 340 l. és 6 térképmell. [Könyvismertetés.] *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 10(1971) 469–471. l.

1972

Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyve. Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén. *Agrártörténeti Szemle* 14(1972) 3–4. sz. 356–386. l.

Dózsa népe és a magyar társadalom. [Barta Gáborral közösen.] *Társadalmi Szemle* 27(1972) 6. sz. 75–85. l.

Dózsa-krónika – korabeli források alapján. [Barta Gáborral és Érszegi Gézával közösen.]

1. A keresztes hadjárat meghirdetése. *Népszabadság* 30(1972) 137. sz. 6. l.

2. Ki volt Dózsa György? *Népszabadság* 30(1972) 138. sz. 6. l.

3. A keresztes had elindul. *Népszabadság* 30(1972) 139. sz. 6. l.

4. A fordulat. *Népszabadság* 30(1972) 140. sz. 6. l.

5. A felkelés gócai. *Népszabadság* 30(1972) 141. sz. 6. l.

6. A paraszthad összetétele. *Népszabadság* 30(1972) 142. sz. 6. l.

7. Nagylaktól Temesvárig. *Népszabadság* 30(1972) 143. sz. 6. l.

8. A parasztháború közletről. *Népszabadság* 30(1972) 144. sz. 6. l.

9. A nemesi had szervezése. *Népszabadság* 30(1972) 145. sz. 6. l.

10. A temesvári csata és a nemesi bosszú. *Népszabadság* 30(1972) 146. sz. 6. l.

11. Az igazi megtorlás. *Népszabadság* 30(1972) 147. sz. 6. l.

12. A parasztháború mérlege. *Népszabadság* 30(1972) 148. sz. Vasárnapi melléklet 6–7. l.

Az 1514-es parasztháború szabolcs–szatmári „oklevéltára”. *Szabolcs–Szatmári Szemle* 7(1972) 4. sz. 77–84. l.

Az igazi Dózsa. Beszélgetés fiatal történészekkel. [Zöldi László interjúja Szakály Ferencsel és Barta Gáborral.] *Magyar Ifjúság* 16(1972) 11. sz. 5. l.

Készülődés a Dózsa-évfordulóra. [Boda Ferenc interjúja.] *Tolna Megyei Népiújság* 22(1972) 43. sz. 4. l.

1973

Ali koppányi bég sarca. (Adalékok a hódoltsági magyar kereskedelem problematikájához.) *Folia Historica. (A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve)* 2(1973) 35–56. l.

A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. *Levéltári évkönyv Somogy megye múltjából* 4(1973) 55–112. l.

Borosy András: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a magyar feudális hadseregvezetben (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 60. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 131 l.). [Könyvismertetés.] *Századok* 107(1973) 1242–1245. l.

1974

Források Tolna megye XVII. századi történetéhez. *A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 4–5(1973–1974) 259–295. l.

Parasztság és honvédelem. A parasztság és a török-, illetve Habsburg-ellenes küzdelmek a XVI–XVII. századi Magyarországon. *Valóság* 17(1974) 7. sz. 27–39. l.

„Török világ Magyarországon.” ÉT–TV: Várak–törökök 2. *Élet és Tudomány* 29(1974) 48. sz. 2289–2294. l.

Bakács István: Hont vármegye Mohács előtt (Das Komitat Hont vor [der Schlacht bei] Mohács) Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó 479 S. + 1 Kartenbeilage. [Könyvismertetés.] *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20(1974) 242–246. l.

Kortársunk, Marc Bloch. Marc Bloch: A történelem védelmében. [Könyvismertetés.] *Valóság* 17(1974) 6. sz. 98–100. l.

Ottoman Diplomacy in Hungary: Letters from the Pashas of Buda, 1590–1593. By Gustav Bayerle. Uralic and Altaic Studies, vol. 101. Bloomington: Indiana University Publications, 1972. vii, 204 pp. \$ 6.00, paper. [Könyvismertetés.] *Slavic Review* 33(1974) 1. sz. 167–168. l.

1975

A mohácsi csata. Bp. 1975. [további kiadások: 1978., 1981.] (Sorsdöntő történelmi napok 2.) 141 l., 21 képtábla.

A hódoltság magyar részre adózása. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1975. 19 l.

Gyula város XVI. századi sorsfordulóinak történetéhez. *Békési Élet* 10(1975) 1. sz. 217–224. l.

Kaposvár a török időkben. In: *Kaposvár. Várostarténeti tanulmányok.* Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1975. 93–138. l.

Napok? – évek, évtizedek. Egy induló új könyvsorozatról. [(– enc) interjúja.] *Tudományos Magazin az Akadémiai Kiadó műhelyéből* 8(1975) 2. sz. 22–30. l.

Tomori, büszke vezér... Sorsdöntő történelmi napok. [byp interjúja.] *Magyar Hírlap* 8(1975) 235. sz. 6. l.

Georg Heller–Karl Nehring: Comitatus Sirmiensis (München. 1973), Karl Nehring: Comitatus Bachiensis et Bodrogiensis (München. 1974). [Könyvismertetés.] *Századok* 109(1975) 5–6. sz. 1132–1134. l.

1976

A csata tömegsírjait még nem tárták fel. (Szakály Ferencsel beszélget Kalmár György.) *Új Tükör* 13(1976) 21. sz. 4–6. l.

Ország – perspektívák nélkül. Jegyzetek az újabb Mohács-irodalomhoz. *Kritika* 1976. 8. sz. 29–32. l.

Schreiber Farkas, pécsi bíró (1527–1542). (Pályakép néhány gazdaság- és társadalomtörténeti tanulsággal.) *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 20–21(1975–1976) 75–102. l.

A tárgyi kultúra történelmi mondanivalója. Beszélgetés Szakály Ferencsel. [Centgraf Károly interjúja.] *Levéltári Szemle* 26(1976) 1. sz. 169–172. l.

XVI–XVII. századi történelmünk néhány kritikus kérdéséről – Mohács 450. évfordulóján. *Jelenkor* 19(1976) 12. sz. 1109–1119. l.

Tomori Pál emlékezete. Halálának 450. évfordulóján. *Új Írás* 16(1976) 9. sz. 91–100. l.

Tomori Pál emlékezete. *Látóhatár. Válogatás a magyar kulturális sajtóból* 1976. okt. 27–50. l.

Barta Gábor–Fekete-Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben (Budapest, Gondolat Kiadó. 1973. 360 l.). [Könyvismertetés.] *Századok* 110(1976) 3. sz. 565–571. l.

Szűcs Jenő: Nemzet és történelem (Tanulmányok) [Nation und Geschichte. (Studien)] Budapest, 1974, Gondolat Kiadó, 670 S. [Könyvismertetés.] *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22(1976) 1–2. sz. 196–202. l.

1977

Das Bauerntum und die Kämpfe gegen die Türken bzw. gegen Habsburg in Ungarn im 16.–17. Jahrhundert. In: *Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16.–17. Jahrhundert*. Hg. Gusztáv Heckenast. Bp. 1977. 251–266. 1.

„Csatatér”-i jegyzetek. *Filmkultúra* 13(1977) 6. sz. 27–30. 1.

The 1526 Mohács Disaster. *The New Hungarian Quarterly* 18 (Spring 1977) 65. sz. 43–63. 1.

XVI–XVII. századi történelmünk néhány kritikus kérdéséről – Mohács 450. évfordulóján. *Látóhatár. Válogatás a magyar kulturális sajtóból* 1977. jan. 177–186. 1.

Heller, Georg–Karl Nehring: Comitatus Sirmiensis. München 1973. 228 S., 1 Faltkt.; Nehring, Karl: Comitatus Bachiensis et Bodrogiensis. München 1974. 96 S., 1 Faltkt.; Heller, Georg: Comitatus Poseganensis. München 1975. 265 S., 1 Faltkt.; Nehring, Karl: Comitatus Arvensis. München 1976. 60 S., 1 Faltkt. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Hrsg. von Gerhard Ganschow. Bd. 1–5.) [Könyvismertetés.] *Südost-Forschungen* 36(1977) 298–300. 1.

1978

Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylevél köztörténeti tanulságai. *Hadtörténelmi Közlemények* 25(1978) 4. sz. 484–499. 1.

Remarques sur l’armée de Iovan Tcherni. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24(1978) 1–2. sz. 41–82. 1.

A Habsburg-sztori. Négy évszázad a magyar trónon. [Gonda Imre–Niederhauser Emil: A Habsburgok. Bp. 1977. Könyvismertetés.] *Magyar Hírlap* 11(1978) 25. sz. 10. 1.

Irány: Európa. István király és műve. [Györfy György: István király és műve. Bp. 1977. Könyvismertetés.] *Magyar Hírlap* 11(1978) 136. sz. 10. 1.

1979

A kenyérmezei csata (1479. okt. 13.) és a török–magyar állóháború a határok mentén (1465–1520). Bp. 1979. (Történelmi füzetek) 29 1.

Aki a török Budát elsiratta. [Utószó.] In: *Schulhof Izsák: Budai krónika [1686]*. Bp. 1979. (Bibliotheca Historica) 57–90. 1.

Beszámoló a magyar–csehszlovák történész vegyesbizottság 13. ülészakáról. *Századok* 113(1979) 1. sz. 120–131. 1.

Délszláv menekültek a középkori Magyarországon. *História* 1(1979) 2. sz. 26–27. 1.

Egykorú leírás a kenyérmezei csatáról. *História* 1(1979) 3. sz. 27. 1.

Honkeresők. (Megjegyzések Cserni Jován hadáról.) *Történelmi Szemle* 22(1979) 2. sz. 227–261. 1.

A kenyérmezei csata 500. évfordulójára. Amikor búzakévéként hevert egymáson a hadi nép... *Népszabadság* 37(1979) 241. sz. 14. 1.

A Közép-Duna menti bortermelés fénykora. *Dunatáj* 2(1979) 2. sz. 12–24. 1.

Phases of Turco–Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365–1526). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33(1979) 1. sz. 65–111. 1.

Egy „világtörténeti curiosum”: magyar adóztatás a török hódoltságban. *Valóság* 22(1979) 5. sz. 23–37. 1.

Oktalan oknyomozás. Perjés Géza Mohács-könyvéről. *Kritika* 1979. 10. sz. 21–23. 1.

Magyar–zsidó oklevéltár (Ungarisch–jüdische Urkundensammlung). Monumenta Hungariae Judaica. XVI. 1412–1770. (Red.: S. Scheiber) Budapest, 1974. 565 p. XVII. 1431–1770. (Red.: S. Scheiber) Budapest, 1977. 453 p. [Könyvismertetés.] *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25(1979) 180–181. l.

1980

Hungary and Eastern Europe. Research report by –. K[atalin] Péter, A[mbrus] Miskolczy, Z[o]ltán] Szász, I[gnác] Romsics and Gy[örgy] Gyarmati. Bp. 1980. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 182.) 198 l. [A – által készített rész: I. Up to 1526. 5–42. l.]

Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája.* Sajtó alá rend., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: –. Bp. 1980. (Bibliotheca Historica) 820 l. [Az előszó: Szalárdi János és Siralmas magyar krónikája. 5–63. l.]

A felszabadulás utáni évtizedek magyar történetírása. Rövid áttekintés. Őstörténet, középkor. *Századok* 114(1980) 3. sz. 331–363. l.

Hungary and Eastern Europe. Research report by –. K[atalin] Péter, A[mbrus] Miskolczy, Z[o]ltán] Szász, I[gnác] Romsics and Gy[örgy] Gyarmati. In: *Etudes historiques hongroises 1980 publiées à l'occasion du XVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois.* Bp. 1980. 613–808. l. [A – által készített rész: I. Up to 1526. 615–652. l.]

Lovász vagy császári leszármazott? A Fekete Ember históriája. *Az Élet és Tudomány Kalendáriuma* 1980. 197–204. l.

Nándorfehérvár, 1521: a vég kezdete. [Utószó.] In: *Zay Ferenc: Az Lándorfejűvár elveszésének oka e vót, és így esött.* Sajtó alá rend. Kovács István. Bp. 1980. (Bibliotheca Historica) 83–163. l.

A végvárok világa. Összeáll. Benda Kálmán. Közreműködött Maksay Ferenc, – és Csomasz Tóth Kálmán. In: *Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből.* Szerk. Hanák Péter. Bp. 1980. 48–72. l.

Barta Gábor: Az erdélyi fejedelemség születése. [Könyvismertetés.] *Kritika* 1980. 3. sz. 38. l.

Heller, Georg: Comitatus Verocensis. München 1976. 224 S., 1 Faltk., 40.– DM.; Nehring, Karl: Comitatus Abaujvariensis et Tornensis. München 1977. 101 S., 1 Faltk., 24.– DM.; Heller, Georg: Comitatus Varasdiensis. München 1977. 202 S., 1 Faltk., 40.– DM.; Nehring, Karl: Comitatus Hontensis. München 1978. 75 S., 1 Faltk., 24.– DM.; Heller, Georg: Comitatus Crisiensis. München 1978. 282 S., 1 Faltk., 48.– DM. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Bd. 6–10.) [Könyvismertetés.] *Südost-Forschungen* 39(1980) 308. l.

1981

Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. 486 l.

[Az 1490–1526. évkör.] In: *Magyarország történeti kronológiája.* Főszerk. Benda Kálmán. I. A kezdetektől 1526-ig. Bp. 1981. [további kiadások: 1983., 1986.] (Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig) 318–350. l.

Balla Árpád: Történelem és állampolgári ismeretek az általános iskola 6. osztálya számára. A kézirat elkészítésében tudományos munkatársként részt vett: –. Bp. 1981. [A továbbiakban számos kiadás.] 280 l., 8 tabló.

Adalékok Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 2(1981) 159–178. l.

Aki a török Budát elsiratta. (Schulhof Izsák emlékiratáról.) [Utószó.] In: *Schulhof Izsák: Budai krónika [1686]*. Második, javított kiadás. Bp. 1981. (Bibliotheca Historica) 57–93. l.

A gyöngyösi ispotály-per 1667–1668-ban. (A „törökösség” fogalmának értelmezéséhez.) *Archivum. A Heves megyei Levéltár Közleményei* 10(1981) 5–26. l.

Határmezsgyén. (Husztai Barilovics Miklós életútja, 1492–1537.) *Folia Historica. (A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve)* 9(1981) 7–25. l.

A kenyérmezei csata., A Mohács előtti külpolitikáról., Cserni Jovan. [Benda Kálmánnal közösen.] In: *Olvastam valahol... Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban. Benda Kálmán és Kerekes István műsora*. Bp. 1981. 134–142., 159–166., 167–175. l.

Lantos és krónikás. Tinódi. *História* 3(1981) 2. sz. 20–21. l.

Lantos és krónikás. Tinódi Lantos Sebestyén halálának 425. évfordulójára. *Látóhatár. Válogatás a magyar kulturális sajtóból* 1981. aug. 186–188. l.

1982

Demográfia, etnikum, politika. Vita a nemzetiségi kérdésről. Az 1982. április 28-án sugárzott tv-beszélgetés szerkesztett szövege. A műsor szerkesztője Hanák Gábor, műsorvezető –, rendező Szakály István. [Ormos Máriaival, Fügedi Erikkel, Kosáry Domokossal, Hanák Péterrel és Diószegi Istvánnal közösen.] *Alföld* 33(1982) 8. sz. 41–54. l.

Demográfia, etnikum, politika. Vita a nemzetiségi kérdésről. Az 1982. április 28-án sugárzott tévébeszélgetés szerkesztett szövege. A műsor szerkesztője Hanák Gábor, műsorvezető –, rendező Szakály István. [Ormos Máriaival, Fügedi Erikkel, Kosáry Domokossal, Hanák Péterrel és Diószegi Istvánnal közösen.] *Látóhatár. Válogatás a magyar kulturális sajtóból* 1982. szept. 119–142. l.

A Házasságrul való dícsíret (1541) szerzője: Tatár Benedek. (A török adóösszeírások művelődéstörténeti forrásértékéről.) *Irodalomtörténeti Közlemények* 86(1982) 2. sz. 183–185. l.

The Hungarian–Croatian Border Defense System and its Collapse. In: *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*. Ed. J[ános] M. Bak and B[éla] K. Király. Brooklyn, 1982. (War and Society in Eastern Central Europe. III. Eastern European Monographs XIV.) 141–158. l., 2 térképmelléklet.

Mi tartotta meg a hódoltság magyarságát? *História* 4(1982) 4–5. sz. 5–7. l.

Párbaj helyett párbeszédet. Kunszabó Ferencsel beszélget Szakály Ferenc. *Magyar Nemzet* 38(1982) 302. sz. 15. l.

Postfazione. In: *Izsak Schulhof: La Meghillà di Buda (1686)*. Prefazione e traduzione di Paolo Agostini, postfazione di –, Roma, 1982. (Testimonianze sull'ebraismo 13.) 65–92. l.

Szegedi diaszpórák a 16. századi Magyarországon. *Tiszatáj* 36(1982) 12. sz. 81–91. l.

Szigetvári Csöbör Balázs török miniatúrái (1570). *História* 4(1982) 1. sz. 35. l.

A szív és értelem ítéletei. [Marafkó László interjúja.] *Olvasó Nép* 1982. ősz 58–60. l.

Schweitzer József–Szilágyi Mihály: A Tolna megyei zsidók története 1867-ig. [Könyvismertetés.] *Dunatáj* 5(1982) 4. sz. 76–80. l.

1983

Pusztulás és újjáépülés a mohácsi csata utáni években., Szeged török kézre jut., Kísérlet Szeged visszafoglalására., Török megszállás alatt (1543–1686). In: *Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig*. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983. 499–508., 508–513., 513–533., 535–738. l.

Az 1670-es évek Habsburg-ellenes mozgalmai és a hódoltság magyar feudális hatalom. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Bp. 1983. 59–67. l.

Keresztény vallások és egyházak a hódoltságban. *História* 5(1983) 5–6. sz. 17–20. l.

Magyar diplomaták, utazók, rabok és renegátok a 16. századi Isztambulban. [Bevezető tanulmány.] In: *Szigetvári Csöbör Balázs török miniatúrái [1570]*. Bp. 1983. (Bibliotheca Historica) 5–77. l.

A szultáni trón követelői. *História* 5(1983) 1. sz. 8–9. l.

Végyvár és hódoltság. In: *Magyarországi végyvárak a XVI–XVII. században. (Tanulmányok.)* Szerk. Bodó Sándor, Szabó Jolán. Eger, 1983. (Studia Agriensia 3.) 87–99. l.

Westungarn zur Zeit der Türkenkriege. In: *Kleinlandschaft und Türkenkriege. Das südliche Burgenland zur Zeit der Bedrohung durch die Türken im 16. und 17. Jahrhundert. Symposium im Rahmen der „Schlaininger Gespräche“ vom 22.–25. September 1983 auf Burg Schlaining*. Eisenstadt, 1983. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 68.) 13–36. l.

1984

Tinódi Sebestyén: Krónika. Sajtó alá rend. Sugár István. A bevezetőt írta: –. A jegyzeteket Sugár István és –, a jegyzetszótárt és a mutatókat Sugár István állította össze. Bp. 1984. (Bibliotheca Historica) 644 l. [A bevezető: Igaz történelem – versben és énekben elbeszélve. (Tinódi Sebestyén élete és életműve.) 5–85. l.]

Hadiügyi változások a középkori magyar állam bukásának időszakában. In: *Magyarország hadtörténete. I. A honfoglalástól a kiegyezésig*. Szerk. Borus József. Bp. 1984. [második kiadás: 1985.] (Magyarország hadtörténete két kötetben) 133–178. l.

Davud Cselebi. [Benda Kálmánnal közösen.] In: *Olvastam valahol... II. Történeszek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban. Benda Kálmán és Kerekes István műsora*. Bp. 1984. 91–94. l.

Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In: *Tanulmányok Gyöngyösről*. Szerk. Havassy Péter, Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 147–178. l.

Határvédelem és társadalom a török korban. *História* 6(1984) 5–6. sz. 17–19. l.

Hódoltsági értelmiség a 17. század második felében. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1984. 32–45. l.

Magyar nemesség a 17. századi hódoltságban. In: *Magyarország társadalmi a török kiűzésének idején. Szécsény, 1983. április 6–8.* Szerk. Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1984. (Discussiones Neogradienses 1.) 25–39. l.

Egy mezővárosi tanító-nótárius életútja. (Várad György feljegyzőkönyve, 1630–1676.) In: *A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981*. Szerk. Kállay István. Bp. 1984. (Magyar Herald. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv 1.) 262–278. l.

A Palánk 1697. évi telekkönyve. *Somogyi-könyvtári műhely. Helyismereti és Városfejlesztési Szemle* 23(1984) 3. sz. 107–108. l.

A szegedi Palánk-városrész 1697-es telekkönyve. [Kenéz Győzővel közösen.] *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 8(1984) 29–159. l.

Török uralom és reformáció Magyarországon a 16. század közepe táján. *Világosság* 25(1984) 1. sz. 51–59. l.

Dávid Géza: A simontornyai szandzsák a 16. században. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 342 l. + 1 térképmelléklet. [Könyvismertetés.] *Századok* 118(1984) 154–157. l.

Mathias Rex Hungariae. [Katalin Kisfaludy: Matthias Rex. Gondolat. 213 Seiten, illustriert; Endre Bajcsy-Zsilinszky: Mátyás király. (König Matthias.) Magvető. 288 Seiten.] [Könyvismertetés.] *Bücher aus Ungarn* 26(1984) 1. sz. 11–13. l.

Trócsányi Zsolt. Erdély központi kormányzata (1540–1690). Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 349 l. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6.) [Könyvismertetés.] *Századok* 118(1984) 157–160. l.

Varga J. János. Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 199 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 94.) [Könyvismertetés.] *Századok* 118(1984) 160–163. l.

1985

Gulácsy Irén: *Fekete völgyének*. Regény. Az utószót és a jegyzeteket írta: –. Németh László tanulmányával. Bp. 1985. 609 l. [Az utószó: Az író és hőse. 593–608. l.]

Saecula Hungariae 1526–1606 és 1606–1711. Összeáll. –. Bp. 1985. 62 [sztl.], 4 színes képtábla.

Saecula Hungariae 1526–1606, 1606–1711. Compiled by –. Bp. 1985. 62 [sztl.], 4 színes képtábla.

A török kiűzésétől a szatmári békéig. In: *Szeged története*. II. 1686–1849. Szerk. Farkas József. Szeged, 1985. 15–68. l.

Érsekújvár visszavétele 1685. augusztus 19. *História* 7(1985) 3. sz. 28. l.

Magyar kereskedők mint hírszerzők. *História* 7(1985) 4. sz. 7–8. l.

Magyar kézművesség a 16. századi hódoltság mezővárosokban. In: *V. Kézművesipari Szimpózium. Veszprém, 1984. november 20–21*. Szerk. Nagybakay Péter, Németh Gábor. Veszprém, 1985. 7–31. l.

A magyar marha fénykora. *Heti Világgazdaság* 7(1985) 26. sz. 6. l.

Mi számított a XVII. századi hódoltságban törökösségnek? In: *A török orientáció a XVII. századi magyar politikában. Tudományos emlékülés*. 1983. március 25–26. Szerk. Németh Péter. Vaja, 1985. 52–62. l.

Türkenherrschaft und Reformation in Ungarn um die Mitte des 16. Jahrhunderts. In: *Études historiques hongroises 1985 publiées à l'occasion de XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois*. II. Bp. 1985. 437–459. l.

Der Wandel Ungarns in der Türkenzeit. In: *Habsburgisch-osmanische Beziehungen/Relations Habsburg-Ottomans*. Wien, 26–30. September 1983. *Colloque sous le patronage du Comité international des études pré-ottomanes et ottomanes*. Hg. Andreas Titze. Wien, 1985. (Beihäfte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 13.) 35–54. l.

1986

Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718. Megjelent Buda visszavételének háromszázadik évfordulója alkalmából [1686–1986.]. Bp. [1986.] 186 l., 4 [sztl.] színes tábla.

Vesztőhely az út porában. Griitti Magyarországon 1529–1534. Bp. [1986.] (Labirintus) 153 l., 16 tábla.

Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata [1548–1552]. Közreadja –, ford. Scholz László. Bp. 1986. (Bibliotheca Historica) 333 l. [Az előszó: Egy zsoldosvezér emlékirata a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. 5–56. l.]

Buda visszafoglalásának emlékezete 1686. Összeáll. –. Bp. 1986. 607 l., 100 l. képmelléklet.

Előszó., A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. Rúzsás Lajos, –. Bp. 1986. 7–9., 11–57. l.

Az alföldi mezővárosok és a magyar feudális hatalom. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. Novák László, Selmeczi László. Nagykőrös, 1986. (Az Arany János Múzeum Közleményei 4.) 325–342. l.

Buda expugnata ac liberata. Budavár visszavívása és felszabadítása. *Katolikus Szemle* (Róma) 38(1986) 2. sz. 115–119. l.

Budavár visszafoglalása. *Rádió- és Televízióújság* 31(1986) 35. sz. 13. l.

2 settembre 1686–1986: a trecento anni dalla battaglia che portò alla liberazione di Buda. La riconquista dell'antica sede dei re ungheresi rinnovò il quadro politico dell'intera Europa. *L'Osservatore Romano* 126(1986) 206. sz. 3. l.

Esercito statale e bande armate in Ungherica (secoli XV–XVII). In: *Bande armate, banditi, banditismo e repressione di giustizia negli stati europei di antico regime. Atti del Convegno – Venezia 3–5 Novembre 1983*. A cura di Gherardo Ortalli. Roma, 1986. (Storia 20.) 365–382. l.

A hódoltság. *História* 8(1986) 3–4. sz. 10–13. l.

Magyarország „fegyveres békében”. Beszélgetés Szakály Ferenc történésszel. [Daniss Győző interjúja.] *Élet és Tudomány* 41(1986) 35. sz. 1094–1095. l.

A menekülők. Gyimóti István vörösmarti lelkész viszontagságai. *História* 8(1986) 3–4. sz. 60–61. l.

Önkéntesek Budavár visszavívásánál. In: *Budavára visszavétele 1686-ban. Egy ismeretlen angol kortárs beszámolója*. Szerk. Faragó Tamás. Bp. 1986. (Fejezetek Budapest Múltjából 4.) IX–XXIII. l.

A történelem atom-szerkezet kutatója. 10 kérdés Szakály Ferenchez. [Nádor Tamás interjúja.] *Magyar Ifjúság* 30(1986) 39. sz. 40–41. l.

1987

Hungaria eliberata. Die Rückeroberung von Buda im Jahr 1686 und Ungarns Befreiung von der Osmanenherrschaft (1683–1718). Bp. 1987. 199 l., 4 színes tábla.

A Nagyiván. *Kísérőtanulmány Nagy Iván Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal [1857–1868] című művének reprint kiadásához*. Bp. 1987. 15 l.

A magyar történelemről. In: *Tények könyve. Magyar és nemzetközi almanach '88*. Szerk. Baló György, Lipovecz Iván. Bp. 1987. 717–723. l.

A hódoltság utolsó évei. Gyimóti István vörösmarti lelkész 1680-ban átélt viszontagságai. *Horvátországi Magyarok Szövetsége Évkönyv* 8–9(1986–1987) 149–154. l.

A történelmi tények alapján – az Erdély történetéről. A késő középkort és az önálló erdélyi fejedelemség történetét tárgyaló fejezetekről. *Alföld* 38(1987) 8. sz. 30–36. l.

Történeti bevezető. In: *Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. A török kiűzésének hazai levéltári forrásai*. Szerk. Felhő Ibolya, Trócsányi Zsolt. Bp. 1987. 12–27. l.

Egy végvári kapitány hétköznapijai. (Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival. 1556–1561.) *Levéltári évkönyv Somogy megye múltjából* 18(1987) 45–126. l.

1988

Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozójáról, 1605. november 11. Közreadja Csonka Ferenc és –. Sajtó alá rend., a jegyz. összeáll. Csonka Ferenc és –. A latin szövegrészeket ford. Benda Kálmán, Csonka Ferenc. A bevezetőt írta: –. Bp. 1988. (Bibliotheca Historica) 204 l. [A

bevezető: Amikor a bárány a farkassal társalgott... Bocskai István és Lalla Mehmed nagyvezír rákosmezei találkozájának háttéréről. 5–56. l.]

Saecula Hungariae 1526–1606, 1606–1711. Zusammenestellt von -. Bp. 1988. 64 [sztl.], 4 színes képtábla.

Die Bilanz der Türkenherrschaft in Ungarn. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34(1988) 1. sz. 63–77. l.

Emléksorok Szűcs Jenő fejfájára. *Népszabadság* 46(1988) 294. sz. 15. l.

Kőszeg ostroma., A parasztvármegyéről. [Benda Kálmánnal közösen.] In: *Olvastam valahol... III. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban. Benda Kálmán és Kerekes István műsora.* Bp. 1988. 80–86., 109–113. l.

A lovagkirály emlékezete. *Magyar Hírek* 41(1988) 4. sz. 13. l.

Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege. *Valóság* 31(1988) 3. sz. 39–51. l.

A mohácsi csata. 1526. augusztus 29., Délszláv menekültek Magyarországon., Mi tartotta meg a hódoltság magyarságát? In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. [második kiadás: 1989.] 69–70., 84–86., 88–90. l.

A Ránki-misszió. *Élet és Irodalom* 32(1988) 9. sz. 6. l.

A török uralom mérlege. In: *Magyar történészek tudományos találkozója Buda török alóli felszabadulásának 300. évfordulóján. Budapest, 1986. augusztus 28–29.* Szerk. Szarka László. Bp. [1988.] 39–45. l. [Vitája: 45–46. l.]

Heller, Georg: Comitatus Zagrabiensis. München 1980. 410 S., 1 Faltk., 84.– DM.; Nehring, Karl: Comitatus Gemeriensis. München 1981. 100 S., 1 Faltk., 28.– DM.; Heller, Georg: Comitatus Zempliniensis. München 1981. 238 S., 1 Faltk., 46.– DM.; Heller, Georg: Comitatus Szathmariensis. München 1982. 201 S., 1 Faltk., 42.– DM.; Heller, Georg: Comitatus Bereghiensis. München 1983. 187 S., 1 Faltk., 40.– DM.; Nehring, Karl: Comitatus Comaromiensis. München 1983. 41 S., 1 Faltk., 18.– DM.; Heller, Georg: Comitatus Ungghensis. München 1984. 151 S., 1 Faltk., 36.– DM.; Heller, Georg: Comitatus Maramarosiensis et Ugocsiensis. München 1985. 236 S., 2 Faltk., 48.– DM.; Nehring, Karl: Comitatus Jauriensis et Mosoniensis. München 1985. 71 S., 2 Faltk., 28.– DM.; Heller, Georg: Comitatus Bihariensis. München 1986. 395 S., 2 Faltk., 88.– DM. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Bd. 11–20). [Könyvismertetés.] *Südost-Forschungen* 47(1988) 328. l.

1989

A felszabadító háborúk történeti helyéről. (Ki felelős a hódoltsági terület pusztulásáért?) In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688.* Szerk. Szita László. Pécs, 1989. 23–42. l.

A hódoltsági katolikus egyháztörténet távlatairól., Zárszó. In: *Katolikus egyháztörténeti konferencia. Keszthely, 1987.* Szerk. Hölvényi György. Bp. [1989.] 16–32., 145–148. l.

„Jámbor keresztény áros népek”. (Kassai Pap Benedek életútja.) *História* 11(1989) 4–5. sz. 4–5. l.

Kiegészítések Monok István „A gyöngyösi református gyülekezet lelkipásztorai és tanítói, 1557–1710” című munkájához. *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 6(1989) 233–238. l.

Mecenatismo regio e finanze pubbliche in Ungheria sotto Mattia Corvino (1458–1490). *Rivista di Studi Ungheresi* 4(1989) 19–35. l.

Nyomozás egy magyar származású szultáni tolmács után. [Tardy Lajossal közösen.] *Keletkutató* 1989. ősz 60–67. l.

Egy paraszt-polgár harcai a török ellen. Tóth Mihály. *História* 11(1989) 1–2. sz. 12–15. l.

S. Giovanni da Capestrano e la difesa dell'Europa. In: *S. Giovanni da Capestrano nella Chiesa e nella società del suo tempo. Atti del Convegno storico internazionale, Capestrano-L'Aquila 8–12 ottobre 1986.* A cura di Edith e Lajos Pásztor. L'Aquila, 1989. 315–331. l.

Székesfehérvár visszafoglalása 1688. május 19-én. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 19(1989) 13–20. l.

Szűcs Jenő (1928–1988). *Történelmi Szemle* 31(1989) 3–4. sz. 307–310. l.

Történelemtanítás tegnap, ma és holnap. [Kárpáti László interjúja Szakály Ferencsel, Balogh Sándorral és Pölöskei Ferencsel.] *Új Tükör* 26(1989) 41. sz. 6–7. l.

1990

Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Bp. 1990. [második kiadás: 1995.] (Magyarok Európában II.) 368 l.

The Early Ottoman Period, Including Royal Hungary, 1526–1606. In: *A History of Hungary.* Gen. ed. Peter F. Sugar., ass. ed. Péter Hanák, cd. assist. Tibor Frank. Bloomington–Indianapolis, 1990. 83–99. l.

Adalékok Gyöngyös XVI. századi kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez. *Archivum. (A Heves megyei Levéltár Közleményei)* 12(1990) 122–145. l.

A babócsai váruralalom a XVI. század közepén. In: *Babócsa története. Tanulmányok a község történetéből.* Szerk. Magyar Kálmán. Babócsa, 1990. 221–253. l.

A két „Magyarország” a 16. században. *História* 12(1990) 2. sz. 19–21. l.

Királyi mecenatúra, államháztartás és politika Corvin Mátyás Magyarországon. In: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára.* Szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László. Bp. 1990. 277–331. l.

Magyar hadsereg a török korban. In: *„Tisza” Nyári Egyetem, Szolnok 1989. Válogatás a nyári egyetemen elhangzott előadásokból.* 1. [Bp. 1990.] 41–57. l.

Nagy Gergely pereszkutasi „kereskedő tőzsér” viszálya Nagyszombat városával (1588). Adatok a 16. századi kereskedelem-szervezet kérdéséhez. *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 16(1990) 123–144. l.

Serbische Einwanderung nach Ungarn in der Türkenzeit. In: *Études historiques hongroises 1990 publiées à l'occasion de XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois.* II. *Ethnicity and Society in Hungary.* Ed. by Ferenc Glatz. Bp. 1990. 21–39. l.

A török uralom felszámolása Magyarországon. *História* 12(1990) 1. sz. 8–10. l.

Történelmi esély. [K. M. I. interjúja.] *Magyar Honvéd. A Honvédelmi Minisztérium hetilapja* 1(1990) 1. sz. 28. l.

Trianon török kori gyökerei. *História* 12(1990) 3. sz. 5–7. l.

Vitéz János, a politikus és államférfi. (Pályavázlat – kérdőjelekkel.) In: *Vitéz János Emlékkönyv.* Főszerk. Dr. Bárdos István. Esztergom, 1990. (Esztergom évlapjai – Annales Strigonienses 1990.) 9–38. l.

1991

Magyar jogszolgáltatás és közigazgatás a török hódoltságban. Doktori értekezés tézisei. Bp. 1991. 12 l.

Csúcsok Visegrádon. *Magyar Élet* 33(1991) 12. sz. 17. l.

Csúcsok Visegrádon. Mi történt 1335-ben? *Magyar Nemzet* 54(1991) 64. sz. 11. l.

Délszlávok a középkori Magyarországon. *Napjaink* 5(1991) 2. sz. 11–18. l.

Emléksorok dr. Hadnagy Albertről és Szekszárdról. In: *A főlevéltárnok. Dr. Hadnagy Albert élete és munkássága*. Szerk. Dobos Gyula. Szekszárd, 1991. (Tolna megyei levéltári füzetek) 24–26. l.

Főtitkári beszámoló. (1991. április 23.) *Századok* 125(1991) 5–6. sz. 604–614. l.

Hány Tordai Máté nevű unitárius író működött a 16–17. század fordulóján? Egy téves datálás és azonosítás genezise. *Irodalomtörténeti Közlemények* 96(1991) 5–6. sz. 622–631. l.

Hatalmaskodás mint a magyar jogok érvényesítésének eszköze a török által megszállt országrészekben. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom. 3. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, 1989. június 15–18.* Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1991. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei Levéltárból 16.) 37–44. l.

Katolikus hierarchia a török hódoltságban. In: *Egyházak a változó világban. A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai. Esztergom 1991. május 29–31.* Szerk. Bárdos István, Beke Margit. Esztergom, 1991. 245–249. l.

Mindenkor Európában. Megmaradtunk – és nem szolgasorban! [Daniss Győző interjúja.] *Népszabadság* 49(1991) 58. sz. 17. l.

Mohács – Buda – Szigetvár. Ünnepelgetett vereségeink. *Népszabadság* 49(1991) 210. sz. 23. l.

Nemesi vármegyeszervezet és török hódoltság. A „menekült vármegye” fogalmáról és szervezetéről. *Történelmi Szemle* 33(1991) 3–4. sz. 137–184. l.

Szerbek a középkori Magyarországon. *História* 13(1991) 2–3. sz. 15–17. l.

Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. (Vázlat.) In: *A szerbek Magyarországon. (Die Serben in Ungarn.)* Szerk. Zombori István. Szeged, 1991. 10–50. l.

1992

Kora újkor. Felfedezések, reformáció és a magyar hódoltság. (Vázlat és követelmények.) In: *Vezérfonal a magyar és egyetemes történelem oktatásához. Kézirat gyanánt az V. Országos Történelemtanári Konferencia résztvevői számára*. Békásmegyery, 1992. 9–13. l.

A mohácsi csatától a szatmári békekötésig 1526–1711. In: *Tolna mezőváros monográfiája*. Szerk. Glósz József, V. Kápolnás Mária. Tolna, 1992. 91–174. l.

Balla Árpád: Történelem az általános iskola 6. osztálya számára. A kézirat elkészítésében tudományos munkatársként részt vett: –. Bp. 1992. [A továbbiakban számos kiadás.] 223 l., 8 tabló.

Auf der Suche nach einem aus Ungarn stammenden Dolmetscher des Sultans. [Tardy Lajossal közösen.] In: *Osmanistik – Turkologie – Diplomatie. Festgabe an Josef Matuz*. Hg. Christa Fragner, Klaus Schwarz mit einem Vorwort von Bert G. Fragner. Berlin, 1992. (Islamkundliche Untersuchungen 150.) 289–301. l.

Bedeutung des ungarischen Schauplatzes beim Untergang des Osmanischen Reiches. In: *17° Congreso Internacional de Ciencias Historicas I. Sección cronológica...* Coordinadores de la edición Eloy Benito Ruano, Manuel Espadas Burgos. Madrid, 1992. 235–239. l.

Javaslat a „Monumenta Archivalia Historiam regni Hungariae Medii Aevii Illustrantia” munkálatainak beindítására. *Levéltári Közlemények* 63(1992) 1–2. sz. 157–173. l.

Kanizsa és uradalma a vár török kézre jutása előtt. In: *Nagykanizsa török alóli felszabadulásának 300. évfordulóján tartott nemzetközi tudományos konferencia előadásai*. Nagykanizsa, 1990. 11. 30–12. 01. Szerk. Vándor László. Zalacgerszeg, 1992. (Zalai Múzeum 4.) 21–28. l.

A magyar nemesség a török hódoltságban. *Századok* 126(1992) 5–6. sz. 562–633. l.

Egy magyar szpáhi a 16. században: a rejtélyes esztergomi „Andréja deák”. *Keletkutatás* 1992. ősz 127–138. l.

Magyarország és a „délszláv” térség. *História* 14(1992) 4. sz. 8–10. 1.

Ostrom, 1552., Ostrom, 1716., Ostrom, 1849. [Temesvár ostromai.] *História* 14(1992) 1. sz. 9., 14., 15. 1.

1993

Makó a török hódoltság idején. Makó, 1993. (Makói monográfia füzetek 6.) 179–294., 647–662. l. [Szövegében azonos a Makó története a kezdetektől 1849-ig c. kötet megfelelő részeivel.]

Ein dreigeteiltes Land. In: *In uns liegt ein schönes Land verborgen. Ungarns Geschichte. Mit einem Vorwort von Géza Jeszenszky.* Hg. László Fábrián–Gyula Kurucz. Berlin, 1993. 73–95. 1.

Kora újkor. Felfedezések, reformáció és a magyar hódoltság. In: *Vezérfonal a magyar és az egyetemes történelem tanításához.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp.–Békásmegyér, 1993. (História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 1.) 25–31. 1.

Makó a török hódoltság idején. In: *Makó története a kezdetektől 1849-ig.* Szerk. Blazovich László. Makó, 1993. (Makó monográfiája 4.) 179–294. 1.

Baranya megye hódoltsági történetének kutatási feladatairól. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján.* Szerk. Szita László. Pécs, 1993. 11–24. 1.

„Horthy sok fázison ment át”. Tiszta kép – húsz év múlva? Interjú dr. Szakály Ferenc történésszel. [Szeri Árpád interjúja.] *Tolnai Népiújság* 4(1993) 206. sz. 1., 3. 1.

Magyar birtokadományozások a török hódoltságban. In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 49–59. 1.

A magyar és erdélyi országgyűlések hódoltsági vonatkozású végzéseiről. *Jogtudományi Közlöny. A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata* 48(1993) 10. sz. 377–382. 1.

Örökcalendárium. Január–február. Közzéteszi: –. *História* 15(1993) 1. sz. 33. 1.

Öröknapár. Március. Közzéteszi: –. *História* 15(1993) 2. sz. 34. 1.

Öröknapár. Április. Közzéteszi: –. *História* 15(1993) 3. sz. 32. 1.

Öröknapár. [Május–június.] Közzéteszi: –. *História* 15(1993) 4. sz. 31. 1.

Öröknapár. Július–augusztus. Közzéteszi: –. *História* 15(1993) 5–6. sz. 65. 1.

Öröknapár. Szeptember–október. Közzéteszi: –. *História* 15(1993) 7. sz. 32. 1.

Öröknapár. November. Közzéteszi: –. *História* 15(1993) 8. sz. 32. 1.

Öröknapár. December. Közzéteszi: –. *História* 15(1993) 9–10. sz. 65. 1.

A sárvári „provinciális humanista kör” és a reformáció kezdetei. (András deák sárvári iskolamester levele 1545-ből.) In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 83–96. 1.

Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra. In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 75–88. 1.

Tóth Benedek és Tamás polgárdi jobbágyok ügyletei (1569–1583). *Folia Historica. (A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve)* 18(1993) 33–45. 1.

A történelemtanítás misszió. Beszélgetés Szakály Ferenc történésszel. [Pesti János interjúja.] *Ma és Holnap* 21(1993) 1. sz. 7–8. 1.

1994

Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában. Bp. 1994. (História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 5.) 39 l. [Vita: 24–34. l., – válasza: 35–39. l.]

A Hungarian Spahi in the 16th Century: The Mysterious „Andreya Litteratus” of Esztergom. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47(1994) 1–2. sz. 181–196. l.

Keresgélés karácsonyi kacatok között. *Élet és Irodalom* 38(1994) 51–52. sz. 13. l.

Nándorfehérvár, 1521. The Beginning of the End of the Medieval Hungarian Kingdom. In: *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*. Ed. Géza Dávid, Pál Fodor. Bp. 1994. 44–76. l.

Pápa a török korban. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből*. 1. A kezdetektől 1970-ig. Főszerk. Kubinyi András. Szerk. Hermann István. Pápa, 1994. 125–200. l.

Szerbek. In: *Együtt élő népek a Kárpát-medencében*. Szerk. Ács Zoltán. Bp. 1994. 137–154. l.

A török uralom mérlege. *História* 16(1994) 4. sz. 8–9. l.

Volt-e református–unitárius hitvita 1574-ben Nagyharsányban? In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 7(1994) 14–31. l.

Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér. Szakály Ferenc a törökellenes küzdelmekről. [Rosdy Tamás interjúja.] *Magyar Nemzet* 57(1994) 274. sz. 14. l.

1995

Lodovico Gritti in Hungary 1529–1534. A Historical Insight into the Beginnings of Turco–Habsburgian Rivalry. Bp. [1995.] (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 197.) 144 l.

Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) 486 l.

Pest-Pilis-Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei. Bp. 1995. (Előmondatok Pest megye monográfiájához 1.) 227 l.

Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. A szövegeket írta Engel Pál, –. Bp. 1995. (História Könyvtár. Atlaszok Magyarország történetéhez. Magyarország története térképeken elbeszélve 1.) 68 l.

History. In: *Hungary. Essential Facts, Figures and Pictures*. Ed. by Éva Molnár. Bp. 1995. [második kiadás: 1997.] 35–83. l.

Az első dunántúli szandzsák és megszervezője, Kászim bég. *Keletkutatás* 1995. tavasz 23–43. l.

Az Iszlám északkeleti védőbástyája. Bosznia a 16–17. századi oszmán és magyar történelemben. *História* 17(1995) 1. sz. 7–10. l.

[Kb. 50 szócikk és kisebb fejezet.] In: *A magyarok krónikája*. Összeáll., szerk. és az összefoglaló tanulmányokat írta: Glatz Ferenc. Bp. 1995. [második kiadás: 1996., harmadik, javított, bővített kiadás: 2000.] passim.

Szeged török uralom alá kerülésének történetéhez. In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk. Koszta László. Szeged, 1995. 451–470. l.

1996

Pannonhalma a török időkben. In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*. II. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 13–24. l.

Dancnoto oblagane v zavladenite ot Turcite ungarski zemi. *Istoričeski pregled* 52(1996) 6. sz. 108–122. l.

Hozzászólások. I. (1995. április 28.) In: *Tanulmányok Pápa város történetéből*. 2. Szerk. Hermann István. Pápa, 1996. 161–166. l.

A magyar reformáció és Európa. Vallási erőviszonyok a 16–17. században. *História* 18(1996) 4. sz. 6–8. l.

Pécs török uralom alá kerülésének történetéhez. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 149–163. l.

Törökök és a keresztény könyvek. Kincsszerzés és „tudományos érdeklődés”. *História* 18(1996) 8. sz. 14–15. l.

Újabb adalék Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez. (Hajdar bin Abdullah tímár-birtoka.) [Dávid Gézával közösen.] *Irodalomtörténeti Közlemények* 100(1996) 4. sz. 481–489. l.

1997

Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp. 1997. (História Könyvtár. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.) 418 l.

Tóth Tamás polgárdi jobbágy ügyletei (1573–1583). In: Erdős Ferenc–Fülöp Gyula–: *Polgárdi története*. Szerk. Erdős Ferenc. Polgárdi, 1997. (Fejér Megyei Levéltár Közleményei 22.) 39–54. l.

Földesúr és bíró a saját falujában. Hódoltsági hétköznapiak a 16. században. *História* 19(1997) 8. sz. 16. l.

Három részre szakadt-e Magyarország 1526 után? *Korunk* 8(1997) 7. sz. 31–38. l.

A magyar nyelvű bibliafordítás terjedéséhez. (Egy 1557. évi magánlevél reformáció- és irodalomtörténeti tanulságai.) In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keszereű Bálint tiszteletére*. Szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keszereű Gizella, Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 545–554. l.

La prova di una teoria. „The proof of the pudding lies in the eating”. *Annuario. Studi e documenti italo-ungheresi* 1997. 101–106. l.

Tolna vármegye középkori szolgabírái. (Esettanulmány.) *Történelmi Szemle* 39(1997) 411–424. l.

1998

Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt (1314–1525). Szekszárd, 1998. 253 l.

Daniel Speer: Magyar Simplicissimus. A bevezetőt Kis Gy. Csaba, az utószót – írta. A jegyzeteket Benda Kálmán és – állította össze. Miskolc, 1998. (Felsőmagyarországi Minerva 1.) 235 l. [Az utószó: A Magyar és Dáciai Simplicissimusról – szélesebb művelődéstörténeti keretben. 217–231. l.]

Miskolc helye Magyarország török kori település- és gazdasági rendszerében. In: *Miskolc története*. II. 1526-tól 1702-ig. Szerk. Tóth Péter közreműködésével –. Miskolc, 1998. (Miskolc története 6 kötetben II.) 507–529. l.

L'espansione turca in Europa centrale dagli inizi alla fine del secolo XVI. In: *I Turchi il Mediterraneo e l'Europa*. A cura di Giovanna Motta. Milano, 1998. 133–151. l.

Felfedező, rabok, renegátok. Világtengerek magyar vándorai. *História* 20(1998) 2. sz. 29–30. l.

A harmadik skizma hatása a török kori magyar művelődésre. In: *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14*. II. Szerk. Jankovics József, Monok István, Nyerges Judit. Bp.–Szeged, 1998. 668–678.

A kenyérmezei csata (1479. október 13.). [Fodor Pállal közösen.] *Hadtörténelmi Közlemények* 111(1998) 2. sz. 309–350. l.

Megbetegedett a „pusztabérlők fejedelme”. Adalék a török megszállás „hézagosságához”. *História* 20(1998) 1. sz. 14–15. l.

La politique religieuse de l'État et des Ordres en Hongrie (XVIe–XVIIe siècles). In: *Histoire des idées politiques de l'Europe centrale*. Sous la dir. Chantal Delsol, Michel Maslowski. Paris, 1998. 126–134. l.

„Te már nem hiszed, hanem tudod, hogy feltámadunk.” (Németh Gábor 1956. X. 20.–1998. III. 31.) *Magyar Múzeumok* 4(1998) 2. sz. 64. l.

Templom és hitélet a 17. századi váci egyházmegyében. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter. Szerkesztőtársak: Rihmer Zoltán, Thoroczkay Gábor. Bp. 1998. 223–231. l.

Törökök és a magyarországi borforgalom. *História* 20(1998) 5–6. sz. 29–30. l.

1999

Török kori történelmünk kritikus kérdései. *Elhangzott 1997. február 7-én*. Bp. 1999. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián) 15 l.

Geschichte. In: *Ungarn. Tausend Jahre Zeitgeschehen im Überblick. Tatsachen, Zahlen, Bilder*. Red. Éva Molnár. Bp. 1999. 39–95. l.

A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543. In: *Pécs a törökkorban*. Szerk. –. A szerkesztésben közreműködött: Vonyó József. Pécs, 1999. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) 17–50. l.

A harmadik skizma százada. Szubjektív megjegyzések a 16. századról. *Vigilia* 64(1999) 5. sz. 322–334. l.

Illésházy István (1540–1609). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. Bp. 1999. 82–83. l.

A Közép-Duna menti bortermelés fénykora. In: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk. Benyák Zoltán, Benyák Ferenc. Bp. 1999. 115–130. l.

Sárvár, mint helyi kulturális központ. In: *Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11*. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999. (A Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai 3.) 87–103. l.

2000

1664–1683. Két elvesztegetett évtized. *Rubicon* 11(2000) 5. sz. 17–21. l.

Grenzverletzer. Zur Geschichte der protestantischen Mission in Osteuropa. In: *Europa und die Türken in der Renaissance*. Hg. Bodo Guthmüller, Wilhelm Kühlmann. Tübingen, 2000. (Frühe Neuzeit 54.) 283–306. l.

Megjelenés alatt

Adalékok Szabács felépítéséhez. (Az 1471. évi törökellenes mozgósítás.) In: „... quasi liber et pictura...” *Régészeti, írott és képi források a múlt rekonstruálásában. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára*. Szerk. Laszlovszky József. Bp. 2000.

Antitrinitarier am Donauknie. In: *György Enyedi and East-Central-European Unitarianism in the 16–17th Centuries*. Ed. Mihály Balázs, Gizella Keserű. Bp. 2000. (Studia Humanitatis 8.) *Budai tizedjegyzékek a XVI. század első harmadából*. [Kubinyi Andrásal közösen.] Bp. 2001.

Kiskunhalas a török uralom alatt. In: *Kiskunhalas története*. I. Kiskunhalas, 2000.

Magyarország hadtörténete 1490–1541., 1664–1683. In: *Nagy képes millenniumi hadtörténet*. Főszerk. Rácz Árpád. Bp. 2000.

Malmok Magyarország török megszállta területén a 16. században. In: *Tudománytörténet – technikatörténet. Endrei Walter Emlékkönyv*. Szerk. Vámos Éva. Bp. 2000.

Pest megye története a török korban. In: *Pest megye monográfiája*. I. Főszerk. Torma István. Bp. 2001.

Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Harmadik kiadás. Bp. 2000.

Összeállította: Pálffy Géza

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzetapparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkét ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímet is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. *Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956*. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) *Történelmi Szemle* 1987–1988. 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. *Kis Újság* 1948. márc. 14. 1.
3. A kézirathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

FODOR PÁL a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
GYÁNI GÁBOR a tört. tud. doktora, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
PACH ZSIGMOND PÁL az MTA rendes tagja (MTA TTI)
PÁLFFY GÉZA PhD, tud. munkatárs (MTA TTI)
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY a tört. tud. kandidátusa, osztályvezető (MTA TTI)
VÖRÖS BOLDIZSÁR a tört. tud. kandidátusa, tud. munkatárs (MTA TTI)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

HU ISSN 0040-9634

Kiadja

az **MTA Történettudományi Intézete**

A kiadásért felel Szász Zoltán igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat

az MTA Történettudományi Intézete

kiadványcsoportja végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Csányi Attila

Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 355-8539),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1139 Budapest, Hajdú u. 42-44., telefon: 349-4152)
és a Batthyány Kultúra-Press Kft.
(1014 Budapest, Szentháromság tér 6., telefon/fax: 201-8891)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

